

Т.В. ОРЛОВА

СУЧАСНА  
ПОЛІТИЧНА  
ІСТОРІЯ  
КРАЇН СВІТУ



Т.В. ОРЛОВА

СУЧАСНА  
ПОЛІТИЧНА  
ІСТОРІЯ  
КРАЇН СВІТУ

Навчальний посібник

НБ ПНУС



782416

Київ

---

“ЗНАННЯ”

2013

УДК 321(075.8)

ББК 66.2(0)я73

О-66

Автор — *Т.В. Орлова*, доктор історичних наук, професор історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка

*Рекомендовано вченою радою історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка (протокол № 6 від 22 березня 2012 р.)*

Рецензенти:

*С.В. Віднянський*, доктор історичних наук, професор;

*Б.М. Гончар*, доктор історичних наук, професор;

*О.П. Машевський*, доктор історичних наук, професор

**Орлова Т.В.**

О-66 Сучасна політична історія країн світу : навч. посіб. / Т.В. Орлова. — К. : Знання, 2013. — 677 с.

ISBN 978-617-07-0011-7 (тверда палітурка)

ISBN 978-617-07-0059-9 (м'яка обкладинка)

Ця книга є першим в Україні навчальним посібником, у якому розглядається політична історія країн світу останніх трьох десятиріч. На відміну від традиційних підходів, які використовуються в новітній історії, викладення матеріалу здійснюється на засадах міждисциплінарності, що дає змогу на основі багатого фактичного матеріалу виокремити головні риси і тенденції політичного розвитку провідних держав, регіонів, усього людства. Акцент зроблено на проблемах модернізації, яку в різний спосіб уявляють та втілюють у життя різні політичні сили.

Для студентів вищих навчальних закладів, аспірантів, викладачів, які спеціалізуються в галузі історії, політології, міжнародних відносин, а також для всіх, хто цікавиться сутнісними процесами сучасного політичного життя у їх конкретних проявах.

УДК 321(075.8)

ББК 66.2(0)я73

ISBN 978-617-07-0011-7

(тверда палітурка)

ISBN 978-617-07-0059-9

(м'яка обкладинка)

© Т.В. Орлова, 2013

© Видавництво "Знання",  
оформлення, 2013

---

---

# ЗМІСТ

<b>Вступ .....</b>	<b>5</b>
<b>Країни Європейського Союзу .....</b>	<b>25</b>
<b>Федеративна Республіка Німеччина .....</b>	<b>48</b>
<b>Велика Британія.....</b>	<b>70</b>
<b>Французька Республіка .....</b>	<b>92</b>
<b>Королівство Іспанія .....</b>	<b>114</b>
<b>Скандинавські країни.....</b>	<b>135</b>
<b>Посткомуністичні країни Європи .....</b>	<b>157</b>
<b>Російська Федерація .....</b>	<b>179</b>
<b>Пострадянські країни .....</b>	<b>201</b>
<b>Сполучені Штати Америки .....</b>	<b>222</b>



<b>Країни Латинської Америки .....</b>	<b>244</b>
<b>Федеративна Республіка Бразилія .....</b>	<b>267</b>
<b>Аргентинська Республіка .....</b>	<b>289</b>
<b>Мексиканські Сполучені Штати .....</b>	<b>311</b>
<b>Республіка Чилі .....</b>	<b>332</b>
<b>Республіка Куба .....</b>	<b>354</b>
<b>Боліваріанська Республіка Венесуела .....</b>	<b>375</b>
<b>Китайська Народна Республіка .....</b>	<b>397</b>
<b>Японія .....</b>	<b>419</b>
<b>Республіка Індія .....</b>	<b>440</b>
<b>Держави Корейського півострова.....</b>	<b>461</b>
<b>Країни Арабського Сходу .....</b>	<b>483</b>
<b>Арабська Республіка Єгипет .....</b>	<b>505</b>
<b>Лівійська Республіка .....</b>	<b>527</b>
<b>Республіка Ірак .....</b>	<b>549</b>
<b>Ісламська Республіка Іран .....</b>	<b>570</b>
<b>Ісламська Республіка Пакистан .....</b>	<b>592</b>
<b>Турецька Республіка .....</b>	<b>614</b>
<b>Країни Африки .....</b>	<b>635</b>
<b>Південно-Африканська Республіка .....</b>	<b>657</b>

---

---

## ВСТУП

*Подібно до нашої епохи, яка віднині є епохою не анатомії, а атому, політична історія — не “становий хребет”, а радше “ядро” історії.*

*Жак ле Гофф*

Останніми роками в університетах України для майбутніх політологів та фахівців у сфері міжнародних відносин викладається курс “Сучасна політична історія країн світу”. У зв’язку з цим виникла серйозна проблема, яка полягає в тому, що хоч названий курс і є нормативним, проте до цього часу ще не створено відповідного навчального посібника, що дуже ускладнює роботу студентів. Викладачі орієнтують своїх студентів на видання з новітньої історії країн Європи та Америки, Азії та Африки, причому часто застарілі, видані, зокрема, російською мовою. Книга, що нині пропонується, ґрунтується на багаторічному досвіді читання лекцій та проведення семінарських занять на відділенні “Політологія” філософського факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка. З урахуванням специфіки названого предмета в ній представлено всі регіони, виклад подій доведено до початку 2012 року.

Передусім слід підкреслити, що це — саме політична історія, оскільки суттєво відрізняється від традиційної новітньої. Політична історія є історичною дисципліною, що вивчає минуле різних країн у політичному аспекті. Описова історія, історія подій поєднується з глибшим проникненням у матеріал. Граматика політичної історії — це необхідні хронологія політичних подій, біо-

графії та характеристики політичних діячів. Але важливо не просто викласти факти, а зрозуміти їх суть, піднятися від рівня подій та характеристик видатних політиків до рівня норм, інститутів і процесів. Тому у пропонованому навчальному посібнику подається фактичний і концептуальний матеріал, що дає змогу здійснити загальний аналіз політичного розвитку і стану політичних систем держав та суспільно-політичних процесів, що в них відбуваються на сучасному етапі.

Предметом політичної історії є закономірності політичного і соціально-економічного розвитку суспільства, що виявляються у подіях і фактах. Політична історія вивчає розвиток політичних систем та державних структур, суспільно-політичні процеси й рухи, діяльність різних політичних сил та партій, виявляє головні тенденції політичного розвитку тієї чи іншої країни, регіону, світу. Специфіка політичної історії полягає в тому, що факти не обов'язково прямолінійно відображають закономірності, які, крім політичної історії, вивчаються суміжними соціогуманітарними дисциплінами, такими як філософія, політологія, соціологія, політична економія, політична психологія. Аби розібратися в особливостях політичних процесів певних країн необхідно звертатися до аналізу їх законодавства, конституцій, адміністрування, економічних та соціальних явищ, а також настроїв, відносин, інтересів, вимог. Тому політична історія співвідносна з іншими галузями історії, такими як історія політичних та правових вчень, історія держави і права, історія міжнародних відносин, військова історія, економічна історія, соціальна історія, однак має суттєві відмінності, зумовлені тим, що в центрі її уваги перебуває сфера політики. Отже, сучасне торжество міждисциплінарного підходу поширюється і на політичну історію.

Курс покликаний відображати і пояснювати складну політичну реальність сучасного світу. Він має важливе загальнометодологічне значення, оскільки допомагає розумінню й формуванню правильного підходу до змін, які часом здаються раптовими й непередбачуваними. Вихідними методологічними принципами політичної історії країн світу виступають принципи об'єктивності, історизму та всебічності вивчення проблем.

Сучасна методологія аналізу суспільного розвитку спирається на діалектико-матеріалістичний метод, який передбачає, що людина, вивчаючи й досліджуючи історію, визнає матеріальність світу, усвідомлюючи: суспільство — це живий організм, що розвивається як на основі об'єктивних законів, так і під впливом суб'єктивного фактора. Інакше кажучи, суспільно-історичним

процесам притаманні складність і багатоваріантність, вони втілюють не лише поступальний рух — еволюцію, а й застій, деколи навіть рух у зворотному напрямі, тобто інволюцію. Діалектико-матеріалістичний метод в історичному пізнанні дає позитивний результат, якщо його використання не має кон'юнктурного характеру і не вдається до заздальгідь визначених політичних та ідеологічних доктрин, схем та цілей. Дотримання принципу об'єктивності передбачає: 1) вивчення суспільних закономірностей, які зумовлюють процеси суспільно-політичного розвитку; 2) базування на фактах в їх істинному значенні, без коректування за наперед заданою схемою, на аналізі кожного явища в його багатоваріантності й суперечностях; 3) вивчення та осмислення всіх фактів у сукупності, як позитивних, так і негативних, незалежно від того, подобаються вони нам чи ні, підтверджують сформульовану думку чи спростовують її.

Будь-які явище, факт, ідея можуть отримати суто наукову оцінку тільки після глибокого аналізу в контексті свого історичного часу. У цьому випадку важливу роль відіграє принцип історизму, який вимагає насамперед оцінювати факти в контексті конкретно-історичної епохи, вивчати явища в розвитку й динаміці, досліджуючи їх виникнення, головні етапи, які вони пройшли, а вже з огляду на це вирішувати, чим вони стали на даний момент. Він передбачає вивчення всіх подій у хронологічній послідовності, в їх взаємозв'язку з іншими подіями і конкретними ситуаціями, що породжують ці факти.

Принцип всебічності вимагає не тільки повної, достовірної інформації, але й необхідності врахування всіх аспектів і взаємозв'язків, що впливають на політичну сферу життя суспільства. Реалізація цього принципу передбачає осмислення висновків та узагальнень суміжних соціогуманітарних наук. Іншим аспектом цього принципу щодо політичної історії може бути необхідність зважати на той вплив, який справляють на політичну історію особливості розвитку і традиції певної країни, менталітет і рівень культури її народу.

При тому, що на початок **2012 р.** в світі нараховувалося 223 країни, навчальний посібник складається з 31 розділу, де міститься матеріал щодо тенденцій розвитку політичної сфери світу в цілому, регіонів, провідних держав, політична історія яких є найбільш показовою, а також має значний вплив на розгортання суспільно-політичних процесів на планеті.

Основну мету курсу “Сучасна політична історія країн світу” становить формування у студентів цілісного уявлення про проті-

кання політичних процесів у світі на прикладі конкретних країн. Цієї мети можна досягти за допомогою виконання таких завдань: засвоєння необхідного обсягу відомостей про політичне минуле та сучасність визначених об'єктів дослідження; розкриття взаємозв'язку політичних і неполітичних процесів в історії країн, регіонів, світу; досягнення розуміння взаємозалежності між внутрішньою і зовнішньою політикою держав, впливу внутрішнього стану окремої країни на міжнародні відносини та геополітику.

Для майбутніх фахівців у галузі політології та міжнародних відносин важливо усвідомити, що політична історія є переходом політичної практики в минуле, а політична практика сучасності спирається на минуле. Оскільки політичні дослідження, як правило, полідисциплінарні, то їхнім необхідним компонентом виступає політична історія.

Стосовно хронології, то існує кілька підходів відносно точки відліку “сучасної політичної історії”, кожен з яких може бути обґрунтованим і мати право на існування. Деякі автори відштовхуються від часу початку становлення світу Модерну, тобто межі XV—XVI ст. Більшість викладачів, які читають цей курс, починають від закінчення Другої світової війни. Однак, той світовий порядок, який склався у середині 1940-х років, у 1980-ті роки почав руйнуватися, а 1989 рік змінив усе. Він став початком кінця комунізму в Європі й Радянському Союзі. Закінчилася доба “холодної війни”, біполярного світу. Утворилося чимало нових незалежних держав, багато зазнали суттєвих змін, що мало наслідком значний міжнародний резонанс, як це сталося з об'єднанням Німеччини. На світ з'явилося безпрецедентне об'єднання країн у вигляді Європейського Союзу. Понад два десятиріччя на міжнародній арені домінували Сполучені Штати Америки, виступаючи провідною рушійною силою здійснення глобалізації. Однак поступово зміцнювались країни Азії, де на початку XXI ст. мешкало понад 60 % населення планети. Особливі успіхи демонструють насамперед Китай та Індія. Утворилася група потенціальних супердержав БРІКС (Бразилія, Росія, Індія, Китай, Південно-Африканська Республіка), які у своїх претензіях щодо посилення впливу на стан справ у світі спираються на прискорений економічний розвиток. Останній є одним зі свідчень їх просування шляхом модернізації.

Поняття “модернізація” має, принаймні, два значення. Перше — “оновлення”, друге — перехід від традиційного суспільства до сучасного. Історичний досвід свідчить, що успіх модернізації залежить від таких передумов, як: усвідомлення хоча б частиною



еліти суспільства необхідності змін; наявність політичної волі, яку виявляє лідер чи група еліти (або контреліти); вироблення ними проекту перетворень, адекватного можливостям і становищу в країні; ефективність інструменту проведення реформ, тобто наявність дієздатного, не просякненого корупцією апарату управління; підтримка перетворень хоча б активною меншістю суспільства; слабкість опору змінам з боку консервативних сил; сприятливі зовнішні умови.

Як показує сучасна політична історія світу, ці умови виявилися більш досяжними в демократичних суспільствах. Саме тому модернізація у країнах демократії відбувається постійно, поступово, не викликаючи потужних соціальних вибухів. Політична історія також засвідчує, що більшість успішних модернізацій починалася за авторитарних режимів, а завершувалася вже в умовах демократії. Причина цього криється не тільки в тому, що у процесі перетворень формувався середній клас, який поділяв демократичні ідеї. Західні політологи вважають, що успішна модернізація потребує активної участі структур громадянського суспільства, яке саморегулюється, чого не може бути без демократії. Успіхи Китайської Народної Республіки поки що виглядають аргументом на користь ефективності моделі авторитарної модернізації, однак слід враховувати, що перетворення в цій країні не завершені, вони стикаються з багатьма труднощами та проблемами. Разом з тим ефективність китайської моделі “освіченого авторитаризму”, продемонстрована в умовах світової фінансово-економічної кризи, яка вибухнула у 2008 р., ставить під сумнів безальтернативність західної демократичної моделі.

Ймовірно, не існує універсальної, притаманної всім суспільствам закономірності вибору оптимальної для модернізації політичної системи. Інколи модернізація здійснюється успішніше в умовах демократії, інколи — в умовах авторитаризму. Дуже схоже на те, що її успішність визначається не характером політичної системи, а якісними параметрами суспільства, людського матеріалу, які не обов’язково покращуються за умов демократії. Ключова ланка, що визначає перспективи модернізації у тій чи іншій країні, — це якість еліти, її здатність створити прийнятний для суспільства проект і знайти політичну волю для його здійснення. Це складне питання для тих країн, які перебувають на перехідному етапі свого розвитку.

Як показує історія, для перехідних епох характерне переважання авторитаризму. У сучасному світі якраз домінує “перехідний” тип розвитку. Одні країни здійснюють індустріальну модер-

нізацію, інші намагаються поєднати її з постіндустріальною. Враховуючи це, можна припустити, що в найближчі десятиріччя глобального торжества демократії не буде, “мир зависне” між авторитаризмом і демократією. І тому є чимало причин. Для передумов демократизації важливе значення має економічна ситуація в країні. Було проведене дослідження, яке виявило, що там, де душевий рівень валового внутрішнього продукту вищий за 6 тис. дол. на рік, легше встановлювати демократичні режими. Там, де рівень прибутків на душу населення становить менше півтори тисячі доларів, демократія, як правило, не виживає. Тим, хто живе у крайній злиденності, не до демократії. В їхньому розумінні свобода зводиться лише до збереження елементарного права на життя.

Коли людина не думає кожного дня, де взяти хліба, тобто коли вона починає жити краще, то випрямляється, оглядається навкруги і може сказати: “Щось мені це не дуже подобається”. Вона починає себе інакше поводити, а саме — протестувати. Цим протестним елементом виступає середній клас. Тобто передумови переходу до демократії визрівають в міру того, як у процесі модернізації формується масовий середній клас, який прагне вийти з-під опіки авторитарних режимів. Загалом, розвиток демократії передбачає скорочення величезного розриву в прибутках різних верств населення та політичну стабілізацію. Хоча, як показує досвід, існують як стабільні демократичні, так і стабільні авторитарні режими.

Факт залишається фактом: в еру глобалізації, яка здійснюється на засадах західних цінностей, демократія стала переважаючою концепцією суспільного і державного устрою у світі, а диктаторські та авторитарні режими сприймаються радше як виняток. Навіть при сильному й освіченому правителі вони з часом втрачають стабільність у результаті посилення внутрішніх суперечностей. Загальна тенденція політичного розвитку світу — збільшення кількості демократичних держав (з 1990 до 2010 р. — з 69 до 116), хоч часом за назвою “демократичні” приховуються режими, які лише умовно можна так назвати. Тому сучасні демократичні суспільства політологи поділяють на “вільні країни”, тобто такі, що втілили принципи ліберальної демократії<sup>1</sup>, мають стабільні й розвинені демократичні інститути, і країни з так званою “електоральною демократією”, тобто такі, де головним показником демократії є участь громадян у виборах. У деяких випадках має місце

---

<sup>1</sup> Ліберальна модель демократії спирається на визнання главенства принципу свободи особи, поваги до прав людини, пріоритету реальних інтересів кожного.

зворотний хід: від демократії до авторитаризму, як це яскраво демонструють приклади Росії чи Білорусі.

Демократичного перевлаштування вимагають особливості сучасної економіки, яка базується на знаннях та результатах інновацій. Вона потребує вільних, освічених і незалежно мислячих особистостей. При цьому створюється більше можливостей для відбору найбільш здібних та чесних лідерів, вироблення ефективної політики на основі врахування аргументів “за” і “проти”, розкриття творчого потенціалу суспільства. Процес глобалізації стимулює поширення демократії, оскільки інформація та знання дуже швидко стають загальносвітовим надбанням. Приклади демократії, що успішно функціонує, набувають більшої привабливості для прогресивної громадськості і навіть правлячих кіл в різних країнах світу. Все більше фактів свідчать на користь того, що ефективна демократія може сприяти економічному зростанню й підвищенню національної конкурентоспроможності.

Для багатьох найважливішим завоюванням демократії є визнання прав людини і громадянина як найвищої цінності, прийняття того, що всі люди, незалежно від раси, національності, мови, віросповідання, статі, ідейно-політичних переконань, рівні перед законом і мають однакові права, які можуть бути обмежені тільки за рішенням суду. Серед цих прав найважливішими вважаються право на життя, на особисту безпеку, недоторканність житла і майна, на свободу. Право на свободу має на увазі не тільки особисту, а й громадянську свободу, а саме: від насильства і сваволі, від втручання влади в особисте життя, свободу розпоряджатися своїми здібностями і майном, вибирати місце проживання, роботу, висловлювати будь-які переконання (свобода совісті і свобода слова), брати участь у політичному житті, користуватися вільним доступом до засобів масової інформації і т. ін. Разом з тим, демократія не вирішує всіх наявних проблем і суперечностей: нерівності, корупції<sup>1</sup>, неефективності, несправедливості і некомпетентності.

---

<sup>1</sup> *Корупція* — злочинна діяльність, яка полягає у використанні посадовцями, політичними або громадськими діячами довірених їм прав і владних можливостей з метою особистого збагачення на шкоду державі, суспільству й окремим особам, а також у зрощенні державних структур зі структурами злочинного світу у сфері економіки. Корупція є не самостійним складом злочину, а збірним поняттям, яке обіймає низку посадових злочинів. Найтиповіші прояви корупції: підкуп чиновників і громадсько-політичних діячів, хабарництво за законне й незаконне надання благ і переваг, протекціонізм — висунення працівників за принципами родинності, земляцтва, особистої відданості і приятельських стосун-

тентного прийняття рішень. Головне питання — це питання про співвідношення свободи й рівності, не вирішене цілком і остаточно. Однак демократія забезпечує інституціональні умови, що дозволяють гарантувати і захищати права людини. Вона виступає засобом проти тиранії і створює можливості для пошуку шляхів розв'язання інших соціальних проблем.

Важливо зазначити, що модель демократії, де у повному обсязі втілилися всі її основні атрибути, навряд чи існує в якійсь країні. Специфічні місцеві умови, історичні традиції, рівень економічного розвитку, культури населення та інші фактори не можуть не відбиватися на конкретних формах суспільного ладу, повноті впровадження в життя демократичних начал. На практиці мають місце більші чи менші обмеження в їх застосуванні. Усі ці особливості зумовлюють багатоманітність моделей демократії. Часто демократичні декорації є маскуванням авторитарного правління. Лідер тієї чи іншої країни формально надає громадянам сукупність політичних свобод, аби заробити собі певний політичний капітал і демократичний імідж. У країні працює парламент, проводяться регулярні вибори, функціонує багатопартійна система, діють незалежні громадські організації, видається декілька незалежних газет, проте всі вони не мають реального впливу, а режим продовжує міцно тримати владу у своїх руках. Інколи такий лад називають “фасадною демократією”.

Сучасна політична історія засвідчила, що демократизація в бідних країнах має ефект, протилежний тому, що спостерігається в багатих: якщо у державах хоча б із середнім рівнем економічного розвитку вона знижує ризик політичного насильства, то у слабозрозумітих країнах вона робить суспільства більш вибухонебезпечними; якщо у розвинених країнах вона сприяє політичній стабільності, то у тих, що розвиваються, посилює наявні передумови нестабільності. Демократія, хоч вона і вважається найсправедливішою формою правління, має багато недоліків через розв'язування пристрастей, емоцій, ворожості та конфліктів, які раніше утримувалися в залізних лещатах авторитарною владою. Парадоксальний факт: разом зі збільшенням числа країн, що стали на шлях демократичного розвитку, зросла і кількість етніч-

---

ків. Корупція швидко поширюється в умовах зростання бюрократії та перетворення її на особливий соціальний прошарок, який має владні привілеї. Корупціонування працівників державних, адміністративних правоохоронних органів створює парадоксальну ситуацію, коли попри зростання економічної і кримінальної злочинності зменшується притягнення правопорушників до карної відповідальності.

них, територіальних та інших конфліктів, громадянських та між-державних війн. Часом до військових зіткнень того чи іншого формату призводить бажання західних країн “сприяти поширенню демократії у світі”. Особливу активність у цьому виявляють “найдемократичніші” у світі Сполучені Штати Америки, які використовують подвійні стандарти. По-перше, вони не звертають уваги на ту обставину, що експорт демократії насправді є агресією проти суверенної держави і таким чином порушується її демократичне право на самовизначення. По-друге, найчастіше в діях американських військових прихований егоїстичний інтерес держави, яка не залишила претензій на панування у світі, особливо в тих районах, де зосереджується “кров” сучасної економіки — енергоносії, навколо яких обертається сучасна міжнародна політика. Звичайно, сутність демократії внаслідок цього девальвується в очах тих спільнот, які сповідують інші, незахідні цінності.

Наприкінці 1990-х років чимало політологів і політиків країн Європи та Америки констатували кризу західної демократії. З одного боку, в конституціях усе більшої кількості країн закладаються демократичні принципи, а з іншого — в державах, які давно практикують демократії, зміст цього поняття, а саме — народовладдя, тобто влада народу і для народу, вихолощується. Вибори, як головна ознака наявності демократії, втрачають сенс, оскільки нині за допомогою великих грошей і можливостей засобів масової інформації, майстерності політтехнологів, адміністративного ресурсу влади та інших засобів обробки громадської думки вдається легко маніпулювати поведінкою виборців. Все більше виборців відчувають своє безсилля, щоб впливати на політику і формувати владу. Стикаючись з аморальністю та безпринципністю багатьох політичних діячів, люди дистанціюються від політики, вважаючи її брудною справою. При тому, що самі вибори частіше скидаються швидше на театралізоване шоу, ніж на політичний акт, все більше людей просто відмовляються від участі в них.

На тлі зростання байдужості людей посилюється персоналізація політики, коли через всі канали масової інформації лунають заклики голосувати за телегенічних кандидатів, не вдаючись у подробиці їх політичних платформ та програм. До цього додається тенденція до зниження реального значення партій у політичному житті тієї чи іншої країни. Минув час партій, які нараховували мільйони членів (винятком може бути КНР). Їх склад меншає у кількості і старішає за віком. У багатьох партіях точиться внутрішня боротьба, що часто призводить до розколу. Навіть в умовах багаторічного перебування при владі посилюється вну-



трішня фракційна боротьба. Політичні партії втрачають активність, часто перетворюючись на групу “кар’єрних” політиків, головною турботою яких стає одержання більшої кількості парламентських місць. Відповідно, довіра до них падає, бо виборці розчаровуються у “виразниках” своїх інтересів. Крім того послаблюється ідентифікація з ними в результаті модифікації ідеологічних засад.

Загалом, існує кілька основних цінностей, що визнаються такими більшістю людей у демократичному суспільстві: свобода, рівність<sup>1</sup>, порядок. Розходження між провідними політичними ідеологіями полягає в ранжируванні цих цінностей. Консерватизм на перше місце ставить порядок, стабільність, збереження сформованого типу соціальних відносин. Порядку надається більше значення, ніж свободі й рівності, що (особливо вимога соціальної рівності) розглядаються як загроза порядку. Лібералізм на перше місце виводить індивідуальну свободу. Для нього вона важливіша, ніж порядок, що розглядається як надмірне втручання держави у приватне життя. Разом з тим, визнаючи соціальну нерівність, ліберали виступають проти його крайнощів, у тому числі проти расової чи національної нерівності. Соціалізм (в особі сучасної західної соціал-демократії) виходить з рівнозначності цінностей свободи, справедливості (рівності) й солідарності. У цьому демократичний соціалізм вбачає свою відмінність як від лібералізму з його акцентом на волі на шкоду справедливості й солідарності, так і від комунізму з його акцентом на рівності за рахунок свободи. При таких розходженнях можливі й точки дотику між різними ідеологіями, запозичення тих чи інших елементів одне в одного. Зокрема, останніми десятиріччями повністю відбулася інверсія, або перестановка історичних значень консерватизму й лібералізму.

Багато принципів положень класичного лібералізму, таких як вимога свободи ринку та обмеження державного втручання, сьогодні розглядаються як консервативні, точніше, неоконсервативні. З’явився термін “неолібералізм”, який так само рушійною силою розвитку вважає конкуренцію в ринкових умовах з мінімальним втручанням держави, але відрізняється від неоконсерватизму у підходах до таких цінностей, як релігія і родина. Не відійшли в минуле і соціалістичні ідеї, однак спостерігається тен-

---

<sup>1</sup> Під рівністю тут розуміється рівність прав та обов’язків, тобто рівноправність, а не зрівнялівка, у ширшому розумінні — соціальна справедливність.

денція до зміщення більшості партій у бік центру, що ускладнює політичну орієнтацію пересічних громадян.

У масовій свідомості основні цінності співіснують, доповнюючи одна одну. Люди цінують і свободу, і порядок, однак дехто надає перевагу першій, дехто — другій, а дехто ставиться до всіх цінностей однаково. У політичній практиці це виявляється в конкуренції партій, що борються за вплив, за голоси виборців, за доступ до влади, орієнтуючись на ті чи інші соціальні групи і властиві їм соціально-психологічні установки. Однак партії запозичують ті чи інші ідеологічні елементи одна в одній, вступають у коаліції і блоки, тому їхні позиції можуть у чомусь зближатися.

Останнім часом у деяких країнах, у тому числі і в Україні, при величезній кількості партій буває неможливо зрозуміти, у чому полягають відмінності в їхніх програмах. Це пояснюється, по-перше, тим, що сучасні партії далеко не завжди виражають інтереси певних соціальних груп, а частіше створюються під того чи іншого лідера; по-друге, бажанням привабити на свій бік якомога більше виборців, висуваючи головне гасло “За народ!”; по-третє, впливом неодномірності, неоднозначності сучасної масової свідомості; по-четверте, “занепадом великих ідеологій” на межі тисячоліть, зумовленим владою постмодерну з його запереченням будь-якої влади ідей та авторитетів, орієнтацією на деконструкцію; по-п’яте, переходом до етапу інформаційного суспільства, у якому домінують інші інтереси нового історичного типу особистості. Залежність людини від якоїсь однієї ідеї чи системи ідей, особливо перетворених у догму, суперечить постійним змінам умов соціального середовища і місця в ньому індивіда.

Якщо спробувати стисло визначити суть питання, навколо якого розгортається вся політична історія світу, то можна сказати так: це питання про ресурси і владу, що їх розподіляє. У деталізації одвічного питання про пріоритетність політики або економіки доречний перефраз: питання полягає у тому, як саме держава буде організовувати умови для функціонування економіки і перерозподіляти вироблене між різними верствами населення. Кожна політична сила має власний погляд на проблему. У сучасній політичній історії увага зосереджується на співвідношенні ринкових сил і державного регулювання. Причому на початку XXI ст. це питання виявилось актуальним не тільки для країн, які нещодавно стали на шлях ринкових перетворень, але й для країн із давно утвердженими ринковими структурами, непохитними інститутами приватної власності і розвиненою системою державного регулювання.

Розвиток капіталізму (нині цей термін майже не використовується, натомість — “ліберальна демократія із соціально орієнтованою ринковою економікою”) свідчить про чергування періодів посилення ринкового конкурентного механізму з періодами державного регулювання економіки. Відповідно, і на авансцену економічної політики виходили то концепції, що проповідували посилення ролі держави в економічних процесах (насамперед кейнсіанство — економічна теорія, яка панувала у практиці господарського регулювання розвинених країн Заходу приблизно до кінця 1970-х років, а в деяких державах, особливо там, де при владі перебували соціал-демократи, і довше), то концепції, які робили ставку на ринкові сили в економіці, на підприємництво і на підтримку державою саме цих сил (монетаризм, економіка пропозиції, неолібералізм, які набули особливого впливу впродовж 1980—1990-х років і виявили свою вразливість під час фінансово-економічних криз початку XXI ст.).

Особливо важкою виявилася криза, яка вибухнула у Сполучених Штатах Америки в середині 2007 р. і завдяки загальній залежності, що утворилася внаслідок глобалізації, поширилася в світі у 2008 р. На відміну від грандіозних криз минулого, коли вони були результатом кризи перевиробництва матеріальних ресурсів, остання спричинилась через те, що джерелами одержання надприбутків стала фінансова сфера, де відбулося “надвиробництво” грошей без реального забезпечення. До цього призвело штучне перебільшення ролі фінансового сектору (насамперед, спекулятивної його частини) в економічній системі розвинених країн і у світовій економіці в цілому. В умовах функціонування світового фінансового ринку фінансові потоки і трансакції опинилися поза контролем держав, які здебільшого додержувалися позицій мінімального втручання в регулювання економічної та фінансової сфер. Skorиставшись цим, фінансові інститути почали обслуговувати в основному інтереси своєї верхівки всупереч суспільним потребам.

Ця криза засвідчила банкрутство ідеології “суспільства споживання”, в якому ідея збагачення зведена в абсолют. Також стало очевидним, що однією, чи не головною причиною такої катастрофи стала неоліберальна модель. Саме необмежена свобода діяльності, безконтрольність, а отже, безвідповідальність, призвели до ризикованих фінансових оборудок, надування кредитної бульбашки, яка рано чи пізно мала луснути. Фінансово-економічна криза виявила банкрутство ринкового фундаменталізму, що нині визнають провідні економісти світу. Проблема державного

регулювання ринку вийшла на перший план. Стало зрозумілим, що без допомоги держави економіка неспроможна подолати кризу, тобто простежується тенденція до посилення в політиці етатистських підходів. З іншого боку, криза неолібералізму, що виявилась у світовій фінансово-економічній кризі, сприяла посиленню лівих, радше, лівоцентристських настроїв у різних країнах світу.

У США президентом у **2008 р.** став **Барак Обама** — представник Демократичної партії як американської лівої альтернативи. У Франції у **травні 2012 р.** президентом після тривалої перерви знову став соціаліст **Франсуа Олланд**. У Європі в цілому при владі як одноосібно правлячі або як члени правлячих коаліцій перебуває чимало партій, як соціал-демократичних, так і соціалістичних (в Іспанії, Австрії, на Кіпрі, в Румунії, Греції, Португалії, Словенії, Словаччині, Норвегії, Данії). Головною тенденцією розвитку країн Латинської Америки на сучасному етапі називають “лівий поворот”. Навряд чи можна говорити про кризу “лівої ідеї” в Китаї, хоч там своя специфіка.

Разом з тим у більшості провідних країн Європи праві при владі не тільки утрималися, а ще й зміцнили свої позиції, наприклад на парламентських виборах у Німеччині, на загальноєвропейських виборах до Європарламенту тощо. Свою роль відіграло довге перебування лівих при владі, як це сталося з лейбористами, котрі програли вибори у Великій Британії у **травні 2010 р.** Їхнє 12-річне керівництво країною просто втомило виборців. Частково вони багато в чому асоціювалися з причинами, що призвели до кризи, проте навіть якщо б кризи не сталося, лейбористи, з високою мірою ймовірності, все одно програли б. Стосовно правлячих партій, наприклад у Німеччині, Франції, для порятунку своїх економік вони швидко перейшли до масового використання кейнсіанських методів ринкового регулювання, які раніше рішуче відкидали. Тобто ініціатива у лівих сил була перехоплена. Крім того, на відміну США та Великої Британії, в більшості європейських країн праві партії ніколи не відхилялися так далеко в бік неолібералізму. Свою роль також відіграє схильність європейців “не міняти коней на переправі” заради збереження стабільності.

У справі збереження стабільності у суспільстві надзвичайно важлива роль належить соціальній політиці, яка у минулі століття не входила до набору функцій держави. Заради соціального миру і консолідації суспільства економічному розвитку надається все більша соціальна орієнтація, держава включається у перерозподіл ВВП. Свій вплив справив досвід Радянського Союзу не

НАУКОВА БІБЛІОТЕКА

78 24 16

тільки з огляду на можливість революційних катаклізмів у разі ігнорування потреб переважаючої більшості знедолених, але й з огляду на певні досягнення у соціальній сфері. Також вплинуло розуміння значення у міжнародній конкуренції накопичення людського та соціального капіталу, що виявляється у підвищенні рівня знань, культури, здоров'я населення, покращенні духовного і морального стану суспільства, а також довіри людей до соціально-економічного ладу, до влади. Виявилось, що соціальна орієнтація розвитку, зростаюча роль держави у перерозподілі валового внутрішнього продукту, надання населенню соціальних гарантій в ім'я консолідації суспільства і соціальної справедливості є факторами успішного розвитку економіки та її конкурентоспроможності.

У розвинених країнах світу, насамперед Європи (більшою мірою) та Північної Америки (менше), склалася “держава загального добробуту” (welfare state), якій притаманні такі риси: наявність значного середнього класу із відносно високим рівнем життя; відсутність крайньої диференціації прибутків різних верств населення; державні соціальні гарантії населенню (існування наряду з приватними систем безкоштовного медичного обслуговування, освіти, надання соціального житла, гідних пенсій тощо); значна роль держави у перерозподілі доходів, практика державно-приватного партнерства; ефективні форми демократичного устрою і громадянського суспільства.

Розвинені країни інколи називають “суспільствами двох третин”, тому що саме така частка населення є більш-менш благополучною, решта потребує соціального захисту, чому сприяє функціонування “соціальної держави”. Однак на початку XXI ст. політологи та економісти все активніше почали говорити про кризу “держави загального добробуту”. З одного боку, активне державне регулювання господарських процесів, масштабний перерозподіл коштів і зростання соціальних витрат поступово привели до значної бюрократизації та регламентації економіки, ослаблення її динамізму, зростання утриманських настроїв, збільшення бюджетних дефіцитів. З іншого боку, надмірна регламентованість економіки погано поєднується з сучасними умовами, які вимагають від суб'єктів ринку гнучкості, ініціативи, швидкої адаптації до змін. Також глобалізація і транснаціональні корпорації значною мірою підривають можливості країн у підтриманні функціонування “держави загального добробуту” на рівні очікувань населення. Свою роль відіграють демографічні зміни: збільшення осіб похилого віку в розвинених країнах і зростання чисельності



молоді в країнах, що розвиваються. І те, й інше посилює тиск на можливості економік країн забезпечувати потреби соціальної сфери.

На початку другого десятиріччя XXI ст. виникла тенденція до зростання народного невдоволення внаслідок несправедливого розподілу прибутків між різними прошарками населення, яка проявилася і в розвинених країнах Заходу, і в менш розвинених країнах Сходу. Посилення відбулося під дією світової фінансово-економічної кризи, яка виявилася водночас соціальною, ідеологічною і політичною, продемонструвавши неспроможність неоліберальних концепцій, які набули недемократичного характеру. Останнє, зокрема, полягає у звуженні прав платників податків, які мають все менше можливостей впливати на розподіл коштів, що надходять до державної скарбниці. Їх витрати нерідко відбуваються в інтересах панівних верств суспільства, які захищають ті політичні партії та їх представники, що ними фінансуються. Так, намагаючись вгамувати кризу, уряди надавали велику допомогу фінансовим установам, а населення закликали “затягти паски”.

Реакцією на аналогічну ситуацію став рух “Захопи Уолл-Стріт”, який розпочався 17 вересня 2011 р. біля будівлі Нью-Йоркської фондової біржі, а потім поширився 81 країною світу, зокрема Великою Британією, Францією, Італією, Грецією, Канадою, Японією, Південною Кореєю, Австралією, Новою Зеландією та ін. Протести мали місце у понад 950 містах світу і були спрямовані проти політики влад та фінансових інститутів, коли “1 % наживається за рахунок 99 %”. Як зазначалося у “New York Times”, “не зважаючи на мовні та ландшафтні відмінності, різницю у масштабах, протестуючі були єдині у своєму розчаруванні зростаючою прірвою між багатими і бідними”. Через кілька місяців наметові містечка згорнули, однак масові демонстрації практично кожного місяця проходили й далі в різних країнах Заходу і Сходу. Вони були спрямовані проти соціальної політики, здійснюваної урядами в умовах кризи. Особлива активність спостерігалася за молоддю.

Якщо в розвинених країнах молодь становить меншість, то у тих, що розвиваються, — переважаючу більшість. Помічено, що швидке зростання частки молоді в суспільстві може підірвати існуючі політичні режими. Великі маси молоді часто приваблюють нові ідеї або ортодоксальні релігії, які кидають виклик старим формам влади. Підрастаючі покоління стикаються зі світом відчаю, безробіття і бідності, глобального лицемірства та нерівності. Те, з чим мирилися батьки, заперечується синами, які більш по-

інформовані завдяки новітнім засобам масової комунікації та інформації і яких пригнічує відчуття неможливості самореалізації навіть за наявності університетського диплома. Саме такі молоді люди стали застрільниками “арабської весни” — масових виступів протесту, що прокотилися країнами Близького і Середнього Сходу наприкінці 2010—2011 рр. Їх підтримали величезні маси знедоленого населення. У вигнанні диктаторів вбачався не стільки акт демократизації, скільки перспектива покращення свого життя.

Небачені за своїми масштабами політичні акції, які миттєво накрили країни Арабського Сходу, виявили багато глибинних тенденцій, насамперед в результаті процесів глобалізації та пов’язаної з ними політичної і соціальної кризи у периферійних політиях по всьому світу. Виявилось, що традиційний світ на свій лад реагує на спроби модернізації, тим більше, якщо вони здійснюються за неоліберальними лекалами. Вони передбачали радикальні реформи в економіці: зменшення ролі державного сектору, зниження дефіциту державного бюджету за рахунок економії на соціальних витратах, відмова від регулювання внутрішніх цін, підвищення ролі приватного бізнесу, коректування “завищених”, тобто не вигідних світовим кредиторам курсів національних валют тощо. Але за всім цим треба бачити принципову відмінність засадничих принципів традиційного і модерного суспільств. “Три кити” традиційного суспільства становлять влада-власність, медитативно-сакральне знання, ззовні продиктований статус людської особистості. До основ модерного суспільства входять: ринкове господарювання; раціональне знання у всьому обсязі його ідей, що історично змінюються, дисциплін, інститутів та технологічного оснащення; принцип законом захищеної гідності людини.

Відповідні зміни ведуть до розбалансування політичної, економічної, соціальної та ціннісної систем. Це призводить до соціально-політичної кризи, яка виявляється в масових протестах. Одним з наслідків глобалізації в поєднанні зі збільшенням населення стало різке підвищення цін на продовольство, чому сприяло невтримне вкидання у світову економіку нічим не забезпечених трильйонів доларів, що врешті-решт призвело до зростання реальних цін, насамперед на енергоносії та продукти харчування. У дестабілізації ситуації у світі загалом і в конкретних його регіонах криється егоїстичний інтерес Сполучених Штатів Америки, про що йдеться нижче. У справі “експорту демократії” задіяні різноманітні засоби — від “гуманітарної інтервенції” до використання Інтернету. Мережа стала вагомим чинником в організації ви-

ступів в арабських країнах. Але, якби передумови для них не визріли серед широких верств населення, масова хвиля протестів<sup>1</sup> не піднялася б.

Політика США на міжнародній арені зумовлюється намаганням втримати своє світове домінування, яке послаблюється в умовах масштабної трансформації сучасної системи міжнародних відносин. Головними елементами цієї трансформації стали глобалізація господарських і суспільних відносин, активізація транснаціональних процесів та посилення багатопларової взаємозалежності в політиці й економіці, зростання гнучкості, суперечливості й нестабільності міжнародної системи в цілому. Піднімаються “нові центри сили”, серед яких на передньому краї — Європейський Союз, Китай, Індія, Бразилія та ін. Йде процес світової інтернаціоналізації, який разом з інтегруючим аспектом має аспект диференціації та дезінтеграції. Засновані на відмінностях між економіками, світові ринкові відносини внаслідок своєї природи відтворюють нерівність не лише в середині спільнот, а й між ними, несучи багатьом дискримінацію і перспективу остаточного перетворення на периферію і навіть відкидаючи на узбіччя світового розвитку.

Особливо гостро на “несправедливість приниження” реагує мусульманський світ. Адже єдина справжня віра — іслам, мусульмани — правовірні, а світом керують “невірні”, нав’язуючи свої правила гри, до того ж живуть вони краще. На цьому прикладі можна побачити асиметричний характер процесів інтернаціоналізації, що ініціюються в наш час в основному Заходом. Однак насадження його принципів і норм не тільки не дає ключа до подолання відсталості чи виходу з глибоких соціальних криз, а й підриває можливість незахідних суспільств контролювати власний розвиток. У результаті націоналізм зазвичай із релігійним компонентом стає там закономірною опорою у протистоянні зовнішньому впливу і в пошуках прийнятної стратегії розвитку. Яскравим прикладом цього можуть бути Іран та Єгипет.

---

<sup>1</sup> Дехто з політологів визначив сутність вибухів народного гніву в арабських країнах, зокрема в Тунісі, Єгипті, Лівії, як “кольорові революції”. “Кольорова революція” — це процедура перерозподілу влади і власності між різними групами еліти з використанням як ударної сили протестуючої маси населення. Мета такої революції — не якийсь ілюзорне “народне благо”, а відсторонення від влади тієї елітарної групи, яка “засиділася” нагорі і використовувала своє перебування при владі для особистого збагачення, не допускаючи до влади та збагачення інші елітні групи або грубо обмежуючи їх зростання.

Науковцями помічено, що світ, пов'язаний фізично, але без консенсусу щодо фундаментальних цінностей і пріоритетів, може стати ареною для конфліктів, ще гостріших, ніж суперечки між націями. У сучасному світі знайдеться чимало аргументів на підтвердження концепції “зіткнення цивілізацій” американського політолога Самюеля Хантінгтона. На першому плані — різні втілення зіткнення цивілізацій мусульманської та християнської. Серед них найбільшу стурбованість викликає посилення ісламістського тероризму, а також прагнення деяких лідерів мусульманських країн розвивати програми, пов'язані з виробництвом ядерної зброї. У цілому ж яскраво виражена нерівність носіїв різних цінностей і зростаюча загальна соціальна диференціація посилюють дезінтегрованість та конфліктність не тільки на національному, а й на міжнародному рівні. Все більше політологів визнає, що зворотними сторонами об'єднання світу виявляються гостре суперництво, партикуляризм, нестабільність та дезорганізація особистості. Все це може лише посилюватися у зв'язку з перспективами переходу до постіндустріального суспільства, адже деякі країни спроможні до цього, а деякі — ні, тому нерівність між ними буде зростати.

Іншим аспектом взаємодії глобалізації та руху в бік постіндустріального суспільства є утвердження контурів нового порядку, який охарактеризував відомий американський політолог **Збігнев Бжезинський**. Розмірковуючи над долею демократії в сучасному світі, він вказав, що при збереженні формальної відданості принципам демократії все очевиднішим стає визрівання механізму керування, заснованого на інших, аніж публічна політика, принципах: примата безособової, або прямо анонімної “влади інтелектуальної еліти і світових банкірів”, як на національному, так і на глобальному рівнях. Інститути демократії витісняються владою ієрархії, відбувається “поступове формування все більш контрольованого і керованого суспільства, в якому буде панувати еліта... Звільнена від стримуючого впливу традиційних ліберальних цінностей, ця еліта не буде вагатися щодо досягнення своїх політичних цілей, застосовуючи новачі сучасних технологій для впливу на поведінку суспільства й утримання його під суворим наглядом і контролем”. Означені трансформації політолог пов'язує з посиленням сучасної глобалізації та постіндустріальним суспільством.

Характерною рисою сучасного розвитку, на яку звертають увагу дослідники глобалізації, є фактор постійних змін безпрецедентного масштабу і темпів. Сама динаміка трансформацій, зумовлена інтернаціоналізацією, з одного боку, впливає на бороть-

бу навколо параметрів майбутнього розподілу ролей та вигоди, розстановки сил тощо, а з іншого — посилює елемент непередбачуваності. Все це підвищує значення національної держави як основи стабільності та інструмента в конкурентній боротьбі.

На момент виходу друком пропонованого до уваги навчально-го посібника, безперечно, у світі станеться чимало важливих подій у політичному розвитку держав, що розглядаються окремо або в регіональних оглядах. Світ живе насиченим життям. Претендувати на повноту охопту всього того, що відбувається, не доводиться. У цьому полягає висока динамічність предмета “Сучасна політична історія країн світу”. Тому передбачається певна самостійна робота студентів, зокрема у стеженні за поточними подіями, які в той чи інший спосіб доводять ті тенденції, що означені у книзі, або свідчать про новації та зміни. Здатність до діалектичного аналізу — важлива риса фахівців із політології та міжнародних відносин.

## Література

Аттали Ж. Мировой экономической кризис. А что дальше? : пер. с франц. / Ж. Аттали. — СПб., 2009.

Богомолов О.Т. Демократия и социально-экономический прогресс О.Т. Богомолов // Новая и новейшая история. — 2011. — № 1.

Валлерстайн И. “Постамериканский период” мировой истории / И. Валлерстайн // Междунар. процессы : ж-л теории междунар. отнош. и мировой политики. — Том 9. — 2011. — Май — август.

Галларотти Дж. Бремя могущества как парадокс мировой политики / Дж. Галларотти // Полис. — 2001. — № 3.

Жебит А.А. BRICS: перспектива глобального управления / А.А. Жебит // Латинская Америка. — 2012. — № 1.

Исламский мир: “отстающее развитие” и мусульманский радикализм // Мировая экон. и междунар. отнош. — 2008. — № 1.

Карозерс Т. Противодействие распространению демократии / Т. Карозерс // [Эл. ресурс]. — Режим доступа: [www.globalaffairs.ru/number/n\\_6559](http://www.globalaffairs.ru/number/n_6559)

Колонтаев А.П. Страны Востока в начале XXI века: поиск новых теоретических обобщений / А.П. Колонтаев // Восток. — 2011. — № 2.

Кочетков А.П. Власть и элиты в глобальном информационном обществе / А.П. Кочетков // Полис. — 2011. — № 5.

Модернизация, авторитаризм и демократия // Мировая экон. и междунар. отнош. — 2010. — № 11.

Нарочницкая Е. Национальный фактор в эпоху глобализации / Е. Нарочницкая // [Эл. ресурс]. — Режим доступа: [www.perspektivy.info/print.php?ID=44940](http://www.perspektivy.info/print.php?ID=44940)



*Пауел Б.Д.* Сучасні демократичні країни: участь у політичному житті, стабільність і насильство / Б.Д. Пауел. — Х., 2004.

*Пузырев Д.* Исламский фактор в мировой политике / Д. Пузырев // Мировая экон. и междунар. отнош. — 2011. — № 3.

*Роуз-Екерман С.* Корупція та урядування: причини, наслідки та зміни : пер. з англ. / С. Роуз-Екерман. — К., 2004.

*Хантингтон С.* Будущее демократического процесса: от экспансии к консолидации / С. Хантингтон // Мировая экон. и междунар. отнош. — 1995. — № 6.

*Цайльхофер А.* Теория и практика борьбы с коррупцией в Европе / А. Цайльхофер // Вестн. МГИМО — Университета. — 2010. — № 3.

---

---

# КРАЇНИ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ

У сучасній політичній історії особливе місце належить Європі з її самоорганізацією у вигляді Європейського Союзу. На сьогодні це об'єднання з 27 держав із 455-мільйонним населенням, що вже стало одним із найважливіших центрів світової економіки і суб'єктів світової політики. Дві світові війни призвели до виникнення на континенті протистояння двох ідеологічно ворожих союзів, кожен з яких перебував під домінуючим управлінням супердержав — Радянського Союзу і Сполучених Штатів Америки. Звичайно, за таких умов про втілення давньої ідеї єдиної Європи не могло бути й мови. Однак Захід у прагненні об'єднання зусиль для економічного відродження в умовах повоєнної руйнації та протистояння з “комуністичною загрозою” крок за кроком рухався шляхом все більшої інтеграції. Ідею створення наднаціонального об'єднання європейських держав вперше озвучив **9 травня 1950 р.**<sup>1</sup> міністр іноземних справ Франції **Роберт Шуман**. Договір, що засновував Європейське об'єднання вугілля і сталі — перше європейське об'єднання, був підписаний у Парижі у **1951 р.** і набув чинності у **1952 р.** Спочатку до нього увійшли Франція, ФРН, Бельгія, Голландія, Люксембург та Італія. У **1957 р.** у Римі підписані Договори про створення Європейського співтовариства з атомної енергії та Європейського економічного співтовариства. Останній суттєво розширив сферу інтеграційного будівництва, оскільки фактично являв собою послідовну програму економічної

---

<sup>1</sup> **9 травня** святкується як День Європи (інколи називають “День Шумана”).

інтеграції, першим кроком якої мало стати створення митного союзу. Ця мета, а також лібералізація взаємного торговельного обміну були досягнуті до **1968 р.** У **1970-х роках** привабливість об'єднання виявилася у першому розширенні ЄС: у **1973 р.** до нього вступили Велика Британія, Данія та Ірландія, у **1981 р.** — Греція, у **1986 р.** — Іспанія і Португалія.

Крім того революційні події **1989—1991 рр.** у Центральній та Східній Європі, в результаті чого припинили своє існування “соціалістичний табір” і Радянський Союз, поклали край розколу континенту на протилежні суспільні системи та військові блоки. Визнання принципів плюралістичної демократії, правової держави, ринкової економіки всіма європейськими державами відкрило нові перспективи інтеграційного процесу. У **1995 р.** своїм вступом до ЄС його підтримали Австрія, Фінляндія і Швеція, у **2004 р.** до них приєдналося ще десять держав: Естонія, Кіпр, Латвія, Литва, Мальта, Польща, Словаччина, Словенія, Угорщина, Чехія, а у **2007 р.** — Болгарія і Румунія.

Європейський Союз інституційно структурований більш, ніж будь-яка міжнародна організація, проте його не можна розглядати як державу. Разом з тим низка таких критеріїв дозволяє говорити про ЄС як про політичну систему:

1) ЄС має систему інститутів, що вже склалася і є досить розвиненою;

2) процес інтеграції у певних галузях передбачає делегування компетенцій з національного рівня на рівень наднаціональний. Таким чином, розподільчою і регулюючою інстанцією стають органи Євросоюзу, а не держави-члени;

3) ЄС здійснює суттєвий вплив на соціально-економічний та політичний розвиток своїх членів, причому сфера його компетенції постійно розширюється. Правові норми ЄС мають пряму дію, тобто вони не потребують інкорпорації в національні законодавства. Членство в ЄС має також серйозний вплив на національну економіку;

4) між соціально-економічними і політичними процесами в ЄС та його інституційною системою існують стійкі зворотні зв'язки. Так, найсуттєвіші зміни вносяться через доповнення до установчих договорів або через механізм Міжурядової конференції. Тактичні адаптації здійснюються Європейською Радою і через систему консультацій та узгоджень у Комісії ЄС.

Разом з тим слід зазначити, що у цій системі відсутні інструменти примусу, насамперед силові органи, що залишаються на національному рівні. Тому часто ЄС називають “civilian power”

(громадянською силою), що діє через посередництво економічних механізмів та інститутів.

Європейський Союз функціонує на договірних засадах, зокрема: **1957 р.** — Римський договір, **1992 р.** — Маастрихтський, **1997 р.** — Амстердамський, **2000 р.** — Договір Ніцци, **2007 р.** — Лісабонський. Відповідно до них, з огляду на структуру об'єднання, ЄС базується на трьох опорах: 1) європейські співтовариства (усі напрями політики ЄС, пов'язані з функціонуванням митного союзу, єдиного внутрішнього ринку, створенням валютного союзу); 2) спільна зовнішня політика і політика безпеки; 3) співробітництво у сфері внутрішніх справ та юстиції. Усі три опори об'єднані єдиною інституційною структурою.

Найважливіші інститути Євросоюзу — це по суті поле з формальними й неформальними правилами регулювання для обговорення і прийняття ключових рішень національними керівниками та їх міністрами. Усі найважливіші рішення приймаються під час регулярних зустрічей вищих керівників і профільних міністрів країн — членів ЄС. Неформально “саміти” лідерів країн-учасниць проводилися, починаючи з Паризького й Римського договорів, формально ж запроваджені у **1974—1975 рр.**, одержавши назву “Європейська Рада”<sup>1</sup>. У **1987 р.** функції Ради були визначені у найбільш загальних рисах положеннями Єдиного Європейського Акта. Зустрічі Європейської Ради проводяться не рідше, ніж два рази на рік. Однак останніми роками їх проходить чотири, а то й більше. Залежно від національної конституції, кожна країна представлена у Європейській Раді або прем'єр-міністром, або президентом. Методом прийняття рішень є пошук на основі компромісу неформального консенсусу. Іншими словами, учасники намагаються досягти максимальної згоди. Про прийняте тільки на такій основі рішення оголошується по закінченні саміту. Національні міністри зустрічаються на власному інституційному полі — Раді Європейського Союзу. Насправді міністри різного профілю (іноземних, внутрішніх справ, оборони, транспорту тощо) зустрічаються в рамках своєї Ради, але за традицією всі ці рамки разом називаються Радою Європейського Союзу або просто Радою.

---

<sup>1</sup> Європейську Раду не слід плутати з іншою міжнародною організацією — Радою Європи, заснованою **5 травня 1949 р.** зі штаб-квартирою у Страсбурзі. Її інститути: Комітет міністрів, Парламентська асамблея, Європейський суд з прав людини, Конгрес місцевих і регіональних влад Європи, Секретаріат Ради Європи.

Вищі керівники країн та їх міністри внаслідок зайнятості, як правило, не мають можливості вникати в деталі багатьох питань, які треба обговорити. Тому підготовка рішень зазвичай делегується на експертний рівень. Крім того треба забезпечити наступність роботи європейських інститутів у разі зміни національних урядів. У зв'язку з цим виникла необхідність в наявності постійно діючого органу, який готує проекти рішень для обговорення та прийняття вищим керівництвом країн на своїх зустрічах. Таким органом стала Комісія Європейського Союзу зі штаб-квартирою у Брюсселі. До її складу входять 27 Комісарів (по одному від кожної держави), її штат налічує приблизно 25 тис. чиновників різних рівнів<sup>1</sup>. Комісія відіграє роль інструменту підготовки й виконання рішень, прийнятих національними керівниками та їх міністрами з питань європейської інтеграції.

Створено також Суд Європейського Союзу, що офіційно називається Європейський суд справедливості. Він виконує функції, схожі з функціями конституційного суду в демократичних федеративних державах. Однак Європейський суд інтерпретує не конституцію, якої не існує, а засадничі Договори, що регулюють діяльність ЄС. Саме через те, що відносини у Євросоюзі будуються на основі договорів, роль Суду в розв'язанні невідворотних суперечностей з інтерпретації досягнутих угод виявилася особливо важливою. У 1979 р. виборним інститутом став Європейський Парламент, однак його можливості активно впливати на політику Євросоюзу — вельми обмежені. Впродовж багатьох років Європейський Парламент виконував тільки дорадчі функції, пізніше йому були передані деякі можливості накладати вето на вже прийняті рішення Європейської Ради.

Нині Європейський Союз є фактично структурою, проміжною між федерацією і конфедерацією: існують Європейська Рада як інститут конфедерації, що представляє держави, і Європейський Парламент як інститут федерації, що представляє громадян. Часто між ними виникають протиріччя, суперечки з принципових питань, а переможницею дискусій виходить Єврокомісія. Від самого початку вона розглядалася як рушій європейської інтеграції і тому наділялася особливими повноваженнями, зокрема можливістю вирішувати суперечки Парламенту і Європейської Ради, що вели до взаємного блокування.

---

<sup>1</sup> Чисельність чиновництва, яке працює в будь-якому сучасному великому місті, перевищує число чиновників усього ЄС.

Таким чином, за винятком Європейського Парламенту, найважливіші інститути ЄС — це органи, які забезпечують незалежні дії національних керівників та європейської бюрократії в галузі інтеграції. Ці інститути максимально захищені від контролю з боку національних парламентів, національних політичних партій, громадських організацій, преси та Європейського Парламенту. Саме ці недемократичні, непублічні принципи роботи основних європейських інститутів забезпечували успіх європейській інтеграції. Тобто насправді ЄС — це недемократичний союз демократичних держав. З'явилося навіть поняття “демократичний дефіцит” європейської інтеграції, що викликає невдоволення пересічних громадян, оскільки вони почуваються неспроможними впливати на діяльність Євросоюзу, а це породжує апатію й роздратування. У кожних нових виборах до Європарламенту бере участь усе менша кількість виборців (влітку 2009 р. — лише 43 %). Одна з причин цього — зміна поколінь. Для західних європейців похилого віку не важливо, що ЄС бюрократична, недемократична організація, яка є джерелом великої кількості правил, що ускладнюють життя бізнесу. Для них найголовніше — визначальна роль Європейського Союзу в розв'язанні європейських протиріч, відверненні ще однієї війни у Європі. На жаль, зміна поколінь призвела до знецінення ідеї інтеграції як засобу запобігання військовим конфліктам. Із зникненням “радянської загрози” зник ще один дуже сильний мотив інтеграції. Для сьогоденної молоді мир у Європі — стан природний, так само, як свобода перетину кордонів, можливість учитися в інших країнах тощо. А от недоліки Євросоюзу нікуди не поділися. Громадська підтримка інтеграції почала спиратися не на ціннісні критерії (ідеал миру в Європі), а на прагматичний підхід до ефективності ЄС, якої, на думку населення, не достатньо.

Головна складність нині полягає в тому, як демократизувати процес інтеграції, зберігши при цьому його успішну динаміку. Проблема в тому, що надто різноманітні населення країн Європи, політичні культури, політичні режими, рівні й характери економічного розвитку держав, що входять до складу ЄС. Все це часто призводить до суперечностей між загальним рухом до інтеграції, з одного боку, і національним егоїзмом, з іншого. Яскравим прикладом цього є спроба запровадити Європейську Конституцію з наміром надати інтеграційному проекту конституційного, а не договірної характеру. Остаточний текст документа був схвалений на спеціальному саміті ЄС у 2004 р., і 29 жовтня того ж року глави всіх 25 держав-членів у Римі його підписали. Статус нормативно-

го документа досягався в разі його ратифікації всіма країнами впродовж дворічного терміну. Під час референдуму 10 країн висловили схвалення. В інших державах, таких як Німеччина, Конституційний договір був ратифікований парламентом, однак проти прийняття документа проголосували громадяни Франції (54,9 %) та Нідерландів (61,7 %). Конституція для Європи розбилася об стіну національних суверенітетів при обговоренні політичних та економічних питань. З іншого боку, така реакція може пояснюватися небажанням громадян потрапити в залежність до влади європейського чиновництва, що вже скомпрометувало себе надмірною регламентацією і формалізацією наявного стану речей. Люди своїм голосуванням підтвердили ту істину, що демократія може бути дієвою лише тоді, коли діяльність влади перебуває під контролем суспільства.

Аби вивести процес євроінтеграції з конституційної кризи, у 2007 р. прийнято новий засадничий документ — Лісабонський договір<sup>1</sup> (набув чинності у січні 2009 р.). Цей документ регулює функціонування у Європі інститутів 27 держав, чітко розділяє компетенції Союзу і національних урядів, визначає баланс між цілями та інтересами країн-членів і Євросоюзу, надавши останньому статус “супердержави”. Суверенітет держав — членів ЄС зберігається. Разом з тим поглиблення регіональної інтеграції, на яке держави-учасниці йдуть добровільно, керуючись спільною вигодою, необхідно співвідносити з фактичним зменшенням суверенітету, що з цього випливає. Зокрема, завдяки верховенству права ЄС над національним правом, про що особливо наголошується в Договорі, наднаціональні інститути мають силу щодо примусу національних урядів до виконання прийнятих у Євросоюзі політичних рішень.

Змінилася процедура голосування в Раді ЄС. Право “вето” збереглося для виключних випадків, одноголосність очікується лише у найважливіших питаннях, таких як питання зовнішньої політики, політики безпеки та оборони, податкової політики. Відбулися зміни в голосуванні кваліфікованою більшістю. Якщо раніше ця більшість складалася з половини держав, які водночас репрезентували 62 % держав ЄС та 74 % голосів, то, за Лісабонським договором, з 2014 р. передбачено принцип “подвійної більшості”, коли проголосувати “за” повинні, принаймні, 55 % держав із 65 % населення ЄС. Щоб заблокувати рішення, проголосу-

---

<sup>1</sup> Формальна назва: “Договір про зміни договору про Європейський Союз і договору про заснування Європейського Співтовариства”.

вати “проти” мають, як мінімум, чотири держави<sup>1</sup>. Європарламент отримує деякі нові компетенції, проте вони не надто посилюють його реальний вплив. Парламенту надано контрольну та консультативну функції. Процедура спільного прийняття рішень Ради та Європарламенту поширюється на більшість питань внутрішньої європейської політики. Європарламент братиме участь у затвердженні бюджету ЄС, проте вирішальне слово відносно прибутків Євросоюзу залишається за Радою. У виключній компетенції останньої залишається і спільна зовнішня політика та політика безпеки. У процес прийняття рішень вбудовуються національні парламенти, одержуючи можливість здійснювати моніторинг законодавчих пропозицій Комісії з метою контролю за додержанням принципу субсидіарності<sup>2</sup>. Якщо впродовж восьми тижнів після оприлюднення пропозиції Комісії понад третини парламентів країн ЄС заявить, що вона не відповідає принципу субсидіарності, і подасть відповідні обґрунтування, така пропозиція має бути переглянута (так званий механізм “жовтої картки”).

Демократія в ЄС передбачає два рівні представництва громадян — національний і європейський. У першому випадку громадяни в кожній окремій країні обирають національний парламент, який здійснює контроль над національним урядом, представленим на європейському рівні у Раді ЄС міністрами і в Європейській раді — главою держави. У другому випадку ті ж самі громадяни обирають депутатів Європейського Парламенту. Враховуючи центральну роль національних урядів у політичній системі ЄС, внаслідок відносно низьких показників явки на європейські вибори, прийнято вважати, що національний канал є головним в забезпеченні демократичності прийняття рішень в ЄС. Водночас багато хто наполягає на тому, що нині цей канал функціонує незадовільно.

---

<sup>1</sup> При тому, що визначальне значення у Євросоюзі має тандем Німеччина — Франція, вони не зможуть без двох союзників заблокувати те чи інше рішення.

<sup>2</sup> *Субсидіарність* — принцип, що лежить в основі розподілу повноважень і компетенцій між акторами, які перебувають на різних рівнях владної піраміди. Цей принцип має на увазі, що управління здійснюється на якомога нижчому рівні, коли це доцільно. При цьому європейський рівень виступає як допоміжний щодо національного (наприклад, фінансування на рівні ЄС зазвичай доповнює, а не замінює собою ресурси окремих країн). Принцип запроваджено Маастрихтським договором у 1992 р., тоді ж як консультативним органом створено Комітет регіонів.



На національному рівні уряд відповідає перед виборцями через парламент. У парламентарів держав Європи часто може й не бути серйозних формальних повноважень щодо внесення змін до законодавства. Але національний парламент у більшості європейських країн здатен закликати виконавчу владу до звіту і навіть відправити кабінет у відставку. Однак чимало політологів вважає, що національні парламенти постраждали через розвиток європейської інтеграції, оскільки їхній вплив скоротився. Дійсно, європейська інтеграція від початку передбачала посилення виконавчої влади і послаблення національного парламентського контролю. Звичайно, сильна позиція національного парламенту, якщо вона конституційно забезпечена, змушує уряд більше радитися з ним<sup>1</sup>.

Із розвитком європейського парламентаризму нерозривно пов'язана діяльність політичних партій. Партії концентрують свою роботу на підготовці до виборів, їхнім ядром виступають фракції в парламентах та органах місцевого самоврядування. Разом з тим партійні структури зберігаються і поза виборних установ, вирішуючи пропагандистські та організаційні завдання, особливо в період перебування в опозиції, формуючи кадри для виконавчої влади після перемоги на виборах.

Під час Великої французької революції 1789 р. вперше виник поділ політичних течій на “праві” і “ліві”, що став загальноприйнятим. Раніше “праві” партії сприймалися як захисники існуючого порядку, а “ліві” — як прибічники “руху”, який мав здійснюватися або еволюційним шляхом — через реформи (соціал-демократи), або радикальним — через революцію (комуністи). Правоконсервативні партії дотримувалися традиціоналістських цінностей: захисту закону і порядку, сім'ї і власності, релігії і нації, виступаючи під авторитарно-патріотичним прапором. “Ліві” відстоювали ідеї демократії, республіки, соціальної справедливості. В обох таборах були і крайні фланги — фашизоїдні радикали з правого боку і ліваки — з протилежного, готові докорінно змінити основи суспільного устрою, не виключаючи насильницьких,

---

<sup>1</sup> 7 держав із 27 членів ЄС є монархіями: Бельгія, Велика Британія, Данія, Іспанія, Люксембург, Нідерланди, Швеція (усього в Європі 12 монархій — ще Андорра, Ватикан, Ліхтенштейн, Монако, Норвегія). Більша частина монархів сьогодні не виконують надто важливих функцій для країни. Вони бережуть традиції розвитку держави, стримують політичні сили від того, аби дуже різко змінювати напрям політики, а така стабільність захищає країни від соціальних потрясінь. Населення шанує корону як символ величі, якої в реальності може й не бути.

тоталітарних методів. Згодом ці визначення суттєво змінилися. Головною характеристикою “правих”, які змирилися з політичною демократією, стала ворожість щодо розширення соціально-економічної ролі держави, яка ототожнювалася з високими податками і засиллям бюрократії. Для “лівих” перерозподільча функція держави є найважливішим інструментом антикризового регулювання економіки і пом’якшення соціальної нерівності. Загальною рисою як “правих”, так і “лівих” партій впродовж останніх десятиріч стало зсування до “центру”, що виявилось у відмові від власних крайніх поглядів, часом прийнятті тих ідей, які висловлювалися з боку протилежного табору (примирення консервативних партій із соціальноорієнтованою економікою, а лівих партій — із ліберальною демократією та “капіталізмом”<sup>1</sup>), а також в укладанні міжпартійних коаліцій.

Якщо у Великій Британії досить сильною залишається дво-партійна система, яка у свій час стала зразком для Сполучених Штатів Америки (просто лібералів на початку ХХ ст. змінили лейбористи), то на континенті склалися багатопартійні системи, в рамках яких відбувається періодична ротація при владі право- і лівоцентристських коаліцій. Останнім часом системоутворюючі партії (консерватори, християнські демократи, ліберали, з одного боку, соціал-демократи, соціалісти, лейбористи — з іншого) рідко досягають самостійної абсолютної більшості в парламентах та органах місцевого самоуправління. Їм доводиться шукати підтримку або у невеликих партій ліберального штибу в центрі (наприклад, Вільні демократи у Німеччині), або крайніх угруповань справа і зліва (комуністів у Франції чи Італії, неофашистів в Австрії тощо) в обмін на міністерські портфелі і коректування політики. Сучасна політична історія засвідчує, що все частіше відбувається формування центристських урядів, які маневрують між правим і лівим флангами в парламенті з метою забезпечення проходження тих чи інших законопроектів. Коли ж подібні комбінації не спроможні зібрати парламентську більшість, помірковані праві та соціал-демократи йдуть на компроміс, утворюючи уряди “великої коаліції”, як це траплялося у Франції, ФРН, Бельгії, Нідерландах, Австрії, Скандинавських та інших країнах. Ефективність таких урядів дуже відносна, оскільки насамперед неспівпадання за термінами президентських і парламентських виборів

---

<sup>1</sup> У сучасному суспільствознавстві вважається некоректним визначення того устрою, що існує в розвинених країнах Заходу, як “капіталістичний”. Натомість: ліберально-демократичне суспільство з соціально орієнтованою ринковою економікою.

призводить до того, що глави держав та урядів часто представляють різні партії, які вимушені впродовж більшого чи меншого часу конфліктно співіснувати (ФРН, Франція, Італія, Португалія, Австрія, Польща). І блоки поміркованих партій з екстремістами, і об'єднання лівого центру з правим виявляються неефективними щодо рішення назрілих проблем<sup>1</sup>, а також дискредитують політичну систему перед виборцями. Втрачаючи звичну систему координат, яка визначається не тільки матеріальними інтересами різних категорій громадян, але й ціннісними орієнтирами, уряд не виявляє інтересу до виборів, ставиться зі зростаючим скептицизмом, якщо не цинізмом, до політичних еліт. Численні корупційні скандали сприяють тому. Це посилює почуття відчуження людей від політики, штовхає до абсентеїзму<sup>2</sup> на виборах та збільшує протестний електорат, який віддає голоси дрібним екзотичним або екстремістським угрупованням. Дуже часто той чи інший виборець змінює свої політичні уподобання або вирішує, за кого голосувати, безпосередньо біля виборчої скрині<sup>3</sup>. Якщо скласти число виборців, які вибори ігнорують (в деяких країнах, таких як Німеччина, це близько третини всього електорату), і тих, хто голосує за кандидатів від найрізноманітніших опозицій-

<sup>1</sup> Маючи на увазі утримання на своєму боці симпатій виборців, до радикальних реформ не вдаються, обмежуючись вирішенням поточних питань.

<sup>2</sup> *Абсентеїзм* (від лат. *absens (absentis)* — відсутній, англ. *absenteeism*) — ухилення виборців від участі в голосуванні на виборах. Ширше — політична поведінка, що характеризується бездіяльністю, тобто ухилянням від будь-якої політичної участі. У цьому плані свою роль відіграють зміни, що відбуваються внаслідок переходу найрозвиненіших країн на щабель постіндустріального суспільства. Йдеться про зростання значення “постматеріальних” цінностей. Така ціннісна трансформація розмиває ідеологічні межі традиційних партійних систем та ініціює процес, при якому громадяни починають опиратися керівництву традиційних організацій. Натомість зростає популярність громадських організацій та рухів.

<sup>3</sup> Підґрунтя подібної поведінки слід шукати у змінах соціально-економічного характеру, пов'язаних із переходом розвинених країн від індустріального до постіндустріального суспільства. Цей перехід призвів до скорочення чисельності зайнятих у сфері промисловості (робітників) та збільшення чисельності середнього класу за рахунок кількісного зростання службовців, чиновників, людей “вільних професій”, студентства тощо. Число громадян, які демонструють відданість певній політичній партії, порівняно з загальною кількістю громадян в цілому зменшилася, тоді як збільшилася частка тих громадян, які не мають визначених партійних симпатій.

них партій, не здатних створити альтернативну більшість, то виявиться, що навіть найбільш легітимні уряди Європи виступають від імені максимум третини виборчого корпусу, що не може не позначатися на їхньому авторитеті.

Загалом, з 1980-х років спостерігається значне падіння суспільного впливу політичних партій Західної Європи, що виявилось насамперед у скороченні чисельності їх лав, постарінні членського складу, значно меншій увазі до їхньої діяльності з боку громадськості. Людей відштовхує бюрократизація партійного життя, ієрархічна структура партій, ігнорування в тій чи іншій формі думки партійних низів. Система внутрішньопартійної ієрархії послаблює можливість контролю за діяльністю тих, кому доручено представляти партію в парламенті. Своє значення має й те, що впродовж останніх двох-трьох десятиріч партійний білет перестав слугувати важливим фактором у кар'єрі європейця. Якщо раніше навіть на рівні окремих установ членство в одній партії з керівництвом мало сенс щодо кар'єрного просування, то зараз ситуація докорінно змінилася. Постіндустріальне суспільство на перший план висуває проблему професійної кваліфікації, тому політична орієнтація відступає на задній план. Навіть у найвищих ешелонах державної влади перевага надається найбільш компетентним. Нерідкісні випадки, коли при формуванні урядів, причому не тільки коаліційних, але й однопартійних, на посади міністрів іноземних справ, оборони, охорони здоров'я, культури та інші запрошуються не партійні функціонери, а авторитетні у своїй справі фахівці.

Трансформації політичних партій викликали неоднозначну реакцію з боку політологів. Одна частина з дослідників оцінила це як ознаку поступової втрати партійними об'єднаннями своїх засадничих функцій і, як наслідок, заміщення їх новими акторами, зокрема неформальними громадськими об'єднаннями. Інша частина вважає, що партії залишаються найважливішими політичними суб'єктами в демократичних системах, лише видозмінюючи свої попередні ролі. І одні, й другі спостерігачі сходяться на тому, що партії вступили у смугу кардинальних змін.

Недоліки функціонування західноєвропейського варіанта багатопартійної системи на національному рівні відтворюються на рівні Євросоюзу. Від самого початку європейської інтеграції ставлення до нього розколело обидва традиційні політичні табори, як "правий", так і "лівий". Партії "лівого" і "правого" центрів — соціалісти і соціал-демократи, ліберали, християнські демократи, частина консерваторів — рішуче підтримали цей процес у його

“федеративній” формі (їх ще називають “федералістами”, “євро-оптимістами”). Крайні ж фланги — комуністи, ліві соціалісти, з одного боку, праві націоналісти і більшість британських та скандинавських консерваторів (“міжурядовники”, “євроскептики”), з іншого — виступили з різкою критикою наднаціональних форм інтеграції, надаючи перевагу співпраці суверенних держав. Персічний виборець від того впадає в розгубленість, а на виборах до Європарламенту абсентеїзм проявляється більшою мірою, ніж на національних виборах (частка тих, хто утримується, в деяких країнах перевищує 50 %).

Як стандарт легітимного правління в ЄС прийнята ліберальна демократія. Враховуючи критику щодо недостатньої демократичності політичної системи Союзу, за ініціативою Єврокомісії стаття 8 Лісабонського договору ввела поняття “демократія участі”. Йдеться про активну участь все більшої частини суспільства у всіх сферах політичного життя. У системі ЄС таке тлумачення демократії відтепер розглядається на рівних з вимогами представницької демократії. Незаперечною демократичною нормою також вважається участь “організованого громадянського суспільства” у формулюванні європейських рішень.

В історії утворення й розвитку Європейського Союзу яскраво виявився діалектичний зв'язок між політикою та економікою: схожість демократичних політичних основ держав дала змогу на певному етапі поставити питання про тісніше економічне співробітництво. І подальше політичне згуртування європейської спільноти має сприяти розв'язанню економічних проблем, тим самим доводячи переваги демократії як такої, що сприяє успішному економічному розвитку. Разом з тим крім одвічних дискусій між “федералістами” і “міжурядовниками”, улюбленою темою європейських дискусій став вибір стилю управління економікою. Це, з одного боку, французький дирижізм<sup>1</sup>, з іншого — принцип *laissez faire*<sup>2</sup>, відстоюваний британцями. До першого пристала Німеччина, до другого — Ірландія та країни Півночі Європи. Парадокс полягає в тому, що Франція, яка виступає за подальше поглиблення євроінтеграції, своєю позицією щодо ролі держави в економіці шкодить ефективному єдиному ринку, а отже, позбавляє сенсу існування Євросоюзу. Та ж Франція не так давно запус-

<sup>1</sup> Політика активного втручання в управління економікою з боку держави.

<sup>2</sup> Принцип невтручання (у перекладі з франц.: “дозвольте робити”) — економічна доктрина, згідно з якою державне втручання в економіку має бути мінімальним.

тила в обіг новий термін “економічний патріотизм”, який на практиці часто позначає курс на активне застосування протекціоністських заходів. І Франція у цьому не єдина. Не зважаючи на те, що Євросоюз має статус найбільш відкритого ринку у світі, насамперед для членів ЄС, окремі країни, такі як Іспанія, Велика Британія, Польща та інші нові члени спільноти, все частіше стають на захист національних підприємств, протистоять іноземним компаніям та поглинанням, вдаються до “економічного патріотизму”, що в реальності суперечить законам вільної конкуренції, правилам єдиного європейського ринку, а отже, і європейській інтеграції в цілому.

Подібна економічна політика призводить до уповільнення інтеграції Європи, роблячи її більш невизначеною, не дивлячись на Лісабонський договір та Лісабонську стратегію. Остання була сформульована у 2000 р. на сесії Європейської Ради у столиці Португалії і мала за мету перетворення ЄС до 2010 р. на найбільш конкурентоспроможну й динамічну у світі економічну зону, на простір економіки, заснованої на знаннях. У 2005 р. у Брюсселі Європейська Рада розглянула результати реалізації Лісабонської стратегії за минулі п'ять років і виявила чотири типи дефіцитів: дефіцит рівня життя, дефіцит зайнятості, дефіцит продуктивності і дефіцит у галузі природоохоронної політики. У жодній із цих галузей проміжні цілі не були досягнуті. Головними причинами невдач визначили: 1) недостатнє врахування наслідків реформ, що проводилися в деяких країнах-учасницях, у тому числі в Німеччині та Франції; 2) характер самого документа, в якому “відповідальність за реалізацію стратегії покладалася на всіх разом і ні на кого окремо”. Головною ж причиною було названо уповільнення, починаючи з 2000 р., падіння біржових індексів провідних фінансових центрів світу. У 2000—2005 рр. середньорічні темпи зростання економіки ЄС не перевищували 2%. В результаті Європейська Рада вдалася до розробки нової редакції Лісабонської стратегії, сконцентрувавши увагу союзних органів та країн-членів на стимулюванні економічного зростання (в основному шляхом збільшення фінансування інновацій та підтримки малого й середнього бізнесу) а також підвищенні рівня зайнятості, у тому числі у високотехнологічних галузях, за допомогою реформ, спрямованих на збільшення гнучкості ринків праці. “Спростити, аби зберегти і втілити в життя”, — під таким девізом було представлено відредагований варіант стратегії. Спростили, пожертвувавши такими важливими розділами першого варіанта, як розв'язання екологічних проблем і реалізація соціальних про-

грам — їх просто вилучили. Крім того, у Брюсселі припинили на-  
полювати на виконанні завдання до **2010 р.**, що означало фактич-  
не визнання нереалістичності від початку поставлених цілей. Хоч  
корекція планів привела до певних успіхів, проте світова фінан-  
сово-економічна криза, яка досягла Європи у **2008 р.**, значно по-  
гіршила ситуацію. Падіння економіки болюче вдарило по соці-  
альній сфері.

Такі положення, як тісна співпраця країн-учасниць у соціаль-  
ній сфері, покращення умов праці і підвищення життєвих стан-  
дартів, забезпечення рівної оплати праці чоловіків і жінок, зафік-  
сував ще Римський договір від **1957 р.** Після закінчення Другої  
світової війни європейці багато працювали, аби не тільки відбуду-  
вати господарство, а й вивести його на вищий рівень. Це забезпе-  
чило б підвищення рівня життєвого, що й сталося. Як одна з про-  
відних стратегічних цілей розбудови “Європи майбутнього” була  
обрана “єдина європейська соціальна модель”. Її основу станов-  
лять загальноєвропейські цінності: демократія і права особи;  
вільна ринкова економіка, добробут і соціальний захист усіх гро-  
мадян, надання рівних можливостей усім людям, які конкурують  
на ринку праці, незалежно від їх соціального становища; згурту-  
вання, солідарність та ефективна взаємодія всіх вимірів суспіль-  
ного життя в рамках найширшого соціального діалогу, що спира-  
ється на індивідуальну і колективну громадянську відповідаль-  
ність.

Історичний досвід класового протистояння другої половини  
**XIX** та першої половини **XX** ст. продемонстрував європейцям за-  
грози, пов’язані з різкою соціальною та майновою нерівністю. В  
результаті уряди, особливо очолювані соціал-демократами і соці-  
алістами, обрали курс на активну соціальну політику, спрямова-  
ну на вирівнювання прибутків та підвищення рівня життя різних  
груп населення, на підтримку соціальної стабільності у суспіль-  
стві. Найважливішим інструментом згладжування соціальних  
контрастів стала система перерозподілу прибутків за допомогою  
системи оподаткування через бюджет держави. Вона і, звичайно,  
успішний повоєнний економічний розвиток західноєвропейських  
країн, дали змогу створити “суспільство загального благоден-  
ства” (welfare state) з високим рівнем соціальних стандартів за-  
галом і суттєвою підтримкою тих, кого називають “соціально не-  
захищеними верствами населення” зокрема. До заходів соціаль-  
ного захисту належать: створення робочих місць для працевла-  
штування працездатних і бажаючих працювати громадян; вста-  
новлення гарантованого мінімуму заробітної плати, що забезпе-

чує прожитковий мінімум працівникам та членам їхніх сімей; виплата пенсій і допомог безробітним та непрацевдатним. Сюди входить також створення системи загальнодоступної освіти для всіх дітей, надання медичної допомоги тим, кому вона необхідна, допомога сім'ям з дітьми тощо.

“Держава загального благоденства” була настільки стійкою, наскільки активно розвивалася економіка. Проте в наш час все частіше говорять про її кризу і навіть необхідність демонтажу. Впродовж останніх років спостерігається уповільнення темпів економічного зростання (від початку століття частка Європейського Союзу у світовій економіці скоротилася з 25 до 21 %), ускладненого світовою кризою — одним з наслідків глобалізації, яка не могла обійти стороною Європу. Водночас статті витрат множилися, охоплення населення різноманітними соціальними програмами розширювалося (насамперед внаслідок зростання безробіття). Пропорція ВВП, що витрачалася на соціальні потреби, значно зросла, а це має зворотний негативний вплив на розвиток економіки. У разі намагання уряду підтримувати соціальну політику на рівні, до якого звикло населення, за допомогою високих податків та надмірного регулювання знижуються стимули до підприємництва, до праці. Така ситуація породжує “тіньові ефекти”, ухиляння від сплати податків. Чим більше уряди займаються регулюванням, тим швидше суспільство втрачає гнучкість, тим вищою стає потреба в перерозподілі (заради уникнення нерівності) та у високих податках. Парадоксально, але виявилось, що заходи із “захисту” зайнятості часто призводять до її скорочення, а натомість подовження періоду безробіття. За наявності солідних виплат у зв'язку із втратою роботи це призводить до зростання утриманських настроїв. Криза моделі “держави загального добробуту” виявляється, зокрема, у кризі перерозподілу, тобто у відмові держави від частини своїх соціальних зобов'язань, а також у розмиванні почуття солідарності громадян держави.

Проблеми соціальної держави і солідарності загострилися в ЄС у період світової фінансово-економічної кризи. До цього додалися проблеми регіональної політики. Існують значні відмінності у виробництві ВВП, господарській базі, соціальному добробуті, інноваціях не тільки між найбільш і найменш розвиненими країнами — членами Союзу, але і всередині окремих країн. Наприклад, одна германська федеральна земля Північний Рейн — Вестфалія дає понад 4 % ВВП усього Євросоюзу, а вся Греція — 2 %. Проголосивши основним завданням регіональної політики підвищення ВВП на душу населення в бідних регіонах, ЄС спрямовує



на це понад третину витрат спільного бюджету. Традиційно основними фінансовими “донорами” у справі скорочення міжрегіональних диспропорцій на засадах взаємної солідарності і поглиблення інтеграції виступають Німеччина, Швеція, Фінляндія, Данія, Австрія, Нідерланди, Люксембург та Велика Британія. Головними ж “реципієнтами” — Португалія, Ірландія, Греція, Іспанія. З’явилася навіть аббревіатура з перших літер назв цих країн — PIGS<sup>1</sup> (що в перекладі з англійської означає “свині”), аби підкреслити їх негідну з економічного погляду поведінку. Ймовірно, в такий спосіб виявляється ставлення до країн — найбільших неводах, на порятунок яких інші члени Європейського Союзу повинні відривати від своїх бюджетів чималі кошти.

В умовах світової кризи Ірландія і Португалія одержали значне фінансове вливання, проте через деякий час заявили, що грошей не вистачає. Так само Греція, ситуація в якій загострилася у зв’язку з вимогами з боку Євросоюзу в обмін на кредити вдатися до політики економії. У відповідь на рішення влади щодо скорочень державних витрат в обмін на одержання міжнародних багатомільярдних кредитів греки відповідали загальними страйками, масовими демонстраціями та погромами<sup>2</sup>. Пов’язані Догово-

---

<sup>1</sup> У 2011 р. до цього скорочення додалася літера І, тому що на фінансову допомогу почала наполегливо претендувати й Італія.

<sup>2</sup> У 2010 р. Греції було виділено кредит у 110 млрд євро в обмін на політику економії з боку уряду, проте кризова ситуація не поліпшилася. В ніч на 13 лютого 2012 р. парламент Греції прийняв пропозицію Єврокомісії, Європейського Центрального Банку та МВФ щодо 130-мільярдної кредитної програми і списання 100 млрд євро боргу в обмін на ощадливу політику, яка передбачає, зокрема, скорочення 15 тис. бюджетних робочих місць, зменшення мінімальної зарплати з 751 євро до 600, зниження пенсійних виплат на 7—15 %, зменшення витрат на лікарні на 1,076 млрд євро (медичне обслуговування у Греції в основному безкоштовне) тощо.

Тривале перебування при владі уряду соціалістів призвело до створення таких умов соціальної держави, якій могли б позаздрити навіть найрозвиненіші країни Європи: наприклад, середня пенсія у переддефолтній Греції становила 1100 євро, мінімальна — 750, причому для її одержання не потрібен був ніякий стаж роботи. Було створено величезну кількість робочих місць у державному секторі, зарплати службовців утричі перевищували зарплати працівників приватного сектору. Кожен працюючий мав право на оплачувані три дні на страйк щомісячно. Можна додати до цього великий бізнес, що звик до преференцій, поширену практику приховування прибутків та ухиляння від сплати податків, зловживання бюрократії, корупцію. Впродовж десятиліть обмежений рамками двох партій, а фактично кількох сімей, механізм управління державою прийшов у занепад. Дійшло до того, що влада вдалася до

ром про Європейський Союз, що передбачає колективну відповідальність за економічну політику держав-членів, інші країни розуміють, що банкрутство Греції може негативно вплинути на всю євросону. Грецька криза потягнула за собою кризу валютного союзу, поставила під сумнів подальше існування євро<sup>1</sup>. Вихід Греції з ЄС міг би запустити процес розпаду Євросоюзу, що у свою чергу призвело б до відсіювання “проблемних країн” і формування нового економічного простору “сильних” держав. Однак, враховуючи непросту економічну ситуацію, процес розпаду і створення нового союзу затягнувся б на десятиріччя. Цей час розрізнена Європа перебувала б під впливом негативних економічних факторів, діючих комплексно на всіх екс-членів ЄС. Тому яким би привабливим не виглядав процес відокремлення Греції, що погрузла в боргах, ефективним, з економічного погляду, він би не став, а лише б спровокував нові економічні труднощі, подолати які Європейському Союзу було б набагато складніше.

Тому одним із кроків у відповідь на скруту стало створення у грудні бюджетно-податкового союзу, в якому 23 держави погодилися затверджувати свої бюджети, скоротити соціальні витрати, підвищити податки тощо. У відповідь на програми економії навесні 2012 р. профспілки організували масові акції протестів, які охопили не тільки Грецію, а й Францію, Іспанію, Бельгію, Португалію, Велику Британію, Німеччину та інші країни. Акція проходила під гаслом “З нас досить!” Профспілки наголошували, що європейські політики більше зайняті рятуванням банків, ніж власних громадян. Знов постало питання про відповідальність кожного за долю всіх, про громадянську солідарність.

Проблеми європейської ідентичності та громадянської солідарності впродовж останніх років все більше пов’язуються з масовою імміграцією до західноєвропейських країн. На кінець першого десятиріччя ХХІ ст. у світі налічувалося понад 200 млн іммігрантів, що становило приблизно 2,8 % населення. З них майже 15 млн — мусульмани, що мешкали у країнах Євросоюзу (3,3 % його жителів)<sup>2</sup>. При цьому щорічно 500 тис. осіб прибуває до Єв-

---

фальшування економічних показників перед Євросоюзом, не забуваючи брати в борг все більше і більше. Головним економічним “продуктом” Греції стала безвідповідальність. Крім того стало зрозуміло, що “євро не може зробити з грека німця”, тобто різниця у менталітетах дає про себе знати.

<sup>1</sup> Єдину європейську валюту запровадили в себе 17 країн із 27.

<sup>2</sup> Найбільша мусульманська діаспора мешкає у Франції і становить від 5 до 6 млн осіб, тобто приблизно 9—10 % населення країни (соціоло-

ропи нелегально. Велика мусульманська спільнота утворилася тут після Другої світової війни і розпаду колоніальної системи. Європа потребувала збільшення трудових ресурсів для відбудови, і вони почали масово надходити з колишніх колоній Африки, Азії, країн басейну Карибського моря. Не дивлячись на політико-правові заходи щодо обмеження припливу іммігрантів, які вживаються останнім часом, чисельність їх зростає. Цей процес набув незворотного характеру через вкорінення, натуралізацію та возз'єднання іммігрантських сімей. Темпи зростання чисельності мусульман в європейських країнах втричі перевищують аналогічні показники корінного населення, яке обурюється через значні фінансові витрати держави на утримання значної чисельності прибульців, а також через їхню поведінку. Друге-третє покоління “нових європейців” надто відрізняється від своїх дідів і батьків. Забулись умови життя на історичній батьківщині, немає бажання працювати на непрестижних роботах, можна користуватися різноманітними програмами соціальної допомоги. Останні, щоправда, не дають змоги мати такі самі умови, як у корінного населення, до того ж останнім часом уряди стали на шлях фінансових скорочень. Все це — основа невдоволення, що посилюється й релігійною нетерпимістю. Загострюються суперечності між консервативними цінностями ісламу і традиційно світським європейським лібералізмом. Зростає напруга між європейцями і мусульманами, посилюється радикальний ісламизм, який, зокрема час від часу, виливається у масові протестні виступи молоді, як це було у Франції в листопаді 2005 р. або у Великій Британії у серпні 2011 р. У тій же Британії та Іспанії мали місце гучні терористичні акти в громадському транспорті, що призвели до масових жертв мирного населення. Компактні мусульманські общини не інтегруються у соціально-культурний простір країни проживання і не асимілюються, не сприймають європейські демократичні та правові норми, а живуть за законами шаріату, дотримуючись власної системи цінностей. Вже зараз мусульманські співтовариства в європейських країнах є “державою в державі” з тенденцією до зростання політичної активності. Економічна стагнація в Європі, скорочення соціальних програм, до яких вдаються уряди, продовження зростання чисельності іммігрантів сприяють

---

ги наводять цифру у 8 млн). У Німеччині — друга в Європі за чисельністю мусульманська община — 3,4 млн осіб, або 4 % населення). У Великій Британії, за деякими даними, число мусульман наближається до 2 млн осіб (приблизно 3 % населення). Мусульмани мешкають і в інших країнах ЄС.

радикалізації настроїв серед мусульман. Політика мультикультуралізму<sup>1</sup> виявилася провальною, і це визнали у своїх публічних виступах у 2010—2011 рр. лідери Німеччини, Великої Британії та Франції. Європа сама себе загнала у “клітку” політичної коректності, боючись сказати або зробити щось “недемократичне” по відношенню до того чи іншого представника “полікультурного населення”. Натомість, з іншого боку, посилюються ксенофобія, фанатизм, фундаменталізм, екстремізм і тероризм. Існує реальна небезпека появи у Західній Європі паралельного мусульманського суспільства, а деякі ісламістські діячі обіцяють прискорене створення “Єврабії”.

У березні 2011 р. соціологічні опитування показали, що до 60 % громадян 7 країн ЄС, у тому числі Франції та Великої Британії, вважають мусульман “надто вимогливими”. В цих та інших країнах посилюються націоналістичні настрої, що сприяють пожвавленню ультраправих сил, які грають на темах расизму та винятковості власних культур. Це у своєрідний спосіб підкреслює проблему захисту від радикального ісламу європейської ідентичності. Формування європейської ідентичності є найважливішою умовою ефективного функціонування Європейського Союзу, що ґрунтується на солідарності, взаємодії, співпраці. Разом з тим, попри існування в об’єднаній Європі спільних цінностей та особливостей, жителі кожної країни чи області пишуться власними традиціями, історією, культурою і схильні почувати себе більш-менш близькими до інших залежно від цих цінностей.

Повсюдно в Європі спостерігається зростання етнічного націоналізму, що існував завжди, спираючись на поліетнічність і жорстко відстоюючи відмінність однієї етнічної спільноти від іншої. Часом це виходить на рівень сепаратистських рухів. Яскравим прикладом діяльності етнорадикальних політичних сил є Шотландська національна партія або північно-ірландська партія “Шинн Фейн”. Проблеми сепаратизму існують не тільки у Великій Британії, а й в Іспанії (баски, каталонці, галісійці), Франції (корсиканці, бретонці, ельзасці), Італії (активісти Ліги Півночі), Бельгії (валлони і фламандці) та в інших європейських країнах. Деякі міжнародні оглядачі говорять про можливість утворення ще 10 нових держав у Європі. З іншого боку, здатність протистояти розколу суспільства за етнічною ознакою визначає стабільність того чи іншого суспільства в майбутньому. Крім того слід

---

<sup>1</sup> Теорія і політика, спрямовані на збереження й розвиток в окремо взятій країні і світі в цілому культурних відмінностей різних етносів.

враховувати, що протистояння за лінією “центр — регіони” має місце на тлі глобалізаційних змін, процесів євроінтеграції, зрушень у системі міжнародних відносин.

Із поглибленням європейської інтеграції активізується і зовнішньополітична активність Європейського Союзу. Водночас спільна зовнішня політика стала для нього засобом зміцнення й розвитку його згуртованості та ідентичності. На відміну від слабкості після Другої світової війни, сучасна об'єднана Європа набуває все більшої і більшої ваги на міжнародній арені. Однак вплив Європи поки ще не є адекватним її матеріальному, культурному та політичному потенціалу, хоч посилюється усвідомлення своєї “глобальної відповідальності”. Євросоюз проводить свою зовнішню політику, по-перше, через співпрацю зі Сполученими Штатами Америки, по-друге, через використання інструментів “м'якої сили” — коли і де для цього існують прийнятні умови.

Стосовно першого, то відносини з Америкою не можна назвати простими, радше — це і співробітництво, і суперництво. У повоєнний час ослаблену Європу американці підтримали не тільки фінансово й економічно, але й у військово-політичному плані, закріпивши останнє створенням НАТО<sup>1</sup>. Європейці не могли дозволити собі великі військові витрати через значні витрати на соціальну сферу, а також низькі темпи економічного зростання<sup>2</sup>. Але зі зникненням “комуністичної загрози” Вашингтон перестав відігравати в Європі роль стабілізуючого фактора, що в деяких випадках справляло зворотний ефект, як це сталося з розколом Югославії. Європейці полишили манеру беззаперечно слідувати у фарватері американської зовнішньої політики. Це засвідчило ставлення окремих членів ЄС до деяких агресивних намірів останньої.

Американській стратегії “жорсткої сили” була протиставлена концепція “м'якої сили”. Якщо перша передбачає здатність забезпечувати свої зовнішньополітичні інтереси за рахунок військової та економічної потужності країни, то друга — вміння держави приваблювати своєю культурою, своїми суспільно-політичними цінностями, передусім повагою до норм міжнародного права, прав і свобод держав та їхніх громадян, вмінням домовлятися

---

<sup>1</sup> Найвідоміший американський політолог З. Бжезінський назвав Європу “євразійським плацдармом Америки”.

<sup>2</sup> Як згодом з'ясувалося, розмір військових витрат Європи безпосередньо впливає на міру технологічності її економіки. У США більшість фірм сфери high-tech, якщо вони справді успішні, мають контракти з Пентагоном. У Європі натомість застосовуються державні субсидії, які не можуть йти у будь-яке порівняння з контрактами за ефективністю.

на засадах компромісу. Саме цим пояснюється більш привабливий, ніж в Америці, імідж Євросоюзу в сучасному світі, хоч не можна сказати, що і країни ЄС позбавлені агресивності, як це виявила інтервенція членів НАТО в Лівії у 2011—2012 рр. Відносини між країнами двох берегів Атлантики ускладнюються економічною конкуренцією, а також тим, що Європейський Союз створює все більшу протизавагу американському гегемонізму.

У питаннях зовнішньої політики країнам ЄС особливо складно досягти одностайності. Яскравим прикладом може слугувати їхня позиція щодо американського вторгнення в Ірак у 2003 р. Його різко засудили Франція й Німеччина, але водночас на боці США виступили Велика Британія, Данія, Іспанія, Італія, Нідерланди, Португалія та “нові члени” ЄС, такі як Болгарія, Угорщина, Польща, Словаччина, Чехія, Латвія, Литва, Естонія, Румунія<sup>1</sup>. Тобто ще раз було засвідчено, що ключова проблема Євросоюзу — це його глибока внутрішня диференціація. Крім того має місце “зіткнення” природного прагнення європейських народів зберегти свою національну ідентичність з необхідністю сформувавши, у тих чи інших межах, ідентичність європейську. Гармонізація названих тенденцій — процес складний, який потребує не тільки часу і цілеспрямованих зусиль, але й чреватий різного роду зигзагами та конфліктами.

Якщо оцінювати сильні і слабкі сторони Європейського Союзу на початку нового тисячоліття, то насамперед слід сказати, що це найбільш успішна регіональна організація на планеті. Не дивлячись на всі труднощі ЄС, принаймні, його країни-старожили можуть пишатися тим, що ця частина Європи перетворилася на один із найбільш благополучних просторів на Землі. Недарма чимало країн прагнуть приєднатися до цієї спільноти. Разом з тим існування Євросоюзу не позбавлене проблем. Насамперед, це проблеми демографії. Впродовж ХХ ст. частка європейців у населенні планети скоротилася з 25 до 12 %. Бомбою сповільненої дії називають зниження в Європі народжуваності і прогресуюче старіння корінного населення вкупі зі зростаючою імміграцією з-за кордону, причому народжуваність “нових” європейців в декілька разів перевищує місцеві показники. Зростання міграційних потоків є одним із проявів глобалізації. На ці та інші глобалізаційні виклики Євросоюз має давати адекватні відповіді. Стосовно його перспектив розвитку висувуються як оптимістичні, так і песиміс-

---

<sup>1</sup> Президент Дж. Буш на цій підставі кинув ще один камінь в євроінтеграцію, поділивши Європу на “стару” і “нову”.

тичні прогнози, особливо у зв'язку з останньою світовою фінансово-економічною кризою. Проте складається враження, що більшість європейців керуються словами Уїнстона Черчілля: “Я, звичайно, оптиміст, тому що який сенс бути кимось іншим?”.

## Література

*Александрова Н.В.* К вопросу о формировании европейской идентичности / Н.В. Александрова // Политэкс. — 2008. — № 3.

*Бордачев Т.* Европейский мир после 1989 года / Т. Бордачев // [Эл. ресурс]. — Режим доступа: [globalaffairs.ru/print/number/n\\_8813](http://globalaffairs.ru/print/number/n_8813)

*Брутенц К.Н.* Может ли Европа сказать “нет” американскому патронажу? / К.Н. Брутенц // Новая и новейшая история. — 2009. — № 5.

*Бусыгина И.* Политическая система Европейского Союза / И. Бусыгина, М. Филиппов // Аналитич. записки Центра региональных полит. исследований МГИМО. — М., 2009.

Власть и управление в Европейском Союзе: организационные аспекты // Мировая экон. и междунар. отнош. — 2011. — № 6.

*Гавриков Д.* Европейский Союз как территория противоречий / Д. Гавриков // Мировая экон. и междунар. отнош. — 2004. — № 12.

*Де Ландшир К.* Роль личности в политике на примере Евросоюза / К. де Ландшир, Ю. Мидлхоф // Полис. — 2001. — № 2.

Европейський Союз : слов.-дов. / М. Марченко (ред.-упоряд.). — 3-тє вид. — К., 2006.

*Кавешников Н.Ю.* Лиссабонский договор: как меняется Европейский союз / Н.Ю. Кавешников // [Эл. ресурс]. — Режим доступа: [www.perspektivy.info/print.php?ID=44723](http://www.perspektivy.info/print.php?ID=44723)

*Копійка В.В.* Європейський Союз. Історія і засади функціонування: навч. посіб. / В.В. Копійка, Т.І. Шинкаренко; за ред. Л.В. Губерського. — К., 2009.

*Косов Ю.В.* Развитие европейской региональной политики: путь к углублению сотрудничества или к конфликту? / Ю.В. Косов, А.В. Торопыгин // Политэкс. — 2009. — № 2.

*Кузнецов А.* Межрегиональные контрасты в Европейском Союзе / А. Кузнецов // [Эл. ресурс]. — Режим доступа: [www.perspektivy.info/print.php?ID=35921](http://www.perspektivy.info/print.php?ID=35921)

*Мільчарек Д.* Європейський Союз та його місце в сучасному світі : пер. з польськ. / Д. Мільчарек. — Л., 2008.

*Носенко В.* Западная Европа и ислаимизм: противостояние усиливается / В. Носенко // Мировая экон. и междунар. отнош. — 2008. — № 2.

*Плохенко І.С.* Еволюція зовнішньої політики ЄС / І.С. Плохенко // Гілея : наук. вісник. — 2011. — Вип. 54.

*Погорельская С.* Лиссабонский договор: проблемы политической консолидации ЕС / С. Погорельская // Мировая экон. и междунар. отнош. — 2010. — № 7.

*Подлесный П.Т.* Политический кризис в ЕС / П.Т. Подлесный // США — Канада: экономика, политика, культура. — 2006. — № 3.

*Работяжев Н.* Западноевропейская социал-демократия в начале XXI века / Н. Работяжев // Мировая экон. и междунар. отнош. — 2010. — № 3.

*Рубинский Ю.* Политические партии в Европе на рубеже XXI века / Ю. Рубинский // Современ. Европа. — 2001. — № 4.

*Семенов И.С.* Метаморфозы европейской идентичности / И.С. Семенов // Полис. — 2008. — № 3.

Сепаратизм в современной зарубежной Европе [Эл. ресурс]. — Режим доступа: [www.memoid.ru/node/Regionalizm\\_i\\_separatizm\\_v\\_sovremennoj\\_zarubezhnoj\\_Evrope](http://www.memoid.ru/node/Regionalizm_i_separatizm_v_sovremennoj_zarubezhnoj_Evrope)

*Стрежнева М.* Структурирование политического пространства в Европейском Союзе / М. Стрежнева // Мировая экон. и междунар. отнош. — 2010. — № 1.

*Троицкий М.* Европейский Союз в мировой политике / М. Троицкий // Междунар. процессы. — 2011. — Т. 9. — № 2.

*Трофимова О.* Мусульмане и ислам в Западной Европе / О. Трофимова // Мировая экон. и междунар. отнош. — 2009. — № 10.

*Швейцер В.* Многопартийность: перемены на западном фронте / В. Швейцер // Современ. Европа. — 2003. — № 2.



---

---

# ФЕДЕРАТИВНА РЕСПУБЛІКА НІМЕЧЧИНА

Федеративна Республіка Німеччина це найбільш впливова держава Євросоюзу. Її лідерство визначається не стільки кількісними показниками території й населення<sup>1</sup>, вигідним для країни географічним положенням (вона розташована в центрі континенту), скільки наполегливою роботою, спрямованою на зміцнення своїх економічних і політичних позицій. У 2008 р. валовий внутрішній продукт становив 2,5 трлн євро, завдяки чому країна вийшла на перше місце в Європі і четверте у світі після США, КНР та Японії — країн, які не зазнали політичного драматизму історичного минулого Німеччини. Німців називають “запізнілою нацією”. Єдина національна держава — явище відносно нове для них, хоча шлях до неї вимірюється не одним століттям<sup>2</sup>. Результатом поразки у Другій світовій війні стало виникнення у 1949 р. двох німецьких держав — соціалістичної Німецької Демократичної Республіки і капіталістичної Федеративної Республіки Німеч-

---

<sup>1</sup> Наприкінці першого десятиріччя ХХІ ст. людність ФРН становила трохи менше 82 млн осіб.

<sup>2</sup> Єдина німецька держава виникла у 1871 р., коли процес формування національних держав у Європі в основному закінчився. Якщо порівняти тривалість того чи іншого періоду в германській історії, то з'ясується, що вік Священної Римської імперії германської нації (Священної Римської імперії) — по суті, конфедерації численних держав у центрі Європи — нараховує майже дев'ять століть. Перша ж єдина національна держава — кайзерівська імперія — проіснувала 48 років, Веймарська республіка — 14 років, “тисячорічний” Третій Рейх — 12 років, після чого Німеччина була розділена на дві держави.

чини. Впродовж осені 1989 — зими 1990 р. у НДР мав місце німецький варіант “оксамитової революції” — повалення тоталітарного ладу на чолі із Соціалістичною єдиною партією Німеччини — вірним соратником радянських комуністів. На останніх виборах “ери НДР”, що відбулися 18 березня 1990 р., перемогу здобув східнонімецький Християнсько-демократичний союз. Він відмежувався від комуністів і очолив “Альянс за Німеччину”, створений за особистої участі тодішнього канцлера ФРН Гельмута Коля. Востаннє східнонімецький уряд очолив голова ХДС НДР Лотар де Мез’єр. Він негайно розпочав переговори про возз’єднання Німеччини. Конституція ФРН від 1949 р. (23-тя стаття) передбачала возз’єднання країни як процес входження земель Східної Німеччини до Західної, тобто попередню ліквідацію НДР як держави. 31 серпня 1990 р. був підписаний договір між урядами від ХДС НДР і від ХДС ФРН про входження земель НДР до ФРН з 3 жовтня 1990 р.

Завершила процес возз’єднання низка документів міжнародного характеру. 12 вересня 1990 р. у Москві представники СРСР, США, Великої Британії, Франції, НДР та ФРН підписали документ про припинення у зв’язку з об’єднанням дії чотиристоронніх прав держав-переможниць у минулій війні. 3 жовтня 1990 р., коли прапори ФРН замайоріли над Східною Німеччиною, була підведена риска під результатами Другої світової війни в Європі і у вирішенні повоєнного “германського питання” (ліквідація воєнної загрози з німецької землі, міжнародно-правова фіксація територіальних змін на європейському континенті, в цілому, вибудовування нової архітектури безпеки в Європі), що було одним із найгостріших у сфері міжнародних відносин та безпеки. Виникла нова геополітична ситуація із сильною Німеччиною в Європі і світі.

Отже, відбулося возз’єднання німецької нації, яка 45 років перебувала у стані протиприродного розділення, що містив у собі чималий конфліктний потенціал. Причому це об’єднання здійснилося не “залізом і кров’ю”, як колись це робив Отто Бісмарк, а мирним шляхом, в результаті доброї волі та згоди всіх зацікавлених сторін. Однак після урочистостей настали будні, які виявили чимало важливих проблем. Прихильники єдності Німеччини вважали, що економічна міць та внутрішньополітична стабільність ФРН зроблять процес об’єднання безболісним і швидким, проте реальність показала всю хибність подібних сподівань. Об’єднання політичних та економічних систем проводилося без стратегічного планування, шляхом спроб і помилок, хоч уряд Г. Коля й намагався контролювати ситуацію. Постало завдання докорінно змі-

нити господарську систему Східної Німеччини, поєднати її із такою, що функціонувала на принципово інших засадах. Більшість східних і західних німців виявилася психологічно не готовою до змін. Ейфорію воз'єднання змінили взаємна настороженість, роздратування, практика прихованої дискримінації східних німців з боку західнонімецьких політичних та бізнесових кіл. З колишніх елітарних груп населення НДР (військовослужбовці, персонал силових структур, управлінці, викладачі, діячі культури, спортсмени та інші) лише одиниці змогли знайти біль-менш гідну роботу. Разом із тим практично вся нова ділова та адміністративна еліта — це вихідці з колишніх територій ФРН. Минулі роки показали: чим вищим стає матеріальний добробут східних німців та їхній життєвий рівень<sup>1</sup>, тим виразніше з їхнього боку неприйняття демократичної системи та суспільного устрою ФРН. Саме з цього середовища з найбільшим успіхом рекрутують собі нових членів неонацисти та анархісти. Загальний настрій більшості з тих, хто не поїхав на Захід, формулюється в такий спосіб: “Все було не так погано!” Ностальгія за соціалістичним минулим для багатьох “оссі” (східних німців) — та ніша, де вони можуть захватитися від проблем сьогодення. Щодо Німеччини навіть виник термін “остальгія”.

На Сході відбулася справжня деіндустріалізація: чимало підприємств через технологічну відсталість та нерентабельність закрилося і зазнало руйнації, що збільшило безробіття. Виявилось, що продуктивність праці у східних німців втричі нижча<sup>2</sup>, ніж у західних, не кажучи про якість роботи (виправдання: “Соціалізм відучив нас працювати”). Заради прискорення соціально-економічного розвитку нових шести земель (усього у Федеративній Республіці Німеччини 16 земель) спрямовувалися колосальні кошти: тільки прямі інвестиції за перші 10 років спільного існування склали 1,8 трлн марок, тобто 45 % ВВП всієї держави. Загальні темпи економічного зростання ФРН уповільнилися: якщо на початку 1990-х років вони трималися на рівні 3—4 %, то на початку 2000-х — 1—1,5 %. На реструктурування колишньої НДР продо-

---

<sup>1</sup> Громадяни об'єднаної Німеччини користуються різноманітними значними соціальними виплатами з боку держави. Так, сумарні пенсії у східних землях вищі, ніж у західних німців, оскільки там працювали майже всі жінки.

<sup>2</sup> Через 20 років після об'єднання пропорція продуктивності праці на Сході й Заході Німеччини становила 77 : 100, а валовий внутрішній продукт, вироблений на Сході наприкінці 2000-х років, був усе ще на третину меншим, ніж на Заході.

вжують спрямовуватися значні кошти, процес “зрощування” німецької нації триває, але він ще далекий від завершення. Лише третина опитаних соціологами німців погоджуються із твердженням, що у жителів Сходу і Заходу країни спільний національний характер. Решта вважає, що в них різні уявлення про обов’язок і дисципліну, особливе ставлення до індивідуального успіху та ролі держави. Очевидно, що різниця між рівнем і способом життя, а також відмінності у настроях найближчим часом подолані не будуть. Тобто йде болісний процес зрощування двох частин у недалекому минулому розділеної нації, що не може не впливати на внутрішньополітичну ситуацію.

У ФРН діє система “поміркованого партійного плюралізму”. Вона склалася не відразу. Після розгрому фашизму в Німеччині виник політичний вакуум, який поступово заповнювався різними організаціями, підтримуваними окупаційними державами. На Заході така підтримка надавалася демократичним силам некоммуністичної орієнтації. У радянській зоні привілейованою опорою переможців стали комуністи з усіма наслідками, які з цього випливали. Автори західнонімецької конституції при визначенні ролі й місця партій у політичній системі намагалися врахувати досвід національної історії і створити ефективні правові перешкоди встановленню диктаторського, тоталітарного режиму. В результаті вперше в історії Німеччини роль політичних партій була дуже високо оцінена і детально прописана в Основному Законі, який висуває низку вимог до діючих партій. Зокрема, 21-ша стаття визначає конституційний лад ФРН як демократію з партіями і в цьому сенсі — як партійну демократію. Партії повинні сприяти політичному волевиявленню народу. Наявність різних поглядів передбачає обов’язкове визнання принципу багатопартійності і широти варіацій припустимих у демократичному суспільстві різних політичних шляхів та цілей. Багатопартійність передбачає не тільки визнання багатоманітності, а й співіснування партій. Їх протилежність не повинна розумітися як смертельна ворожнеча. Німецькі законодавці визнали, що надмірне розпорошення електорату між великою кількістю дрібних партій робить політичну систему хиткою, і запровадили таке правило: ті партії, які не набрали на виборах 5 % голосів, не проходять до бундестагу<sup>1</sup> і до парламентів земель — ландтагів, а подані за них голоси розподіляються між партіями, що подолали цей бар’єр, пропорційно досягнутим результатам. Якщо у бундестазі першого скликання за-

---

<sup>1</sup> Парламент у ФРН.

сідали 10 партій, то на середину 1960-х років у ньому залишилося 4, а на початку другого десятиріччя ХХІ ст. в об'єднаній Німеччині у парламенті діяло 6 політичних акторів: Християнсько-демократичний союз (ХДС), Християнсько-соціальний союз (ХСС), Соціал-демократична партія Німеччини (СДПН), Вільна демократична партія (ВДП), Союз 90/“Зелені”, Ліва партія. Найвпливовіші з них — ХДС і СДПН. Вони вважаються ключовими компонентами партійно-політичної системи країни. Решта поступається їм за своєю чисельністю та вагою в суспільно-політичному житті.

Між двома найбільшими партіями простежуються суттєві відмінності, зумовлені різними ідейно-політичними та історичними традиціями. ХДС вважається правонаступницею конфесійної партії “Центр”, утвореної у 1870 р. Характерною особливістю цієї партії є її відданість ідеям християнства. У християнсько-демократичній ідеології вихідним є положення про людину як про Боже творіння, її відповідальність перед своїм сумлінням та Богом. Однак не йдеться про механічне перенесення ідей християнства у політичну сферу та про створення на християнській основі держави і суспільства. Християнські демократи переконані, що ідеї християнства мають стати морально-етичною основою політики. Програма партії несе на собі глибокий відбиток католицького соціального вчення, серцевиною якого є християнська концепція солідарності, що виходить із відповідальності людини перед спільнотою (родина, сусіди, колектив за місцем роботи, об'єднання за інтересами тощо) та її обов'язку надавати підтримку ближнім. Найважливішою метою ХДС проголосив гуманізацію і модернізацію суспільства (концепція “вільного і відповідального суспільства”), прагнучи разом з тим зберегти все, що утворює духовно-політичні засади сучасного цивілізованого суспільства. Отже, це — поміркований, або реформістський консерватизм, в якому все виразніше відчуються неоліберальні ідеї, а саме: обмежити державну владу, значно скоротити державні функції на всіх рівнях шляхом дерегулювання, де бюрократизації і приватизації розширити свободу дій для приватної ініціативи. З цим пов'язане гасло перебудови соціальної держави в бік зменшення обсягу соціальних витрат и розширення принципу самовідповідальності окремої людини і солідарного суспільства, насамперед сім'ї. У прийнятій у Ганновері на початку грудня 2007 р. новій партійній програмі зазначено: германська держава повинна стати “суспільством шансів”, у якому люди почуватимуться вільними та захищеними. Головна мета християнсько-демократичної

політики — “розвиток власної відповідальності громадян”. Там, де це виявиться недостатнім, держава готова до “допомоги для здійснення самопомоги”. Для того, щоб нести відповідальність, особа повинна розвивати власні сили та активність. Основою економічної політики християнських демократів залишається соціальне ринкове господарство, що надає можливість громадянам брати участь у змаганні. Партійці переконані, що змагання загартовує людей, виділяє найкраще з їхніх здібностей. Як один із пріоритетів ХДС проголошує гарантування внутрішньої безпеки громадян.

СДПН вийшла з надр організованого робітничого руху, що зародився у другій половині XIX ст. Спочатку в партії переважала реформістська лінія, яка відштовхувалася від ідей **Фердинанда Лассалья** про можливість оволодіння державною владою конституційним шляхом та використання її як інструменту суспільних перетворень в інтересах більшості населення. Пізніше тривалий час домінувала радикальна ідеологія з установкою на посилення класової боротьби робітничого класу, на суспільні засоби виробництва, на запровадження планового начала у народне господарство тощо. Лише у **1959 р.** СДПН відкинула ці застарілі ідеологічні настанови і прийняла нову, але не останню програму — Годесберзьку, в якій виявився більш гнучкий та прагматичний підхід до суспільно-політичних проблем. Стратегічна настанова — рух до демократичного соціалізму, який представлявся не як кінцева мета, а як безперервний процес вдосконалювання суспільних структур. Отже, ідеї демократичного соціалізму відводилася роль нормативного регулятора в житті суспільства. Ще менше вплив “старосоціалістичних традицій” прослідковується у Берлінській програмі від **1989 р.**, де виразнішим став зсув в бік неолібералізму та екологізму (вимоги обмеження ролі держави у суспільному житті, активної підтримки підприємницької діяльності, розширення можливостей для самореалізації та самовизначення окремої людини, екологічної перебудови народного господарства та ін.). Разом з тим у програмі містилися положення про більш активне втручання держави в забезпечення зайнятості і перерозподіл прибутків та майна, про створення широкої, розгалуженої системи громадського контролю за великим капіталом, що можна розглядати як виявлення впливу “традиціоналістів” лівого крила.

Наприкінці **1990-х** — на початку **2000-х років** голова німецької СДПН **Герхард Шредер** разом з лідером британських лейбористів **Тоні Блером** закликали західноєвропейську соціал-демо-

кратію, спираючись на фундамент старих цінностей, оновити програму руху до майбутнього. Британці назвали концепцію модернізації “третім шляхом”, німці — “новим центром”<sup>1</sup>. Її суть полягає в перегляді взаємин між державою й ринком, оскільки прийшло усвідомлення того, що успішний бізнес не може розвиватися у рамках, запропонованих соціал-демократами. Якщо раніше вони висували гасло: “ринок — наскільки можливо, держава — наскільки необхідно”, то тепер його видозмінили на “державна необхідна, але лише для сприяння повному розвитку ринкових сил”. Соціал-демократичний уряд, який перебував на той час при владі в Німеччині, визнав за необхідне на перший план висунути завдання дерегулювання та дерегламентації. Соціал-демократи проголосили себе захисниками інтересів малого й середнього бізнесу. Це було зумовлено усвідомленням того, що в умовах швидкого розгортання глобалізації та технологічних зсувів на перший план треба ставити не завдання підвищення доходів трудящих, відвернення бідності й боротьби з безробіттям, а забезпечення умов для розквіту підприємств, створення й розвитку нових фірм. Тільки тоді вдасться вирішити проблеми з прибутками та зайнятістю. І, звичайно, ніякої класової боротьби між працівниками та підприємцями. Проте заради збереження своєї політичної ідентичності соціал-демократи, повністю підтримуючи принципи й механізми ринкової економіки, виступили проти ринкового суспільства, хоч акцент було зроблено на підвищенні ролі індивіда та його відповідальності. Це аргументувалося тим, що зрівнялівка не лише стимулює посередність замість заохочення ініціативи та інновацій, а й вимагає величезних і постійно зростаючих витрат держави. Ці кошти, які вилучаються у вигляді податків та відрахувань, важким тягарем лягають на найбільш продуктивні частини економіки, погіршують конкурентоспроможність, роблять нерентабельними робочі місця, врешті-решт зменшують особисті прибутки кожного. Шлях було визначено у формі сприяння державою розкриттю потенціалу особи заради самозабезпечення. Відтак у державній політиці на першому плані не соціальна допомога і соціальний перерозподіл, а соціальні інвестиції (наприклад, в освіту, на перекваліфікацію тощо).

Однак **28 жовтня 2007 р.** соціал-демократична партія прийняла чергову програму (Гамбурзьку), в якій політологи побачили

<sup>1</sup> “Neue Mitte” перекладається як “нова середина”, що в політологічному трактуванні здалося спробою соціал-демократів завоювати на свій бік середній клас (частка робітників у населенні Німеччини з року в рік зменшується) і віднайти в політиці золоту середину.

зсув вліво, оскільки головною метою було проголошено “демократичний соціалізм”, основними цінностями якого є свобода, справедливість і солідарність. Сприяти досягненню заявлених цілей має “хороша робота, доступна для всіх”. Канцлер ФРН Ангела Меркель стосовно нової програми соціал-демократів дала такий коментар: “Ми не потребуємо спогадів про соціалізм, як соціал-демократи. Від соціалізму ми достатньо натерпілися в НДР”.

Впродовж десятиріч обидві партії зазнали певних трансформацій, прийшли до визнання таких засадничих цінностей, як свобода, справедливість і солідарність; пріоритетність прав і свобод людини, права кожної людини на вільне самовизначення; верховенство права; необхідність соціального захисту громадян; ідеї соціально орієнтованого ринку; розуміння важливості децентралізації державної влади і надання широких повноважень громадським структурам на низовому рівні тощо. Все це частково зумовлюється посиленням тенденцій постіндустріального суспільства, в напрямі якого рухається ФРН, до індивідуалізації, лібералізації, прагненням суспільства до самоорганізації. Однак і ХДС, і СДПН не позбулися етатистських настанов, що є характерною особливістю політичної культури Німеччини, і наполягають на зміцненні державної влади, підвищенні ефективності управління на макrorівні заради забезпечення порядку стабільності суспільства.

Таким чином, непримиренні ідеологічні суперечності не є актуальними, партії прагнуть діяти на засадах основних правил політичної гри та загальних норм, прийнятих у сучасному демократичному суспільстві. Між партіями стираються відмінності в плані соціального складу, проте як в електораті, так і серед членів ХДС все ж переважають представники середнього класу з підприємницькою орієнтацією (бізнесмени, службовці і чиновники, фермери, особи вільних професій, хоча чимала частка представлена робітниками, особливо у східних землях), а у СДПН — робітники, що працюють за наймом (дуже невеликий відсоток підприємців та осіб вільних професій, що не доходить навіть до 5 %). ХДС спирається на релігійно налаштовану частину населення (щоправда, така категорія постійно зменшується), а СДПН — на людей атеїстичного складу. ХДС тяжіє до правого центру, а СДПН — до лівого. Однак обидві партії називають себе “народними” і у своїх програмних документах намагаються охопити якомога ширший спектр інтересів різних груп населення.

Розходження між цими двома партіями найвиразніше виявляються у підході до вирішення тих чи інших соціально-політич-



них проблем, які перебувають у центрі уваги громадськості, наприклад, пов'язаних із розширенням демократії, зміцненням правопорядку, із соціальним забезпеченням, зайнятістю, охороною довкілля тощо. Якщо християнські демократи постійно апелюють до лозунгів дерегулювання та приватизації, до ідеї самовідповідальності, то соціал-демократи пропагують активну роль держави в соціально-економічній сфері, насамперед на ринку праці, у розвитку життєво важливих інфраструктур та охороні довкілля. При цьому вони виходять з уявлення про державу як основний інститут здійснення принципу соціальної справедливості. У перших чітко виражена ринкова орієнтація, а соціал-демократів — ідея соціальної справедливості. Тобто кожна з партій виконує свою суспільно значущу функцію: перша — “макроекономічного стимулятора”, друга — “соціального амортизатора”. З одного боку, для забезпечення нормальної життєдіяльності суспільства важливе значення має підвищення ефективності ринкової економіки і стимулювання підприємницької ініціативи. А з іншого, будь-яка недооцінка або ж недостатнє врахування соціальних проблем може викликати небажані для суспільства наслідки. Окремо слід сказати про вплив кожної з цих партій на політичну культуру Німеччини. Від ХДС — це впровадження ідей християнства та консервативних цінностей, таких як сім'я, порядок і стабільність, держава та інші. Від СДПН — емансипаторські ідеї, а також “соціалістичні” цінності: справедливість, труд, солідарність тощо.

Стосовно інших партій, то їхня політична вага значно менша, хоч німецьку демократію політологи колись назвали “двохполовинною”, тому що жодна з провідних партій була не в змозі одноосібно формувати уряд і потребувала союзу з тією чи іншою меншою партією. Так ХДС схилялася до блоку з баварським Християнсько-соціальним союзом. Ця партія, будучи більш консервативною, ніж християнсько-демократична, виявляла прагнення відповідно впливати на весь блок і ситуацію в країні. Їй був притаманний особливий антикомунізм. Зокрема, жорстку позицію вона займала з питань “заборони на професії”<sup>1</sup> для комуністів. Пізніше її лідери вимагали заборонити Партію демократичного соціалізму як “носія тоталітарних традицій”.

В коаліцію із ХДС/ХСС понад три десятиріччя входила Вільно-демократична партія (цей період був “розірваний” часом її

<sup>1</sup> Згідно з прийнятим у 1972 р. Положенням щодо антиконституційних сил на державній службі особам з екстремістськими (лівими або правими) переконаннями заборонялося працювати у навчальних закладах, а також займати відповідальні посади.

входження до коаліції із СДПН з 1969 по 1982 р.). Програмно-політична платформа цієї невеликої за чисельністю партії багато в чому схожа з платформою християнських демократів, але у прагненні не втратити свій профіль ліберали намагаються дистанціюватися від останніх, підкреслюючи свою належність до спадщини класичного лібералізму. Вони мають чіткіший ринковий ухил, у більш неприкритій формі обстоюють інтереси підприємців, чого не можуть собі дозволити християнські демократи, які позиціонують себе як “народну партію”.

У 1980 р. на хвилі масового екологічного і пацифістського руху і внаслідок невдоволення певних категорій населення політикою “традиційних партій” у ФРН виникла партія “Зелені”<sup>1</sup>, яка займає лівіші позиції, ніж СДПН. Ця партія характеризується непримиренною критикою індустріального суспільства, еколого-анархічним та утопічно-пацифістським ухилом. Хоч ненасильство і продовжує залишатися однією з принципових настанов “Зелених”, однак під впливом “реалістів”, які переважають у керівництві земельних організацій, відбуваються певні зрушення. Наприклад: впродовж усього часу існування однією з головних вимог “Зелених” залишався розпуск усіх воєнних блоків. Однак після того, як у 1998 р. вони стали “молодшим партнером” соціал-демократів у коаліційному уряді, участь Німеччини в НАТО була розцінена ними як позитив. Колишні пацифісти у 1999 р. підтримали рішення про участь ФРН у військових діях НАТО проти Югославії, що врешті-решт призвело до зникнення її з політичної карти світу.

Крайній лівий фланг займає спадкоємиця Соціалістичної єдиної партії Німеччини, яка правила в НДР, — Партія демократичного соціалізму (деякий час її називали “партією пенсіонерів”). Опинившись під загрозою зникнення з федеральної політичної арени, ця партія зробила ставку на подолання свого іміджу як уособлення колишньої НДР, засудила злочини комуністичної диктатури і спромоглася прорватися до традиційних “лівих” у Західній Німеччині — насамперед, активу провідних профспілок і частини соціал-демократів, не задоволених курсом Г. Шредера. До початку передвиборної боротьби 2005 р. ПДС встигла сформувати союз із “Виборчою ініціативою за труд і соціальну справедливість”. Остаточна нова партія, яка одержала назву Ліві оформилася в червні 2007 р.

---

<sup>1</sup> Після воз’єднання Німеччини “Зелені” знайшли собі в колишній НДР союзників — громадянський рух Союз 90. У 1990 р. обидві організації разом утворили партію Союз 90/“Зелені”.

Характерною рисою політичної системи ФРН впродовж тривалого часу була стабільність партійної системи, що значною мірою зумовлювалося стійкістю електоральних уподобань щодо двох найбільших партій — ХДС/ХСС і СДПН. Однак у 1980-х роках намітилися зміни в електоральній поведінці, які мали і мають місце в інших демократичних країнах Європи: прогресуюча ерозія партійної ідентифікації, зменшення чисельності партійного базису, збільшення електоральної підтримки “третіх” партій тощо. Сьогоднішня партійна система Німеччини перебуває, на думку багатьох політологів, у стані кризи. На її підтвердження наводяться дані стосовно зменшення членства в партіях, його постарішання. Має місце загальне розчарування в політиках і політичних партіях з боку населення, яке не бачить між ними суттєвої різниці. Все менша кількість громадян вірить у те, що своїми голосами вони дійсно визначають подальший розвиток держави і впливають на майбутні рішення уряду. Інша частина суспільства населення часто змінює свої політичні вподобання, що відбивається на результатах виборів. Чимало й таких, для кого партії уявляються як “годівниці для політиків”.

Зниження ролі та значення політичних партій можна вважати одним із проявів зміцнення громадянського суспільства в Німеччині. Стаття 20-та, пункт 2-й Конституції ФРН проголошує: “Вся влада виходить від народу”. Народ — це громадяни з їхніми правами, закріпленими в Основному Законі. Але існують й обов’язки із підтримання порядку в суспільстві та участі у вирішенні його проблем. Ключовим поняттям тут є причетність, а вона не може обмежуватися волевиявленням біля виборчих урн раз у чотири роки. Жива демократія, як сказав федеральний президент<sup>1</sup> Ріхард фон Вайцзеккер у 1992 р., потребує активної, кри-

---

<sup>1</sup> У політичній системі ФРН є посада президента зі здебільшого представницькими функціями. Однак президент перебуває під пильним контролем громадськості. Свідченням тому стала відставка 17 лютого 2012 р. президента Крістіана Вульфа після скандалу щодо використання службового становища, викрите ЗМІ. Справа полягала в тому, що на зведення власного будинку він взяв кредит у 500 тис. євро із розміром річної ставки у 4 % замість 5 %, що зазвичай пропонують німецькі банки. Соціологічні опитування показали, що 84 % громадян Німеччини втратили довіру до свого президента. Його наступника — правозахисника і пастора з колишньої НДР Йоахіма Гаука Федеральні збори Німеччини обрали 991 голосом із 1240. У цьому виявилось прагнення мати президента, гідного загальної довіри. 23 березня 2012 р. новий президент офіційно зайняв високу посаду.

тичної співучасті громадян у житті суспільства в період між виборами.

У Німеччині реально функціонує велика кількість об'єднань та організацій (їх налічується близько півмільйона і в них беруть участь 16 % усіх жителів країни), в яких громадяни реалізують свої право й обов'язок вирішувати нагальні проблеми суспільства та особи. Вони охоплюють практично всі сфери людського співіснування: від пожежної охорони, догляду за людьми похилого віку, інтеграції іноземців до підтримки правопорядку на вулицях та боротьби з правим екстремізмом. Влада не просто враховує думку громадських об'єднань, а й вбачає в них незамінного партнера при розв'язанні найважливіших завдань. Новою тенденцією є не довічне членство того чи іншого громадянина в союзі, а паралельна участь у зовсім різних соціальних проектах, які дуже часто виникають спонтанно. Соціологи стверджують, що громадські організації сучасної ФРН перетворилися на "третій двигун прогресу" разом з державою та ринком. Згідно з дослідженнями, проведеними у 2009 р., обсяг роботи, яку виконують громадські активісти безплатно, потребував би створення 3,2 млн робочих місць з відповідним фінансовим навантаженням на державний бюджет. А у суспільній самосвідомості німців міцнішає прагнення власними силами зробити свою країну зразково-показовою, подолати те, що перешкоджає цьому, та зробити це виявляється дуже непросто.

Найбільш актуальною проблемою залишається безробіття, яке зумовлюється системним конфліктом між німецькою моделлю соціальної держави, що сформувалася, і посиленням конкурентного тиску зовнішнього середовища при значному підвищенні динаміки суспільних та соціально-економічних процесів. Кожен з урядів намагався розв'язати цей клубок проблем, сплетених з безліччю інших. Те, що німці здатні наполегливо працювати заради зміцнення своєї держави, продемонстрували повоєнні роки, коли під керівництвом Християнсько-демократичного союзу був втілений у життя план **Людвіга Ерхарда**<sup>1</sup> і сталося "німецьке еко-

---

<sup>1</sup>Директор Управління господарства об'єднаних західних зон окупації у 1948 р., міністр народного господарства ФРН у 1949—1963 рр., заступник федерального канцлера (з 1957 р.), федеральний канцлер у 1963—1966 р. Основну мету реформ він вбачав у створенні "соціального ринкового господарства"; підвищенні купівельної спроможності всіх прошарків населення; зосередженні всіх зусиль народного господарства на збільшенні державного прибутку. Важелями економічного відродження ФРН Л. Ерхард вважав вільну приватну ініціативу і конкуренцію в поєднанні з активною роллю держави в господарському житті.

номічне диво". Впродовж 1948—1960 рр. не тільки відродилося господарство, досягли довоєнного рівня, а ФРН вийшла на друге місце серед капіталістичних країн за обсягами промислового виробництва. У 1969 р. християнські демократи внаслідок обмеженого погляду на необхідність зміни зовнішньої, зокрема східної, політики мали поступитися місцем соціал-демократам і вільним демократам. Однак кризові явища 1970-х років і ті проблеми, які вони породили, призвели до чергового перегрупування політичних сил.

У 1982 р. до влади на федеральному рівні повернулися християнські демократи, їх лідер — Гельмут Коль став канцлером ФРН<sup>1</sup>, а також "батьком німецької єдності". Новий канцлер почав з реформ "за економічне піднесення" в дусі Л. Ерхарда: були знижені податки, скорочені державні витрати, проведена часткова приватизація державного сектору в економіці, надана державна допомога розвитку новітніх технологій (мікроелектроніка, телекомунікації тощо). Водночас запроваджувалися заходи щодо можливих перешкод: тероризму, профспілкових незгод, страйків тощо. З початку 1983 р. в країні спостерігалось стабільне економічне зростання, що вселяло сподівання на досить легке проведення інтеграції зі Східною Німеччиною. Однак реальність виявилася набагато складнішою. Нагальні проблеми вирішувалися урядом християнських демократів та лібералів — Вільної демократичної партії — на чолі з Г. Колем.

Парламентські вибори 1998 р. підвели ризику під "епохою Коля". Те, що він обіцяв здійснити за чотири роки після об'єднання двох частин Німеччини, залишилося нездійсненим і через вісім. У лютому 1998 р. був зафіксований рекордний на той час рівень безробіття — 4,823 млн осіб, або 12,6 % працездатного населення (на сході безробіття становило 21,1 %). Уряду буржуазної коаліції поставили у провину нездатність знайти нові стимули для розвитку економіки, надто високу ціну за "санацію" колишньої НДР, а також корупцію та непродумані кадрові рішення.

В результаті виборів соціал-демократи вибороли лідерство у бундестазі, одержавши понад 40 % голосів виборців, а партія "Зелених" випередила лібералів. У результаті сформувалася "червоно-зелена коаліція", а канцлером став лідер соціал-демократів

---

Його план спирався на грошову реформу, вільні ціни, конкуренцію приватних підприємств, яку регулює держава за допомогою гнучкої кредитної і податкової політики, ставку на малий та середній бізнес.

<sup>1</sup> Його 16-річний рекорд перебування на посаді канцлера не перевершений досі.

**Герхард Шредер.** Колись лівий соціаліст, він упродовж десятиріч попередньої діяльності став жорстким і прагматичним політиком, із сильним інстинктом владарювання, з умінням розмовляти з простими людьми і подобатися їм. Відмовившись від співпраці з християнськими демократами, новий канцлер зробив ставку на зміни. Гаслом “червоно-зелених” стало: “Прорив і оновлення”. У практичному плані продовжувалося просування шляхом, прокладеним **Г. Колем**: величезні кошти бюджету витрачалися на “зрошення двох Німеччин”, на другому місці — забезпечення позитивної динаміки економічного розвитку, на третьому — соціальні проблеми. Головним завданням нового уряду проголошувалася боротьба з безробіттям і проведення широкомасштабної соціально-економічної реформи. **Г. Шредер** виступав не за роздування державних витрат у соціальній сфері, як пропонували його ліві соратники, а за глибоку модернізацію моделі “держави загального добробуту”, що передбачала активніше включення суспільства у вирішення тих чи інших соціальних завдань на принципах субсидіаризму<sup>1</sup>.

Проте невдовзі почалося лавиноподібне наростання економічних проблем, що серйозно ускладнило позиції СДПН та її канцлера. Треба зазначити, що рівень компетентності християнських демократів у вирішенні внутрішньополітичних та економічних питань оцінювався населенням країни традиційно вище, ніж соціал-демократів. Правляча партія почала зазнавати поразку за поразкою на виборах до ландтагів<sup>2</sup>. Здавалося, що перспективи соціал-демократів незворотно погіршилися.

Однак несподіваним рятівником **Г. Шредера** став **Г. Коль**, а точніше, той скандал, що вибухнув у листопаді 1999 р. і був пов’язаний із незаконним фінансуванням передвиборчої кампанії ХДС. У грудні того ж року **Г. Коль** публічно визнав одержання у період з 1993 по 1998 р. близько 2 млн марок, які, оминаючи офіційні шляхи, опинилися в “чорній касі” ХДС. Відмовившись назвати таємного спонсора своєї партії, він мав піти у відставку з посади почесного голови ХДС. Його наступник на цій посаді — **Вольфганг Шойбле** наслідував його приклад, а керівник фінансо-

---

<sup>1</sup> Субсидіаризм передбачає допомогу суспільства окремим особам та об’єднанням на основі солідарних зв’язків. Під ним розуміється будь-яка громадська діяльність, здатна підтримати ініціативу члена суспільства, не обмежуючи її і, що головне, не замінюючи її. Лише в тому випадку, коли у “менших” бракує засобів і коштів, держава має їм допомогти, тобто надати їх або сприяти їх знаходженню.

<sup>2</sup> Парламент землі у ФРН.

вого відділу фракції ХДС/ХСС **Вольфганг Хюллен** покінчив життя самогубством. У **квітні 2000 р.** на екстреному з'їзді ХДС головною метою було визначено виведення партії зі стану глибокої морально-політичної кризи й надання їй нового дихання. Головою партії було обрано **Ангелу Меркель** — першу жінку на посаді лідера консерваторів у Німеччині, до того ж колишню громадянку НДР. Проте партія не змогла швидко зміцнити свої позиції, і на виборах **2002 р.** “червоно-зелена коаліція” у складі СДПН і Союзу 90/“Зелених” із лозунгом “Оновлення, справедливість, стабільність” знов виборола перемогу. У протистоянні голови ХСС, прем'єр-міністра Баварії **Едмунда Штойбера** і **Г. Шредера** переміг останній. Як зазначали німецькі експерти, вирішальним фактором у перемозі СДПН стала особиста привабливість її лідера.

Виклики нового тисячоліття — глобалізація, зростання конкуренції на світових ринках, негативні тенденції в демографії, масове безробіття тощо — ставлять під загрозу досягнуті завоювання соціальної ринкової економіки, особливо у справі побудови соціальної держави, і вимагають серйозного коригування в цій сфері. Будь-який кабінет міністрів, незалежно від складу учасників, стає заручником соціальної держави, коли молодий фахівець, тільки-но поступаючи на роботу, на прикладі своїх батьків уже розраховує, яким чином він витрачатиме свою майбутню, далеко не маленьку, пенсію. На відтворення негнучкої моделі, яка породжує соціальний інфантилізм і при цьому соціально схвалювана, працює й німецька система освіти, що випускає в нікуди армію академічних конформістів, які поповнюють лави безробітних.

З іншого боку, систему, що склалася, підточують певні інтеграційні процеси. Завдяки активності “Зелених” у просуванні дозвільної міграційної політики не тільки збільшується конкуренція на ринку праці, але й набувають якісно іншого звучання проблеми культурної асиміляції, міжкультурної інтеграції та соціалізації. Проблема мігрантів — одна з найгостріших для сучасної Німеччини, яка за два останні десятиріччя прийняла 7 млн іноземців (9 % населення)<sup>1</sup>.

---

<sup>1</sup> Попри серйозні заходи щодо заохочення збільшення народжуваності, прибуття людей за-за кордону, німецька нація має великі проблеми в економіці. Ставка робиться на залучення висококваліфікованої, інтелектуальної робочої сили, у тому числі з країн третього світу, хоч так виходить не завжди. Найбільша етнічна община — вихідці з Туреччини (майже 2 млн осіб). У цілому, 3,5 млн іноземців сповідують іслам. Їхня чисельність у Німеччині постійно збільшується, чого не можна сказати

Уряд **Г. Шредера** вдався до деяких серйозних кроків, зокрема ініціював реформу системи соціального страхування, розпочав податкову і структурну реформу ринку праці. Метою цих реформ було зниження опосередкованих витрат на заробітну плату і пожвавлення економічного зростання, темпи якого в Німеччині на початку нового століття виявилися нижчими, ніж в інших країнах Європейського Союзу. **14 березня 2003 р.** канцлер **Г. Шредер** виступив з урядовою заявою під назвою “Порядок денний — 2010”. Оприлюднена масштабна урядова програма переслідувала дві головні мети: першу — за допомогою реформ і нових законів сприяти економічному зростанню, підвищенню економічної привабливості Німеччини та забезпеченню конкурентоспроможності на світових ринках орієнтованої на експорт вітчизняної економіки; другу — зберегти дієздатність соціального захисту. Однак запропоновані реформи громадська думка зустріла вороже. Скорочення термінів одержання допомоги з безробіття, пенсійна реформа, скорочення соціальних програм сильно вдарили по авторитету соціал-демократів, які традиційно виступали в ролі захисників соціально знедолених. Симпатії з боку останніх почали швидко слабшати. Разом з тим у надмірних витратах звинувачувався уряд — бюджетний дефіцит перевищив встановлену Євросоюзом межу у 3 %.

В умовах такої несприятливої ситуації **Г. Шредер** вдався до нестандартного кроку і запропонував призначити дострокові вибори. У такий спосіб він хотів продемонструвати виборцям, що не тримається за крісло, водночас разом з усіма намагається знайти вихід з кризи. Цей демарш зруйнував також стратегію опозиції, націлену на поступове “удушення” урядової коаліції. Головний соціал-демократ знов розраховував на власну харизму, оскільки блок ХДС/ХСС мав зробити ставку на **А. Меркель**, яка програвала порівняно з яскравим політиком чоловічої статі. Теми передвиборчої кампанії були традиційними для кризового періоду: масове безробіття, реформа оподаткування, молодіжна політика, інвестиції в майбутнє, роль і місце ФРН у світі, що глобалізується.

Вибори **18 вересня 2005 р.** продемонстрували чергове зменшення чисельності виборців, які підтримали “народні партії”. Християнські демократи одержали 35,2 % голосів, що відкривало їм можливість сформувати нову коаліцію, соціал-демократи —

---

про прагнення опанувати німецьку мову, культуру і спосіб життя. Це призводить до зростання соціального напруження в суспільстві, значна частина якого негативно ставиться до великих витрат на соціальне утримання іммігрантів.



34,2 %. Проте серйозно посилили свої позиції партії “другого ешелону”, зокрема, Ліва партія, що набрала 8,7 % (у Східній Німеччині — 23,3 %), однак соціал-демократи від союзу з нею рішуче відмовилися. У бундестазі склалася ситуація, коли ні у “червоно-зелених” (СДПН плюс “Зелені”), ні у буржуазного блоку (ХДС/ХСС плюс ліберали) не було більшості. Після тривалих переговорів у середині листопада 2005 р. було утворено “Велику коаліцію”, яку ЗМІ відразу охрестили “протиприродною”. Обидві “народні партії”, як і в 1966—1969 рр., пішли на об’єднання. Гору взяли державні інтереси, а не особисті амбіції окремих політиків. Сторони підписали “коаліційний договір”, який визначив основні напрями роботи на наступні чотири роки. Головними темами цього документа стали оздоровлення державних фінансів і боротьба із безробіттям. Пожертвувавши Г. Шредером (він оголосив про завершення своєї політичної кар’єри), соціал-демократи одержали в новому уряді 8 портфелів<sup>1</sup> із 15. Канцлером стала А. Меркель. Економічний підйом, що збігся з часом правління “Великої коаліції”, став потужним фактором її згуртування. В умовах зростання прибуткової частини бюджету втратили свою актуальність подальші кроки з модернізації “соціальної держави”. У 2007 р. число безробітних у ФРН знизилось до 3,43 млн осіб (найнижчий показник від 1992 р.). Особливу увагу було звернено на підвищення наукомісткості економіки з акцентом на ролі прикладних досліджень у німецьких вищих навчальних закладах.

Однак світова фінансово-економічна криза досягла й Німеччини. На одному з партійних форумів А. Меркель визнала перед соратниками, що “криза німецької економіки безпрецедентна”, і “традиційні” (тобто ліберально-монетаристські) засоби боротьби з нею в умовах погіршення глобальної економічної кон’юнктури навряд чи є перспективними. Тому заява канцлера про намір “дати новий старт соціально орієнтованій ринковій економіці” з одночасним посиленням елементів державного регулювання та активізації промислової політики пролунало своєчасно. Однак до чергових федеральних виборів 2009 р. правляча коаліція підійшла із невтішними результатами: п’ятимільйонним безробіт-

---

<sup>1</sup> Соціал-демократи одержали посади міністрів іноземних справ, фінансів, юстиції, праці, охорони довкілля, охорони здоров’я, транспорту та економічного співробітництва й розвитку. До ведення ХДС/ХСС відійшли міністерства оборони, внутрішніх справ, безпеки, економіки й технологій, сім’ї, освіти та сільського господарства.

тям<sup>1</sup> і економічним зростанням лише на 1 % (хоча в умовах кризи, коли в інших державах спостерігалось падіння, це не так і погано).

І соціал-демократи, і їхні партнери по уряду з ХДС/ХСС з нетерпінням чекали парламентських виборів, аби поставити крапку в “неприродній коаліції”, чотири роки правління якої не відзначилися серйозними реформами. Згідно з соціологічними опитуваннями, лише 23 % виборців підтримували ідею її збереження в подальшому. Християнські демократи й ліберали заявили про те, що єдиною можливою перспективою вважають повернення до коаліції **1983—1998 рр.**, яка за кольорами цих партій одержала назву “чорно-жовтої”. Основними темами передвиборчої кампанії були перспективи виведення німецьких військ з Афганістану, поступова відмова від експлуатації атомних електростанцій, запровадження норми мінімальної оплати праці. З останнім виступили СДПН і Ліва партія. ХДС і ліберали запропонували знизити податковий тягар, конкретно — податок на прибуток, що підтримали три чверті виборців. Опоненти зліва заявили, що буржуазні партії вестимуть справу до демонтажу соціальної держави. Проте така погроза мало кого залякала, оскільки німці пам’ятали заходи з аналогічних обмежень часів **Г. Шредера**.

Одним із головних результатів виборів до бундестагу **27 вересня 2009 р.** стало остаточне утворення п’ятипартійної системи<sup>2</sup>. Крім двох провідних партій невід’ємною частиною партійно-політичного ландшафту Німеччини стали ліберали, “Зелені” та Ліва партія, які подолали не просто прохідний 5-й % бар’єр, але й психологічний у 10 %: відповідно 14,6 %, 10,7 %, 11,9 %. Політичною катастрофою стали 23 % для соціал-демократів. Голова партії **Франк-Вальтер Штайнмайер** пішов у відставку. Основною причиною поразки соціал-демократів стало те, що було зроблено ставку на завоювання “середніх верств” і втратили контакт із соціальними низами, чиїми захисниками вони виступали впродовж своєї півторасторічної історії. Після поразки на виборах в СДПН позначилася тенденція повороту ліворуч, до захисту найманих працівників, проте на цю частину електорату претендує інша партія, яка посилює свої позиції, — Ліва.

Блок ХДС/ХСС на чолі з **А. Меркель**, хоч і втратив порівнянно з виборами **2002 р.** 3,8 млн голосів виборців, все одно зайняв лідерські позиції із 34 %. Під час передвиборчої боротьби **А. Мер-**

<sup>1</sup> Напередодні минулих виборів безробіття становило 4 млн осіб.

<sup>2</sup> Наразі блок ХДС/ХСС вважається за одну партію.

кель наголошувала на тому, що саме її партія найбільше віддзеркалює інтереси не тільки “середини” громадсько-політичного спектра, інтереси заможних прошарків населення, але й усіх тих, хто хоче працювати і заробляти. При цьому виборці не могли не помітити, що в рамках “Великої коаліції” діяльність християнських демократів виглядала більш “соціальною”, ніж курс канцлера, соціал-демократа **Г. Шредера**. Ставка лідерки християнських демократів на “поміркованість та акуратність”, відмова від різких політичних заяв і поступовість реформ, зіграла на її користь після початку світової економічної кризи. Після десятирічної перерви до влади повернулася “чорно-жовта коаліція”. Від початку її діяльності **А. Меркель** вгамувала запал молодого і вкрай амбіційного лідера Вільно-демократичної партії **Гідо Вестервелле**, який одержав посаду віце-канцлера й міністра іноземних справ. Від його радикальних пропозицій, витриманих у дусі економічного неолібералізму, мало що залишилося. Канцлер же неодноразово підкреслювала, що її друга каденція буде дуже схожою на першу.

І в перший, і в другий період канцлерства на розвиток Німеччини, як і раніше, суттєво впливала зовнішньополітична ситуація й навпаки. З часів **Г. Коля** державні інтереси країни визначені як орієнтація на Захід, європейська інтеграція, особливі франко-німецькі стосунки, стабілізація демократичних режимів у сусідніх східноєвропейських державах, збереження і зміцнення відкритої світової економічної системи. У центрі німецьких зовнішньополітичних інтересів перебуває Європа. Уряд **А. Меркель** і сама фрау-канцлер намагаються зберегти за своєю батьківщиною роль її “локомотива й інтеграційного ядра”. ФРН як ліберальна, демократична, заможна країна вже давно вважається в Європі “м’яким гегемоном”. За це платиться дорога ціна: внесок Німеччини до спільного бюджету Європейського Союзу в **1998 р.** становив близько 11 млрд євро, тобто більше половини всієї суми, лише до **2006 р.** ці витрати дещо зменшилися. Саме Німеччина впродовж **2010—2011 рр.** виділяла найбільше коштів для порятунку економік Греції, Іспанії, Португалії та інших країн, які тягли на дно всю фінансову систему єврони.

Разом з тим зовнішню політику ФРН впродовж усього часу її існування вирізняло збалансоване поєднання європеїзму й атлантизму. Особливе значення мали відносини зі Сполученими Штатами Америки — головною західною державою-переможницею у Другій світовій війні. Інтегрована в НАТО Західна Німеччина дуже довго відіграла підпорядковану роль у цій структурі. До

середини 1990-х років вона, як ніхто з учасників Північноатлантичного альянсу, залежала від гарантій безпеки з боку НАТО, а реально — від США. Саме цими гарантіями визначались умови і зміст зовнішньополітичної діяльності ФРН, яка “підлаштовувалася” під зміни воєнно-політичної стратегії більш незалежних партнерів на чолі з Америкою. Проте вже Г. Коль почав діяти заради посилення німецьких позицій у НАТО, що активно продовжила “червоно-зелена коаліція” Г. Шредера.

Події 11 вересня 2001 р. внесли певні корективи в зовнішню політику Німеччини. Уряд ФРН в цілому підтримав зусилля США у формуванні антитерористичної коаліції і навіть відрядив свій військовий контингент на боротьбу з афганськими талібами, що ледь не призвело до гострої внутрішньополітичної кризи. Однак пізніше виникли серйозні протиріччя між двома країнами, і відносини погіршилися. Причиною стало рішення адміністрації Джорджа Буша-молодшого стосовно вторгнення до Іраку без відповідної санкції ООН у 2003 р. Проти цього рішуче виступили канцлер Німеччини Г. Шредер і президент Франції Жак Ширак, одержавши з боку американців зневажливе тавро “Старої Європи”. Зрозуміло, розбіжності між Берліном і Вашингтоном не могли привести до повного розриву відносин між двома країнами, скріплених багатьма двосторонніми і багатосторонніми угодами. Лівію шанобливого ставлення до американського зовнішньополітичного партнера та обережного вибудовування відносин з ним продовжила А. Меркель. Разом з тим спостерігається тенденція до зростання активності німецької держави на міжнародній арені, що знаходить підтримку у населення країни.

Якщо у XIX — першій половині XX ст. основу зовнішньополітичного курсу Німеччини становив силовий фактор, то нині — це високі технології, мораль, приклад освіченого цивілізаторства. Німецька зовнішня політика пріоритетним вважає оптимізацію внутрішнього і зовнішнього благополуччя. Вважається, що це особливо важливо для досягнення справжньої рівноправності й завоювання поваги з боку інших держав. В різних куточках світу стосовно багатьох сфер суспільного життя про Німеччину говорять як про “демократію, що вдалася” і як про зразок для наслідування. Запорукою цих успіхів стала не самоізоляція і пошук “особливого шляху”, а відкритість країни, демократія, широке міжнародне співробітництво й наполеглива праця.

## Література

- Ахтамзян А.А. Федеративная Республика Германия в конце XX в. / А.А. Ахтамзян // Новая и новейшая история. — 1999. — № 4.
- Ахтамзян А.А. Объединение Германии: обстоятельства и последствия / А.А. Ахтамзян. — М., 2008.
- Большова Н.Н. Кризис “социального государства” и массовая миграция как вызовы государству-нации в условиях глобализации (на примере ФРГ) / Н.Н. Большова // Вестн. МГИМО — Университета. — 2009. — № 5.
- Ватлин А.Ю. Германия в XX веке / А.Ю. Ватлин. — М., 2005.
- Ватлин А.Ю. Германия в 2000—2010 годах / А.Ю. Ватлин // Новая и новейшая история. — 2010. — № 6.
- Гутник В. Немецкая социал-демократия: новый центризм или беспринципный прагматизм? / В. Гутник // Мировая экон. и междунар. отнош. — 2001. — № 6.
- Диманис М. ХДС и СДПГ: два концептуальных подхода к государству / М. Диманис // Мировая экон. и междунар. отнош. — 1994. — № 7.
- Каширских О.Н. Политические партии Германии в контексте модернизации политических коммуникаций / О.Н. Каширских // Полис. — 2009. — № 2.
- Кокеев А.О. соотношении атлантизма и европеизма во внешней политике ФРГ / А.О. Кокеев // Мировая экон. и междунар. отнош. — 2009. — № 7.
- Леванский С.А. ФРГ: умеренный партийный плюрализм / С.А. Леванский // Полис. — 1998. — № 2.
- Любин В. Гражданское общество в Германии: научный и политический дискурс / В. Любин // Мировая экон. и междунар. отнош. — 2003. — № 7.
- Максимычев И.Ф. Новый национальный вопрос Германии / И.Ф. Максимычев // Современ. Европа. — 2004. — Вып. 2.
- Морозова М.Р. Этапы формирования социального государства ФРГ / М.Р. Морозова // Вопросы истории. — 2007. — № 4.
- Нечаев Д.Н. Государство и гражданское общество в ФРГ / Д.Н. Нечаев // Современ. Европа. — 2002. — Вып. 4.
- Никитин А.К. Современная внешнеполитическая стратегия ФРГ / А.К. Никитин. — М., 2008.
- Оппенлендер К.-Х. Процесс трансформации в новых землях ФРГ / К.-Х. Оппенлендер // Мировая экон. и междунар. отнош. — 1998. — № 7.
- Павлов Н. Германия: QUO VADIS ? / Н. Павлов // Мировая экон. и междунар. отнош. — 2006. — № 3.
- Павлов Н. Политическое лидерство в условиях “канцлерской демократии” / Н. Павлов // Мировая экон. и междунар. отнош. — 2011. — № 11.
- Павлов Н.В. 20 лет германского единства / Н. Павлов // Междунар. жизнь. — 2010. — № 11.

*Погорельская С.В.* Немецкое общество в процессе реформ / С.В. Погорельская // *Мировая экон. и междунар. отнош.* — 2007. — № 7.

*Спасский Е.Н.* СДПГ после объединения Германии: от оппозиции к “большой коалиции” / Е.Н. Спасский // *Политэкс.* — 2006. — № 3.

*Тимошенкова Е.П.* Новая политика Ангелы Меркель / Е.П. Тимошенкова // *Соврем. Европа.* — 2006. — Вып. 3.

*Тимошенкова Е.* “Большая коалиция” в Германии / Е. Тимошенкова // *Соврем. Европа.* — 2009. — Вып. 1.

*Фомін А.* Зміна векторів політики ФРН, або Вибори до Бундестагу / А. Фомін // *Актуальні проблеми міжнар. віднос.* — 2010. — Вип. 90.— Ч. 1.

---

---

# ВЕЛИКА БРИТАНІЯ<sup>1</sup>

Велика Британія — одна з найбільш заможних держав на планеті, країна, яку звикли асоціювати із силою традицій, класичною двопартійною системою та особливим становищем у Європі. Впродовж століть у володіннях британської корони “ніколи не заходило сонце”, оскільки її колонії знаходилися в обох півкулях Землі, і жодна інша держава в цьому плані не могла з нею зрівнятися. Так само британська промисловість не знала конкуренції на величезних ринках імперії, а відповідно, не мала стимулів до вдосконалення. Коли після Другої світової війни активно пішов процес деколонізації, заморські маєтності Британії до **1969 р.** скоротилися за площею — у 15 разів (з 14,5 млн кв. км до приблизно 1 млн кв. км), за населенням — у 45 разів (з 454 млн осіб до 10 млн). Імпорт продовольства й сировини потребував сплати більшої, ніж за часів колоніального панування, а коштів бракувало, оскільки британська промислова продукція виявилася неконкурентоспроможною, що стало одним із проявів економічного відставання від передових країн. На початку **1970-х років**, зіткнувшись із суттєвими економічними проблемами, Велика Британія перетворилася на “хвору людину Європи”, а міжнародні оглядачі стали використовувати словосполучення “англійська хвороба”, що позначало низький ступінь адаптації до змін обстановки у світі.

В міру того, як змінювалася глобальна ситуація, досвід, накопичений британською елітою впродовж майже столітньої історії

---

<sup>1</sup> Повна назва — Сполучене Королівство Великої Британії та Північної Ірландії.

світового панування, ставав радше перешкодою, ніж перевагою у вирішенні різноманітних економічних, соціальних і політичних проблем. Затяжний характер адаптації британської економіки до нових умов деяким чином зумовлювався низьким рівнем соціальної мобільності, збереженням елітарних елементів, певною касто-вістю соціальної структури. Найяскравішим проявом елітарності, безумовно, є збереження монархії.

Нині Велика Британія — найдорожча з десяти конституційних монархій, що зберігаються в Європі. Не дивлячись на нечисленні спроби реформування, інститут монархії залишається одним з головних символів стабільності і має широку підтримку населення. Велика популярність — у королеви Єлизавети II Віндзор<sup>1</sup> зі своїм рідкісним вмінням встановлювати особисті контакти із державними діячами різної партійної орієнтації, політичною далекоглядністю, здатністю адаптуватися до змін в обстановці. Не дивлячись на конституційні обмеження реальної участі монарха в державних справах, авторитет залишається високим. Це зумовлено тим, що, будучи главою Сполученого Королівства Великої Британії та Північної Ірландії, англійська королева виступає також главою Співдружності націй<sup>2</sup>, верховним правителем Англіканської церкви і верховним головнокомандувачем британськими збройними силами. Крім того англійська королева — законний власник земель усіх держав і територій, які визнають її своїм сувереном. Отже, поєднуючи в одній особі всі названі важелі влади, англійський монарх є найвищою ланкою в британській управлінській ієрархії, зосереджуючи права, стосовно як внутрішнього розвитку країни, так і питань глобальної політики. Причетність суверена до державних справ досягається шляхом використання ним традиційних прав — бути поінформованим щодо всіх подій, які відбуваються, і давати поради прем'єр-міністру<sup>3</sup> під час конфіденційних щотижневих зустрічей. Однак реальність така: англійська королева царствує, але не править.

---

<sup>1</sup> Єлизавета Олександра Марія Віндзор народилася 21 квітня 1926 р., коронація відбулася 2 червня 1953 р.

<sup>2</sup> Співдружність націй — асоціація незалежних держав, що раніше входили до Британської імперії, і визнають британського монарха як символ вільного єднання.

<sup>3</sup> Реальна політична ситуація у Великій Британії склалася так, що прем'єр-міністр є політиком, котрий має владу і вплив, які можна порівняти з президентськими. Так зване кабінетне правління і кабінет міністрів вже досить давно стали втрачати роль колективного органу головного у прийнятті найважливіших політичних рішень.



Прем'єр-міністром у Британії стає лідер тієї політичної партії, яка перемагає на парламентських виборах<sup>1</sup>. Нині структура партійної системи являє собою п'ятирівневу конструкцію з нерівними статусами і функціями партії кожного рівня. Перший рівень — провідні партії: Консервативна<sup>2</sup> і Лейбористська, які традиційно виборюють більшість голосів виборців і в політичній системі представлені офіційними структурами: фракцією парламентської більшості та урядом, а також фракцією парламентської меншості.

На другому рівні перебувають так звані “треті”, або “малі” партії. Це політичні організації, представлені в парламенті, проте вони не входять до його офіційних структур і тому мають набагато менший вплив на парламентські рішення. Серед них можна назвати Ліберально-демократичну партію, Соціал-демократичну робітничу партію Північної Ірландії, Шотландську національну партію, Об'єднану юніоністську партію, Уельську національну партію, “Шінн фейн” (північно-ірландська націоналістична партія), Демократична юніоністська партія (північно-ірландська партія, яка виступає за союз із Великою Британією). Якщо провідні партії відіграють головну роль у політичному житті, то “малі” — лише допоміжну, якщо перші визначають перебіг політичного процесу, то другі тільки доповнюють і деталізують його.

Третій рівень займають “четверті” партії, які беруть участь у виборах, але не набирають достатньої кількості голосів, щоб завоювати парламентські місця. Це такі, як Комуністична партія Великої Британії, Робітнича революційна партія, Соціал-демократична партія, партія “Соціалістична рівність”, Партія пацифістів, Партія гуманістів, Партія лунатиків та інші — приблизно три десятка.

На четвертому рівні перебувають регіональні партії, які беруть участь тільки в регіональних виборах і формують разом з національними партіями регіональні партійні системи.

П'ятий рівень — це існуючі мікроскопічні “партії-глядачі”, які — поза виборчим процесом. Якщо взяти до уваги, що у Вели-

---

<sup>1</sup> Британський парламент складається з двох палат. Верхня палата — Палата лордів, які не обираються (входять лорди духовні — вище духовенство англіканської церкви і лорди світські — члени перства). Нижня палата — Палата обшин обирається демократичним шляхом.

<sup>2</sup> Цю партію також називають “торі”. “Торі” — принизливе прізвисько ірландських католиків, яким противники Якова II (1685—1688 рр.), короля-католика з династії Стюартів, називали коло підтримуючих його англійських політиків. У XIX ст. воно втратило свій негативний підтекст і стало синонімом слова “консерватор”.

кій Британії зареєстровано понад 200 партій, то до цієї категорії належить близько 170 нечисленних і маловідомих маргінальних партій. Структура британського парламентаризму, характер мажоритарної партійно-політичної системи і особливо мажоритарна виборча формула не дають змоги малим партіям реалізувати свій потенціал. Історично склалося, що впродовж повоєнних десятиріч тільки дві партії — консерваторів і лейбористів мали доступ до здійснення виконавчої влади. Політологи інколи використовують вираз “двопартійний маятник”, рух якого приводив до влади то перших, то других.

Консервативна партія, сформована в середині XIX ст., традиційно спиралася на електорат, що складався з великої та середньої міської й сільської буржуазії, інтелігенції і частини робітничого класу, яку називали “робітнича аристократія”. Лейбористська партія (Робітнича партія Великої Британії), утворившись у 1900 р., спиралася на пролетарів, 90 % її складу впродовж тривалого часу були профспілки. Проте з того часу у соціально-класовій структурі британського суспільства відбулися найсерйозніші зміни. Воно перетворилося з суспільства, поділеного на робітничий клас, з одного боку, і середній та “верхній” класи — з іншого, у переважно “середньокласове”. Свою роль відіграли декілька факторів. Серед них — різке зменшення частки у населенні робітничого класу у зв’язку з деіндустріалізацією та занепадом деяких традиційних галузей (вугільної, машинобудування тощо); засвоєння значною частиною робітничого класу стандартів поведінки середнього класу у зв’язку з модернізацією виробництва та зростанням власного життєвого рівня. Результатом цього стало різке скорочення електоральної бази лейбористів, подолати яке останні спромоглися лише змінивши орієнтацію від одержання підтримки з боку робітничого класу та профспілок на підтримку середнього класу.

Проте загалом пішов процес розмивання колись вельми стійкого ядра виборців обох головних партій і швидке зростання числа тих, хто коливався і залежно від ситуації підтримував то одну, то другу, а то й третю партію. Паралельно почалося зростання політичної апатії, чисельності абсентеїстів<sup>1</sup>. Причому частка осіб, не стійких у своїх партійних уподобаннях, а також тих, хто ігнорує вибори, збільшилася в обох партіях однаково. Ситуація виразно демонструвала перехід від переважно класового принципу

---

<sup>1</sup> Англійською мовою “absent” — “відсутній”, тобто йдеться про осіб, які з тих чи інших причин не беруть участі у виборах взагалі.

голосування до інструментального, при якому для виборців вже не мало великого значення, партія, за яку вони віддають свої голоси, вважається робітничою чи буржуазною. Головним для масового виборця стає відповідність положень і політичного курсу тієї чи іншої партії його власним, суто прагматичним уподобанням та запитам. Тобто від середини **1970-х років** соціально-класові відносини перестають бути головним фактором, що зумовлює структурування британської партійної конструкції.

Разом із тим слід зазначити: хоч класова структура британського суспільства впродовж останніх десятиріч зазнала значних змін, однак партії не змогли відмовитися від світоглядних елементів у своїх програмах. Як свідчать соціологічні дослідження з питання щодо ідеологічних уподобань, чверть населення країни відносить себе до “лівих”, чверть — до політичного центру, чверть — до “правих”. При тому, що **наприкінці першого десятиріччя ХХІ ст.** частка середнього класу у консерваторів становить 60 %, у лейбористів 53 %, а в робітничого класу відповідно 40 і 47 %, половина прихильників перших заявляє про свою “праву” орієнтацію, а половина прибічників других — про “ліву”.

Відлік сучасної політичної історії Великої Британії політологи починають від **1979 р.** — року, коли до влади на зміну лейбористам прийшла Консервативна партія, а її лідер — **Маргарет Хільда Тетчер** стала прем'єр-міністром. У світову історію вона увійшла як “Залізна леді”, бо своїм жорстким і рішучим курсом спромоглася змінити не тільки партію, але й усю країну. Політику тодішнього уряду назвали “тетчеризмом”. Його можна вважати британським варіантом “неоконсервативної хвилі”, яка у **1980-ті роки** знайшла виявлення в політиці таких діячів, як президент США **Рональд Рейган**, канцлер ФРН **Гельмут Коль**, прем'єр-міністр Японії **Ясухіро Накасоне** та ін. Всі вони намагалися забезпечити оптимальні, з погляду правлячої еліти, умови для здійснення назрілої структурної перебудови соціально-економічної системи, необхідної для надання нового імпульсу розвитку суспільства, при чому не допустити серйозних соціальних катаклізмів.

До кінця **1970-х років** у Великій Британії панувала соціал-реформістська, напіветатистська модель розвитку. Завдяки зусиллям лейбористів було зведено конструкцію “держави загального благоденства”. Цю модель породили соціальні та економічні умови індустріального суспільства. Проте **на кінець 1970-х років** у західному світі виразно проступив складний процес структурної перебудови економіки, що було проявом переходу від індустріального суспільства до постіндустріального. Це стало об'єктивною

підставою для зміни базової соціально-економічної моделі, що відчула і здійснила консервативна партія на чолі із **М. Тетчер**. Вона рішуче відмежувалася від намагань продовжувати будувати суспільство з повним і безкоштовним соціальним забезпеченням усіх нужденних, адже на практиці це потребувало від держави постійного збільшення соціальних витрат і підвищення податків. Високі податки гальмували економічне зростання, тобто подовжували “англійську хворобу”.

Сенсом “тетчеризму” стало зниження ролі держави та опора на ринкові механізми в економіці, приватизація державної власності, зменшення соціальних гарантій і боротьба за ефективність у всіх сферах суспільства. Частково демонтувався механізм державного регулювання і значно децентралізувалося управління. В країні проведено великомасштабну приватизацію: понад 100 державних компаній денационалізовано і приватизовано, в результаті чого державний сектор скоротився на 2/3. Бюджет одержав близько 100 млрд фунтів стерлінгів. Основні риси британської приватизації: поступовість, акцент на одержанні прибутку, ретельна підготовка законодавчих і нормативних рамок для кожного окремого випадку продажу. Одним із головних завдань визначалося відродження соціальної активності і відповідальності особи, підтримка конкретної людини, яка бореться за покращення свого життя, а не покладається на допомогу держави. Ставши на шлях перебудови створеної лейбористами “держави загального благоденства”, **М. Тетчер** заявила, що треба дати людині більше свободи, а для цього їй потрібні своє житло і власність. Мільйони англійців стали власниками акцій і приватизували муніципальне житло. У такий спосіб реалізувалася ідея “демократії власників”. Разом з тим скоротилися соціальні програми, впроваджувалися заходи з комерціалізації систем освіти та охорони здоров’я, створювалася змішана державно-приватна система страхування, пенсійного забезпечення.

Опорою цієї політики став середній клас, який підтримав ідею здорової конкуренції й відповідальності кожного за власну долю. Але з боку робітничого класу, особливо тих галузей, рівень яких не відповідав новим потребам розвитку економіки, які занепадали і де відбувалося різке скорочення зайнятих працівників, піднялася хвиля протестів. Майже рік страйкували шахтарі, підтримувані профспілками. Проте “Залізна леді” на їхні вимоги збереження робочих місць на безперспективних копальнях не пристала, натомість запропонувала програми перекваліфікації і підтримку в пошуку нової роботи.

Глибокі структурні реформи уряду консерваторів привели до покращення економічної ситуації в країні. На середину 1980-х років інфляція скоротилася з 15 до 3 % на рік. Почалося економічне зростання, причому більш швидке, ніж в інших європейських країнах. Відбувалася модернізація промисловості з акцентом на новітніх наукомістких технологіях. Зростала продуктивність праці, почали надходити іноземні інвестиції. Велику Британію перестали називати “хворою людиною Європи”.

Проте наприкінці 1980-х років виявилися суперечності між надіями неоконсерваторів на відродження традиційних англійських цінностей та їхньою орієнтацією на найбільш динамічні верстви з притаманною їм новою соціальною психологією. Яскравим прикладом змін у настроях стало відношення британців до внутрішніх проблем правлячої династії, пов’язаних з особистим життям дітей королеви Єлизавети II. Події навколо одруження принца Чарльза, а потім розлучення й загибелі принцеси Діани вплинули на ставлення до інституту монархії як такого, а також відбилися на позиціях Консервативної партії, яка виступала в ролі основної опори престолу. Ситуація ускладнювалася політичним стилем **М. Тетчер**, а саме її авторитаризмом, який налаштував проти неї і електорат, і однопартійців. Останні прагнули у черговий раз відстояти місце біля керма управління державою.

Після 11 років керівництва країною і партією у листопаді 1990 р. “Залізна леді” пішла у відставку, а Консервативна партія в четвертий раз, тепер вже на чолі із **Джоном Мейджором**, стала при владі. **М. Тетчер** постійно піддавала його критиці, зневажливо називаючи “сирою людиною”. Йому доводилося протистояти не тільки міцніючим лейбористам, а й однопартійцям. Новий лідер консерваторів висунув ідею “здорового консерватизму” — без впертості у дрібницях. Він був людиною компромісу. Не схвалюючи жорсткий стиль своєї попередниці, він дозволяв членам Кабінету вільно висловлюватися замість того, щоб закликати їх до порядку. В результаті розходження, що існували, поглиблювалися. За це пізніше він зазнав нищівної критики. Але попри непослідовність та нерішучість, **Дж. Мейджор** продовжував політику тетчеризму. Так, були здійснені приватизація вугільної (1994 р.) і залізничної (1996—1997 рр.) галузей, виробництва ядерної енергії (1996 р.), реформи в армії та освіті, відродження культури та спорту (за допомогою створення у 1994 р. Національної лотереї), а також намітилися зрушення на краще у врегулюванні північно-ірландської проблеми. У господарстві було досягнуто стабільного економічного зростання. Однак виявилось, що частина

населення не виграла від неоконсервативної модернізації. Значно збільшилася соціальна нерівність і показники бідності, через хронічне недофінансування погіршилася ситуація в освітній та медичній сферах. Багатьом англійцям навіть суто психологічно виявилось важко пристосуватися до необхідності постійно боротися за успіх, а то й елементарне виживання в умовах “вільної гри ринкових сил”.

Треба взяти до уваги тенденцію до старішання населення, зацікавленого у більшій опіці з боку держави. Ця тенденція проступила і в лавах самої партії: на середину 1990-х років середній вік активістів Консервативної партії становив 61 рік, а рівень їх освіти виявився суттєво нижчим, ніж у лейбористів. Ідейно-політична гегемонія, завойована партією на злеті “тетчерівської революції”, в першій половині 1980-х років, була безнадійно втрачена. Впродовж перебування при владі накопичився перелік спірних та помилкових рішень уряду, пам’ять про які стійкіша, ніж пам’ять про рішення правильні. Дискредитували консерваторів також внутрішні конфлікти в їхньому уряді, публічні скандали навколо неетичної поведінки високопосадових партійних політиків. Саме вони стали приводом для дострокових парламентських виборів 1 травня 1997 р., на яких торі програли. Найголовнішою причиною поразки вважається надмірно довге перебування партії при владі, що тривало 18 років. Як показує досвід самої Великої Британії, і не тільки її, здатність партії адаптуватися до умов, що змінюються, у період перебування при владі різко знижується. Разом з тим посилюється відрив партійного керівництва від членів та прихильників партії, її активістів, а це невідворотно веде до застою.

Натомість у лавах лейбористів поступово посилювалися тенденції до оновлення, особливо з приходом до керівництва партією 21 липня 1994 р. наймолодшого за всю її історію лідера — 41-річного Тоні Блера — політика яскравого, харизматичного, майстерного, компетентного та енергійного, який висунув концепцію “нового лейборизму”. Лейбористська партія виникла на межі XIX і XX ст. як партія, що висловлювала інтереси робітничого класу, спиралася на організаційну і фінансову підтримку профспілкового руху, була націлена не тільки на завоювання політичної влади, а й на соціальну трансформацію суспільства. Впродовж минулого століття, завоювавши авторитет реформістської, демократичної партії, вона стала пристановищем для багатьох британських лівих політичних течій. Тред-юніонізм, фабіанізм, марксизм, християнський соціалізм, лівий лібералізм вписалися у цей рух, що перетворився на британський варіант європейської соці-

ал-демократії. Зазнавши поразки на виборах 1979 р., лейбористи на 18 років перейшли в опозицію, де потерпали від внутрішньополітичних суперечок між лівими і правими.

З 1987 р. в партії почалася так звана кампанія “з перегляду політики”, результатом якої стала поява декількох партійних документів, серед яких — “Демократичні соціалістичні цілі і цінності”, “Зустріти виклик, здійснити зміни” і “Дивлячись у майбутнє”. До 1992 р. лейбористи відмовилися від лозунгів ренаціоналізації, одностороннього ядерного роззброєння, всезагальної зайнятості, скасування антипрофспілкових законів 1980-х років, виходу Британії з ЄС. Розширення витрат на “державу загального добробуту” поставили їх у залежність від економічного зростання.

Прийшовши до керівництва, Т. Блер продовжив цю лінію оновлення і не просто проголосив, але й реально домогся радикальної зміни ідейно-політичних настанов партії, замінивши традиційну державно-соціалістичну орієнтацію на соціально-ліберальну. В цьому й полягав глибинний сенс “нового лібералізму”. Заради модернізації партії йому довелося піти на розрив з історичною традицією. Йдеться про пункт 4-й партійного Статуту 1918 р., з якого на спеціально скликаній у квітні 1995 р. партійній конференції двома третинами голосів було знято настанову про націоналізацію засобів виробництва, розподілу та обміну. Замість цього прийнято положення про необхідність об'єднання енергії ринку з принципами партнерства і співробітництва для створення динамічної економіки. Це означало остаточне звільнення лейбористської партії від елементів соціалістичної ідеології. Як сказали однопартійці Т. Блера, якщо у 1994 р. партія поміняла “голову”, то тепер вона поміняла “душу”. За цим стояло те, що партія втомилася від безкінечних поразок і потребувала перемоги.

Для її досягнення лідер лейбористів запропонував концепцію “третього шляху”<sup>1</sup>. В ній втілювалося прагнення поєднати частину спадщини британських неоконсерваторів<sup>2</sup>, що виправдала себе, із соціал-демократичними традиціями, економічну ефективність із соціальною справедливістю, свободу індивіда зі здоровим колективізмом, соціальний ринок континентальної Європи із англосак-

---

<sup>1</sup> Концепція “третього шляху” вперше була викладена у книзі відомого соціолога і впливового радника Т. Блера у першу його каденцію, Ентоні Гідденса. Більш популярна версія концепції викладена у брошурі самого Т. Блера під тією ж назвою. У Німеччині Герхард Шредер назвав цю концепцію “новим центром”.

<sup>2</sup> Пізніше ця модель стала називатися неоліберальною.

сонським капіталізмом. Робилася спроба знайти оптимальний вектор розвитку, вільний від крайнощів попередніх десятиріч: від негативних наслідків тетчерівської моделі, яка вихваляла безмежні можливості ринкової конкуренції, з одного боку, і від стереотипів післявоєнної соціал-демократії, орієнтованої на державне регулювання — з іншого. “Третій шлях” припав до душі значній кількості виборців, які підтримували партію-ініціатора з **1997 по 2010 р.** Але впродовж перебування при владі лейбористи мало що зробили для реалізації тих найбільш далекоюсяжних положень “третього шляху” (усунення “соціальної виключності”, створення “комунітарної<sup>1</sup> демократії” і “суспільства співучасті”), про які з таким пафосом заявлялося напередодні виборів **1997 р.** В результаті “третього шляху” багато в чому втратив первісну ідеологічну спрямованість, зберігши її лише тією мірою, якою вона дозволяла лідерам партії утримувати свого виборця.

Генеральною ідеєю стала ідея “суспільства інтересів” та “економіки інтересів”. Суть її полягає в тому, що на зміну домінуванню в економіці й суспільстві власників-акціонерів має прийти активне включення в рішення економічних та інших суспільно важливих питань всіх основних учасників процесу виробництва, розподілу та послуг — найманого персоналу компаній, фірм та підприємств, — учасників кооперативних зв’язків, споживачів, місцевих общин (комун). Це має здійснюватися як на макрорівні (підприємство, фірма, установа сфери послуг тощо), так і на більш високих рівнях, на загальнонаціональному включно. Результатом такої політики стали серйозні успіхи лейбористів у завоюванні симпатій широких соціальних верст населення. Так, за них у **1997 р.** проголосували не тільки робітники з низькою кваліфікацією чи навіть і без такої, значна частина яких прогнала від реформ тетчеризму, а й кваліфіковані робітники, службовці нижчого і середнього рівнів, дрібна буржуазія. До них приєдналася навіть частина верхнього прошарку службовців і середньої буржуазії.

**Т. Блер** прагнув репрезентувати свою партію як організацію, що представляє інтереси більшості жителів країни. Відтепер вона стала суто центристською партією, яка залежно від обставин могла вживати заходи, вигідні то одним, то іншим прошаркам населення. Ідеологічного каркаса, який би змушував уряд діяти, виходячи з міркувань класової солідарності, більше не існувало. Уряду **Т. Блера** вдалося навіть досягти консенсусу з найбільш

---

<sup>1</sup> Комуітарні, або общинні відносини передбачають рівність людей.



впливовими силами британського суспільства, насамперед з великим бізнесом та Сіті, оскільки були значно спрощені процедури регулювання з боку держави.

У своїй діяльності лейбористський уряд зберігав можливості активної державної політики, проте використовував адресну методику її застосування, чи так звану “страхувальну сітку”, коли державні кошти, передбачені на соціальні потреби, не розпорюються і не розкрадаються, а спрямовуються точно на індивідуальну адресу і максимально ефективно використовуються. Разом з тим витримувалися прийняті ще консерваторами настанови щодо тимчасового заморожування бюджетних витрат, було збережено більшість ринкових елементів у національній системі охорони здоров’я, в інтересах великого капіталу знижено корпоративний податок тощо. Суть соціальної політики лейбористів полягала в тому, щоб якомога менше державних коштів ішло на соціальну допомогу, а все більше — на освіту, професійне навчання, особливо молоді, створення робочих місць. Суттєва роль відводилася відпрацьовуванню стимулів до праці.

Британія приєдналася до соціального законодавства ЄС, в результаті чого робітники одержали право на чотиритижневу оплачувану відпустку, матері після народження дітей — право на оплачувану відпустку. Безробітним держава запропонувала контракти з перенавчання та підвищення кваліфікації в обмін на зобов’язання поступити на роботу. До британського законодавства інкорпоровали європейський білль про права людини, що є одним зі свідчень того, що лейбористи докладали зусиль у плані політичного реформування. Особливо вирізняється реформа Палати лордів, а саме позбавлення її членів спадкового статусу і поступове перетворення на орган, аналогічний до інших палат парламентів більшості західних країн. Також було відновлено органи самоуправління Лондона і запроваджено посаду мера, прийнято Акт про свободу інформації тощо.

Тривале перебування лейбористів при владі значною мірою зумовлювалося особистими якостями їхнього лідера, а також сприятливими зовнішніми обставинами: успадкований від консерваторів підйом в економіці, хвиля перемог лівоцентристських політичних сил в Європі, перебування при владі у США демократів, нескінченна міжусобиця в партії консерваторів. Але, як показує досвід світової політичної історії, яким би популярним уряд не був, у сучасному світі складність проблем, людський фактор, непередбачувані ризики і швидкість подій поступово підточують його авторитет. Т. Блер втратив популярність переважно через

підтримку американської агресії в Афганістані та Іраку. Це він зробив всупереч позицій як переважної більшості політикуму, так і виборців. До того ж надто довге перебування при владі налаштувало проти нього й однопартійців. Додалися урядові скандали. У травні 2006 р. Т. Блер приймає рішення піти у відставку, не чекаючи “повстання в партії”, знайшовши у собі сили підкорити особисті інтереси інтересам організації. Йому на зміну прийшов Гордон Браун, який упродовж 10 років займав посаду міністра фінансів в уряді лейбористів. 24 червня 2007 р. він шляхом безальтернативних виборів (його потенційні конкуренти зняли свої кандидатури) став лідером лейбористської партії, а 27 червня королева Єлизавета II призначила його прем'єр-міністром<sup>1</sup>.

На відміну від динамічного і творчого попередника Г. Браун являв собою педантичного партійного чиновника з усіма рисами, притаманними традиційному британському суспільству, насамперед неприйняттям “модернізації”. Перебуваючи на посаді міністра фінансів, він опустив максимальну податкову ставку до 40 %, підвищив роль приватного сектору, скасував численні соціальні пільги. Ставши прем'єром, започаткував будівництво нового дешевого екологічного житла у провінції, новий комплекс конституційних заходів заради забезпечення прозорості і відповідальності влади перед народом, більш стримані й ділові відносини зі Сполученими Штатами тощо.

Економіка зростала з темпом у 2,75 % на рік, безробіття — найнижче за минуле десятиріччя — в межах 5—6 %, інфляція — приблизно 2 % на рік. Показники були значно кращими, ніж у більшості країн Європейського Союзу на той час. При лейбористах прискорився перехід до соціально орієнтованого економічного розвитку: зросли “інвестиції в людину”. Якщо у 1970-ті роки соціальні витрати (на охорону здоров'я, освіту, науку, будівництво на основі субсидій, інші соціальні послуги) становили приблизно половину всіх витрат держави, то на 2007 р. — приблизно дві третини. Здавалося, успішний розвиток країни при лейбористах продовжиться й далі. Більшість виборців їх підтримувала, що дозволило тричі перемагати на загальних виборах. Але слід зазначити, що це зумовлювалося виключно сприятливою економічною ситуацією, яка значною мірою складалася незалежно від дій уряду, хоч їх теж виключати не можна.

---

<sup>1</sup> На цю посаду він претендував ще у 1994 р., але на внутрішньопартійних виборах зовсім несподівано для всіх поступився Т. Блеру.

Восени 2007 р. у Великій Британії вибухнула фінансова криза: виникли проблеми в іпотечного банку Northern Rock, на що уряд відповів його націоналізацією в лютому 2008 р. Проте криза продовжувала розгортатися, поширюючись на реальний сектор економіки і стала найтяжчою за весь післявоєнний період, більш глибокою, ніж у більшості розвинених країн світу. Останнє значною мірою зумовлювалося тим, що впродовж останніх років у Великій Британії бурхливо розвивався процес фінансіалізації економіки (гіпертрофоване розширення фінансово-кредитної сфери), тобто всі вади, пов'язані зі світовою фінансово-економічною кризою, тут набули ще відчутнішого прояву. До цього додалося скорочення реальної економіки, тобто промислового виробництва, значне дерегулювання господарства, а також глибша інтегрованість британського бізнесу у світову економічну систему. Останнє приводить до того, що Британія більше виграє, коли та на підйомі, і більше програє, коли на спаді.

Певна річ, провину за погіршення соціально-економічної ситуації в країні поклали на лейбористський уряд. Саме економічна криза зумовила левову частку негативу в оцінках його діяльності з боку пересічних британців<sup>1</sup>. Рейтинги партії, уряду та його голови катастрофічно падали. Міністри почали один за одним йти у відставку, закликаючи прем'єра наслідувати їхній приклад. Але **Г. Браун** залишив свою посаду тільки після оприлюднення результатів парламентських виборів, які пройшли **6 травня 2010 р.** Лейбористи програли. В їх поразці винні психологічна втома виборців від партії, яка перебувала при владі 12 років, накопичення в діяльності уряду негативних моментів, не надто яскраві риси характеру **Г. Брауна** як політика<sup>2</sup>.

Неабияку роль зіграла Консервативна партія. Після приходу у 2005 р. на посаду лідера **Девіда Кемерона** вона змінила свій колишній імідж політичної сили, яка стоїть на варті великого бізнесу, безконтрольного ринку і нехтує інтересами "простої людини".

---

<sup>1</sup> Це не означає, що будь-яка економічна чи інша криза автоматично веде до зміни влади. Є чимало прикладів, коли правляча партія чи коаліція з успіхом переживають кризу, а то навіть заробляють на своїй антикризовій діяльності бали. Так, **М. Тетчер** виграла вибори 1983 р., не зважаючи на найжорстокішу економічну кризу, **Дж. Мейджор** переміг на виборах 1992 р., які також відбувалися на тлі економічної кризи.

<sup>2</sup> В наші дні важливу роль відіграє суб'єктивний фактор, оскільки політична вистава стає вкрай персоніфікованою. **Г. Браун** значно поступався своєму попереднику **Т. Блеру** і наступнику **Д. Кемерону** у фотогенічності, ораторській майстерності, вмінню спілкуватися з публікою й засобами масової інформації і т. ін.

Новий лідер консерваторів спромігся зробити те, що колись вдалося **Т. Блеру**: він змусив значну частину виборців повірити, що йому вдалося змінити партію, звільнити її від тягаря минулого, подолати внутрішній розбрат, зробити її знов здатною до управління країною. Завдяки молодому лідеру консерватори усвідомили необхідність суттєвої адаптації до нових соціальних реалій. Партія зрушила до центру, взявши на озброєння деякі засадничі цінності соціального лібералізму. Наочним підтвердженням цього стало проголошення **Д. Кемероном** лозунгів “великого суспільства”, “нового комунітаризму”, “прогресивізму”<sup>1</sup> і конкретних пропозицій щодо їх реалізації. Не дивлячись на збереження в партії впливового “тетчеристського крила”, лідеру та його команді одностайно вдалося, хоча і не без деяких поступок, проводити обраний новий курс. Крім того, він має поміркований характер і налаштований на те, аби повернути тих виборців із середнього класу, котрі у свій час відвернулися від торі, а також когось залучити з електорату лейбористів. Наприклад, назвавши Національну службу охорони здоров’я “одним із найбільших досягнень XX ст.”, консерватори виступили в ролі її рятівника від скорочень, які планував **Г. Браун**. Проте модернізація консервативної партії мала радше іміджевий характер: змінився логотип партії. Замість смолоскипу свободи часів **М. Тетчер** з’явився дуб із зеленим листям, що мав символізувати поєднання традицій з оновленням і дружнім ставленням до довкілля. У сукупності всі названі обставини сприяли перемозі консерваторів на загальних парламентських виборах 2010 р.

Ці вибори призвели до виникнення в країні “підвішеного парламенту”, де жодна з провідних партій не має абсолютної більшості. Найбільшу фракцію в Палаті обційн — 306 депутатів (36 % голосів виборців) із 650 сформувала Консервативна партія; друга за кількісним складом — Лейбористська — 258 депутатів (29 % голосів); третє місце — у ліберал-демократів — 57 мандатів (23 %). Решта партій одержали 28 місць. Після виборів деякі політологи почали говорити про початок деконструкції традиційної двопартійної системи Великої Британії, адже вперше 35 % голосів одержали “треті партії”, майже шість десятків голосів, відданих за ліберальних демократів, надали їм реальну можливість взяти участь у формуванні уряду, оскільки жодна з головних партій виявилася неспроможною забезпечити належну урядову більшість.

---

<sup>1</sup> Ідеологія, спрямована на пропаганду та здійснення соціальних і політичних реформ, протилежна консерватизму та традиціоналізму.

У ситуації, що склалася, із консерваторів та ліберал-демократів утворився коаліційний уряд. Причому представники останніх не просто увійшли до уряду, а ввійшли до його ядра — Кабінету. Їхній лідер — Нік Клегг став другою особою в Кабінеті після Д. Кемерона в ранзі віце-прем'єра<sup>1</sup>. Заради порятунку економіки країни обом політичним силам довелося піти на серйозні компроміси. Так, партія Н. Клегга закрила очі на плани консерваторів невідкладно вдатися до жорстких заходів зі скорочення бюджетного дефіциту, переважно за рахунок державного бюджету і соціальної сфери. Консерватори, зі свого боку, мали погодитися з постановкою питання про проведення у 2011 р. референдуму щодо запровадження в країні нової системи голосування на загальних виборах, яка була б більш справедливою до малих партій з огляду на розподіл парламентських мандатів.

Референдум відбувся 5 травня 2011 р. На ньому британцям пропонувалося висловитися стосовно прийнятності переходу від існуючого мажоритарного принципу<sup>2</sup> до альтернативного голосування<sup>3</sup>. За його результатами виявилось, що 70 % учасників підтримали збереження старого принципу простої більшості. Вони віддали перевагу звичному “виборчому маятнику”, коли незадоволення правлячою партією виявляється в голосуванні за опозицію на наступних виборах.

Британці також стоять горою за збереження високих соціальних стандартів, тому будь-які спроби уряду вдатися до політики економії наштовхуються на гостру реакцію громадськості. Показовим став одноденний страйк 30 листопада 2011 р., коли близько двох мільйонів його учасників, здебільшого державних служ-

---

<sup>1</sup> Ліберальні демократи одержали ще чотири міністерських портфелі, а також 15 посад молодших міністрів.

<sup>2</sup> За мажоритарною системою, переможці на парламентських виборах визначаються простою більшістю голосів.

<sup>3</sup> Суть такого голосування полягає в тому, що виборець повинен у бюлетені зі списком кандидатів відмічати першим номером того з них, кому він віддає перевагу, і другим — наступного, кому він готовий віддати свій голос у випадку, якщо № 1 не набирає необхідної кількості голосів. Якщо при підведенні підсумків голосування з'ясується, що один з кандидатів одержить більше 50 % голосів, він вважається обраним. Вакантні місця, що залишаються, розподіляються по партіях пропорційно загальному числу набраних ними голосів. Така система, з одного боку, на відміну від суто пропорційної, зберігає прив'язку кандидатів до виборчих округів, що важливо для обох головних партій, а з іншого, вносить до неї певний елемент пропорційності, що надавало б більше можливостей “малим партіям”.

бовців — учителів, лікарів, транспортників, митників і навіть частина поліціантів, протестували проти наміру влади здійснити пенсійну реформу. За нею передбачалося: до **2026 р.** підняти пенсійний вік для чоловіків на 2 роки, для жінок — на 7, довівши його для обох статей до 67; збільшити відрахування і внести зміни в обчисленні розміру залежно від розміру середньої зарплати, а не відпрацьованих років. Урядовці намагалися довести, що тривалість життя зростає, кількість пенсіонерів теж, бюджетні проблеми загострюються. Проте громадськість не погоджується, свідченням чого стала участь півмільйона британців в акціях протесту 5 травня 2012 р. Вчителі, лікарі, прикордонники та інші громадяни рішуче висловилися проти намірів знизити розміри пенсій і підняти пенсійний вік.

Обидві партії, що утворили коаліцію, виступають за найшвидшу стабілізацію економіки та прискорення економічного зростання, але завдання це дуже складне. Попри певну відмінність у позиціях, існує єдність думок стосовно необхідності збільшення контролю за імміграцією. Під час передвиборчої кампанії консерватори звинувачували лейбористів не тільки в тому, що вони “прогледіли” причини фінансової кризи, але й допустили неконтрольовану імміграцію. Торі вважають її злом, тому що вона дозволяє, не дивлячись на зростання зайнятості, зберігати незмінним число одержувачів соціальних виплат, які фінансуються з податків, сплачуваних середнім класом. На момент зміни влади, у **2010 р.** чисельність осіб працездатного віку, що претендувала на соціальну допомогу, наближалася до 6 млн осіб. Значна частина з них — іноземного походження. Згідно зі статистичними даними, на початок **2011 р.**, коли населення становило 62 млн, у Великій Британії їх налічувалося приблизно 9 млн осіб.

Масовому припливу іноземців сприяла потужна соціальна політика держави, завдяки якій люди, котрі роками перебувають у становищі безробітних, можуть вести порівняно комфортне життя, завдяки виплатам, дешевому муніципальному житлу, безкоштовній медичній допомозі, що увічніює культуру паразитизму. З іншого боку, це допомагає забезпечувати відносний спокій в маргінальних прошарках суспільства і знижувати потенціал агресії, яка виявляється у міжетнічному насильстві. Однак події **серпня 2011 р.** у Лондоні та інших англійських містах (Ліверпулі, Манчестері, Брістолі)<sup>1</sup> наочно продемонстрували неспроможність по-

---

<sup>1</sup> Безчинства темношкірої молоді почалися після загибелі в перестрілці з поліцією 29-річного **Марка Даггана**. На захист гангстера тут же піднявся Тоттенхем та інші населені мігрантами неблагополучні райони

літики з соціокультурної інтеграції іммігрантів, що здійснювалась у Великій Британії впродовж останніх десятиріч. Було наочно продемонстровано провал мультикультурної політики і підтверджено правоту тих експертів та політиків, які попереджали про можливість серйозних соціальних потрясінь.

Історія Великої Британії знає чимало випадків серйозних соціальних потрясінь, пов'язаних з міжетнічними конфліктами. У Сполученому Королівстві історично склалися такі регіони, як Англія, Уельс, Шотландія та Північна Ірландія, які вирізняються багатьма особливостями не тільки у культурних традиціях, але і в економіці. Неблагополучними вважаються регіони Північної й Північно-Західної Англії, Уельсу, Шотландії та Північної Ірландії. Більша частина цих регіонів включена у так звані “зони допомоги” (в них мешкає 15 % усього економічно активного населення країни). Регіональна політика держави спрямована насамперед на усунення диспропорцій в економічному розвитку регіонів, на створення умов для зростання зайнятості, промисловості й особливо наукомістких галузей, на підготовку кваліфікованих кадрів, розвиток інфраструктури і сфери послуг. Водночас вживаються заходи не тільки соціально-економічного характеру, але й конституційного. Найбільш далекосяжні з них набули форми деволуції — делегування частини державної влади британським регіонам (“кельтська периферія” — шотландці, валлійці та ірландці є потомками кельтського населення Британських островів). В результаті вперше від 1707 р. відновив роботу парламент Шотландії, з'явилася Національна асамблея Уельсу. Угода Страсної П'ятниці<sup>1</sup> і відновлення роботи місцевого парламенту відкрила заключну главу в історії мирного врегулювання у Північній Ірландії.

Деякі політологи вважають, що названі заходи надали імпульс перетворенню Великої Британії з унітарної держави на фе-

---

Лондона, а потім й інших міст. Мобільні телефони та соціальні мережі стали в нагоді в координації спочатку стихійних, а потім вже організованих бунтів, в ході яких троцилися автомобілі, підпалювалися будинки, розбивалися вітрини і грабувалися магазини. Під час безладу загинуло чотири британці, які намагалися захистити свої домівки та бізнес. Країна виявилася неготовою до масової агресії та мародерства. Тільки на четверту добу поліції вдалося вгамувати погроми, понад дві тисячі учасників було заарештовано. Парламент почав обговорення питання про необхідність перегляду бездумної політики роздачі соціальних виплат і посилення контролю над імміграцією.

<sup>1</sup> Угода про мирне врегулювання конфлікту в Північній Ірландії, підписана 10 квітня 1998 р.

деративну. Цьому сприяє діяльність радикальних політичних партій, таких як північно-ірландська “Шінн Фейн”, які відстоюють етнічну своєрідність, а також відповідні заходи центру, спрямовані на перебудову державного управління. Передача деяких владних повноважень на місця має сприяти виконанню історичних зобов’язань і послабити етнорадикалізм, скоротивши перелік претензій до Вестмінстеру, а з іншого боку, зберегти за центром провідні повноваження і контроль над процесом конституційних змін.

Після повоєнного ослаблення позицій на міжнародній арені Велика Британія намагається поновити свій вплив. Її зовнішня політика демонструє відносно ефективну поведінку колишньої імперії. Попри втрату більшої частини військово-політичних ресурсів, вона зберегла свій голос при визначенні глобального порядку денного і намагається брати активну участь у розробці та прийнятті рішень із найбільш резонансних проблем, що стоять перед світовим співтовариством. Сьогодні вона має на руках такі козири, як місце постійного члена в Раді Безпеки ООН, членство в Європейському Союзі, НАТО, Співдружності, “Великій сімці”, “Великій двадцятці”, ядерному клубі. Британський індивідуалізм дає відповідь на питання щодо того, як держава регіонального масштабу може проводити диверсифікований зовнішньополітичний курс. Лондон втілює принципи “глобального в регіональному” і “неєвропейського у європейському”. Тісні зв’язки з колишніми колоніальними володіннями, більша частина з яких входить до Співдружності, дозволяє члену Євросоюзу впевнено почуватися в Африці, Океанії та Вест-Індії. А спадщина імперської активності забезпечує вплив у зоні Перської затоки, на Близькому Сході, у Східній та Південно-Східній Азії. Розвиток відносин у цих напрямках дозволить, на думку британської дипломатії, виступати в якості головного посередника між Сходом і Заходом, Північчю та Півднем, в якості суб’єкта, що сприйматиметься “своїм” у тих регіонах світу, де США та європейські країни розглядаються як “чужі”. Щодо останніх Британія також має свій особливий погляд.

Впродовж тривалого часу у своїй зовнішній політиці Лондон спирався на “особливі відносини” зі Сполученими Штатами Америки. Але приблизно з 2002 р. ці відносини почали ускладнюватися. Головним розчаруванням для британської дипломатії стало, не дивлячись на численні запевнення у зворотному, охолодження відносин з головним партнером. Здавалося б, у 1997—2007 рр. завдяки особистій дружбі Т. Блера з американськими



президентами Б. Клінтоном та Дж. Бушем контакти між державами пережили найвищий підйом від часів М. Тетчер. Однак “сердешна згода” призвела до фактичної втрати Лондоном статусу самостійного міжнародного суб’єкта<sup>1</sup>. Заради збереження “особливих відносин” зі США він без заперечень підтримував усі основні ініціативи Білого дому незалежно від їх опрацювання та реакції на них міжнародної спільноти. Так, Велика Британія виступила найбільш потужним союзником Штатів у військових діях проти Афганістану (початок — з 2001 р.) та Іраку (почалися у 2003 р.). Невдоволення британців політикою лейбористського уряду на іракському напрямку значною мірою зумовило падіння популярності Т. Блера та його партії. Відлуння іракської війни безпосередньо докотилося до Британії у липні 2005 р., коли молоді мусульмани, які виростили на Туманному Альбіоні, помстилися за агресію проти своїх братів за вірою. Серія вибухів у Лондоні забрала життя 52 осіб. Хоч британські військові у листопаді 2010 р. пішли з Іраку, проте залишилися в Афганістані, а відносини з Америкою в плані збереження ролі найбільш привілейованого союзника єдиної супердержави Англії все більше ускладнюються. З одного боку, коаліція консерваторів і ліберал-демократів виступає за уникнення втрати зовнішньополітичного суверенітету, що зумовило її певну стриманість щодо США. З іншого, для Лондона критично важливими є оборонне партнерство, взаємодія спецслужб, військово-технічне співробітництво і торгово-економічні контакти. Без цих компонентів “особливих відносин” він не зможе зберегти членство в клубі провідних держав світу. Проте на перший план виходять ті напрямки дружби, які найбільш відповідають британським інтересам. Сполучене Королівство завжди мало “особистий власний погляд на речі”. Це стосується і відносин з європейськими країнами.

Від моменту приєднання Великої Британії до Європейського Економічного Співтовариства<sup>2</sup> (1972—1973 рр.) в історії європейської інтеграції почалася дискусія про особливий статус та роль цієї країни в Євросоюзі. Британському суспільству не вдалося досягти єдності з цих питань, а мінімальна перевага прибічників членства в ЄС була досягнута шляхом великих зусиль. Існує “конфлікт інтересів”, зумовлений віддаленістю від континенту, особливими національними традиціями і дещо відмінною від євро-

<sup>1</sup> Стосовно Т. Блера у Великій Британії навіть виникли метафори “пудель Вашингтона” і “51-й штат”.

<sup>2</sup> Економічний попередник Європейського Союзу, що існував з 1957 по 1993 р.

пейської економічною моделлю. Попри це Велика Британія поступово втягувалася до інтеграційного процесу, намагаючись зберегти самобутність, водночас тою чи іншою мірою адаптуючись до реалій об'єднаної Європи<sup>1</sup>. Лондон вважає, що в політичному діалозі з Європою національні інтереси Великої Британії мають бути на першому місці. Претензії на те, щоб очолити Євросоюз, розбилися внаслідок зростання сили франко-німецького тандему. Особливо негативну роль відіграла війна в Іраку, яка розколола Європу на “нову” і “стару”, на “коаліцію бажаючих” (США, Велика Британія, Італія та їх східноєвропейські союзники) і “антивоєнну коаліцію” (Німеччина, Франція, Росія). Тобто не можна говорити про справді єдину Європу, до того ж її роль у світовій політиці поступово слабшає. За таких умов ідеологи консерваторів дійшли висновку, що покладатися на Європейський Союз з метою захисту британських національних інтересів на міжнародній арені немає сенсу, треба нарощувати власні можливості.

На сучасному етапі Сполучене Королівство продовжує модернізуватися. У другій половині ХХ ст. лейбористи спромоглися створити “державу загального благоденства”, на якій досі ґрунтується соціальна стабільність британського суспільства, а на рахунок консерваторів — феномен тетчеризму, що трансформував країну на засадах ринкових реформ. Має місце певне зближення позицій провідних партій на базі поміркованого варіанта ліберально-ринкової моделі з елементами соціальної інженерії. Відбулися інші суттєві зрушення у сфері політики. Спостерігається перехід від традиційної британської двопартійності до, так би мовити, “двохзполовинної” партійної системи на загальнонаціональному рівні (за рахунок ліберал-демократів) і до багатопартійності на рівні регіонів. Еволюція в бік плюральної моделі демократії зумовлюється такими новими явищами британського політичного життя, як європейські вибори, що проводяться з 1999 р. за пропорційною системою; формування багатопартійності і поширення коаліційних методів правління на локальному рівні; розвиток автономних партійно-політичних систем із власними електоральними та інституціональними вимірами в регіонах “кельтської периферії”. Однак сучасний етап модернізації партійно-політичної системи Великої Британії ще далекий від завершення.

---

<sup>1</sup> Наприклад, англійське право, у тому числі господарське, приводилося у відповідність до директив, актів і домовленостей ЄС, а з іншого боку, британці не прийняли євро і залишилися вірними фунту стерлінгів.

В цілому ж модернізація країни — масштабна й неоднозначна. Якісне покращення економічного розвитку поки що не вирішило проблеми соціальної нерівності. Найбагатша політична культура, накопичена впродовж століть, не в змозі повністю вберегти Велику Британію від нових викликів часу, зокрема зростаючої культурної різноманітності, посилення процесів регіоналізації країни, послаблення національної ідентичності. А традиційні партії мають шукати відповіді на непрості питання, складність яких посилюється в умовах кризових явищ сучасного світу. Такі поняття, як патріархальність інститутів влади, релігійність, монархія, імперія, що утворювали стрижень британської нації, нині або зазнали серйозних змін, або стали фактами історії. Однак, не зважаючи на всі труднощі, Велика Британія залишається однією з процвітаючих європейських держав, рухається вперед, намагаючись не зрадити себе і водночас вловити динаміку нового століття.

## Література

- Ананьева Е. Британия в зоне турбулентности / Е. Ананьева // *Международ. жизнь.* — 2010. — № 6.
- Великобритания. Эпоха реформ / А.А. Громыко (ред.). — М., 2007.
- Громыко А. К 100-летию британских лейбористов / А. Громыко // *Соврем. Европа.* — 2000. — № 4.
- Громыко А.А. Модернизация партийной системы Великобритании / А.А. Громыко. — М., 2007.
- Громыко А. Тони Блэр: десять лет во главе Британии / А. Громыко // *Соврем. Европа.* — 2007. — № 2.
- Громыко А.А. Политические циклы Великобритании на фоне мирового экономического кризиса / А.А. Громыко // *Великобритания перед всеобщими выборами. Доклады Института Европы.* — 2010. — № 250 [Эл. ресурс]. — Режим доступа: [//www.ieras.ru/pub/bulleten/250.doc](http://www.ieras.ru/pub/bulleten/250.doc)
- Громыко А. “Две головы лучше, чем одна” — неожиданный исход всеобщих выборов в Великобритании / А. Громыко // *Соврем. Европа.* — 2010. — № 4.
- Дикса А.О. Реализация концепции мультикультурализма: великобританский вариант / А.О. Дикса // *Гілея: наук. вісник.* — 2012. — Вип. 56.
- Еремина Н.В. Факторы роста европейского этнорадикализма на примере шотландской национальной партии и североирландской партии “Шинн фейн” / Н.В. Еремина // *Политэкс.* — 2010. — № 1.
- Кузнецов А.В. Функциональные роли Великобритании и США в процессах глобализации / А.В. Кузнецов // *США — Канада: экономика, политика, культура.* — 2011. — № 1.

*Панченко Ю.В.* Спільне і відмінне в ідеології неоконсерватизму у Великій Британії та США / Ю.В. Панченко // Сумська старовина. — 2008. — Вип. XXIV.

*Перегудов С.* Великобритания: политические циклы и эрозия двухпартийности / С. Перегудов // Мировая экон. и междунар. отнош. — 2006. — № 3.

*Перегудов С.* Выборы 2010 года в Великобритании: слом двухпартийной системы или очередной сбой? / С. Перегудов // Мировая экон. и междунар. отнош. — 2010. — № 10.

*Плохенко І.С.* Сепаратизм в Ольстері: причини та врегулювання проблеми / І.С. Плохенко // Гілея: наук. вісник. — 2012. — Вип. 56.

*Рахшмир П.Ю.* Британские тори: возрождение или угасание? / П.Ю. Рахшмир // Новая и новейшая история. — 2011. — № 1.

*Сорокина В.* Региональная политика в Великобритании / В. Сорокина // Мировая экон. и междунар. отнош. — 1996. — № 6.

*Суслопарова Е.А.* Великобритания: реформы и модернизация / Е.А. Суслопарова // Полис. — 2008. — № 3.

*Терентьев А.* Гордон Браун: моралист у власти / А. Терентьев. [Эл. ресурс]. — Режим доступа: [//www.globalaffairs.ru/number/n\\_9215](http://www.globalaffairs.ru/number/n_9215)

*Терентьев А.* Британия Дэвида Камерона / А. Терентьев // Мировая экон. и междунар. отнош. — 2012. — № 1.

*Хесин Е.* Великобритания: от подъема к кризису / Е. Хесин // Мировая экон. и междунар. отнош. — 2009. — № 12.

---

---

# ФРАНЦУЗЬКА РЕСПУБЛІКА

Франція — найбільша за територією країна Європи, яка впродовж останніх трьох століть суттєво впливала на ситуацію не тільки на континенті, але й в усьому світі. Упродовж повоєнного періоду вона суттєво втратила колишні преференції, однак залишається однією з провідних держав з потужною економікою, високорозвиненою культурою, амбіціями в політиці, сильною армією, що має ракетно-ядерну зброю. За чинною Конституцією, “Франція є неділимою, світською і соціальною республікою. Вона забезпечує рівність перед законом всім громадянам, незалежно від походження, раси чи релігії. Вона поважає всі вірування... Девізом Республіки є “Свобода, Рівність, Братерство”. Її принципом є: уряд народу, по волі народу і для народу”. В Основному документі підкреслюється відданість принципам, вибореним Великою Французькою революцією, зокрема національному суверенітету та правам людини, визначеним Декларацією 1789 р. До них насамперед належать свобода, власність, безпека та опір гнобленню. У 1946 р. як “особливо необхідні в наш час” були додані рівність прав чоловіка і жінки, право на працю, право на відпочинок, право на охорону здоров’я і на соціальне забезпечення, право на освіту, право на участь трудящих у керівництві підприємствами, право на профспілкову діяльність, право на страйк “у рамках законів, які його регламентують”.

У 1958 р. Франція перетворилася з парламентської республіки на президентську. Це було пов’язано з діяльністю тодішнього лідера нації генерала Шарля де Голля, який формував політичну

систему країни “під себе” — із роллю президента, незіставною ні з якою іншою. З моменту обрання президент стає над всіма — над партіями, над парламентом, над місцевими органами влади. Він — глава держави і головнокомандувач, гарант національної безпеки й територіальної цілісності, арбітр із завданням забезпечення “нормального функціонування державних органів та наступності держави”. Його не можна усунути. Покласти край його мандату може тільки смерть, як це сталося із **Жоржем Помпиду** у 1974 р., або добровільна відставка (**Ш. де Голль** у 1946 р.). Поява в парламенті більшості з іншою платформою, ніж та, за якою президент був обраний, ніяких “організаційних” наслідків для нього особисто не несе, що неодноразово засвідчувала сучасна французька політична історія. Натомість президент має право розпустити Національні збори (парламент) і призначити нові вибори, запроваджувати надзвичайний стан і брати у свої руки всю повноту влади.

Вищим органом законодавчої влади вважається двопалатний парламент (Національні збори і Сенат). Національні збори приймають закони, затверджують бюджет, програму і склад уряду. Сенат має право “затримуючого вето”, тобто можливість повернення закону на повторний розгляд до Національних зборів. Але підписує і публікує закони президент, він також може повернути закон на повторний розгляд до парламенту або винести його на референдум. Президент призначає і звільняє прем’єр-міністра, і, за його представленням, інших членів уряду, здійснює призначення на всі вищі військові й цивільні посади. Разом з такою потужною за своїми прерогативами вищою владою в суспільному житті Франції дуже важливу роль відіграють виборні органи місцевого самоврядування. У містах і селищах це муніципальні ради на чолі з мером, у департаментах та регіонах — генеральні й регіональні ради.

Від часів Великої Французької революції в країні діє багатопартійна політична система, причому досить мобільна. Йдеться не тільки про велику кількість постійно створюваних дрібних утворень, які швидко зникають, а й про основні партії, які формують кістяк системи. До межі 1970—1980-х років цей останній мав вигляд біполярного чотирикутника. Дві його праві сторони були представлені приблизно рівними за силою Об’єднанням на підтримку республіки (ОПР) та Союзом на захист демократії (СЗД), а дві ліві — Французькою соціалістичною партією (ФСП) і Французькою комуністичною партією (ФКП), які теж деякий час врівноважували одна одну. Однак з початку 1980-х років відбулося

суттєве ослаблення позицій СЗД та ФКП. Чотирикутник поступився місцем біполярній структурі — “правим” на чолі із ОНР і “лівим”, очолюваним соціалістами. Однак наприкінці 1980-х років почали посилюватися позиції Національного фронту (НФ) — крайньої правої націоналістичної за суттю, расистської, партії під керівництвом **Жана-Марі Ле Пена**, що було проявом негативного ставлення пересічних французів до зростання кількості іммігрантів у країні.

Об’єднання на підтримку республіки в ідеології та політичній практиці багато в чому продовжувало традиції своєї попередниці — Союзу на захист республіки, заснованої прибічниками **Ш. де Голля**. Ідейною основою голлізму є теза про месіанську роль Франції в житті людства, відведена їй самою Історією. Така роль могла реалізуватися при збереженні Францією статусу великої держави, одного з головних акторів міжнародних відносин. Обов’язковою внутрішньополітичною умовою при цьому виступало об’єднання нації, що мало досягатися шляхом пом’якшення класової боротьби і повного інтегрування робітничого класу на базі глибоких соціальних реформ. Можливість останніх пов’язувалася з успішним економічним розвитком, здійснюваним під егідою і за активної участі держави. Зворотним боком концепції “величності” виступав постулат “особливості” Франції: її історична місія вбачалася у посіданні особливого місця між двома блоками — східним і західним — як у світовій політиці, так і у виборі шляху економічного розвитку (між “диким капіталізмом” і “небезпечним колективізмом”). Отже, в ідеології голлізму чільне місце посідала концепція “особливого шляху” при домінуванні політичних цілей над соціальними та економічними.

З часом відбулися суттєві зміни: після краху комуністичного блоку відпала обґрунтованість особливої ролі між двома “таборами”; в економіці неефективність “особливого шляху” змусила відмовитися від практики домінування держави; єднання нації шляхом інтегрування робітничого класу в основному було забезпечене до кінця 1980-х років значною мірою завдяки соціальним реформам противників ОНР. Тому ОНР взяла курс на оновлення власної концептуальної бази. Наприкінці 1990-х років стало зрозуміло, що Франція остаточно вичерпала ресурси розвитку в рамках дирижистської<sup>1</sup> економічної моделі. Конкурентоспроможність країни виявилася недостатньою, що відбивалося не пасив-

---

<sup>1</sup> Дирижизм — політика активного втручання держави в управління економікою.

ності торгового балансу. Все складніше було утримувати малорентабельний, а інколи збитковий державний сектор. Почала давати збої перерозподільча система соціального захисту. Проблема зайнятості перетворилася на головну турботу французів. За часткою безробітних у самодіяльному населенні (8,5—10 %) Франція опинилася на одному з перших місць у Європейському Союзі. Зростання і загострення всіх цих проблем зумовили пошуки оптимальної моделі, яка поєднувала б сильні сторони європейської, насамперед французької, моделі з її етатистськими й соціальними аспектами і динамічного англосаксонського неолібералізму. ОПР у своїх програмних установах почала відводити більше місця економічним цілям. Бізнес став розглядатися якщо не як головна дійова особа господарських відносин, то, принаймні, як рівноправний партнер держави. У 2002 р. консервативні сили, які підтримували Жака Ширака, заснували “Союз за президентську більшість” для підготовки виборів, що пізніше перейменували у “Союз за народний рух”, до якого перейшло ОПР. “Союз” став правонаступником голлістського ОПР і однією з двох головних політичних партій Франції.

Французька соціалістична партія виникла ще у 1905 р. і офіційно визнала своєю ідеологією марксизм, а себе — класовою партією з головною метою соціалізації засобів виробництва та обміну, тобто перетворення капіталістичного суспільства в колективістське, або комуністичне суспільство. Партія декларувала як свої головні методи класову боротьбу й революцію, але насправді основним змістом її політики стала боротьба за економічні та соціальні реформи мирним, здебільшого парламентським шляхом. Крах “розвиненого соціалізму” змусив ФСП переглянути свої позиції. З 1991 р. з її програмних документів зникають лозунги соціальної революції, ліквідації великого капіталу, націоналізації, планування тощо. Натомість з’являється визнання необхідності адаптації до ринку, його законів та акторів, доповнене стриманими закличками до “трансформації суспільства за умов змішаної економіки”. З усіх радикальних настанов збереглася лише одна: платити повинні багаті. Це означає, що бажані трансформації суспільства повинні здійснюватися насамперед шляхом перерозподілу національного прибутку.

Таким чином, зміна концептуальних засад ФСП зближувала її позиції із соціал-демократичними партіями Великої Британії, Німеччини та деяких інших європейських країн і вела до більш тісного співробітництва з ними. Але з іншого боку, це містило небезпеку втрати електоральної бази. Зсув до правоцентристської



платформи, а по суті, дистанціювання від самої ідеї соціалізму мав наслідком дезорієнтацію виборців, які вже не відчували різниці між соціалістами і “правими”. Якщо до 1991 р. можливість вибору полегшувалася пропозицією від “лівих” і “правих” діаметрально протилежних ідеологій, різних моделей суспільного устрою, то пізніше вибір ускладнювався, оскільки йшлося лише про різні способи управління економікою.

Останнім часом у Франції, як і в інших країнах Європи, спостерігається вплив електорату і від “лівих”, і від “правих”. По-перше, збільшується коло громадян, які не беруть участі у виборах. По-друге, зростає число тих, хто віддає свої голоси за екстремістські партії як “лівого”, так і “правого” спрямування (наприклад, багато з тих, хто віддавав і віддає перевагу **Л. Пену**, раніше голосували за комуністів). По-третє, чимало виборців вважає за потрібне хоча б у першому, не вирішальному турі висловитися на підтримку неосновних політичних організацій. Привабливість останніх зумовлюється тим, що вони висувають важливі питання, які перебувають поза сферою інтересу провідних партій. Все це створює передумови для посилення виборчого абсентеїзму, багатоманітності кандидатів, дроблення електорату, зростання прихильників екстремістів, тобто формування тих особливостей виборчого процесу у Франції, які стають усе виразнішими впродовж останніх тридцяти років в Європі в цілому. Проте на вищому рівні влади маятник електоральних симпатій все так же розхитується між “лівими” і “правими”. У 1981 р. він хитнувся в бік “лівих”. Президентом на два повних терміни — до 1995 р. — став лідер французьких соціалістів **Франсуа Міттеран**.

Йдучи на президентські вибори, він висунув програму, головним змістом якої була вимога “змін”, проведення глибоких соціально-економічних реформ у союзі з комуністами. Його суперники з протилежного табору **Валері Жіскар д'Естен** (Союз на захист демократії) та **Жак Ширак** (Об'єднання на підтримку республіки) категорично заперечували будь-які спроби переходу від капіталізму до соціалізму. Перший нагадував про здійснені ним на посаді президента<sup>1</sup> ліберальні реформи і обіцяв у разі переобрання “довести до кінця реформування французького суспільства”. Другий наголошував на тому, що буде охороняти ідейні цінності та принципи голлізму, але разом з тим пропонував реформувати французьку економіку в дусі лібералізму: звільнити підприємства від державного контролю, скоротити податки, зменшити со-

---

<sup>1</sup> Травень 1974 — травень 1981 рр.

ціальні виплати. У другому турі голосування<sup>1</sup>, 10 травня 1981 р., взяли участь В. Жіскар д'Естен (у першому турі — 28,33 % голосів) і Ф. Міттеран (відповідно — 25,86 %). Переміг Ф. Міттеран із 51,76 % проти 48,24 % В. Жіскар д'Естена.

Понад двадцятирічне правління “правих” партій закінчилося, а президентом Франції вперше став соціаліст. Після обрання Ф. Міттеран пішов з посади першого секретаря ФСП, призупинив своє членство в партії і став безпартійним. Оскільки більшість у парламенті мали “праві” партії, він скористався своїм президентським правом: розпустив Національні збори і призначив нові вибори. У червні 1981 р. вони принесли перемогу соціалістам — 37,7 %, або 9,3 млн голосів. Вперше в історії соціалісти одержали абсолютну більшість місць — 284 з 491. Такий успіх пояснювався прагненням широких верств до змін, оскільки відчувалася втома від кризи, безробіття та зростання цін. Сподівання на створення більш ефективного і справедливого суспільства пов'язувалися із Соціалістичною партією.

Ф. Міттеран у новий уряд включив не тільки представників своєї партії, але й комуністів (портфелі міністрів транспорту, охорони здоров'я, професійної освіти, громадських служб та адміністративних реформ) і лівих радикалів (міністр охорони довкілля і державний секретар з туризму). Решту 38 міністерських крісел зайняли соціалісти. Уряд “лівих” сил здійснив націоналізацію 39 найбільших приватних банків з капіталом понад 4 млрд франків кожний, двох провідних фінансових компаній і п'яти найбільших фінансово-промислових груп. Разом з банками та підприємствами, націоналізованими в післявоєнний час, державний сектор охопив 95 % кредиту і 32 % промислової продукції. Під контроль держави перейшло 84 % авіаційної і ракетної промисловості, 80 % чорної і 63 % кольорової металургії, 54 % хімічної продукції. Такого величезного державного сектору не мала жодна капіталістична країна. Були скасовані податки також з осіб, які отримували мінімальну заробітну плату, запроваджено податок на великі капітали (понад 3 млн франків). Грошові виплати сім'ям і пенсії підвищили на 20—25 %, розміри останніх довели до 75 % від зарплати, а пенсійний вік знизили з 63 до 60 років.

---

<sup>1</sup> Президент Французької Республіки обирається прямим загальним голосуванням. Обраним вважається кандидат, який одержав понад 50 % голосів виборців. Якщо жоден з кандидатів не одержує такої кількості, проводиться другий тур голосування, в якому беруть участь ті двоє кандидатів, що набрали більше голосів у першому турі.

Уряд “лівих” сил вважав, що соціально-економічні реформи, спрямовані на підвищення життєвого рівня широких верств населення, приведуть до збільшення платоспроможного попиту, розширення внутрішнього ринку, а отже, і до зростання темпів економічного розвитку та скорочення безробіття, однак цього не сталося. Навпаки, збільшення названих виплат мало наслідком зростання бюджетного дефіциту і дефіциту кас соціального страхування. Прибутки підприємців зменшилися, почалася втеча капіталів за кордон. Інфляція в 14 % перебільшила показники інших європейських країн, а темпи промислового зростання не перевищували 2 % на рік. Франк девальвував три рази. Чисельність безробітних швидко збільшувалася: у 1983 р. — понад 2 млн осіб. У країні посилювалось відчуття кризи, а ентузіазм, викликаний перемогою “лівих” сил, згасав.

Через серйозні економічні проблеми і невдоволення населення президент та соціалістична більшість в уряді вирішили піти на згортання реформ. Навесні 1983 р. було оголошено про перехід до політики “суворої економії”: заморожування зарплат, підвищення податків на товари масового вжитку, скорочення витрат на соціальне страхування, зменшення кредитів та дотацій державним підприємствам. Президент вирішив змінити прем’єр-міністра та оновити уряд. Новий прем’єр, представник правого крила ФСПІ Лоран Фабіус проголосив головним завданням модернізацію економіки і ніяких соціальних реформ не обіцяв. Він відмовився прийняти розроблені компартією заходи боротьби з безробіттям, що вимагали великих державних витрат, на що комуністи відповіли виходом з уряду. Однак навіть заходи “суворої економії” не привели ані до економічного піднесення, ані до скорочення безробіття.

Результатом розчарування політикою уряду “лівих” сил стало те, що на чергових парламентських виборах 1986 р. об’єднані “праві” партії під гаслом “П’яти років соціалізму досить” одержали 40,2 % голосів, що дало їм 276 депутатських мандатів із 574. Соціалісти й комуністи багато втратили щодо підтримки своїх симпатиків. Значна частина виборців сприйняла негаразди в економіці за свідчення неефективності соціалістичної моделі, яку пропонували “ліві”. “Неоконсервативна хвиля”, що до того часу вже взяла гору в США, Великій Британії та інших країнах, дійшла і до Франції: все більшу популярність набували її гасла: “ринкова економіка”, “приватна ініціатива”, “прибуток”, “невтручання держави в господарську діяльність”.

У результаті виборів 1986 р. парламентська більшість опинилася в руках “правих”, а президентом залишився представник

“лівих”. Лідера коаліції-переможниці **Жака Ширака** було призначено новим прем'єром. Утворилася ситуація “співіснування” “лівого” президента з “правими” урядом і більшістю в Національних зборах. Передбачалося, що уряд повинен займатися внутрішніми справами, а президент — військовою і зовнішньою політикою.

Офіційною доктриною нового уряду став неолібералізм, а довгострокова економічна програма обіймала три основні серії інституціональних реформ, спрямованих на те, щоб покласти край сококарічній традиції дирижизму та державного патерналізму, зняти кайдани, які скували господарське життя, і таким чином підвищити динамізм економіки. Фундамент нової моделі господарювання передбачалося створити шляхом денационалізації промислових компаній і банків; проведення нової фінансової політики, покликаної сформувати умови найбільшого сприяння для розвитку приватного капіталу; відмови від традиційного регламентування деяких сегментів економіки. Впродовж **1986—1987 рр.** уряд продав у приватну власність 13 найбільших фінансово-промислових компаній, скасував податок на великі статки і скоротив інші податки, ліквідував державний контроль над вивозом і ввезенням валюти, відмінив державну перевірку обґрунтованості звільнень робітників та службовців, скоротив витрати на соціальне страхування.

Однак “правий” уряд не тільки повів активну конфронтацію з президентом в економічній та соціальній галузях, але й почав втручатися у зарезервовану за ним сферу зовнішньої політики та оборони. Така політика уряду **Ж. Ширака** ускладнила роботу державної машини і не принесла тоді “правим” партіям особливих політичних дивідендів. На оголошених у **1987 р.** президентом дострокових парламентських виборах перемогли соціалісти, і знову відновилася ситуація, коли президент і уряд входять до одного політичного табору. Сам **Ф. Міттеран** залишився на своїй посаді, перемігши на чергових президентських виборах у **1988 р.**, **Ж. Ширака**<sup>1</sup>. Більше половини французів підтримали **Ф. Міттерана**, в якому бачили впливового державного діяча, спроможного зберігати рівновагу між “лівими” і “правими”, не порушувати стабільність у суспільстві, гарантувати збереження прав і свобод громадян.

Як і в **1981 р.**, президент розпустив Національні збори, де більшість була у “правих”, і призначив позачергові вибори, які при-

---

<sup>1</sup> У першому турі голосування **Ф. Міттеран** одержав 33,9 % голосів, а **Ж. Ширак** — 19,7 %. У другому турі відповідно — 54,02 і 45,98 %.

несли перевагу “лівим” силам — соціалістам, комуністам, лівим радикалам<sup>1</sup>. **Ф. Міттеран** призначив “лівого” прем’єр-міністра (одного з найпопулярніших керівників ФСП — **Мішеля Рокара**) і “лівий уряд”. Йдучи за проголошеним президентом принципом “ані націоналізації, ані приватизації”, новий кабінет міністрів призупинив розпочатий попереднім урядом розпродаж націоналізованих підприємств, відновив податок на великі капітали, а прибутки від нього спрямував на фінансування запроваджених виплат для осіб, позбавлених засобів до існування. У подальшому цей уряд утримувався від проведення будь-яких суттєвих реформ і продовжував політику “суворої економії”. Дефіцит бюджету зменшувався, інфляція залишалася низькою, проте безробіття зростало: у 1993 р. воно досягло “рекорду” в понад 3 млн.

Спалахнули фінансові скандали. Журналістські розслідування виявили, що ФСП не уникла спокуси фінансувати свої виборчі кампанії в обхід закону, за допомогою підставних фірм та фальшивих рахунків. Дехто з міністрів-соціалістів таємно повідомляв про наміри уряду близьких до них фінансистів, а ті, користуючись такою інформацією, спекулювали на змінах курсу акцій, одержуючи колосальні прибутки. Колишній прем’єр-міністр **П’єр Береговуа**, звинувачений пресою у причетності до сумнівних фінансових оборудок, покінчив життя самогубством. Деякі міністри і близькі співробітники **Ф. Міттерана** постали перед судом. Популярність соціалістів меншала, а між тим наближалися чергові парламентські вибори.

**Ф. Міттеран** вдався до зміни прем’єр-міністрів і оновлення уряду. Однак на настрої громадськості впливали не тільки внутрішні, а й зовнішні чинники, адже крах комунізму та його засудження кинули тінь і на соціалістів. На чергових парламентських виборах 1993 р. вони зазнали жорстокої поразки: тільки 11,4 % голосів, що означало втрату 4 млн виборців і 4/5 мандатів. “Праві” партії на чолі із ОНР, пообіцявши “налагодити економіку” за допомогою приватизації державних підприємств і покласти край безробіттю, завоювали 39,47 %, що дало їм 484 парламентських місця з 577. Оскільки “праві” знову мали більшість у парламенті, **Ф. Міттеран** вдруге мав діяти в умовах “співіснування” і доручив формування уряду лідерам ОНР. Його очолив **Едуард Белладюр** — непримиренний противник дирижизму, один з головних ідеологів і практиків економічного лібералізму. За два роки, поки

---

<sup>1</sup> Найбільший успіх вибороли соціалісти — 37,5 % голосів і 260 мандатів.

уряд **Е. Белладюра** керував країною, почали зростати темпи промислового виробництва, зменшилася інфляція, загальмувалося збільшення безробіття. Згідно з соціологічними опитуваннями, тодішній прем'єр став найпопулярнішим французьким політиком, і міг виграти чергові президентські вибори **1995 р.**, тим більше, що тяжко хворий **Ф. Міттеран**, який досяг 78-річного віку, відмовився брати в них участь. Від соціалістів на них пішов **Ліонель Жоспен**, але він програв **Жаку Шираку** (47,5 % голосів проти 52,5 % у другому турі).

**Ж. Ширак** переміг під соціальними лозунгами “лівого” відтінку. Головним завданням він проголосив подолання “соціального розриву” в суспільстві, прірви звуження між заможною його частиною і тими, хто залишився на узбіччі економічного зростання. Хоч новий президент представляв “правих”, він відразу після обрання почав працювати над власним іміджем, аби виглядати “справжнім демократом”. У першій заяві наголосив, що прагне зробити так, аби слуги народу, його обранці не ізолювали себе від тих, хто їх привів до влади. З цією метою було скорочено громіздкий протокол, ліквідовано загін літаків, що обслуговував членів кабінету міністрів. Сам президент здійснював закордонні вояжі на рейсових літаках, двічі скоротив чисельність особистої охорони, а президентське авто стало зупинятися на червоне світло. Зайнявши президентське крісло, він зосередив зусилля на боротьбі з інфляцією шляхом всілякого скорочення державних витрат та соціальних виплат. Президентську лінію втілював в життя прем'єр-міністр однопартієць **Ален Жюппе** — переконаний прихильник економічного лібералізму. Оприлюднення у листопаді **1995 р.** його плану, де передбачалося збільшення податків, зменшення компенсації на лікування, заморожування зарплат робітників і службовців державного сектору та скасування пенсійних пільг, якими вони користувалися, мали наслідком загальний страйк, в якому взяло участь понад 2 млн осіб. Уряд змушений був поступитися, але прихильність до “правих” зменшилася.

Передбачаючи їх можливий програш на чергових парламентських виборах **1998 р.**, **Ж. Ширак 21 квітня 1997 р.** розпустив Національні збори і призначив позачергові вибори. Вони відбулися у **травні — червні того ж року** і не виправдали очікувань президента: коаліція “лівих” сил одержала 48,36 % голосів, 319 місць у парламенті (абсолютна більшість — 289), “праві” — 46,08 %, 245 місць. Французам сподобалися обіцянки соціалістів покінчити з безробіттям, створити 700 тисяч нових робочих місць і скоротити тривалість робочого тижня до 35 годин. А аргументи президента

щодо розпуску та переобрання парламенту не видались переконливими і були розцінені як суто політичний маневр заради втримання влади “правими” силами.

Президенту довелося, як колись **Ф. Міттерану**, вдатися до тактики “співіснування” (тепер вже “правого” президента з “лівими”). **Ж. Ширак** призначив прем'єр-міністром **Ліонеля Жоспена**, лідера соціалістів-переможців, до уряду якого, крім соціалістів увійшли три лівих радикали, три комуністи і один екологист. Виступаючи з урядовою декларацією, **Л. Жоспен** запропонував французам “республіканський пакт розвитку й солідарності”, що передбачав рівність прав чоловіків і жінок<sup>1</sup>, пом'якшення імміграційного законодавства, гарантії незалежності суддів, забезпечення свободи інформації. Почався перехід на 35-годинний робочий тиждень, збільшувалися соціальні виплати, зрушила робота зі створення нових робочих місць. Але влітку 2000 р. спалахнув скандал, коли з'ясувалося, що Францію залишила гордість нації та її символ<sup>2</sup> — акторка і модель **Летиція Каста**. Вона виїхала на помешкання до Великої Британії через величезні податки, які в сумі становили понад 66 % її прибутків. Виявилося, що вона — далеко не єдина відома й багата людина, яка втекла від такого здирництва. За цим стояла та реальність, що соціалісти, зокрема їх активістка **Мартіна Обрі** — тодішній міністр зайнятості й солідарності, здійснювали широкі соціальні заходи за рахунок надзвичайно високих податків на прибутки, що не сприяло загальному економічному розвитку.

У вересні 2000 р. за ініціативи **Ж. Ширака** пройшов загальнонаціональний референдум стосовно реформи президентського апарату і переходу з 7-річного президентського терміну на 5-річний. Його підтримали 73 % французів. Вони його так само підтримали на президентських виборах 2002 р. На парламентських виборах того ж року його партія — ОНР разом зі своїми прибічниками одержала 421 місце з 570. Але ці цифри не стали свідченням повного схвалення суспільством лінії “правих”. Французи об'єдналися не стільки на підтримку **Ж. Ширака**, скільки проти ультраправого **Ж.-М. Ле Пена** — людини, яка відкрито проповідувала расизм і відкидала найважливіші цінності й норми, що коринилися у суспільній свідомості від часів Великої Французької революції. Така загроза виглядала цілком реальною: у першому

<sup>1</sup> В його уряді 8 портфелів одержали жінки.

<sup>2</sup> У Франції заведено, що періодично скульптурне погруддя символу нації **Маріанни** створюється із найвродливішої і найвідомішої громадянки.

турі **Ж.-М. Ле Пен** набрав голосів трохи менше від чинного президента (17,9 % проти 19,9) і більше, ніж представник соціалістів **Л. Жоспен**. Країною прокотилися масові демонстрації проти Національного фронту та його лідера. **Ж. Ширак** у другому турі переміг за підтримки 82 % голосів виборців. На парламентських виборах “праві” також одержали абсолютну більшість місць, а з нею — право сформувати уряд, тобто взяти під свій контроль усі владні інститути в країні. “Ліві” зазнали поразки, що фактично позбавило їх можливості серйозно впливати на прийняття рішень. До парламенту також не пройшли ані крайні “ліві” — комуністи, ані крайні “праві” — Національний фронт<sup>1</sup>.

Подальша політика **Ж. Ширака** впродовж 2002—2007 рр. зазнавала критики як з боку “лівої” опозиції за “недостатню соціальну спрямованість”, так і з боку “правої” — за “недостатню ліберальну й реформаторську спрямованість”. У цей час економіка Франції потроху розвивалася: зростання ВВП було невеликим (1—2,2 %), але дещо вищим, ніж у Німеччині (0,2—3,2 %) , в середньому по “зоні євро” (0,9—2,6 %) і у США (1,6—3,6 %). Разом з тим у країні продовжували загострюватися деякі соціальні проблеми, насамперед пов’язані з іммігрантами, особливо мусульманами. Франція — лідер серед європейських країн за цим показником: на 2011 р., за офіційними даними, тобто з урахуванням легальної міграції, з 61 млн населення (без заморських територій) 6 млн становили мусульмани. Більшість із них — вихідці з колишніх французьких колоній, в основному з Північної Африки (здебільшого країн Магрибу) та Близького Сходу. Старші колись виїхали за кращою долею, оскільки ситуація в їхніх країнах була набагато гіршою, ніж у Європі. Вони погоджувалися на “чорну роботу”, не бажану для французів. Часто селилися замкненими мусульманськими общинами, важко асимілювалися, проте в їхніх родинах народжувалося набагато більше дітей, ніж у місцевого населення.

Французи, над якими висів “комплекс провини” за колоніальне минуле, а також загроза загострення соціального невдоволення з боку “нових співгромадян”, намагалися створити для них сприятливі умови проживання. Наприклад, жінка, в якої троє дітей, що не рідкість у мусульманських сім’ях, одержує такі високі соціальні виплати, що може й чоловіка утримувати. Ці діти пови-

<sup>1</sup> На початку другого десятиріччя ХХІ ст. після сорока років керівництва НФ **Ж.-М. Ле Пен** передав його своїй дочці **Марін**, яка почала швидко набирати популярності на хвилі гострого невдоволення співгромадян ситуацією з іммігрантами.



ростали, не знаючи про тяжкі умови життя на історичній батьківщині, проте вони бачили різницю між тим, як живуть французи, які здебільшого належать до різних рівнів середнього класу. Поступово в них спрямовувався комплекс меншовартості, зросло обурення через неможливість перейти до середнього класу і мати відповідний комфорт.

У листопаді 2005 р. у передмістях Парижа, Бордо, Ліона, Ам'єна, Страсбургу, Тулузи, Лілля, Діжона та інших французьких міст, населених іммігрантами та їх нащадками, почалися безлад і погроми. Приводом стала загибель двох підлітків, які намагалися сховатися від поліцейських у трансформаторній будці. Ця трагедія була сприйнята як прояв соціальної несправедливості, оскільки перемогла впевненість: за "білими" поліціанти так вперто ганятися не стали б. У відповідь вибухнув масовий протест. Групи молодиків били вітрини магазинів, аби потім пограбувати їх, шибки жилих будинків, підпалювали автомобілі, вимагаючи: "Нехай білі віддадуть те, що в нас вкрали!". У 38 містах і міських районах було введено надзвичайний стан, затримано понад 1,9 тис. порушників порядку, 260 з яких за вироком суду відбували покарання.

У 2006 р. набув чинності закон про "вибіркову імміграцію", суть якого полягала в тому, щоб правила оформлення документів для іммігрантів, що бажають одержати посвідку на проживання та громадянство Франції, стали жорсткішими. Проблеми іммігрантів залишаються гострими і викликають невдоволення як з їхнього боку, так і з боку сторони, що приймає. Значна частина французів вважає, що саме іммігранти створюють незручності в плані економічному (відбирають робочі місця і потребують великих державних витрат на соціальні виплати), кримінальному (рівень злочинності серед них, принаймні, втричі вищий, ніж серед решти населення), релігійному (відданість мусульманській вірі, що виявляється не тільки у здійсненні масових молитов на вулицях міст, але й в екстремістських акціях ісламістів), культурному (діти іммігрантів навчаються в одних класах з місцевими школярами і через погане знання ними мови вчителі мають знижувати рівень викладання для всього класу) тощо.

На час другої каденції Ж. Ширака також припали масові хвилювання з боку студентської молоді у лютому 2006 р. Поштовхом до цього став закон стосовно змін умов найму молоді за неоліберальними рецептами. Особливе обурення отримало положення, яке дозволяло підприємцям звільняти молодих працівників протягом перших двох років дії контракту без пояснення причин. В

Америці, Великій Британії та деяких інших країнах така практика давно вже стала нормою і має назву “гнучкість ринку праці”, але у Франції з протестом на вулиці вийшли мільйони людей. Вони висунули небачену вимогу: скасувати закон, який прийняв парламент і який вже набув чинності. Протести тривали два місяці. Врешті-решт уряд пішов на поступки: контракт першого найму замінили контрактом допомоги молоді, яка не мала кваліфікації і перебувала в особливо складному становищі. Засоби масової інформації розцінили це як поразку уряду і перемогу сил протесту. Справді, за всим цим стоїть те, що Франція виявилася не готовою до нових умов міжнародної конкуренції. Хоч умови праці в усіх країнах світу останніми роками зазнали великих змін, молоді французи не хочуть із цим рахуватися. Варто наголосити, що французи завжди невдоволені своїм становищем, і з найменшого приводу виходять з протестами на вулиці. Масові соціальні протести і хвилювання молоді поставили питання, яке неодноразово виникало у сучасній політичній історії країни, — реформа чи революція?

У зв’язку з цим особливий інтерес становить період діяльності наступного президента **Ніколя Саркозі**, який назвали “французькою перебудовою”. Значною мірою його перемога на виборах зумовлювалася змінами поколінь як серед політиків, так і серед електорату. **Ф. Міттеран** (14 років при владі) і **Ж. Ширак** (12 років) поділяли між собою відповідальність за відсутність рішень нових проблем, з якими зіткнулася країна на межі тисячоліть. Ці проблеми добре усвідомлювали нові покоління виборців, які очікують від політиків чітких ціннісних орієнтирів у непростому світі, що глобалізується, в поєднанні з ефективними прагматичними підходами до конкретних питань з урахуванням нових реалій. В їхньому середовищі накопичилася критична маса очікувань змін. З іншого боку, значна частина французів, особливо людей похилого віку, побоюються, що такі зміни поставлять під удар стабільність, а разом з нею соціальні гарантії, до яких вони звикли. Лякає і зростання ринкової конкуренції за неоліберальними лекалами. Тому настрої французького суспільства характеризуються суперечливістю, поєднанням модернізму з консерватизмом: розуміння необхідності реформ і водночас побоювання їх. Це притаманно і представникам всіх верств та прошарків населення. Кожний бажав би, аби ціну за реформи сплачував хтось інший. В результаті звичайний розкол електорату на “лівих”, історично пов’язаних з ідеєю реформ, і “правих”, кого вважали захисниками існуючого порядку, набув нового виміру.

Президентські вибори 2007 р. пройшли в обстановці надзвичайного напруження політичних пристрастей, палких дебатів, високої явки виборців. Перший тур, на який свої кандидатури висунули 12 претендентів, відбувся 22 квітня. Голосувати прийшли 83,78 % громадян. Кандидат від “правої” партії “Союз за народний рух” (СНР) **Ніколя Саркозі** одержав 31,11 % бюлетенів. Представниця Французької соціалістичної партії **Сеголен Руаяль** — 25,84 %. У другому турі відповідно — 53,06 і 46,94 %. Порівняння їхніх передвиборчих програм свідчить про те, що соціалістка залишалася вірною притаманним всім “лівим” рухам цінностям соціальної справедливості, участі громадян в обговоренні проблем, які їх стосуються, діалогу держави з громадянським суспільством. Її опонент виступав під прапором захисту традиційних правоконсервативних цінностей — закону й порядку, приватної власності, національної ідентичності. Популярності йому додала та обставина, що під час заворушень 2005 р. він займав посаду міністра внутрішніх справ і швидко навів лад у бурхливих районах, де лютувала “мультикультурна молодь”. І виборці віддали перевагу тому, хто обіцяв надати їм особисту безпеку, а також своїми виступами закликав до відновлення гордості великим минулим Франції. Його партія також добилась успіху на парламентських виборах<sup>1</sup>.

У новому складі Національних зборів СНР одержав абсолютну більшість депутатських мандатів — 314 з 577. Соціалісти — 185, решта партій продовжили шлях неухильної маргіналізації (найбільш відомі з них: комуністи — 15, ліві радикали — 7, “зелені” — 4, Національний фронт — жодного місця). Було сформовано уряд на чолі з **Франсуа Фійоном**, який заявив, що політичному керівництву країни, як і всім французам, “випав історичний шанс змінити епоху і накреслити нову долю Франції”. У прагненні створити новий політичний синтез на базі широкої центристської коаліції президент до участі в роботі уряду залучив видних представників соціалістів і громадянського суспільства. Витриманий гендерний паритет: з 15 міністрів<sup>2</sup> 7 — жінки, причому серед останніх — міністри юстиції та внутрішніх справ. “Відкриваючись” у бік центру і навіть лівого табору, тим самим новий президент розширював свою політичну базу і поділяв з іншими політиками відповідальність за намічені реформи.

<sup>1</sup> Явка на них була рекордно мінімальною — 40 %.

<sup>2</sup> Кількісний склад уряду був скорочений удвічі у порівняно з попереднім.

Йдучи на вибори, Н. Саркозі виступав за “розрив” із тією політикою, що проводилася впродовж 20 минутих років і характеризувалася як “застій”. Нещадно критикуючи французьку соціальну модель, він небезпідставно стверджував, що механізми соціального захисту, які склались у повоєнний час, не відповідають сучасним умовам<sup>1</sup>. Серцевина програми Н. Саркозі — це ідея “вироблення нового соціального контракту” на базі “відтворення цінності праці”, “винагороди за заслугами”, додержання “рівності шансів”. А головне гасло президент сформулював так: “Більше працювати, аби більше одержувати”. У плани модернізації французької соціальної держави входили такі завдання: 1) докорінна модернізація ринку праці, надання йому більшої гнучкості, підвищення трудової мотивації й подолання негативних наслідків запровадження 35-годинного робочого тижня (на думку Н. Саркозі, в цьому — корінь усіх соціально-економічних негараздів країни); 2) перегляд правил надання соціальної допомоги та виплат із безробіття (“аби працювати було вигідніше, ніж не працювати і жити на соціальні виплати”)<sup>2</sup>; 3) глибоке реформування служби зайнятості і системи професійної перепідготовки; 4) реформа спеціальних пенсійних режимів (пільгових)<sup>3</sup>, подальша раціоналіза-

---

<sup>1</sup> Французи вирізняються з-поміж інших народів своїм умінням цінувати радість життя. Останнім часом мало хто зосереджується на роботі, більше думають про те, як би краще провести вільний час. Коли боролися за скорочення робочого тижня до 35 годин, профспілки виявляли поміркованість щодо вимог підвищення заробітної плати. Коли у 2000 р. 35-годинний робочий тиждень став соціальним завоюванням, французи вирішили, що час одержувати більше, а працювати менше. Це при тому, що у США робочий тиждень становить 47 годин, в Японії — 44, у Євросоюзі — в середньому 39 годин. Коротший робочий тиждень без зміни оплати праці призвів до зниження конкурентоспроможності французьких товарів (за винятком парфумерії, шампанського та сирів) на світових ринках через їхню вищу собівартість, через дорожчу, ніж в інших країнах, вартість робочої сили. У цілому ж повільність розвитку економіки не сприяє покращенню соціальних умов.

<sup>2</sup> Так, було запроваджено нову систему соціальної допомоги — “пробуток активної солідарності”, що дозволяв людині, яка знайшла роботу, певний час одержувати соціальні виплати. Водночас жорсткішим стало надання допомоги з безробіття. Зокрема, невмотивована відмова від двох пропозицій з працевлаштування загрожувала безробітному втратою права на виплати допомоги.

<sup>3</sup> Розміри страхових внесків працівників державних підприємств та державних службовців піднято до рівня тих, що здійснюють працівники приватного сектору, період виплат цих внесків збільшено до 41 року, а вік виходу на пенсію — з 60 до 62 років.

ція системи медичного страхування (“пошук нового балансу між солідарністю і відповідальністю”); 5) реформа школи та університетів<sup>1</sup>; 6) модернізація соціального діалогу і діяльності профспілок; 7) реформування “громадських служб”, їх часткове акціонування та скорочення штатів.

У цілому вектор соціальної політики **Н. Саркозі** спрямовувався на перехід від “welfare state” до “workfare state” (буквально: від “держави загального добробуту” до “держави загального добробуту за рахунок праці”)<sup>2</sup>. Цей курс мав створити передумови для вирішення таких соціальних проблем, як підвищення купівельної спроможності найманих працівників, що сприяло б розширенню внутрішнього ринку; зниження безробіття, а отже, і загальної напруженості в країні. Паралельно здійснювалися заходи зі зміцнення правопорядку і боротьби з незаконною міграцією. Перше мало наслідком зниження рівня правопорушень, збільшення їх розкриття і покарання винних. Стосовно другого стали жорсткішими правила об’єднання сімей, вимога знання французької мови для іммігрантів, запроваджено практику “контрактів прийому та інтеграції” (зобов’язання іммігрантів дотримуватися республіканських правил та норм), що стабілізувало чисельність легальних мігрантів і знизило кількість осіб, які просили притулку у Франції.

Важливе місце в політиці **Н. Саркозі** належало модернізації державних інститутів Французької Республіки, пристосування їх до реалій і потреб **XXI** ст. Відкинувши ідею своєї суперниці на президентських виборах **С. Руаяль** прийняти нову конституцію, він рушив шляхом удосконалення діючої у проголошеному ним напрямі забезпечення стабільнішої рівноваги між гілками влади. У **2008** р. Конституція поповнилася поправками, які більш чітко окреслили прерогативи президента і збільшили повноваження парламенту. Зокрема, парламент набув права кваліфікованою більшістю<sup>3</sup> блокувати деякі кадрові призначення президента; пе-

---

<sup>1</sup> Новий закон щодо університетів викликав спротив як з боку студентів, які побоювалися спрямування в бік комерціалізації освітніх послуг, так і викладачів, яким не сподобалися нові правила атестації викладацького корпусу. Через неодноразові масові акції протестів були проведені додаткові консультації за участю профільного міністра. З **1 січня 2010** р. **51** з **84** французьких університетів почав жити за новими правилами.

<sup>2</sup> Політику **Н. Саркозі** політологи розглядають як французький варіант “третього шляху” **Блера — Шредера**.

<sup>3</sup> Кваліфікована більшість — термін, що позначає більшість у  $2/3$ ,  $3/5$  або  $3/4$  голосів від присутніх на засіданні або від загальної чисель-

ребування президента при владі обмежено двома термінами; президент одержав право щорічно виступати перед обома палатами парламенту; парламентарі набули більшої самостійності у формуванні планів роботи, законотворчій ініціативі і контролі над виконавчою владою. **З березня 2010 р.** французькі громадяни мають право оскаржувати в суді не відповідність законів Конституції, а також проводити референдуми. Те, що французи вважають всіх рівними перед законом, підтвердив суд над колишнім президентом **Ж. Шираком у 2011 р.**<sup>1</sup>

З метою подолання традиційної для Франції надмірної централізації державного управління і розширення прав регіонів **Н. Саркозі** ініціював адміністративну реформу. Але тут він обрав тактику незначних поступок, що не змінюють загальних відносин центру з регіонами та департаментами. В цілому, адміністративна модернізація зупинилася на півдорозі. Складовою частиною адміністративних реформ стала ініційована ним реорганізація державної служби, парадоксальним результатом якої, на думку експертів, виявилася концентрація процесу прийняття рішень в руках дуже вузького кола осіб із найближчого оточення президента або прем'єр-міністра. Це свідчить про посилення реальних повноважень виконавчої влади.

**Н. Саркозі** прийшов до влади під гаслом зміцнення громадської безпеки. У виконання обіцяного були здійснені законодавчі заходи з посилення боротьби зі злочинністю та зміцнення правоохоронних органів, а також часткове реформування судової системи. Але, зустрівшись із рішучим опором з боку лівої опозиції, він мусив відкласти або заморозити деякі реформи, сподіваючись продовжити їх у майбутньому. Оцінюючи результати його президентської каденції, слід сказати: від початку заявивши про свою рішучість у здійсненні обіцяного перевлаштування країни, **Н. Сар-**

---

ності депутатів певного представницького органу, делегатів партійного з'їзду і т. ін. У Франції це 3/5.

<sup>1</sup> 79-річного **Ж. Ширака** звинуватили у створенні впродовж **1992—1995 рр.** 28 фіктивних місць у паризькій мерії для однопартійців. Гроші, призначені на зарплати, надходили до “чорної каси” його партії. Для французів було важливо вивести на новий рівень дискусію щодо “чорних” грошей у політиці. Це були питання про відносини бізнесу і влади, про моральну відповідальність за використання бюджетних коштів у політиці. Громадянам набридло мовчати, коли можновладці вдаються до кругітства. Процес став знаковим, оскільки продемонстрував зростання вимогливості суспільства до політичних лідерів. Тяжко хворого колишнього президента визнали винним, присудивши два роки умовно і символічний штраф у 1 євро.

козі та його уряд розпочали далекосяжні перетворення. Впродовж півтора року соціальних реформ пройдено чималий шлях у модернізації французької соціальної держави, який важко було уявити кілька років до того. Здавалося, що бажана мета близька, і вдасться надати нові якості французькій соціальній моделі, пристосувавши її до сучасних умов. Однак світова фінансово-економічна криза 2008 р. змішала всі карти і змусила переглянути деякі підходи. Активна фаза проведення реформ завершилася до початку 2011 р. На перший план висунулися саме боротьба з кризою та утримання стабільності в країні. Головна увага націлювалася на оздоровлення фінансової сфери. Також важливо підкреслити, що французька влада не пішла на накачування споживчого попиту, а зробила акцент на інвестиційній програмі з переходу до інноваційного розвитку — великі асигнування на відібрані тисячу проєктів. Не без наполегливого нагадування з боку профспілок, які влаштували у січні 2009 р. масові маніфестації, уряд доповнив антикризову програму соціальною складовою: додаткова соціальна підтримка для 10 млн малозабезпечених сімей. Великі кошти виділялися на підтримку зайнятості, проте зростання безробіття уникнути не вдалося.

У цілому ж, французька влада краще, ніж уряди інших розвинутих країн, долала кризу. Хоч бюджетний дефіцит і державний борг зросли, але спад економіки менший, ніж в інших державах. Виявилось, що традиційний для Франції економічний принцип активного втручання держави в господарське життя продовжував діяти, що було особливо необхідним у кризових умовах. Так само давала про себе знати переконаність французів у тому, що держава повинна гарантувати їм звичні соціальні умови<sup>1</sup>. У листопаді 2011 р. було оголошено “режим суворої економії” до 2016 р.

Деяке зменшення витрат на соціальні програми в час жорстокої фінансово-економічної кризи викликало масове невдоволення, що вилилось у численні маніфестації, а також різке зниження рейтингу президента та його прибічників. Перший тур чергових президентських виборів у Франції має відбутися 22 квітня 2012 р., другий — 6 травня. Головний суперник Н. Саркозі — кандидат від Соціалістичної партії Франсуа Олланд. Чергові президентські вибори пройшли у два тури — 22 квітня і 6 травня 2012 р. Н. Саркозі зазнав поразки від кандидата від Соціалістичної партії

<sup>1</sup> На 2009 р. 31,1 % ВВП Франції витрачався на соціальний захист населення, включаючи різноманітні сімейні соціальні виплати і допомогу з безробіття. Це — найвищий показник на Заході: у Швеції — 30,7 %, у Німеччині 28,7, у Великій Британії — 26,6 %.

**Франсуа Олланда**, який переміг у другому турі за підтримки 51,6 % — понад 18 млн голосів проти 48,38 % (16,87 млн голосів). Явка виборців становила 80,34 %. **Ф. Олланд** став першим президентом-соціалістом за останні 17 років. Його попередником був **Ф. Міттеран** — кумир нового керівника держави, якому той намагається наслідувати навіть у своїх промовах. У передвиборчій діяльності він постійно наголошував: “Я почув ваше бажання змін”. За цим — очікування французів на покращення життя. Громадяни розцінили його перемогу як “нову французьку революцію”. Можливо, свій вплив справив стиль життя й поведінки **Ф. Олланда**, які відрізняються скромністю на фоні розмаху і тягіння до розкоші **Н. Саркозі**. Інавгурація пройшла без помпезності, а новий уряд відразу скоротив зарплати президента і міністрів на 30 %.

У програмі нового президента “260 кроків для Франції” — пропозиції зростання податків для багатих (для тих, хто має прибутки понад 1 млн євро — податок у 75 %) і зменшення для бідних, підвищення соціальних виплат, збільшення кількості робочих місць і скорочення безробіття, поблагливішого ставлення до іммігрантів тощо. Але світову громадськість зацікавили заявлений ним намір переглянути угоду щодо бюджету Євросоюзу. Адже головні кошти туди надходять із Німеччини та Франції, інші країни одержують дотації. Зрозуміло: якщо не буде бюджету, не буде і єврозони, і самого Європейського Союзу. Історія свідчить, що жодна державна або наддержавна структура не змогла обійтися без фінансування. З іншого боку, якщо погіршиться стан європейської економіки, постраждають й інші країни. Серед них і Україна, економіка якої надто залежна від експорту. Через це може погіршитись економічне становище всіх українців. Приклад ще раз доводить: у сучасному світі все, що відбувається в тій чи іншій країні, рано чи пізно, прямо чи опосередковано впливає на решту держав та їх громадян. Свою роль у зміні ставлення французів до **Н. Саркозі** відіграла участь країни у війні проти Лівії у 2011 р. та інші заходи зовнішньої політики.

Місце Франції у світі визначається не тільки її економічними, військовими і політичними можливостями (постійний член Ради Безпеки ООН, член — засновник Північно-Атлантичного пакту в 1949 р. та “Спільного ринку” — прообразу Євросоюзу — у 1957 р., учасниця майже всіх основних міжнародних організацій), але й історичними традиціями, ідейним та культурним впливом на всіх континентах, загостреною чутливістю до нових віянь у духовно-му житті людства. Жодна значна подія на міжнародній арені не



обходилася і не обходиться без участі Франції. Її зовнішньополітичний курс характеризується деякою двоїстістю, прагненням зберігати самостійну позицію, спираючись при цьому на вплив Європейського Союзу. В цьому вона намагається разом з Німеччиною відігравати провідну роль. Ці дві країни розглядають ЄС як певну протизагугу американському впливові на міжнародній арені. Французька зовнішня політика в різні періоди демонструвала то дистанціювання від США (за часів Ш. де Голля), то більшу прихильність (Н. Саркозі). У будь-якому випадку Франція прагне не втратити свій статус “середньої держави із глобальними інтересами”, посилити “м’яку могутність”, активно виступаючи за “справедливу й гуманну глобалізацію”.

Нині Французька Республіка є однією з провідних країн Європи. Можливо, її політичний вплив дещо перевищує економічні потенції, адже має місце відставання від європейських лідерів, особливо в плані адаптації до сучасного етапу науково-технічного прогресу, а також ментальної упередженості суспільства щодо необхідності модернізації і відповіді на її виклики. Економічні й політичні традиції країни, її сильна прив’язаність до культурних норм стримує її пристосування до нових умов. Тим не менше, Франція шукає своє нове місце в Європі та світі, прагнучи захиститись від негативів, що несе з собою глобалізація, не забуваючи національних інтересів країни, яка вже вийшла на постіндустріальний рівень.

## Література

Абраменко А.Г. Антикризисная политика Николая Саркози / А.Г. Абраменко // Вестник МГИМО — Университета. — 2009. — № 3—4.

Арзаканян М.Ц. Жак Ширак — пятый президент Пятой республики / М.Ц. Арзаканян // Междунар. жизнь. — 1995. — № 7.

Арзаканян М.Ц. Политическая история Франции XX века : учеб. пособие / М.Ц. Арзаканян. — М., 2003 (2005).

Зверева Т. Внешняя политика Франции после прихода к власти Николая Саркози / Т. Зверева // Мировая экон. и междунар. отнош. — 2008. — № 6.

Золотова Л.Г. Франция — enfant terrible НАТО / Л.Г. Золотова // США — Канада: экон., политика, культура. — 2003. — № 12.

Канинская Г.Н. Франция в современном мире / Г.Н. Канинская // Междунар. жизнь. — 2009. — № 11.

Лебедева Т. Выборы как искусство моделирования: Франция 2007 / Т. Лебедева. — М., 2007.

- Островская Е.* Политическая жизнь Франции в свете выборов 2002 года / *Е. Островская* // *Мировая экон. и междунар. отнош.* — 2003. — № 3.
- Островская Е.П.* Реформирование социальной сферы во Франции / *Е.П. Островская* // *Соврем. Европа.* — 2006. — Вып. 4.
- Островская Е.* Франция: преодоление кризиса / *Е. Островская* // *Мировая экон. и междунар. отнош.* — 2010. — № 4.
- Островская Е.П.* Франция: трудная дорога к модернизации / *Е.П. Островская* // *Соврем. Европа.* — 2003. — Вып. 4.
- Преображенская А.* Парламентские выборы 1997 г. во Франции (Очередная политическая рокировка) / *А. Преображенская* // *Мировая экон. и междунар. отнош.* — 1998. — № 1.
- Рубинский Ю.И.* Франция: конфликт цивилизаций или кризис моделей? / *Ю.И. Рубинский* // *Соврем. Европа.* — 2006. — Вып. 1.
- Рубинский Ю.* Франция на новом рубеже / *Ю. Рубинский* // *Соврем. Европа.* — 2007. — Вып. 4.
- Рыбаков В.* Перепланировка политического пейзажа во Франции / *В. Рыбаков* // *Мировая экон. и междунар. отнош.* — 1995. — № 8—9.
- Садыкова Л.Р.* Проблема интеграции североафриканских мусульман во французском обществе / *Л.Р. Садыкова* // *Новая и новейшая история.* — 2011. — № 1.
- Смирнов В.* Франция на исходе XX века / *В. Смирнов* // *Новая и новейшая история.* — 2000. — № 2.
- Трофимова О.* Франция: глобализация, интеграция и сохранение национальных интересов / *О. Трофимова* // *Соврем. Европа.* — 2008. — № 4.
- Федоров С.М.* “Перестройка” Саркози / *С.М. Федоров* // *Междунар. жизнь.* — 2010. — № 9.
- Федоров С.* Итоги французских выборов 2007 года: состоится ли “французская перестройка” / *С. Федоров* [Эл. ресурс]. — Режим доступа: [www.perspektivy.info/oykumena/Europe](http://www.perspektivy.info/oykumena/Europe)
- Филатова А.* Франция — НАТО: что стоит за решением о возврате в военную структуру? / *А. Филатова* // *Соврем. Европа.* — 2010. — № 1.
- Франция.* В поисках новых путей / *Ю.И. Рубинский* (ред.). — М., 2007.
- Хрусталева Н.* Франция на исходе столетия: смена модели регулирования экономики / *Н. Хрусталева* // *Мировая экон. и междунар. отнош.* — 2004. — № 6.

## КОРОЛІВСТВО ІСПАНІЯ

Іспанія — країна зі складною і суперечливою історією. Колись наймогутніша держава, найбагатша колоніальна імперія, яка через деякий час втратила свої переваги і опинилася “на задвірках” Європи, пройшла через численні соціальні потрясіння, серед яких кривава громадянська війна 1936—1939 рр. і диктаторський режим **Франсіско Франко**. Проте серед сучасних політологів вона вважається еталоном у переході від авторитаризму до демократії внаслідок уникнення гострих конфліктів та насильства.

Смерть **Ф. Франко** 20 листопада 1975 р. відкрила новий етап у політичному розвитку Іспанії, ознаменувавши кінець сорокарічної диктатури і початок процесу демократизації. Показовою стала та обставина, що активну участь у ньому взяв король **Хуан Карлос I** з династії **Бурбонів**. Він коронувався 22 листопада 1975 р. і став главою держави. Новий уряд очолив адвокат і політичний діяч **Адо́льфо Суарес**, який раніше займав посаду генерального секретаря “Національного руху” (франкістської партії), проте згодом відійшов від попередньої політичної лінії.

Першим кроком нового уряду стало проведення 15 грудня 1976 р. всенародного референдуму щодо “Закону про політичну

---

<sup>1</sup> У липні 1969 р. **Ф. Франко** призначив своїм спадкоємцем **Хуана Карлоса**, онука іспанського короля **Альфонса XIII**, скинутого у 1931 р. **Хуан Карлос** ще у 1948 р. 10-річним хлопчиком повернувся до країни з еміграції і одержував освіту під контролем каудильйо (офіційний титул **Ф. Франко**, у перекладі з іспанської — “предводитель”). Принц навчався у всіх трьох військових академіях Іспанії, а також у Мадридському університеті.

реформу". Відповідно до нього передбачалося створення дво-палатних Генеральних кортесів (парламенту), що обиралися шляхом загального, рівного, прямого і таємного голосування. "За" висловилося 94,2 % виборців, "проти" — 2,6 %. Референдум продемонстрував прагнення населення до реформ, здійснюваних мирним шляхом. У першій половині 1977 р. були легалізовані всі політичні партії, включаючи й Комуністичну партію Іспанії, а також заборонені профспілки. 15 червня 1977 р. пройшли перші за 40 років загальні вибори, що мали цілком демократичний характер. У 1978 р. приймається нова Конституція, яка разом з виборами до парламенту та муніципалітетів завершила ліквідацію авторитарної франкістської політичної системи. Було закладено підвалини нової, що, з одного боку, подібна до наявних у співтоваристві розвинених демократій, але, з іншого, зберігає національну специфіку.

Стосовно останнього слід підкреслити спрямовуючу роль монархії в переході до демократії. Часто монархія у суспільній свідомості асоціюється з соціальним консерватизмом та регресом. Але досвід політичної історії Іспанії демонструє активність короля як рушійну силу демократичних реформ та забезпечення взаємодії всіх політичних сил у їх здійсненні. Іспанія — конституційна монархія, однак наявність монарха не заважає її режиму бути демократичним. Важливу роль відіграла еволюція поглядів самого короля, який погодився поступитися частиною успадкованої від Ф. Франко влади на користь уряду та парламенту. Хуан Карлос також усвідомив необхідність піти шляхом змін та поступок опозиції, зайняти надпартійну позицію, додержуючи рівності прав усіх іспанців незалежно від їхніх політичних позицій та переконань. Він зрозумів, що без опори на народ, без підтримки всіх партій, включаючи комуністів, створення парламентської демократії не можливе і рушив шляхом поступок далі, ніж передбачалося спочатку. У цьому він виявив неабияку мужність, оскільки проти цього заперечували досить потужні сили: профранкістські сили здійснили п'ять спроб державних переворотів. Більшість іспанців визнала заслуги Хуана Карлоса в політичній трансформації країни, усвідомила, що його політика базується на ліберальних принципах і здійснюється демократичними методами. У складний перехідний період король виявив себе як мужній, але водночас гнучкий і далекоглядний політик. Його роль полягала у санкціонуванні здійснюваних перетворень, у чому йому значною мірою допомагали і допомагають здобуті серед населення авторитет і повага.

За Конституцією, король санкціонує та оприлюднює закони, скликає і розпускає кортеси (парламент), призначає вибори й референдуми, головує на сесіях ради міністрів, призначає главу уряду, здійснює верховне головнокомандування збройними силами країни, виконує функції зовнішнього представництва, оголошує стан війни та миру. Особливість його становища визначається тим, що він не інтегрований у гілки влади, виконавча влада від нього відділена. Усі акти, які від нього надходять, потребують міністерської підтримки, а відповідальність несе тільки уряд. Тобто король царствує, але не управляє. Він є верховним арбітром, попечителем, опорою нації, надпартійним арбітром та гарантом демократії. Інколи політологи говорять про Іспанію, що вона є “немонархічною монархією”. Тим не менше монархія залишається “становим хребтом” нації, а великий моральний авторитет короля виступає гарантом стабільності політичного розвитку.

Певну роль у забезпеченні стабільності в країні відіграє також традиційно впливова католицька церква, проте на етапі демократизації вона була відокремлена від держави, що закріпила Конституція 1978 р. Держава, зі свого боку, визнала важливість католицької церкви для іспанського суспільства, а церква прийняла принцип невтручання в політичні справи як загальну норму. Хоча чимало питань освіти, шлюбу, сім'ї, регулювання народжуваності ставали предметом гострих дискусій, церква в цілому не ставила під сумнів органічність для сучасної Іспанії світського й демократичного шляху розвитку. Таким чином іспанський досвід продемонстрував хибність вельми поширеної думки щодо несумісності католицизму й демократії. Соціально-економічна модернізація країни привела до оновлення місцевого варіанта католицизму та зміни його ставлення до демократії. Чимало сучасних настанов католицизму не тільки не суперечать концепції демократії, а навіть посилюють її.

Найбільш впливовою особою в політичному житті Іспанії є голова уряду. Король призначає на цю посаду лідера партії, яка шляхом виборів одержує більшість парламентських місць. Притаманна іспанській політичній культурі певна авторитарність відбивається у значущості особи прем'єра та послабленні ролі Генеральних кортесів. Інтенсивність законодавчої діяльності цього органу невисока, що контрастує з активною участю уряду в нормотворчій діяльності. Кабінет міністрів видає закони-декрети, які становлять чверть від усіх прийнятих законодавчих актів.

Водночас не можна заперечувати, що парламент є основним демократичним компонентом іспанської політичної системи. Дві

палати кортесів — конгрес депутатів і сенат (він вважається органом територіального представництва) не рівні у правах, хоча жодна з них не розглядається в Конституції як домінуюча порівняно з іншою. Насправді верхня палата має підпорядковану позицію щодо нижньої. Так, якщо сенат накладає вето на законопроект, схвалений конгресом депутатів, останній, тим не менше, може схвалити його абсолютною більшістю голосів. У конгресі присутні провідні політики країни, а в сенаті — колишні політичні лідери, які вже не мають влади.

Громадська думка Іспанії оцінює парламент як третю за мірою важливості силу, яку переважає уряд та монархія. Разом з тим, на думку 79,8 % громадян, серед яких було проведено соціологічне опитування, вважається, що парламентарів хвилюють “головним чином їхні власні інтереси”. Решта переконані, що парламентарі заклопотані “інтересами своїх виборців”. Разом з тим вибори до Генеральних кортесів — найвищого представницького органу державної влади — були і залишаються подіями першочергового значення, оскільки визначають розстановку політичних сил в іспанському суспільстві і магістральний напрям внутрішньої й зовнішньої політики країни. Але досвід виборчих кампаній показує, що більшість електорату не має міцних партійних прив’язаностей і готова до їх зміни. Емоційне ставлення до партій поступається прагматичному підходу до їхньої діяльності. Участь іспанців у роботі партій не можна назвати значною: лише 3 % є членами політичних партій і 10 % — профспілок.

Загалом у політичному житті сучасної Іспанії так само, як і в інших європейських країнах, виявляються симптоми кризи партій. З одного боку, партії стикаються зі зростаючими потребами й запитамі мас, необхідністю складного узгодження інтересів різних груп і прошарків населення, що все більше розходяться, з іншого, вони втрачають монополію на політичне представництво внаслідок конкуренції з засобами масової інформації, новими соціальними рухами, непартійними організаціями. Зростання активності останніх вважається важливою ознакою громадянського суспільства.

Провідною характеристикою демократичного устрою є багато-партійність. В Іспанії існує багатопартійна система, початок творення якої припадає на кінець 1976 р. Тоді виникла Народна партія, що об’єднала кілька угруповань неофранкістського спрямування і зайняла правий фланг у новій партійно-політичній системі. У першій половині 1977 р. були легалізовані опозиційні партії, найвпливовішими серед яких виявились Іспанська соціаліс-

тична робітнича партія (ІСРП) і Комуністична партія Іспанії (КПІ). Щодо центристських сил, то в результаті об'єднання кількох ліберальних, християнсько-демократичних і соціал-демократичних груп утворилася партія Союз демократичного центру, яка разом з Іспанською соціалістичною робітничою партією стала провідною, плюс дві регіональні підсистеми — у Каталонії та Країні Басків. Попри існування великої кількості політичних партій та організацій, решта не відіграє значної ролі на політичній арені країни.

Наприкінці **1980-х рр.** правляча партія Союз демократичного центру увійшла у стан кризи. Це зумовлювалося низкою причин: найгострішою боротьбою в її керівництві, нездатністю уряду знайти вихід із затяжної соціально-економічної кризи, відставкою прем'єр-міністра **А. Суареса** та його виходом з партії. Її місце у парі найвпливовіших політичних акторів зайняла Народна партія, яка повела боротьбу за владу з соціалістами. У подальшому виявилось, що в принципі програми розвитку країни у Народній партії і в Іспанській соціалістичній робітничій партії відрізняються не так відчутно. І праві, і ліві роблять ставку на зростання економіки, скорочення безробіття, піклування про покращення життя іспанців: збільшення зарплат і різноманітних соціальних виплат, зведення житла, модернізацію структур освіти й медицини тощо. Розходження між двома провідними партіями найяскравіше виявляються у сфері зовнішньої політики. Праві схиляються до тісніших відносин зі Сполученими Штатами Америки, а ліві орієнтуються на міцніший союз із Європою.

Говорячи про партійну систему Іспанії, треба наголосити, що в цій країні склалася модель поміркованої багатопартійності. У процесі демократизації всі провідні партії зсунулися до центру, змінивши ідеологічну парадигму. Це пояснюється тим, що лідери партій поводили себе як раціонально діючі актори, які прагнули максимізувати свою політичну вигоду, а це невідворотно було пов'язано з переглядом їх попередніх позицій або відмовою від деяких із них. Народна партія, яка починала як неофранкістська, поступово здійснила певну модернізацію — кадрове та ідейне оновлення і повністю вписалася у демократичні “правила гри” при тому, що наблизилася до класичних консервативних зразків.

Значні зрушення відбулися і в лівих: соціалісти й комуністи виявили здатність до більшої поміркованості та відходу від крайніх позицій. Вони відчули настрої електорату, який, пам'ятаючи про ексцеси громадянської війни та спроби путчу, дуже боявся радикалізму та екстремізму, прагнучи стабільності, а також збач-

нули загальний рух до домінування політичного центру. За таких умов екстремістські партії ставали аутсайдерами виборчого процесу. Оскільки ліві партії були включені до процесу прийняття політично значущих рішень, це змушувало їхніх лідерів брати на себе певні зобов'язання і втягувало їх у поле інституціональної залежності. Під впливом цих обставин Іспанська соціалістична робітничка партія відмовилася від марксизму і з крайньої радикальної політичної партії поступово перетворилася на партію соціал-демократичного штибу. На початку **XXI** ст. деякі політологи навіть говорили про її “дрейф” у бік класичної ліберальної партії англійського зразка. КПП однією з перших серед комуністичних партій перейшла від традиційних ідейно-політичних догм лєнінізму на позиції єврокомунізму<sup>1</sup>, за що керівники радянських комуністів піддавали її нищівній критиці. Також важливо підкреслити, що курс на демократію, здійснюваний іспанською політичною елітою, виявився би складнішим і тривалішим, якби не підтримка впливової комуністичної партії.

Одне з визначень іспанської демократії — “договірна” або “консенсусна”. Це вказує на те велике значення, яке мали в сучасній політичній історії країни компроміси. У досягненні згоди колосальну роль відіграли політичні лідери Іспанії, які спромоглися піднятися над вузькопартійними амбіціями і визнати пріоритет інтересів суспільства над інтересами окремих партій та рухів. Разом з **Хуаном Карлосом**, його найближчим радником **Торкуато Фернандесом Мірандою** за консолідацію влади та опозиції активно виступили голова уряду **Адо́льфо Суарес** та генеральний секретар Комуністичної партії Іспанії **Сантьяго Каррільо**. Завдяки їхній наполегливості у **жовтні 1977 р.** між різними політичними силами країни був підписаний “пакт Монклоа”<sup>2</sup>. Це була угода про співробітництво в досягненні загальнонаціональних цілей і взаємну відмову від помсти та переслідування своїх колишніх політичних супротивників заради вищих інтересів держави. Вона

---

<sup>1</sup> Термін “єврокомунізм” позначає політичні зрушення, які мали місце впродовж **1970-х років** у комуністичних партіях Західної Європи, особливо Франції, Італії, Великої Британії, Іспанії. За мету висувалася розробка національних, ліберальних та демократичних стратегій у досягненні соціалізму. Один з лідерів іспанських комуністів **Сантьяго Каррільо** у своїй книзі “Єврокомунізм і держава” (1977 р.) відкинув радянську модель революційного розвитку як таку, що не відповідає сучасним капіталістичним суспільствам. Єдиний шлях комуністичних партій, на його думку, — “демократичний, багатопартійний, парламентський”.

<sup>2</sup> Палац, де розміщено урядову резиденцію.



стала прикладом ефективного розв'язання мирним шляхом найскладніших політичних, економічних, соціальних та правових проблем на шляху переходу від авторитаризму до демократизму, а також мала значення суб'єктивного фактора в розвитку країни.

Іспанський політолог **Р. Котарело** зазначив, що оптимальною умовою переходу від недемократичних режимів до демократії є досягнення трьох консенсусів між протилежними політичними силами: 1) згода відносно минулого, що передбачає відмову від “полювання на відьом”, національне примирення між переможцем і переможеними; 2) погодження щодо процедурних питань і “правил гри” на перехідному етапі; 3) домовленість стосовно основних параметрів створюваної моделі суспільного устрою. Схема “трьох консенсусів” відтоді почала реалізовуватися в Іспанії. Шукуючи відповідь на питання: “Що дало змогу Іспанії здійснити досить швидкий і безкровний демократичний транзит?”, можна дійти висновку, що трапився рідкісний в історії збіг об'єктивних і суб'єктивних обставин: економічний бум **1960-х — 1970-х років** і формування численного середнього класу, орієнтованого на західноєвропейські зразки; прагнення мільйонів іспанців уникнути радикальних експериментів зразків **1930-х років**; зсув до центру провідних політичних організацій; вміння їхніх лідерів піднятися над вузькопартійними амбіціями і піти назустріч одне одному на шляху національного примирення, долаючи нерозуміння та опір власного оточення; роль короля **Хуана Карлоса** — майстерного політичного менеджера новітніх часів.

На парламентських виборах **1977 р.** перемогла центристська партія Союз демократичного центру, у **1982 р.** взяли гору соціалісти. Відмовившись від “застарілих класових догм”, партія звернулася до ідеологічного плюралізму і стала проводити “реалістичну політику”, засновану на прагматизмі. Уряд сформував їх енергійний лідер **Феліпе Гонсалес** із поміркованих соціал-демократів та технократів. Було скорочено державний апарат, необґрунтовані пільги для державних чиновників; здійснено воєнну реформу, в результаті якої значно зменшився офіцерський склад і встановлено державний контроль над збройними силами; відбулися перетворення у школах та університетах. Здійснювалося реформування в економічній та соціальній сферах: приватизація державного сектору, заходи з подолання фінансових порушень та інфляції.

Але соціалісти не пішли на впровадження рекомендацій Всесвітнього банку та МВФ, відомих під назвою “Вашингтонський консенсус” (неолібералізм плюс “шокова терапія” з усіма наслід-

ками) і відмовилися від цілої низки неоліберальних настанов та політики надзорського монетаризму. Враховуючи історичні традиції країни, було обрано еволюційну, поетапну соціально-економічну стратегію зі збереженням за державою ролі “розподільника ресурсів”, орієнтованої на управління попитом і розвиток “людського фактора”. Падіння життєвого рівня населення визнано як неприпустиме, що дозволило Іспанії у період переходу до повномасштабної ринкової економіки не тільки уникнути соціальних потрясінь, а й забезпечити досить надійну гарантію соціальних прав усіх верств населення, що закріплювала Конституція 1978 р.

Головною особливістю соціально-економічної моделі нової демократичної Іспанії стало вражаюче зростання соціальних витрат, причому держава (більш ніж будь-яка інша в Європі) взяла на себе левову частку (понад 80 %) їх фінансування. Відбулися значні зміни на краще у сфері освіти, охорони здоров'я, у зменшенні рівня безробіття, системі соціального забезпечення, а також регулюванні трудових відносин. В цілому, за період перебування при владі соціалісти досягли значних успіхів у плані консолідації демократії та модернізації суспільства. Однак серія корупційних скандалів та грубі порушення законності позбавили цю партію підтримки значної частини іспанського суспільства. Партія увійшла у стан кризи, викликаної боротьбою в ній течій (“сімей”). Крім того суттєвими суперечностями між керівництвом, партійним апаратом, регіональними і місцевими вождями (“баронами”) та партійними масами. Не змогли соціалісти сформулювати програму, яка б виглядала виграною на тлі запропонованої консерваторами, а також соціалістична фракція втрачала переконливість у парламенті.

На парламентських виборах 1996, а потім і 2000 р. перемогу виборола Народна партія на чолі з **Хосе Аснаром**. Його діяльність мала величезне значення у попередній перебудові партії, що й зумовило її електоральний успіх. Партія остаточно відмежувалася від франкізму, визнавши його диктатурою. У партійній програмі йшлося про необхідність поваги до прав людини, свободи друку, здорової конкуренції на основі багатопартійності. **Х. Аснар** та його оточення відмовилися від державного втручання в економіку, проголосивши себе прибічниками неоліберальної політики, розвитку малого й середнього підприємництва. “Народна партія — це центристська партія, яка зайняла правоцентристський простір, в діяльності якої синтезовані ліберальні, консервативні і християнсько-демократичні ідеї”, — заявляв **Х. Аснар**. Оновлена Народна партія орієнтувалася на “свободу, стабільність та рефор-

ми”. На момент її приходу до влади Іспанія за багатьма макроекономічними показниками посідала одне з останніх місць у Євросоюзі. Консерваторам вдалося переломити ситуацію, добившись чи не найвищих у Європі темпів зростання (3—3,5 % на рік), очевидного оздоровлення та пожвавлення економіки.

Господарство переживало інвестиційний бум, активно використовувалися можливості фінансової допомоги з боку ЄС. Уряд значно послабив державне втручання в економіку, надавши пріоритет приватній ініціативі та ринку. Успадкувавши від соціалістів потужний державний сектор, уряд **Х. Аснара** здійснив приватизацію десятків державних компаній, в результаті чого у перший період перебування Народної партії при владі 7,5 млн осіб стали власниками акцій. Внаслідок активної роботи зі створення нових робочих місць рівень безробіття знизився з 23 % (3,7 млн осіб) у 1996 р. до 11,2 % (2,1 млн) економічно активного населення у 2003 р. Інфляція, яка впродовж десятиріч записувалася двозначними числами, впала до приблизно 2 %. Зменшилися податки, проте розширилося коло осіб, охоплених системою соціального забезпечення. Суттєво зросло споживання, чому сприяло зниження банківських ставок із кредитування. Якщо прибутки на душу населення в 1996 р. становили 78 % від європейського рівня (приблизно такими вони були від 1976 р.), то у 2003 р. — 86 %. Влада налагодила конструктивний діалог із профспілками, в результаті чого рівень страйкової активності у 1996—2001 рр. був чи не найнижчим за весь період після падіння диктатури **Ф. Франко**.

Разом з тим політика консерваторів задовольняла далеко не всіх, що особливо виявилось в період другої каденції, коли психологія владарювання та методи управління Народної партії стали помітно жорсткішими. Зміцнивши свої позиції, НП все більше і більше відходила від центристської орієнтації і схилилася до форм проведення політики, традиційно притаманної іспанським правим. На думку самих місцевих політологів, для уряду **Х. Аснара** були характерними закритість і жорсткий, авторитарно-персоналістський стиль керівництва. Прем'єр-міністр зосередив у своїх руках величезну владу, одноосібно вирішуючи багато питань, а уряд підпорядкував собі діяльність парламенту та судової влади. Для управління країною використовувалася практика законів-декретів, що видавалися в обхід кортесів. На телебаченні та інших ЗМІ, контрольованих владою, нормою став жорсткий і навіть агресивний дискурс щодо опозиції. Представники правлячої партії проводили чітку розмежувальну лінію між “своїми” й “чу-

жими”, створюючи преференції для перших і перешкоди для других. Характерний приклад: приватизація державних підприємств, які, ставши приватними, продовжували перебувати в руках високопоставлених державних чиновників, які призначалися владою. По суті, уряд призначав нових промислових та фінансових олігархів, які ставали опорою правлячої партії.

**З 2002 р.** починає зростати страйковий рух. Приводами до цього ставали плани уряду суттєво скоротити виплати безробітним, закон про університети, що обмежував їх права, гідрологічний план перекидання води ріки Ебро у південно-східні райони країни тощо. Зростання соціальної напруженості в Іспанії прийшло на зміну тривалому періоду відносного спокою, коли суспільство, здавалося б, “дрімало”. Аполітичність іспанців, як і більшості інших європейців, пояснювалася кількома причинами: зростанням недовіри до професійних політиків і політики взагалі; кризою партій і профспілок; розчаруванням у лівих ідеях після краху радянського соціалізму. В іспанському випадку виявились і “зсуви генерацій”, що збіглись у часі: люди старшого і середнього віку — свідки становлення й консолідації демократії — видохлися, а молодь в умовах розвитку “держави добробуту”, сповнилася ідеями індивідуалізму та гедонізму.

Напередодні чергових парламентських виборів, намічених на **14 березня 2004 р.**, соціологічні опитування передрікали перемогу правлячій партії, але вона програла: 37,6 %, або 9,5 млн голосів виборців проти 42,6 %, або 10,9 млн голосів за соціалістів (явка — 77,2 % виборців). Найголовнішим негативним фактором стала її зовнішня політика, пов’язана з відправкою іспанського військового контингенту на підтримку американцям до Іраку, і терористичні акції **11 березня** у мадридських потягах, про що йтиметься нижче. Свою роль відіграла й перебудова в лавах Іспанської соціалістичної робітничої партії, яка розгорнулася після попередньої поразки на парламентських виборах **2000 р.** У липні **2000 р.** на 35-му з’їзді соціалістичної партії її генеральним секретарем обирається **Хосе Луїс Родрігес Сапатеро**<sup>1</sup>. У попередні місяці він очолив у партії рух під назвою “Новий шлях”. Програмні орієнтири полягали у змінах партійного вигляду й діяльності відповідно до нових реалій у країні та світі, у тому числі мо-

<sup>1</sup> 39-річний мало знаний у партійних колах юрист **Х.Л.Р. Сапатеро** з перевагою у 9 голосів переіміг більш відомого діяча партії **Хосе Боно**, який спирався на підтримку значної частини старого партійного керівництва. Ця перемога символізувала прихід молодих соціалістів “епохи демократії”.

дернізацію і партії, і країни на базі найновітніших технологій інформаційного суспільства силами насамперед молодого покоління. Після обрання генеральним секретарем він заявив про необхідність “спокійних змін”: “Я не прибічник ані розриву з минулим, ані спадковості. Віддаю перевагу спокійним змінам, в основі яких лежить нова програма дій... Суть справи полягає в тому, що соціалізм у сучасній Іспанії може стати результатом поєднання ідей свободи, рівності й модернізації”.

Перемога на виборах дала оновленому керівництву соціалістичної партії можливість втілити свої ідеї в життя. Разом з тим воно опинилося у непростій ситуації. Як часто трапляється, соціалісти, перебуваючи в опозиції, критикували уряд Народної партії і пропонували свої рішення тих чи інших проблем, не завжди враховуючи можливості іспанської економіки та ставлення до їхніх проєктів інших політичних сил. Тепер же їм довелося брати на себе повну відповідальність за усвідомлення реалій. Спираючись на досягнення своїх попередників, влада мала внести свої новації. Серед пріоритетних завдань визначалося прийняття законів, спрямованих на модернізацію застарілих практик, звичаїв і традицій в іспанському суспільстві. Були прийняті закони, спрямовані проти поширеного в Іспанії домашнього насильства, якого зазнає жіноцтво, за спрощення процедури розлучень, що тривала роками. Заблоковано дію закону про університети, прийнятого попереднім урядом. В цілому, після приходу соціалістів до влади, в Іспанії помітно змінився соціально-психологічний клімат. Дії кабінету міністрів **Х.Л.Р. Сапатеро** відрізнялися від авторитарного стилю уряду **Х. Аснара**. Новий прем'єр-міністр характеризувався політологами як “людина, яка сприймає повсякденні проблеми і здатна спілкуватися з простим народом”.

Соціалісти перейняли владне кермо у консерваторів на хвилі економічного зростання країни. Впродовж **1998—2007 рр.** Іспанія вдвічі збільшила обсяг своєї економіки. ВВП перевищив 1 трлн євро (за оцінками іспанців — 8-ме місце у світі, за даними МВФ — 11-те). Зростання ВВП у **2007 р.** становило 3,8 %, що перевищувало показники більшості країн Євросоюзу. Стабільне економічне зростання дало змогу уряду соціалістів покращити соціальну обстановку в країні: на початку **2008 р.** безробіття становило 8,5 %, що на 3 % менше, ніж чотири роки тому (допомога з безробіття мінімальна — 500 євро, максимальна — 1300), до 600 євро зросла мінімальна заробітна плата, а середня пенсія досягла 705 євро. Практично всі громадяни користуються системою безкоштовного медичного обслуговування, що вплинуло на збіль-

шення тривалості життя: понад 75 років для чоловіків і 82 роки для жінок. Виборці віддали належне роботі соціалістів і підтримали їх на парламентських виборах, що відбулися 9 березня 2008 р.

Макроекономічні показники, які були досить успішними впродовж останнього десятиріччя, вважалися підставою для висунення урядом Іспанської соціалістичної робітничої партії амбітних цілей ініціювати процес включення країни до “Великої вісімки”, тобто до кола найрозвиненіших та найвпливовіших держав світу. Проте світова фінансово-економічна криза, що прокотилася у 2008 р., призвела до того, що Іспанія опинилася серед “проблемних країн”, які утворили свого роду групу “хворих людей” єврозони — PIGS (Іспанія англійською Spain). Керівники європейських країн час від часу збиралися на саміти, намагаючись визначити заходи, які б перешкодили подальшому сповзанню Іспанії та інших економічних “лузерів” у прірву кризи, тягнучи за собою всю фінансово-економічну систему ЄС.

Уряд соціалістів спочатку намагався “сховати кризу під килимом”. Лише наприкінці липня 2008 р. влада позбулася ілюзій уникнути небезпеки і визнала наявність кризи в країні: криза будівельної та автомобільної галузей, які були локомотивами економічного розвитку; скорочення попиту й падіння виробництва практично у всіх інших галузях; ускладнення на кредитно-фінансовому ринку; безпрецедентний за своїми розмірами дефіцит бюджету; загострення проблеми зайнятості (загальне число безробітних — 21,3 %, тобто майже 5 млн осіб, причому серед молоді відсоток безробітних сягає 45); загроза дефіциту системи соціального забезпечення; проблеми енергопостачання тощо.

Отже, криза охопила, хоч і різною мірою, всі основні сфери іспанської економіки, набула системного характеру. На перший план вийшли макроекономічні питання: нейтралізація наслідків рецесії, стимулювання економічного зростання, модернізація відстаючих галузей, підтримка інновацій, активізація зовнішніх зв'язків, створення сприятливих умов для збільшення зайнятості та зниження рівня безробіття. Перед владою, бізнес-співтовариством та організаціями трудящих постало питання: або провести “капітальний ремонт” існуючої моделі, або запропонувати суспільству альтернативну парадигму зростання. Уряд соціалістів виступив за другий варіант — надати економічному розвитку країни інший вектор — інновацій та технологічного прогресу, вважаючи, що в умовах кризи завдання переводу економіки на інноваційний шлях не зменшує свого значення, а збільшує. Уряд ініціював різнопланові антикризові заходи під гаслом “Затягти

паски”. Серед них — перегляд трудового законодавства в бік полегшення звільнення та зниження зарплат, підняття пенсійного віку з 65 до 67 років та ін. Але помітних позитивних змін не відбулося. У країні зростання невдоволення, масові демонстрації, в яких брали участь сотні тисяч протестувальників. Деякі політологи назвали ті події “іспанською молодіжною революцією”.

Неформальним організатором протестів стала дискусійна площадка — Democracia real YA. Цей сайт одержав підтримку понад 500 громадських організацій та груп, згуртовуючи своїх однодумців через Twitter та Facebook. Саме через названий сайт була організована акція **15 травня 2011 р.**, що виявилася довготривалою. Молодь, яка становила ядро протестувальників, вирішила в цей день вийти на центральні вулиці й майдани іспанських міст і містечок, насамперед столиці, аби висловити своє ставлення до системи. Протести почалися під гаслом просування “реальної демократії” — “ми не товари в руках політиків і банкірів”. Молодь втомилася чекати позитивних зрушень в існуючій системі і висловила їй свою недовіру. Молоді люди йшли на акції протесту не під лозунгами якоїсь конкретної партії. Це були акції “проти”, а не “за”. Проти банків, які, на їхню думку, винні в кризі, проти чиновників та політиків, які змінюють один одного при владі, не змінюючи нічого насправді.

У Маніфесті 15 травня зазначалося: “Жагуча жадоба влади й накопичення її в руках небагатьох породжують нерівність, тертя й несправедливість, що веде до насильства, яке ми відкидаємо. Віджила своє і неприродна економічна модель живить падаючу у гігантський штопор соціальну машинерію, яка збагачує меншість і обертає на злидарів усіх інших. І так до краху. Воля й мета теперішньої системи — накопичення грошей, а не ефективність чи добробут суспільства. Спусташуючи ресурси, руйнуючи планету, створюючи безробіття і нещасних споживачів... Пріоритетом для будь-якого суспільства мають стати рівність, прогрес, солідарність, свобода культури, стабільний розвиток, благоденство і щастя людей. Права на житло, працю, культуру, здоров’я, освіту, участь у політичному житті, свобода особистого розвитку і споживче право на здорове й щасливе життя розглядаються нами як невід’ємні права. У своєму теперішньому стані уряд, наша політична та економічна система не турбуються про ці права, і різними засобами перешкоджають розвиткові людини”.

Влада розгубилася, адже на **22 травня** були призначені регіональні та місцеві вибори. Протестувальників звинуватили в тому, що вони заважають вільному волевиявленню громадян. Поліція

спробувала розігнати демонстрантів на головному майдані Мадрида, але спроба виявилась марною. Натомість це викликало зростання симпатій до протестуючої молоді. Протести тривали до дня виборів, які стали жорстоким ударом для правлячої Соціалістичної партії: 37,5 % голосів одержала Народна партія, 27,8 — соціалісти, 6,3 % — об'єднані ліві. Тобто склалася парадоксальна ситуація: лозунги молодих мітингувальників відзначалися лівізною і навіть ультралівізною, а у вигравші виявилася права партія. Це стало наслідком того, що протестувальники виявилися неспроможними до такої самоорганізації, яка б привела їхній неформальний рух до створення керованої та дисциплінованої політичної сили. Вони пропонували відсторонювати старі партії, проте поки що не змогли запропонувати нові.

**29 липня 2011 р.** прем'єр-міністр країни **Х.Л.Р. Сапатеро** оголосив, що парламент буде розпущено восени того ж року, а дострокові вибори до Генеральних кортесів пройдуть **20 листопада**. Сам він на третій термін не піде. Хоча популярність соціалістів впродовж останніх років неухильно падала, вони мали твердий намір іти на вибори й перемагати. На чолі став **Альфредо Перес Рубалькаба** — колишній міністр внутрішніх справ, який посів верхні рядки в рейтингах завдяки своїй успішній боротьбі з ЕТА.

ЕТА — це абревіатура від баскської назви Euskadi Ta Ascatasuna (Е.Т.А.), у перекладі — “Країна Басків і свобода”. В умовах консолідованої демократії в Іспанії вона є єдиною терористичною організацією, що зберігає соціальну підтримку, а також військово-технічний, фінансово-організаційний і пропагандистський потенціал. Отже, в Іспанії серед гострих проблем постають тероризм і національне питання.

Територія цієї країни поділяється на 50 провінцій, які об'єднуються у 15 історичних областей. Нині в них, крім власне іспанців, мешкають три сформовані нації, що становлять приблизно 25 % населення країни — каталонці, галісійці, баски. Крім того існує чимало інших регіональних груп, що мають певну етнічну своєрідність, проте націй не становлять. В Іспанії яскраво виражена нерівномірність розвитку окремих регіонів. Франкізм брутально придушував національні рухи й національну культуру і встановив надмірну політичну централізацію держави. Завершення диктатури й демократизація призвели до загострення національного питання в країні. Усунення конфліктності міжетнічних відносин вбачалося іспанській правлячій еліті в нарощуванні процесів політико-територіальної децентралізації та автономізації, орієнтованих на передачу додаткових прав і повноважень регіонам, розширення місцевого самоуправління.



Представники різних політичних сил вважали, що Конституція 1978 р., передбачивши широку регіональну автономізацію, допускає значну децентралізацію влади. Для цього достатньо лише поступово наповнювати модель Держави автономій адекватним змістом. Іспанія входить до кола найбільш децентралізованих унітарних держав. При тому, що вона не є федерацією, розвиток взаємин між центром і регіонами характеризується тенденцією до посилення федеративних елементів державного устрою. Правляча еліта країни (незалежно від партійної належності) виходить із необхідності постійної корекції розділення владних повноважень, модифікації фінансових взаємовідносин з автономіями, з політики, орієнтованої не просто на розширення їхніх прав, а й на передачу їм відповідальності за функціонування найважливіших сфер місцевого соціального та економічного життя.

Проте така концепція задовольняє далеко не всіх, зокрема й басків. Країна Басків (або Басконія, самоназва — Еускаді) складається з трьох провінцій, що є найменшими з усіх і займають 3,2 % іспанської території з населенням 3 млн осіб (7 % загальнодержавного), лише третина якого є етнічними басками. Частина басків мешкає у південно-західних департаментах Франції. Країна Басків — один із найрозвиненіших індустриальних районів Іспанії із вельми високим рівнем життя населення. На початку XIII ст. баскські землі були розділені на дві частини між Іспанією і Францією. Іспанські баски фактично зберегли свою незалежність: їхня територія називалася “Особливі провінції”, де діяла ціла система прав та привілеїв, яка поступово була скасована. Особливо лютував франкістський режим: від намагань викоренити мову до розстрілів. Політика націоналізації та насильницької іспанізації сприяла зародженню баскського націоналізму, який вважає причиною всіх бід Басконії контакт з Іспанією, втрату басками чистоти крові, расове змішування. Тому метою найбільш радикальних баскських політичних сил визначено досягнення власної державності, яка має утворитися на іспанських та французьких землях, де живуть баски.

Лідером радикальних патріотичних партій є ЕТА, яка веде свою боротьбу від моменту утворення 31 липня 1959 р. Вона відкидає помірковану тактику і парламентські традиції інших баскських партій та організацій на користь революційного насильства. Її ідеологія — це суміш марксизму, маоїзму, троцькізму, ідей національно-визвольної боротьби народів Азії, Африки й Латинської Америки, а також баскського націоналізму. Головним проголошено опір метрополії. Це призвело до перенесення боротьби

проти франкізму на боротьбу з іспанською державою, що набула перманентного характеру. Поступово ЕТА з романтичної організації — мужнього борця проти франкістської диктатури виродилася у секту фанатиків, які шляхом убивств, вибухів, викрадень людей намагаються добитися незалежності Країни Басків. До уваги не береться та обставина, що більшість населення цієї області останнього не хоче. Часто саме серед тих, хто не поділяє цілей ЕТА, її бойовики знаходять своїх жертв. ЕТА — підпільна, глибоко законспірована організація, яка добре озброєна і має чималі фінансові кошти. Вони здобуваються пограбуваннями, “революційним оподаткуванням” підприємців, а також мають іноземне походження. Терористична активність цієї організації то активізується, то послаблюється. Останніми роками завдяки ефективним діям іспанських та французьких сил безпеки ЕТА помітно послабшала. Однак бойовики продовжують боротьбу. Тероризм став їхньою професією, способом існування.

Саме на них уряд **Х. Аснара** поклав відповідальність за найбільші в історії Іспанії терористичні акти **11 березня 2004 р.** В той день внаслідок одночасних вибухів у чотирьох потягах у Мадриді загинуло 192 людини і приблизно дві тисячі було поранено. Голова кабінету міністрів через кілька годин зателефонував головним редакторам провідних ЗМІ і повідомив про свою переконаність у тому, що автори заподіяного — бойовики ЕТА. До іспанських амбасад розіслали директиву, що вимагала поширювати цю позицію за кордоном. До населення звернулися із закликом вийти на масову маніфестацію “у пам’ять про жертви, на захист Конституції і за поразку тероризму”. Проте масштаб трагедії вказував на те, що ЕТА не мала змоги організувати настільки грандіозну акцію. З’являлося все більше прямих і опосередкованих доказів причетності до терактів “Аль-Каїда”. **13 і 14 березня** Іспанією пройшли багатотисячні демонстрації під гаслами на кшталт: “ЕТА чи “Аль-Каїда”? Крапку в питанні щодо авторства злочину було поставлено тільки ввечері **13 березня**, коли влада офіційно повідомила про арешт кількох підозрюваних у скоєнні злочину, не причетних до баскської організації. А ще через кілька годин “Аль-Каїда” взяла на себе відповідальність за вибухи у Мадриді, виправдовуючи цю акцію тим, що “Іспанія підтримує США в іракській війні”.

Хоча, за соціологічними опитуваннями, 83 % іспанців зайняли тверду антивоєнну позицію, уряд консерваторів прийняв рішення на підтримку США у війні, розпочатій **20 березня 2003 р.** Аргументуючи свою позицію, **Х. Аснар** заявив, що, борючись проти тиранії, яка має зброю масового знищення, Іспанія захи-

щає західну демократію і передусім власну. Створення в Іраку стабільного демократичного режиму, говорив він, означає також серйозний прогрес у вирішенні проблем Близького й Середнього Сходу. У своїх практичних діях лідер Народної партії керувався ідеями подолання залишків “ізоляціоністського комплексу”, що історично склався в населення країни, набуття Іспанією “національної величі” і перетворення її на одну з провідних країн світу. Ставка робилася на привілейовані відносини зі Сполученими Штатами та Великою Британією. На їхню підтримку до Іраку відправили військовий контингент чисельністю 1300 солдатів і офіцерів. Він входив до бригади “Плюс ультра” разом з військовиками Гондурасу, Сальвадору та Нікарагуа. За час перебування в Іраку загинуло 11 іспанських вояків, участь у підтримці американської агресії коштувала країні 370 млн євро.

Консерватори за нехтування настроїв електорату щодо участі в іракській війні, а також за негідну поведінку після мадридських терактів заплатили поразкою на парламентських виборах. Перемогу здобули соціалісти. Їх лідер **Х.Л.Р. Сапатеро**, очоливши уряд, швидко виконав передвиборчу обіцянку: останній іспанський солдат залишив Ірак **21 травня 2004 р.**, іспанська військова база в місті Діванія була закрита. А загальна зовнішньополітична орієнтація змінилася з незаперечної підтримки американського курсу на тісніший союз з європейськими країнами. Основні зовнішньополітичні орієнтири соціалістів були викладені у передвиборній програмі соціалістів **2004 р.**, один з розділів якої називався “За сильну та самостійну Європу!”. Зокрема, там зазначалося: “Мир, свобода і безпека — одні з центральних напрямів нашого європейського бачення... Повага до міжнародної законності, заснована на ефективному плюралізмі, який підвищує роль Об’єднаних Націй; необхідна увага до Росії і сусідніх із нею країн розширеної Європи, активна політика в Середземномор’ї та на Середньому Сході і, природно, більша міра співробітництва з Латинською Америкою — все це у сукупності й є нашою стратегією майбутнього”. Однак здійснення накресленої стратегії було припинено поразкою на дострокових парламентських виборах **20 листопада 2011 р.**

На них Народна партія одержала 186 місць із 350, тоді як соціалісти — 110. Виборці в такий спосіб висловили своє невдоволення неспроможністю останніх запобігти негативам кризи, а також заходам суворої економії, таким як зниження заробітної плати, скорочення допомоги та звільнення. Лідер партії-переможниці **Маріано Рахой**, ставши прем’єр-міністром, заявив: “Я обіцяю

керувати країною на благо всіх громадян і виступаю за проведення такої економічної політики, яка виведе країну з найтяжчої економічної кризи”. Історія свідчить: після того, як у **1996 р.** Народна партія, також в умовах кризи, змінила на 8 років при владі соціалістів, Іспанія змогла відновити свій економічний потенціал і за темпами розвитку навіть на деякий час випередила партнерів за Євросоюзом.

Іспанія є членом НАТО з **1982 р.**, що сприяло її вступу до Європейського Союзу у **1986 р.** Це стало важливим фактором впливу на її соціально-економічний розвиток. Вже при вступі до ЄС вона зуміла добитися для себе асиметричного режиму членства і стати найбільшим отримувачем коштів європейських структурних фондів. Впродовж тривалого часу іспанська влада досить успішно використовувала ці кошти для вирішення проблем свого соціального та регіонального розвитку, поставивши за мету рух країни в бік “єдиної європейської моделі” як головної стратегічної моделі розбудови “Європи майбутнього”. Врешті-решт вона опинилася серед тих країн — членів ЄС, які формували свої державні бюджети, звикши жити понад кошт. Разом з тим попереднє економічне зростання стимулювало амбітні наміри щодо міжнародного визнання.

Іспанська дипломатія докладала зусиль, щоб країна брала участь у самітах “Великої двадцятки”. Спочатку Іспанія не входила до складу цієї групи на тій підставі, що її інтереси, як й інтереси деяких інших європейських держав, представляли делегати Євросоюзу. Однак у **2008 р.** Мадрид вдався до енергійних дій для зміни ситуації і добився запрошення на саміт у Вашингтон, а потім у Лондон. Таким чином, Іспанія приєдналася до вузького кола країн — членів ЄС (Велика Британія, Німеччина, Італія, Франція), які беруть участь у роботі “G-20” у подвійній якості — як партнери за Європейським Союзом і як суверенні держави.

Розвиток самої Іспанії — великої за європейським виміром багатонаціональної держави впродовж останніх десятиріч дуже важливий з огляду на її досвід переходу від авторитаризму до демократії шляхом реформ “згори”, здійсненого впродовж відносно короткого періоду часу без громадянської війни та втручання ззовні. Демократичні перетворення зумовили глибоку політичну, економічну, соціальну трансформацію іспанського суспільства, якої воно не знало впродовж усієї своєї попередньої історії. Більшу частину XX ст. Іспанія залишалася на периферії світового й європейського прогресу, помітно відстаючи від держав-лідерів. Щоб покласти край відставанню, їй довелося здійснити потрійний

перехід: 1) від авторитарного режиму до політичної демократії західного зразка (при всіх відомих монархічних особливостях); 2) від порівняно закритої та архаїчної господарської системи до відкритої конкурентоспроможної економіки, глибоко інтегрованої в глобальні ринки і такої, що стала на шлях руху до постіндустріального суспільства; 3) від пасивності в загальноєвропейських процесах до активної участі у будівництві об'єднаної Європи.

Сучасні політичні інститути і суспільна свідомість населення Іспанії практично не відрізняються від інститутів та менталітету тих європейських народів, які вже давно живуть в умовах демократії. Тобто Іспанія інтегрувалася у співтовариство розвинених демократій, хоча і зберігає сліди історичних традицій, наприклад певні елементи “авторитарного комплексу”, що впливає на “якість” її демократії. Режим, утворений у результаті здійснення політики пактів та компромісів між елітами, призвів до надмірної концентрації влади в руках вузького правлячого кола, недостатньої розвиненості громадянського суспільства. Показники участі населення в політичних партіях та профспілках є одними із найнижчих у Західній Європі. Багато партій, профспілок та інших організацій, як правого, так і лівого спрямування, досі залишаються в полоні традиційних — патерналістських і каудильїстських — уявлень про владу, що впродовж століть склалися в країні. Становище в них характеризується пануванням керівної верхівки, бюрократизацією апарату, пасивністю рядових членів, усунених від прийняття рішень.

По суті, багато традицій в Іспанії вписалися в нову державність. До них потрібно ставитися як до сутності самобутності, національної специфіки, яку необхідно брати до уваги на шляху нарілої модернізації. Адже після десятиліть “іспанського дива” політологи заговорили про “падіння Іспанії з п'єдесталу” та її перспективи подолання глибоких системних і локальних криз. Іспанія потребує глибоких реформ, проведення яких — вирішальний виклик і головний ризик поточного моменту історії країни. У роки економічного процвітання вони гальмувалися, необхідних заходів не вживалось або їх підміняли напівзаходами, а нагальні рішення відкладались у довгу шухляду. Тепер у терміновому порядку і за несприятливих умов потрібно займатися тим, що треба було робити раніше. Це — завдання надзвичайної складності. Проте в розпорядженні іспанської нації наявні значні соціально-економічні, політичні та іміджеві ресурси, вмиле використання яких може в історично припустимі строки змінити становище на краще і забезпечити модернізаційний прорив.

## Література

- Аникеева Н.Е. Истоки и сущность баскского конфликта в Испании / Н.Е. Аникеева // Вестн. МГИМО — Университета. — 2010. — № 2 [Эл. ресурс]. — Режим доступа: [www.vestnik.mgimo.ru/index.php](http://www.vestnik.mgimo.ru/index.php)
- Аникеева Н.Е. Эволюция политической системы Испании / Н.Е. Аникеева // Латинская Америка. — 2003. — № 2.
- Аникеева Н.Е. Испанские социалисты у власти (2004—2011 годы) / Н.Е. Аникеева // Новая и новейшая история. — 2012. — № 2.
- Бородаев В.А. Испания: расстановка политических сил после выборов / В.А. Бородаев // Латинская Америка. — 1996. — № 9.
- Волкова Г. Испания: демократия vs. терроризм / Г. Волкова // Космополис — 2003. — № 1 [Эл. ресурс]. — Режим доступа: [cosmopolis.mgimo.ru/index.php?option=com\\_content&task=view&id=141](http://cosmopolis.mgimo.ru/index.php?option=com_content&task=view&id=141)
- Испания. Анфас и профиль / В.Л. Верников (ред.). — М., 2007.
- Испания на грани веков: “круглый стол” // Мировая экон. и междунар. отнош. — 2011. — № 4.
- Кожановский А.Н. “Баскский вопрос”: этнический или территориальный? / А.Н. Кожановский // Обществ. науки и современность. — 2011. — № 6.
- Крах левой идеи в Испании: во что обходится государственный аппарат в период кризиса // [Эл. ресурс]. — Режим доступа: [www.svobodanews.ru/content/transcript/1955967.html](http://www.svobodanews.ru/content/transcript/1955967.html)
- Куракина А.А. Избирательные стратегии политических партий Испании / А.А. Куракина // Латинская Америка. — 2009. — № 1.
- Понеделко Г. Испания: социальное измерение демократических преобразований / Г. Понеделко // Мировая экон. и междунар. отнош. — 2004. — № 1.
- Понеделко Г. Региональная политика Испании / Г. Понеделко // Мировая экон. и междунар. отнош. — 2009. — № 1.
- Старостина Е. Политическая культура Испании / Е. Старостина // Мировая экон. и междунар. отнош. — 1994. — № 2.
- Федорова К.О. Испания у атлантичному вимірі: відносини зі США та НАТО / К.О. Федорова // Гілея: наук. вісник. — 2011. — Вип. 50.
- Хенкин С. Баскский национализм: метаморфозы развития / С. Хенкин [Эл. ресурс]. — Режим доступа: [www.perspektivy.info/oykumena/Europe/baskskij\\_nacionalism\\_metamorfozy\\_razvitija\\_2011-01-11.htm](http://www.perspektivy.info/oykumena/Europe/baskskij_nacionalism_metamorfozy_razvitija_2011-01-11.htm)
- Хенкин С.М. Метаморфозы политического развития Испании / С.М. Хенкин // Латинская Америка. — 2005. — № 2.
- Хенкин С. Партийная система Испании: достижения, проблемы, перспективы / С. Хенкин // Космополис — 2002/2003. — № 2 [Эл. ресурс]. — Режим доступа: [cosmopolis.mgimo.ru/index.php?option=com\\_content&task=view&id=132&Itemid=29](http://cosmopolis.mgimo.ru/index.php?option=com_content&task=view&id=132&Itemid=29)
- Хенкин С.М. Хуан Карлос I: портрет на фоне эпохи / С.М. Хенкин // Латинская Америка. — 2004. — № 3.

*Хенкин С.М.* Баскский конфликт: история и современность / С.М. Хенкин, Е.Р. Самсонкина // Новая и новейшая история. — 2008. — № 4.

*Черкасова Е.* Испания между атлантизмом и европеизмом (пост-франкистский период) / Е. Черкасова // Мировая экон. и междунар. отнош. — 2009. — № 8.

*Яковлев П.* Испания: антикризисная стратегия и императивы модернизации / П. Яковлев [Эл. ресурс]. — Режим доступа [www.perspektivy.info/oykumena/europe/ispanija\\_antikrizisnaja\\_strategija\\_i\\_imperativy\\_modernizacij\\_2010-08-27.htm](http://www.perspektivy.info/oykumena/europe/ispanija_antikrizisnaja_strategija_i_imperativy_modernizacij_2010-08-27.htm).

*Яковлев П.П.* Испания: образ кризиса и кризис образа / П.П. Яковлев // Латинская Америка. — 2010. — № 9, 10.

*Яковлев П.* Испания: три десятилетия достижений и перемен / П. Яковлев // Латинская Америка. — 2005. — № 10.

# СКАНДИНАВСЬКІ КРАЇНИ

Скандинавія — це область у Північній Європі, що складається зі Швеції, Данії й Норвегії, а також розташованих поряд з ними територій: Фарерських островів, Гренландії та Аландських островів. Останнім часом поняття “Скандинавія” інколи трактується ширше: сюди додаються Ісландія і Фінляндія, що не можна вважати коректним, оскільки ані географічно, ані лінгвістично вони не є скандинавськими країнами. Точніше буде називати цю п’ятірку країн Північною Європою і розглядати як певну єдність в обстоюванні спільних інтересів.

Поняття “скандинавський світ” (*Rex Scandinavica*) зустрічається вже в XI ст. Це історична реальність, що склалася з давніх часів, заснована на спільності географії та геополітики, історичної долі, мови, культури, віросповідання. Впродовж тривалої історії скандинавська спільнота зазнала суттєвої еволюції. Але і в наш час можна вести мову про схожість цієї групи держав, які поєднують співпрацю й суперництво. Як регіон, вони посідають важливе місце в економіці та політиці Європи, оскільки є високорозвиненими країнами. Деякі науковці заявляють, що Скандинавія — це одна з частин світу, де політична рівновага, соціальний прогрес та економічне процвітання наближаються до довершеності. Важливу роль у цьому відіграло тривале перебування при владі соціал-демократичних партій, чії соціал-реформістські теорії були впроваджені у життя. Цей регіон вирізняється багатьма особливостями, що втілилися у так званій “скандинавській”, або “шведській моделі”, яка впродовж десятиріч викликає великий інтерес у політологів, соціологів та економістів. Їх цікавлять



умови й передумови забезпечення високого ступеня добробуту та соціальних досягнень у державах ринкової економіки, якими є названі країни; теорія і практика правлячих кіл, які спромоглися поєднати традиційний капіталізм із реформізмом, наразі соціал-демократичного гатунку; а також модифікація цієї соціально-політичної парадигми та її практичної реалізації у швидкозмінних умовах сучасного світу.

Ці малонаселені країни<sup>1</sup>, розташовані у не дуже сприятливих природно-кліматичних умовах, майже завжди опиняються на перших місцях або десь поруч при порівнянні різних держав, зокрема за глобальним індексом конкурентоспроможності, що визначається Всесвітнім економічним форумом. У цьому метаіндексі, який є сукупністю 16 різних глобальних індексів, таких як конкурентоспроможність, продуктивність, зростання, якість життя<sup>2</sup>, рівність тощо, на перших місцях стоять саме скандинавські країни. Приклад їхнього розвитку дає багатий матеріал для розмірковування над проблемою взаємовпливів факторів національного менталітету і соціально-політичного та економічного устрою тієї чи іншої держави. Специфіка скандинавського суспільного ладу полягає в тому, що населення цих країн достатньо однорідне за релігійними та етнічними характеристиками, невелике за чисельністю, згуртоване і таке, що довіряє своїм представникам у місцевих органах, профспілках та парламенті. Скандинавів вирізняють, з одного боку, великий індивідуалізм, а з іншого — велика довіра до держави, конформізм і здатність до самоконтролю, що підвищує керованість суспільством. Політологи наголошують, що найбільш сучасні та індивідуалізовані країни, зокрема скандинавські, взагалі характеризуються широкою громадською довірою.

Надзвичайно важливо відмітити вплив домінуючої протестантської релігії в її лютеранському варіанті. Адже в національні характери скандинавів з давніх-давен вкарбувалися такі риси вдачі, як раціоналізм, розуміння свого професійного покликання як божого дару, що зумовлює високу культуру праці, практицизм, шана до особистості і разом з тим готовність прийти на допомогу сусіду, прагнення до загальної згоди та запобігання конфліктам; неприйняття зайвого марнотратства, самодисципліна, повага до організованості й порядку, а отже, — до законів та авто-

<sup>1</sup> Населення Швеції у 2011 р. становило 9,48 млн осіб, Данії — 5,56 млн, Норвегії — 4,69 млн.

<sup>2</sup> Характерним є показник середньої тривалості життя населення Скандинавії: для чоловіків — майже 80 років, для жінок — понад 80 років.

ритетів, особливо на державному рівні. Разом із тим принцип розподілу влади тут реалізується із завидною постійністю. Велику роль у цьому відіграє місцеве самоврядування, а також потужний профспілковий рух, що сприяє посиленню колективістських тенденцій у суспільстві. В результаті віра у колективні рішення в Скандинавії сильніша, ніж у більшості інших країн, а державні структури відносно прозорі. Корупція — на рекордно низькому рівні. На верхівці системи цінностей — права людини, права етнічних, релігійних та сексуальних меншин, а також соціальна справедливість. Західна історіографія запровадила таке поняття, як “скандинавська винятковість”, маючи на увазі унікальність історичного, соціально-економічного та політичного розвитку цієї групи країн. Її соціальний зміст зводиться до того, що в історичній ретроспективі скандинавським державам були чужі революції, тобто їм притаманний суто мирний, без соціальних вибухів шлях розвитку.

За формою правління Скандинавські держави належать до конституційних монархій, чому відповідає режим, який характеризується дуалізмом влади. Це означає, що співіснують два органи, які колись репрезентували інтереси двох класів (дворянства і буржуазії), — монарх і парламент. Вони певною мірою залежать одне від одного, хоча влада між ними розділена, а влада монарха врешті-решт набула номінального характеру. Вважається, що король здійснює зв'язок між трьома гілками влади. Офіційно за ним закріплені всі політичні призначення, він присутній на всіх церемоніях тощо. Проте виконавча влада належить прем'єр-міністру, який діє від імені короля. Кабінет міністрів складається з прем'єр-міністра та міністрів — керівників відповідних департаментів. Законодавчий орган — парламент. Король не використовує право вето щодо законопроектів, які приймаються парламентом. Проте монарх виступає на парламентських засіданнях із викладенням урядової програми на наступний період. Ставлення до короля у скандинава стримане. Він вважає, що Бог і король заслуговують свого становища тому, що вони завжди роблять лише те, що повинні, не приваблюючи до себе надмірної уваги. Проте у минулі роки останнє час від часу порушується, як це було влітку 2011 р. у зв'язку із секс-скандалом навколо шведського короля **Карла XVI Густава**. 64-річного монарха звинуватили у відвідуванні стриптиз-клубів, у зв'язках з мафією, брехні своїм підданим. Шведське суспільство, відоме своєю толерантністю, зазвичай не звертає уваги на подібні історії, проте воно засудило відвідування подібних закладів зі сплатою з державної скарбниці і неправду

про те, подану громадськості. Королівська родина одержала сильний удар по своїй репутації, зменшилася чисельність прихильників збереження монархії в країні, а самому королю запропонували зректися трону на користь своєї 33-річної доньки принцеси **Вікторії** (за соціологічними дослідженнями, такої думки дотримувалися 63 % обурених шведів). За інтернет-опитуваннями, 73 % шведів впевнені в ній, аналогічно висловилися на адресу її батька лише 39 %. Рано чи пізно **Вікторія** має стати наступним монархом — третьою в історії Швеції королевою. Але у 2010 р. вперше в історії майбутня королева вийшла заміж за простого смертного — свого колишнього персонального тренера **Даніеля Вестлінга**. З одного боку, це свідчить про продовження певної “демократизації монархії”<sup>1</sup>, але з іншого не додало поваги до королівської родини з боку пересічних шведів. По-перше, багато хто з них заперечував великі витрати з державної скарбниці на весільні урочистості, що призвело до розширення кола прихильників республіканського устрою. По-друге, королівська родина стала в розумінні людей надто “буденною”. По-третє, більшість шведів вважає, що монархами загалом слід милуватися на відстані. Коли їхні діти починають ходити по нічних клубах і дискотеках, ця відстань втрачається.

На разі слід згадати, що подібна ситуація повторилась і в сусідніх країнах. В Данії у 2004 р. принц-спадкоємець **Фредерік** одружився з австралійкою **Мері Дональдсон**, яку зустрів на Олімпіаді у Сідней. У Норвегії у 2001 р. спадковий принц **Хокон Магнус** взяв шлюб із **Метте-Маріт Тьессем Хойбі**, у минулому — офіціанткою і матір’ю-одиначкою, яка стала символом для всіх самотніх матерів країни<sup>2</sup>. Одним із наслідків подібної “демократизації монархії” є повільне, але невпинне зростання числа прихильників зміни державного ладу на республіканський. Хоча і в наш час парламенти Скандинавських країн — фолькетинг в Данії, стор-

---

<sup>1</sup> Варто зазначити, що перший, **Бернадот**, на шведському престолі теж був не королівської крові. У 1810 р. як наступника бездітного **Карла XIII** до Швеції запросили маршала наполеонівської армії **Жана Батиста Бернадота**, який узяв ім’я **Карла Юхана**. Він мав допомогти Швеції вступити в союз із Францією та **Наполеоном**, а також був казково багатим після всіх воєнних походів. Саме він — пра-пра-пра-прадід **Вікторії**. **Вікторія** — донька **Карла XVI Густава** і королеви **Сільвії**. **Сільвія Зоммерлат** познайомилася зі своїм майбутнім чоловіком під час Олімпіади в Мюнхені, коли працювала там перекладачкою, тобто вона теж без “королівської крові”.

<sup>2</sup> У Норвегії це не є гострою проблемою: понад половина дітей народжена поза законним шлюбом.

тинг у Норвегії та риксдаг у Швеції — мають певні обмежувальні права щодо своїх монархій: встановлюють порядок престолонаслідування, управління країною у випадку неповноліття короля, його відсутності або хвороби та ін.

Насправді саме парламентаризм є провідною характеристикою скандинавського державного режиму. На сьогодні сформувався ознаки, що характеризують скандинавський парламентаризм як спеціальний механізм досягнення згоди різних політичних сил, представницьке правління, формування уряду на основі співвідношення сил у парламенті, відповідальність уряду перед парламентом, що одержав владу безпосередньо від народу, обмеження реальної влади глави держави. Гарантії політичної системи — у сильному парламенті та його контролі за інститутами виконавчої та адміністративної влади, які разом з тим наділені достатніми повноваженнями для здійснення своїх функцій.

Парламенти всіх скандинавських країн обираються на чотири роки. В них зазвичай представлено багато партій: у данському фолькетингу — 8—10, у норвезькому стортингу — 6—7, у шведському риксдагу — 5—7. Внаслідок цього у парламентах немає жодної партії, яка б мала абсолютну більшість місць і могла б сформувати не залежний від підтримки інших партій уряд. Він складається з представників кількох партій. Тим не менш для цих країн притаманна урядова стабільність. Якщо в результаті парламентських виборів жодна з великих партій не одержує переконливої більшості місць, а перспективи створення коаліції малоймовірні, в Швеції, Данії та Норвегії йдуть на формування уряду меншості. Формування уряду в таких випадках глава держави доручає лідеру найбільшої парламентської фракції. Оскільки сформований у такий спосіб уряд не може розраховувати на підтримку стійкої більшості парламенту, він змушений частіше вдаватися до компромісних рішень, які значною мірою визначаються впливом тих чи інших тимчасових прибічників. Серед механізмів встановлення рівноваги політичних сил дуже сильна готовність до ведення переговорів та укладання угод у пошуку компромісів. В узгодженні пропозицій уряду вагому роль відіграє думка опозиційних партій. Вміння йти на поступки, лавірувати і пристосовуватися у пошуку прийнятних рішень дає можливість не тільки формувати стабільні кабінети, але й при зміні кабінетів зберігати напрям державної політики.

У Скандинавських країнах продовж останніх десятиріч чергувалися уряди соціал-демократів і консерваторів, але ніде так звана “скандинавська”, або “шведська модель” не втрачена. Таким

чином, існуюча у Скандинавії консенсусна модель парламентаризму базується на розподіленні влади між партіями. Це виявляється у врахуванні урядом при підготовці пропозицій вимог різних зацікавлених груп, пошуку компромісів у комісіях парламенту, відмові від практики тиску на парламент. Консенсусна модель є методом досягнення згоди в суспільстві, інструментом забезпечення стабільності існуючої політичної системи, стабільності держави.

Консенсусний тип скандинавського парламентаризму забезпечується вдосконалюванням виборчої системи, яка раніше створила сприятливі умови для найбільших політичних партій, насамперед соціал-демократів. Вони одержували більшу кількість місць у парламенті, що перевищувало кількість поданих за них голосів виборців. Нині діючі виборчі системи забезпечують пропорційність представництва правих і лівих сил у парламентах. Готовність до компромісів з боку партій спирається на схвалення й підтримку прибічниками різних політичних сил певних ідей, ціннісних настанов, серед яких — регулювання державою ринку праці та економіки в цілому, готовність до пошуку згоди між державою, трудом і капіталом, політика перерозподілу прибутків з метою реалізації соціальних програм тощо. Слід підкреслити, що після виборів громадяни також зацікавлені у сильному і стабільному уряді, оскільки впевненість у завтрашньому дні дорожча за ймовірні зміни, які можуть запровадити парламентарі. Завдання парламенту полягає у збереженні соціального миру. Він повинен не відчужувати, а згуртовувати громадян, привертати меншість до інтеграції в систему.

Звичайно, парламентарі країн, що розглядаються, часом активно дискутують, проте не вдаються до бійок. Ніхто з них не тисне кнопки за відсутніх колег, не вимагає своїх пільг, не намагається скроїти закон під себе. Хоча не можна заперечувати, що насправді депутат керується не волею народу, не власними переконаннями, а волею партії, оскільки реальний механізм влади визначається співвідношенням політичних інтересів промислово-господарських груп, організацій роботодавців і працівників, засобів масової інформації, транснаціональних монополій, державної бюрократії.

Стосовно складу представницьких органів, то вони не віддзеркалюють адекватно соціальну структуру населення. У соціальному плані в скандинавських парламентах більш ніж достатньо чоловіків, людей середнього віку, представників середнього класу, державних службовців з вищою освітою. Навпаки, порівняно з

електоратом, дуже мало жінок (хоч їх чисельність перевищує 40 %), пенсіонерів і молоді, робітників, представників приватного сектору, осіб із середньою освітою, атеїстів. Тобто переважають професійні парламентарі, представники ділових кіл, вищої інтелігенції, що не відповідає соціально-демографічному складу населення і деякими політологами розглядається як приниження значення інтересів різних соціальних груп. Хоча з іншого боку, може виникнути питання: а хіба парламентська діяльність не потребує високого професіоналізму? Разом з тим доступ до участі в політиці може одержати кожен громадянин тієї чи іншої скандинавської країни. Для цього не обов'язково бути багатим, навпаки, “нордичний характер” не любить вискочок. Персональний талан стає причиною невідгідного становище кандидата, він відлякує виборців, особливо тих, хто підтримує соціал-демократичні партії.

Історично політичні партії у Скандинавії виникли давно. В Данії їх перші паростки пробилися ще у 20-ті роки XIX ст., коли з'явилися союзи національної інтелігенції, які намагалися поставити перед собою певні культурні цілі. Однак невдовзі з'ясувалося, що ці задуми неможливо реалізувати, не маючи влади або, принаймні, не впливаючи на неї. Таке розуміння поширилося по всій Скандинавії. І в Норвегії, і в Швеції політичні союзи виникали на основі так званих “народних рухів”, що переслідували насамперед культурні цілі: боротьбу за тверезість, загальну грамотність тощо. Це було спільним для всіх трьох країн.

Пізніше утворився цілий спектр політичних партій — і правого, і лівого ґатунку. Вони відіграють важливу роль у внутрішніх справах та зовнішній політиці держав. Тобто в політичному житті утвердився принцип плюралізму. Громадськість віддає перевагу серйозному обговоренню політичних проблем, а не з'ясуванню позицій тих чи інших діячів. Засоби масової інформації приділяють велику увагу партійним платформам. Часто виникають тривалі дискусії, хоч вони рідко доходять до зіткнень та емоційно забарвлених конфліктів. Проте однією з провідних рис політичного життя і національного характеру скандинавів є поміркованість, а компроміс — головне слово у характеристиці їхньої політичної культури. В утвердженні останнього надзвичайно велику роль відіграли соціал-демократи, які тривалий час перебували при владі у Швеції, Данії й Норвегії. Попри різнобарвність партійної палітри і багатоманітність політичних партій різних напрямів, у партійно-політичних системах цих країн виразна соціал-демократична домінанта.

Глибинний сенс соціал-демократичних переконань висловив Таге Ерландер, який очолював кабінет міністрів Швеції впродовж 1964—1969 рр.: “Людина повинна мати можливість застосувати свої здібності для іншого, ніж для боротьби за стерпне існування. Єдність прагнень, повага до ближнього, почуття причетності до спільної справи і вплив на життя суспільства так само важливі для людського існування, як і зростання матеріального благополуччя”. Варто підкреслити, що давно був відкинутий “класовий підхід” до політики, а робітничий клас перестав вважатися єдиним об’єктом соціал-демократичного впливу. Ще у 1929 р. шведські прихильники цієї політичної течії заклали підвалини так званої політики “дому народів”, покликаної слугувати інтересам “усього народу”, у тому числі й інтересам підприємців. Отже, головною метою від початку був не “захист інтересів трударя”, а збереження в країні надійного класового миру. Наскільки фінансова підтримка незаможних і трудових класів сприяла зміцненню “класового миру”, настільки вона й реалізовувалася на практиці. Скандинавські соціал-демократи тонко відчували межу, яку не можна перейти без того, аби не ущемити інтереси великої і середньої буржуазії. В цілому, ідеологія скандинавських соціал-демократів спиралася на класичний марксизм, але у ревізованому вигляді, тобто це була мирна соціалістична філософія. Крім цього на неї суттєво вплинула економічна теорія Джона Мейнарда Кейнса із пропагандою активного втручання держави (шляхом регулювання податків і процентної ставки) в ринкову сферу.

Ще у 1930-ті роки у Скандинавських країнах розпочалися важливі соціальні реформи, розраховані на серйозні наслідки. При владі в цих країнах перебували соціал-демократичні уряди Торвальда Стаунінга у Данії, Пера Альбіна Ханссона у Швеції, а також уряд Норвезької робітничої партії на чолі із Юханом Нюгорсвольдом. Місцеві соціал-демократи й соціалісти пішли на угоду з селянськими і ліво-буржуазними партіями, залишивши право-буржуазні партії в меншості. Відтоді почалося перевлаштування суспільства на принципах солідарності, соціальної рівності та добробуту. Суттєві зміни, які почали відбуватися в цих країнах, починаючи від 30-х років минулого століття, найбільш виразно прослідковуються на прикладі Швеції, що і дало підставу вести мову частіше про “шведську модель” розвитку, хоч зустрічається й використання словосполучення “скандинавська модель”. Ці зміни тісно пов’язані з безпрецедентно довготривалим для західних демократій правлінням однієї політичної партії.

Від 1932 р. Соціал-демократична робітничка партія Швеції (СДРПШ) перебувала в опозиції тільки у 1976—1982 і 1991—1994 рр., а також програла парламентські вибори у 2006<sup>1</sup> та 2010 рр.

На останніх двох виборах до влади з невеликою кількісною перевагою<sup>2</sup> над соціал-демократами та їхніми лівими союзниками (Партією зелених та Лівою партією) прийшов альянс чотирьох правочентристських партій на чолі з Поміркованою коаліційною партією, членів якої у Швеції називають “модератами” (Партія центру, Ліберальна і Християнсько-демократична партія). Поєднуючи консерватизм з лібералізмом, Поміркована коаліційна партія, в ідеології якої під керівництвом **Фредріка Райнфельдта** відбувся зсув до центру політичного спектра, у всьому суттєвому підтримує високорозвинену шведську систему загального добробуту, проводячи водночас політику зниження податків і приватизації державних підприємств. Політичною домінантою є прагнення добитися переходу тієї частини населення, яка потребує соціальних виплат, у виробничий сектор. Модерати навіть позиціонують себе як “сучасну партію трудящих”. Нова влада вдалася до деяких трансформацій<sup>3</sup>, однак і досі в принципі Швеція від своєї “моделі” не відмовилася, хоч і замислилася про нагальність певних змін. Отже, впродовж більшої частини минулого сторіччя СДРПШ була очевидною партією влади в країні, очолювала коаліційні кабінети або здебільшого одна управляла державою. У міру втілення соціал-реформістської стратегії трансформації суспільства Швеція в історичній ретроспективі є найпоказовішим прикладом реалізації потенціалу соціал-демократичної парадигми в рамках окремої країни.

Разом з тим ця модель суспільного розвитку одержала втілення і в інших Скандинавських країнах, чому сприяло перебування при владі лівих сил. З 1930-х років і до 1965 р. уряд перебував під

---

<sup>1</sup> Поки соціал-демократи наполягали на тому, що у шведському королівстві все гаразд, альянс не припиняв говорити про високий рівень безробіття і необхідність змін у законодавстві, що регулює ринок праці, аби стимулювати зростання зайнятості. Соціал-демократи ігнорували проблему високого безробіття, натомість їхні політичні опоненти постійно вбивали її в голови виборців.

<sup>2</sup> Правочентристські партії одержали 48,24 % голосів, лівоцентристські — 46,08 %. На виборах 2010 р. цифри були, відповідно, 49,27 і 43,60 %.

<sup>3</sup> Зниження податків і державних витрат, закриття деяких урядових агенцій, розширення розпродажу комунального житлового фонду, звуження можливості відсутності на роботі з приводу хвороби, що призвело до значного зменшення кількості “хворих” тощо.



контролем Норвезької робітничої партії, яка залишалася найбільшою в стортингу і впродовж **1990-х років**. Ця партія формувала уряд у **1971—1981, 1986—1989, 1990—1997 рр.** Після періоду домінування чотирьох центристських і правих партій на чолі з християнськими демократами у **2005 р.** парламентські вибори в Норвегії виграв “Червоно-зелений альянс” лідера Норвезької робітничої партії, економіста за фахом, **Енса Столтенберга**. Було сформовано уряд за участю лівих і центристських партій. На наступних виборах, у **2009 р.**, коаліція Норвезької робітничої партії, Соціалістичної лівої партії та аграрної Партії центру знову перемогла, а **Е. Столтенберг** зберіг за собою посаду прем’єр-міністра. Свої домінуючі позиції Робітнича партія підтвердила і на дострокових парламентських виборах **2011 р.**, одержавши **33,2 %** голосів проти **27,7 %** голосів у “срібного призера” Консервативної партії Норвегії. Сильні позиції у соціал-демократів — у Данії, підтвердженням чого стали дострокові парламентські вибори **2011 р.** Правоцентристська коаліція (Ліберальна партія, Консервативна партія, Ліберальний альянс і Датська народна партія) після 10 років перебування при владі мала поступитися лівому опозиційному блоку у складі соціал-демократичної партії, Соціалістичної народної партії, Червоно-зеленого альянсу і ліво-ліберальної “Радикале Венстре”. У 179-місному парламенті нового скликання 92 депутати представляли “червоний блок” і 87 — “синій”. Лідер соціал-демократів **Хелле Торнінг-Шмідт** стала першою в політичній історії Данії головою кабінету міністрів<sup>1</sup>.

---

<sup>1</sup> Скандинавські країни — світові лідери у здійсненні політики гендерної рівності. Їхні жінки за багатьма параметрами політичної участі, у тому числі за представленістю в законодавчих органах та урядах, в муніципалітетах та органах регіонального управління, випереджають інші держави світу. Вони займають посади мерів великих і малих міст, спікерів у парламентах, лідерів політичних партій, міністрів. Впродовж **1980—1990 рр.** **Гру Гарлем Брунтланд** тричі була прем’єр-міністром Норвегії, завоювавши собі великий авторитет як на батьківщині, так і на міжнародній арені. Починаючи з цього періоду в жодному норвезькому кабінеті міністрів не було менше **42 %** жінок, причому досить часто вони займалися такими справами, як міжнародні відносини та юстиція. Аналогічна ситуація спостерігається і у Данії та Швеції (у складі шведського кабінету міністрів у **1994 р.** **50 %** — жінки, які одержали портфелі міністрів іноземних справ, юстиції, освіти, зв’язку, довілля, культури, сільського господарства, соціальних питань), не кажучи про інші країни Північної Європи (соціал-демократка **Тарья Халонен** у **2000 і 2006 рр.** обиралася на посаду президента Фінляндії). Представництво жінок у парламентах коливається в межах **40 %**. Кожна з партій додержується гендерних норм політичної присутності, хоч квоти не є обов’язковими.

Немає ніяких підстав очікувати відмови від тієї моделі, яку впродовж десятиріч прагнули втілити життя її однопартійці не тільки в Данії, але й у Норвегії та Швеції.

Інтерес до своєрідного шляху соціально-економічного розвитку Скандинавських країн виявився на Заході ще у **1930-ті роки**. Відтоді вийшли друком сотні монографій і статей, присвячених йому. Чимало лівих політиків, а також науковців соціал-демократичної орієнтації доводили, що цей шлях є найбільш гуманним, найбільш м'яким способом переходу від “дикого” капіталізму до “м'якого”, демократичного соціалізму. На межі **1980—1990-х років** інтерес до нього виявила частина радянських суспільствознавців, які підтримували сподівання на реформування “реального соціалізму”. Однак і тоді, і пізніше, ані в СРСР, ані в Росії, ані в Україні, навіть більше — у Східній Європі ця модель не стала орієнтиром перелаштування суспільства.

Термін “шведська модель” (інколи навіть говорять про “шведський соціалізм”) утвердилась наприкінці **1960-х років**, коли в Швеції успішно поєднались швидке економічне зростання з широкими політичними реформами на тлі відносної соціальної безконфліктності. Це дуже контрастувало з посиленням соціальних і політичних конфліктів в оточуючому світі. Треба взяти до уваги обставини, що сприяли тому: особливості національного менталітету; високоорганізована й однорідна в етнічному плані спільнота; складання і зміцнення традицій громадянського суспільства;

---

Однак навіть консерватори погодилися на те, що у внутрішньопартійних списках кандидатів на керівні посади на муніципальному, регіональному і національному рівнях представництво кожної статі має бути не нижче 40 % і не вище 60 %. Жінки-політики користуються високою мірою довіри і схваленням з боку населення, оскільки саме вони значно вплинули на формування і справне функціонування системи соціального захисту.

Соціал-демократичні партії з їхніми ідеалами рівності й соціальної справедливості, а також тривалим перебуванням при владі не тільки відіграли вирішальну роль у створенні “держави загального добробуту”, а й забезпечили соціально-економічні умови для успішного просування до гендерної рівності. У всіх скандинавських країнах впродовж останніх тридцяти років склалися державні механізми з подолання дискримінації за ознакою статі й забезпечення рівних можливостей для всіх членів суспільства. Ці механізми охоплюють, з одного боку, широку мережу установ і посад, зайнятих реалізацією політики гендерної рівності, а з іншого, систему антидискримінаційного законодавства. Скандинавські держави розглядають проблему гендерної рівності як одну з найважливіших для всього суспільства.

незмінний зовнішньополітичний нейтралітет з 1814 р., неучасть у двох світових війнах; рекордне за тривалістю перебування при владі соціал-демократів, тобто домінування однієї великої партії, яка здійснювала прагматичну лінію і формувала сильний уряд; історичні традиції мирного розв'язання складних соціальних проблем<sup>1</sup>; тривалі і стабільні умови розвитку економіки; кваліфікована робоча сила<sup>2</sup>; активність трудящих, їхня підтримка профспілки соціал-демократів, які добивалися від підприємців часом дуже суттєвих поступок; домінування реформізму в робітничому русі, що сприяло затвердженню цих принципів у його відносинах з капіталом; пошук компромісів на основі врахування інтересів різних сторін; практика соціального консенсусу. В країні цінувався дух гармонії, що ґрунтувався на усвідомленні того, що маленька Швеція може вижити у великому світі з жорсткою конкуренцією тільки за умови об'єднання зусиль усіх сторін.

У світі "шведська модель" ототожнювалася з найбільш розвинутою формою держави добробуту. Однак слід наголосити, що сенс цього словосполучення різний залежно від того, на що саме звертав більшу увагу той, хто його використовував. Найбільш загальне визначення: комплекс соціально-економічних і політичних реалій у Швеції з її високим життєвим рівнем і широким масштабом соціальної політики. Йдучи далі, можна, з одного боку, вказати на змішаний характер шведської економіки, що поєднувала ринкові відносини й державне регулювання, переважання приватної власності у сфері виробництва й усупільнення у сфері споживання. З іншого боку, характерною рисою повоєнної Швеції стала специфіка відносин між трудом і капіталом. Упродовж багатьох десятиріч важливою частиною шведської дійсності виступала централізована система переговорів про укладення колективних договорів стосовно заробітної плати за участі потужних організацій профспілок і підприємців як головних ділових осіб. Причому політика профспілок базувалася на принципах солідарності між різними групами трудящих.

---

<sup>1</sup> Як і в інших Скандинавських країнах, робітничий рух не зробив революційний вибір, віддавши перевагу мирному, ненасильницькому шляху тривалих, поступових реформ просуванню до соціального прогресу на засадах компромісу між різними політичними силами та групами за інтересами, що було підготовлено всім ходом попереднього історичного процесу.

<sup>2</sup> Для Скандинавських країн характерна висока "етика праці" і підприємницької культури, повага людей до результатів роботи, психологічне неприйняття надмірного використання страйків та їх руйнівних наслідків для трудової діяльності.

Ще один варіант у визначенні сутності “шведської моделі” виходив з того, що у шведській економічній політиці чітко простежувалися дві мети: повна зайнятість і вирівнювання доходів. Її результати — активна політика на високорозвиненому ринку праці і винятково великий державний сектор (мається на увазі насамперед сфера перерозподілу, а не державна власність), що займався і займається акумуляцією та перерозподілом значних грошових коштів на соціальні й економічні цілі.

“Шведська модель” передбачає активну роль держави. На цьому наполягали соціал-демократи, які робили ставку на підвищення життєвого рівня шляхом поступових реформ у рамках капіталізму при прагматичному ставленні як до цілей, так і до засобів їх досягнення з урахуванням практичної доцільності і тверезого бачення реальних можливостей. Після того, як на початку 1950-х років основи цієї моделі були сформульовані у профспілковому русі, вони стали стрижнем економічної політики соціал-демократичної партії, яка спиралася на них (кожен член профспілки вважався членом соціал-демократичної партії Швеції). Головний принцип цієї політики полягав у тому, що немає причин для соціалізації засобів виробництва і відмови від вигод ефективної ринкової системи виробництва заради ідеологічних постулатів. Прагматичність такої політики буквально висловив колишній прем’єр-міністр Швеції, лідер соціал-демократів **Улоф Пальме**: “Не треба різати курку, яка несе золоті яйця”. У цьому афоризмі полягає філософія економічних взаємин скандинавської соціал-демократії і ділового світу.

“Скандинавська”, або “шведська модель” виходила з того, що децентралізована ринкова система виробництва є ефективною, держава не втручається у виробничу діяльність фірм, а активна політика на ринку праці повинна звести до мінімуму соціальні втрати ринкової економіки. Сенс полягав у максимальному зростанні виробництва приватного сектору і дуже широкому перерозподілі державою частини прибутків через податкову систему і державний сектор заради підвищення рівня життя народу, але без впливу на основи виробництва. Це призвело до дуже великої ролі держави у розподілі, споживанні й перерозподілі національного прибутку через податки і державні витрати, які досягли рекордних рівнів. У соціал-демократичній ідеології така діяльність одержала назву “функціональний соціалізм”. Звичайно, роль держави не обмежується збиранням податків та їх перерозподілом через різні соціальні виплати й послуги. У своїй довгостроковій політиці вона активно впливає на пріоритетні напрями в розвитку

народного господарства загалом — характер інвестицій, витрати на науково-дослідну сферу<sup>1</sup>, визначає зовнішньоторговельну стратегію. У законодавчому порядку розроблено “кодекс правил” стосовно діяльності приватних компаній, державного, кооперативного і комунального секторів, громадських організацій.

Результатами проведення такої лінії стали досягнення надзвичайно низьких порівняно з іншими країнами показників безробіття, а також успіхи в галузі вирівнювання доходів і рівня життя. Це зумовлювалося, по-перше, політикою солідарності у сфері заробітної плати, націленої на досягнення рівної зарплати за рівну працю. До початку **1990-х років** різниця між зарплатами різних груп працюючих скоротилася більш ніж на половину. Вона також скоротилася між робітниками і службовцями. По-друге, уряд використав прогресивне оподаткування і систему великосяжних державних послуг та виплат. Держава не випускає з поля зору взаємовідносини найманих працівників і роботодавців, виплачує високі пенсії<sup>2</sup> та різні види соціальної допомоги, особливо тим, хто на даний момент не має роботи; допомагає у пошуку нового місця роботи та у перекваліфікації; турбується про здоров'я громадян та їхню початкову, середню й вищу освіту; забезпечує нужденних муніципальним житлом. Все це набуло характеру державних трансфертів, що становлять значну частку в життєзабезпеченні громадян. Причому часом така опіка призводить до того, що безробітні роками не займаються власним працевлаштуванням, оскільки соціальна допомога з боку держави дає можливість безбідно існувати.

---

<sup>1</sup> Керівники держав цього регіону добре розуміють важливість інноваційної політики, інноваційної діяльності для поступу суспільства. За рівнем розвитку науково-дослідних і дослідно-конструкторських розробок Скандинавські країни посідають перші місця серед найрозвиненіших країн світу. Так, у **2006 р.** частка витрат на цю сферу у Швеції становила **3,86 %**, тоді час як у ФРН — **2,46 %**. Шведи пишаються тим, що саме їх інженери винайшли молочний сепаратор, розвідний ключ, термометр, пас безпеки, замок-блискавку, холодильник, комп'ютерну мишку, штучний серцевий клапан, парову турбіну, кулькопідшипник, газовий маяк і багато іншого.

<sup>2</sup> У **1959 р.** у Швеції ввели крім звичайної трудової пенсії ще і Загальну додаткову (народну) пенсію. Її одержують усі громадяни, які досягли **65 років**, незалежно від того, працювала людина чи була на утриманні. Шведські пенсіонери мають пільги на проїзд у громадському транспорті і навіть на відвідання театрів та музеїв, не кажучи вже про те, що медична допомога майже у всіх видах є безкоштовною для шведських громадян.

Таким чином, багато норм надання соціальних пільг виявилися настільки щедрими, що економічні втрати від зловживань ними стали очевидними майже для всіх. Вони підривають стимули до трудової активності і широко породжують утриманські настрої. Деякі дослідники зазначають, що щедрість “держави добробуту” негативно впливає на суспільну мораль, деактивізує особистість, послаблює сімейні зв’язки. Навіть серед соціал-демократів все частіше лунають голоси на підтримку переходу до політики економії та раціоналізації, тобто до більш жорстких правил виплат із соціального забезпечення і страхування, зниження розмірів компенсацій тощо.

Разом з тим слід розуміти, що чималі суми, які “держава добробуту” відпускає на соціальні програми, не виникають “з повітря”. Парадокс полягає в тому, що держава не виробляє додатковий продукт на “громадських” підприємствах, а вилучає необхідні для проведення соціальної політики фінансові ресурси шляхом витонченої і досить обтяжливої системи оподаткування. Головним об’єктом шведського стягнення податків є не підприємство чи бізнес-одинця, а індивідуальний найманий працівник і, меншою мірою, — індивідуальний підприємець. Максимальна ставка на середній прибуток робітника становить 50—65 %, службовця — 80 %<sup>1</sup>. Певні податки також пов’язані з роздрібною торгівлею та послугами населенню.

Шведську “соціальну державу” американський соціолог та економіст **Дж. Бьюкенен** назвав “трансфертною державою”, яка лише стягує податки з індивідів і груп в її юрисдикції, і переводить (transfers) ці кошти у вигляді виплат іншим індивідам і групам даного політичного співтовариства. Через це деякі політологи вважають “державу трансферу” “фіктивним соціалізмом”. насправді клас найманих працівників створює додаткову вартість не тільки для власників засобів виробництва (великої й середньої

---

<sup>1</sup> Від XIX ст. веде своє походження традиція оприлюднювати податкові декларації, причому не тільки видних державних діячів, але й пересічних громадян. В наш час будь-який бажаючий через Інтернет на сайті міністерства фінансів може дізнатися про прибутки мера, сусіда чи місцевого торговця. Це дає змогу оперативно виявляти тих, хто несправно сплачує податки, особливо серед багатих людей. Зворотнім боком є те, що внаслідок надто високого оподаткування великі підприємці намагаються зареєструвати свої фірми, а також перенести виробництво до інших країн, де нижчі ставки й менша вартість робочої сили. Відповідно, виникає питання: чи не перетворюються потужні соціальні програми, що базуються на високому оподаткуванні, на гальмо економічного розвитку?

буржуазії, як власної, так і транснаціональної), але й для бюрократичного апарату центральних та муніципальних державних органів, для верхівки профспілок і правлячих партій. У свою чергу, держава спрямовує одержаний за рахунок високого оподаткування прибуток за вирахуванням трансакційних витрат тим самим найманим працівникам та членам їх сімей, а також тим, хто не працює. Тобто суттєва частка додаткової вартості, вилученої через податки, прокручується “марно”, оскільки вона, врешті-решт, повертається, хоч і у зменшеному вигляді, у ту ж кишеню, звідки була взята. Подібні суперечності “трансфертної держави” критично мислячі аналітики називають серед тих проблем, які загострилися останнім часом у функціонуванні “скандинавської моделі”<sup>1</sup>. Вони також вказують на зростання політичної напруженості у “трансфертному суспільстві”.

Посилюється тенденція до поляризації у спільноті, викликана зростанням тягаря соціальних виплат. Спровоковано розкол населення за ознакою здатності забезпечувати свій матеріальний статус. Воно поділяється на два табори: один складається з економічно активної групи осіб, другий — з тих, хто живе за рахунок соціальних трансфертних виплат. Таке суспільство є поляризованим суспільством, де насправді люди не рівні. І воно має тенденцію до перетворення у конфліктне середовище: з одного боку, та меншість, яка своєю працею забезпечує фінансування соціальних програм, з іншого — більшість, яка одержує трансферти, проте постійно незадоволена їхніми розмірами і воліє одержувати більше. Саме в цьому полягає один із сутнісних викликів скандинавської “державі загального добробуту”. Все частіше лунають голоси стосовно того, що альтруїстична солідарність, ймовірно, має межу. Останнім часом це поєднується з усвідомленням зростання витрат у зв’язку з постарінанням населення і збільшенням чисельності іммігрантів<sup>2</sup>.

<sup>1</sup> З початку 1970-х років спостерігалось значне зростання обсягів державних витрат за трансфертними виплатами в Данії та Норвегії.

<sup>2</sup> Збільшення кількості іммігрантів у Скандинавських країнах призводить не тільки до соціального напруження, зумовленого ксенофобією, але й до змін у партійно-політичному житті. Впродовж тривалого часу в цьому регіоні не були сильними право-радикальні партії з анти-іммігрантськими закликами. Проте останніми роками в кожній із названих країн вони посилили свої позиції, називаючи імміграцію головною небезпекою для місцевих суспільств: загроза національним культурам та ідентичності; джерело злочинів, які можуть довести суспільства до громадянської війни; причина безробіття і фінансових труднощів “держави загального добробуту”. На парламентських виборах у Швеції

Зростання чисельності “нескандинавів” у населенні країн регіону — один з проявів дії глобалізаційних процесів. На країни Північної Європи, як би вони не прагнули зберегти свою ідентичність та модель життя, не можуть не впливати різнопланові сучасні реалії. Глобалізація все більше звужує можливості національно-державного регулювання і розмиває його специфіку, зменшує в ньому роль партійно-політичного фактора. Має значення перехід найбільш розвинених країн світу, до яких належать і Скандинавські, на етап постіндустріального розвитку. “Шведська модель” адекватна за своєю колективістсько-універсалістською природою індустріальному суспільству. Диференціація та індивідуалізація умов виробництва і праці<sup>1</sup> призвели врешті-

---

**19 вересня 2011 р.** крайня права партія “Шведські демократи” вперше в історії одержала 5,7 % голосів (20 депутатських мандатів). При тому, що іммігранти — це 14 % населення Швеції, секретар партії “Шведські демократи” **Бьорн Содерн** заявив, що над країною нависла загроза ісламської революції. А альянс європейських лівих та ісламістів веде до того, що шведам та решті європейців невдовзі доведеться підкорюватися законам шаріату. Свій протест проти такого становища висловив громадянин Норвегії 32-річний **Андерс Берінг Брейвік**, який **22 липня 2011 р.** спочатку влаштував вибух в урядовому кварталі Осло (8 осіб загинуло, 15 поранено), а потім розстріляв 68 осіб на острові Утоя, де розташовувався традиційний молодіжний літній табір правлячої робітничої партії, в якому було чимало вихідців з країн третього світу (загалом загинуло 93 особи — дехто втопився, намагаючись переплисти на інший берег, дехто помер від поранень у лікарні). Терорист власні вчинки за злочинні не визнавав, оскільки заявив своєю головною метою “врятувати світ”, показати Європі небезпеку ісламу. Експертиза виявила, що він хворий на параноїдальну шизофренію і призначила лікування у психіатричній клініці.

В Данії на початку **1970-х років** виникла “Партія прогресу”, один з лідерів якої на щорічному з’їзді заявив: “Єдина різниця між Мухаммедами і пацюками в тому, що пацюки не одержують соціальних виплат... Нам потрібна Данія без Мухаммедів”. Наступницею цієї партії стала “Датська народна партія”, яка виникла у **1995 р.** і від **2001 р.** має третю за чисельністю фракцію в парламенті, а також статус молодшого партнера урядової коаліції. Ядром її передвиборчої агітаційної кампанії на всіх парламентських виборах було гасло “Данія для данців!” Саме з її активністю пов’язаний “карикатурний скандал” **2005—2006 рр.** — публікація в одній із данських газет саркастичних зображень Пророка Мухаммеда і мусульман, що спричинило мультикультурний конфлікт майже світового масштабу.

<sup>1</sup> Соціальна структура армії найманої праці зазнає депролетаризації і все більше диференціюється, відбувається індивідуалізація професійного і кваліфікаційного статусу працівників. На тлі покращення добробуту на зміну одноманітності масових потреб та інтересів приходять їх



решт до втрати ефективності колективістсько-універсалістської методології формування заробітної плати і взагалі регулювання трудових відносин. Відбувається ослаблення позицій профспілок — основи соціал-демократичних партій. Всі ці явища суттєво змінюють структуру і саму атмосферу суспільних відносин та вимагають оновлення парадигми соціально-економічного розвитку.

Збої механізмів регулювання заробітної плати й зайнятості, як і взагалі розмивання національної специфіки розв'язання соціально-економічних проблем, зумовлюються також в останні десятиріччя прискоренням втягнення Скандинавських країн до міжнародного соціально-економічного порядку, який складається насамперед у Західній Європі. Він базується переважно на неоліберальних принципах. Починаючи з 1980-х років лібералізації економіки і соціальної сфери наполегливо вимагає національний капітал. Його представники вказують на те, що в результаті політики обмеження ринку порушуються необхідні для ефективної роботи господарського механізму функціональні зв'язки й залежності. Наприклад, високий індивідуальний податок на прибуток дестимулює трудову мотивацію менеджерів і спеціалістів; низький коефіцієнт диференціації заробітної плати негативно впливає на освітньо-кваліфікаційний рівень робочої сили; монопольне положення державного сектору соціальних послуг перешкоджає розвитку конкуренції та свободі вибору клієнтів; жорстке трудове законодавство протидіє використанню гнучких форм зайнятості, широко впроваджуваних в інших країнах.

Сучасні скандинавські соціал-демократи усвідомлюють, що економіка і суспільство в цілому демонструють тенденцію до змін, тому бачать необхідність певних зрушень у власних настановах у бік неолібералізму. Водночас їхні політичні опоненти розуміють важливість "скандинавської моделі" для населення своїх країн і тому виявляють обережність у трансформаціях, спрямованих на поступове збільшення відповідальності не тільки держави, а й індивіда за власний добробут. І ті, й інші відчувають, що політика, орієнтована багато в чому на обмеження ринку й посилення державно-регулюючого начала, зіткнулася з серйозними викликами інтернаціонального характеру, зумовленими змінами на міжнародній арені.

---

зростаюча багатоманітність. Утверджується тенденція до деуніфікації форм задоволення потреб і до децентралізації регулювання соціальних відносин. Так, підприємства широко запроваджують власні програми соціального страхування та участі працівників, применшуючи таким чином колись майже монопольну роль держави у вирішенні цих завдань.

Скандинавські країни в минулому нерідко суперничали між собою за переважання в регіоні: у XIX ст. провідною була економіка Данії, а після Другої світової війни першість перейшла до Швеції, пізніше найшвидше розвивалася економіка Норвегії, яка спиралася на нафтогазові багатства. Вирівнювання економічних умов між країнами знайшло відображення в політиці і психології, національна ідентичність зазнала змін і набула розвитку в ході взаємодії між цими державами, що мало наслідком більшу збалансованість регіону. З іншого боку, розростання Північноатлантичного альянсу та Євросоюзу призвели до підвищення міри взаємодії малих країн в середині цих союзів, що особливо характерно для північних держав. Данія й Норвегія ще в роки “холодної війни” зробили свій вибір на користь атлантизму і у 1949 р. стали членами НАТО<sup>1</sup>. Швеція тривалий час пишалася своєю давньою традицією збереження нейтралітету, проте після приєднання у 1995 р. до Європейського Союзу національна політика, особливо стосовно безпеки, має враховувати цю обставину і формально-юридично, а головне, за суттю, набула євроцентричного характеру<sup>2</sup>. Треба зважати на ту обставину, що взагалі відбувся певний симбіоз Північноатлантичного альянсу та Євросоюзу на засадах доктрини євроатлантизму. На практиці між ними ролі й функції поділені: за першим залишається сфера безпеки та оборони (“hard security” — “жорстка безпека”), за другим — економіки та соціальної політики (“soft security” — “м’яка безпека”).

Водночас в останні десятиріччя став помітно розвиватися сучасний політичний “скандинавізм”, а ширше — “нордизм”, оскільки до трьох Скандинавських країн у цьому плані приєдналися інші країни Північної Європи, а крім того висловлюють своє прагнення до співпраці країни Балтії — Латвія, Естонія й Литва. Це можна розглядати як історичний прояв субрегіональної спільності на основі схожості політичних інтересів і демократичних цінностей, близькості соціально-економічних параметрів, політичної інфраструктури країн Північної Європи. Для жителів цього регіону крім ЄС і НАТО існують й інші важливі можливості співпраці. Ще у 1952 р. було створено Північну Раду в складі Да-

---

<sup>1</sup> Однак було оговорено “особливу лінію в союзі” — політику нерозміщення Норвегією й Данією іноземної ядерної зброї та військових баз на своїй території у мирний час.

<sup>2</sup> Тобто шведський нейтралітет як історична особлива форма міжнародної поведінки, неучасті у суперечностях і політиці великих держав за умов глобалізації та регіональних інтересів повністю себе вичерпав і переродився.

нії, Норвегії, Швеції, Фінляндії та Ісландії. У 1990-ті роки з'явилися Рада держав Балтійського моря, Арктична Рада, Рада Баренцова Євроарктичного регіону. Вони утворилися з метою підтримки у народів регіону добросусідства та кооперації, економічного розвитку та засвоєння природних багатств, покращення умов життя людей. Діяльність у цьому плані одержала назву "Північне співробітництво". В результаті країни Північної Європи за рівнем і глибиною розвитку інтеграційних зв'язків помітно переважають наявні у світі міждержавні інтеграційні угруповання, у тому числі й Євросоюз. Їм вдалося створити унікальну систему багатосторонніх зв'язків у галузях економічного, політичного, соціального, науково-технічного і культурного життя. Розвиток інтеграційних зв'язків між ними дав змогу кожній із країн регіону вирішувати широке коло внутрішніх проблем, усунути підстави для конфліктів між сусідами, допомагати відстоювати свої інтереси на міжнародній арені, зрештою давати їм можливість бути почутими у світовому багатоголоссі.

Покажемо той факт, що у своєму виступі в норвезькому парламенті 23 березня 2010 р. міністр іноземних справ Юнас Гар Стйоре висунув пропозицію добиватися колективного членства північних країн у Великій двадцятці ("G-20"). У зв'язку з фінансово-економічною кризою, що на світовому рівні розпочалася у 2008 р., роль "G-20" помітно посилилася. В рамках цієї організації керівники держав та урядів, міністри фінансів, голови центральних банків намагаються знайти рішення проблем світової економіки. Норвезький міністр заявив: "Північні країни разом з провідними державами світу мають брати участь в обговоренні питань фінансової кризи, клімату та енергетики". На його думку, північні країни мають бути представлені у "G-20", оскільки їхня сумарна економічна міць — серед десяти перших економік світу<sup>1</sup>. Крім того, вони надають велику допомогу ООН та іншим міжнародним організаціям<sup>2</sup>.

На сьогодні Скандинавія є вельми благополучним суспільством. Її політична система успадкувала від минулого і суворо дотримується принципів компромісу та громадянської згоди (консенсусу) між основними верствами населення. Цей принцип, у свою чергу, зумовив розстановку політичних сил, що базується

---

<sup>1</sup> Хоч Скандинавські країни і зазнали негативних впливів під час останньої світової фінансово-економічної кризи, проте вони незіставні з ситуацією в багатьох інших державах.

<sup>2</sup> Норвегія жертвує найбільший серед інших держав відсоток свого національного прибутку на допомогу бідним країнам.

на їх відносній рівновазі, так званому “балансі влади”. Останній виступає як “модус вівенді”<sup>1</sup> політичних організацій, як лівого, так і правого спрямування. Ця обставина забезпечує відносну парламентську стабільність і більш-менш спокійний внутрішньополітичний клімат. Здається привабливим і таким, що можна перенести до інших країн, досвід соціально-економічної моделі. Але механічно перенести на чужий ґрунт навіть найпрогресивніший досвід — дуже складно. Кожна країна має власний національний характер, свої традиції, історію та інституціональні структури, а багато з того, що приваблює в досвіді розвитку Скандинавії, засновано на специфічних традиціях та інститутах цих країн із давнім походженням. Однак деякі корисні моменти інші країни можуть запозичити. Наприклад, досвід активної політики на ринку праці: краще проводити перепідготовку безробітних і повертати їх до праці, зокрема за допомогою субсидій для переїзду до вакантного робочого місця, ніж витратити величезні суми на виплати безробітним. Безробіття — це не тільки негативні наслідки для людини, але й дуже витратний метод боротьби з інфляцією та вирішення структурних проблем. Тому краще використовувати інші шляхи їх подолання.

Хоч Скандинавські країни на сучасному етапі мають певні проблеми, однак в цілому вони успішно адаптуються до нових реалій, перебуваючи в лавах європейських лідерів у сфері формування “нової економіки” — розвитку інформаційних технологій, телекомунікацій, комп’ютеризації. Вони зберігають конкурентоспроможність своїх економік, водночас уникаючи різких поворотів у соціальній політиці, чому сприяє особлива політична культура як політичних лідерів, так і пересічних громадян.

## *Література*

*Аксенов С.М.* Шведская модель развития общества / С.М. Аксенов // ЭКО. — 2006. — № 10.

*Аксенов С.М.* Трансформирование шведской модели социально-экономического развития — консолидированное движение к единой Европе, или Развитие процессов регионализации стран Северной Европы / С.М. Аксенов // Приоритеты социально-экон. политики стран Евросоюза. — М., 2008.

*Болотникова Е.Г.* Праворадикальные партии Швеции / Е.Г. Болотникова // ПОЛИТЭК. — 2008. — № 1.

*Волков А.* “Шведский социализм” сегодня / А. Волков // Современ. Европа. — 2003. — № 2.

<sup>1</sup> Латиною *modus vivendi* означає — спосіб життя, спосіб існування.

- Волков А. Северные страны: Первые годы нового тысячелетия / А. Волков // Мировая экон. и междунар. отнош. — 2007. — № 1.
- Волков А. Северные страны: под ударами кризиса / А. Волков // Мировая экон. и междунар. отнош. — 2010. — № 7.
- Воронов К. Страны Северной Европы: сближение геополитических линий / К. Воронов // Мировая экон. и междунар. отнош. — 2010. — № 5.
- Ворчакова І. Рівень участі жінок в соціально-політичному житті Скандинавських країн / І. Ворчакова // Сучасна укр. політика. Політики і політологи про неї. — К. ; Миколаїв, 2009. — Вип. 16.
- Гришин И. Социал-демократия Швеции: трудное расставание с прошлым / И. Гришин // Мировая экон. и междунар. отнош. — 2000. — № 9.
- Гришин И.В. Шведская модель общественного развития: дихотомия рынок — политика / И.В. Гришин // Мировая экон. и междунар. отнош. — 2005. — № 10, 11.
- Гришин И.В. Экономическая демократия: Шведский казус / И.В. Гришин // Мировая экон. и междунар. отнош. — 2006. — № 5.
- Гришин И. Выборы в Швеции: судьбоносный сдвиг? / И. Гришин // Мировая экон. и междунар. отнош. — 2007. — № 3.
- Гришин И. Швеция все более теряет особость / И. Гришин // Мировая экон. и междунар. отнош. — 2011. — № 3.
- Дьякова В. Скандинавский парламентаризм. Сравнительный анализ политических институтов / В. Дьякова [Эл. ресурс]. — Режим доступа: [centurion-center.narod.ru/scand.html](http://centurion-center.narod.ru/scand.html)
- Исаев М.А. Политическая система стран Скандинавии и Финляндии / М.А. Исаев, А.Н. Чеканский, В.Н. Шишкин. — М., 2000.
- Линдбек А. Шведский эксперимент / А. Линдбек // Очерки о мировой экономике. — М., 2002.
- Плевако Н.С. Государство благосостояния в Швеции / Н.С. Плевако // Северная Европа: проблемы истории. — 2005. — Вып. 5.
- Прохоров П. Социализм с нефтегазовым лицом / П. Прохоров // Эксперт. — 2007. — № 41.
- Прохоров П. Содружество независимых королевств / П. Прохоров, В. Скрипов [Эл. ресурс]. — Режим доступа: [expert.ru/northwest/2011/14/sodruzhestvo-nezavisimiyih-korolevstv/](http://expert.ru/northwest/2011/14/sodruzhestvo-nezavisimiyih-korolevstv/)
- Сафронов А.П. Внутренние противоречия шведской модели “благосостояния” / А.П. Сафронов [Эл. ресурс]. — Режим доступа: [www.google.com.ua/url?=http://www.rusrand.ru/Dokladi3/Safronov.pdf](http://www.google.com.ua/url?=http://www.rusrand.ru/Dokladi3/Safronov.pdf).
- Северная Европа: проблемы истории : Сб. науч. тр. — М., 1995.
- Северная Европа. Регион нового развития / под ред. Ю.С. Антюшиной. — М., 2008.
- Степанова Н.М. Политика гендерного равенства в Скандинавских странах / Н.М. Степанова // Гендерная реконструкция политических систем. — СПб., 2003.

---

---

# ПОСТКОМУНІСТИЧНІ КРАЇНИ ЄВРОПИ

Одним із найзначніших явищ сучасної політичної історії став крах державних втілень комуністичної ідеології в низці країн світу. До них насамперед належать країни Європи. Об'єднані позначенням “посткомуністичні”, вони поділяються на центрально-східні (Вишеградська четвірка: Чехія, Словаччина, Польща, Угорщина, — плюс Словенія), більш успішні у просуванні шляхом трансформацій, і південно-східні (Болгарія, Румунія, Албанія та республіки, що утворилися внаслідок дезінтеграції Югославії<sup>1</sup>: Сербія, Чорногорія, Хорватія, Македонія, Боснія і Герцеговина).<sup>2</sup> У політологічній літературі далеко не завжди має місце таке розділення. Можна зустріти назви: Центрально-Східна і Південно-Східна Європа і відповідна аббревіатура ЦСПСЕ; Центральна і Східна Європа (ЦСЕ) або просто Східна Європа. Останнім часом з'явилося словосполучення “Нова Європа”. Така назва стала наслідком приєднання більшості цих країн до Європейського Союзу. Інший варіант пояснення: країни, які протестували проти агресії США в Іраку у 2003 р., зокрема Франція та Німеччина, були зневажливо названі американцями “Старою Євро-

---

<sup>1</sup> Словенія — колишня частина Соціалістичної Федеративної Республіки Югославії — за показниками свого розвитку належить до першої групи. Республіка Косово — частково визнана держава, яка на кінець 2000-го року мала чимало власних специфічних проблем.

<sup>2</sup> Частина держав, утворених внаслідок розвалу СРСР, хоч і може бути віднесена частково до європейських посткомуністичних країн, частіше позначається як пострадянські і розглядається у відповідному розділі.

пою”, а ті, які підтримали Америку, серед них і частина посткомуністичних (Польща, Чехія, Словаччина, Угорщина, Болгарія, Румунія, Албанія, Македонія) — “Новою”. Посткомуністичні держави Європи дуже різні. Вони відрізняються одна від одної за рівнем економічного розвитку, характером міжнародних зв’язків, історичними і культурними традиціями. Це конгломерат держав, які лише умовно можна вважати особливим регіоном, що внутрішньо склався. Разом з тим їх можна об’єднати й розглядати в сукупності на підставі спільності історичних доль та перспектив.

Після закінчення Другої світової війни перед сильно постраждалими країнами ЦСПСЄ постали складні завдання відбудови господарства і трансформації політичних систем. З кінця 1946 р. почали формуватись ліві блоки за участю комуністів, соціал-демократів та їх союзників. Ці коаліції проголошували своєю метою мирний перехід до соціалістичної революції і, як правило, одержували перевагу при проведенні демократичних виборів (комуністичні ідеї мали високий авторитет на тлі вирішальної ролі СРСР у розгромі фашизму). У 1947 р. нові уряди, користуючись відкритою підтримкою радянської військової адміністрації і спираючись на органи державної безпеки, спровокували низку політичних конфліктів, що призвело до розгрому селянських та буржуазно-демократичних партій. Після придушення опозиції відбулося злиття комуністичних і соціал-демократичних партій з наступним знищенням лідерів соціал-демократів. До 1948—1949 рр. практично всі країни ЦСПСЄ офіційно проголосили курс на побудову основ соціалізму. Аби “об’єднати зусилля” і заради спільної безпеки у 1949 р. утворено Раду економічної взаємодопомоги, а у 1955 р. — оборонну Організацію Варшавського договору, що дозволяло Москві здійснювати контроль над своїми союзниками економічними та військово-політичними засобами.

Період 1948—1989 рр. в історії названих країн прийнято позначати як “державний соціалізм”, коли відбувалася модернізація за радянським зразком. Керівництво комуністичних партій, які прийшли до влади за підтримки СРСР, проголосило відданість ідеям марксизму-ленінізму. Побудова нового суспільства здійснювалась на засадах централізованої диктатури, яка розглядалася як головна умова “звільнення праці і всіх трудящих”. До набору неодмінних ознак входили: відсутність приватної власності і ринкових відносин; “влада рад” — інституційна модель, що зовні нагадувала парламентську республіку, але насправді — те, що одержало у західній політології назву “party-state” (у перекладі “партія-держава”), тобто дійсна роль правлячої партії в держа-

ві; єдина домінуюча комуністична ідеологія (насправді її вкоріненість та міра розкладу різнилися від країни до країни); схожа політична культура, особливо серед еліт. Що до економіки, то господарства країн “соціалістичного табору” мали такі ознаки: висока частка промисловості у ВВП при низькій частці внутрішньої і зовнішньої торгівлі, а також сфери послуг; надмірна частка промислового виробництва припадала на виробництво засобів виробництва на шкоду випуску товарів масового споживання; вкрай низький обсяг виробництва продукції, конкурентоспроможної на міжнародному ринку; переважаюча кількість застарілої продукції у промисловому виробництві; надмірна мілітаризація економіки. Головне — це надцентралізований характер господарської сфери, яка характеризувалася як командно-адміністративна. Економічний механізм базувався не на об’єктивних ринкових регуляторах господарського розвитку, а на постулатах кабінетної теорії політекономії соціалізму, яка наполягала на відповідному жорсткому плануванні, тобто на суб’єктивістсько-політичних регуляторах. Це виявилось цілковитою утопією і породило потужні структури бюрократичної системи управління, відірвані від життєвих реалій.

Під пильним наглядом Кремля утворився казармений соціалізм, радше тоталітарне суспільство, яке не піддавалося реформуванню<sup>1</sup> і перетворилося на перешкоду на шляху до суспільного прогресу. Врешті-решт з’ясувалося, до повоєнний рух країн ЦСПСЕ завів їх у глухий кут. Результатом стала повна втрата довіри з боку народів до власних влад. У шорах “єдино правильного марксистсько-ленінського вчення”, що “обіцяло” встановлення комуністичної влади на всій земній кулі, партійне керівництво не воліло зважати на ті соціальні перетворення, що відбулися впродовж періоду побудови “нового суспільства”. Хоч до кінця ХХ ст. селянське походження в країнах соціалістичної системи залишалося домінуючим для всіх соціальних груп — від вищих державних посадовців до некваліфікованих робітників — не можна заперечувати, що період “побудови соціалізму” позначився масовою висхідною соціальною мобільністю. З одного боку, прискорена урбанізація, пов’язана з індустріалізацією, сформувала нового городянина з настроями вчорашнього селянина — прагненням

---

<sup>1</sup> Спроби реформувань в Угорщині у 1956 р. і Чехословаччині у 1968 р. та масові виступи на їх підтримку були придушені жорстокими репресіями з використанням збройних сил. Із “незгодною” Югославією відносини набули “прохолодного” характеру. Албанія поступово відійшла від тісної співпраці з “братніми” країнами.



матеріального накопичення, зумовленим спогадами про бідність, свою чи батьківську, орієнтацією на зрівняльну справедливість, забезпечувану державним патерналізмом, політичною апатією. Гарантії повної зайнятості, безоплатного медичного обслуговування та освіти створювали відчуття безпеки та впевненості у завтрашньому дні.

Разом з тим упродовж 1970-х років і далі у самостійне життя вступала значна за чисельністю молодь, освічена, налаштована у неконформістському дусі, вихована на ідеях рівності та справедливості. Вона цікавилася тим, як живуть люди за Берлінською стіною, тому близькими їй стали ідеали демократії, свободи, індивідуального успіху. Роль “пускового мотору” в переорієнтації суспільства на ліберальні цінності відіграли молоді інтелігенти. За спостереженнями соціологів, саме освіта виступила детермінантою ідеологічного вибору на користь лібералізму в широкому його розумінні. Амбіційні плани “споживання, що наздоганяє Захід”, породжували в молодого східноєвропейця переконання, що життя стає або повинне ставати все кращим, і незабаром відбудеться перелом до якісно нового стану. Посилювалося прагнення “жити, як на Заході”, де рівень добробуту перевищував той, що мало населення країн соціалізму<sup>1</sup>. До цього додавалися настрої інших верст населення, змученого одвічними проблемами обмежень та нестач.

З часом у деяких країнах почала виявлятися відкрита інфляція. Це було одним з проявів того, що економічна модель соціалізму, запозичена в СРСР і здійснювана місцевим керівництвом<sup>2</sup>, ви-

---

<sup>1</sup> Рівень життя в європейських соціалістичних країнах був значно кращим, ніж у радянських людей.

<sup>2</sup> Радянська модель — це альтернатива тодішньому капіталізму з його механізмами еволюції, такими як приватна власність, нерівність, ринок, що саморегулюється, конкуренція, ідеологія індивідуалізму, розділення економіки й політики. Відмова від природно-історичних механізмів соціальної еволюції призвела до застосування політико-ідеологічних способів мобілізації людей: постійної ідеологічної “обробки” населення, досягнення політичної єдності, культивування класових цінностей, боротьби з інакомисленням, використання політичних міфів, репресій. На певному етапі індустріального суспільства за умов “ворожого оточення”, що прагне знищити “єдино правильну найпрогресивнішу в історії людства систему”, тотальна маніпуляція громадською думкою за допомогою масової комуністичної партії, сильної держави та потужних засобів масової пропаганди давала змогу досягати значних успіхів. Однак історія показала, що можливості системи, яка спирається не на природний рух інтересів і потреб індивідів, а на підкорення їх колективній

черпала свої можливості й опинилась у стані глибокої кризи. Криза означала, що структури управління суспільством, у тому числі економікою, не відповідали новітнім вимогам розвитку продуктивних сил, гальмували їх прогрес, тим самим зважаючи матеріальну основу існування людей, заганняючи їх у стан постійного дефіциту, в якому доводилося вести виснажливу боротьбу за існування. Наприкінці **1980-х років** склалася ситуація, коли і керувати, і жити по-старому стало неможливо. Спроби здійснити ті чи інші економічні реформи були приречені на провал через ймовірність підриву інтересів партійної ієрархії — “ядра політичної системи”, як наголошували радянські товариші. Ось чому перехід до повнокровної ринкової економіки не міг початися без політичної революції.

Надцентралізація у сфері економіки і провідна роль держави у керівництві нею є однією з головних ознак тоталітарної системи<sup>1</sup>, сенс якої полягає в контролі та регламентації всього — від планів виплавки сталі до настроїв громадян. У цьому полягає відмінність тоталітарної системи від авторитарної, яка не зазіхає на те, щоб командувати думками підлеглих. У тоталітарній системі людина втрачає спонукальні економічні стимули до праці, відсутність яких компенсується або насильством, або спробами розпалити масовий ентузіазм. Наприкінці **1980-х років** останнє вже не спрацьовувало. Ініціативність, зацікавленість, добросовісність,

---

волі й меті, які визначаються партією-державою, одні для всіх, дуже обмежені. Однією з мегатенденцій розвитку світу в останні десятиріччя минулого століття виявився “тріумф особистості”, інакше кажучи, зростання значення індивідуалізму в різних сферах та проявах. Засадничий антиіндивідуалізм комуністичних настанов і практик увійшов у протиріччя з тенденціями розвитку світу, серед яких, крім зазначеного, важливе місце посіли перехід до інформаційного суспільства та глобалізація, яка ламає будь-яку закритість. Символічним у цьому сенсі став злам Берлінської стіни **9 листопада 1989 р.** Він позначив не тільки рух до об'єднання німецьких земель, Європи, але й злам “залізної завіси” між країнами соціалізму та їхніми опонентами.

<sup>1</sup> Задовго до остаточного краху тоталітарної системи почалося її переродження та саморозклад. Її головна системоутворююча риса — тотальність — почала слабшати після смерті **Й. Сталіна** у **1953 р.** Прихована плюралізація стала розвиватися в Угорщині, Югославії, Польщі, в останні роки — у Болгарії, Чехословаччині і навіть Німецькій Демократичній Республіці напередодні її об'єднання із Західною Німеччиною. Якщо розглядати ліквідацію тоталітаризму як процес, не зводячи його до акту відсторонення правлячих комуністичних партій від влади, то стає зрозумілим, чому політичні перевороти не супроводжувалися, за рідкісним винятком, соціальними катаклізмами із кровопролиттям.

відповідальний творчий підхід до справи не вписувалися в ту систему відносин. А саме ці риси працівника стали необхідними в нових умовах другої науково-технічної революції ХХ ст., головний зміст якої — комп'ютеризація і вільний обіг інформації, головним наслідком чого є вихід найбільш розвинених країн на постіндустріальний рівень розвитку.

До кінця 1970-х років позначилася тенденція до перетворення “світової соціалістичної системи” на другорядну економічну і соціально-політичну силу на світовій арені. Сильні позиції зберігалися лише у військово-стратегічній сфері завдяки військовому потенціалу СРСР, який, врешті-решт відіграв чи не вирішальну роль у тому, що радянська економіка не витримала такого переважання. Надзвичайно важким тягарем для народного господарства Радянського Союзу виявилася “братня допомога” комуністичним і робітничим партіям світу, а також країнам “соціалістичної співдружності”, які, спекулюючи ідеями “пролетарського інтернаціоналізму”, користувалися багатьма ресурсами СРСР, зокрема енергоносіями, практично безкоштовно. За це правлячі партії соціалістичних країн мали демонструвати визнання авангардної ролі Комуністичної партії Радянського Союзу.

Позиції самих комуністичних і робітничих партій ЦСПСЄ до кінця 1980-х років значно послабшали. Вони втратили політичний характер, перетворилися на продовження державної машини з невідворотним бюрократичним переродженням, нездатністю до оновлення та втратою зв'язків з масами. Їхня політика, попри всі заклики про “єдність партії й народу”, втратила довіру людей, особливо коли керівну ланку все більше роз'їдала корупція, втрачалися моральні орієнтири і все більше впадала в очі нерівність щодо матеріальних благ. На останньому етапі існування соціалістичної системи чимала частина партійно-державної бюрократії спромоглася забезпечити собі контроль над тією чи іншою часткою “загальнонародної власності” і була зацікавлена в ліквідації тієї системи, яка не дозволяла відкрито користуватися такими можливостями, у легітимації нелегально набутої “приватизованої” власності та отриманні відповідного статусу в суспільстві. Ці “кадри” не чинили опір руйнуванню тоталітарної системи. Як згодом показав подальший розвиток подій, і в посткомуністичний період ці люди залишаються найбільш впливовими, маючи домінуючі позиції в економіці й політиці.

Передумови революційного зламу системи, що існувала, склалися насамперед внутрішні, але свою роль відіграли й зовнішні фактори. Поєднанням перших і других стало пригнічення націо-

нальної гордості народів Європи через переконання, що комуністичний режим з усіма його наслідками нав'язаний ззовні, з Москви. Придушення виступів незгодних Угорщини (1956 р.) та Чехословаччини (1968 р.) було втіленням “доктрини Брежнєва” — доктрини “обмеженого суверенітету”. Колишній чеський дисидент, а потім президент Вацлав Гавел<sup>1</sup> на міжнародній конференції, яка проходила у 2001 р., заявив: “Радянське панування характеризувалося духовним і фізичним насильством, тупістю, невіглаством, порожньою монументальністю і загальною відсталістю, що хвалькувато видавалося за прогрес”.

Особливе роздратування у місцевого населення викликало перебування на території східноєвропейських країн радянських військ. У Польщі (67 тис. військовослужбовців з відповідним спорядженням), в Угорщині (65 тис.) та Східній Німеччині (546 тис.) вони перебували всі 45 років існування цих країн як соціалістичних. У Чехословаччині (87 тисяч) — 25 років, тобто від “Празької весни” 1968 р. У Румунії (за різними джерелами чисельність радянських військ у різні роки коливалася — близько 750 тис.) — майже 15 років, поки не були виведені у 1958 р. Радянські військовослужбовці дисциплінованістю не вирізнялися, траплялося чимало випадків негідної поведінки. До місцевої власності ставлення було далеким від обережного. Зокрема, дуже потерпали сільськогосподарські угіддя, сади, ліси під час військових навчань і просто в результаті крадіжок. Міністерство оборони СРСР за експлуатацію своїми військовими земельних та лісових угідь, транспортних магістралей, водоймищ, повітряних просторів тощо ніколи нічого не сплачувало союзникам. Місцеве населення сприймало все це як масову окупаційну практику, офіційна влада підраховувала збитки і вчиняла військовим позови, які практично ніколи не задовольнялися. Тому не дивно, що народи європейських соціалістичних країн прагнули звільнитися від радянсько-го пресингу в усіх його проявах.

В цьому їм допомогла позиція радянського керівництва в особі Михайла Горбачова — останнього генерального секретаря центрального комітету КПРС. Він ініціював “перебудову” в Радянському Союзі і закликав керівництво правлячих партій у соціалістичних країнах до здійснення відповідних реформ із повною відповідальністю за них. До тих обставин, які зумовлювали загальне ослаблення позицій комуністичних партій в соціалістич-

---

<sup>1</sup> Президент Чехословаччини з 1989 р. до 1992, Чехії у 1993—2003 рр. (з 1 січня 1993 р. існують окремо держава Чехія і держава Словаччина).

них країнах Європи, додалася втрата значною частиною комуністів віри в себе, оскільки їхні партії стрімко втрачали не тільки опору в особі КПРС та її можливостей<sup>1</sup>, але й легітимність (в радянській Конституції було знято статтю шосту, яка визначала керівну роль компартії у політичній системі держави, тобто очікувалися аналогічні зміни і в країнах — радянських сателітах). В реальному житті компартії з організацій “палких революціонерів” перетворилися на бюрократії з мільйонів посередніх людей, які зайняли впливові позиції в різних сферах суспільного життя. Однак задля виправдання такого становища їм потрібна була ідеологія. “Нове мислення” М. Горбачова, орієнтоване на “загальнолюдські цінності”, сильно підірвало претензії партократів на непохитне панування в суспільстві.

Надмірне військово-політичне та фінансово-економічне навантаження, пов’язане з утриманням цього регіону в зоні свого впливу, виснажило Радянський Союз і його патерналістська політика відійшла в минуле. Зворотною стороною цього стало відчуття більшої незалежності від “старшого брата” з боку країн — членів соціалістичної співдружності та їх переорієнтація на Захід, який виявився успішнішим у плані економічного, науково-технічного і соціального розвитку. Все більше жителі цих країн тяглися до Заходу, вірили у свою ідентичність із Західною Європою. Захід, у свою чергу, здійснював кроки на підтримку таких прагнень.

Спецслужби США та їх союзників розробляли і здійснювали заходи, спрямовані на розвал світової системи соціалізму, насамперед через підтримку опозиційних рухів. Головним з них вважалася “Солідарність” — перша у соціалістичних країнах незалежна профспілка, створена у 1980 р. у Польщі — центральній країні серед сателітів СРСР. Ця організація одержувала з-за кордону суттєву матеріальну та фінансову допомогу через католицьку церкву. Гроші надходили з фондів ЦРУ, з американського “Національного фонду демократії”, з фонду Дж. Сороса “Відкрите суспільство”, від західноєвропейських профспілок, від Ватикану. Постачалося технічне устаткування<sup>2</sup>: друкарські верстати, комп’ютери, ксерокси, факси тощо. Звичайно, якби не масова підтримка “Солідарності” та антисоціалістичної опозиції з боку

---

<sup>1</sup> Під час повалення влади комуністів радянські військові залишалися в казармах, а пізніше були виведені з країн ЦСПС.

<sup>2</sup> У тоталітарних країнах заборонялося щось друкувати і поширювати без дозволу влади. Існував термін “самвидав”, за що присуджували до ув’язнення.

широких мас населення, навіть за іноземної допомоги, вона навряд чи в перемогла у **1989 р.** на перших у колишньому соцтаборі парламентських виборах, а її ватажка — електрика гданської верфі **Леха Валенсу** не обрали б у **грудні 1990 р.** президентом Польщі.

У **жовтні того ж року** на з'їзді Угорської соціалістичної робітничої партії переміг реформаторський напрям, який реорганізував УСРП в соціал-демократичну партію і висловився за ринкову економіку та багатоманітність форм власності.

У листопаді пленум ЦК Болгарської компартії зняв **Тодора Живкова** з посади генерального секретаря, яку той займав з **1971 р.**

У Чехословаччині після студентських виступів у тому ж місяці Комуністична партія була усунута від влади, а **29 грудня** на хвилі масового ентузіазму президентом став **Вацлав Гавел**.

У листопаді—грудні **1989 р.** утворився коаліційний уряд Німецької Демократичної Республіки, який невдовзі зробив все від нього залежне задля об'єднання з ФРН.

**Грудень** приніс повалення режиму **Ніколае Чаушеску** в Румунії.

У **січні 1990 р.** внаслідок розколу в Союзі комуністів почалася дезінтеграція соціалістичної федеративної Югославії.

У **травні 1990 р.** всезагальний страйк призвів до формування коаліційного уряду в Албанії.

Названі події — це віхи хвилі “оксамитових революцій”, які прокотилися Європою впродовж **1989—1990 рр.** Свою специфічну назву ці перевороти одержали тому, що, по-перше, зміна правлячих політичних сил пройшла мирно, без насильства й крові, хоч винятком стали Румунія<sup>1</sup> та Югославія<sup>2</sup>. По-друге, відбувся

---

<sup>1</sup> У **грудні 1989 р.** у невеликому містечку Тимишоарі відбулася мирна демонстрація з антидиктаторськими гаслами. Її жорстоко придушили сили безпеки та війська. На розправу робітники міста відповіли загальним страйком, що стало початком демократичної революції. Заворушення охопили багато міст. У столичному Бухаресті вони набули характеру зіткнень з урядовими військами. За наказом **Н. Чаушеску** частини спецпризначення відкрили вогонь по мітингуючих, але армія в цілому заявила про свій нейтралітет, а пізніше перейшла на бік повсталих. Маніфестанти захопили будівлю ЦК КПР. Впродовж кількох днів у столиці йшли бої зі спецпідрозділами, вірними диктатору. Проте їх опір невдовзі був подоланий, і влада перейшла до Фронту національного порятунку. **Н. Чаушеску** та його дружину **Олену** схопили і **25 грудня**, за вироком військового суду, розстріляли. Президентом Румунії став лідер Фронту національного порятунку **Іон Іліеску**.

<sup>2</sup> На терені колишньої Югославії пізніше спалахнула тривала і кровопролитна війна.

перехід від жорсткого тоталітаризму до демократії. Хоч деякі політологи заперечують той факт, що це насправді революції, варто наголосити, що події тих років мали наслідком кардинальні зміни у всіх сферах життя: політичній, економічній, соціальній, ідеологічній. Основний зміст започаткованих трансформацій — розбудова ліберально-соціальної демократії разом зі створенням ринкової економіки, що вплинуло на перетворення в інших галузях. Відбулося падіння комунізму, тобто зміна суспільного ладу, насправді революція, хоч демонтаж соціалізму проходив реформістським шляхом. Це — революції нового типу, без брутального фізичного насильства (точніше, з мінімальним фізичним насильством), без масштабних зіткнень великих соціальних сил.

Характерна особливість подій 1989—1990 рр. — нестійкість ідейно-політичних сил, які брали в них участь. Їх позначають як анти тоталітарні, точніше визначення не можливе, тому, що вони були далекими від виразного ідеологічного та соціально-політичного самовизначення. По суті, це були хиткі коаліції досить різнорідних у соціально-політичному й ідейному відношенні течій, які до того моменту ще не оформилися (наприклад, “Солідарність” у Польщі або “Громадянський форум” у Чехословаччині). Вони виявляли єдність тільки у боротьбі проти старої влади, тому невдовзі після перемоги різноманітні об’єднання розпалися. У кожній країні діяла велика кількість політичних партій, які прагнули влади і яким важко було знайти спільну мову. Шлях до стабільності виявився дуже важким внаслідок складного економічного становища, соціальної напруженості, гострих політичних конфронтацій, ностальгії значної частини населення за часами соціалізму або розчарувань внаслідок невиправданих сподівань. Адже руйнуючи “стару систему”, населення східноєвропейських країн сподівалося на різке покращення у сфері матеріального споживання, розширення можливостей для соціальної мобільності, на вільний доступ до престижних професій. Натомість суспільство, яке прагнуло більшої соціальної справедливості, стало ще більш економічно й соціально стратифікованим.

Як показує історичний досвід, у розвинених країнах Заходу спочатку формувалася ринкова економіка, а потім складалася демократична система. Натомість у посткомуністичних країнах обидва процеси відбувалися одночасно<sup>1</sup>, що виявилось надзвичайно складною справою, хоч і з опертям на іноземний досвід, із

---

<sup>1</sup> Процес ліквідації соціалізму в країнах ЦСПСЄ у цілому йшов схожими шляхами, хоч мали місце й деякі національні особливості.

запозиченням європейських напрацювань. Однак системна трансформація у країнах, що розглядаються, не була імпортованою чи нав'язаною, вона внутрішньо визріла. Політичні режими країн "реального соціалізму", а також їхні ідеологічні підвалини не залишали місця для оптимізації політичного устрою, а отже, всіх сфер, на які він впливав. Стали нагальними докорінні зміни політичного устрою.

Історія свідчить, що процеси економічного й політичного розвитку країн взаємопов'язані. У посткомуністичних державах впродовж першого двадцятиріччя їх нового способу існування процес демократизації політичної сфери, як правило, відбувався швидше і ґрунтовніше, ніж розвиток ринкової економіки, особливо створення оптимальних структур ринку. Іноді налагодження функціонування демократичної політичної системи на деякий час ускладнювало проведення економічної політики, орієнтованої на господарське зростання. Проте у тривалій перспективі демократична політична система підтримує й полегшує процес зростання, оскільки має здатність коректувати помилки в цій галузі.

За час, що минув від "оксамитових революцій", у політичній сфері посткомуністичних країн Європи відбулися неоднозначні перетворення. Стабілізувався набір демократичних інститутів, атрибутів демократії, характерний для держав із демократичною політичною культурою. Насамперед це парламент та інститут президентства. Кожні чотири-п'ять років проводяться демократичні парламентські і президентські вибори. Передача влади шляхом виборів стала нормою політики. У більшості посткомуністичних країн Європи встановилася парламентська система влади. Ймовірно, дало про себе знати побоювання того, що після тривалого періоду авторитарної влади, персоніфікованої в особі генерального секретаря комуністичної партії, у зв'язку зі слабкістю демократії сильне президентство може призвести до нової диктатури. Опозиція поступово перетворюється на механізм контролю за діяльністю уряду. Формується, хоч із великими складнощами (насамперед через слабкість громадянського суспільства), новий механізм артикуляції та узгодження різних суспільних інтересів. Йде процес децентралізації та деконцентрації влади. Додержуються основні політичні права і свободи громадян. Жодна з організованих політичних сил (у тому числі й комуністи) не була виключена з процесу демократичних виборів. Вдалося уникнути масштабних соціальних катаклізмів, що могли б загрожувати демократичному правопорядку. Навіть кризові ситуації не змогли примусити звернути з демократичного шляху.



Водночас мали місце періодичні спроби розширення президентських повноважень за межі конституційних рамок<sup>1</sup>, замаху виконавчої влади на незалежність засобів масової інформації, агресивні нападки на всіх “лівих” з метою витіснити їх з політичного та громадського життя. Хоча і прийняті нові Конституції<sup>2</sup> і тим самим функціонування нових політичних структур регулюється законодавчим чином, напрацьована правова база повільно перетворюється на дієвий регулятор суспільних відносин. Не тільки пересічні громадяни, але й еліта з великими труднощами звикають до нових правил життя, які засновані не на тоталітарних порядках, а на набутих політичних правах і свободах, на правових засадах, взаємодії та консенсусі<sup>3</sup>. Наприкінці першого десятиріччя XXI ст. посткомуністичні країни Європи перебували на різних щаблях демократизації. Найвищі місця займали Словенія, Словаччина, Болгарія, Чехія, Угорщина, а найнижчі — Албанія, Сербія, Чорногорія, Хорватія і Боснія. Варто зазначити, що в більшості країн рівень демократизації відповідав рівню розвитку ринкових відносин.

В усіх країнах ЦСПСЄ центром виконавчої влади є уряд, який формується парламентською більшістю і несе відповідальність за свою діяльність перед парламентом. Та роль, яку відіграють у системі влади прем'єри в Чехії, Словаччині, Угорщині, Польщі, дуже близька до ролі канцлера в Німеччині. Президент відповідальності за діяльність уряду не несе. Тобто в державах ЦСПСЄ склалися або “канцлерівські республіки” із сильними прем'єрами й кабінетами і достатньо сильними парламентами, або напівпрезидентські системи, в рамках яких президент має важливі повноваження, але не стає одноосібним головою виконавчої влади.

---

<sup>1</sup> Спроби на початку 1990-х років з боку Леха Валенси у Польщі, Вацлава Гавела у Чехословаччині, Желю Желева в Болгарії посилити президентську владу наштовхнулися на сильний спротив суспільства.

<sup>2</sup> В Угорщині — 24 серпня 1990 р., Хорватії — 22 грудня 1990 р., Болгарії — 12 липня 1991 р., в Румунії — 21 листопада 1991 р., у Словенії — 23 грудня 1991 р., у Словаччині — 1 вересня 1992 р., в Чехії — 16 грудня 1992 р., у Польщі — так звана “Мала Конституція” від 23 жовтня 1992 р., а потім Конституція 2 квітня 1997 р., “Основи конституційного врегулювання (1996 р.) до Конституції Албанії від 28 грудня 1976 р.

<sup>3</sup> Варто звернути увагу на інструментальне ставлення до демократії з боку пересічних громадян посткомуністичних країн Європи, що не зводиться до певного набору цінностей і моделей поведінки. Демократія розглядається як інструмент підвищення добробуту звичайних людей. Як зазначив один з респондентів соціологічного опитування, “демократія — це коли я прокидаюся, і мені добре”.

Впродовж першого двадцятиріччя посткомуністичного поступу в країнах, що розглядаються, непростю була проблема якості урядування. В умовах багатопартійності та постійних коливань уподобань виборців до парламентів обиралися представники п'яти-десяти, а часом і більшої кількості партій. Аби сформувати уряд, вони мали вступати в політичні коаліції і створювати парламентську більшість. В основному всі уряди мали коаліційний характер. З одного боку, це вело до формування політичної культури згоди, яка базується на толерантності і схильності до компромісу, переговорах і політичному торзі. Але з іншого, через нетерплячість електорату мала місце надзвичайна швидкість змінювання урядових коаліцій а отже, і урядів, які не встигали розгорнути свою роботу належним чином (практично всі вони мали тільки одну каденцію, тоді як у розвинених країнах вважається ознакою демократичної зрілості, якщо уряду перед зміною дати другий шанс, тобто попрацювати ще один виборчий період). Нетривалий час перебування біля керма влади змушує уряд робити акцент на досягненні короткострокового успіху і схилитися до популістських заходів. Оскільки проведення структурних реформ приносить на початку певні труднощі, а результати відстрочені, складно на них наважитися. Коротке перебування при владі також проковує бажання тих чи інших посадовців скористатися можливостями свого становища, а отже, посилює корупцію.

Однак багатопартійність і плюралізм — наріжні камені демократичної системи. Прийняті в посткомуністичних європейських країнах нові конституції спрямовані на відокремлення держави від монопольної правлячої партії (в деяких країнах “союзницькі” партії виступали як її додатки), на утвердження багатопартійної парламентської системи. Порядок утворення й діяльності політичних партій від початку визначався на основі законів про громадські організації, а згодом законів про партії та реєстрації їх судом або відповідним державним органом. У більшості випадків демонтаж структур “партії-держави” і тоталітарної системи призвів до радикальних змін партійно-політичного поля. На нього почали швидко й енергійно виходити прибічники глибоких політичних та економічних реформ. Спочатку це були масові рухи, фронти, об'єднання, форуми (“Солідарність” у Польщі, Угорський демократичний форум, Громадянський форум у Чехії, Рух за демократичну Словаччину, Фронт національного порятунку в Румунії, Союз демократичних сил у Болгарії та інші). Розгорнулося самовизначення десятків і навіть сотень політичних течій, протопартій і партій. Багато з них швидко перетворювалися на

суттєвий фактор демократичної політики, оскільки питання спрямування й темпів реформ опинилися в центрі політичної боротьби.

На нинішньому етапі можна окреслити чотири партійні типи. По-перше, це посткомуністичні, нині соціалістичні партії і старі комуністи, які ще й досі діють у Чехії, Словаччині та інших країнах. Їхнє місце в партійному спектрі — ліворуч від центру. За оцінками політологів, вони найкраще організовані, найбільш стабільні та професійні, спираються на старі структури, зокрема розкидані по всій території тієї чи іншої країни організації і старі досвідчені кадри. Після революцій і короткого періоду деяких незручностей ці партії спромоглися відродитися і знову відіграють у більшості країн ЦСПСЄ впливову роль. Неодноразово вони поверталися навіть до урядових структур. Суттєвий вплив справляли старі зв'язки, агітаційний досвід, а також використання розчарувань з боку значної частини співгромадян у наслідках реформ. Піднесення таких партій — це насамперед, виявлення труднощів перехідного періоду у східноєвропейських суспільствах. При тому, що вони розглядають зв'язок з материнськими партіями у формальних аспектах, наприклад з точки зору розуміння питань стосовно власності, вони проводять чітку розмежувальну лінію між собою і партією-попередницею, не в останню чергу вказуючи на свою активну роль у ліквідації старої системи.

По-друге, це нові демократичні партії, серед яких розрізняють партії першої і другої генерацій. Партії першого покоління виникли з дисидентських та опозиційних рухів у другій половині **1980-х років** часто за зразком польської “Солідарності” і були тріумфаторами після повалення комуністичної влади. Найчастіше вони ставали переможницями на перших демократичних виборах. Не маючи від початку чіткого політичного профілю, вони відбивали широкий спектр антикомуністичних настроїв, але швидше за все їх можна розташувати в політичному плані в секторі від центру до поміркованих правих. Деякі з них розпалися, деякі продовжують існувати. З кінця **1990-х років** почалося творення партій другого покоління, серед яких можна знайти й ті, що утворилися в результаті злиття трьох партій-попередниць (Партія Угорської коаліції, наприклад). Особливістю партій другого покоління є те, що вони часто дуже швидко набували популярності й відразу займали урядові посади. Здебільшого ці партії є партіями “під кількох відомих особистостей”. У цьому виявляється та особливість політичного життя посткомуністичних європейських країн, що деполітизовані громадяни не схильні ототож-

нювати себе з ідеологіями чи партійними символами, а прагнуть солідаризуватися з сильними особистостями.

По-третє, це історичні, або традиційні партії, заборонені під час комуністичної диктатури або ті, що існували в межах дозволених блоків. Часто такі партії мають християнсько-католицьке коріння, як-от Християнсько-демократичний союз KDU/CSL в Чехії. Інколи це старі партії трудящих, як, наприклад, чеські соціал-демократи, початок діяльності яких припадає ще на кінець XIX ст.

По-четверте, це суто популістські партії, які мають здебільшого право-популістське забарвлення, націоналістичне, антиєвропейське або антипросвітницьке спрямування. В умовах дискредитації й краху комуністичної ідеології ті соціальні прошарки, які не спромоглися успішно вбудуватися в нові ринкові реалії, стали потужною базою для відродження націоналістичних та право-популістських сил. Після вступу країн ЦСПСЄ до Європейського Союзу найбільш активні та освічені громадяни цих держав поїхали за кордон у пошуках кращої долі. Залишилися значною мірою ті, хто не зміг цього собі дозволити. Позбавлені перспективи і на батьківщині, такі особи становлять соціальну базу націоналістів та антиєвропейців.

В умовах існування плюралізму політичні партії регіону в ідеологічному плані поділяються на соціалістичні (комуністичні), соціал-демократичні, ліберальні, консервативні, націоналістичні, хоча міра ідеологізації політичних партій і соціальних розмежувань — відносно невисока. У цілому для партійних систем означених країн притаманна певна нестабільність (особливо в Польщі та Словаччині), хоч амплітуда розхитування “політичного маятника” постійно скорочується. Простежується тенденція до складання фактично двополюсної партійної системи — з одним полюсом у вигляді рухів, блоків, партій соціал-демократичного спрямування і таким же полюсом ліберально-демократичного спрямування. У всіх країнах регіону спостерігається стійке скорочення кількості партій і рухів. Разом з тим провідною тенденцією у процесі модернізації партійних систем залишається усунення умов домінування на політичній сцені будь-якої однієї партії. Інша тенденція — наявність етнічних партій (Румунія, Болгарія, Словаччина, Македонія, Сербія) і квот для національних меншин у парламентах.

При тому, що в політичному плані жодна з посткомуністичних країн Європи не має наміру відступати від обраного шляху, велика частина населення заявляє, що інститути демократії нині

працюють погано. Парламенти й політичні партії не мають довіри серед переважаючої більшості. Опитування “Євробарометра” показало, що парламенту в Чехії довіряють 20 %, у Польщі — 18, в Угорщині — 15 %. Довіра до партій — ще нижча: 15 % у Чехії, у Польщі та Румунії — по 12, в Угорщині — 10 %. Людей не задовольняє надмірна партизація політики та політичний клієнтизм<sup>1</sup>. Деформований розвиток партійність систем сприяє узурпації політичної сфери вузькими елітними (і навіть напівкримінальними) угрупованнями (Польща, Словаччина, Угорщина, Чехія), відчуженню від неї громадян. Загалом, політика має більш елітистський, “персоналістський” і корумпований характер, ніж у традиційних демократіях. Засоби масової інформації час від часу повідомляють про виявлення фактів корупції, поширеної навіть у тих посткомуністичних країнах Європи, які досягли значних успіхів у зміцненні ринкових і демократичних інститутів. Головні ж колізії системної трансформації політичної сфери країн цього регіону породжуються несумісністю становлення правової держави та інститутів демократії з традиціями “реального соціалізму”, завищеними очікуваннями покращення життя населення та обмеженістю реальних можливостей цього, а також обмежень набутих громадянами прав і свобод. Різні політичні партії конкурують між собою в пошуку рішень життєвих проблем, а також пов’язаних із суверенітетом та глобалізацією, зокрема стосовно участі в Європейському Союзі та НАТО.

Революції 1989—1990 рр. спричинили різку зміну зовнішньополітичних та економічних орієнтацій країн ЦСПСЄ. На межі 1990—1991 рр. припинили своє існування Організація Варшавського Договору, Рада Економічної Взаємодопомоги. Обраний загальний напрям на Захід. Навесні 1999 р. першу групу східноєвропейських держав — Чехію, Польщу, Угорщину прийнято до Північноатлантичного союзу (у 2004 р. членами НАТО стали Болгарія, Румунія, Словаччина і Словенія). Але головною метою визначалося “повернення до Європи”, тобто вступ до ЄС. З боку Заходу цей намір схвалювався. Так, на основі рішень Паризького саміту “Великої сімки” у 1989 р. було прийнято програму допомоги, яка мала надаватися на реформування економіки східноєвропейських країн, спочатку Польщі та Угорщини, а потім ще й Чехословаччини, Болгарії, Югославії, Румунії та інших.

---

<sup>1</sup> Політологи визначають клієнтизм як проникнення родинних і дружніх відносин у сферу юридично універсальних, безособових правил виконання обов’язків громадського діяча.

У грудні 1989 р. засновано Європейський банк реконструкції та розвитку (ЄБРР), основним завданням якого стало акумулювання коштів індустриально розвинених країн Заходу для надання допомоги східноєвропейським країнам у розвиткові приватного сектору, в становленні демократії та реформуванні економіки. Створивши потужні інструменти фінансової підтримки країн регіону у вигляді безвідплатних субсидій та позик, Європейське економічне співтовариство розпочало поетапне відкриття своїх ринків для експорту товарів з посткомуністичних країн. Треба підкреслити, що всі заходи, які приймалися, були політично зумовлені: вони впроваджувалися лише для тих країн, які мали надійні, на думку європейців і міжнародних фінансових організацій, програми проведення ринкових реформ і демонстрували політичну волю до подолання можливого спротиву реформам.

До 1991 р. Європейське співтовариство, відповідаючи на зміни у зв'язку з розвалом світової соціалістичної системи, мобілізувалося задля того, щоб використати історичний шанс об'єднання Європи на принципах, пануючих у її західній частині. Це мало сприяти загальному економічному зростанню, безпеці та стабільності в Європі. Правовою основою відносин ЄС із державами ЦСПСЄ стало укладання з ними угод про асоціацію (так звані Європейські угоди). Названі угоди виконали роль найважливіших інструментів у програмі підготовки цих країн до членства на довгому шляху від асоціації через стратегію підготовчого періоду до безпосереднього відкриття переговорів про вступ до Євросоюзу. Формально рішення про те, що асоційовані держави ЦСПСЄ можуть стати членами ЄС, прийняли на сесії Європейської ради у Копенгагені у червні 1993 р. Там же визначили критерії, яким мають відповідати претенденти: наявність стабільних інститутів, що забезпечують демократію, законність, додержання прав людини й національних меншин; функціонуюча ринкова економіка, яка здатна витримувати конкуренцію і долати дію ринкових сил у країні та в Союзі; готовність і здатність прийняти на себе всі зобов'язання, пов'язані з членством в ЄС; погодження з цілями створення економічного та валютного союзів.

У грудні 1994 р. на сесії Євросоюзу в німецькому Ессені схвалено програму підготовки країн ЦСПСЄ до інтеграції. Головна увага в ній приділялася, по-перше, допомозі з боку ЄС, насамперед фінансовій, країнам-кандидатам; по-друге, гармонізації їхнього законодавства з нормами європейського права. Стосовно останнього слід зауважити: країнам, які мали намір приєднатися до Союзу, потрібно було опрацювати понад 80 тисяч сторінок єв-

ропейських законів і переробити власне законодавство відповідно до цих законів. При цьому на віру нічого не приймалося: до країн-кандидатів відрядили цілу армію представників та контролерів ЄС з метою перевірки, чи дійсно встановлених критеріїв додержано. Таким чином передбачалася перебудова цих країн від самих основ. Але крім переписування юридичних документів треба було чимало попрацювати, щоб вони одержали реальне наповнення. Євросоюз розробив індивідуальні стратегії приєднання для кожної країни-кандидата, визначивши в них пріоритети, конкретні дії та терміни їх виконання. До програми вступу для більш розвинутої Угорщини входило 88 серйозних завдань, для Чехії — 90, для Словаччини — 98. Підготовка до вступу в ЄС стимулювала реформування економіки посткомуністичних країн, а також сприяла важливим інституціональним перетворенням. Результатом складної й наполегливої роботи стало включення до кола членів європейського співтовариства у 2004 р. Угорщини, Польщі, Словаччини, Словенії та Чехії, а у 2007 р. Болгарії й Румунії.

Для суб'єктів економічної діяльності вступ до поважної організації мав чимало позитивних моментів: вихід їхньої продукції на ринки ЄС без митних та інших обмежень, спрощення системи сертифікації, доступ до іноземних інвестицій, ресурсів фінансового ринку, можливість використання європейських структурних фондів для підтримки проектів, особливо малого й середнього бізнесу, доступ до європейських програм підтримки наукових досліджень тощо. Очікування керівництва посткомуністичних держав щодо позитивної ролі у сприянні економічному розвитку та підвищенні життєвого рівня населення своїх країн значною мірою виправдалися. Звичайно, головну роль у цьому відіграли власні зусилля у здійсненні економічних трансформацій. До середини 1990-х років регіон подолав спад виробництва, що мав місце після демонтажу командно-адміністративної системи економіки, а до 2000 р. відновив дореформений обсяг валового продукту. Наступні роки він стабільно перевищував за темпами зростання Західну Європу і світ у цілому. Відставання від західноєвропейських країн за основними економічними показниками суттєво скоротилося, хоч і залишилося. Темпи скорочення розриву уповільнилися у зв'язку зі світовою фінансово-економічною кризою 2008 р. Адже здійснювана економічна політика зробила господарства країн ЦСПСЄ легковразливими для глобальних викликів.

Криза виявила глибокі структурні проблеми, що виникли в результаті багаторічної опори на зовнішні фінансові ресурси та

орієнтації на західноєвропейські ринки збуту. Із падінням попиту на експортну продукцію внаслідок рецесії в економіці головних країн-споживачів, багатократних скорочень надходження прямих іноземних інвестицій, відпливу спекулятивного капіталу, послаблення закордонних кредитних потоків і зменшення грошових переказів від трудових мігрантів виробництво, зайнятість і прибутки почали падати, а боргові зобов'язання й чисельність громадян та компаній, не спроможних повертати борги, — зростати. Всі країни регіону повністю лібералізували рух капіталу, а свою фінансову частку віддали в руки іноземних банків, які перетворилися на домінуючі.

Потужний потік іноземної валюти призвів до зміцнення національних грошей і штучного підвищення їх купівельної спроможності. Це налаштувало населення й підприємства на одержання кредитів, у тому числі в дешевій іноземній валюті. Кредитна експансія збільшила зовнішню заборгованість, що тяжким ярмом лягла на підприємства, населення та державні бюджети. Коли надходження фінансових ресурсів з-за кордону припинилося, пропозиція валюти впала, а національні гроші знецінилися, створивши загрозу боргової кризи. До цього додалася та обставина, що значна частина кредитів йшла не на розвиток, а “проїдалася”, хоч останнє зумовлювалося прагненням урядів полегшити ситуацію в соціальній сфері. Першочерговим завданням вважалася матеріальна підтримка найбільш соціально вразливих прошарків населення — пенсіонерів, сімей з дітьми, сімей безробітних та ін. Орієнтованість соціальної політики на підтримку рівня життя цих категорій населення та збільшення обсягів соціальних виплат у багатьох країнах пом'якшили різке погіршення умов життя тих, кому внаслідок трансформаційного спаду початку **1990-х** та кінця **2000-х років** реально загрожувало сповзання в зону бідності.

Підбиваючи підсумки історичного періоду посткомуністичних змін у країнах Центрально-Східної і Південно-Східної Європи, слід зазначити, що на цьому шляху досягнуто суттєвих результатів. В “Індексі трансформації 2010”, підготовленому німецьким фондом Бертельсманна, за рівнем політичної та економічної трансформації перше місце (із 128 країн, що досліджувалися) посідала Чехія, друге — Словенія, шосте — Словаччина, восьме — Угорщина, десяте — Польща, чотирнадцяте — Болгарія, п'ятнадцяте — Хорватія, шістнадцяте — Румунія, двадцять перше — Македонія, двадцять четверте — Сербія, двадцять п'яте — Чорногорія, тридцяте — Албанія.



Сорокарічна історія тоталітаризму в Європі завершилася. Він виявився тимчасовим, проте дав можливість здійснити ривок від відсталості до відносно розвиненої індустріальної економіки. Однак вирішити проблеми, які сам створив, він не зміг. Криза була розв'язана революційним шляхом, після чого настала черга реформізму. Досвід посткомуністичних країн Європи цінний тим, що він наочно показав: головний урок переходів полягає в тому, що ринки не функціонують добре без підтримки інститутів держави, яка виконує свої базові завдання, а також здорового громадянського суспільства. Розбудова нового суспільства виявилася справою нелегкою, проте вельми успішною. В результаті трансформація привела до різних результатів, різних рівнів економічного, політичного та соціального розвитку. Однак суть процесу для всіх країн регіону спільна — створення демократичної правої держави, багатопартійної політичної системи, громадянського суспільства, ринкової економіки.

Два фактори визначили швидке набуття стабільності й функціональності демократичних інститутів та процедур у країнах, що розглядаються. По-перше, загальне прагнення “повернутися” до Європи, орієнтуватися на Захід. Східноєвропейські культури ідентифікували себе із західноєвропейською культурою, що виявилось могутнім ціннісним ресурсом. Другий фактор — це сам Захід в особі ЄС та США з їхніми потужними ресурсами, які певною мірою відіграли роль зовнішнього джерела легітимності, що компенсувало дефіцит її внутрішніх джерел. Падіння комуністичних режимів у країнах Центрально-Східної і Південно-Східної Європи сприяло встановленню принципу відкритості у всіх сферах — ідеологічній, культурній, політичній та економічній, що є неодмінною умовою успішного розвитку відповідно до законів синергетики. Зростання взаємодії між Східною й Західною Європою дало можливість континенту перетворитися на єдиний політико-правовий і цивілізаційний простір, заснований на ліберальній демократії, соціально-орієнтованому ринковому господарстві та європейській ідеї.

## *Література*

*Брусилівська О.І.* Посткомуністична Східна Європа: зовнішні впливи, внутрішні зміни / О.І. Брусилівська. — Одеса, 2007.

*Бурдяк В.* Політична трансформація постсоціалістичних країн Центрально-Східної Європи / В. Бурдяк // Історико-політ. проблеми сучасного світу. — 2007. — Т. 15—16.

*Бухарин Н.И.* Преобразования в странах Центрально-Восточной и Юго-Восточной Европы: достижения и проблемы / Н.И. Бухарин [Эл. ресурс]. — Режим доступа: [2info.ru/index.php?dn=article&to=art&id=24](http://2info.ru/index.php?dn=article&to=art&id=24)

*Вайнштейн Г.И.* Закономерности и проблемы посткоммунистических трансформаций / Г.И. Вайнштейн [Эл. ресурс]. — Режим доступа: [pravroz.ru/dov/vaishzakon.pdf](http://pravroz.ru/dov/vaishzakon.pdf)

Власть — общество — реформы. Центральная и Юго-Восточная Европа. Вторая половина XX века / Э.Г. Задорожнюк (отв. ред.). — М., 2006.

Восточная Европа двадцать лет спустя // Новая и новейшая история. — 2009. — № 6.

*Галигіна Ж.В.* Передумови та особливості конституційного переходу політичних систем країн Центральної та Східної Європи (1989—2000 рр.) / Ж.В. Галигіна // Держава і право. — 2009. — Вип. 43.

История антикоммунистических революций конца XX века. Центральная и Юго-Восточная Европа / Ю.С. Новопашин (отв. ред.). — М., 2007.

*Кріль М.М.* Історія країн Центрально-Східної Європи : навч. посіб. / М.М. Кріль — К., 2008.

*Ларраби С.* Опасности и возможности в Восточной Европе / С. Ларраби [Эл. ресурс]. — Режим доступа: [www.globalaffairs.ru/number/n\\_7775](http://www.globalaffairs.ru/number/n_7775)

*Лендъел М.О.* Джерела формування та особливості оновлення місцевих політичних еліт країн Центрально-Східної Європи у постсоціалістичний період / М.О. Лендъел // Гілея. — 2009. — Вип. 18.

*Макаренко Б.* Посткоммунистические страны: некоторые итоги трансформации / Б. Макаренко // Политика. — 2008. — № 3.

*Мищенко Т.М.* Досвід економічних реформ у постсоціалістичних країнах Східної Європи / Т.М. Мищенко // Міжнар. наук. конф. “Соціально-екон. наслідки ринкових перетворень у постсоціалістичних країнах”, 24—26 вересня 2003 р. — Черкаси, 2003.

*Моцок В.* Політика Європейського Союзу щодо демократизації Східної Європи: задля інтеграції чи безпеки?! / В. Моцок // Історико-політ. проблеми сучасного світу. — Чернівці, 2010. — Т. 21—22.

*Нікогосян О.* Тенденції розвитку політичних партій у посткомуністичних країнах / О. Нікогосян [Ел. ресурс]. — Режим доступу: [www.viche.info/journal/807/](http://www.viche.info/journal/807/)

*Новопашин Ю.С.* О причинах восточноевропейских революций 1989 г. (международный аспект) / Ю.С. Новопашин // Вопросы истории. — 2010. — № 2.

*Орлик И.И.* Центральная-Восточная Европа: от СЭВ до Евросоюза / И.И. Орлик // Новая и новейшая история. — 2009. — № 2.

*Папава В.* Финансовый кризис и посткоммунистический капитализм / В. Папава // Мировая экон. и междунар. отнош. — 2009. — № 8.

*Ротшильд Дж.* Повернення до різноманітності: політична історія Східно-Центральної Європи після Другої світової війни : пер. з англ. / Дж. Ротшильд, Н. Уінгфілд. — К., 2004.

*Семенович А.* Вступ у ЄС як чинник трансформації країн-кандидатів з Центральної і Східної Європи / А. Семенович // Слов'янський вісн. — 2011. — Вип. 11. — Сер. : Історичні та політичні науки.

*Феен Г.-Й.* Розвиток партійних систем у посткомуністичних країнах ЄС / Г.-Й. Феен [Ел. ресурс]. — Режим доступу: [www/kas.de/wf/doc/kas\\_10201-1522-2-30.pdf](http://www/kas.de/wf/doc/kas_10201-1522-2-30.pdf)

*Щербань П.М.* Антикомуністичні революції кінця ХХ ст. у країнах Центральної та Південно-Східної Європи: внутрішні та зовнішні чинники перемоги / П.М. Щербань, Т.Ю. Щербань [Ел. ресурс]. — Режим доступу: [vuzlib.com/content/view/1901/25/](http://vuzlib.com/content/view/1901/25/)

*Яровий В.* Новітня історія Центральноєвропейських та Балканських країн ХХ ст / В. Яровий. — К., 2005.

# РОСІЙСЬКА ФЕДЕРАЦІЯ

У політичній історії Росії відбилося чимало специфічних рис. Однією з них було те, що сама “метрополія”, якщо бачити в Радянському Союзі імперію, виступила ініціатором її руйнування. Одна з причин — переобтяження “братерською допомогою”, яка надавалася менш розвиненим союзним республікам, а також тим країнам і партіям, які обрали “некапіталістичний шлях розвитку”. За цим стояло стремління авторитарної Комуністичної партії Радянського Союзу до всесвітньої перемоги комуністичного суспільства, на чолі якого вона б стала. КПРС становила ядро радянської політичної системи, яка за суттю була тоталітарною. Тоталітаризм набув “довершеності” за часів Йосипа Сталіна, трохи пом’якшав за часів Микити Хрущова, законсервувався при Леоніді Брежнєві. У 1985 р. Генеральним секретарем ЦК КПРС став М. Горбачов, котрий задумав його “перебудувати”, “демократизувати”, не розуміючи того, що саме через це тоталітарна система й р~~оз~~валиться, бо її неможливо модернізувати.

Кроком до демократичного устрою стало запровадження в Російській Радянській Соціалістичній Федеративній Республіці З’їзду народних депутатів. Перші вільні демократичні парламентські вибори у РРФСР пройшли в 1989 р. В основному за допомогою виборчих бюлетенів, тобто ненасильницьким шляхом, при широкій підтримці суспільства в Росії на межі 1980-х і 1990-х років відбулася ліберально-демократична і водночас антикомуністична революція.

Ідейно-політичним авангардом цієї революції виступили радикали. У 1989 р. вони створили Міжрегіональну депутатську

групу, у 1990 р. — рух “Демократична Росія”. На той час діяли три активні громадські групи: відносно невелика група дисидентів на чолі з академіком Андрієм Сахаровим; велика частина наукової і творчої інтелігенції, ядро якої становили “шістдесятники” (люди, які прийшли до більш-менш активної громадської діяльності за часів хрущовської “відлиги” 1960-х років); частина радянсько-партійного істеблішменту на чолі з Борисом Єльциним — одним з видних діячів КПРС, який на знак незгоди з її політикою у 1990 р. залишив лави цієї партії. 29 травня 1990 р. Перший з’їзд народних депутатів Російської Федерації обрав Б. Єльцина Головою Верховної Ради РРФСР. Взята Б. Єльциним та його однодумцями стратегія утвердження й розширення суверенітету Росії за рахунок радикального скорочення повноважень уряду СРСР стала головною силою, яка розхитувала союзну державу. 12 червня 1990 р. була прийнята Декларація про суверенітет. Після серпневого путчу й зустрічі 8 грудня 1991 р. в Біловезькій Пущі президента Російської Федерації Бориса Єльцина, президента України Леоніда Кравчука і президента Білорусі Станіслава Шушкевича питання подальшого існування Радянського Союзу було знято з порядку денного. Спеціального референдуму щодо незалежності Російської Федерації не проводилося. У політичному житті Росії впродовж усієї її історії простежується сильна тенденція персоналізму: на всіх етапах — дорадянському, радянському і пострадянському — принципово важливу роль відіграла перша особа держави у визначенні суспільно-історичного розвитку країни. Так сталося і з приходом до влади Б. Єльцина. 12 червня 1991 р. його обрали президентом Росії<sup>1</sup>. Приймаючи присягу, він обіцяв “мирний, правовий, демократичний шлях перетворень”. Саме завдяки йому Росія дійсно швидко стала на шлях змін.

Зосередивши у своїх руках усю повноту влади у країні, радикали на чолі з Б. Єльциним почали форсований перехід до ринку. Були запущені три головні реформи: лібералізація внутрішньої й зовнішньої торгівлі, вільне ціноутворення (відмова від адміністративного регулювання цін), масова приватизація. Авторами програми ліберальних економічних трансформацій були члени нового уряду Єгор Гайдар, Анатолій Чубайс, Олександр Шохін, Геннадій Бурбуліс та інші. Принципи нової економічної політики відповідали концепціям відомих американських економістів, зокрема Джеффри Сакса, які вважали за потрібне мінімізувати

---

<sup>1</sup> У першому турі прямих виборів він одержав 57,3 % голосів на підтримку.

втручання держави в економіку. Все це пропонувалося здійснити методами “шокової терапії”: нерентабельні підприємства збанкрутують, а ті, які зможуть вижити, перебудуються на випуск конкурентоспроможної продукції. “Шокотерапія” повинна була “вилікувати” і людей, налаштувавши їх на виживання в нових умовах завдяки власним силами, не сподіваючись на опікування державою. Структурна трансформація, інституціональні реформи, підтримка законності і правопорядку залишилися поза увагою “молодих реформаторів”.

**З 1 січня 1992 р.** ціни на більшість товарів та продуктів були відпущені і почалось їх катастрофічне зростання: тільки протягом цього року — у 36 разів. Зростання заробітної плати і збільшення соціальних виплат не встигали компенсувати зниження купівельної спроможності населення. Усі заощадження людей миттєво знецінилися. Лібералізація цін потягла за собою різке зростання тарифів на перевезення, цін на енергію, сировину тощо. Почалося скорочення попиту на багато товарів та видів продукції. Відбувалося значне падіння виробництва.

Лібералізуюючи ціни, уряд взявся за приватизацію державних підприємств. Формальна схема відповідала принципам “народної приватизації”. У **1992 р.** дорослі громадяни Росії одержали по одному приватизаційному ваучеру, вартістю в 10 тисяч рублів, який давав право на придбання акцій підприємств, а державні підприємства перетворювалися на акціонерні товариства. По всій країні створювалися чекові інвестиційні фонди із завданням накопичити кошти населення і забезпечити інвестиції у виробництво. Проте через інфляцію ваучери швидко знецінилися. Фонди оголосили себе банкрутами і зникли. Підприємства, в які ваучери вкладалися, виявилися збитковими і прибутків акціонерам не приносили. Люди за безцінь віддавали свої ваучери різним махінаторам. В результаті більша частина приватизаційних чеків опинилася в руках керівництва та його оточення. А для переважної більшості населення “народна приватизація” закінчилася нічим.

“Шокова терапія” викликала зростання соціального напруження. У квітні-травні **1992 р.** страйкували або загрожували страйками авіадиспетчери, залізничники, шахтарі, вчителі й лікарі. Уряд **влітку 1992 р.** пішов на широку грошову емісію і надав підприємствам значні кредити, що різко збільшило інфляцію. Заради одержання “живих грошей” влада замість ваучерної форми приватизації державної власності вдалася до заставних аукціонів. Уряд передавав пакет акцій за заниженою вартістю у заста-

ву, як правило, великому комерційному банку. В разі неповернення державою боргу, а це перетворилося на закономірність, банк ставав повноправним власником акцій, приймаючи у володіння і саме підприємство. Протягом **1992—1999 рр.** держава віддала у приватні руки 133 200 підприємств і отримала за це 9 млрд 250 млн доларів. Отже, середня вартість однієї оборудки становила 69 444 долари і 44 центи. Тобто приватизувати морський порт за ринковою ціною трикімнатної квартири було в порядку речей. Фактично відбувся безкоштовний розподіл державного майна. Власниками державної власності стали “червоні директори”, державні чиновники, насамперед вищої ланки, російські й зарубіжні фінансові корпорації і просто спритні фінансові спекулянти, кримінально-тіньові структури. У Росії вкрай рідкісні випадки, коли з’являлися мільйонери, які створили себе самі. Проте величезна кількість тих, хто урвав собі шмат.

Гострою проблемою залишався дефіцит бюджету. Задля підтримання хоча б на колишньому рівні фінансування соціальної сфери, охорони здоров’я, освіти, культури доводилося збільшувати дефіцит. Нездатність уряду покривати свої витрати з податкових надходжень змушували його збільшувати зовнішні і внутрішні запозичення. Практично вся емісія Міністерства фінансів складалася з державних казначейських зобов’язань (ДКЗ) під 120 % річних. Але короткотермінові цінні папери потребували постійного оновлення замість погашених, що тягло за собою необхідність зростаючої кількості грошей для погашення відсотків. Висока прибутковість ДКЗ відтягувала гроші з реальної економіки і призводила до подальшого падіння інвестиційної діяльності, адже інвестування у виробництво приносило 20 % річних, а ДКЗ — 120 %. До того ж курс рубля був завищений, що не відповідало низькій ефективності російської економіки.

Проте до середини **1998 р.** прибутків, які держава одержувала від розміщення нових ДКЗ, стало не вистачати навіть для виплат за раніше розміщеними паперами. Піраміда ДКЗ давала можливість певний час під високі відсотки одержувати величезні запозичення і затикати бюджетні дірки. Але врешті-решт вона зруйнувала бюджет непосильними відсотковими виплатами. Стався дефолт: **17 серпня 1998 р.** уряд Російської Федерації і Центробанк Росії оголосили спільну заяву про односторонню відмову від обслуговування державних короткотермінових облігацій і припинення торгівлі ними, а також про розширення меж валютного коридору (до того існував фіксований завищений курс рубля).

Фінансова піраміда від ельцинської команди обвалилася. Населення, яке їй довірилося, втратило приблизно 37 млрд доларів. Курс рубля до долара впродовж кількох місяців зменшився у 3,5 раза. Різко зросли ціни на товари і продукти, що призвело до катастрофічного падіння рівня життя населення. До цього додалися: розорення тисяч підприємців, банкрутство значної кількості великих банків, значне скорочення товарообігу, втрата довіри до уряду, а до Росії — з боку іноземних партнерів як до чесного боржника. Крах економіки вражав: якщо у 1992 р. успадковані Росією 60 % радянського ВВП становили приблизно 50 % ВВП США, то у 1998 р. російський ВВП впав до 2,5 % американського. Наслідком економічної кризи стала глибока політична криза. 23 серпня прем'єр-міністр **Сергій Кириєнко** та члени його уряду були відправлені у відставку, його замінив **Євген Примаков** — прихильник жорсткої державності, проте вже у травні 1999 р. Б. Єльцин звільнив його, поставивши у провину те, що “в економіці ми як і раніше тупцюємось на місці”. Новим головою кабінету міністрів став **Сергій Степашин**, а в серпні 1999 р. його змінив **Володимир Путін**.

Після дефолту 1998 р. у російській економіці, яка пройшла болючий процес санації, намітився підйом, а в наступні роки економічна ситуація продовжувала поліпшуватися. Починаючи з 1999 р., зростання російського ВВП було не менше 6 % на рік. Благотворним фактором для наповнення бюджету, стали високі світові ціни на нафту<sup>1</sup>.

---

<sup>1</sup> Зростання російської економіки на межі століть — це зростання без розвитку, оскільки забезпечується насамперед збільшенням видобутку і продажу паливно-сировинних ресурсів. На сучасному етапі умови світового ринку винятково сприятливі для російського експорту нафти, газу та іншої природної сировини. Але це має і зворотній бік — послаблення стимулів для перетворення економіки, підвищення її ефективності та диверсифікації. Чимало країн, багатих на нафту, так і не змогли вибратися з “пастки бідності”. Шалені прибутки від нафти збагачують її експортерів, проте майже нічого не дають іншим секторам промисловості й населенню в цілому. Є навіть словосполучення “сировинне прокляття”, яке означає дисбаланс у нерозвиненій економіці, на яку несподівано падають величезні гроші, що одержуються без особливих економічних зусиль. Ці гроші замість того, щоб стимулювати економіку, можуть довести її майже до повного колапсу, знецінивши як самих себе, так і працю, задавивши всі інші галузі промисловості, окрім видобувної. 74 % експорту Росії — саме сировина, і 64 % її експорту — енергоносії. В економістів є термін “голландська хвороба економіки” — коли держава “сидить” на експорті товарів з низькою доданою вартістю (банани — Еква-



Оцінки економічних перетворень Росії ельцинського періоду не можуть бути однозначними. З одного боку, відбувся демонтаж основних елементів віджилої командно-адміністративної системи і перехід до ринкової економіки з приватною власністю, розширенням можливостей підприємницької діяльності, виходом Росії на міжнародну економічну арену. З іншого боку, залишилася складна загальна економічна ситуація в країні: падіння виробництва, недосконале законодавство, загальна бюрократизація й корупція, високий рівень економічної злочинності, занепад соціальної сфери. Різко збільшилася диференціація населення за рівнем прибутків. Криміналізація просякла всі сфери, значно зріс рівень злочинності в країні. Країна увійшла в стан національної депресії.

На такому економічному фоні **Б. Єльцин** насамперед піклувався про зміцнення своєї влади. Були створені президентські структури — Рада Безпеки і Президентська Рада, запроваджена посада Державного Секретаря. На місцях вводився інститут представників президента, які виконували владні повноваження в обхід місцевих Рад. Уряд формувався безпосередньо самим президентом, управління здійснювалося на основі президентських указів. Ці заходи виправдовувалися необхідністю якнайшвидше зламати старий партійно-державний апарат. Проте вони суперечили положенням конституції 1978 р., яка всю повноту влади віддавала системі Рад народних депутатів. Вищим органом влади визнавався З'їзд народних депутатів, а у проміжках між з'їздами — Верховна Рада РРСФР. Уряд був підзвітний Верховній Раді. Тобто утворилося двовладдя. Центром опозиції стала Верховна Рада Російської Федерації на чолі з Головою **Русланом Хасбулатовим**, якого підтримав віце-президент **Олександр Руцькой**. Конфронтація між Верховною Радою і президентом зростала протягом усього 1992 р.

---

дор, метал — Україна, нафта й газ — Росія та ін.), і в неї немає стимулів розвивати високотехнологічні галузі. Історія свідчить: у ХХ ст. країни, в яких немає серйозних запасів корисних копалин (наприклад Фінляндія чи Японія), розвивалися набагато швидше, ніж ті, в яких такі запаси були. До того ж держави зі слабким внутрішнім ринком, економіка яких спрямована на подібний експорт, як правило, менш демократичні. Вони меншою мірою залежать від своїх громадян, а також від податків, які ті сплачують, адже більшою мірою вони залежать від експортної виручки. Хоч світова кон'юнктура виявилася дуже сприятливою і кошти від продажу нафти й газу значно зросли, російське керівництво не спрямувало їх на інноваційний розвиток держави, а навпаки, ще більше посилювало залежність від продажу енергоносіїв.

**21 вересня 1993 р. Б. Єльцин** оприлюднив указ № 1400 “Про поетапну конституційну реформу в Російській Федерації”. В ньому оголошувалися: розпуск З’їзду народних депутатів і Верховної Ради, ліквідація всієї системи Рад і проведення виборів у новий законодавчий орган влади — Федеральні Збори. Таким чином, Верховна Рада мала бути розпущена. **Р. Хасбулатов** оцінив дії **Б. Єльцина** як державний переворот, організував оборону Білого Дому, де знаходився парламент. Конституційний Суд визнав дії президента позаконституційними і такими, що дають підставу для усунення його з посади. Верховна Рада прийняла постанову “Про припинення повноважень президента Російської Федерації **Єльцина Б.М.**”. Політична криза призвела до військового зіткнення прибічників Верховної Ради і президента **3—4 жовтня 1993 р.** Білий дім, де перебувала частина опозиційно налаштованих депутатів Верховної Ради, за наказом **Б. Єльцина** було обстріляно кумулятивними снарядами. Білий Дім пав. Події **3—4 жовтня 1993 р.** залишаються в російському суспільстві предметом дискусій з погляду політичного і морального характеру. Одна частина іноземних оглядачів назвала ті події “розстрілом демократії”, інша — “своєрідним шляхом Росії до неї”.

Одержавши перемогу, президент підписав Указ про проведення виборів до нового законодавчого органу — Федеральних Зборів, що мали складатися з двох палат — Ради Федерації і Державної Думи. **22 жовтня** було підписано Указ “Про основні начала організації державної влади в суб’єктах Російської Федерації”, який оголошував вибори до представницьких органів влади в регіонах у період з **грудня 1993 по березень 1994 р.** **26 жовтня 1993 р.** Указом “Про реформу місцевого самоврядування в Російській Федерації” діяльність місцевих рад припинялася. Їх функції передавалися головам місцевої адміністрації. Таким чином, в результаті придушення опору опозиційних сил і кількох президентських указів радянська влада була ліквідована. Залишалось закріпити зміни прийняттям нової конституції і виборами до нового парламенту Росії.

**12 грудня 1993 р.** на референдумі 58,4 % учасників голосування (32,3 % загальної чисельності виборців Російської Федерації) підтримали президентський проект конституції. Нова конституція встановлювала змішану, президентсько-парламентську республіку. Насправді вона закріпила домінування інституту президента. Одночасно з референдумом проходили вибори до Державної Думи, права якої були значно урізані порівняно з повноваженнями розпущеної Верховної Ради. Зокрема, депутати втратили

право контролю над діяльністю адміністративних органів (право депутатського запиту). За цими виборами були проведені вибори до місцевих Дум, створені замість розпущених рад. Таким чином, відбувся суттєвий відступ від демократії, оскільки за демократичним фасадом затверджувалася по суті необмежена влада президента.

**У 1994—1996 рр.** відбулося оформлення ельцинського політичного режиму, авторитарного за своєю суттю. Президент на федеральному рівні, губернатори на регіональному, мери на місцевому — формували владну вертикаль на основі патронально-клієнтарних взаємовідносин. Доступ до нової політичної еліти став усе закритішим. На федеральному рівні особливого значення набув такий позаконституційний механізм, як адміністрація президента, яка піднеслася і над урядом, і над Федеральними Зборами. **У 1997—1998 рр.** політологи й журналісти заговорили про появу в країні олігархів, тобто людей, які слідом за присвоєнням величезної економічної влади висунули претензії на владу політичну. У той же період громадськості стало відомо про існування у Росії “сім’ї”, до якої разом із найближчими родичами **Б. Єльцина** входили найвпливовіші олігархи і яка, з погляду владних можливостей, стала російським інститутом № 1. Терміном “сім’я”, запозиченим з лексики італійської мафії, у всіх пострадянських державах стали позначати вузьке коло персон, причому не тільки кровних родичів, які допущені у правлячу панівну групу, що розпоряджається на власний розсуд багатствами країни і, відповідно, визначає її політику.

**1996 рік** — рік президентських виборів. Більшість населення відчувала гостре незадоволення від того, що відбувалося в країні, і була ладна проголосувати проти **Б. Єльцина**. У лютому-квітні **1996 р.** рейтинг президента перебував на дуже низькому рівні і в кілька разів поступався рейтингу комуніста № 1 — **Геннадія Зюганова**. Проте **Б. Єльцин** за підтримки своєї команди, а також завдяки адміністративному ресурсу, фінансуванню з боку олігархів та особистій активності зміг змінити тенденцію. Він виступив з низкою ініціатив, спрямованих на завоювання симпатій на свій бік, наприклад пообіцяв підвищити пенсії і врегулювати конфлікт у Чечні. **Б. Єльцин**, не дивлячись на погіршення стану здоров’я, проводив численні зустрічі з виборцями, на яких навіть пускався в запальні танці, аби продемонструвати свою енергію. Особлива ставка робилася на молодь, для якої влаштовувалися безкоштовні концерти зірок шоу-бізнесу та інші заходи. Головним гаслом стало: “Голосуй, або програєш!” Під програшем мало-

ся на увазі повернення комуністичного режиму. Відторгнення минулого виявилось для більшості населення сильнішим ніж незадоволення сьогоденням. В результаті **3 червня 1996 р.** у другому турі голосування за **Б. Єльцина** проголосували **53,8 %** учасників виборів, за **Г. Зюганова** — **40,3 %**. Однак переобрання **Б. Єльцина** не привело до стабілізації ситуації в країні. На всіх гілках влади процвітали корупція та фінансові махінації. Престиж влади катастрофічно падав. Звичайним явищем стали терористичні акти, замовні вбивства банкірів, підприємців, політичних діячів, журналістів. У Росії не склалися структури громадянського суспільства, які в країнах західної демократії виступають противою всевладдю державних чиновників.

Падав престиж і самого президента. Його адміністрація розрослася до 7 тисяч осіб і користувалася імунітетом від нагляду законодавчої влади. Це давало можливість президенту приховувати у надрах своєї адміністрації певні аспекти впливу на діяльність уряду. Почастішали кадрові перестановки. Голови уряду змінювалися майже кожні 6—8 місяців. До того ж стан здоров'я **Б. Єльцина** був настільки поганий, що він здебільшого перебував не у своєму робочому кабінеті, а на лікуванні, де “працював з паперами”. **15 травня 1999 р.** вперше за історію Росії Державна Дума розглянула питання про дострокове припинення повноважень президента. Процедура імпічменту була ініційована ще у **1998 р.** на підставі п'яти звинувачень на адресу **Б. Єльцина**: розвал Радянського Союзу; трагічні події осені **1993 р.**; розв'язування війни у Чечні; розвал армії; геноцид російського народу. Проте на жодне зі звинувачень у Державній Думі не набралось необхідних **300** голосів. Ті, хто виступав проти імпічменту, закликали до збереження стабільності в країні. Спроба відсторонити президента від влади провалилася, і **Б Єльцин** начебто зберіг свої позиції. Однак **31 грудня 1999 р.** він несподівано для всіх у телевізійному зверненні до співгромадян заявив про свою добровільну відставку і передачу президентських повноважень голові уряду **В. Путіну**, якого ще у серпні назвав своїм наступником. Епоха **Бориса Єльцина** закінчилася. Сам він помер **24 квітня 2007 р.** Згідно з соціологічними опитуваннями, понад **80 %** росіян вважають, що він повів Росію від соціалізму до капіталізму найбільш неправильним маршрутом. Ціна модернізації виявилася для надто багатьох неприйнятною, бо замість обіцяного народного демократичного капіталізму створився капіталізм чиновницько-олігархічний.

На посаді прем'єра В. Путіну вдалося здобути велику популярність серед населення. Його першою акцією було жорстоке при-

душення широкомасштабного вторгнення чеченських бойовиків на територію Дагестану. Він активно використовував ЗМІ для створення іміджу молодого, енергійного, компетентного, раціонального і рішучого політика. Вже у вересні 1999 р. рейтинг його популярності перевищував 70 % і на такому рівні з невеликими коливаннями залишався увесь час його перебування на президентській посаді перших двох каденцій. 26 березня 2000 р. на дострокових президентських виборах, у яких брали участь 11 російських політиків, вже у першому турі він переміг з 52,9 % голосів виборців проти 29,2 % Г. Зюганова. 14 березня 2004 р. на нових президентських виборах В. Путін одержав ще більш переконливу перемогу: його підтримали 71,31 % виборців, тоді як за його головного конкурента, висуванця КПРФ М. Харитонова — тільки 13,69 %.

Путінська програма і практична діяльність спрямовувались у трьох основних напрямках: 1) реорганізація держави, що переслідувала мету зміцнення її центру, а також усієї вертикалі влади; 2) створення нової диспозиції у взаємовідносинах між державою і бізнес-елітою; 3) ліберально-ринкові нововведення в економічну і соціальну політику. Найголовнішими були політичні реформи. За першою, схваленою у 2000 р., створювалося 7 федеральних округів, які виступали проміжними і водночас з'єднувальними ланками між центром і 89 регіонами Росії, що існували на момент вступу В. Путіна на посаду президента (у 2008 р. їх налічувалося 83: 21 республіка, 1 автономна область і 10 автономних округів, 6 країв, 49 областей і 2 міста федерального значення — Москва й Санкт-Петербург, у 2010 р. було створено восьмий округ). Федеральні за своїми кордонами збігалися з військовими округами. Ідея зводилась до того, щоб приборкати “феодальну вольницю” в регіонах, привести дії й постанови їхніх влад у відповідність до загальнофедерального законодавства і політикою. Треба підкреслити, що наявність в РФ такої великої кількості адміністративно-територіальних одиниць із власними представницькими й законодавчими органами є серйозною передумовою для відцентрових тенденцій. У “мирний час” подібні утворення самі по собі не здатні серйозно розхитати цілісність держави. Однак у випадку значної економічної або політичної кризи чи сепаратистських хвилювань одночасно в кількох точках держави, суб'єкти федерації мають шанси набути самостійності. Аби застрахуватися від подібного сценарію, В. Путін і здійснив ці перетворення, які значно обмежили самостійність суб'єктів федерації.

Серед політичних реформ у 2001 р. важливе значення мав новий федеральний закон про політичні партії, який змінив багато-

партійну систему Росії, обмежив можливості створення нових партій і за суттю вигнав з політичного життя дрібні партії (мінімальна чисельність складу партії була збільшена у 5 разів — до 50 тисяч членів). Закон посилив контрольні функції держави на виборах і побічно сприяв посиленню позицій партії влади — “Єдиної Росії”. Вона була тріумфатором на виборах до Державної Думи у 2003 р. та у 2007 р. Перед виборами 2007 р. прохідний бар’єр для партій підняли з 5 до 7 % голосів усіх виборців. До парламенту йшли 11 партій, пройшли лише 4: “Єдина Росія” — 64,3 % голосів виборців (315 місць у Думі), комуністична партія — 11,5 % (57 місць), ліберально-демократична партія — 8,14 % (40 місць), “Справедлива Росія” — 7,7 % (38 місць). Отже, “Єдина Росія” могла самостійно проводити будь-які рішення.

Важливою політичною реформою В. Путіна стали нововведення кінця 2004 р. Протягом серпня — вересня того ж року було скоєно декілька терористичних актів. Серед них — вибухи пасажирських літаків, підірваних жінками-смертницями, вибухи в московському метро, на зупинках міського транспорту і висадження в повітря військових транспортів та машин, захоплення школи у місті Беслані в Північній Осетії. З метою ефективної протидії терористичній війні президент Росії заявив про необхідність серйозних змін у державній владі. Реформа обіймала три принципові заходи: 1) обрання губернаторів не на основі волевиявлення всіх виборців, як було раніше, а шляхом голосування законодавчих зборів території за кандидатурою, запропонованою президентом Росії; 2) запровадження пропорційної системи виборів до Державної Думи за партійними списками замість колишньої змішаної системи; 3) надання кожному губернатору першого заступника — офіцера внутрішніх військ, у якого є необхідні для швидкого й ефективного реагування на всі акти тероризму сили і засоби всіх відомств, що зосереджені на відповідній території. В результаті рядові виборці були позбавлені права обирати верхню палату Федеральних Зборів, губернаторів, незалежних депутатів до Державної Думи.

Все це погано узгоджується із принципами сучасної демократії, тому для характеристики Росії з’явився термін “керована демократія”. Захисники такої демократії наголошують на тому, що попередній демократизм призвів до приватизації влади групами бізнесменів і чиновників, які стали безсоромно користуватися нею заради збагачення та державного свавілля, ігноруючи й попираючи інтереси більшості. Демократична Росія виявилася корумпованою, і альтернативою їй могла стати саме така система,

коли глава держави регулює зміст демократії в інтересах суспільства загалом. Слід підкреслити, що суспільство в цілому, стомившись від безладу ельцинських часів, радо прийняло путінський режим, не виявивши ніякого заперечення названим реформам.

Другий напрям перетворень В. Путіна — відсторонення олігархів від політичної влади. Перше виявлення він одержав навесні 2000 р., коли під удар потрапили В. Гусинський і Б. Березовський, а також медіаімперії, які їм належали. Генеральна прокуратура висунула їм звинувачення, у першу чергу пов'язані із шахрайством і злочинами, скоєними під час приватизації. Влітку-восени того ж року обидва олігархи виїхали з Росії. Влітку 2003 р. Генеральна прокуратура порушила 7 карних справ проти керівництва нафтової компанії ЮКОС на чолі з Михайлом Ходорковським, який виявляв намір активно займатися політикою. Після нетривалих проявів протесту бізнес-еліта під тиском президентських порад не втручати не у свої справи, швидко припинила. Разом з тим процес зростання капіталів не припинився. Навпаки, за часів В. Путіна побільшало доларових мільярдерів і мільйонерів (у 2008 р. Росія посідала друге місце після США, маючи 87 мільярдерів, у 2009 р. — 62, у 2010 р. — 101; мільйонерів — понад 80 тисяч). Проте не можна сказати, що вони почуваються впевнено: більшість їх капіталів розміщено в закордонних банках та офшорних зонах, вони мають нерухомість в інших країнах, а їхні особисті літаки завжди наготові. Не відомо, звідки чекає хвилі обурення: чи від Кремля, чи від злиденного народу, якому нахабне багатство коле очі.

Третій напрям внутрішньої політики В. Путіна — ліберально-ринкові нововведення в економічній і соціальній сферах. З одного боку, завдяки зростанню надходжень від продажу енергоносіїв був запущений процес поступового незначного збільшення зарплат бюджетникам і військовослужбовцям, пенсій, допомоги на дітей тощо. Але ціни зростають ще швидше, тому не тільки пенсіонер, а й працююча людина не може задовольнити потреби в житлі, якісній медичній допомозі, освіті своїх дітей, відпочинку тощо. З іншого боку, жорстким заходом виявилася реформа житлово-комунального господарства. У 2003 р. було прийнято Житловий кодекс, який скасував федеральні стандарти граничної вартості комунальних послуг, а також максимальної частки сімейного прибутку, витраченого на їх сплату. Держава фактично звільнила себе від зобов'язань із забезпечення безкоштовним житлом соціально вразливих категорій громадян. Влітку 2004 р. був прийнятий федеральний закон, що скасував практично всі

пільги, якими до того користувалося понад 103 млн громадян Росії. Замість того запроваджувалися грошові компенсації. Однак вони надавалися тільки найбільш соціально вразливим категоріям пільговиків. Забезпечення деякими пільгами передавалося на розсуд місцевих влад, які на відміну від багатої Москви завжди мали і мають фінансові проблеми.

Формування ринкової економіки не привело до розподілу багатства між усіма регіонами і класами. Її блага сконцентровані у кількох великих центрах, насамперед Москві й Санкт-Петербурзі. Сюди течуть гроші, ресурси, таланти. Явні переваги одержали лише багатії, які разом зі своїми сім'ями становлять 2 % населення країни. Якість життя в регіонах у кращому випадку залишається на рівні радянському, а частіше втрачає те, що було збудовано працею та втратами кількох поколінь радянських людей. Побут простих людей знаходиться на дуже низькому рівні. Частина населення, яке жевріє на межі злиденності, постійно зростає<sup>1</sup>. За оцінками демографів, у Росії розпочалося відтворення бідності з одночасним формуванням у них субкультури бідності. Склалося середовище, яке не сприяє виявленню ініціативи в населення, що загалом веде до падіння якості людського потенціалу в країні. За офіційними даними Міністерства внутрішніх справ, в Росії здійснюється 140 тис. вбивств щорічно (друге місце у світі); споживання алкоголю становить 15 літрів чистого спирту на одну особу — перше місце у світі; чисельність безпритульних дітей перевищує 5 млн осіб. Очікуване із демократизацією й ринковою економікою виникнення і зміцнення середнього класу не відбулося.

Протягом усього сучасного перехідного періоду масова свідомість росіян залишалася суперечливою, проте в ній переважали мотиви розчарування наслідками реформ. Разом з тим не згасало бажання піднести сильну державну владу над приватними інтересами, навести порядок у країні, посилити її позиції на міжнародній арені. Російській свідомості здавна був притаманний “народний імперіалізм”, тобто бажання жити у “Великій державі”, яку б боялися і поважали в світі. Усі ці прагнення добре відчув В. Путін і втілював їх у своїй діяльності. Він одержав широку підтримку в суспільстві, яке визнало його за свого лідера.

Наприкінці другого президентського терміну В. Путіна було знайдено спосіб залишити при владі всенародно визнаного керів-

---

<sup>1</sup> Якщо у першому півріччі 2010 р. прибутки нижче прожиткового мінімуму (6986 руб.) мали 13,5 %, то у першому півріччі 2011 р. — 14,9 %. Збільшення відбулося на 2 млн осіб і загальний показник становив 22,9 млн із приблизно 140 млн населення країни.



ника. За його підтримки пропрезидентська партія “Єдина Росія” як свого кандидата на наступних виборах, **2 березня 2008 р.**, висунула **Дмитра Медведєва**. В російських традиціях авторитаризму президент призначив свого наступника — людину, з якою пропрацював 17 років. **Д. Медведєв** був керівником президентської адміністрації, першим віце-прем’єром. Тільки-но ставши кандидатом у президенти, **Д. Медведєв** запропонував **В. Путіну** в майбутньому очолити уряд, що і сталося відразу після інаугурації. Тобто контроль за станом справ у країні **В. Путін** зберіг. На президентських виборах **Д. Медведєв** набрав 70,28 % голосів (були припущення, що показник дещо підкоректували, аби він не був більшим, ніж 71,31 % у **В. Путіна** у 2004 р.), **Г. Зюганов** — 17,72 %, **В. Жириновський** — 9,34 %, **А. Богданов** — 1,29 %. Явка виборців становила 69,78 %. Народ голосував за стабільність, що асоціюється з іменем **В. Путіна** та його наступника. **3 березня** в Москві пройшли мітинги не згодних з результатами виборів, та їх розігнала міліція. Парламентська асамблея Ради Європи назвала російські вибори “Стабільність замість свободи”.

**7 травня 2008 р.** відбулася інаугурація нового президента. У своїй промові **Д. Медведєв** запевнив, що політичний курс буде продовжено. Головна мета — перетворення Росії на “найкращу державу у світі”. Новий президент пообіцяв боротися за права людини, розвиток громадянських та економічних свобод, модернізацію промисловості й сільського господарства, створення бази для потужних інвестицій — фактично перерахував те, що при **В. Путіні** занепало. Окрім того — підвищення рівня життя народу, боротьба проти корупції і правового нігілізму, досягнення верховенства закону і свободи засобів масової інформації. Головною метою визначена трансформація Росії у соціальну ринкову державу, а національною ідеєю — “свобода і справедливість, громадянська гідність, благополуччя й соціальна відповідальність людини”. Провідним напрямом діяльності нового президента стало сприяння модернізації.

У своєму зверненні до країни “Росія, вперед!”, оприлюдненому **11 вересня 2009 р.**, **Д. Медведєв** поставив питання руба: або реалізація нової стратегії й модернізація економіки, або деградація і смерть. Він назвав основні вади російської економіки: залежність від експорту сировини, низька продуктивність праці, відсутність інноваційності, низька конкурентоспроможність. Президент запропонував новий поштовх розвитку промисловості, модернізувавши її, і тим самим збільшивши енергоефективність і забезпечивши зростання продуктивності праці, що у свою чергу дасть змогу підвищити рівень життя населення країни.

План модернізації Д. Медведєва назвали планом “чотирьох Г”: інновації, інститути, інфраструктура, інвестиції. Він втілюється у програмі розвитку російської економіки “Стратегія 2020”, націленої на оживлення її інтелектуальних сторін. Мільярди державних коштів спрямовувались на створення інноваційного міста Сколково, до найбільшого у світі інвестиційного фонду нанотехнологій, на розвиток університетів, на приваблення на батьківщину російських емігрантів та їхніх компаній з-за кордону.

Сторонні незаангажовані аналітики вказували, що в дійсності в російській модернізації діють чотири “Н”: нездійсненні мрії, неефективність, нестабільність, некомпетентність. А в президентській стратегії головний недолік — сподівання на те, що прийдуть вчені, все винайдуть, і тоді не буде потреби в реформуванні політичних інститутів. Насправді впродовж останніх трьох десятиріч Росія переживала демодернізацію, деіндустріалізацію, занепад промисловості. Поки не відтворено індустрію, передчасно говорити про новітні високі технології. Американський аналог Сколково — “Силіконова долина” — була затребувана виробництвом, економікою, суспільством, а уряд тільки створив умови для її створення. У Росії подібний проект має характер афери, що збагачує вузькі групи еліти. Стосовно постіндустріальної модернізації, то її в принципі не можна зводити до змін у галузі економіки. В Росії головні перешкоди для здійснення такої модернізації закорінені у політичній сфері і сфері відносин панування. По-перше, політика не інституціоналізована і має непублічний характер, державна фактично приватизована вузькою групою кланів і служить їхнім інтересам, а злиття влади і власності позбавляє державу можливостей для здійснення ефективної політики модернізації. По-друге, режим “розсіяного”, неструктурованого авторитаризму — вибіркового використання репресій і вибіркового правосуддя — перешкоджає формуванню в суспільстві соціального і політичного протесту проти нього. Політика характеризується монополізмом, протекціонізмом, авторитаризмом та корупцією.

Однак певні зміни в настроях населення та політичному середовищі на початку другого десятиріччя ХХІ ст. таки розпочалися. Це засвідчили вибори 4 грудня 2011 р. до Державної Думи і 4 березня 2012 р. — обрання президента. При явці у 60,21 % голоси щодо майбутніх парламентарів розподілилися так: за кандидатів від партії влади “Єдина Росія” — 49,32 % (238 місць), Комуністичної партії Російської Федерації — 19,19 % (92), “Справедливої Росії” — 13,24 % (64), Ліберально-демократичної партії Росії — 11,67 % (56). Решта партій не набрала необхідних 5 %: “Яблуко” — 3,43 %,

“Патріоти Росії” — 0, 97 %, “Права справа” — 0, 60 %. Хоч провладна партія і набрала найбільше голосів, однак її результат став дуже показовим. По-перше, вона втратила конституційну більшість. По-друге, її результат знизився від попереднього на 14,98 %. По-третє, полівишання настроїв електорату виявилось у зростанні підтримки комуністів. По-четверте, більшість населення і міжнародних оглядачів були впевнені в масовому фальшуванні результатів.

Наприкінці грудня 2011 р. і до початку березня мали місце масові виступи протестів проти під білими прапорами під гаслами: “Шахраї і злодії, поверніть вибори!”, “Поверніть мій голос!”, “Досить нас ігнорувати!”. Головною вимогою було проведення нових, чесних виборів. У такий спосіб новий середній клас Росії демонстрував свою втомленість від режиму. Акції проходили і в глибинці, і в столиці та великих містах, таких як Санкт-Петербург, Владивосток, Новосибірськ, Красноярськ, Кемерово та ін. У першому випадку виявлялося обурення бідністю, що також пояснює успіх комуністів. У другому — зростаючі контрасти і невдоволення у великих містах, де корупція та адміністративна сваволя не дають бажаним самореалізуватися в економічній та політичній сферах. Про участь в акціях люди, в основному молодь у віці 18—30 років, домовлялися через соціальні мережі в Інтернеті (подібним чином починалися хвилювання у Тунісі, Єгипті та інших арабських країнах, що одержали назву “арабська весна”). На майданах та проспектах збиралося по кілька сотень тисяч людей. Спочатку несанкціоновані демонстрації призводили до зіткнень з поліцією та арештів ініціаторів. Потім влада не заважала людям виходити на вулиці і висловлюватися стосовно виборів вже не тільки до Думи, а й президентських.

На противагу проводилися “путінги” — масові збори на підтримку В. Путіна. Хоча в них вбачалося керівництво з боку влади, однак не можна заперечувати того, що багато людей були щирими у своїх прагненнях зберегти сильну владу у стабільній країні. Найбільші акції пройшли в Москві на Болотній площі — ліберально-демократичний, “західний” проект, і на Поклонній горі — проект “імперський”, який проходив під лозунгом: “Ні революціям!” і висловлював підтримку народному кумиру. Напередодні виборів у своїх статтях він пообіцяв збільшення, бажане народом. 13 лютого 2012 р. в газеті “Комсомольська правда” у публікації “Розбудова справедливості. Соціальна політика для Росії” він пообіцяв спрямовувати половину ВВП на соціальні потреби. А 20 лютого у “Російській газеті” вийшла його стаття із про-

мовистою назвою “Бути сильними: гарантії національної безпеки для Росії”. Ні в кого не було сумнівів щодо його перемоги на президентських виборах. В них взяли участь 65, 34 % виборців.

У першому турі Володимир Путін набрав 63,6 % голосів. У Генадія Зюганова — 17,18 %, Михайла Прохорова — 7,98 %, Володимира Жириновського — 6,22 %, у Сергія Миронова — 3,85 %. Іноземні оглядачі назвали повернення В. Путіна у президентське крісло суто символічним, адже він ніколи не випускав з рук реальної влади. Д. Медведєв же був приємним “ліберальним обличчям” Росії, якої ніколи не існувало. Залишивши президентське крісло, Д. Медведєв зайняв прем’єрське, а також у травні 2012 р. очолив партію “Єдина Росія”. Прийшовши на президентську посаду вже на 6 років, В. Путін матиме справу із величезними проблемами — архаїчною економікою; збоями в політичній системі, основою якої є партія “Єдина Росія”, яка, як показали вибори, без адміністративної підтримки явно програє; зовнішньою політикою, позбавленою довготривалих орієнтирів. І його діяльність уже не буде користуватися незаперечною підтримкою населення. Що це так, показав сплеск протестних виступів, пов’язаних із виборами президента та його інавгурацією 7 травня 2012 р. та після неї. Хоча у своїх промовах “новий старий” президент продовжує говорити про необхідність модернізації й реформ, на думку спадає афоризм: “В Росії всі зміни ведуть до відсутності змін”.

Росія залишається найбільшою за територією країною світу — її площа перевищує 17 млн кв. км (одна сьома частина земної суші), з населенням приблизно 140 млн осіб (перепис 2010 р. був проведений вкрай безладно, чимало громадян засвідчувало, що до них відповідальні за нього навіть не дійшли, пропускаючи цілі багатоквартирні будинки), яке швидко скорочується. За розрахунками ООН, населення країни до 2025 р. зменшиться на 21 млн осіб. Це при тому, що має місце гігантський демографічний вибух у сусідніх країнах, насамперед у Китаї. За умов дуже низької густоти населення за Уралом і постійної міграції населення зі східних регіонів до європейської частини федерації це посилює тиск демографічної небезпеки з боку КНР<sup>1</sup>, де територія набагато менша, а чисельність населення в десять разів більша.

---

<sup>1</sup> На початку 2012 р. Федеральна служба безпеки РФ оприлюднила факт “демографічної експансії” Китаю, спрямованої на Росію. За даними ФСБ РФ, китайці масово підробляють російські водійські права, причому це відбувається за потурання влади КНР, з чого російські спецслужби зробили висновок, що Китай сприяє переселенню своїх громадян до Росії.

Демографічна криза в країні, її депопуляція, збільшення незаселених територій становить загрозу національній безпеці Росії у плані збереження контролю над ними. В результаті країна не зможе зберігати свою самостійність із перспективного перетворення на придаток однієї або кількох держав. За висновками аналітиків, самостійне існування гігантської території з населенням, яке швидко скорочується, у сучасних умовах різкого загострення конкуренції між державами за володіння природними ресурсами, не можливе. Існує небезпека державного розпаду через наявність міжетнічних конфліктів та осередків сепаратизму вздовж кордонів держави. У Росії на сьогодні є кілька суб'єктів у прикордонній зоні, головною причиною потенційної нестабільності яких виступає національний фактор. Це північнокавказькі республіки Чечня, Дагестан, Інгушетія, Північна Осетія і Кабардино-Балкарія, а також сусідня Калмикія. У Сибіру, на кордоні з Китаєм, реально претендувати на незалежність може Тува, яка зберегла традиції державної незалежності, а титульний етнос якої становить три чверті населення.

Після закінчення “холодної війни” і краху СРСР Росія втратила не тільки значну територію, людність і потенціал, які вважала своїми. Вона втратила статус великої держави, який залишився тільки у Сполучених Штатів Америки. Новому державному утворенню треба було виробити нову концепцію зовнішньої політики. Росія взяла на себе зобов'язання за договорами, укладеними СРСР, почала вибудовувати систему відносин із колишніми союзними республіками, визначила пріоритети у взаємовідносинах з іноземними державами за умов фактично однополюсного світу.

За часів Б. Єльцина переважав певний романтизм у міжнародній політиці, коли російський президент називав друзями президентів США, Німеччини, Франції та інших країн. Його керівники зовнішньополітичного відомства деякий час перебували у стані проатлантичних ілюзій. Великі сподівання покладалися на фінансову допомогу західних країн, а внутрішні реформи, особливо в економіці, здійснювалися за рекомендаціями американських фахівців. Проте з часом посилювалося усвідомлення своїх національних інтересів і міцнішав прагматизм. Запанувала доктрина “оновлення величчя й сили Росії”, активно підтримувана як керівництвом, так і широкими верствами населення.

Особливо це позначилося на міжнародній політиці часів президентства В. Путіна, коли посилилася конфронтація із Заходом, особливо зі США. У 2007 р. Росія вийшла з кількох міжнародних договорів щодо обмеження озброєнь, зокрема з договору про за-

борону ракет середньої дальності, про звичайні озброєння у Європі; денонсувала угоду з Україною про засоби попередження про ракетний напад і контроль космічного простору; здійснила випробування вакуумної бомби. У “Білій книзі” Міністерства оборони “Актуальні завдання розвитку збройних сил Російської Федерації”, прийнятій у 2003 р., міститься положення про те, що для захисту суверенітету Росії та її союзників ядерна зброя може бути застосована у превентивному порядку. Як своїх союзників Росія розглядає Вірменію, Білорусію, Казахстан, Киргизію, Таджикистан і Узбекистан, разом з якими утворила Організацію Договору колективної безпеки.

Переживши фінансово-економічний спад 2008 р. легше, ніж західні країни, Росія запропонувала їм свою допомогу. Проте західні бізнесмени остерігаються зв'язуватися з нею, вважаючи її економіку бандитською і непрозорою. Через посилену конфронтацію із Заходом за часів двох перших президентських каденцій В. Путіна російська зовнішня політика більше уваги приділила східному напрямку. Показовим у цьому плані є і той факт, що Д. Медведєв своє перше закордонне відрядження спрямував до Казахстану і Китаю. У подальшому йому вдалося покращити відносини із Заходом, зокрема з Америкою, що знайшло відгук з боку президента Б. Обами та європейських лідерів.

Стосунки з колишніми радянськими республіками, так званим <sup>СНД</sup> ближнім зарубіжжям, будувалися у двох напрямках — зміцнення Співдружності Незалежних Держав та розвитку двосторонніх відносин. Росія певний час розглядала СНД як засіб для продовження свого домінування. Так, Б. Сльцин прямо заявив про те, що члени Співдружності не можуть укласти угоди з іншими державами без згоди Росії. У 1995 р. було видано указ президента, в якому завдання щодо країн СНД визначалося потребою “зміцнення Росії як провідної сили формування нової системи міждержавних політичних і економічних відносин на території пострадянського простору”. З часом виявилось, що сподівання на використання СНД в російських інтересах не виправдалися, однак В. Путін заявив про плани розбудови Євразійського Союзу. Державам, які виявлять бажання до нього ввійти, обіцяється збереження політичного суверенітету. Але управління економікою буде максимально об'єднаним. За зразок наводиться Європейський Союз. У такий спосіб виправдовується поява наднаціональних органів у новому утворенні. Це при тому, що між пострадянськими республіками і Росією існує чимало непростих проблем. Серед них — спадщина СРСР, військові формування та їхнє май-

но на території повних незалежних держав, ядерна зброя, територіальні суперечки, становище російськомовного населення в національних республіках тощо. У цілому, Росія наприкінці першого десятиріччя XXI ст. є слабо інтегрованою в міжнародні структури і посідає одне з передостанніх місць у світових рейтингах глобалізації.

Найбільше багатство будь-якої країни — це люди. Щодо Росії, то переважна більшість її громадян схильна дивитися в майбутнє із песимізмом або стоїчним фаталізмом. Наприкінці 2000-х років на запитання соціологів, “чи правильним шляхом іде Росія”, все частіше лунає негативна відповідь. Зростає невдоволення тим, що в країні багато говорять про відомі проблеми: корупцію, злочинність, жахливе становище в міліції, судах, армії, а реально нічого не змінюється. Все помітнішим стає розрив між заспокійливими маніфестами про патріотизм та велич Росії і непривабливою дійсністю. Результат цієї невідповідності — зростання впродовж останнього десятиріччя відсторонення людей від політики (84 % вважають, що вони ніяк на неї не можуть вплинути). З іншого боку — зростання протестних настроїв, особливо серед молодого покоління, — рух “незгодних”.

Правляча еліта Росії побоюється розвитку демократизації, оскільки асоціює з нею зростання хаосу, націоналізму та сепаратизму. Як і для будь-якої іншої країни, позиція правлячої еліти дуже важлива. Для російської надзвичайно велике значення має визнання реальності, яка полягає в тому, що країна розколота і живе в різному історичному часі. Одні її регіони — у XIX ст., інші — на початку XX, а деякі вступили у XXI ст. Таке визнання буде лише першим кроком до визначення реалістичної стратегії розвитку. Але постає питання: чи прагнуть цього можновладці? Чи, можливо, вважають, що на їх вік вистачить, а там — “хоч трава не росте”? Поки що реального коректування діючої моделі не спостерігається.

## Література

Глухова Л.В. Российское общество перед модернизационным вызовом / Л.В. Глухова // Полис. — 2009. — № 6.

Дестабилизация мирового порядка и политические риски развития России: сб. статей / отв. ред. В.И. Пантин, В.В. Лапкин. — М., 2010.

Драчка О. Куда идет Россия? / О. Драчка // Мировая экон. и междунар. отнош. — 2005. — № 2.

*Казанцев А.А.* Россия и постсоветское пространство: перспективы использования “мягкой силы” / А.А. Казанцев, В.Н. Меркушев // Полис. — 2008. — № 2.

*Кольба А.* Политическое развитие России в XX — начале XXI в.: кризисные сюжеты и аналогии / А. Кольба, Н. Кольба // Политэкс. — 2008. — № 4.

*Косель Л.* Российский путь к капитализму: между Китаем и Восточной Европой / Л. Косель // Мировая экон. и междунар. отнош. — 2000. — № 10, 11.

*Лакёр У.* Москва перед дилеммой модернизации / У. Лакёр [Эл. ресурс]. — Режим доступа : [www.globalaffairs.ru/number/Moskva-pered-dilemmoimodernizatscii-15063](http://www.globalaffairs.ru/number/Moskva-pered-dilemmoimodernizatscii-15063)

*Ланцов С.А.* Россия перед вызовами модернизации: исторические уроки и современные проблемы / С.А. Ланцов // Политэкс. — 2010. — № 3.

*Лапкин В.В.* Восприятие западных институтов и ценностей в постсоветском пространстве: опыт Украины и России / В.В. Лапкин, В.И. Пантин [Эл. ресурс]. — Режим доступа : [www.politstudies.ru/N2004fulltext/2004/1/20.htm](http://www.politstudies.ru/N2004fulltext/2004/1/20.htm)

*Лапкин В.В.* Россия и Украина: факторы социально-политической поляризации в сравнительной перспективе / В.В. Лапкин, В.И. Пантин // Полис. — 2009. — № 2.

*Макаренко Б.И.* Постсоветская партия власти: “Единая Россия” в сравнительном контексте / Б.И. Макаренко // Полис. — 2011. — № 1.

*Медведев Д.А.* Россия, вперед! / Д.А. Медведев [Эл. ресурс]. — Режим доступа : [www.kremlin.ru/news/5413](http://www.kremlin.ru/news/5413)

*Мельник Р.М.* Еволюція повноважень Президента Російської Федерації в 1993—1999 рр. / Р.М. Мельник // Гілея: наук. вісн. — 2011. — Вип. 55.

*Паин Э.А.* Исторический “бег по кругу” (Попытка объяснения причин циклических срывов модернизационных процессов в России) / Э.А. Паин // Обществ. науки и современность. — 2008. — № 4.

*Пастухов В.Б.* Предчувствие гражданской войны. От “номенклатуры” к “клептоклатуре”: взлет и падение “внутреннего государства” в современной России / В.Б. Пастухов // Полис. — 2011. — № 6.

*Перегудов С.П.* Политическая система России после выборов 2007 — 2008 гг.: факторы стабилизации и дестабилизации / С.П. Перегудов // Полит. исследования. — 2009. — № 3.

*Путин В.В.* Строительство справедливости. Социальная политика для России / В.В. Путин // Комсом. правда. — 2012. — 13 февраля.

*Путин В.В.* Быть сильными: гарантии национальной безопасности для России / В.В. Путин // Российская газета — Столичный выпуск № 5708 (35). — 2012. — 20 февраля.

*Рашковский Е.* Судьбы России: цивилизационный анализ / Е. Рашковский // Мировая экон. и междунар. отнош. — 2008. — № 3.

Россия в мировой экономике и международных отношениях / отв. ред. Ф.Г. Войтоловский, А.В. Кузнецов. — М., 2009.



*Рябтяжев Н.* К вопросу о генезисе и сущности номенклатурного капитализма в России / Н. Рябтяжев // *Мировая экон. и междунар. отнош.* — 1998. — № 2.

*Свобода К.* Политические преобразования и экономические реформы в России / К. Свобода // *Политэкс.* — 2008. — № 4.

*Согрин В.В.* Противоречивые итоги президентства В. Путина / В.В. Согрин // *Обществ. науки и современность.* — 2009. — № 1.

*Фомин М.* Россия. Матрица социальной (не)стабильности / М. Фомин // *Мировая экон. и междунар. отнош.* — 2010. — № 10.

*Цыганков А.П.* Внешняя политика России от Горбачева до Путина. Формирование национального интереса / А.П. Цыганков. — М., 2008.

*Шолл-Латур П.* Россия Путина: эффект сжатия. Империя под прессингом НАТО, Китая и ислама : пер. с фр. / П. Шолл-Латур. — М., 2007.

*Эрл П.Т.* Реконструкция русской национальной идентичности после распада СССР / П.Т. Эрл // *Клио.* — 2008. — № 2.

---

---

## ПОСТРАДЯНСЬКІ КРАЇНИ

У 1991 р. сталася безпрецедентна у світовій історії подія: без війни, суто через дію внутрішніх факторів розвалилася супердержава — Союз Радянських Соціалістичних Республік. На його території утворилося п'ятнадцять нових незалежних держав: Російська Федерація, Україна, Білорусь, Молдова, Литва, Латвія, Естонія, Вірменія, Азербайджан, Грузія, Казахстан, Узбекистан, Таджикистан, Киргизстан, Туркменістан. Кожна з них почала торувати свій шлях у майбутнє. У світовій та вітчизняній науковій і публіцистичній літературі останніх років утвердився термін “пострадянський простір”. Це стало наслідком дискусії, розпочатої західними дослідниками задля визначення спільного походження новостворених держав, що вплинуло на їхні соціально-політичні та економічні особливості. Свою роль відігравали тісні економічні зв'язки, що склалися в рамках єдиного народногосподарського комплексу командно-адміністративної системи, загальна військова інфраструктура і модель армії, спільна комунікація на основі поширення та знання російської мови, інтеграційні процеси, що вилились у створення Співдружності Незалежних Держав та інших організацій.

Виявилось, що це не просто зручний і політично нейтральний термін для позначення території колишнього СРСР та всіх явищ і процесів, які тут відбуваються. Пострадянський простір є насамперед особливою соціальною й політичною реальністю, суперечлива цілісність якої зумовлена і спільністю (часто багатовіковою) попереднього розвитку народів, що її складають, і особливо спіль-

ністю радянського соціалістичного етапу історії. Радянського Союзу як єдиної держави більше немає. На місці однієї шостої земного суходолу сталися і ще не завершилися грандіозні, “тектонічні” зсуви, що спричинили кардинальні зміни в режимах, статусах, геополітичних позиціях, ідеологіях, цінностях, інтересах, цілях, культурно-історичних і навіть цивілізаційних орієнтаціях, що відбуваються на тлі потужної боротьби за перерозподіл ресурсів і впливів. Становлення нових держав ще не завершилося, воно триватиме впродовж років і навіть десятиріч. І поки йтиме цей процес, попри всі зміни, які відбулися і ще будуть відбуватися у всіх його колишніх частинах, спільна історична спадщина, спільність соціально-економічних умов і проблем протягом досить тривалого часу залишатимуться факторами, які серйозно впливатимуть на всі явища і процеси в окресленій частині світу. Разом з тим, діятимуть найрізноманітніші фактори, що зумовлюватимуть відмінні тенденції. Пострадянський простір продовжуватиме характеризуватися нестабільністю, напруженістю, конфліктністю, що ускладнюватиметься кризовими процесами не тільки внутрішнього, а й зовнішнього порядку.

Становлення й розвиток усіх пострадянських нових незалежних держав (ННД), не дивлячись на певні особливості кожної з них, мали спільні, характерні для всіх молодих держав риси. На початку **1990-х років** перед ними постала необхідність прийняти виклик сучасності, що полягав у необхідності модернізації. Були розпочаті модернізаційні заходи, які передбачали докорінні політичні та економічні зміни: формування державних органів управління і владних структур, обрання парламенту, прийняття Конституції країни, визначення зовнішньої політики і входження до світового співтовариства, здійснення соціальних та економічних перетворень, запровадження власної валюти, створення національних збройних сил тощо. У політичній сфері відбилась одна з мегатенденцій розвитку сучасного світу — посилення демократизації, що виявилось у зламі владної монополії комуністичної партії та утворенні багатопартійної системи. Політичні реформування відбувалися в обстановці вирування партійних розбіжностей і суперечностей, які часто призводили до парламентських, урядових і конституційних криз. Поступово ідеологічні відмінності між партіями відступили на задній план. А на перший незаперечно висунулись інтереси суто економічні, а саме: перерозподіл ресурсів і контроль над основними фінансовими потоками.

На початку **1990-х років** усі пострадянські держави опинилися у складній економічній кризі, пов'язаній з розвалом колиш-

ньої єдиної союзної економіки, розривом налагоджених виробничих зв'язків, руйнуванням раніше здійснюваних поставок сировини й матеріалів, збуту виробленої продукції. Єдиний народногосподарський комплекс, що існував за радянських часів, перетворив величезну країну на жорстку, замкнену, практично позбавлену саморегулювання систему, розбиту на великі галузеві й національно-територіальні підсистеми. Усі вони економічно доповнювали одне одного. За допомогою структури стабільних (часто закляклих) міжгалузевих і міжреспубліканських зв'язків, що формувалися під впливом команд з єдиного центру, вони об'єднувалися у цілісний, єдиний народногосподарський комплекс. Склався свого роду загальносоюзний економічний “механізм”. Він принципово відрізнявся від економічних систем із розвинутими ринковими відносинами саморегулювання, які правильніше було б назвати не “механізмом”, а “організмом”.

Коли СРСР розвалився, то розвалився і єдиний народногосподарський комплекс. Перед урядами суверенних держав постала необхідність пошуку засобів створення власних економік — економічних систем, що самостійно функціонують, необхідність розроблення і здійснення макроекономічної політики стабілізації, координації дій в рамках нових політичних та економічних відносин, початку структурних змін у господарстві. Йшлося не стільки про побудову, скільки про перебудову “уламка” колишнього величезного економічного простору, який дістався у спадок кожній новій незалежній державі. Основна проблема, з якою зіткнулись ННД, — перекіс в економічному розвитку у ту чи іншу галузь, що було наслідком політики розподілу праці в СРСР. Завдання виявилось особливо складним, оскільки в республіках не було адекватних інституційних структур і навичок управління економікою в ситуації переходу від планово-централізованої системи з управлінням з московського центру до системи з елементами ринкових відносин. Спроба одним махом перетворити “механізм” в “організм” шляхом насильницького повсюдного запровадження класичних ринкових відносин в умовах руйнування колишньої єдиної народногосподарської системи викликала економічну катастрофу в більшості з ННД. Спад виробництва поставив багатьох громадян пострадянського простору просто на межу фізичного виживання.

Незважаючи на спільність економічних проблем, кожна держава мала різні стартові можливості для розвитку власної економіки, і відповідно, обирала свою, не схожу на інші, модель здійснення економічних перетворень. А розрив і згорання господар-

ських зв'язків між колишніми союзними республіками слід розглядати не тільки з негативного боку. В деяких випадках це було об'єктивним процесом, оскільки склалися ці зв'язки, так само, як і розподіл праці в Союзі, далеко не завжди під впливом економічних факторів, а дуже часто через політичні, пропагандистські і навіть особисті мотиви. Природно, що при формуванні ринкових структур в ННД насамперед стали розпадатися саме такі, економічно необґрунтовані зв'язки, як в середині республік, так і між ними.

Для більшості ННД найбільш серйозним питанням для розвитку власної промисловості стала залежність економіки від імпорту енергоносіїв за світовими цінами або за цінами, що до них наближались. З іншого боку, дослідники виявили залежність між запасами природних ресурсів (насамперед нафти і газу) і рівнем демократії: нафта й газ справляють антидемократичний вплив на пострадянському просторі. Це виявляється в ослабленні політичних інститутів, зниженні стимулів до демократизації, посиленні авторитарних тенденцій у політиці з метою забезпечення і збереження політичного контролю над природною нафтою. У політичних системах пострадянських країн, які мають значні нафтові ресурси, дуже відчутні ознаки авторитаризму, що часом переходить до суто східного деспотизму, як, наприклад, у Туркменістані часів Сапармурада Ніязова. Виявилося, що режими багатих на нафту пострадянських ННД схильні витратити великі кошти на репресивний апарат. Це зумовлюється, по-перше, прагненням посилити свій політичний контроль над ситуацією в країні через побоювання втратити контроль над природною рентою; а по-друге, забезпеченням зайнятості частини населення в різноманітних силових структурах через слабкий розвиток інших секторів економіки, і таким чином, відвернення соціальної напруженості.

Разом з тим надприбутки від продажу ресурсів дають змогу режимам збільшувати соціальні виплати і таким чином купувати політичну лояльність громадян, а також демонструвати видимість ефективного функціонування економіки. Проте виявилося, що від надходжень за продаж нафто-газової сировини не дуже підвищується життєвий рівень переважної частини населення. Навіть попри деяке збільшення зарплат і пенсій працюючій людині важко забезпечити себе і своїх рідних більш-менш пристойним рівнем життя. Прибутки надходять до представників пануючої верхівки, а злиденні люди відсторонюються від можливостей реального впливу на стан справ у державі. Режими також намагаються не допустити посилення незалежних соціальних груп,

здатних у майбутньому кинути їм виклик. До таких категорій належать середній і малий бізнес, умови діяльності для якого у всіх пострадянських країнах, за винятком країн Балтії, дуже непросто.

Недовга історія пострадянського простору демонструє негативний вплив експорту природних ресурсів на політичні відносини і щодо збільшення ймовірності ініціації збройних конфліктів, а також сприяння їхньому затягуванню. Саме контроль над джерелами природних ресурсів часто є головною причиною військових зіткнень. Найяскравіші приклади тому — пристрасті навколо нафти у Чечні або боротьба навколо можливих трубопроводів через Кавказ, в обхід Росії.

Падіння виробництва, зниження рівня життя переважної більшості населення, скандальний розрив у прибутках меншості й більшості, зростаюча соціально-політична та міжетнічна напруженість — все це спільні симптоми хвороб перехідного періоду в розвиткові нових незалежних держав, що болісно впливало і впливає на людей. Стару віру в комуністичні цінності у суспільстві ненадовго витіснило переконання, значною мірою ілюзорне, що загальне благоденство буде забезпечене набуттям суверенітету, переходом до ринкової економіки й ліберальної демократії. Спочатку демократичні перетворення в більшості посткомуністичних країн мали широку масову підтримку. Це насамперед зумовлювалося економічною неспроможністю колишньої системи. Населення було настільки змучене загальним дефіцитом на всі найнеобхідніші товари, що народилася крилата фраза: “Краще жахливий кінець, ніж жах без кінця”. Хоча, звичайно, надія була не на гірше, а на краще. Більшість населення очікувало від нових демократичних інститутів не стільки захисту громадянських свобод, скільки підвищення свого матеріального статку. Від приходу демократії тут чекали в першу чергу соціальних і економічних перетворень, підвищення рівня життя і покращення умов зайнятості. Тобто, підтримуючи політичні зміни, люди радше керувалися матеріальними очікуваннями, ніж якоюсь первинною нормативною відданістю демократії. Чимало громадян і політиків не сумнівалися в тому, що на зміну радянській системі прийде суспільний лад, подібний до американського чи західноєвропейського, заснований на демократії та ринкових відносинах. Однак мало хто замислювався про те, що він формувався в інших обставинах впродовж дуже тривалого часу.

Методи соціальної інженерії та шокової терапії, які використовувалися деякими політичними режимами, були неспроможні

за кілька місяців чи років переробити психологію й поведінку людей, змусити їх прийняти нові духовні й моральні цінності. Звідси — чимало невдач розпочатих перетворень і розчарування в них значних мас населення. Життя показало, що реальні процеси модернізації найчастіше відбуваються за драматичних умов і не завжди приводять до очікуваних позитивних результатів. У деяких пострадянських державах результати реформ виявилися прямо протилежними: замість соціально орієнтованої ліберальної економіки та громадянського суспільства з притаманними йому демократичними інститутами позначилася ще більша деградація, а проголошені нові принципи зазвичай були суто декларативними.

Отже, сувора реальність існування в умовах реконструкції економічної системи, яка супроводжувалася різким падінням життєвого рівня широких мас населення і збільшенням соціальної та матеріальної нестабільності його становища, викликала у пострадянських суспільствах глибоку зневіру. У більшості з ННД запанувала аномія. Це поняття, що позначає беззаконня, відсутність чітких норм поведінки, якими б могли керуватися люди, аби жити благополучно й чесно. Це морально-психологічний стан індивідуальної і суспільної свідомості, що характеризується розкладом системи цінностей внаслідок кризи суспільства. Виникнення аномії пов'язане з розкладом традиційної культури й життєвого укладу, що породило небачену доти економічну нерівність, політичні пристрасті й моральну неохайність. За таких умов чимало людей втрачало орієнтири соціальної поведінки, звичні моральні норми втрачали сенс, поступаючись місцем культу сили, жадоби до збагачення, нахабства й цинізму як якостям, що краще відповідали духові часу.

З початку 1990-х років на території колишніх радянських республік зруйнувалися всі цінності, які існували до того часу, і треба було вчитися жити у принципово іншій “системі координат”. Відбулася криза радянської, соціалістичної соціальної ідентифікації. Епоха політичної демократизації й ринкових реформ потребувала освоєння нових, невідомих радянській людині соціально-політичних практик, норм, цінностей, соціальних ролей та установок. Більшість людей не змогли розібратися в суміші перебудовчих гасел і магазинних спокус. Негласно було проголошено: “За гроші можна все!” Разом з тим виникла суперечність між проголошеними цілями (гідного життя, підвищення добробуту) і неможливістю їх реалізації. Стан аномії виявився у відчуженні людини від суспільства, апатії, розчаруванні. Катастрофічно зростають масштаби злочинності, наркоманії, алкоголізму, проституції

і “трафікінгу”, особливо серед молоді. Збільшується кількість самогубств. Переважаюча більшість населення пострадянських держав вирізняється пасивністю, яка забезпечується посиленням контролю влади над засобами масової інформації і придушенням опозиції, що має місце в деяких ННД.

Серед переважної частини населення пострадянського простору запанували деструктивна свідомість і примітивні почуття. Люди були не в змозі зібрати своє сьогодення, а тим більше майбутнє у цілісну картину життєдіяльності. Світ в їхніх очах розсипався і розпилвся у калейдоскопі кризи й хаосу. З’явилася ностальгія за радянськими часами із притаманною їм “впевненістю в завтрашньому дні”. Люди були виховані в душі патерналізму, тобто в переконанні, що держава повинна забезпечити своїх громадян засобами для виживання, натомість за це сплачувалося погодженням на обмеження свободи. Втративши “керівництво і турботу партії й держави”, люди певним чином “здичавили”: хто погрузнув у грабунках, корупції і шахрайстві, а хто — у примітивному виживанні. Через деякий час більшість населення на пострадянському просторі вже не хотіла ніяких реформ і мріяла про повернення до нещодавнього минулого. Понад три чверті людей не здатні були покладатися на власні сили, очікуючи допомоги від держави або від будь-кого іншого. Це також радянська спадщина, оскільки протягом десятиріч формувався “homo sovieticus”, відчужена від власності, влади, позбавлена можливості самоорганізації, підпорядкована і залежна від держпартсистеми людина. “Вмонтована” у жорстку соціально-політичну систему вона була справді позбавлена вільного вибору і своєї волі. Радянська влада дійсно виховала “нову людину”, яка не усвідомлювала, що свобода — це самостійність у повному розумінні цього слова, відповідальність за себе і свої вчинки.

Треба брати до уваги демографічні особливості пострадянських країн. В них один з найвищих показників у світі частки людей немолодих, тобто значний прошарок людей середнього і похилого віку, які вже нездатні “перебудовуватися”, швидко пристосуватися до пострадянських реалій, а також пенсіонерів, які покладалися виключно на державу. В деяких пострадянських країнах дали про себе знати мрії про відтворення радянського “світлого минулого” — союзної державності та соціалістично-зрівняльного життєвого укладу. Це стосується насамперед Білорусі й Молдови.

Серед інших факторів, які призвели до краху “реального соціалізму”, слід назвати зростання почуття незадоволеності обме-



женнями, які існували — ідеологічними, економічними, культурними тощо, — насамперед у панівної верстви (тепер її називають “елітою”), яку підтримали маси, сподіваючись на докорінне покращення свого добробуту. Еліта ж, яка вже мала певні ресурси і прибутки від них, воліла не ховатися і не боятися потрапити за ґрати за “нетрудові надходження”. Вона прагнула одержати максимально можливі матеріальні та інші блага, які мали вищі верстви суспільства в капіталістичних країнах, не думаючи при цьому про адекватне розширення можливостей “простого народу”. Тому керівники і люди, які користувалися реальною владою в СРСР, не дуже опиралися краху соціалізму.

Майже для всіх нових незалежних держав пострадянського простору, незалежно від їх особливостей і проголошеної орієнтації розвитку, спільним є те, що верхні й вищі ешелони управління в основному займає все та ж радянська партійно-комсомольсько-державна бюрократія, яка прийняла зручні для неї ідеологічні кольори. Зрозуміло, до управління частково допущені й нові політико-економічні сили, які часто використовуються для створення привабливого “іміджу” влади, але в цілому не визначають правила бюрократичної гри. Представники колишньої партійної, комсомольської, державної, господарської номенклатури, силових структур, опозиційних рухів різного спрямування, нового класу підприємців, традиційної інтелектуальної та культурної еліти, тіньової економіки і злочинного світу в різних пропорціях і в різній мірі формують так звані пострадянські еліти. За умов слабкості громадянських суспільств вони стають головними героями того, що відбувається на пострадянському просторі.

З’явилися величезні капітали. Які головні джерела цих статків? У старій “номенклатури” та її родичів це — гроші КПСР; майно державних підприємств, безкоштовно передане у власність директорів та їх оточення; режим “спецекспортерів”, який дозволяв привласнювати різницю між зовнішньою і внутрішньою цінами товару, що експортувався; довільні податкові пільги з імпорту та ін. У нових “прибульців” у бізнес “добре виходило” там, де їм вдавалось урвати свій шмат державного майна. Вони також широко використовували й використовують торговий прибуток — від повернення податку на додану вартість до прямої контрабанди; валютні та фінансові спекуляції; різноманітні “піраміди”. За кордон переказуються колосальні кошти. Великого поширення набули “тіньова економіка” та кримінальна діяльність. Ситуація погіршується тому, що первісний перерозподіл власності в частині пострадянських країн ще не завершився.

Демократична інтелігенція, яка вийшла на політичну арену за часів 3'їзду народних депутатів (1989—1991 рр.), не могла змагатися з подібними типами. До того ж частина її теж не встояла перед доларовою спокусою. Окремим діячам здавалося, що достатньо запровадити нові інститути, насамперед в економіці, і справу буде зроблено. Вони не враховували, як ці інститути зміняться в конкретній обстановці, не доклали ніяких зусиль для виховання соціальних акторів трансформації. Вони навіть нічого не зробили для простого роз'яснення сенсу реформ населенню, для його політичної просвіти, ігноруючи масові інтереси. Але, якщо б навіть реформи, приватизація та інші заходи були проведені інакше, можливо, краще, все одно командні висоти в економіці захопили б ті самі люди.

У процесі самоствердження пострадянські еліти вирішують три основні завдання: 1) поєднання в нових формах влади і власності в руках вузького кола осіб, так чи інакше причетних до розділення багатющого радянського спадку; 2) пошук свого місця — на других і третіх ролях — у космополітичній еліті світу, що глобалізується; 3) створення життєздатних держав, які користуються міжнародним визнанням (у тій мірі, в якій це є необхідною умовою для виконання перших двох завдань). Своєкорисливі інтереси цього вузького верхівкового прошарку багато в чому визначають спрямованість пострадянських трансформацій, надаючи їм, на перший погляд, дивного характеру. Вони формують пострадянський соціум “під себе” так, як їм вигідно і зручно. Це не відтворення традиційних структур і відносин, це не рух до ліберальної демократії. Це — особливий спосіб організації територіального простору, політичного життя та економічної діяльності, спрямований на закріплення привілейованого становища владовласників. Така “еліта” не здатна виконувати одну з найважливіших функцій — формування соціальних норм сучасного типу. В неї немає зв'язку з основною масою населення, здатності до діалогу з нею, врахування її інтересів.

Нині йде інтенсивний процес трансформації політичних структур пострадянських ННД. Його відправною точкою був уже не тоталітаризм, а ослаблений авторитаризм часів М. Горбачова. Певні його атрибути так чи інакше ще зберігаються в політичному житті пострадянських республік. Разом з тим провідною рисою світової політики останніх кількох десятиріч є рух до демократії. Для пострадянських ННД прагнення створити модель суспільного устрою за західним зразком, як правило, не увінчувалося успіхом. Виняток становлять країни Балтії. Як доводить

світовий досвід, успіху досягають тільки тоді, коли, формуючи правову державу, враховують соціально-політичні та економічні реалії тієї чи іншої країни.

У політичному житті всіх пострадянських країн наявні загальні риси: в жодній із них не виступають проти незалежності, бажають мати власну державу, але не за рахунок розвалу економіки, панування і ній мафіозних структур, занепаду культури, зубожіння людей. Звідси — прагнення наведення порядку і дисципліни, нормального ритму економічного і соціального життя. Всі вони мають інститут президентства. Пости президента, спочатку зайняті колишніми керівниками республіканських комуністичних партій, перетворилися на основний інститут визначення політичного курсу. Проте ступінь демократичних реформ у нових державах поки що можна характеризувати як фрагментарний й непослідовний: в одних країнах відчутний значний прогрес, тоді як в інших у тому чи іншому вигляді продовжують діяти практики попереднього режиму.

У політичній сфері аналітики виокремлюють чотири основні типи режимів, які сформувались у колишніх радянських республіках:

- 1) демократичні: Латвія, Литва, Естонія;
- 2) напівавторитарні: Грузія, Азербайджан, Вірменія. Тут впроваджується “альтернатива демократії” — обмежена трансформація, яка більше відповідає їхнім інтересам, і водночас збереження видимості демократії з уникненням політичних ризиків;
- 3) авторитарні: Росія, Білорусь, Казахстан, Таджикистан, яким характерна відмова від демократичної гри, вільної конкуренції на виборах, ризику для правителів бути відправленими у відставку виборцями (організація виборів із заздалегідь відомими результатами);
- 4) неототалітарні: Туркменістан та Узбекистан, де застосовуються тотальний контроль, систематичний примус і насильство або загроза його застосування з боку влади стосовно більшості населення здійснюється не в жорстких, як у класичному тоталітаризмі, а відносно м'яких, проте більш витончених формах, через велику кількість стійких залежностей — правових, економічних тощо.

Молдова і Киргизія у 2010—2011 рр. перебували в стані хаосу, що ускладнювало їх чітке зарахування до тієї чи іншої групи.

Звичайно, у пострадянських ННД є чимало відмінностей, зумовлених імпульсами національно-державного самовизначення, набутими у процесі дезінтеграції Союзу РСР, геополітичним по-

ложенням, соціокультурними і національно-ментальними факторами, а також якістю політичних еліт і мірою впливу на політичний процес із боку інших країн Заходу й Сходу. У політичному розвитку пострадянського простору простежуються певні закономірності. Насамперед такі: виокремилася група країн, в яких через низку факторів (у тому числі й наслідків світової фінансово-економічної кризи) спостерігається висока динаміка внутрішнього життя. До цієї групи належать Казахстан, Азербайджан, Молдова та Україна. Проте динаміка в Казахстані та Азербайджані грає на користь стабільності діючої влади, а в Молдові та Україні — навпаки. Молдова та Україна разом з Вірменією, Таджикистаном, Узбекистаном, Грузією, Киргизстаном входять до групи країн, що характеризуються низькою стійкістю влади. Політична ситуація в них погіршується низькою опірністю кризовим явищам і навпаки. Як виявили міжнародні експерти, саме силовий контроль над системою, стійкість позицій першої особи і владних інститутів у цілому визначають ступінь опору країни кризовим явищам. Економічна політика наразі відсовується на друге місце.

Як показує історичний досвід, визрівання капіталізму було завжди і передумовою, і каталізатором встановлення демократичних форм правління. Один з уроків історії полягає в тому, що, принаймні, в минулому ринкова економіка передувала виникненню демократичних інститутів. Сучасне прагнення деяких ННД перейти одночасно і до демократії, і до ринку є спробою змінити ту модель взаємозв'язків між економічними і політичними перетвореннями, яка складалася століттями. Західні політологи розглядають його як унікальний історичний експеримент, бо одночасна радикальна трансформація економічної й політичної систем є справою надзвичайно складною.

Будь-який демократичний уряд стикається з чималими труднощами у проведенні економічних реформ. Радикальне реформування економіки вимагає рішучих і швидких дій. Однак процес прийняття рішень в умовах демократичної системи, особливо у питаннях, з яких немає консенсусу, пов'язаний із тривалими процедурами політичного торгу, узгоджень і пошуку компромісів. У демократичних суспільствах рішення виявляються повільними, тим більше, коли йдеться про законодавчі акти. Ще складніша ситуація у посткомуністичних країнах, де виникає велика кількість конкуруючих між собою нових політичних партій і груп інтересів. Їхнє протиборство значною мірою паралізує законодавчий процес. Виникаючі на політичній сцені партії, профспілки, асоціації бізнесу та інші групи можуть намагатися блоку-

вати певні аспекти економічних реформ, а також спрямувати їх у вигідне для себе русло. До цього додаються ускладнення, пов'язані з незрозумілим характером відносин у структурах влади. Конфлікти між виконавчою і законодавчою владою, між кабінетом міністрів і главою держави — звичайне для посткомуністичних країн явище, що найгіршим чином впливає на реформування економіки. Через ці причини темпи економічних перетворень значно уповільнюються. Найяскравішим прикладом цього може бути Україна.

Важливе значення має й те, що правлячі верстви у пострадянських країнах зацікавлені у збереженні перехідного періоду. Вони не бажають його швидкого розвитку, а тим більше завершення, навпаки, прагнуть продовжити, і навіть заморозити перехідний стан суспільства. Це їм необхідно для того, щоб, з одного боку, витягти із попередньої комуністичної системи такі елементи, як ієрархія, жорсткі структури, відсутність або пониження ролі конкурентності, слабка вертикальна мобільність і поєднати із можливостями й досягненнями сучасної ринкової економіки, насамперед приватного привласнення і приватної власності, адже не все ще поділено. Парадоксально, але правлячій еліті не потрібна модернізація й наведення ладу у суспільстві, зокрема в законодавстві, тому що “у каламутній воді риба легше ловиться”. Проте в деяких перехідних суспільствах можливе позитивне співіснування політичної та економічної лібералізації. Однак це відбувається при надзвичайно складному й рідкісному поєднанні певних факторів, як, наприклад, у країнах Балтії.

Якщо ж говорити про ті процеси, які мають місце в переважній більшості пострадянських держав, то можна виокремити такі:

1) наявна протидія зусиллями різних ланок державного апарату на всіх рівнях і багатьох груп політичного класу реальному здійсненню заходів з розвитку цивілізованих ринкових відносин, активізації розумно обмеженого, економічно виправданого державного регулювання, вільного від корисливого тиску як бюрократії, так і олігархів, а також заходів з раціоналізації соціальної сфери;

2) часто очевидна непродуманість та неефективність здійснення реформаторських заходів, що загрожує результатами, протилежними накресленим;

3) спостерігаються підтримка, збереження і навіть посилення надмірної майнової нерівності, консервація становища прошарку населення з низькими прибутками і фактичне погіршення стану

значної частини цього прошарку (звичайно, має місце часткове коректування, наприклад підвищення мінімальної заробітної плати або прожиткового рівня, проте в реальності відбувається відтворення соціально-економічних та політичних механізмів легального й нелегального розподілу і перерозподілу суспільного прибутку на користь еліти).

На початок другого десятиріччя ХХІ ст. в більшості пострадянських держав не відбулося історично значущих зсувів у напрямі оздоровлення суспільства. В результаті не спостерігається помітних успіхів у модернізації економіки. Зростання виробництва не стабільне. Соціальна сфера стає все більш слабкою ланкою суспільного життя. Отже, багато економічних та соціальних проблем не вирішується, а накопичується, що загрожує їх загостренням.

Разом з тим у житті нових незалежних держав наявні й позитивні процеси — вихід із комуністичного глухого кута є гігантським кроком вперед у розвитку пострадянського співтовариства. Ступінь внутрішньої свободи у значній частині людності, як правило, на порядок більший, ніж це було за радянської епохи. Відбувається становлення конкурентно-ринкового суспільного укладу. Під впливом розгортання ринкових відносин мають місце позитивні зрушення, не дивлячись на їх деформацію. Йдеться про формування основи демократії — середнього класу. Це соціальні групи із середніми і високими прибутками. Вони активізують розвиток економіки та інноваційні процеси в ній, виступають як групи зростання професійного, інтелектуального та культурного потенціалу суспільства. Вони формують свою трудову та підприємницьку активність на основі вимог ринку і зацікавлені в підвищенні своєї конкурентоспроможності. Вони націлені на розвинені стандарти споживання і є орієнтирами зростаючої соціальної мобільності для інших здатних до неї груп населення. Соціологи вважають формування середнього класу не тільки найперспективнішим процесом трансформації соціальної структури суспільства, але й його серцевиною.

Не можна заперечувати і той факт, що завдяки системним перетворенням економіки значна частина населення перевищила дореформений рівень споживання й досягла більш високої якості життя. Наразі йдеться не про найбільш дохідні верстви населення, забезпеченість яких не просто висока, а часом навіть перевищує стандарти західних елітних груп. Йдеться про групу населення з середніми прибутками, яка не така вже й мала, як часто це стверджується (звичайно, її кількість відрізняється у тій чи іншій ННД). Але

при цьому залишається і стійкий найбільшій прошарок, перспектив на покращення становища якого практично немає.

Докризове економічне зростання, яке спостерігалось в пострадянських країнах впродовж кількох років, привело до певного покращення матеріального становища значної частини населення, що відбилося на соціальному самопочутті людей. Серед громадян стало менше розчарованих і невпевнених у своїй здатності забезпечити більш-менш придатні умови життя для себе і власної родини. У ті роки соціологи зафіксували зменшення аномічної деморалізованості: вже не одна п'ята, а приблизно третина населення була спроможна протистояти деморалізуючому впливу аномії. Тобто, порівняно з початком 1990-х років її рівень суттєво знизився. Але світова фінансово-економічна криза, яка стала виявлятися в більшості пострадянських країн вже восени 2008 р., значно змінила ситуацію на гірше.

За часів радянської влади було проголошено вирішення національного питання в СРСР на основі всебічного розвитку й розквіту соціалістичних націй та їхнього зближення на засадах пролетарського інтернаціоналізму. Насправді національний устрій Радянського Союзу можна порівняти з ящиком Пандори, в якому під тиском центральної тоталітарної влади перебували складні проблеми і гострі суперечності, насамперед те, що адміністративні кордони практично ніде не збігалися з національними. Взагалі коріння конфліктів пострадянського простору сягає не тільки радянського, але в багатьох випадках і більш віддаленого минулого. Воно — у дуже складному переплетінні різних за природою і характером процесів. Загальний фон, на якому виникли конфлікти на пострадянському просторі, можна охарактеризувати як дестабілізацію політичної ситуації, яка настала в результаті послаблення колишньої тоталітарної системи організації держави та суспільства. Вивільнилися сили, раніше скуті організованою певним чином системою.

Коли СРСР став розпадатися, придушені раніше міжнаціональні суперечності почали давати про себе знати. Це відчула на собі практично кожна з нових незалежних держав. Найчастіше конфлікти, які спалахували на їх територіях, були внутрішньо асиметричними, тобто такими, які розгорталися всередині ННД по лінії протистояння "центр — провінція". Так, в Росії виникли конфлікти у Татарстані, Чечено-Інгушетії, Якутії. В деяких нових незалежних державах міжнаціональні суперечки, які означилися раніше, набули характеру збройного протистояння. Це стосується насамперед Придністров'я й Південної Осетії.

**Конфлікти**, замішані на міжнаціональній і релігійній ворожнечі, внаслідок розділення союзної армії (весна — літо 1992 р.) і часто неконтрольованого розтягнення зброї, швидко розросталися. Протистояння у Нагірному Карабасі переросло у широкомасштабну війну між Вірменією та Азербайджаном. У Грузії зі зброєю в руках піднялися абхазці. Громадянська війна в Таджикистані за участі афганських моджахедів стала не тільки катастрофою для самої республіки, а перетворилася на реальну загрозу для всього центральноазіатського регіону. В Росії виникла самопроголошена Чеченська Республіка. Внаслідок цього позначилася лінія протистояння між Грозним і Москвою, що призвело до багаторічної війни. Іншим наслідком стало те, що Північна Осетія і новостворена Інгушська Республіка були втягнені у територіальну суперечку, яка відбувалася зовсім не в мирних формах. У цілому можна простежити еволюцію цих гострих конфліктних ситуацій, які пройшли через стадії радикального розмежування громадсько-політичних настроїв і сил у колишніх союзних республіках, внутрішніх збройних конфліктів, виникнення нових державних утворень у вигляді так званих невизнаних республік з наступною боротьбою за міжнародне визнання їхніх прав на самостійне й незалежне існування.

Наприкінці першого десятиліття ХХІ ст. чимало суперечок вгамувалося само собою. Одні були ліквідовані за допомогою політичних засобів (Татарстан, Якутія в Росії), до інших була застосована масована військова сила (Таджикистан, Чечня). В результаті “гарячих точок” на пострадянському просторі майже не залишилося (у 2008 р. мало місце загострення ситуації навколо Південної Осетії та Абхазії). Однак серйозні побоювання викликає можливий розвиток таких конфліктів, учасники яких домовилися про припинення вогню, проте не просунулися в політичному врегулюванні. Це карабаський, придністровський конфлікти, конфлікти Грузії зі своїми автономіями. Такі конфлікти перейшли у латентний стан. З’явився навіть термін “заморожені конфлікти”. Можна окреслити загальні особливості стану й розвитку ситуації в конфліктних зонах на пострадянському просторі (за винятком Таджикистану), що склалися на кінець першого десятиліття ХХІ ст:

1) проголошення на територіях Придністров’я, Нагірного Карабаху, Південної Осетії та Абхазії самостійних державних утворень, які мають свої законодавчі й виконавчі органи влади, збройні сили та інші атрибути державності;

2) жодна з цих самопроголошених держав не одержала визнання з боку інших країн світу (винятком є визнання Нагірно-Кара-



баської Республіки з боку Вірменії, а також Південної Осетії та Абхазії з боку Росії);

3) практично у всіх конфліктних зонах здійснюються миротворчі операції (Абхазія, Південна Осетія, Придністров'я) або розташовані російські військові бази (Вірменія, Таджикистан). Основу миротворчих сил становлять підрозділи російської армії;

4) усі чотири самопроголошені республіки твердо вирішили ні за яких умов не повертатися до складу тих колишніх радянських республік, під юрисдикцією яких вони перебували за часів СРСР;

5) у Придністров'ї, Абхазії та Південній Осетії проживає велика кількість російських громадян, що дає підставу Росії заявляти про обов'язок захищати своїх співвітчизників;

6) у зонах конфліктів завжди погіршується криміногенна ситуація, яка потім не зникає, а дестабілізує не тільки місцеву ситуацію, бо кримінальні елементи перетинають кордони і здійснюють свій "промисел" в інших країнах (пограбування, рекет, викрадення людей, наркотрафік, незаконна торгівля зброєю, шахрайства, фінансові афери тощо).

Не можна сказати, що міжнародне співтовариство не звертає уваги на проблеми врегулювання конфліктів, зокрема на пострадянському просторі. Створюються відповідні організації, влаштовуються зустрічі, ведуться довготривалі переговори. Результатом цього стає припинення збройної боротьби у тому чи іншому регіоні. Проте до остаточного розв'язання проблем ще дуже далеко, а можливість виникнення збройних конфліктів, локальних і регіональних війн зберігається. Це посилює кризовість на пострадянському просторі.

Після розвалу Союзу у молодих пострадянських держав виникла велика кількість претензій одної до одної, насамперед, економічних і територіальних. У результаті цього погіршилися політичні відносини між ними. Новоутворені держави більшою мірою прагнули до контактів з країнами далекого зарубіжжя, ніж зі своїми сусідами — колишніми радянськими республіками. Одна з причин такого становища полягала у бажанні залучити іноземні інвестиції для розвитку власної держави. Разом з тим виявилася тенденція до інтеграції, що втілювалося насамперед у створенні наприкінці 1991 р. Співдружності Незалежних Держав. Попри наявні внутрішні суперечності об'єднання відіграло стабілізуючу роль у становленні ННД.

В середині самих пострадянських країн гостро постала проблема міжнаціональних відносин. Якщо раніше громадяни СРСР

особливо не замислювалися, на чій етнічній території вони проживають, то після 1991 р., коли багато з них виявилися іноземцями, часто небажаними, на тій землі, яку вони вважали своєю Батьківщиною, національне питання постало у всій гостроті. Представники нетитульної нації зазнавали переслідувань та утисків у різних формах: від вбивств і пограбувань, як це мало місце в Таджикистані й Киргизії, до позбавлення можливості одержання громадянства і всього, що з цим пов'язано (країни Балтії). Це не могло не вплинути на зростання міграцій, які набули величезних масштабів.

Головний підсумок останніх двох десятиріч — перемога антикомуністичної буржуазно-демократичної революції. Однак суспільний лад, який склався в результаті, залишається дуже суперечливим. Приватна власність, що прийшла на зміну псевдосуспільній, концентрується в руках панівної еліти. Централізована, планова, антиринкова система господарювання змінилася напівринковою, яка базується, здебільшого на криміналізованому, економічно й соціально низькоефективному функціонуванні капіталу. Перші кроки з формування демократичних виборних процедур змінилися імітацією виборів органів державної влади, що маскує їх фактичне призначення. Проголошення багатопартійності не дало реальних результатів. Навпаки, виникла ситуація, коли панує партія влади. А опозиційні політичні сили або придушуються, або лише роблять вигляд, що самостійні.

Якщо під демократією розуміти не тільки очевидні речі, такі, як розділення влад і вільні вибори з непередбачуваним результатом, свободу засобів масової інформації, але й ширший набір факторів, то можна побачити, що реальних змін у демократизації пострадянських країн не відбулося (за винятком країн Балтії). Справа в тому, що владна система залишилася заснованою на попередніх відносинах, хоча, можливо, подекуди дещо інституалізувалася. Це означає, що не дивлячись на можливості здавалося б широкої політичної участі, реальне право участі мають ті, хто задіяний у відповідних зв'язках, не більше того. Влада поєдналася з бізнесом, а корупція набула надзвичайного поширення.

У підсумку визначились основні риси суспільно-економічного ладу. Це специфічна модель постсоціалістичного капіталізму, у якій наявні окремі принципові характеристики капіталізму взагалі (насамперед, приватна власність і контури ринкової економіки) за відсутності тих характеристик сучасного капіталізму, які зумовлені досягнутим ступенем його соціалізації та демократизації. Останніх рис у пострадянських нових незалежних державах

практично немає. За час, який пройшов після розпаду СРСР, колишні союзні республіки стали достатньо життєздатними самостійними державами. З'явилося покоління людей, які вирости в новій історичній реальності. Однак багато проблем, породжених розпадом супердержави, залишаються актуальними і досі.

Розпад СРСР збігся з утвердженням концепції “глобалізації”, яку розуміють як всесвітнє поширення ліберально-капіталістичної моделі з притаманним їй поєднанням політичних і культурних цінностей. Ключовими рисами глобалізації є:

1. *Революція в інформаційних технологіях.* Визначальна технологія часів “холодної війни” стосувалася виробництва ядерної зброї. Ключові технології сучасності пов'язані з комунікаційними системами, які скорочують час і відстань, — телебаченням, реактивними літаками, супутниками, комп'ютерами, мікросхемами, мобільними телефонами, Інтернетом, контейнерними перевезеннями тощо. Щодо стандартів глобалізації, Радянський Союз був досить розвиненим у модернізаційному плані (космічні ракети, супутники, без чого не можлива революція в галузі телекомунікацій, хороші результати в деяких аспектах масової освіти, рівності статей тощо, при відставанні у сприйнятті масами споживацьких технологій), хоч поступався розвиненим країнам Заходу. Після розвалу СРСР деякі носії “важкої модернізації” — нафтові родовища, трубопроводи тощо — зберігають ключове значення для економічного розвитку пострадянських країн. А певна частина людського капіталу й освітньої інфраструктури, успадкована від радянської епохи, гармонізує із завданнями глобалізації. Так, українські та російські команди учнів і студентів постійно завойовують призові місця на міжнародних комп'ютерних конкурсах.

2. *Економічна революція.* В галузі економіки глобалізацію характеризує нова ортодоксія (“Вашингтонський консенсус”) щодо політики, яка необхідна для забезпечення економічного зростання. Даний консенсус охоплює такі елементи: плаваючі обмінні курси; зниження торгових бар'єрів; “зелена революція в сільському господарстві”; дешева енергія (частково завдяки ядерній енергетиці); прискорений розвиток сектору послуг як основної сфери зайнятості й виробництва суспільного багатства; сприяння транснаціональним корпораціям, здатним організувати виробництво в тих країнах, де виробничі витрати мінімальні; послаблення регулювальної ролі уряду в національній економіці тощо. Можна визначити міру, якою різні пострадянські держави виявилися здатними сприйняти і продемонструвати зазначені риси. Як свідчать дослідження шляху посткомуністичних країн, успіх або

провал сильно залежать від вихідних економічних умов, однак стратегія макроекономічної стабілізації та структурної реформи можуть внести суттєві корективи в досягнуті результати.

3. *Тріумф ліберальної демократії.* Глобальна ера передбачає провал комуністичної альтернативи і перемогу ліберально-демократичних цінностей, хоча в деяких регіонах їм чинять опір. Всі пострадянські держави заявили про свою орієнтацію на демократію, проте формальне зведення демократичних інститутів — “демократичний фасад” — ще не є справжньою демократією, для створення якої потрібен тривалий час. Тим більше, що серед населення деяких ННД демократія не стала пріоритетною цінністю (Білорусь, Росія, Центральна Азія).

4. *“Локалізація”: політика націоналізму.* Суть її полягає в тому, як зберегти національні цінності і специфічні інститути, водночас пристосовуючись до викликів і можливостей глобалізації? Для глобалізації притаманний процес адаптації нових технологій та ідей до місцевих умов. Домінує тенденція “локалізації”, тобто їх втілення у формах, звичних для тієї чи іншої країни.

5. *Горизонтальні зв'язки.* Мається на увазі розвиток регіоналізації паралельно з глобалізацією. У пострадянських країн ця позиція не є сильною. Їх регіональні організації (СНД, ГУВМ, Центральноазіатський союз) надзвичайно слабкі, а перспектива їх участі в таких регіональних угрупованнях, як Європейський Союз, виступає радше джерелом розколу, ніж згуртування.

6. *Поляризація.* Одним із наслідків глобалізації є розкол і нерівність. Виник розрив між країнами, які перебувають на передньому краї глобалізації, і тими, які відстають і таким чином виключаються з глобальної системи. В рамках окремих країн меншість населення одержує доступ до нової інформаційної технології, а більшість приєднується до пасивних споживачів або просто опиняється за бортом. Це не обіцяє нічого хорошого для стабільності демократичних процесів.

Кожна з пострадянських нових незалежних держав постала перед складними проблемами, висунутими глобалізацією і переходом до постіндустріального суспільства. Міжнародні організації та експерти радять їм зберігати спокій і продовжувати застосовувати комплекс заходів з ліберально-демократичного та ринкового реформування. Однак результати реалізації подібних порад у кожній з ННД дуже відрізняються. Певною мірою можна очікувати, що процес переважно стихійного розвитку ринкових відносин, потреби відтворення капіталу, структурна перебудова економіки, втягнення тієї чи іншої країни до світового господарства

будуть сприяти її прогресу в суспільно-політичному житті. Але це не може відбутися автоматично.

Наявні певні базові елементи, які можуть цьому сприяти, зокрема існування основних інститутів приватної власності й ринкового господарського механізму, зовнішні контури політичної демократії, визнання, хоча б формальне, необхідності громадянських свобод тощо. Проте ці можливості, якщо й використовуються, то лише епізодично і в дуже обмежених масштабах. Причиною тому є відсутність у більшості ННД дієвого політичного та економічного механізму модернізації суспільства, стимулювання громадської активності, інноваційної орієнтації, а також збереження традиціоналізму в тій або іншій формі. Виявилась не на висоті політична, господарська і творча еліта. Її моральні якості та громадянська відповідальність, стратегічне бачення не відповідали викликам нового часу.

Шанси на появу в більшості пострадянських країн найближчим часом соціально відповідального політичного класу, ефективного державного керівництва, громадянської активності населення, демократичної правової держави на базі економіки, що швидко модернізується, залишаються невеликими. Потенціал руху суспільств у цьому напрямі, що позначився наприкінці 1980 — на початку 1990-х років, залишився невикористаним, а потім почалось його затухання. Еліта сформувала криміналізовану бюрократично-олігархічну, авторитарну, соціально-неефективну суспільну систему з надзвичайно обмеженими можливостями перетворення на ту, що відповідає вимогам суспільного прогресу.

Аналіз у цілому схожого, хоч зі значною національною специфікою, досвіду перетворень пострадянських республік показує, що попереду — новий перехідний період, під час якого буде здійснюватись переробка постсоціалістичної системи, яка склалася у суспільну систему, яка реалізовуватиме можливості сучасного економічного й соціального прогресу та яка базується на загальнолюдських гуманітарних цінностях.

## *Література*

Арон Л. Забудьте все, что вы знали о распаде СССР / Л. Арон [Эл. ресурс]. — Режим доступа: [www.globalaffairs.ru/woussr/Zabudte-vse-chto-vy-znali-o-raspade-SSSR-15263](http://www.globalaffairs.ru/woussr/Zabudte-vse-chto-vy-znali-o-raspade-SSSR-15263)

Багдасарян С. Трансформация постсоветского пространства / С. Багдасарян [Эл. ресурс]. — Режим доступа: [ar.rau.am/?page=statja&st\\_id=257](http://ar.rau.am/?page=statja&st_id=257)

*Богданович В.Ю.* Конфликты и войны после распада СССР / В.Ю. Богданович, А.Я. Маначинский, С.Г. Бутенко. — Житомир, 2006.

*Головаха Е.И.* Постсоветская anomia: особенности выхода из состоя- ния аномической деморализованности в России и на Украине / Е.И. Го- ловаха, Н.В. Панина // *Обществ. науки и соврем.* — 2008. — № 6.

*Дорошко М.С.* Країнознавство. Країни СНД : навч. посіб. / М.С. До- рошко. — К., 2007.

*Дорошко М.С.* Країнознавство. Країни СНД і Балтії: навч. посіб. / М.С. Дорошко. — Чернівці, 2008.

Как постсоветские страны борются с кризисом: антикризисные шаги Казахстана, России, Грузии, Беларуси, стран Балтии [Эл. ресурс]. — Режим доступа: [www.derevo.info/ru/content/detail/5183](http://www.derevo.info/ru/content/detail/5183)

*Кертман Г.Л.* СНГ: между прошлым и настоящим / Г.Л. Кертман // *Полис.* — 2005. — № 6.

*Лапкин В.В.* Восприятие западных институтов и ценностей в постсо- ветском пространстве: опыт Украины и России / В.В. Лапкин, В.И. Пан- тин [Эл. ресурс]. — Режим доступа: [www.politstudies.ru/ N2004fulltext/2004/1/20.htm](http://www.politstudies.ru/N2004fulltext/2004/1/20.htm)

*Либман А.М.* “Вторая трансформация” в постсоветских странах / А.М. Либман // *Обществ. науки и соврем.* — 2007. — № 3.

*Орлова Т.В.* Історія нових незалежних держав: Postsovieticum : навч. посіб. / Т.В. Орлова. — К., 2010.

*Орлова Т.В.* Пострадянські країни: загальні тенденції і особливості розвитку / Т.В. Орлова. — К., 2010.

*Папава В.* Финансовый кризис и посткоммунистический капита- лизм / В. Папава // *Мировая экон. и междунар. отнош.* — 2009. — № 8.

*Ратленд П.* Глобализация и посткоммунизм / П. Ратленд // *Миро- вая экон. и междунар. отнош.* — 2002. — № 4.

*Резникова О.* Постсоветская трудовая миграция / О. Резникова // *Мировая экон. и междунар. отнош.* — 2009. — № 3.

*Санглибаев А.А.* Этноклановость на постсоветском пространстве / А.А. Санглибаев // *Полис.* — 2007. — № 6.

Содружество Независимых Государств двадцать лет спустя: реалии и перспективы // *Новая и новейшая история.* — 2012. — № 1.

СССР после распада / под общ. ред. О.Л. Маргания. — СПб., 2007.

*Тихонова Н.Е.* “Новые капиталисты”: кто они? / Н.Е. Тихонова // *Обществ. науки и соврем.* — 2005. — № 2.

*Ткачев Д.Ш.* Особенности функционирования институтов и социаль- ных сетей на постсоветском пространстве / Д.Ш. Ткачев // *Полис.* — 2006. — № 1.

Трансформація політичних структур у країнах СНД і Балтії // *Політична система сучасної України: особливості становлення, тенденції розвитку* — К., 2005.

*Щербак А.Н.* “Нефтяное проклятье” и постсоветские режимы (Поли- тико-экономический анализ) / А.Н. Щербак // *Обществ. науки и соврем.* — 2007. — № 1.

---

---

# СПОЛУЧЕНІ ШТАТИ АМЕРИКИ

На межі тисячоліть Сполучені Штати Америки — єдина супердержавна світу, для одних — вірець, мрія, для інших — ненависний ворог. Між цими діаметрально протилежними точками існує великий спектр оцінок, які стосуються визначень особливостей її внутрішньо- і зовнішньополітичного розвитку. Завдання полягає у формуванні об'єктивної оцінки головних рис сучасної політичної історії країни, яка прямо чи опосередковано впливає на ситуацію глобальну, державну, індивідуальну.

З часів утворення США і до сьогодні визначальними цінностями та основами суспільного устрою цієї держави були приватна власність, її недоторканність і невідчужуваність, суверенітет особи й громадянського суспільства, ринок як детермінанта господарсько-економічних зв'язків, договірна форма утворення політичної влади, правова держава, розділення влад. Головними своїми цінностями американці вважають свободу і демократію. Названі основи суспільного ладу і влади у Сполучених Штатах схвалювалися й добровільно підтримувалися більшістю американців, незалежно від їх класової належності.

Сполучені Штати Америки — президентська республіка. Будучи главою виконавчої влади, що надає значні прерогативи, президент має низку інструментів контролю і впливу на виконавчі структури, крім конституційно зафіксованого права призначати на посади та одержувати від керівника будь-якого виконавчого органу звіти про стан справ. Крім зміцнення структури виконавчої гілки влади, впродовж ХХ ст. зросла роль президента у зако-

нодавчому процесі. Зокрема, він має право рекомендувати Конгресу — вищому законодавчому органу держави — до розгляду ті чи інші заходи, підписує закони і має право відстрочувального вето.

Коли у 1787 р. Конституційний Конвент обговорював устрій майбутньої держави, він прагнув визначити оптимальний обсяг влади президента, достатній для того, щоб забезпечити сильне керівництво країною, але не настільки великий, аби дозволити президентам перетворитися на диктаторів. Первісне уявлення про належний обсяг повноважень президента, на якого покладалося здійснення виконавчої влади, поступово змінювалося в бік розширення. Як свідчить історія, політичний успіх американського президента залежить від його політичного мистецтва та майстерності його команди, вміння співпрацювати з Конгресом, шукати і знаходити компроміс з опонентами, а також завойовувати популярність у громадян. Щоправда, остання необхідна, аби бути обраним президентом.

Президентські вибори у Сполучених Штатах відбуваються у листопаді кожного високосного року і являють собою реальну конкурентну боротьбу із невизначеним результатом. Це своєрідне політичне шоу з провідною темою “змін на краще”. Виборча система у цій країні є однією з найскладніших у світі<sup>1</sup>. Передвиборчі

---

<sup>1</sup> Президент обирається не напряму, а Колегією виборщиків, а виборщики обираються населенням окремих штатів, причому порядок обрання виборщиків кожний штат визначає самостійно. Кожний штат має обрати стільки виборщиків, скільки осіб він обирає до Конгресу. До Сенату обирається по дві особи від штату, а до Палати представників стільки, скільки є виборчих округів на території штату. Найбільше число виборщиків має найбільший за чисельністю населення штат Каліфорнія: 2 + 53. Є штати з найменшим, дозволеним законом, числом виборщиків, що дорівнює трьом. У цілому, до Колегії обираються 538 виборщиків (що відповідає числу 435 членів Палати плюс 100 сенаторів плюс 3 виборщики від округу Колумбія). У кожному окремому штаті партії визначають свої списки виборщиків. Їх склад формується з числа відомих посадовців місцевого й регіонального рівнів, партійних активістів або інших авторитетних громадян, які підтримують зв'язки з тією чи іншою політичною партією. При цьому передбачається, що виборщики будуть голосувати за кандидата у Президенти, висунутого своєю партією. Коли виборець хоче підтримати того чи іншого кандидата, він голосує за відповідний список виборщиків. Через півтора місяця після загальних виборів виборщики від кожного штату збираються у столиці свого штату і заповнюють бюлетені, голосуючи за кандидатів у Президенти та Віцепрезиденти. Як правило, всі виборщики від одного штату голосують спільно. Теоретично виборщик може проголосувати за будь-якого кан-



перегони відбуваються у два тури. На першому етапі — первісні вибори, або “праймеріз”, під час яких американці обирають не президента чи конгресменів, а найбільш гідних кандидатів на ці посади. Причому за умов персоналізації політики люди голосують не за партію, а за особистість. Хоч імідж президента неодмінно пов’язується з іміджем партії, його успіхи стають її успіхами, і навпаки<sup>1</sup>. Останнє яскраво продемонстрували президенти: республіканці Рональд Рейган (20 січня 1981—20 січня 1989 рр.), Джордж Герберт Уоркер Буш (1989—1993 рр.), Джордж Уокер Буш-молодший (2001—2009 рр.) а також демократи Уільям Джефферсон Клінтон (1993—2001 рр.) та Барак Хусейн Обама (2009—2012 рр.).

Президент спирається на своїх найближчих помічників із їхнім штатом співробітників, з яких складається Виконавче управління при президенті. Воно контролює всю діяльність виконавчої гілки влади. Виконавча влада США включає міністерства, незалежні агентства та державні корпорації. Кожна з цих структур створюється Конгресом, який законодавчим шляхом визначає їх завдання. При цьому Конгрес наділяє їх повноваженнями приймати для виконання своїх функцій певні політичні рішення, які оформлюються нормативними актами, що мають силу закону. Американці часто звинувачують державний бюрократичний апарат у тому, що управління в цілому здійснюється погано, і що він глухий до вимог суспільства. Насправді бюрократичний апарат перебуває під жорстким контролем президента, Конгресу, груп інтересів та громадської думки. Було прийнято чимало законів та

---

дидата, у тому числі й від чужої партії, але у 24 штатах за це за законом передбачено покарання. Запечатані бюлетені відправляють до Вашингтона. У січні на об’єднаному засіданні палат Конгресу проводиться підрахунок голосів виборщиків і відбувається офіційне визначення переможця президентських виборів. Обраним вважається кандидат, який набирає просту більшість голосів виборщиків.

<sup>1</sup> Політологи звертають увагу на те, що останніми роками в багатьох країнах світу відбувається американізація виборчої кампанії, насамперед її персоналізація, коли в центрі перебуває імідж кандидата, а не програма партії; вибори як змагання кандидатів, що супроводжується регулярним вивченням громадської думки; агресивне ведення виборчої кампанії з використанням стратегій створення негативного іміджу політичного противника; професіоналізація, зокрема планування виборчої кампанії, яке ведуть комунікаційні експерти, PR-агентури тощо; стратегія політичного маркетингу (сегментація електорату, дослідження електорального ринку і т. ін.); менеджмент тем, включаючи створення псевдоподій та порядку денного.

вказів, які утверджують демократичні, юридичні та морально-етичні норми поведінки державних чиновників, наприклад Виконавчий указ Президента США від 17 жовтня 1990 р. Одне з його положень визначає: державна служба є сферою діяльності, з якої виключені “будь-які особисті або інші фінансові інтереси, що перешкоджають добросовісному виконанню службового обов’язку”. Службовцям категорично заборонено приймати подарунки від осіб, “які добиваються від них здійснення будь-яких офіційних дій, які мають з ними будь-які спільні справи або здійснюють діяльність, що регулюється з боку державного органу, де працюють ці службовці”. Указ зобов’язує чиновників доповідати у відповідні інстанції про всіх помічених випадках обману, зловживань та корупції. Всебічний контроль суспільства встановлений за діяльністю вищих державних осіб — президента, губернаторів, конгресменів. Суворо контролюються їхня фінансова діяльність і моральний вигляд. Звичайно, всі ці заходи не означають повного викорінення корупції та зловживань влади у США, проте, принаймні, вони утвердили таку підконтрольність влади суспільству, яка визнається зразком у сучасних демократичних суспільствах.

У політичній практиці Сполучених Штатів Америки запроваджене жорстке розділення функцій виконавчої, законодавчої та судової гілок влади. Ще у XVIII ст. було створено систему “стримувань і противаг”, яка дозволила уникнути радикальних внутрішніх потрясінь, запобігти ексцесам авторитаризму та анархії. У такій політичній системі управління може бути ефективним тільки за умов співпраці гілок влади, оскільки кожна з них мало що може зробити без підтримки іншої. Так, відповідно до Конституції, президент, маючи право призначати вищих посадовців виконавчих органів, мусить одержати згоду Сенату. Так само, маючи право вести переговори з іноземними державами, договори він може укласти тільки зі згоди Сенату. Конгрес же, зі свого боку, маючи виключне право законотворчості, зобов’язаний одержати схвалення президентом прийнятого законопроекту — тільки після цього той стає законом. Президент може накласти на законопроект вето, тобто повернути його у Конгрес, хоч Конгрес може подолати вето президента<sup>1</sup>. Саме такі перехресні повноваження забезпечують контроль однією гілкою влади іншої.

Конгрес не тільки приймає закони, але й здійснює парламентський нагляд за діяльністю агентств, відповідальних за реаліза-

---

<sup>1</sup> Для цього при голосуванні необхідна кваліфікована більшість у дві третини в кожній палаті.

цію відповідних програм. Разом з тим діють механізми впливу на конгресменів з боку політичних партій, президента, виборців та груп інтересів<sup>1</sup>. Більшу частину конгресменів становлять професіонали — переважно юристи, бізнесмени та фахівці системи освіти. Хоч приблизно третина зайнятих американців належить до промислових робітників, ця категорія рідко номінується у Конгресі. Особливості американської виборчої системи змушують законодавців підтримувати тісні контакти зі своїми виборцями<sup>2</sup>, надавати їм різного роду послуги, прагнути до того, аби їхні інтереси на місцях і в масштабах всієї країни враховувалися при прийнятті політичних рішень, забезпечувати свої округи фінансовими коштами з федерального бюджету. Кандидати на виборах до Конгресу оцінюються за особистими якостями, досвідом та відданістю своїм округам. За даними американських джерел, кожен із членів Палати представників у рік, коли немає виборів, в середньому 35 разів здійснює поїздки до свого штату і проводить там 138 днів, зустрічаючись із виборцями.

Сполученим Штатам Америки властивий особливий пієтет до права. На його верховенство не можуть вплинути ніякі міркування щодо політичної доцільності. Право є основою розв'язання

---

<sup>1</sup> Американське суспільство вирізняється надзвичайно складною структурізацією інтересів найрізноманітніших за своїм етнічним, релігійним, соціальним та професійним складом груп населення. Поступово зросла роль так званих груп інтересів, тобто корпоративних, професійних і громадських об'єднань американських громадян, які за допомогою поєднання своїх індивідуальних зусиль прагнуть ефективнішого досягнення спільних для тієї чи іншої соціальної групи цілей. Тільки за два останніх десятиріччя ХХ ст. кількість груп інтересів зросла з 14,7 тис. до майже 23 тис. У першу трійку увійшли: групи бізнесу — 3,7 тис. об'єднань; освіти і культури — 3,3 тис.; асоціація лікарів та медичних працівників — 2,35 тис. Найбільшою серед груп інтересів є Американська асоціація пенсіонерів, яка впродовж 40 років існування збільшила свою чисельність з 1 до 33 млн членів і зареєструвала впливове лобі у Вашингтоні. Оскільки Конституція США надала легітимну базу для інституціалізації групових інтересів, це привело до широкого розвитку такого феномену американського політичного життя, як лобізм. Захист вузькогрупових інтересів — природне явище в політичному житті Америки. Впродовж останніх тридцяти років спостерігається зростання впливу лобістських організацій на прийняття політичних рішень. З іншого боку, існування та активна діяльність груп інтересів (на відміну від електорату, який реалізує свої політичні права тільки під час виборів, групи інтересів беруть участь у політичному процесі повсякденно) є свідченням досить міцних позицій громадянського суспільства у США.

<sup>2</sup> Діє одномандатна мажоритарна система.

будь-яких, насамперед політичних, конфліктів. Після громадянської війни 1861—1865 рр. жоден з гострих соціальних та політичних конфліктів не виходив за рамки правового поля і не вирішувався шляхом революційного насильства. Саме верховенство права визначило еволюційний, а не революційний шлях розвитку країни у ХХ ст. Судова влада постійно виступає арбітром в одвічному протистоянні уряду й законодавців. Верховний суд став одним з головних учасників політичного процесу в Сполучених Штатах. Його рішення часто справляють визначальний вплив на розвиток подій у найрізноманітніших сферах суспільного життя країни, а незалежність судової влади є гарантом забезпечення балансу впливу гілок влади. Той факт, що Конституція США, на відміну від конституцій більшості інших країн, ніколи радикально не переглядалася і від 1787 р. зазнала лише незначних змін, сприяв надзвичайній стабільності американської політичної системи.

Американській політичній системі притаманна також стабільність федеративного устрою країни, в якому чітко розмежовані повноваження центрального уряду та органів влади штатів. Останні не є суверенними державами, не можуть вийти зі складу федерації, укладати міжнародні договори і встановлювати мита. Разом з тим упродовж останнього десятиріччя у США набув розвитку “новий федералізм”, який дозволив штатам розширювати свої можливості при збиранні податків та одержанні інших видів прибутків, що збільшило їх роль у регулюванні соціально-економічного життя всієї країни. Дуже важлива та обставина, що американський федералізм не має етнічного забарвлення. Однак США не уникли проблеми сепаратизму: періодично в різних штатах, таких як Техас, Каліфорнія, Невада, Нью-Мексико, лунають заяви про можливий вихід зі складу Сполучених Штатів Америки. Щоправда, мало хто вірить у подібні перспективи, адже з відокремленням має погодитися весь народ країни, а це поки що навряд чи можливо. Разом з тим через декілька десятиріч проблема може постати з новою гостротою у зв’язку зі зростанням іспаномовного населення. Якщо на початку 2012 р. його чисельність становила 46 млн, то через 40 років вона може зрости до 100 млн. Штат Нью-Мексико вже висунув вимогу називати його “Нью-Мехико”.

Відомо, що американське суспільство сформувалося на основі масової еміграції з різних країн та регіонів світу. Гетерогенний склад населення призвів до того, що американська нація консолідувалася не на основі асиміляції іммігрантів від початку пануючою етнічною групою, а більш складним шляхом. З одного боку, в Америці склалася унікальна синкретична масова культура з

власною самобутністю, що надає “першій іммігрантській нації” досить очевидні відмінності від націй, вихідці з яких сформували нову культурно-історичну спільноту. З іншого боку, в рамках загальноамериканської ідентичності зберігається мозаїка етнічних субкультур. Своєрідною формою національно-культурної автономії стали етнічні общини, які часто не бажають відмовлятися від своїх релігійно-культурних норм та цінностей заради “типово американських”. Така внутрішня неоднорідність додає складності расовим та етнічним проблемам, які не відійшли в минуле. Сьогодні білі американці англосаксонського походження і протестантського віросповідання, які від початків становили ядро нації, — меншість населення США. Приблизно 13 % населення країни — так звані афроамериканці. Основні імміграційні потоки нині плывуть із Латинської Америки та Азії.

Американське суспільство прийшло до усвідомлення важливості політичної коректності, яка прищеплює громадянам повагу до всіх переселенців, страхує від національних та релігійних розколів, а отже, забезпечує внутрішню стабільність. До будь-якого індивідууму прийнято підходити насамперед як до громадянина США з усіма його правами та обов’язками. Хоч расова упередженість лежить у підсвідомості американців, і трапляються неприємні міжнаціональні інциденти, але в цілому американці не бояться пускати до країни нових переселенців, якщо ті не загрожують національній безпеці, і особливо вітають тих, хто може підтримувати на високому рівні креативність Сполучених Штатів Америки. Добре відомо, що найбільш освічені й талановиті мешканці інших країн часто прагнуть реалізуватися саме в Америці — “країні широких можливостей”. Тому про неї кажуть, що вона спромоглася задіяти людські ресурси всього світу.

Відмітною рисою американської політичної системи є її двопартійність. Впродовж понад півтора століття на політичній арені країни домінують Демократична та Республіканська партії, передаючи одна одній контроль над виконавчою й законодавчою гілками влади. На відміну від політичних партій більшості інших країн, американські партії не мають чіткої організації, а становлять рихлі коаліції. Від початку вони формувалися як кокусні, або кадрові, тобто такі партії, в яких відсутній інститут масового формального членства. Вони формуються навколо групи політичних діячів, зокрема парламентарів, а основою їх організаційної будови є політичний комітет — кокус<sup>1</sup>. Орієнтація тільки на про-

<sup>1</sup> Кокус (від англ. caucus) — група людей у політичній партії, яка

фесійних політиків визначає і вільне членство, і аморфність партійних організацій. Разом з тим відсутність партійної дисципліни і централізованої організації дає змогу американським партіям ефективно віддзеркалювати плюралістичні інтереси різних прошарків та груп населення.

З моменту виникнення двопартійної системи взаємини між партіями-суперницями будуються на засадах принципів консенсусу та альтернативності. Консенсус — у ставленні до фундаментальних першооснов американського суспільства, якими вважаються приватна власність, ринкова економіка, республіканський лад, розділення влад, федералізм, політичний плюралізм. Альтернативність виявляється у різному розумінні шляхів зміцнення та вдосконалення першооснов.

У сучасній політичній історії ідеологію Демократичної партії називають ліберальною, а ідеологію Республіканської партії — консервативною. Політологи говорять про своєрідний “розподіл праці” між двома партіями: функція Республіканської партії полягає у вивільненні економічної свободи і підприємницької активності, що мають негативним наслідком поглиблення нерівності, а функція Демократичної партії — у ліквідації або пом’якшенні крайнощів нерівності. Демократи виступають за розширення системи соціальних гарантій і послуг населенню, а республіканці тому заперечують. Республіканці непохитні у захисті традиційних соціокультурних норм і цінностей, а демократи схильні до їх радикального оновлення відповідно до змін, які несе саме життя. Особливо яскраво це виявляється у ставленні до сім’ї: якщо перші ревно захищають монополію традиційного типу родини, то другі визнають і нетрадиційні сімейні форми (наприклад гомосексуальні). Так само діаметрально протилежне ставлення до абортів: заборонити — дозволити жінкам мати право самим робити свій вибір. Стосовно расових та етнічних меншин демократи захищають антидискримінаційні закони, а республіканці намагаються будь-що зберегти домінуючі позиції білих. Отже, респу-

---

приймає всі основні рішення і становить керівне ядро. У своїй праці “Політичні партії”, надрукованій у 1951 р. відомий французький політолог Моріс Дюверже поділив усі партії за організаційною будовою на два типи: кадрові і масові. Кадрові партії виникають на базі парламентських груп, або кокусів. Вони не передбачають строгого постійного членства і централізованої структури, а партійний курс визначається верхівкою цієї партії. Масові ж партії передбачають постійне членство, жорстку ієрархію від нижнього рівня місцевих організацій до вищих органів партії та централізацію.

бліканці й демократи розходяться в питаннях щодо державного регулювання економіки, соціальних витрат, расово-етнічної та імміграційної політики, а також щодо моральних та культурних цінностей. Основна відмінність між двома партіями полягає в їхньому ставленні до участі держави у справах суспільства. Щодо зовнішньої політики, то демократи надають перевагу “м’якій силі” і колективним міжнародним зусиллям, підкреслюють пріоритетність глобальних проблем, тоді як республіканці виступають з набагато більш націоналістичних, воєнно-силових та унілатералістських<sup>1</sup> позицій. Альтернативність, яка виявляється у виробленні та пропозиції двома партіями відмінних способів удосконалення суспільства, забезпечення економічного зростання, досягнення соціальних компромісів і стабільності, створює між ними реальне суперництво, утворює конкуренцію на політичному рівні, дає американцям можливість вибору кращого політичного “товару”, послаблює або взагалі нейтралізує конкурентоспроможність інших політичних “продавців”.

Домінування двох основних партій не виключало існування третіх партій, яких завжди було чимало. Їх спектр достатньо широкий — від значного числа незалежних партій, Партії зелених до християнської, ліберальної, соціалістичної, комуністичної і навіть фашистської партії. У більшості своїй вони з’являлися в період різкого загострення якоїсь окремої проблеми або в результаті активної діяльності сильного політика, незадоволеного своїм становищем в рамках однієї з основних партій. Так сталося у **1930-ті роки**, коли на лівому фланзі найвпливовішими виявилися Соціалістична і Комуністична партії, але й тоді разом вони набирали не більше 2 % голосів виборців. Пізніше вони практично зійшли з політичної арени<sup>2</sup>. Саме у **1930-ті роки** минулого століття робітничий клас, на який орієнтувалися згадані вище партії, об’єднався з демократами, а пізніше поділяв свій електорат між

---

<sup>1</sup> Зовнішньополітичний курс, сенс якого становить політика односторонніх дій, без врахування думки міжнародного співтовариства і рішень міжнародних організацій.

<sup>2</sup> Вкрай низька популярність Комуністичної партії Сполучених Штатів Америки не стала на заваді її Генеральному секретареві Гесу Холлу (очолював партію впродовж **1959—1988 рр.**) повідомляти керівництво КПРС про поглиблення кризи імперіалізму в його “цитаделі” і “визрівання революційної ситуації”, на сприяння чому з СРСР регулярно надходили значні кошти. Як з’ясувалося пізніше, на ці гроші товариш Г. Холл активно скуповував елітну нерухомість, тобто діяв суто по-американськи: робив свій бізнес.

демократами і республіканцями. Це сприяло покращенню матеріального становища працівників найманої праці порівняно з іншими країнами світу. Навіть на думку більшості незаможних американців, у новітній історії країни не виникало таких економічних труднощів, вирішення яких потребувало б ввірити себе третій силі. У сучасній Америці реальна функція третіх партій зводиться до агітації на користь тих чи інших нововведень, які можуть бути втілені в життя, коли їх бере на озброєння одна з головних партій, переслідуючи мету розширення своєї масової підтримки.

Загалом аналіз результатів американських виборів на всіх рівнях, починаючи з **1980-х років**, показує, що в країні склалися дві приблизно рівновеликі партійно-електоральні коаліції, які суттєво відрізняються одна від одної, насамперед, своїми соціально-демографічними ознаками. Важливий вододіл проходить між тими, хто потребує підвищеного соціального захисту з боку держави, і тими, хто вважає обтяжливим державне опікування.

Американські політологи помітили, що республіканська коаліція є диспропорційно чоловічою, сімейною й заможною, спирається на сільських жителів Півдня, Великих долин та гірського Заходу, які вирізняються підвищеною прив'язаністю до вогнепальної зброї та релігійного консерватизму. Електорат демократів непропорційно жіночий, несімейний, незброєний, небагатий, секуляризований, кольоровий, проживає в основному на Північному Сході або Західному узбережжі. Між двома протилежними таборами республіканців і демократів існує значний прошарок незалежних виборців, які на одних виборах можуть проголосувати за перших, а на інших — за других. “Незалежні” концентруються в основному в аморфному політичному центрі, і саме вони вирішують результат президентської кампанії. Особливо яскраво це виявилось під час президентських кампаній **Р. Рейгана** і **Б. Обами**.

Сполучені Штати Америки демонструють яскравий приклад залежності внутрішньої й зовнішньої політики від стану економіки країни. Саме економіка є основою американського лідерства у світі. Незважаючи на кризу, яка розпочалася тут у **2007 р.** і набула глобальних масштабів, вона зберігає за собою першість практично за всіма показниками. На частку США, де проживає 4,4 % населення Землі<sup>1</sup>, припадає приблизно 22 % світового економічного виробництва, не кажучи про першість у науковому прогресі, що є принциповим в умовах переходу до інформаційного суспіль-

---

<sup>1</sup> На кінець першого десятиріччя **XXI ст.** населення Землі перевищило 7 млрд осіб, а населення США — 309 млн.



ства. Вироблення економічної політики становить важливу складову реального політичного процесу. Береться до уваги вся сукупність провідних рис та особливостей американської соціально-економічної моделі, а саме:

— всебічне заохочення суспільством і державою підприємницької активності, сприятливий підприємницький клімат, суспільна установка на досягнення успіху, незалежно від походження й соціального статусу людини;

— відносно низький, порівняно з іншими розвиненими країнами, рівень перерозподілу валового внутрішнього продукту (ВВП) через державний бюджет;

— відносно низька частка держави у виробленому ВВП (державна власність представлена лише в атомній енергетиці, виробничій інфраструктурі, освіті та охороні здоров'я), в цілому державний сектор створює лише близько 12 % ВВП країни;

— більш обмежене, ніж в інших розвинених країнах, але дуже ефективно державне втручання в економіку;

— висока трудова свідомість, заснована насамперед на протестантській етиці: працелюбність і віра більшості громадян у власні сили;

— відсутність багатьох бюрократичних і статусних перешкод, притаманних багатьом іншим країнам.

Зазначені характеристики становлять основу ліберальної економічної моделі Сполучених Штатів. Однак останніми десятиріччями важливого значення набувають нові економічні тенденції, пов'язані з розвитком науково-технічної революції: зростання наукомісткості американської економіки; формування всеохопної інформаційної інфраструктури; зміна структури господарства за широким спектром — від орієнтації на гнучке, диверсифіковане і дрібносерійне виробництво до зростання ролі та масштабів сфери послуг; зміни у відносинах власності (корпоративна приватна власність стала переважаючою порівняно з усіма іншими формами приватної власності); зміни в механізмах функціонування різних ринків.

Політичне протиборство республіканців і демократів виявляється в економічній сфері, де пропонуються різні способи вирішення назрілих проблем. Демократи, як можна помітити на прикладі курсу **Б. Клінтона** і **Б. Обами**, орієнтуються на кейнсіанську<sup>1</sup> модель, яка вважає, що рушієм економіки є витрати — при-

---

<sup>1</sup> Економічна модель, названа на честь її засновника англійського економіста **Джона Мейнарда Кейнса**.

ватні чи державні, спрямовані на інвестиції і споживання. Заощадження ж, навпаки, виводять гроші з активного обігу, не забезпечуючи економічного зростання і не створюючи додаткової вартості. Економічні кризи, таким чином, виникають циклічно, як наслідок збоїв ринкової системи і можуть бути вилікувані збільшенням державних витрат. Рішення корпоративного сектору здатні негативно впливати на загальну макроекономічну ситуацію, тому держава повинна тримати під контролем економічну систему та активно регулювати її діяльність.

Республіканці орієнтуються на точку зору економістів чиказької школи<sup>1</sup>, які вважають, що державне стимулювання накладає на економічну систему низку обмежень і заганяє в глухий кут, тому заперечують проти посилення ролі держави та її активного втручання в економіку. Вирішення проблеми вони вбачають у розширенні свободи торгівлі та переміщення капіталів, поширення принципів економіки вільної конкуренції. Подібні позиції екстраполюються на соціальну сферу: демократи виступають активними прибічниками посилення ролі держави у цій сфері, республіканці на полягають на скороченні соціальних витрат і податків, особливо стосовно податків на прибуток корпоративного сектору та найбільш заможних прошарків американського суспільства.

З початку 1980-х років з приходом на президентську посаду **Р. Рейгана** США почали робити упор на дерегулювання ринку, що означало зниження податків, скасування всіляких правил, надання ринку самим собі. Водночас скорочувалися витрати федерального уряду насамперед за рахунок соціальних програм. Результатом “рейганоміки” стало економічне піднесення, що тривало до початку 2000-х років. На початку 2000-х років ситуація в американській економіці погіршилася, але криза була відтермінована через терористичний акт **11 вересня 2001 р.** та його наслідки, якими скористалися і яке підтримували два наступні президенти — **Дж. Буш-старший** та **Б. Клінтон**.

Значною мірою рушійною силою цього піднесення можна вважати агресивну політику дешевих грошей, відповідальність за яку несе колишній глава Федеральної резервної системи **Алан Грінспен**. Впродовж свого 18-річного правління кожного разу, коли на фондовому і фінансовому ринках назрівала чергова проблема, **А. Грінспен** “топив” її порцією нових грошей. Але своїм

---

<sup>1</sup> До цієї школи належать **Френк Найт**, **Фрідріх фон Хайек**, **Мілтон Фрідман**, **Джордж Стіглер**, **Роберт Лукас**.

постійним друкуванням грошей він водночас створював основу для чергової фінансової бульбашки, яка, досягнувши колосальних розмірів у 2007 р., вибухнула, вразивши весь світ.

А. Грінспен також активно опирався наглядю й контролю за компаніями, які використовували кошти, що стали доступними завдяки його політиці, завжди блокував будь-які спроби накласти тягар додаткових урядових вимог на кредитний, фондовий та фінансові ринки. Американська фінансова індустрія впродовж двох десятиріч переживала безпрецедентний бум. З одного боку, це живлення дешевими грошми, звільнення від більшості обмежень в середині країни, з іншого — колосальний приплив грошей з-за кордону. Саме завдяки цьому багато в чому пояснюється здатність американської економіки забезпечувати високі темпи зростання, великий профіцит бюджету, низьку інфляцію і майже повну зайнятість впродовж тривалого періоду підйому. В основі його лежить потужний внутрішній попит, що фінансувався за рахунок кредитів при низькому банківському відсотку. Споживання родин поєднувалося з масовими інвестиціями корпорацій у розвиток нових, особливо інформаційних, технологій, викликаючи небачений злет курсів акцій на Нью-йоркській фондовій біржі. Пасив же торговельного балансу компенсувався у платіжному балансі за рахунок іноземних коштів, які надходили у величезних розмірах, приваблювані таким рідкісним поєднанням сприятливих факторів.

Проте з часом виявилось, що за умов винесення значної частки виробництва у країни з дешевшою робочою силою в США почалася деіндустріалізація, торговельний баланс порушився внаслідок переважання надходження товарів, особливо масового вжитку, з-за кордону, насамперед з Китаю, перспективи новітніх напрямів надто переоцінені. Отже, поступово складалася ситуація, коли на відміну від класичної кризи перевиробництва товарів назрівала криза “перевиробництва фінансів” — як незабезпечених належною товарною масою доларів, так і різноманітних цінних паперів. Оскільки запущена фінансова “машина” потребувала нових ринків для свого зростання, ставку було зроблено на іпотечне кредитування. Банки переконували американців взяти кредит на придбання житла на сприятливих умовах, не дуже турбуючись про реальність забезпечення. Проте з часом виявилось, що далеко не всі позичальники спроможні повертати борги, особливо за умов підвищення ставок за кредитами. Сукупна вартість усіх непогашених тільки іпотечних кредитів у Сполучених Штатах сягнула 11 трильйонів доларів, що майже дорівнює розміру валового внутрішнього продукту країни.

Старійшина світової економічної науки Пол Самуельсон перед- рік фінансову катастрофу за три роки до її початку: “Америка опи- нилась у такому становищі тому, що ми стали суспільством, яке розучилося економити”. До цього можна додати: і навчилася бре- хати. Якщо взяти фінансовий аспект, то недостатній контроль з боку держави за біржовими махінаціями призвів до того, що капі- талізація багатьох корпорацій мала фіктивний характер. Типовим явищем стала ситуація, коли біржова вартість тієї чи іншої корпо- рації в десятки разів перевищувала вартість її реальних активів: за деякими оцінками, загальне співвідношення між фінансовими й реальними активами в американській економіці досягло астроно- мічних розмірів: 50 до 1. Навіть, якщо цю цифру завищено, все одно серед закордонних інвесторів давно вже є сильні побоювання відносно американського долара, який, виступаючи як головна платіжна одиниця у світі, має дуже слабке реальне забезпечення.

Сполучені Штати Америки — найбільший боржник у світі, який зник одержувати гроші на своє процвітання та високий рі- вень життя. На кінець 2011 р. національний борг становив 15 трильйонів доларів. Існує практика випуску цінних паперів амери- канського казначейства з різним терміном погашення, покупці яких (в основному уряди іноземних держав) розглядають їх як “ви- гідну форму збереження капіталів”. Пропонуючи іншим країнам купувати такі цінні папери, фактично боргові зобов’язання, Ва- шингтон ще більше надуває гігантську фінансову бульбашку. Вона не має реального забезпечення, а підтримується виключно вірою закордонних кредиторів у силу американської економіки, в долар, у його роль як основної світової резервної валюти. Ніхто не може сказати, де проходить межа, за якою боргові зобов’язання Сполу- чених Штатів втратять привабливість для інвесторів і знеціняться.

Саме долар є головним інструментом домінування США, оскільки доти, доки Вашингтон виконуватиме функцію глобаль- ного емісійного центру, інші держави терпітимуть його величезні борги. Але як тільки з’явиться можливість перевести капітал у надійнішу валюту, США втратять найважливіший інструмент за- безпечення власної гегемонії. Разом з тим треба розуміти, що справжньою причиною “бажання” всього світу давати в борг Шта- там та їх союзникам є зовсім не вигідність такого вкладення ко- штів, а примушування це робити, за чим стоїть американська вій- ськова могутність<sup>1</sup> і вся система міжнародної політики США.

<sup>1</sup> Американські збройні сили посідають перше місце у світі в усіх сфе- рах — на суходолі, морі, в повітрі та в космосі, а військовий бюджет США перевищує оборонні витрати 14 інших найпотужніших держав, і

Причому утворюється зачароване коло: Сполучені Штати залякують своєю військовою величчю увесь світ, аби він давав їм гроші, які йдуть на зміцнення військової могутності Америки, яка залякує увесь світ...

Разом з тим американська зовнішня політика ґрунтується на впевненості у власній винятковості та месіанському призначенні — “поширювати по всьому світу свободу й демократію”, борючись проти “сил зла”. У 1982 р. Р. Рейган закликав країни Заходу розпочати “хрестовий похід” проти світового комунізму — країн соціалізму, очолюваних “імперією Зла” — Радянським Союзом. За цим крилося прагнення остаточної перемоги у світовому масштабі. Відомо, що СРСР та його союзники “холодну війну” програли, тобто комунізм зазнав глобальної поразки.

Наступний президент Дж. Буш заявив, що у світі залишилася тільки одна супердержава. Цю позицію обґрунтував відомий американський політолог Збігнев Бжезинський: “Америка займає домінуюче становище у чотирьох галузях світової влади вирішального значення: у військовій галузі вона володіє глобальними можливостями розгортання, що не мають собі рівних; у галузі економіки залишається основною рушійною силою світового розвитку, навіть не дивлячись на конкуренцію в окремих сферах...; у технологічному плані вона зберігає абсолютне лідерство в передових напрямках науки й техніки; в області культури, не дивлячись на деяку її примітивність, Америка користується безпрецедентною привабливістю, особливо серед молоді всього світу... Саме поєднання цих чотирьох факторів робить Америку єдиною світовою супердержавою в повному сенсі цього слова... Американська міць виявляється через глобальну систему явно американського покрою, що відображає внутрішній американський досвід”.

Крах радянського “казарменого соціалізму” був сприйнятий Заходом як торжество його фундаментальних цінностей — поєднання ліберальної ринкової економіки та плюралістичної демократії, альтернатив чому не залишилось. Оптимальним варіантом, а отже, загальним зразком для наслідування Сполучені Штати оголосили себе і взяли морально-політичну й силову відповідь

---

становить майже 50 % загальносвітових витрат на ці цілі. У науково-дослідні роботи військового призначення Вашингтон вкладає більше коштів, ніж решта країн світу разом. По всьому світові розкидано понад тисячу американських військових баз та авангардних пунктів. До американської могутності додаються можливості НАТО, де США відіграють визначальну роль. Саме військові сили є головним інструментом міжнародної політики США.

дальність за долю світу в глобальному масштабі. В основу зовнішньої політики покладено концепцію “американського світового лідерства”, що передбачає реалізацію цілого комплексу завдань:

1) підтримка глобальної безпеки шляхом відвернення поширення ядерної зброї і встановлення контролю за виробництвом озброєння в усьому світі;

2) вирішення світових економічних проблем шляхом сприяння міжнародному співробітництву, боротьбі з інфляцією та розвитку енергоресурсів, боротьбі із загрозою голоду тощо;

3) забезпечення американських економічних інтересів шляхом створення робочих місць у США, безперешкодного доступу до енергоресурсів, захисту американських підприємницьких інтересів в інших країнах;

4) захист “американських цінностей та інститутів” шляхом запобігання припливу наркотичних засобів у США, контролю та зниженню нелегальної імміграції до Сполучених Штатів, захисту прав людини в інших країнах; поширення демократичних форм правління всім світом;

5) забезпечення безпеки США шляхом підтримки американської переваги над будь-якою державою чи коаліцією держав, гарантування безпеки союзників, зниження військової могутності Росії.

Варто підкреслити, що ніяких сумнівів з погляду міжнародної законності щодо прагнень поширювати на інші країни й народи власне розуміння економічних інтересів, цінностей та інститутів, а також національної безпеки в адміністрації США, як правило, не виникає. Оскільки американці самі вважають себе діючими на засадах універсальних моральних цінностей, то протидія їм не має законних підстав. У намаганні перебудувати світ за “демократичною моделлю” використовуються як методи прямого силового тиску (“силове умиротворення”, “гуманітарні інтервенції”, боротьба з “міжнародним тероризмом”, концепція “жорсткої сили”), так і непрямі впливи на основі концепції “м’якої сили”, хоч остання перебуває в меншому фаворі порівняно з підходами європейських союзників.

На сучасному етапі американському домінуванню кидає виклик зміцнення Європейського Союзу, країн Азіатсько-Тихоокеанського регіону, особливо Китаю. Також Америка не може уникнути впливів глобалізації, якій сама значною мірою сприяє. Все це призводить до посилення конкуренції у світі, а отже, і для Сполучених Штатів, звиклих до диктату за період “холодної війни”. “Радянська загроза” слугувала надійним засобом тиску на євро-

пейських союзників — суперників: погодження з Америкою в обмін на захист від “комунізму”. Коли радянський блок і сам СРСР майже безкровно розвалилися, здійснювати свій диктат Америці стало набагато складніше. На початку **2000-х років** країни ЄС навіть наважився оголосити про намір застосувати економічні санкції проти заокеанської союзниці. З метою згуртування союзників на зовнішньополітичній арені і внутрішньої консолідації необхідно було знайти нового “вселенського ворога”, яким і став міжнародний тероризм після атаки на нью-йоркські хмарочоси **11 вересня 2001 р.**

Адміністрація президента **Дж. Буша-молодшого** вдалася до заходів, які у звичайних умовах одержали б визначення передтолатитарних. Це створення міністерства безпеки і ужорсткішання контролю за пересуванням громадян. Після **11 вересня 2001 р.** було прийнято Патріотичний акт, що дозволив “в інтересах боротьби з тероризмом” слідкування і прослуховування без санкцій суду, взяття людей під варту на підставі одних лише “підозр у терористичній діяльності”, причому дію цього Акта було поширено за межі країни. До всіх без винятку держав світу американська адміністрація звернулася з закликком: “Хто не з нами, той проти нас”. Було прийнято нову концепцію національної безпеки, яка допускала нанесення превентивних ударів по будь-якому району планети на підставі односторонніх припущень. Так сталось і з Афганістаном, проти якого **7 жовтня 2001 р.** розпочалася операція “Нездоланна свобода”, спрямована проти руху “Талібан” і таборів терористів, розташованих на території країни.

Другим гучним актом, який мав “нанести удар по міжнародному тероризму”, стала війна проти іракського диктатора **Саддама Хусейна**, яка розпочалася **20 березня 2003 р.** Хоч у **червні 2004 р.** Сполучені Штати добилися резолюції Ради Безпеки ООН, що підтримувала їх у цій акції, ставлення світової спільноти до Америки стало ще більш неприязним. Адже всі розуміли, що ця війна необхідна Штатам, аби залякати інші країни. Звичайно, свою роль відіграли й інші наміри — від того, що **Дж. Буш-молодший** мав певні зобов’язання перед бізнесменами, які підтримали його у виборчих перегонах, розумів важливість встановлення контролю над колосальними іракськими ресурсами енергоносіїв, до того, що сподівався на невелику війну, яка відіграє стимулюючу роль для американської економіки. Однак та рухалася до грандіозної кризи.

Саме у стані кризи внутрішнього становища країни і труднощів на міжнародній арені, що викликали несхвалення з боку

міжнародного співтовариства й більшості американців, прийняв президентство **Б. Обама** — сенатор-афро-американець від штату Іллінойс. Його обрали в листопаді 2008 р. як втілення надії американців на подолання кризи, на “Новий курс”, який колись здійснив в умовах Великої депресії **Франклін Рузвельт**. Слоганом демократів на тих виборах стали слова: “Америка чекає змін”. Прагнення до них підтримали різні верстви населення, від тих, хто найбільше потерпав від фінансово-економічної кризи внаслідок розв’язаної республіканцями безконтрольності фінансових кіл, до тих, хто орієнтувався на нові соціальні зрушення, пов’язані з переходом до постіндустріального суспільства, вільного від консервативних настанов. Америку охопила “обамоманія”, вибори проходили в обстановці надзвичайної активності електорату, коли люди на світанку займали черги до виборчих дільниць. Після оголошення остаточних результатів<sup>1</sup> вулиці міст заповнили натовпи. Вони святкували перемогу політика, на якого покладалися сподівання на краще.

Перемога претендента з чорним кольором шкіри символізувала назрілий історичний момент в історії Сполучених Штатів Америки — необхідність перелому, або прориву. У такий момент мала з’явитися людина, як **Б. Обама**. Фактор кольору шкіри лише підкреслив цей момент: якщо Америка дозріла до того, аби зробити своїм лідером представника одвічно дискримінованих вигнанців суспільства, що було неможливо ще зовсім недавно, то перегортається сторінка історії, відкриваються нові горизонти. Це відчули мільйони американців і віддали свої симпатії, безумовно, дуже талановитому і харизматичному політику. На нього покладала сподівання й міжнародна спільнота: **11 грудня 2009 р.** він одержав Нобелівську премію миру.

Головне завдання нового президента полягало у збереженні лідерських позицій Америки на міжнародній арені і водночас покращення ставлення світу до неї. Дещо вдалося: **Б. Обама** зробив акцент на концепції “м’якої сили”, спробував покращити відносини з країнами ЄС та Росією, за його ініціативою вивели війська з Іраку (завершено **18 грудня 2011 р.**). **2 травня 2011 р.** він оголо-

---

<sup>1</sup> За кандидата від Демократичної партії віддали свої голоси понад 66,9 млн американців, або 53 % всіх, хто взяв участь у виборах. При 270 голосів виборщиків, необхідних для перемоги у президентських перегонах, **Б. Обама** одержав підтримку 365 виборщиків, тоді як його опонент від Республіканської партії — 72-річний ветеран війни у В’єтнамі **Джон Маккейн** здобув підтримку 58,3 млн американців і 173 голоси виборщиків.



сив про ліквідацію на території Пакистану терориста номер один **Усами бен Ладена**. Разом з тим американська сторона взяла активну участь у Лівійській війні **2011 р.**, взявши жорсткий курс щодо Сирії та Ірану. Лінія на розхитування світу, військовий тиск заради економічних інтересів, прикритий турботою про демократію та свободу, нікуди не подівся. Стосовно внутрішніх проблем, то на першому місці стояли питання подолання фінансово-економічних труднощів, які набули характеру кризи, подібної до Великої депресії.

Головними ознаками соціально-економічної політики адміністрації **Б. Обами** стали підвищення регулівної ролі держави і сприяння її участі у здійсненні соціальної політики. На період президентства демократа припало значне погіршення соціально-економічного становища країни, зокрема безробіття становило більше 9 %, понад 15 % населення — 46,2 млн осіб перебували за межею бідності<sup>1</sup>. Президент спробував втілити в життя пораду мільярдера-філантропа **Уоррена Баффета**, який запропонував підвищити податки, вважаючи несправедливим те, що він сплачує податки за ставкою, меншою (для доходів на капітал) ніж його секретар (прибутковий податок із зарплати). Але цю ініціативу не підтримали республіканці в Конгресі, а також пересічні громадяни, які ініціювали рух “Чаювання”<sup>2</sup> під гаслом “Ми і так багато сплачуємо!”

З іншого боку, **17 вересня 2011 р.** у Нью-Йорку стартував рух “Захопи Уолл-Стріт”, який невдовзі охопив інші мегаполіси США і перекинувся до багатьох країн світу. Учасники виступили проти політики влади і фінансових інститутів, називаючи її “фінансовим тероризмом”. У цьому русі відбилися не тільки труднощі, пов’язані з необхідністю модифікації сучасної фінансово-економічної системи, але й особливості американської політичної системи.

Попри те, що національна ідеологічна доктрина доводить, що США є зразковою демократією, насправді це — система демократичного елітизму, що зберігає переваги верхніх прошарків насе-

---

<sup>1</sup> За критерій бідності у США прийнято прибуток для родини з чотирьох осіб менше ніж 22 тис. доларів на рік (тобто 14 758 грн щомісячно).

<sup>2</sup> Популістський рух “Чаювання” з’явився у США у **2009 р.**, одержавши назву на честь славетного Бостонського чаювання **грудня 1773 р.**, коли американці на знак протесту проти економічної політики Великої Британії втопили вантаж чаю, що прибув до Бостонського порту і належав Британській Ост-Індській компанії. Це стало сигналом до початку Війни за незалежність США. Далі образ Бостонського чаювання став використовуватися різними американськими політичними об’єднаннями як символ незгоди з податковою політикою влади.

лення та еліт у політичному управлінні. Попри всі фактори, які можна було б визначити як демократичні, на американському політичному ринку переважаюча більшість населення виступає лише в ролі “покупців” тих чи інших політичних програм, вибираючи з ідей і кандидатур, представлених елітою<sup>1</sup>. Верхні економічні прошарки, маючи певні матеріальні кошти і лобістський потенціал, завжди мали можливість здійснювати потужний вплив на політичну владу і одержувати з неї вигоду. Вони мали й ширші можливості входження до політичної влади. Нині вихідці з різних елітних груп у сукупності переважають у всіх владних гілках та органах. Але влада політичної еліти на жодному етапі американської історії не дорівнювала диктатурі, оскільки еліта США у своїй більшості незмінно віддана демократичним правилам і нормам здійснення влади, а демократія й диктатура — поняття не сумісні. Функціонує така модель, яка дозволяє іншим соціальним групам брати участь у політичній боротьбі і певною мірою впливати на владу, проте не брати участі в політичному управлінні.

Не дивлячись на досягнутий рівень в економічній, технологічній, соціальній, військово-технічній та інших сферах, Сполучені Штати Америки нині перебувають у стані кризи. Чимало міжнародних спостерігачів інтерпретують глобальну фінансову кризу як початок занепаду супердержави. У світі зменшується чисельність захоплених симпатиків і посилюється антиамериканізм. Але шириться розуміння, що, з одного боку, ця країна має значний економічний потенціал, а з іншого, якщо вона увійде у ступор, то потягне за собою решту світу. Самій Америці важко забезпечувати власні претензії на лідерство завдяки зростанню впливу інших держав, зокрема БРІКС і Європейського Союзу. Америка також відчуває впливи глобалізації, за умов якої їй слід вибудувати свої стратегію й тактику. Сполучені Штати — провідний суб'єкт міжнародних відносин, що визначає тенденції й динаміку сучасної глобалізації, проте і глобалізація впливає на Америку. За словами професора Гарвардського університету **Джозефа Ная-молодшого**, “будь-які оцінки американської могутності у найближчі десятиріччя залишаються невизначеними”. Однак незаперечним є одне: і перед цією державою стоїть проблема вибору моделі поведінки в умовах світу, що змінюється.

---

<sup>1</sup> Цю ознаку не варто розцінювати як унікальну національну особливість, оскільки обмеження ролі народу переважно вибором з програм і кандидатур політичних еліт характерне для всіх сучасних ліберально-демократичних суспільств (в авторитарних і тоталітарних суспільствах громадяни позбавлені й цієї можливості).

## Література

- Алексеева Т.* Насилие и демократия в политике США / Т. Алексеева // *Международ. процессы.* — 2008. — Том 6. — № 2.
- Америка и мир при Бараке Обаме: теоретический семинар* // *Мировая экон. и междунар. отнош.* — 2009. — № 6.
- Бжезинский З.* Еще один шанс: три президента и кризис американской сверхдержавы : пер. с англ. / З. Бжезинский. — М., 2007.
- Годлюк А.М.* Рейганізм і політичні погляди Рейгана: дефініція і осмислення / А.М. Годлюк // *Актуальні проблеми міжнар. відносин.* — 2010. — Вип. 94. — Ч. 1.
- Джекобс Дж.* Закат Америки : пер. с англ. / Дж. Джекобс. — М., 2006.
- Дудко І.Д.* Суспільство versus влада: шляхи взаємодії і протидії на прикладі політичної системи США / І.Д. Дудко // *Гілея : наук. вісн.* — 2011. — Вип. 51.
- Журавлева В.Ю.* Политические партии США в институтах власти и в обществе / В.Ю. Журавлева // *США — Канада: экон., политика, культура.* — 2005. — № 4.
- Загладин Н.* США в эпоху глобального кризиса: от “обамомании” к “обамоскептицизму” / Н. Загладин // *Мировая экон. и междунар. отнош.* — 2010. — № 3.
- Закирова Л.И.* Политические аспекты финансово-экономического состояния США / Л.И. Закирова // *Полис.* — 2011. — № 4.
- Иванян Э.А.* История США: учеб. пособие для студ. вузов, обуч. по спец. “История” / Э.А. Иванян. — 3-е изд., стер. — М., 2008.
- Інавгураційні промови Президентів США* : пер. з англ. — Х., 2009.
- Каган Р.* Про рай і владу. Америка і Європа у новому світовому порядку : пер. з англ. / Р. Каган. — Л., 2004.
- Косолапов Н.* Новая администрация США: наследие, проблемы, задачи / Н. Косолапов // *Мировая экон. и междунар. отнош.* — 2009. — № 4.
- Лютых А.А.* Внешняя политика США: от Трумэна до Буша-мл.: учеб. пособие для студ. / А.А. Лютых, В.А. Тонких. — Воронеж, 2008.
- Най Дж.* Будущее американской власти / Дж. Най // *Россия в глобальной политике.* — 2010. — № 6.
- Печатнов В.* Поляризованная Америка / В. Печатнов // *Вестн. МГИМО.* — 2010. — № 2.
- Пфафф У.* Производство небезопасности: Как милитаризм угрожает Америке / У. Пфафф [Эл. ресурс]. — Режим доступа : [www.globalaffairs.ru/number/Proizvodstvo-nebezopasnosti-15056](http://www.globalaffairs.ru/number/Proizvodstvo-nebezopasnosti-15056)
- Рогов С.М.* Американское государство накануне третьего тысячелетия / С.М. Рогов // *США — Канада: экон., политика, культура.* — 1998. — № 11.
- Сизов В.Ю.* Глобализация и стратегия США / В.Ю. Сизов [Эл. ресурс]. — Режим доступа : [www.rusus.ru/?act=read&id=158](http://www.rusus.ru/?act=read&id=158)
- Сизов В.* Фактор силы в политике США / В. Сизов [Эл. ресурс]. — Режим доступа : [www.intertrends.ru/twenty/004.htm](http://www.intertrends.ru/twenty/004.htm)

*Согрин В.В.* Политическая история США XVII—XX вв. / В.В. Согрин. — М., 2001.

*Согрин В.* Политическая власть в США: характер и исторические этапы / В. Согрин // Новая и новейшая история. — 2004. — № 2.

*Сорос Дж.* Мыльный пузырь американского превосходства : пер. с англ. / Дж. Сорос. — М., 2004.

*Супян В.* Современная социально-экономическая модель США / В. Супян // Междунар. процессы. — 2005. — Т. 3. — № 2.

---

---

## КРАЇНИ ЛАТИНСЬКОЇ АМЕРИКИ

Латиноамериканський регіон займає одну сьому частину земної суші. У ньому мешкає майже 600 млн населення, розподіленого між 33 суверенними державами. На початку XXI ст. це один з регіонів, що найбільш швидко розвивається. Попри всю очевидну залежність від глобальної економіки він має практично все необхідне для самостійного поступу: 20 % світових природних ресурсів, у тому числі нафту, газ, інші стратегічно важливі корисні копалини, величезні запаси питної води, колосальні площі та сприятливі умови для виробництва продовольства. В регіоні розвинуті сучасна промисловість, високі технології, кваліфіковані кадри, а також місткий, перспективний ринок. Сумарний ВВП Латинської Америки становить приблизно 2 трильйони доларів, її частка у світовому ВВП — 7—8 %.

На сьогодні цей регіон здійснює суттєвий вплив на світову економіку і політику завдяки зростаючому господарському потенціалу, значним природним і людським ресурсам. Людство не може обійтися без латиноамериканського продовольства, нафти, міді та багатьох інших товарів, які постачаються на світовий ринок. Досвід останніх двох десятиріч з особливою наочністю показав: економічний фактор — вирішальний елемент для встановлення нових, у тому числі й політичних відносин у Латинській Америці, хоч вона і вирізняється безмежним різноманіттям. Те, що там відбувалося і відбувається, дуже важко привести до єдиного знаменника, оскільки здавна і дотепер це — світ різючих контрастів і бурхливої історії, що зумовлено дією багатьох факторів — географічних, етнічних, історичних, економічних, політичних та ін.

Географи та історики поділяють цей регіон на Америку Центральну (Середню, Мезоамерику) і Південну. До Середньої насамперед належить найбільша і домінуюча країна субрегіону — Мексика. За площею — майже 2 млн кв. км, — вона займає 70 % території даного географічного світу, за населенням випереджає всі інші країни та острови Центральної Америки разом узяті на 28 млн. У 2000 р. вона стала одинадцятою країною світу, чие населення досягло 100 млн і продовжує швидко зростати. Ця обставина дуже турбує північноамериканських сусідів, де говорять про “діаспорний контраст” латиноамериканців, тобто їх масове розселення по містах і територіях США та Канади. До регіону, що розглядається, також належать Гватемала, Беліз, Гондурас, Сальвадор, Нікарагуа, Коста-Рика, Панама. Ще одна група країн розташована на численних великих і малих островах Карибського моря на схід від материка. Вони відомі як Великі й Малі Антильські острови. До Великих належать чотири найбільші — Куба, Гаїті (де розташовані Гаїті й Домініканська Республіка), Пуерто-Ріко та Ямайка. До малих — Багамські, Віргінські, Барбадос, Гренада та ін. Мезоамерика вирізняється чудовими краєвидами, що зумовлює провідне значення туризму для її економіки. Разом з тим тут знаходяться найменш розвинені території Америки.

Південноамериканський світ також поділяється на кілька субрегіонів:

— окремо стоїть колишня колонія Португалії Бразилія, оскільки їй належить половина всієї території та всього населення Південної Америки. В наш час вона входить до групи потенціальної супердержав світу разом з Китаєм, Індією, Південною Африкою, Росією (БРІКС). Водночас у цьому субрегіоні вона є країною з найбільшим розривом у доходах населення;

— північний субрегіон: Венесуела, Колумбія, Гайяна, Суринам і Французька Гвіана. Тут провідною рисою є політична нестабільність, на що суттєво впливає поєднання “лівизни” з наркоторгівлею;

— андський захід включає Еквадор, Перу і Болівію, населення яких має значний індіанський компонент (у Болівії — 55 % всіх мешканців індіанського походження, в Перу — 45 %, в Еквадорі — 25 %) і переважно складається з бідних безземельних пеонів<sup>1</sup>, які останнім часом намагаються протестувати проти свого жахливого становища;

---

<sup>1</sup> Пеон (від ісп. поденник, робітник у полі) — селянин, сільськогосподарський робітник, залежний внаслідок свого боргу.

— південний конус континенту: Аргентина, Уругвай, Парагвай і Чилі. Домінує Аргентина, яка в цьому географічному світі поступається лише Бразилії, маючи третє за чисельністю населення і успішне сільське господарство. Іншою країною з досить успішною економікою є Чилі.

Попри величезні відмінності можна вести мову і про те, що об'єднує всі названі країни. Це спільність території, мови (переважно іспанська та португальська), релігії (провідною є католицька, на початку ХХІ ст. понад 90 % населення були їй віддані), особливостей економічного розвитку, колоніального минулого і сучасних загроз. Неуніфікована етнічна, змістова, стилістична багатоманітність є ознакою Латинської Америки, її коливань між полюсами, що визначаються західною цивілізацією, автохтонно-індіанськими традиціями та потужними африканськими впливами. Домінує сам процес взаємодії несхожих передумов, що по-різному групуються за різних обставин. Цивілізаційна невизначеність і неоформленість об'єктивно виступає як одна з визначальних внутрішніх ознак Латинської Америки. Стаціонарна характеристика, яка закріпилася за нею впродовж минулих шести століть, — це життя у непримиренних протиріччях та антиноміях<sup>1</sup>. Звідси походить слабкість інституціоналізації, правового начала і прагнення компенсувати її на шляхах спонтанних харизматичних дій: перевороти, вождізм, популістські<sup>2</sup> ідеології та організації, неформальна економіка<sup>3</sup>.

Треба звернути увагу на те, що господарство Латинської Америки впродовж тривалого часу становило систему забезпечення європейської, а згодом ще й північноамериканської економік золотом, сріблом, мідною та залізною рудами, бокситами, нафтою, бавовником, цукром, кавою, фруктами, гуано, рибним борошном та ін. Причому поставки здійснювалися на умовах нееквівалентного обміну. Взагалі капіталістичний розвиток та індустріаліза-

---

<sup>1</sup> *Антиномія* (від грец. *antinomia* — суперечність у законі) — суперечність між положеннями, кожне з яких визнається таким, що може бути логічно доведеним.

<sup>2</sup> *Популізм* (від лат. *populus* — народ) — різномірні громадські течії й рухи, які апелюють до широких мас. Основні ідеї популізму: пряма участь народу в управлінні, недовіра до представницьких державних інститутів, критика бюрократії, корупції, разом з тим — віра у можливість найпростішого вирішення соціальних проблем.

<sup>3</sup> Під неформальною економікою розуміється сукупність видів господарської діяльності, яка не охоплена правовим, фіскальним і статистичним обліком.

ція Латинської Америки відбувалися зі значним запізненням порівняно з європейськими і північноамериканськими країнами.

З боку держави робилися спроби прискорити модернізаційні процеси шляхом створення мобілізаційної економіки, орієнтованої на заміщення імпорту. Останнє певною мірою сприяло розширенню внутрішнього ринку самих латиноамериканських країн, проте процес стримувався хронічною нестачею капіталів та невисоким платоспроможним попитом населення. Наслідком прагнення посилити роль держави стало захоплення влади військовими режимами. **1964—1989 рр.** — це час правління військових диктатур. Серед найбільш відомих диктаторів — аргентинець **Х. Перон**, бразилець **Ж. Варгас**, парагваець **А. Стресснер**, чилієць **А. Піночет**. Демократичні революції **1980-х років** ліквідували всі “знакові” військово-диктаторські режими від **А. Піночета** до **А. Стресснера**, причому був зупинений “інституціональний авторитаризм”, що сформувався у Бразилії та Аргентині. Саме ці країни підтримували світ військово-технократичних диктатур по всій Латинській Америці.

**1980-ті роки** в Латинській Америці називають “втраченим десятиліттям”, оскільки воно відзначилось найтяжчою і найтривалішою економічною рецесією, падінням виробництва, розладом державних фінансів, гіперінфляцією, зростанням безробіття, зниженням життєвого рівня широких верств населення. Скруту уряди латиноамериканських країн намагались подолати шляхом реформ, проте це важко здійснити без додаткового капіталу. Швидко збільшувалися зовнішні запозичення, але вони не приносили суттєвого покращення економічної ситуації, що призводило до гострих політичних потрясінь. Як засіб подолання кризи Міжнародний валютний фонд, Міжнародний банк реконструкції та розвитку, численні американські економічні радники запропонували країнам Латинської Америки змінити економічну модель розвитку. Державний сектор цих країн, протекціонізм, митно-тарифний захист внутрішніх ринків від зовнішньої конкуренції, економічний націоналізм були проголошені анахронізмами, які мали поступитись місцем неоліберальній системі. Остання базувалася на тріаді: “дерегуляція — приватизація — відкриті кордони” і розглядала вільний ринок та необмежену конкуренцію як основний засіб забезпечення прогресу як країни, так і окремої людини. Тобто це була модель відкритої ринкової економіки із притаманним їй акцентом на приватногосподарському капіталізмі, згортанням державної участі в економіці і зануренням у процеси фінансово-економічної глобалізації. Проповідь ринкового



фундаменталізму виявилася співзвучною настроєм значної частини буржуазії та її соціального оточення — інтелігенції й середніх прошарків, які раділи відновленню демократичних свобод і новим шансам, що відкривалися завдяки зростанню міжнародних можливостей. З початку **1990-х років**, які пізніше одержали назву “десятиріччя сподівань і розчарувань”, настало семиріччя безмежного панування неолібералізму. Під дією припливу іноземних інвестицій пожвавилася виробництво, що призвело до економічного зростання (збільшилася загальна сума ВВП у розрахунку на душу населення), почалась модернізація тих чи інших секторів економіки (в деяких із них застосовувалися інформаційні й мікроелектронні технології), була придушена гіперінфляція, зміцнені державні фінанси. Спочатку здавалося, що настав час змін на краще і в соціальній сфері: дещо скоротилося безробіття в містах, зросли заробітки зайнятого населення. Це був лицьовий бік медалі неоліберальних реформ, що широко рекламувався тенденційними засобами масової інформації і посіяв чимало ілюзій у латиноамериканському суспільстві. Проте з часом дав про себе знати і зворотний бік: економічне зростання виявилось нестабільним, супроводжувалося спадами і кризовими явищами; зовнішня відкритість національних економік у поєднанні з масштабною приватизацією державних активів у багатьох галузях господарства призвела до захвату транснаціональними корпораціями і банками ключових позицій в економіці країн регіону; долучення до процесів глобалізації підвищило залежність національних економік від зовнішніх фінансових потрясінь. У багатьох державах, крім Бразилії та кількох центральноамериканських країн, розгорнулася деіндустріалізація. Насамперед постраждали галузі, які мали пріоритет в межах стратегії індустріалізації, орієнтованої на заміщення імпорту. Різке посилення іноземної конкуренції на внутрішніх ринках внаслідок лібералізації імпортного регулювання потягло за собою банкрутство тисяч національних промислових підприємств. Неоліберальні реформістські експерименти не забезпечили оголошеної мети — адаптації до процесів глобалізації. Натомість в регіоні відбулася “зачистка” економічного простору для її лідерів або суб’єктів.

Прихильники неоліберального курсу вважали, що панацеєю від бідності, яка має хронічний характер у цьому регіоні, є саме ринок: ринкові відносини дають змогу оздоровити і розвинути економіку, наситити ринок товарами, заробляти більшій кількості людей і таким чином зменшити бідність. Незважаючи на теоретичну правильність подібних настанов (ринок в історичному пла-

ні дійсно є потужним стимулом розвитку), реальність країн, які не належать до “золотого мільярду”, виявилася іншою. Здійснення неоліберального курсу показало, що за успішними макроекономічними показниками не йде покращення матеріального становища більшості населення. На початковому етапі здійснення цього курсу відбувається лише перерозподіл власності в середині еліти та анклавна, а не всеохоплююча модернізація. За обмежені економічні успіхи соціальна ціна виявилася надто високою. Вже у **1998—1999 рр.** стало наочним глибоке погіршення регіональної соціальної ситуації, що виявилось насамперед у подальшому поглибленні нерівномірності розподілу прибутків, і до того найбільшої у світі; у зростанні безробіття й частки незахищеної “неформальної” зайнятості. Погіршилася ситуація в сільському господарстві, яке гостро реагує на тенденції, зумовлені глобалізацією. Різко послабилося функціонування всіх соціальних служб.

Ефект обмеження інфляції з часом став відчуватися все менше, а скорочення показників бідності з середини **1990-х років** припинилося. Очікуваний технологічний прорив, що мав принести успіх у “наздоганяючому розвитку”, не здійснився — не вдалося трансформувати виробничу структуру так, аби засвоїти досягнення технологічної революції і включитися в динамічні потоки світової економіки. У населення послабився потяг до освіти, науки. Серед дипломованих фахівців посилилась тенденція шукати роботу за межами своєї країни. Відбулась ерозія середнього класу, маргіналізувались великі контингенти населення. Водночас із вичерпанням сподівань на безперервність підвищення життєвого рівня в одних прошарків та абсолютного падіння в інших почала міцнішати соціально-психологічна криза. Її найбільш відчутні прояви — безпрецедентне зростання корупції та вуличної злочинності. Посилювалося загальне відчуття фрустрації<sup>1</sup> через нездійснення мрій жити так само заможного, як північний сусід — США. Все це призвело до змін уподобань електорату: віра широких народних мас у компетентність урядів реформаторів-неолібералів, щодо покращення економічної та соціальної ситуації була підірвана.

На початку **XXI ст.** регіон зійшов з неоліберальної орбіти і почав вибудовувати альтернативну модель суспільного розвитку. **1997—1998 рр.** стали відправною точкою так званого “лівого повороту” в історії Латинської Америки, який на межі **2002—2003**

---

<sup>1</sup> *Фрустрація* (від лат. *frustration* — обман, невдача, марне сподівання) — стан пригніченості, тривоги, що виникає в людини в результаті краху надій, неможливості досягти мети.

**pp.** перетворився на визначальний вектор її соціально-політичного розвитку. Його ще називають “антиолігархічний”, “антиімперіалістичний”, “антикапіталістичний”, “соціальний” і т. ін. Цей “зсув вліво” ознаменував якісне зростання соціальної активності низів, зміну електоральних симпатій і характеристики політичних режимів більшості країн регіону. Він почався як реакція на гегемонію неолібералізму та його негативні наслідки, що найсильніше виявилися в соціальній сфері.

Спочатку дала знати про свою незгоду частина сільського населення і насамперед етнічні меншини, які найбільш болісно відчували на собі впливи процесів глобалізації; потім — інтелігенція й частина середніх прошарків, які свідомо сприйняли вади неолібералізму і до того ж пам’ятали історичні традиції конфронтації з панівними структурами й тенденціями. Як вирішальна сила до цього приєдналися величезні маси міської бідноти зі своїми розчаруваннями, сподіваннями і значним потенціалом соціальної мобілізації в підтримці партії або лідера, який зможе знайти шлях до їхніх сердець і голосів. Зрештою до цього процесу підключилась і молодь, чия активна, часом авангардна роль є сама по собі традиційною.

Таким чином, саме політичне пробудження та зростання політичної активності соціального конгломерату “глибинних низів” і стали головним важелем чергового “лівого повороту” в Латинській Америці. Чергового тому, що на розвиток суспільно-політичної думки і визвольного руху в цьому регіоні завжди сильний вплив справляли соціалістичні<sup>1</sup> ідеї. Вони мають давні традиції на континенті. Ще в доіспанській Америці можна знайти історичні витоки появи цих ідей, що сягали общинної традиції індіанських цивілізацій. На межі XVI—XVII ст. син інкської принцеси та іспанського конкістадора **Інка Гарсиласо де ла Вега** представив свій ідеал “Держави Сонця” — суспільства соціальної справедливості, ознаки якого він помітив в інкському общинному устрої: всі живуть у достатку, викорінені пороки, панують згода і справедливість, а шляхетні правителі роблять все для блага народу. Є навіть припущення, що саме **Гарсиласо де ла Вега** вплинув на одного з ранніх провісників соціалізму в Європі — італійського мислителя першої половини XVII ст. **Томаззо Кампанеллу**, який ідеальне суспільство майбутнього назвав “Містом Сонця”.

---

<sup>1</sup> Сам термін “соціалізм” (від лат. *socialis* — суспільний) позначає вчення, в якому метою та ідеалом вважається здійснення принципів соціальної справедливості, свободи й рівності, а також формування суспільного ладу, що втілює ці принципи.

Пізніше ідеї соціалізму в Латинській Америці розвивалися під безпосереднім впливом європейської соціалістичної думки і під враженням від революційних подій 1848—1849 рр. у Європі. Саме в той час до регіону приходять твори **Анрі Сен-Симона**, **Шарля Фур'є**, **Роберта Оуена**, **П'єра Прудона**, **Луї Блана** та інші, що набули подальшого розвитку в працях вже латиноамериканських авторів і політиків. Згодом досить потужним виявився соціал-демократичний та комуністичний рухи на континенті, не дарма **Володимир Ленін** і **Лев Троцький** саме в цьому напрямку плекали свої надії на розпалювання світової революції проти капіталізму. На початку 1960-х років смолоскип революційної боротьби в Західній півкулі високо підняли на Кубі **Фідель Кастро** та його прибічники. У 1970-ті роки в Нікарагуа спалахнула сандиністська революція, яка у 1979 р. завершилася поваленням режиму диктатора **Анастасіо Сомоси**.

До групи країн, в яких здійснюється “лівий поворот”, де в результаті демократичних виборів до влади прийшли уряди лівої або лівоцентристської орієнтації належать Болівія, Венесуела, Чилі, Бразилія, Коста-Рика, Аргентина, Уругвай, Панама, Нікарагуа, Еквадор, Перу, Гондурас, загалом 12 з 19 провідних держав Латинської Америки. “Ліва” тенденція з акцентом на соціальній проблематиці в Латинській Америці — це не західноєвропейська соціал-демократія і не комуністичні настанови. Суттю “лівого повороту” є реакція широких верств населення на погіршення становища внаслідок здійснення неоліберального курсу, а також дії факторів глобалізації. “Бунт низів” латиноамериканського суспільства у вигляді масових протестних рухів на своїй хвилі виніс до влади “нових лівих”, що призвело до суттєвих змін у тенденціях соціально-економічного розвитку відповідних країн, усього регіону. “Лівий поворот” за своїм значенням вийшов за межі Латинської Америки, оскільки дистанціював регіон від США і зближив із державами соціал-демократичної орієнтації.

У цьому плані простежується вплив Іспанії на життя іспаномовних країн Латинської Америки. Іспанія не тільки відіграла величезну роль у боротьбі зі спадщиною диктатур. Саме за поданням іспанського судді **Балтасара Гарсона** у Великій Британії був заарештований **Августо Піночет**. Іспанія зробила колосальний внесок у розвиток економічної системи Венесуели, Чилі, Аргентини та інших країн регіону. Із поверненням до влади соціалістів на чолі з **Хосе Луїсом Родригесом Сапатеро** іспанська політика набула чіткого політичного забарвлення. Латиноамериканські ліві режими — це своєрідні ареали іспанської поміркованої соціал-демократії, створеної **Філіппе Гонсалесом**.

Попри загальносвітову тенденцію зниження авторитету політичних партій, латиноамериканські партії виступають одним з основних елементів організації політичної влади, виявляють, формулюють та обґрунтовують інтереси різних соціальних груп, розробляють ідеологічні концепції, які визначають стратегію й тактику суспільного розвитку. Абсолютна більшість партій дотримується демократичних принципів і віддає перевагу електоральним методам боротьби за владу, бере активну участь у роботі політичних інститутів. Найбільш впливові партії виступають у ролі об'єднувальної ланки між державою і громадянським суспільством. Представники партій, які перемагають на виборах, приходять до державного керівництва.

Провідною ознакою всіх лівих режимів є упор на соціальну політику, націленість на вирішення проблем бідності, пом'якшення контрастів у розподілі прибутків, на підвищення зайнятості та покращення умов життя незаможних прошарків. Важливою характерною ознакою латиноамериканських лівих є використання прагматичних підходів, вільних від ідеологічних обмежень, врахування зовнішніх і внутрішніх факторів, своїх реальних можливостей. Вони здобули необхідний досвід, щоб більш тверезо оцінити швидко змінювану кон'юнктуру, що дає їм більшу самостійність у прийнятті рішень. Цілком усвідомлюючи реалії сучасного світу, латиноамериканські політичні еліти не заперечують ринкову економіку. Водночас вони прагнуть зберегти баланс між ринком і соціальною справедливістю, відстоюють принципи "економічного націоналізму" і державного втручання в економіку. У країнах Латинської Америки створюються держпідприємства і в цілому зростає державна інвестиційна активність, реалізуються масштабні соціально значущі програми (наприклад, будівництво доступного житла), розвивається пільгове кредитування малих і середніх підприємств, зростає споживче й іпотечне кредитування, в рамках боротьби з інфляцією стримується зростання цін і тарифів, заохочується експортна орієнтація товаровиробників. Чітко простежується ослаблення залежності державної влади від традиційних груп тиску, насамперед міжнародного бізнес-співтовариства. Так, Аргентина і Бразилія повністю погасили свої борги перед Міжнародним валютним фондом. Вибудовується нова модель приватно-державного партнерства, пріоритетне значення в якій відводиться національним інтересам і соціальній відповідальності бізнесу. Новим урядам вдалося серйозно змінити вигляд континенту, добитися економічного зростання, більш справедливого розподілу прибутків і забезпечити політичну стабіль-

ність у більшості держав регіону. Питання в тому, чи зможуть “нові ліві” на практиці довести, що у руслі лівонаціоналістичної моделі можна забезпечити органічне поєднання економічного зростання і соціального прогресу.

Разом із тим політологи, які стежать за розвитком ситуації в Латинській Америці, виокремлюють ознаки ослаблення держави як такої, вказуючи на її причини:

— поява на ринку великої кількості економічних суб’єктів, що призвело до кризи керованості та зниження ефективності державного управління;

— корупція й непотизм<sup>1</sup>, які здавна притаманні державному апарату та гілкам влади<sup>2</sup>, посилювали недовіру до дій уряду та підточували легітимність влади;

— часті зміни урядів та дострокові відставки президентів, особливо в нестабільних андських країнах, свідчили про хиткість фундаменту демократій, за якими закріпилась репутація “демократій малої інтенсивності”.

Попри певні успіхи в економічному плані в латиноамериканських країнах зберігається значний розрив у прибутках, а успіхи в боротьбі з бідністю, що проklamують усі уряди, — явно недостатні для зняття небезпечних напруг у товщі латиноамериканського соціуму. Це є показником недостатньої ефективності державної політики з погляду суспільного добробуту й наближення до ідеалу соціальної держави. Наприкінці першого десятиріччя XXI ст. Латинська Америка вважається лідером на планеті як регіон із найбільшим рівнем соціальної нерівності.

У кожній державі гостро постає питання регіональних диспропорцій, особливо між мегаполісами та сільськими районами. Наявність у країнах регіону величезних територій з мінімальною присутністю держави створило сприятливе середовище для неле-

---

<sup>1</sup> *Непотизм* (від лат. *nepos* (*nepotism*) — онук, племінник) — службо-ве покровительство родичам та своїм людям, кумівство.

<sup>2</sup> Корупція в Латинській Америці має давнє походження. Представників колоніальної адміністрації призначали в метрополіях на три-п’ять років, після чого вони мали повернутись на батьківщину. Аби вони не осіли в Новому Світі, не піддалися спокусі узурпувати владу і вийти з покори короні, їм заборонялося брати з собою сім’ї або одружуватися за місцем призначення, займатися торгівлею і купувати нерухомість. Після того, як поширилася практика продажу посад заради поповнення державної скарбниці, іспанські й португальські чиновники за час колоніальної служби не тільки встигали повернути витрачені кошти, але й скласти величезні статки за рахунок хабарництва, казнокрадства та поборів з місцевого населення.

гальної діяльності — від контрабанди і нарковиробництва до різних форм злочинності, що у свою чергу призводить до стирання меж між законними і незаконними проявами громадської активності. Особливо це стосується молоді.

Беручи до уваги наявність величезних масивів бідноти, а також задіяність більшості країн регіону в нарковиробництві та наркотрафіку, організована злочинність має бездонний резервуар для втягування молодих людей до своєї розгалуженої мережі. Приєднуючись до банд, молода людина із незаможних верств не тільки стає учасником групи, тобто відчуває ідентичність з однолітками, але й одержує фізичну захищеність та можливість заробітку. Зростання молодіжної, особливо вуличної злочинності негативно впливає на стан громадської безпеки. Більшість латиноамериканців вважають злочинність найважливішою проблемою, розуміючи, що вона не тільки забирає чимало людських життів, а й призводить до значних матеріальних втрат. Криміналізація суспільства є значним ризиком для політичної стабільності й довголіття того чи іншого уряду.

Зростаюча криміналізація, втрати від якої можна порівняти із втратами від збройних конфліктів або громадянських війн<sup>1</sup>, відбувається на тлі корупційних скандалів, які підривають довіру громадян до державних інститутів. Корупція є у всіх країнах регіону, однак зіставлення міжнародних індексів її поширення приводить до висновку про взаємозв'язок її масштабів із силою або слабкістю демократичних інститутів, станом прав людини і прозорістю або закритістю механізмів влади, а також з індексом розвитку людського потенціалу<sup>2</sup>. Поки що намагання урядів лівого спрямування приборкати корупцію, яку живить наркоманія, далекі від того, аби вважати їх задовільними. Останніми роками навіть позначилося посилення наркомілітаризму — участі офіцерів збройних сил й поліції у протиправній діяльності. Цей феномен став наслідком глибокого проникнення наркокартелів до дер-

---

<sup>1</sup> Тільки в Мексиці впродовж 2009 р. у нарковійнах загинуло понад 28 тис. осіб — здебільшого торговців наркотиками та поліцейських, а також випадкових перехожих. Через це у школах запроваджені спеціальні уроки безпеки.

<sup>2</sup> *Індекс розвитку людського потенціалу* — це сукупний показник рівня розвитку людини в тій чи іншій країні, чії досягнення вимірюються з точки зору стану здоров'я, одержання освіти, фактичного прибутку її громадян (визначається розміром валового національного прибутку на душу населення в доларах США за паритетом купівельної спроможності).

жавного апарату та органів влади. Спроби держави покласти край діяльності наркокартелів, зокрема в Бразилії та Мексиці, викликали безпрецедентну за масштабами активізацію кримінальних структур, що призвело до різкого загострення соціально-політичної ситуації в низці районів. Дієвість урядових заходів із нейтралізації наркозагрози значно послаблюється внаслідок зв'язку підпільного наркобізнесу в тій чи іншій латиноамериканській країні з транснаціональними кримінальними структурами.

Стосовно “лівого повороту”, то про цілісний феномен, єдиний у своїй основі процес, не йдеться. У Латинській Америці розвиваються, принаймні, два напрями, які умовно називаються ліво-радикальний, або лівопопулістський (його втілення — політика президента Венесуели **Уго Чавеса**), і лівоцентристський, або соціал-демократичний, соціал-реформістський (політика президента Бразилії **Луїс да Силви**). У Венесуелі центральною подією стало проголошення концепції побудови соціалізму **XXI ст.**, контури якого ще не до кінця зрозумілі, проте вже втілюються в певні перетворення. З одного боку — посилення авторитаризму **У. Чавеса**, з іншого — суттєві успіхи в подоланні масової злиденності за рахунок успішної торгівлі нафтою. Тактика президента **Л. да Силви**, який прийшов до влади під гаслами боротьби з голодом, бідністю та величезною соціальною нерівністю, полягала в тому, аби поєднати неоліберальний курс макроекономічної стабілізації зі здійсненням певних соціальних програм. Хоч становище найбідніших дещо покращилося, проте пріоритет надавався інтересам панівних класів та розширенню бази для взаємодії з іноземним капіталом. Це віддзеркалювало реальну розстановку соціальних сил у країні, а також глибоку інтеграцію Бразилії у систему міжнародних економічних зв'язків, різнобічну інтегрованість бразильської економіки в процеси глобалізації. Ситуація диктувала уряду надзвичайну обережність у виконанні зобов'язань як стосовно внутрішніх соціальних програм, так і щодо іноземних партнерів. Поміркований курс мав результатом менші успіхи в подоланні бідності, ніж у Венесуелі, проте відчутні: за **2004—2010 рр.** зі злиденності вдалося вирватися 20 млн осіб. Після закінчення каденції **Л. да Силви** його курс на економічне зростання в поєднанні з успішною соціальною політикою продовжила **Ділма Руссефф**.

Прихід на найвищу державну посаду у найбільшій латиноамериканській країні жінки стало черговим підтвердженням дії загальносвітової тенденції фемінізації політики, що особливо виявляється саме в цьому регіоні. Політика перестала бути виключно



чоловічою прерогативою: впродовж минулого півстоліття у всьому світі понад 100 жінок перебували на найвищих державних посадах. За даними доповіді Департаменту з економічних та соціальних питань ООН “The World’s Women 2010: Trends and Statistics”, зі 192 країн — членів ООН у 24 посаду голови держави або уряду займали жінки. На **квітень 2010 р.** у світі налічувалося 10 жінок-президентів (Аргентина, Бразилія, Індія, Ірландія, Ліберія, Литва, Киргизія, Коста-Рика, Фінляндія, Швейцарія), три королеви (Велика Британія, Данія і Нідерланди), два генерал-губернатори (Австралія, Антігуа і Барбуда), один федеральний канцлер (Німеччина), 8 прем’єр-міністрів (Бангладеш, Ісландія, Хорватія, Тринідад і Тобаго, Фінляндія, Австралія, Словаччина, Перу), понад 7000 жінок стали депутатами національних парламентів, понад 1000 — міністрами (причому не тільки “другої категорії” — охорони здоров’я, соціального розвитку, освіти, докiлля, але й оборони, фiнансiв, iноземних або внутрiшнiх справ, економiки i промисловостi).

У Латинській Америці жінка вперше у світі стала президентом: у **1974 р.** в Аргентині на цю посаду піднялася **Марія Естела (Ісабель) Перон**, яка працювала на ній до **1976 р.**, коли була усунута від влади в результаті військового перевороту. Далі: **Лідія Гейлер Техада** (Болівія, **1979—1980**), **Ерта Паскаль Труїйо** (Гаїті, **1990—1991**), **Віолета Барріос де Чаморро** (Нікарагуа, **1990—1997**), **Розалія Артеага Серрано** (Еквадор, **1997**), **Джанет Джаган** (Гайана, **1997—1999**), **Мірейя Москосо Родрігес** (Панама, **1999—2004**), **Вероніка Мішель Бачелет** (Чилі, **2006—2010**), **Крістіна Фернандес де Кіршнер** (Аргентина, **2007—2011**, вдруге обрана на посаду у **2011 р.**), **Лаура Чинчілья** (Коста-Рика, обрана у **2010 р.**), **Ділма Руссефф** (Бразилія, обрана у **2011 р.**).

Отже, чисельність жінок-президентів у Латинській Америці є рекордною порівняно з іншими регіонами світу. Також високим є представництво жінок на інших рівнях політичної влади: на початку другого десятиріччя **XXI ст.** понад чверть міністерств у цих країнах очолювалася жінками. А вперше міністерську посаду жінка зайняла в Еквадорі у **1944 р.** Новим явищем у **1990—2000-х роках** стали займання жінками керівних посад у судових інстанціях, зокрема верховних судах, і в поліцейській ієрархії. Показовим є приклад політичної діяльності президента Коста-Рики **Л. Чинчільї**, яка перед тим перебувала на посаді міністра внутрішніх справ, де займалася реформуванням судової системи і прославилася своєю боротьбою з наркоманією.

Підвищення участі жіноцтва в політичному житті є важливою ознакою демократизації, яка розгорталась на континенті впродовж ХХ — початку ХХІ ст. Першою країною, де жінки одержали рівні з чоловіками виборчі права, став у 1917 р. Уругвай (в тому ж році рівноправність жінок була визнана в Росії як результат “перемоги соціалістичної революції”). Решта країн в основному надала аналогічні права впродовж 1930—1960-х років. Останніми право брати участь у виборах одержали жінки Сан-Томе і Принсіпі у 1975 р. (жінки Швейцарії одержали його у 1971 р.). В деяких латиноамериканських країнах прийнято закони, які регулюють участь жінок у політичному житті. Так, у 1990—2000-х роках почали діяти “закони про гендерні квоти”, що встановлюють гарантовану кількість місць для жінок у державних інститутах, адміністративному управлінні чи при зайнятті керівних посад. Нині у 14 державах Латинської Америки законодавчо закріплено норму, за якою при виборі на будь-яку посаду обов’язково необхідно, щоб понад 40 % кандидатів були жінки.

Завдяки подібним законам суспільство побачило, що жінка здатна управляти, а представництво жінок у політиці значно зросло. Зокрема, впродовж останніх двох десятиріч середня частка участі жіноцтва у парламентах Латинської Америки збільшилася з 8 % у 1990 р. до 18,13 % у 2011 р. Таким чином прихід жінок у політику латиноамериканських країн і здійснення ними управлінських і командних функцій у всіх гілках влади стає нормою політичного життя в регіоні. Робляться кроки на шляху зміни традиційного “мачистського” укладу суспільного життя в бік гендерної толерантності. Жінки увійшли до політичної еліти, в них з’явилася можливість включати до порядку денного питання, що їх хвилюють, і добиватися прийняття потрібних їм рішень. Загалом для жінок Латинської Америки зростають можливості “соціального ліфту”, у політику і не тільки приходять нова генерація самостійних, добре освічених жінок, які активно діють заради досягнення своїх цілей. Однак не всі проблеми жінок вирішені й навряд чи можна розраховувати на те, що вони будуть вирішені лише завдяки тому, що представниці “слабкої статі” стають президентами. Разом з тим президент Аргентини К.Ф. де Кіршнер зазначила: “Ми, жінки..., за своєю природою практичні... пунктуальні, конкретні, якими чоловіки бувають нечасто...”. Ймовірно, що саме такі якості приваблюють виборців в умовах край складного становища, до якого довів чоловічий стиль управління.

Прихід жінок до влади зумовили соціально-економічні та політичні кризи. Невдоволення корумпованими політиками<sup>1</sup>, неефективним функціонуванням політичних інститутів, своєкорисливою поведінкою владних еліт, а також зростаючий попит на толерантність влади й діалог із суспільством сприяють усвідомленню доцільності призначення жінок на керівні посади. Аналітики вважають, що зростання популярності керівників-жінок у Латинській Америці пов'язане з тим, що народи цих країн сподіваються на появу нової політичної еліти, аби розв'язати питання, пов'язані з бідністю, оскільки жінки більш орієнтовані на вирішення соціальних проблем.

Серед інших причин зростання участі жінок у політичному житті — демократизація в латиноамериканських країнах і консолідація інститутів громадянського суспільства. Можна вважати, що “лівий поворот” також відіграє свою роль, оскільки він є втіленням зростання впливу низів суспільства і корінних народів — найбільш соціально незахищених. Прогресу в подоланні застарілих патріархальних стереотипів і утвердженні нових культурних норм також сприяли науково-технічний прогрес та його наслідки: доступність освіти і прагнення жінок до професійної самореалізації; поширення засобів масової інформації, серед яких найважливіші — телебачення та Інтернет; покращення економічної кон'юнктури і більша зайнятість жінок у суспільному виробництві; розвиток медицини й ринку контрацептивів; зростання рівня і тривалості життя тощо.

Абсолютним лідером у плані жіночого керівництва міністерствами на початку другого десятиріччя ХХІ ст. була Болівія: її уряд на 50 % складався з жінок. У Болівії соціально-економічний курс здійснюється так само жорстко, як і в Венесуелі. Його основними складовими виступають аграрна реформа (передбачена націоналізація земель великих власників без викупу: 100 родин мали 25 млн га земель, тоді як 2 млн селян — тільки 5 млн), а також націоналізація нафтогазових ресурсів, які перебувають в іноземного капіталу. Очолив цей курс президент **Ево Моралес** — індіанець за походженням. Останнє є свідченням дуже важливої тенденції, яка одержала назву “індихенізм”.

Впродовж тривалого часу індіанський фактор недооцінювався в суспільному житті регіону. Проте останнім часом зменшення

---

<sup>1</sup> Як свідчать дослідження міжнародних організацій, рівень корумпованості є найнижчий в тих країнах, де при владі значна частка за жінками. Зокрема, останню позицію займає Фінляндія, де **Тарья Халолен**, двічі обиралася президентом — у 2000 та 2006 рр.

чисельності індіанського населення змінилося зростанням. Пере-стає бути принизливим вважатися індіанцем. Самоідентифікація все частіше робить вибір у бік визнання індіанського походження, що раніше не афішувалося. Індихенський рух перейшов у фазу активної політичної організації, що свідчить про те, що етнополітичний фактор буде все серйозніше впливати на ситуацію. Етнічний фактор вже рішуче втрутився у “лівий поворот”, його зростаючий вплив помітно не тільки в Болівії, а й в Еквадорі, Перу, Гватемалі, Мексиці. У Мексиці та країнах андської групи самосвідомість місцевих індіанців живиться гордістю за те, що вони є спадкоємцями древніх доколумбових цивілізацій. Отже, можна розглядати індихенізм як засіб підключення низів до сучасної цивілізаційної динаміки.

Показовим є те, що саме в мексиканському штаті Ч’япас у 1996 р. відбулася перша всесвітня зустріч противників глобалізації, яка, на їхню думку, несе вигоди потужним транснаціональним корпораціям і шкоду слабким країнам, що розвиваються. Протестуючи проти глобалізації в її нинішньому вигляді, активісти руху за нову модель соціально-економічного розвитку пропонують альтернативні підходи, що дало підстави назвати їх рух альтерглобалістським. У прагненні вистояти проти тиску з боку Сполучених Штатів Америки і транснаціональних корпорацій країни Латинської Америки все більше вдаються до інтеграції між собою.

З початку XXI ст. розвиткові Латинської Америки нову динаміку надає прагнення до інтеграції, яка з середини минулого століття була покликана компенсувати слабкість країн регіону, вузькість внутрішніх ринків, обмежені переговорні можливості. Інтеграційні процеси відбувалися у двох вимірах. З одного боку, панамериканська інтеграція під егідою Сполучених Штатів Америки з їхнім прагненням взяти ці процеси під свій контроль. Передбачалося поширити напрацювання Північноамериканської угоди про вільну торгівлю (НАФТА)<sup>1</sup> на весь континент і в такий спосіб “перевершити” Європейський Союз, перехопити ресурси регіону і відсунути інших претендентів на них. Прихованою метою було творення “теплих” умов та оперативного простору для діяльності великого бізнесу США. У 1994 р. Вашингтон спробував створити Всеамериканську зону вільної торгівлі (ALCA)<sup>2</sup>,

---

<sup>1</sup> NAFTA — скорочення від англ. North American Free Trade Agreement. Угода, підписана 17 грудня 1992 р. між Канадою, США та Мексикою, вступила в силу 1 січня 1994 р., орієнтована на принципи функціонування Європейського Союзу.

<sup>2</sup> Area de Livre Comercio das Americas (ісп.)

до якої мали увійти всі держави регіону (крім Куби). Однак проєкт гальмував із самого початку, насамперед через спротив латиноамериканських лідерів на чолі з Бразилією. Американці пішли іншим шляхом, намагаючись встановити вигідні відносини з латиноамериканськими державами в індивідуальному порядку.

З іншого боку, став розгортатися “латиноамериканський проєкт”, ініціатором якого виступила та сама Бразилія. В результаті інтеграційних зусиль у **1991 р.** було створено Спільний ринок Південного конуса — МЕРКОСУР<sup>1</sup>, до якого увійшли Аргентина, Бразилія, Парагвай, Уругвай, а з **липня 2006 р.** і Венесуела. На правах асоційованих членів приєдналися Болівія, Чилі та інші країни. В рамках спільного ринку передбачені такі заходи:

— вільне пересування між країнами товарів, послуг та виробничих факторів завдяки скасуванню митних зборів і нетарифних обмежень у взаємній торгівлі;

— запровадження єдиного митного тарифу і здійснення спільної торговельної політики щодо третіх країн або державних об'єднань та координація позицій на регіональних і міжнародних торгово-економічних форумах;

— координація макроекономічної та галузевої політики між країнами-членами в галузі зовнішньої торгівлі, сільського господарства, промисловості, у фіскальній, грошовій, обмінній сферах, у сферах обігу капіталу, послуг, митних зборів, транспортної інфраструктури, зв'язку та ін.;

— зобов'язання країн-учасниць гармонізувати своє законодавство у відповідних сферах.

Як засвідчив досвід перших років існування об'єднання, міжурядовий характер інституціональної структури МЕРКОСУР дозволив досягти певних успіхів, наприклад скасування митних зборів на **90 %** товарів взаємної торгівлі й прийняття Єдиного зовнішньоторгового тарифу щодо **85 %** імпорту з третіх країн. Разом з тим виявились деякі слабкі моменти, як-от недостатньо скоординоване управління за умов несприятливої зовнішньої економічної ситуації. У цілому ж творення інтеграційних об'єднань має сприяти економічному зростанню і звільненню від надмірної зовнішньої фінансової залежності, за можливості, захисту від негативного впливу, спричиненого збоями у функціонуванні глобальної економіки.

Так сталося під час світової фінансово-економічної кризи, яка проявилась у **2008 р.** в умовах нового витка неоліберальної глобалізації і зростання втягненості Латинської Америки до цього про-

---

<sup>1</sup> Mercosur — Mercado Comun del Cono Sur (ісп.)

цесу. Оскільки епіцентром кризи виявилися США — головний торговий партнер, основний інвестор капіталу до латиноамериканських країн, то найбільше постраждали найближчі сусіди США — Мексика, малі держави Центральної Америки та Карибського басейну, найтісніше з ними пов'язані в господарському плані.

Криза вплинула на всі країни регіону: у порівнянні з передкризовим періодом основні макроекономічні показники погіршилися, ускладнилось вирішення проблеми подолання масової злиденності й бідності, майнової нерівності, проте все це не стало катастрофою. Своєрідним “амортизатором” у цій ситуації виступив запас міцності, створений у попередній період відносно стабільного економічного розвитку **2003—2007 рр.**: збільшення внутрішніх накопичень та золотовалютних резервів, зниження зовнішньої заборгованості, покращення стану державних фінансів, підвищення зайнятості та прибутків населення тощо. Пом'якшенню ударів кризи сприяли також вчасно прийняті антикризові заходи, пакет яких охоплював стимулювання виробництва товарів першої необхідності, фінансові вливання в реальний сектор економіки за рахунок бюджету та розширення кредитування місцевих підприємств по лінії державних банків, збільшення грошової допомоги малозабезпеченим верствам населення та ін. В результаті спад у темпах зростання латиноамериканського регіону у **2009 р.** виявився не таким значним, як у розвинених країн та у світі в цілому: 1,7 % проти 3,6 і 2,2 % відповідно.

Вже у **другій половині 2009 р.** проступили ознаки поживавлення національних економік і відновлення економічного зростання. Криза створила сприятливу можливість нарешті звільнитися від політичної опіки США, набути економічної незалежності, зміцнити позиції на міжнародній економічній арені, зосередитись на міжнародних справах і впливі на реформування економічного світопорядку, зокрема валютно-фінансової системи. Важливою складовою курсу, спрямованого на створення нової, незалежної фінансової архітектури країн Півдня, є намір запровадити в систему регіональних розрахунків (насамперед у галузі торгівлі) власну валюту — сукре, послабивши таким чином роль долара в економічному житті регіону.

У **жовтні 2004 р.** за ініціативи президента Бразилії Л. да Силви виникло Південноамериканське співтовариство у складі 12 держав, яке у **травні 2008 р.** трансформувалось у Союз південноамериканських націй (УНАСУР<sup>1</sup>) з метою творення на його тери-

<sup>1</sup> UNASUR — Unión de las Naciones Suramericanas (ісп.)

торії єдиного політичного, економічного і соціально-культурного простору. Така трансформація розглядається як важливий крок у бік створення конфедерації, про яку у свій час мріяв **Симон Болівар** — один з лідерів Війни за незалежність латиноамериканських країн (1810—1826 рр.). 3 грудня 2011 р. у столиці Венесуели Каракасі 33 країни Америки, за винятком США й Канади, об'єдналися у Співтовариство латиноамериканських та карибських держав. Президент Венесуели **У. Чавес** у своєму виступі на церемонії відкриття заявив, що створення нового союзу і є реалізацією мрії **С. Болівара**: “Зараз ми закладаємо камінь у фундамент свободи Латинської Америки і країн Карибського басейну”. Нова організація має стати протипагою Організації американських держав, яка, на думку ініціаторів нового об'єднання, перебуває під впливом Сполучених Штатів і далека від ідей інтеграції Латинської Америки.

Латиноамериканські об'єднання прагнуть не тільки взаємодопомоги в економічній сфері, але й проводять самостійну зовнішню політику. На відміну від пострадянської СНД Латинська Америка показала спроможність формулювати колективну солідарну позицію на міжнародній арені, у тому числі в переговорах зі Сполученими Штатами та Європейським Союзом. Зростаюча економічна самодостатність посилює також політичні позиції континенту. Латинська Америка давно вже не є зоною переважаючого впливу США, хоч цей вплив дає про себе знати в той чи інший спосіб. Так, “лівий поворот” із соціально-технократичним нахилом інституціонувався в Латинській Америці за умов перемоги на виборах ліберального крила демократичної партії США. Президент **Барак Обама** суттєво послабив блокаду Куби, встановив дружні відносини з лівоцентристами, чим викликав емоційне неприйняття ультраконсервативної еліти в Латинській Америці. У цілому ж Сполучені Штати слабшають, одним з наслідків чого є посилення на міжнародній арені латиноамериканської спільноти. У цьому плані об'єднання держав Півдня розглядається їхніми керівниками як сприяння розбудові багатополярного, збалансованого і справедливого світу.

Якщо в 1990-х роках відбулася певною мірою маргіналізація континенту, і він опинився далеко від основних ліній глобального розвитку, то наприкінці **першого десятиріччя XXI ст.** країни регіону стрімко повертаються до світової політики. Суттєво зміцнилися регіональні лідери, такі як Бразилія. Водночас посилюється інтерес глобальних акторів — США, Китаю, Європейського Союзу до величезних природних ресурсів континенту, насамперед на-

фти й газу, а також металів, масових поставок сої, рослинного і тваринного продовольства. Зі свого боку, латиноамериканські об'єднання прагнуть диверсифікувати економічні й політичні зв'язки за межами Західної півкулі: стали активнішими контакти з Європейським Союзом, різко зростає товарообіг із країнами Азії, насамперед з Китаєм. Латиноамериканці відкривають для себе нові можливості на міжнародній арені, демонструють докорінну геоекономічну та геополітичну переорієнтацію своїх пріоритетів, чим пояснюється зростання ролі Латинської Америки на світовій арені. Цей континент стає одним з полюсів майбутнього світоустрою.

В наш час латиноамериканці зацікавлені насамперед у забезпеченні рівних можливостей у міжнародній торгівлі, доступі до джерел фінансування, ринків збуту і в подоланні соціально-економічного вододілу між Північчю та Півднем. На нинішньому етапі їхні пріоритети мають економічний характер, що диктується прагматичними інтересами, проте в найближчому майбутньому будуть зміцнюватися геополітичні акценти. Наприкінці **першого** — **на початку другого десятиріччя ХХ ст.** Бразилія, Аргентина і Мексика наполегливо піднімають питання про реформування ООН, в першу чергу її Ради Безпеки, щоб вона адекватніше розкривала не тільки світові реалії, але й латиноамериканські інтереси. Однак при цьому країни не можуть домовитись між собою, хто саме представлятиме регіон у цій структурі на постійній основі. Бразилія була б найбільш логічним представником, але з цим не погоджуються Мексика та Аргентина, які у свій час запропонували ідею про представництво регіону в Раді Безпеки ООН на ротаційній основі. У пошуках компромісного рішення конкуренція між латиноамериканськими лідерами залишається гострою.

Загалом у міжнародній політиці країни Латинської Америки виступають за зміцнення глобальної й регіональної безпеки, протидію одностороннім і особливо силовим методам її забезпечення, в тому числі активізації існуючих або створенню нових воєнних блоків, обмеження і скорочення озброєнь, нерозповсюдження зброї масового знищення, за боротьбу з наркобізнесом, тероризмом, організованою злочинністю.

На сьогодні складно з упевненістю визначити, латиноамериканська спільнота перебуває на висхідній чи низхідній ділянці траєкторії своєї історії. Загрози її існуванню пов'язані насамперед із геополітичним фактором, найголовнішим чинником в якому виступають США, а також із постійними найновішими тенденціями впливу глобалізації. Якщо впродовж декількох років



на початку 2000-х років спостерігалось економічне зростання більшості латиноамериканських країн, то нині його швидкість загальмувалася через світову фінансово-економічну кризу, яка розпочалась у 2008 р. Існує безліч гострих суперечностей і невіршених проблем: перманентна бідність значної частини населення, зростаюча загроза екологічної кризи, організована злочинність, наркоманія й наркобізнес, які призводять до нарковійн, корупція. У свій час Латинську Америку назвали “мафіозним бананово-кокаїновим континентом”. В наш час вона перебуває у процесі самовизначення, водночас вступивши у смугу напруженого пошуку шляхів адаптації до нових умов. Невизначеність зумовлюється не тільки змінами, що несе глобалізація, але й змінами, яких неодмінно має зазнати сама глобалізація у зв’язку з тією структурною кризою, відчутною з осені 2008 р.

Перед Латинською Америкою стоїть складна проблема: зберегти свою відмінність, тобто традиції, і здійснити модернізацію, тобто налаштуватися на новації. Боротьба прогресу та інерції — сенс її історії останніх десятиріч. Не дивлячись на окремі успіхи (Бразилія входить до числа космічних країн світу і до 2020 р. їй передрікають статус супердержави), Латинська Америка відстає у своєму розвитку від передових держав щонайменше на 50 років. Головне інше питання: як сумістити модернізацію й виконання соціальних обіцянок? Адже виявилось, що науково-технічний прогрес не те що не поліпшив життя широких верств населення, а навпаки, призвів до викидання значної маси знедолених на узбіччя життя. Економічному зростанню докризових років сприяв попит на сировинні ресурси і, відповідно, підвищення цін на них, але розвинені країни шукають засоби для зменшення сировинної залежності, а свої статки базують на найновітніших науково-технічних досягненнях, якими не поспішають ділитися з тими, хто відстав.

З іншого боку, сучасні Китай та Індія, а також Росія, зростаючи, шукають можливостей посилити свої позиції за рахунок співпраці з латиноамериканськими країнами. Особлива зацікавленість їх полягає саме у сировині. Всі вони намагаються опозиціонувати Сполученим Штатам Америки — поки що єдиній супердержаві, що суттєво впливає на стан справ у світі. Схоже, посилюється тенденція до перетворення монополярної системи на багатополярну.

У Латинській Америці вбачається один з головних центрів альтерглобалістського руху, що поставив за мету збереження й розвиток багатоманітності людства. Здатність до протесту (часом вельми радикального) залишається знаковою відмінністю культурно-психологічного і політичного розвитку регіону. Латинська

Америка шукає своє місце в новій світобудові, прагнучи, щоб воно було гідним. Це можливо в протистоянні тиску глобалізації, яка насправді є втіленням американського імперства у тій чи іншій формі. Якщо Латинська Америка візьме участь в об'єднаних зусиллях тих, хто протистоїть цьому уніфікуючому тиску, вона зможе забезпечити і власне виживання, збереження своєї ідентичності та можливість взаємодії на рівних.

## Література

*Астахов Е.М.* Перспективы развития Латинской Америки и ее место в будущем мироустройстве / Е.М. Астахов // Вестн. МГИМО — Университета. — 2010. — № 4.

*Вельтмейер Г.* Глобальный кризис и Латинская Америка / Г. Вельтмейер // Латинская Америка. — 2011. — № 1.

*Визгунова Ю.И.* Социальная цена неолиберальных реформ Латинской Америки: испытания демократии. Векторы политической модернизации : в 2 ч. / Ю.И. Визгунова. — М., 2009.

*Дабагян Э.* Латинская Америка: императивы демократии / Э. Дабагян // Мировая экон. и междунар. отнош. — 2010. — № 11.

*Давыдов В.М.* Левая альтернатива в Латино-Карибской Америке — обусловленность, основные ориентиры и международная проекция / В.М. Давыдов. — М., 2007.

*Давыдов В.М.* На что рассчитывать региону в новом глобальном контексте / В.М. Давыдов // Латинская Америка. — 2008. — № 3.

*Докучаева О.Н.* Современный латиноамериканский популизм: новый поворот / О.Н. Докучаева [Эл. ресурс]. — Режим доступа : [www.mgimo.ru/files/teacher/books/rami4konvent/t7-dokuchaeva.pdf](http://www.mgimo.ru/files/teacher/books/rami4konvent/t7-dokuchaeva.pdf).

История Латинской Америки: вторая половина XX века / отв. ред. Е.А. Ларин. — М., 2004.

*Клочковский Л.Л.* Процесс глобализации и Латинская Америка / Л.Л. Клочковский // Латинская Америка. — 2008. — № 1.

*Клочковский Л.Л.* Кризис, трансформационные сдвиги в мировой экономике и Латинской Америке / Л.Л. Клочковский // Латинская Америка. — 2010. — № 2.

*Крылов С.А.* Многосторонняя дипломатия латиноамериканских государств (К вопросу о перспективах интеграционных процессов в ЛАКБ) / С.А. Крылов // Вестн. МГИМО — Университета. — 2009. — № 6.

Латинская Америка: возвращение на авансцену мировой политики: “круглый стол” // Мировая экон. и междунар. отнош. — 2007. — № 1, 2.

Латинская Америка: государство и общество перед вызовами XXI века // Латинская Америка. — 2009. — № 8.

Латинская Америка и Карибы: политические институты и процессы / В.П. Андропова, В.А. Бородаев, И.М. Булычев, Т.Н. Владимирская. — М., 2000.

Латинская Америка: испытание демократии. Векторы политической модернизации : в 2 ч. — М., 2009.

*Мосейкин Ю.Н.* Латинская Америка перед лицом мирового кризиса / Ю.Н. Мосейкин, Э. Охеда // Латинская Америка. — 2009. — № 4.

Перспективы развития Латинской Америки в глобализирующемся мире (первая четверть XXI века) / отв. ред. А.Н. Глинкин, И.К. Шереметьев. — М., 2003.

*Пятаков А.Н.* Риски политической нестабильности в странах “социализма XXI века” / А.Н. Пятаков, А.Л. Чернышев // Латинская Америка. — 2011 — № 2.

*Слинько А.А.* Латинская Америка: революционный процесс в условиях глобализации / А.А. Слинько // Латинская Америка. — 2010. — № 7.

*Спиридонова К.* “Боліваріанська альтернатива для Латинської Америки” (ALBA). Інтеграція заради побудови соціалізму / К. Спиридонова // Актуальні проблеми міжнар. віднос. — 2010. — Вип. 89. — Ч. 1.

*Строганов А.И.* Латинская Америка в XX веке : пособие для вузов / А.И. Строганов. — М., 2002.

Теория и практика политической модернизации (опыт Латинской Америки) / отв. ред. М.Л. Чумакова. — М., 2004.

*Чумакова М.Л.* Политические перемены и перспективы демократии в Латинской Америке / М.Л. Чумакова // Латинская Америка. — 2012. — № 3.

*Шереметьев И.К.* Латинская Америка в конце десятилетия: новые невзгоды и испытания / И.К. Шереметьев // Латинская Америка. — 2010. — № 10.

*Шереметьев И.К.* Латинская Америка: регион социальных контрастов / И.К. Шереметьев // Латинская Америка. — 2011. — № 1.

*Яковлев П.* Латинская Америка: меняющийся облик / П. Яковлев [Эл. ресурс]. — Режим доступа : [perspektivy.info/oykumena/amerika/latinskaja\\_amerika\\_menajushhijsa\\_oblik\\_2007-03-19.htm](http://perspektivy.info/oykumena/amerika/latinskaja_amerika_menajushhijsa_oblik_2007-03-19.htm)

*Яковлева Н.* Феномен женского лидерства в странах Латино-Карибской Америки / Н. Яковлев [Эл. ресурс]. — Режим доступа : [perspektivy.info/oykumena/amerika/fenomen\\_zhenskogo\\_liderstva\\_v\\_stranah\\_latino-karibskoj\\_ameriki\\_2011-04-25.htm](http://perspektivy.info/oykumena/amerika/fenomen_zhenskogo_liderstva_v_stranah_latino-karibskoj_ameriki_2011-04-25.htm)

---

---

# ФЕДЕРАТИВНА РЕСПУБЛІКА БРАЗИЛІЯ

За півтисячоліття своєї історії Бразилія пройшла величезний шлях від далекої заморської колонії маленької європейської метрополії до могутньої держави, найбільшої в Латинській Америці. В наш час, маючи дві п'ятих економічного потенціалу регіону, вона входить до десятки найпотужніших економік світу, посідаючи п'яте місце за територією і шосте за чисельністю населення (третина населення континенту). За період від 1940 до 1990 р. людність Бразилії збільшилася від 41—43 млн до 150 млн осіб. Чимало з її економічних успіхів змазувались або зводились нанівець високим приростом населення, що часом помітно перевищував зростання національного прибутку. Наслідок цього — гостра проблема бідності й різкі контрасти між полюсами заможності і злиденності. Шляхом подолання проблеми вважалася модернізація, до якої вдавалися різні режими.

1964—1985 рр. увійшли до історії як період правління “мідних касок”, тобто військових, але правління безкровне. Їхня економічна політика 1968—1974 рр. привела до так званого “бразильського економічного дива”, коли темпи щорічного приросту становили 10—12 %, а сам режим було названо “модернізаторською диктатурою”. Однак за стрибок в економічному зростанні заплачено ціною різкої інтенсифікації праці, падіння зарплат і життєвого рівня населення, маргіналізації величезної його частини. В економіці країни відбулися структурні зрушення, що призвели до зростання зовнішньої заборгованості, технологічної й фінансової залежності від найбільших індустриальних центрів,

інфляції, яка підігрівалась індексацією економіки, і до ще більшої соціальної поляризації. Свою негативну роль відіграли два нафтових шоки **1970-х років**, оскільки Бразилія дуже залежить від імпорту енергоносіїв, а також підвищення облікових ставок у США, що означало здороження запозичень і скорочення надходжень зовнішнього фінансування. У **1981 р.** відбулося падіння ВВП, у **1983—1984 рр.** останній уряд військових спробував застосувати методи “шокової терапії”, що викликало в країні шалений опір. Диктаторський режим був рокований на поразку. На початку **1985 р.** військовим довелося передати владу цивільному уряду. Варто зазначити, що відтоді армія стала вважати себе гарантом конституції і більше в політичні баталії не втручалася.

В середині **1980-х років** країна вступила в якісно новий етап політичного розвитку, що характеризувався переходом від авторитаризму до демократії. Перехідний період позначав необхідність проведення глибоких політичних перетворень, перебудови державної системи, покликаних підвести ризик під двома десятиріччями правління військових і закріпити “демократичний пролив”. Цей перехід виявився дуже складним не тільки через те, що збігся за часом із подоланням наслідків економічної кризи, найтяжчої з моменту “великої депресії” **1929—1933 рр.**, а ще й тому, що бразильське суспільство охопила величезна ейфорія від відчуття закінчення диктатури й переоцінки можливостей демократичної системи, її ідеалізації.

Першим цивільним президентом країни після 21 року диктатури у **січні 1985 р.** став **Танкреду ді Алмейда Невіс**. Проте перед днем урочистого вступу на посаду його доправили до лікарні з тяжким захворюванням. Після його смерті обов’язки президента перейшли до віце-президента **Жозе Сарнея (1985—1990 рр.)**. Своїм головним завданням він визначив скликання Національної Установчої Асамблеї для розробки нової Конституції, яка мала “повністю змінити вигляд країни”.

У роботі над Основним законом взяла участь більшість населення. Через 18 місяців “найдемократичніша конституція світу” була прийнята. В ній дійсно відбилися значні демократичні зрушення. Зокрема, встановлювалася президентська республіка з п’ятирічним терміном повноважень президента. Суттєво розширювалися індивідуальні й виборчі права громадян, розроблялися механізми безпосередньої участі народу у вирішенні державних проблем шляхом плебісциту, референдуму та законодавчої ініціативи. Відбулися зміни у співвідношенні виконавчої й законодавчої гілок влади, зріс контроль з боку парламенту за діяльністю

органів виконавчої влади. Посилилася регламентація трудових відносин і соціального захисту трудящих: скорочено тривалість робочого тижня з 48 до 44 годин, збільшено оплату надурочних, покращено медичне і пенсійне забезпечення, визнано право на страйк і вихід на пенсію не за віком, а за стажем роботи, гарантовано зайнятість державним службовцям тощо. Проте ейфоричні настрої призвели до того, що висувалися цілі, насамперед у соціальній сфері, які суспільство на тому етапі не могло провести в життя, нереальність положень нової Конституції зумовлювалася відсутністю необхідних фінансово-економічних важелів і коштів. Державна скарбниця почала нести великі витрати, які не відповідали прибуткам.

Уряд не мав комплексної програми дій у політичній та соціально-економічній сферах одночасно. У **1985, 1986, 1987 і 1989 рр.** адміністрація президента **Ж. Сарнея** здійснювала спроби економічної стабілізації. Використовувалися різні підходи — від політики соціального компромісу й вирівнювання диспропорцій у розподілі прибутків до різних заходів неолібералізму. Однак усі намагання першого цивільного уряду реанімувати економіку виявилися безуспішними, а фінансово-економічна криза лише посилювалася. Господарський застій поєднувався з гіперінфляцією (65 % у **1986 р.** і 1764 % у **1989 р.**) У соціальній сфері відбулися значне падіння життєвого рівня й загострення соціальних конфліктів. Падіння купівельної здатності заробітної плати становило третину, водночас третина населення здобувала засоби до існування у тіньовій економіці. Нестача інвестицій давала про себе знати не тільки неможливістю оновлення застарілого промислового обладнання, але й обмеженістю об'єктів соціальної інфраструктури, насамперед у сфері охорони здоров'я та освіти. У політиці — майже загальне падіння поваги до державних інститутів через слабкість системи прийняття політичних рішень. Домінуючим настроєм стала невдоволеність усіх соціальних верств становищем, що склалося, і невпевненість у майбутньому.

Останній період роботи президента **Ж. Сарнея** показав, що прийняття демократичної Конституції недостатньо для настання ери справжньої демократії. Для цього необхідно створити не тільки розвинену політичну інфраструктуру, але й стабільну економічну базу. А уряд постійно запізнювався з економічними рішеннями, оскільки домінували проблеми політичні. Неefективність державного апарату особливо дратувала тому, що він, утримуваний на кошти платників податків, надто збільшився. Часткова конфіскація заощаджень населення супроводжувалася витрат-

ним стилем споживання чиновництва і злетом корупції. Люди втомилися від нестабільності й негараздів.

Після введення Конституцією прямих президентських виборів Бразилія сподівалась обрати того, хто зможе вивести її з кризи. Перемога прийшла до **Фернандо Коллора де Мело (1990—1992 рр.)** — несподіваної фігури маловідомого політичного діяча, проте харизматичного лідера із сильним популістським нахилом. Його прихід демонстрував домінуючі особливості політичного менталітету широких верств бразильського населення. Як показує досвід політичної історії в цілому, для суспільства, що впродовж тривалого часу управлялося “згори” і пережило перехід до демократії із включенням до політичного життя широких мас, притаманне різке зростання впливу саме подібних лідерів. Незадоволені очікування народу, раніше ігноровані владою, — ось що насамперед ставлять нові лідери на перший план своїх передвиборних програм. Стрімке піднесення маловідомого політика — губернатора невеликого штату Алагоас **Ф. Коллора** до вершин влади значною мірою ґрунтувалося на апеляції до злиденного становища більшості бразильців, вмілому використанні таких рис масової свідомості, як сподівання на можливість швидких змін на краще завдяки “справжньому лідеру нації”, який “одним ударом” покладе край усім бідам.

Імідж нового президента спочатку відповідав очікуванням. Це був молодий, впевнений у собі мільйонер-спортсмен, який позиціонував себе “чемпіоном”. Його уряд теж спочатку назвали “урядом чемпіонів”, бо той складався з високоосвічених людей, віком здебільшого близько сорока років, як і сам президент, налаштованих шляхом радикальних, тобто швидких заходів вивести країну з кризи і створити передумови для її перетворення на сучасну розвинену державу. Програму дій під назвою “Нова Бразилія” охарактеризували як “економічну і культурну революцію”, наголосивши, що подібного чіткого і строгого плану, як висунутий, не міститься в жодному підручнику з економіки. До вищого керівництва запросили діячів різних політичних поглядів, навіть колишніх комуністів. Вже під час виборчої кампанії **Ф. Коллор**, не дивлячись на свій соціальний статус і приналежність до політиків правого спектра, виступив з різкою критикою традиційної бразильської еліти, “яка довела потенційно багату країну до розорення”. Перемігши на виборах, він заявив, що на відміну від попередніх антикризових програм, у здійсненні його програми за стабілізацію фінансово-економічної системи свою ціну повинні сплатити всі основні соціальні групи, і в першу чергу привілейо-

вана частина суспільства. Згідно з опитуваннями, у березні—квітні 1990 р. політику нового президента підтримувало майже 80 % населення. Особливо імпонувала президентська обіцянка “покінчити з тигром інфляції одним пострілом”. З чотирьох запропонованих його радниками варіантів “шокової терапії” **Ф. Коллор** обрав найрадикальніший.

Найважливішою складовою антиінфляційної програми стало заморожування всіх видів грошових вкладів у комбінації з одночасною заміною грошових знаків, покликане звільнити канали обігу від надлишкової маси платіжних засобів та обмежити фінансові спекуляції. Обмін старих грошей на нові (“крузейро”) проводився у співвідношенні 1:1, однак розмір конверсії сильно обмежили. Так, власники поточних рахунків могли відразу одержати в банках не більше 20 % суми, яку вони там розмістили, але не більше 50 тис. крузейро (1000—1500 доларів). Решта заморожувалась на 18 місяців, а далі мала виплачуватися впродовж ще одного року дванадцятьма рівними щомісячними частками. Заблоковані суми передбачалося коригувати з урахуванням індексу інфляції і сплачувати за ними 6 % річних. Люди, абсолютно не підготовлені до такого повороту подій, миттєво стали злидарями, адже їхні банківські рахунки — єдиний порятунок від галопуючої інфляції — в один момент перетворилися на недоступні.

У результаті цих і подібних заходів вдалося вилучити з обігу 80 % ліквідних ресурсів, що дорівнювало 100 млрд доларів. Готівкові гроші стали рідкісними й надзвичайно дорогими. Уряд збільшив податки, в першу чергу, з власників великих статків, і встановив жорсткі покарання аж до тюремного ув'язнення до п'яти років за ухиляння від їх сплати. Були збільшені тарифи на електроенергію, водопостачання, скасовані всі види державних субсидій, різко скорочені всі соціальні програми, продане “надлишкове” державне майно. Почалося скорочення роздутих штатів федеральних установ. Пішла приватизація державних підприємств. Значна увага приділялася лібералізації ринкових відносин і вдосконаленню механізму конкуренції. Суттєво скорочувався досить широкий перелік товарів, ціни на які встановлювалися в Бразилії або безпосередньо урядом, або з погодженням із ним. У цілому головним інструментом прискорення господарського розвитку довгострокової дії було обрано неоліберальний курс.

Уряд **Ф. Коллора** за головну мету визначив не зростання виробництва, а відірвану він нього фінансову стабілізацію, прагнучи до розвитку вільного ринку не шляхом створення умов для



ефективного функціонування виробничих структур, а за допомогою монетаристської політики, яка вела до спаду, проте розглядалася ним як засіб оздоровлення економіки. Президент та його прибічники в уряді нанесли удар не тільки по простому люду, а й по підприємцям. Однак великі власники і фінансові спекулянти невдовзі відновили свої стативи, тоді як широкі верстви населення свої заощадження втратили.

Молодий амбітний президент намагався проводити політику “великого стрибка”, який би дозволив відсталій країні швидко прийти до суспільства процвітання. Бразильський досвід часів **Ф. Коллора** показав важливість урахування специфіки країни при здійсненні економічної політики. Однією з причин провалу стало ігнорування тієї обставини, що модернізація країни не може відбутися по волі одного правителя або в результаті прийняття декрету. Запровадження моделі відкритої ринкової економіки наштовхнулося на інерцію, і навіть опір суспільства, яке характеризувалося сильною традиціоналістською основою. Воно на собі відчуло, що одна тільки “вільна гра ринкових сил” неспроможна привести до очікуваного процвітання всіх. Навпаки, внаслідок “шокових реформ” несприятлива ситуація в країні ще більше ускладнилася через різкий відхід держави від економіки, що потягло за собою послаблення керованості. Неоліберальна економіка посилила розшарування суспільства, а ринок сам по собі не сприяв налагодженню громадського порядку. Бразильці на власному досвіді побачили, що бажання посилити свою роль на світових ринках шляхом лібералізації зовнішньоекономічного курсу замість застосування певних протекціоністських заходів обернулося втратою переваг у світовій торгівлі, що важливіше було розширювати внутрішній ринок, розвивати промисловість, підвищувати ефективність виробництва і залучати до нього мільйони вітчизняних виробників і споживачів.

Замість створення широкої коаліції соціальних і політичних сил Бразилії, зацікавлених у пошуку загальнонаціонального консенсусу, **Ф. Коллор** дистанціювався від політичних союзів, бажаючи розв'язати собі руки для свободи дій. У результаті почав розвиватися регіоналізм, що ускладнював внутрішньополітичну ситуацію в країні. Завдання боротьби з інфляцією і творення демократії не вирішувалися у взаємному зв'язку, а протиставлялися одне одному. Уряд і парламент перетворилися на два конфронтуючі табори. Президент керував за допомогою тимчасових заходів, а парламент при будь-якій нагоді накладав на них вето.

Люди вважали, що перехід до цивільного керівництва викоринить усі економічні й соціальні проблеми. Однак швидкого пере-

творення життя на краще не відбулося, що породило сильне розчарування. Демократія продемонструвала неспроможність подолати соціальну кризу і при відсутності національної консолідації породила кризу політичну. Невдача стабілізаційних планів, некомпетентність, безвідповідальність, корупція ширилися країною. Активізувався страйковий рух і посилювалася соціальна напруженість. Позиції панівних класів тільки зміцнились, проте надто поглибився розрив між полюсом найбагатших і полюсом найбідніших. Згуртовані раніше демократичні сили виявилися роздробленими і не спромоглися створити базу для нової влади.

Політика **Ф. Коллора** замість подолання вад тільки посилила їх, що не могло не вплинути на ставлення до президента. Численні корупційні скандали підірвали віру в моральне право президента закликати суспільство потерпіти до кращих часів. Його самого звинуватили в одержанні хабарів і наданні послуг впливовим особам. Під тиском громадської думки у вересні 1992 р. палата депутатів 441 голосом проти 38 винесла рішення передати до сенату питання про імпічмент президента. У листопаді йому висунули звинувачення у хабарництві. 29 грудня, за кілька хвилин до початку обговорення своєї справи в сенаті **Ф. Коллор** подав у відставку. Через два роки Верховний суд Бразилії ці звинувачення зняв, проте залишив у силі заборону на заняття політичною діяльністю. Так стався перший в історії країни імпічмент. Проте закладений у пам'ять народу, він не розхитав, а зміцнив інститут президентства, демократію в цілому. Факт відсторонення негідного найвищого посадовця від влади зіграв величезну роль у політичному розвитку країни, адже все відбувалося за законом, без будь-якого втручання армії. Подолання кризи в рамках Конституції під тиском громадських і політичних організацій, широких мас виборців, особливо середнього класу і студентства, силами демократичних інститутів дало підстави провідним політикам країни заявити про зрілість бразильської демократії.

Після відсторонення **Ф. Коллора** від влади віце-президент **Ітамар Франко** виконував обов'язки президента впродовж часу, що залишився від п'ятирічної каденції попередника, тобто у 1993—1994 рр. При ньому відбулося деяке пом'якшення негативних наслідків “шокової терапії”. Деяко зменшилися податки й ціни на основні споживчі товари; надано імпульс розвитку промисловості і здійсненню приватизації, але з переліку підприємств, які їй підлягали, буди вилучені “стратегічно важливі”; розгорталися програми соціальної допомоги. На цей період припали і реформа Конституції з соціально-економічних питань, і референдум про

форму й систему правління в Бразилії. На референдумі, що відбувся **21 квітня 1993 р.**, населення відмовилося від запровадження парламентського правління чи відновлення монархії, висловившись за збереження існуючої форми влади, тобто президентської республіки<sup>1</sup>.

Таким чином, ще раз виявилось традиційне для Латинської Америки тяжіння до сильної, авторитарної влади. З іншого боку, на те, що бразильці не підтримали парламентську республіку, вплинуло загальне ставлення суспільства до цього органу законодавчої влади. Замість того, щоб займатися прийняттям важливих для перехідного періоду законів економічного характеру, парламентарі більше опікувалися тими, що стосувалися їхніх особистими інтересами. Так, з 47 нормативних актів, прийнятих до жовтня 1990 р., 14 стосувалися збільшення виплат можновладцям і самим депутатам парламенту. Моральний рівень їх впав настільки, що по понеділках і п'ятницях пленарні засідання не скликалися через відсутність кворуму, необхідного для прийняття рішень. Поширилась практика голосування за відсутніх депутатів. Набували розголосу численні скандали й викриття у зв'язку з корупцією, кримінальними злочинами, зокрема, продажем наркотиків у стінах парламенту. Свою роль зіграла й та обставина, що виборець не мав жодної можливості впливати на прийняття його депутатом того чи іншого рішення через відсутність системи відкликання депутата, що робить останнього практично безвідповідальним. Тобто той, хто обраний, і той, хто обирав, роз'єднані. Подібна ситуація породжує байдужість населення до наступних виборів. Однак у цілому, не зважаючи на явне незадоволення існуючим демократичним устроєм, більше половини активних виборців віддали перевагу подальшому просуванню в демократичному напрямі.

**І. Франко** мав незаплямовану репутацію і намагався налагодити відносини з різними політичними партіями в парламенті, проте ті залишалися складними й напруженими. **8 січня 1993 р.** на зустрічі з лідерами всіх представлених у конгресі партій начебто було досягнуто згоди, але вона виявилася фікцією, коли почалося конкретне голосування щодо висунутих урядом економічних проєктів. Самого **І. Франко** критикували за некомпетентність, нестриманість, схильність займатися другорядними питаннями на шкоду стратегічним, піддаватися впливу вузького кола

---

<sup>1</sup> За республіку свої голоси віддало 66,06 % виборців, за президентську владу — 55,45 %.

друзів тощо. Ці закиди були небезпідставні, оскільки в уряді відбувалися часті зміни, особливо в економічному блоці, причому вони проводилися без консультацій із конгресом.

Складне становище тодішнього уряду зумовлювалося також і тим, що будь-які заходи з оздоровлення економіки не могли принести швидких результатів через глибину кризи, яка вирувала в країні. Тобто виконавчу владу піддавали критиці не тільки за помилки, а за саме існування проблем, швидко розв'язати які не міг ніхто. А це, у свою чергу, призвело до дистанціювання від президента і навіть переходу до опозиції більшості основних політичних партій. Деморалізація законодавчої, виконавчої та судової гілок влади, корупція адміністративного апарату й політична міжусобиця негативно впливали на прийняття та реалізацію рішень в економічній сфері, що часом призводило до посилення хаосу. Разом з тим позначилася тенденція до полівішання правлячого режиму. Водночас у політичних колах зростає схвалення знаходить ідея про адекватність бразильським умовам соціал-демократичних рецептів.

Наприкінці 1993 р. було розроблено “План Реал”, який містив антиінфляційні заходи. У травні 1994 р. його схвалив парламент. У запропонованому плані враховувалися помилки попередніх аналогічних програм, які намагалися збити інфляцію і втримати досягнуті результати за рахунок заморожування цін і зарплат за умов накачування економіки порожніми грошима. Як показав досвід, при недодержанні дисципліни й порядку в державних витратах подібні заходи роковані на провал. Треба підкреслити, що інфляція є однією з ключових проблем в економіці будь-якої країни. Її рівень — найважливіший показник ефективності не тільки економічної, а й соціальної політики. Подолання інфляції створює важливі передумови для інвестиційної діяльності та стабільності розвитку.

Головним творцем “Плану Реал” виступив міністр фінансів Фернанду Енріке Кардозу — вчений-соціолог, відомий у країні своїми працями, сповненими критикою сучасного суспільства, лідер Партії бразильської соціал-демократії, лівоцентрист, прихильник ідеї соціальної справедливості і водночас прагматик з чутливою реакцією на реалії життя, відданістю системному підходу до економічних перетворень та усвідомленням того, що злиденність може призвести не тільки до макроекономічного хаосу, а й до підриву демократії. Успіху запропонованих заходів сприяли деякі важливі передумови психологічного та економічного характеру. Важливе значення мала поява у владних структурах

прошарку спеціалістів. Найбільшу повагу серед них здобув саме **Ф.Е. Кардозу**, який відкинув “шокову терапію” і активно роз’яснював сутність пропонованих заходів. План реалізовувався із професійною швидкістю за умов додержання визначених етапів, наявності великих валютних резервів, що накопичилися до того часу і дали змогу підтримувати курс нової національної валюти — реала. Він прийшов на зміну крузейро і майже дорівнював долару. Успіхи у здійсненні плану і підтримка з боку населення дозволили **Ф.Е. Кардозу** у березні 1994 р. залишити посаду міністра фінансів і включитися в кампанію з виборів у президенти країни. Вона проходила на дуже сприятливому тлі: якщо у червні 1994 р. інфляція становила 50 %, то в серпні вона впала до 6 %, а у вересні — до 4 %, а далі — до 2 % на місяць.

На президентських виборах у жовтні 1994 р. **Ф.Е. Кардозу** виступав від блоку партій, у тому числі правих, що символізувало національну згоду. 45 % виборців віддали за нього свої голоси. Це були і бідняки, зацікавлені у стабільності та більшій підтримці з боку держави, і багатії, які мали інтерес у приватизації. Значною мірою цій перемозі сприяли не тільки результати економічних перетворень, але й прийнятна соціальна ціна за них. У своїй інавгураційній промові новий президент назвав як пріоритетні напрямки діяльності майбутнього уряду проведення більш активної зовнішньої політики, прискорення процесу приватизації, реформи Конституції, підвищення уваги до соціальної сфери, особливо до охорони здоров’я, освіти, страхування й зайнятості населення, а також вирішення аграрного питання.

Вступ на посаду супроводжувався складними обставинами, зумовленими фінансовою кризою в Мексиці, яка позначилась на економіці Бразилії та інших навколишніх країн: погіршився стан торгового і фінансового балансів, почався вплив іноземного капіталу, скоротилися валютні резерви тощо. Однак поступово ситуація почала виправлятися, головним чином завдяки тому, що уряду вдавалося стримувати інфляцію (25 % у 1995 р.). А це відновлювало довіру до бразильського господарства як місцевих, так і закордонних підприємців та інвесторів. Їх також приваблювала програма приватизації. Наполовину паралізована при **І. Франко**, вона відновилася при **Ф.Е. Кардозу**. Підхід останнього в цьому питанні можна розділити на два етапи: до мексиканської фінансової кризи (кінець 1994 р.) і після неї. На першому йшлося про вибірковий процес, коли на продаж виставлялися здебільшого збиткові державні компанії. На другому почалася масова приватизація. Якщо при попередникові були визначені галузі стратегічного

призначення, які не підлягали приватизації, наприклад нафтопереробна, телекомунікаційна та деякі інші, що навіть закріплювалося в Конституції, то на даному етапі рамки розширювалися, що пізніше стало однією з причин перегляду Основного закону. До приватних власників перейшли величезні металургійні, нафтохімічні, авіабудівельні та інші підприємства. Загалом був взятий курс на відкриту економіку і активніше включення до світогосподарських зв'язків, при тому, що всі зусилля докладалися до підтримання жорсткої фінансової дисципліни, що сприяло зниженню інфляції, зміцненню національної грошової одиниці та стабілізації економічної ситуації в цілому. Було прийнято програму "Солідарна співдружність", націлену на більш раціональне використання державних коштів в інтересах суспільства, посилювалася боротьба зі злочинністю та зростанням насильства, особливо в молодіжному середовищі.

У процесі реформування країни відбулася перестановка акцентів: пріоритетність віддавалась економічним перетворенням перед політичними, що поступово повертало довіру бразильців до влади та її лідерів. Разом з тим **Ф.Е. Кардозу** багато разів наголошував, що найкращою гарантією успіху програми економічної стабілізації є демократія. З іншого боку, подальша демократизація державного ладу, залучення до політичного життя мас розгорталася одночасно з глибокою економічною трансформацією. Показовою наразі була підтримка суспільством "Плану Реал", спочатку на етапі розробки, а потім реалізації. Запровадженню цього плану передувала широка роз'яснювальна робота, тому він не став для суспільства неприємною несподіванкою, що є дуже згубним для подібних реформ. Громадськості імпонував політичний стиль президента, націлений на обережність, поступовість, компроміси й консенсус заради повернення на свій бік все нових прихильників. Отже, бразильський досвід ще раз довів важливість тієї істини, що без широкої соціальної бази, без моральної підтримки більшості суспільства радикальні реформи реалізувати неможливо.

У 1995 р. президент **Ф.Е. Кардозу** вперше на найвищому рівні публічно заявив, що в Бразилії завжди існувала расова дискримінація темношкірого населення. Проблематика раси, расової політики була і є постійно актуальною для цієї країни, де, як і в більшості латиноамериканських держав, наряду з білим населенням мешкає значна кількість африканців, індіанців, вихідців з Азії та їх нащадків. На межі тисячоліть проблеми расизму, расової дискримінації й політики в цій сфері особливо загострились,

оскільки тісно переплелися з проблемами соціального характеру. Расизм і бідність — нероздільні, про що свідчать дані статистики. При тому, що в Бразилії майже третина населення живе за офіційною межею бідності, приблизно 70 % злидарів — це афро-бразильці. Місця проживання величезної кількості бідних афро-бразильців називаються фавели. Там жахливі умови: брудні, наповнені нечистотами вулиці, на яких лютують проказа, тропічна лихоманка, інші вкрай небезпечні хвороби. Звичайною є висока дитяча смертність і коротка тривалість життя. Насильство досягає таких масштабів, що лише один з трьох жителів фавел доживає до 19 років. Характерною рисою расової нерівності є “скляна стеля”, коли сходження афро-бразильців по соціальній ієрархії переривається на її найнижчих етапах, і вони впираються у нездоланний бар’єр. У бразильському публічному просторі є “м’які” сфери, де “бути чорним” — не перешкода, а іноді навпаки. Це — гра в доміно, футбол, самба, карнавал, поп-музика. В інших сферах нерівність здається ще очевиднішою. Для афро-бразильців з їхнім низьким рівнем освіти характерний більш ранній вихід на ринок праці і можливість одержати найменш престижну і найменш кваліфіковану роботу, а отже, вони мають найменшу заробітну плату. Системи трудових і расових відносин глибоко просякнуті спадщиною рабства. Особливо це помітно в аграрному секторі і сфері побутового обслуговування, де традиційно зайнята більшість афро-бразильців.

Хоч демократична Конституція 1988 р. вперше в бразильській конституційній історії проголосила расизм поза законом, декларувавши, що “практика расизму є злочином, який не припустимий і без строку давності заслуговує позбавлення свободи, згідно із законодавством” (стаття 5), проте в реальному житті мало що змінилося. У 1990-ті роки стала покращуватися расова ситуація. У 1996 р. була запущена Національна програма з прав людини, яка передбачала спеціальні заходи з підтримки темношкірих бразильців. На всіх рівнях державної влади розпочала здійснюватися афірмативна політика<sup>1</sup>. Наприклад, Міністерство сільського господарства встановило 20 % -ву квоту для прийому на роботу афро-бразильців у самій установі і пов’язаних з нею фірмах. Почали впроваджуватися в життя соціальні плани для чорних общин, професійне навчання, підготовчі курси для вступу до університетів, заходи з підтримки афро-бразильського бізнесу. По-

<sup>1</sup> *Афірмативна політика* — заходи, покликані запобігати дискримінації меншин і забезпечувати їх представникам переваги при вступі на навчання або роботу.

при певні зрушення, ситуація в Бразилії ще потребує чимало зусиль у подоланні расової дискримінації та встановленні гармонійних расових відносин.

Політичні реформи того періоду передбачали зміни в політико-партійній та виборчій системах, адміністративну реформу, реформу соціального забезпечення. Були внесені поправки до Конституції, реформовано структури органів влади за рахунок скорочення ролі держави та підвищення її ефективності, ліквідовано кілька “витратних” міністерств, створено єдине міністерство оборони, децентралізовано владу завдяки наданню більшої автономії суб’єктам Федерації, посилено увагу до проблеми прав людини і зміцнення правової держави, ініційовано реформу в галузі освіти тощо.

Попри загальне схвалення обраного курсу з боку громадськості, кожен крок перебував у полі підвищеної уваги з боку парламенту і в центрі гострої полеміки. Особливу увагу викликали питання трансформації партійно-політичної системи. Вона успадкувала від попередніх часів такі традиційні риси, як клієнтелізм<sup>1</sup> і корпоративізм<sup>2</sup>, коли більшість партій, за винятком Партії бразильської соціал-демократії і Партії трудящих, часто виступали не носіями загальнонаціональних програм, а виконавцями волі своїх лідерів і перетворювалися на суто лобістські угруповання. На початку свого правління новий президент зробив декілька ефектних жестів, які мали продемонструвати його наміри приборкати якщо не апетити чиновництва взагалі, то хоча б найодіозніші їх прояви. Однак бразильська бюрократія формувалася не одне десятиріччя. Тому з силою спротиву чиновництва, особливо того, що традиційно пов’язане із державним сектором, розподілом прибутків від нього, регулюванням економіки на державному рівні, не можна не рахуватися. Помалу і при новій владі почали вибухати корупційні скандали, і в населення зростало відчуття, що уряд схожий на всі попередні, і що, хоча все наче й змінюється, але залишається як і раніше.

**Ф.Е. Кордосу**, відданий ідеї соціальної справедливості, намагався сумістити її з принципами не тільки демократії, а й економічного неолібералізму. З одного боку, щоб залучити іноземний капітал, потрібно було створити для нього всі умови, серед яких

---

<sup>1</sup> *Клієнтелізм* — посередництво; сукупність соціальних явищ, які виявляються в особистій залежності між людьми з нерівними можливостями (між патроном і клієнтом).

<sup>2</sup> *Корпоративізм* (від лат. *corporatio* — об’єднання) — групова замкненість, відокремленість у рамках корпорації.



— і неоліберальна політика, що передбачала скорочення соціальних служб, уповільнення соціальних реформ, “свободу звільнень”, припинення автоматичного перегляду зарплати заради приборкування інфляції тощо. З іншого боку, в країні, яка накопичила такий запас соціальної нерівності, як Бразилія, здійснювати політику, яка вела б до ще більшої соціальної нерівності, було дуже небезпечно. Тобто проблема — на стику економічного, соціального і політичного розвитку. **Ф.Е. Кардозу** намагався проводити неоліберальний курс із “людським обличчям”, тобто не в “чистому вигляді”, як того вимагали МВФ, Всесвітній банк, Паризький клуб<sup>1</sup> і транснаціональні корпорації, не допускаючи крайнощів, які мали місце в багатьох інших країнах регіону. Його погляди еволюціонували від лівих до помірковано ліберальних, його політична орієнтація може бути охарактеризована як соціал-демократична правоцентристського різновиду.

Попри те, що **Ф.Е. Кардозу** вдалося багато зробити, що засвідчила тривалість його перебування при владі — вісім років, ставлення до його діяльності характеризувалось неоднозначністю як серед простих громадян, так і серед політологів. Він спробував застосувати соціал-демократичні рецепти в поєднанні з неоліберальною моделлю, що виявилось досить складно. Економічний лібералізм став помітно превалювати над соціальним реформуванням, яке врешті-решт, попри безумовні досягнення на цьому шляху, було принесене в жертву макроекономіці. Низький рівень прибутків більшості сімей, відсутність доступу до якісних освіти й медицини для переважної частини населення, серйозні проблеми зі злочинністю, особливо стосовно наркотиків, залишалися проблемами, у розв’язанні яких мало що змінилось. Наприкінці правління **Ф.Е. Кардозу** в суспільстві посилилася критика результатів перетворень, що ініціювались насамперед найбільшою опозиційною силою — Партією трудящих на чолі з **Луїсом Інасіо да Силвою**<sup>2</sup>.

На час президентської виборчої кампанії 2002 р. в Бразилії склалась непроста економічна ситуація, особливо у сфері фінансів. Економіка і фінанси зазнали шоку як від зовнішніх викликів

---

<sup>1</sup> *Паризький клуб* — неофіційна міжурядова організація індустріально розвинених країн-кредиторів, ініціатором створення якого виступила Франція, коли у 1956 р. Аргентина погодилася зустрітись зі своїми кредиторами в Парижі.

<sup>2</sup> В дитинстві мати називала його *Лулою*. Таке ім’я закріпилося за ним у народі, коли він став дорослим. Бразильці стали так називати свого президента.

(криза в Аргентині, складна міжнародна обстановка, економічні негаразди у США), так і внутрішніх (величезний зовнішній борг і залежність від іноземних інвестицій). Почалось уповільнення економічного зростання, погіршувалося життя пересічних громадян. Соціальні диспропорції зростали. У суспільстві міцнішало неприйняття неолібералізму, прагнення змінити курс, знайти вихід у посиленні ролі держави. Праві на виборах представлені не були: всі чотири кандидати висувались від лівих партій. Один з них — **Л. да Силва** був обраний (за нього проголосувало 52 млн осіб, тобто 61,3 % всіх, хто брав участь у виборах — рекордний показник в історії Бразилії). Тобто **2002 р.** став визначальним з точки зору “лівого повороту” Бразилії.

Перемога нового президента може вважатися закономірним явищем не тільки тому, що він висувався вчетверте. Вона стала результатом важливого зрушення в соціально-психологічному кліматі Бразилії — усвідомлення бідними верствами того факту, що вперше в історії на посаду президента претендував “один з них” — виходець із низів, уродженець найбіднішого регіону. Це стало безпрецедентним явищем в політичній історії країни. Сама біографія **Л. да Силви** є яскравою ілюстрацією тих глибоких зрушень, які впродовж півстоліття докорінним чином змінили соціальний і політичний вигляд бразильського суспільства. У своїй інавгураційній промові новий президент говорив: “Коли я згадую своє життя — життя переселенця з Північного Сходу, хлопчика, який торгував земляними горіхами і помаранчами біля пристаней Сантосу, котрий став токарем і профспілковим лідером, а згодом заснував Партію трудящих і повірив у те, що робить, а нині зайняв найвищу посаду в державі, — коли я пригадую все це, я бачу й усвідомлюю з усією ясністю і переконаністю, що ми можемо зробити набагато більше... Сьогодні ми відкриваємо нову главу в історії Бразилії — не несправедливої, такої, що пасивно споглядає страждання найбідніших, а величної, благородної, яка утверджує себе у світі як країна для всіх, країна безкласових, етнічних, статевих і релігійних відмінностей... За своїм аграрним, промисловим, урбаністичним потенціалом, за природною різноманітністю, культурним багатством — це країна нового тисячоліття...”

**Л. да Силва** народився і жив у середовищі тих, чия доля — безпросвітне жевріння, сповнене “працею і стражданням”. Так жили мільйони людей, які не мали сил вирватися за межі злиденного існування. **Лула** ж спромігся кардинально змінити не тільки власне буття, але й життя цих мільйонів. Він націлювався на ривок,

аби вирвати країну з “культури бідності”, частиною якої був сам, і перейти до “культури змін”, запропонувавши проект справедливішого і демократичнішого суспільства. Нового президента підтримала більшість протестного електорату, в перших лавах якого йшла інтелектуальна еліта, бо побачила в новому лідері та його партії альтернативу існуючому порядку речей і можливість змін. Перш за все порушена традиція верховенства політичних еліт та олігархічних кланів, що також ознаменувало початок нового етапу в політичному розвитку Бразилії. Крім того у своїй діяльності новий президент виявив уміння домовлятися з різними прошарками суспільства, враховувати різноманітні інтереси, лавірувати, “ходити по лезу бритви”. Показовим став той факт, що впродовж його президентства, яке тривало до 2010 р. (вдруге обрано у 2006 р.<sup>1</sup>), його підтримував не тільки простий люд, але й підприємницькі еліти. Л. да Силва пройшов шлях від безробітного, робітника-металіста, радикально налаштованого лідера бойових профспілок і керівника Партії трудящих до політика загальнонаціонального масштабу, який пережив еволюцію в бік поміркованості, толерантності, усвідомлення неможливості екстремальних заходів і вирішення проблем “одним ударом”. Його успіх не поширився на очолювану партію ані на парламентських, ані на місцевих виборах (губернаторів штатів), тому було обрано курс на політичні коаліції.

Коли Л. да Силва став президентом, йому дісталася складна спадщина: третина населення — у злиднях, 64 % національного прибутку концентрувалася в руках 20 % найбагатших, відповідно частка у найбідніших становила лише 2,2 %. Політика попередників зазнала нищівної критики за те, що “обрана модель розвитку не сприяла економічному зростанню, а лише породжувала стагнацію, безробіття й голод”. Тому проголошувався курс на зміни. Відразу після обрання новий глава держави сказав: “Я буду щасливий, якщо через чотири роки мого президентського терміну всі бразильці без винятку зможуть харчуватися тричі на день”<sup>2</sup>.

---

<sup>1</sup> На виборах 2006 р. перемога прийшла лише у другому турі. Причина відносної невдачі на фоні попереднього тріумфу крилася в низці корупційних скандалів, які мали місце в найближчому оточенні глави держави, проте сам він у ньому замішаний не був. Цим і скористалися конкуренти

<sup>2</sup> З лютого 2003 р. почала проводитися в життя широкомасштабна програма “Ні голоду” (“Fome Zero”), яка набула широкого міжнародного резонансу. На той час у країні налічувалося від 44 до 46 млн голодуючих при тому, що у 2003 р. Бразилія перетворилася на найбільшого у

Звідси випливало триєдине головне завдання — викорінення голоду, боротьба з бідністю і зменшення кричущої соціальної нерівності. На це націлювався курс на поновлення економічного зростання, створення нових робочих місць, а також основні реформи, з пріоритетністю пенсійної й податкової.

За роки президентства **Л. да Силви** Бразилія досягла високих темпів економічного зростання, контрольованої інфляції, бурхливого розвитку споживчого ринку, значних успіхів у соціальному реформуванні, покращенні стану в галузях освіти, медицини, соціального забезпечення. 32 млн осіб (за деякими підрахунками, 50 млн) вийшли зі становища злиденності й перетнули нижню межу середнього класу<sup>1</sup>. Найважливішим елементом економічної політики стало посилення ролі держави в економічному розвитку та вирішенні соціальних завдань. Завдяки підвищенню ефективності державного управління, вчасно прийнятими заходами зі стимулювання внутрішнього попиту, відновлення інвестиційного процесу країна змогла з мінімальними втратами пройти кризові **2008—2009 рр.** і досягти високих темпів у **2010 р.** Помірковано лівому уряду **Л. да Силви**<sup>2</sup>, до якого залучено не тільки партійні соратники, а й авторитетні фігури загальнонаціонального масштабу, вдалося переломити багато негативних тенденцій, які діяли в країні раніше. На думку фахівців, до початку другого десятиріччя **XXI ст.** Бразилії вдалося знайти адекватну своїй специфіці модель соціально-економічного розвитку, яка, якщо слідувати її основним параметрам, здатна привести країну до кола світових лідерів. В її основі — поєднання політичної демократії, ринкової економіки і соціального захисту населення.

---

світі експортера м'яса та сої, досягла рекордної позначки у збиранні врожаю зерна у 120 млн тонн, тобто стала країною, здатною повністю забезпечити своє населення продовольством.

<sup>1</sup> У Бразилії “середнім класом” вважаються організовані промислові робітники.

<sup>2</sup> Сам лідер і його партія здійснили ідейну еволюцію — від лівого радикалізму до лівого центрризму. Ліві центристи відкидають “шокову терапію”, але й не ратують за побудову соціалізму. Вони намагаються врахувати плюси й мінуси обох моделей. При цьому вони уникають різних рухів, здатних дестабілізувати ситуацію, не кидаються вправо чи вліво, додержуються серединної лінії, поєднуючи наступність із поступовими змінами. Вони переконані: нагальні завдання можна вирішити лише поступово й послідовно. Мета — консолідація демократії, що найбільше потрібно народу. Проте й інші партії сучасної Бразилії, навіть праві, говорять те саме.

Наприкінці другої каденції **Л. да Силви** його рейтинг залишався рекордно високим — приблизно 85 %. Йому пропонували обиратися втретє, проте, за Конституцією, більше двох термінів не передбачено, тому пропозицію було відхилено. З 1 січня 2011 р. до виконання президентських обов'язків стала **Ділма Руссефф**, яка перемогла трьох кандидатів від лівих партій на виборах 2010 р. Донька болгарського комуніста-емігранта, вона пройшла довгий шлях політичного становлення і показала себе “залізною леді” бразильського уряду. З її ім'ям пов'язана розробка головного і успішного проекту другої президентської каденції **Л. да Силви** — “Програми прискороного економічного зростання”. Діловій особистості якості **Д. Руссефф**, яка стала керівником президентської адміністрації у 2005 р. після найбільшого корупційного скандалу, через який мав піти у відставку найближчий соратник президента **Жозе Дірсеу**, результати її роботи, стиль керівництва зумовили вибір **Л. да Силви** свого наступника. Під час президентських перегонів він активно виступав на підтримку своєї соратниці, що зрештою і забезпечило їй успіх. Після оголошення результатів голосування другого туру<sup>1</sup> деякі бразильські газети вийшли під заголовком “Ділма обрана: переміг Лула”. Впевненості їй також надавав дуже сприятливий розклад сил в обох палатах парламенту Національного конгресу: підтримка 402 депутатів із 513 нижньої палати і 61 сенатора з 81.

Перша в історії країни жінка-президент відразу наголосила на відданості соціально-економічному і політичному курсу свого попередника. Головне для нового уряду — викорінення злиденності, підтримання економічної стабільності, тих досягнень, які мали місце за часів **Л. да Силви**. У цьому плані показовий її слоган під час виборчої кампанії: “Бразилія повинна продовжувати рухатися шляхом змін”. Основними факторами економічного зростання Бразилії на найближчі роки визначено стимулювання приватних інвестицій і внутрішнього попиту; підвищення ефективності виробництва, розвиток високотехнологічних галузей; збільшення платоспроможного попиту за рахунок зростання прибутків населення. В середньотерміновій перспективі темпи економічного розвитку мають визначатися внутрішніми факторами, хоч не залишається поза увагою і ситуація на міжнародній арені.

---

<sup>1</sup> У першому турі **Д. Руссефф** одержала 47 % проти 32,6 % **Жозе Серпи** — колишнього губернатора штату Сан-Пауло, колишнього міністра охорони здоров'я в уряді **Ф.Е. Кардозо**. У другому турі голоси розподілилися так: 56 % (55,7 млн осіб) проти 44 % (43,7 млн осіб).

Латиноамериканський велетен впродовж останніх десятиріч прагне активізувати свою участь у регіональних і глобальних проектах. Насамперед Бразилія воліє відігравати більшу роль в інтеграційних процесах на регіональному рівні, насамперед у МЕРКОСУРі ТА УНАСУРі. Для неї інтеграція — не самоціль чи здійснення економічної дипломатії. Для неї інтеграція є одним із найважливіших засобів для власного розвитку. Однак, не дивлячись на значний прогрес у розвитку співробітництва з іншими латиноамериканськими країнами, дає про себе знати традиційне “геополітичне суперництво” з Аргентиною, Чилі, Венесуелою, Колумбією та Болівією. Якщо ж Бразилії вдасться очолити інтеграційні процеси у Південній Америці, тобто підкорити цей простір своєму впливові, то про неї можна буде говорити не як про країну-гігант на підйомі, а про одну з наймогутніших світових держав.

У жовтні 2005 р., виступаючи в Римі перед італійськими підприємцями, Л. да Силва заявив: “XIX століття було століттям Європи, XX — століттям США, а XXI століття буде століттям Бразилії”. Навряд чи перспектива втратити своє лідерство у світі подобається Сполученим Штатам Америки, які також прагнуть побудувати власний проект у цьому регіоні. Але Вашингтону важливо утримати активність Бразилії в межах неконфронтаційності, оскільки йдеться про надто могутню велич у світовій економіці й політиці. Бразилія, зі свого боку, розуміє значення США і разом з тим намагається обстоювати власні інтереси, шукаючи союзників за океаном. На противагу Вашингтону розгортається зовнішньополітична активність у Європі, зокрема у вибудовуванні стосунків з Німеччиною і Францією, які не вітають надмірну американську агресивність. З 2007 р. почали проводитися саміти ЄС — Бразилія. Серед головних пріоритетів міжнародної політики залишається подальша інтеграція у блоці БРІКС, а також участь у “великій двадцятці” (“G-20”). Центральне Розвідувальне Управління США передрікає, що до 2020 р. Бразилія стане супердержавою.

Бразилія прагне стати більш активним суб’єктом у формуванні глобального порядку денного і формуванні багатополярного світу. Вона виступає на підтримку системи, що заснована на багатополярності, на додержанні норм міжнародного права і на мирному врегулюванні спірних питань. Центральне місце в цьому відводиться Організації Об’єднаних Націй. Наразі слід звернути увагу на зусилля латиноамериканських країн розширити склад Ради Безпеки ООН і претензії Бразилії на статус її постійного чле-

на (хоч інші великі латиноамериканські країни вважають, що вони теж могли б зайняти це місце). Аргументація така: число членів ООН зросло від 51 до 192, причому більшість — це країни Африки, Латинської Америки та Азії. А Рада Безпеки складається з п'яти постійних членів. Тому необхідно розширити її за рахунок постійних і непостійних членів, забезпечивши включення до її складу країн, що розвиваються. Це зробить даний орган більш легітимним, репрезентативним та ефективним.

На початку третього тисячоліття Бразилія являє собою державу-гігант, державу в загальноісторичному плані молоду, яка в минулому має колоніально-переселенську спадщину, а зараз розвивається по висхідній лінії за моделлю “наздоганяючої модернізації”. Модернізація передбачає демократизацію, в чому бразильці досягли значних успіхів. Однак чимало соціальних та економічних проблем продовжують залишатися складними. Не подолані злиденність, неписьменність великої чисельності громадян, розрив між багатством і бідністю, злочинність, наркоманія і наркоторгівля, регіональні контрасти тощо. Основні сподівання чималої кількості соціальних груп пов'язуються із патерналістською функцією держави, а патерналістська концепція соціальної справедливості веде до перетворення історично дискримінованих груп у нових соціальних паразитів. Іншим аспектом є існування значної групи бразильських підприємців, психологія яких просякнута духом державного патерналізму, тобто ставлення до держави як до такої, яка несе головну відповідальність за долю приватного сектору. В подібних настроях бразильські політологи вбачають фактори гальмування модернізації країни.

У новітній політичній історії Бразилії можна простежити, як на виклики проблем правлячі еліти шукають відповіді у вигляді вироблення адекватного політичного курсу. Коли відповідь виявляється неадекватною, відбувається зміна не тільки осіб, а й політичних курсів через глибоке незадоволення суспільства владою. В основі основ цих пошуків — намагання винайти найкращі пропорції між соціальною справедливістю та економічними можливостями. Політична історія Бразилії висвітлює взаємозалежність демократії, розвитку, з одного боку, і прав людини, з іншого, оскільки існування на межі голоду, несправедливий розподіл прибутків загрожуює правам людини так само, як насильство, репресії, тоталітаризм.

Бразильський досвід ще раз показує, що однією з умов модернізації в перехідному суспільстві є компроміс між традиційним і сучасним суспільствами, старими й новими структурами, а не в

розриві між ними, який може призвести не до очікуваного оновлення, а до соціальних та політичних провалів. Парадокс полягає в тому, що традиційне суспільство адаптується до нових умов, впроваджуючи в соціальну канву свої цінності, а це невідворотно стримує потенціал модернізації. Також бразильський досвід засвідчує: новий правлячий клас як один із важливих соціальних агентів змін, який складається з технократично навчених і мислячих кадрів, здатен спираючись на сучасні сектори вивести економіку з кризи, ефективно реалізувати її прискорений розвиток. І навпаки, нездатність еліт визначати шляхи подальшого розвитку на основі чіткого усвідомлення специфіки суспільства становить серйозну політичну проблему. Причому формування нових еліт має більше значення, ніж вдосконалення політичного представництва чи посилення ролі політичних партій.

Ключовою проблемою поставлених суспільств є взаємозв'язок політичного режиму та економічного розвитку. Аналіз бразильського досвіду демонструє: поглиблення демократії залежить від здатності вирішити найскладніші проблеми економіки. З одного боку, створення нових економічних відносин не може не супроводжуватися демократичними реформами, а з іншого — демократична влада має продемонструвати спроможність вирішувати економічні проблеми. Інакше може постати питання стосовно її ефективності. Також важливо усвідомлення того, що у пост-авторитарний період не можна покладатися лише на функціонування механізмів ринку. У перехідний період надто зростає роль політики. Серйозна загроза демократії виникає за умов, коли уряд неспроможний знайти вихід з економічної кризи і породженої нею кризи керованості. Пошук загальнонаціональної згоди з основних питань розвитку виступають важливою складовою стабілізації, в чому Бразилія останнього десятиріччя продемонструвала незаперечні успіхи.

## Література

Дабагян Э.С. Бразилия на мировой арене / Э.С. Дабагян // Мировая экон. и междунар. отнош. — 2012. — № 3.

Данилова Г.А. Раса и расовая политика в современной Бразилии / Г.А. Данилова // Мировая экон. и междунар. отнош. — 2009. — № 1.

Калитчак Р. Сучасні зовнішньополітичні пріоритети Федеративної Республіки Бразилії / Р. Калитчак // Вісн. Львів. ун-ту ім. Івана Франка. — 2006. — Сер. Міжнародні відносини. — Вип. 16.

Кирчанов М.В. Бразильская модернизация и ее контексты: дискурсы национализма, идентичности, гендера, протеста и лояльности /



М.В. Кирчанов // Полит. изменения в Латинской Америке: история и современность. — Воронеж, 2009. — С. 39 — 53 [Эл. ресурс]. — Режим доступа: [ejournals.pp.net.ua/load/7-1-0-114](http://ejournals.pp.net.ua/load/7-1-0-114)

*Книш М.М.* Сучасні соціально-економічні процеси в країні в умовах реформування економіки (на прикладі Бразилії) / М.М. Книш // Соціально-екон. дослідження в перехідний період. — 1999. — Вип. 8.

*Мартынов Б.Ф.* Бразилия — гигант в глобализирующемся мире / Б.Ф. Мартынов. — М., 2008.

*Марченко А.* БРИК: бразильский подход / А. Марченко, Б. Марченко // Латинская Америка. — 2010. — № 3.

*Окунева Л.В.* Модернизация и традиционализм в Бразилии / Л.В. Окунева // Латинская Америка. — 1994. — № 4.

*Окунева Л.В.* Закономерности поставторитарного периода: уроки бразильского опыта / Л.В. Окунева // Латинская Америка. — 1994. — № 11.

*Окунева Л.С.* Бразильские левые у власти: некоторые итоги социального реформирования / Л.С. Окунева // Латинская Америка. — 2004. — № 6.

*Окунева Л.С.* Бразилия: особенности демократического проекта. Страницы новейшей политической истории латиноамериканского гиганта (1960-е годы — 2006 г.) / Л.С. Окунева. — М., 2008.

*Окунева Л.С.* Бразилия: опыт социальной модернизации в начале XXI века / Л.С. Окунева // Вестн. МГИМО — Университета. — 2010. — № 2.

*Орлова А.* Бразилия в системе современного мирового порядка / А. Орлова // Космополис. — 2008. — № 1 [Эл. ресурс]. — Режим доступа: [cosmopolis/mgimo.ru/index.php?option=com\\_content&task=view&id=216&Itemid=29](http://cosmopolis/mgimo.ru/index.php?option=com_content&task=view&id=216&Itemid=29)

*Панков Э.И.* Бразилия: стремление в будущее / Э.И. Панков // Вестн. МГИМО — Университета. — 2010. — № 4.

*Романова З.* Бразилия: опыт перестройки / З. Романова // Мировая экон. и междунар. отнош. — 1996. — № 11.

*Симонова Л.Н.* Бразилия Лулы: от неолиберальной трансформации к национально-ориентированной экономике / Л.Н. Симонова // Латинская Америка. — 2011. — № 2.

*Яковлев П.* Бразилия: поступь восходящего гиганта / П. Яковлев [Эл. ресурс]. — Режим доступа: [www.perspektivy.info/oikumena/amerika/brazilija\\_postup\\_voskhodashhego\\_giganta\\_2010-04-15.htm](http://www.perspektivy.info/oikumena/amerika/brazilija_postup_voskhodashhego_giganta_2010-04-15.htm)

*Яковлев П.* Бразилия Дилмы Руссефф: преемственность и перемены в международных делах / П. Яковлев [Эл. ресурс]. — Режим доступа: [www.perspektivy.info/oikumena/amerika/brazilija\\_dilmy\\_russeff\\_prejemstvennost\\_i\\_peremeny\\_v\\_mezhdunarodnyh\\_delah\\_2011-05-19.htm](http://www.perspektivy.info/oikumena/amerika/brazilija_dilmy_russeff_prejemstvennost_i_peremeny_v_mezhdunarodnyh_delah_2011-05-19.htm)

---

---

## АРГЕНТИНСЬКА РЕСПУБЛІКА

В історії Аргентинської Республіки не раз змінювались, як конституційним, так і неконституційним шляхом, ліберальне правління націонал-популістським, потім військово-авторитарним, перехід від якого до правового був надзвичайно тривалим і складним. Упродовж довгого часу ця країна вважалась однією з найбагатших не тільки в Латинській Америці, а й в усьому світі: на початку минулого століття рівень прибутків на душу населення тут був одним із найвищих. Історично Аргентина належить до країн, щедро обдарованих природою. Винятково родючі землі, а також поклади корисних копалин дозволяли їй упродовж десятиріч одержувати високу природну ренту. Це приваблювало сюди заповзятливих людей з усього світу, особливо з Європи, які, як правило, представляли середній клас із високим освітнім і культурним рівнем. Колись бідна, малозаселена колонія Іспанії (до 1810 р.), Аргентина наприкінці Першої світової війни увійшла до десятки найбагатших країн світу, а по закінченні Другої світової війни — вже до сімки. Тут панував переважно споживацький стиль життя — зводились розкішні будинки. Буенос-Айрес називали своїм Парижем, до країни надходили великі обсяги імпорту предметів розкошу тощо. У перше повоєнне десятиріччя “рентне процвітання”, засноване на надзвичайно сприятливій зовнішньоторговельній кон’юктурі (продаж обом воюючим сторонам), посилилося. Накопичення величезних валютних ресурсів сприяло початку формування державного сектору, що стало відповіддю на піднесення робітничого руху. До середини 1950-х років у країні

вже діяв розгалужений державний сектор, куди входили підприємства практично всіх основних сфер виробництва та послуг. Правлячі кола заради забезпечення соціального миру і зміцнення свого благополуччя могли виділяти трудящим “від щедрот своїх” та йти на певні поступки.

Проте у другій половині ХХ ст. перед Аргентиною постала нагальна необхідність перетворень, які б нейтралізували нові, несприятливі імпульси, що йшли ззовні. США перетворилися на потужного конкурента на світових ринках зернових і м'ясних продуктів. Європейські країни також вдалися до активної підтримки свого сільського господарства, що мало наслідком посилення конкуренції з їхнього боку. В результаті Аргентина поступово втрачала традиційні переваги і навіть почала терпіти мільярдні збитки. Країна, яка звикла одержувати величезні прибутки за рахунок природних багатств, не могла пристосуватися до нових умов світового господарства, що вимагали інтенсивної праці. Науково-технічний прогрес диктував нові підходи до виробництва, якості робочої сили, системи накопичення, до яких Аргентина виявилась невідготовленою.

Воєнний режим, прийшовши до влади навесні 1976 р., оголосив курс на нову економічну політику, в основу якої закладалася концепція “вільного ринкового господарства”. Її здійснення відбувалося в умовах жорстокої боротьби з ліворадикальними організаціями, масового терору проти громадян. Тортури, вбивства, зникнення, викрадення дітей дисидентів стали звичайним явищем повсякденного життя<sup>1</sup>. У країні погіршувалася соціально-економічна ситуація, породжена спочатку крахом попередньої популістської перерозподільчої моделі, а потім провалом усіх спроб військово-авторитарних режимів стабілізувати й лібералізувати економіку. Два десятиріччя економічної нестабільності та високої інфляції породили невластивий доти феномен стійкої міської бідності, масштаби якої постійно зростали. Діяльність військових поставила Аргентину на межу соціально-економічної катастрофи, доповнену військовою катастрофою в результаті Фолклендської війни 1982 р., в якій перемогла Велика Британія. Тому закономірним стало залишення військовими політичної арили. Їм на зміну прийшов цивільний уряд.

---

<sup>1</sup> Наприкінці першого десятиріччя ХХІ ст. в Аргентині пройшли суди над військовими за злочини проти людяності. Зокрема, останньому диктатору Рейнальдо Бінйоне, який очолював країну у 1982—1983 рр., присудили довічне ув'язнення.

У 1983 р. президентом було обрано радикала<sup>1</sup> Рауля Рікардо Альфонсина. Він зміг максимально використати ситуацію для відновлення демократичних інститутів і процедур, для розділення повноважень між законодавчою, виконавчою й судовою гілками влади. Проте економічна політика радикалів провалилась, оскільки не мала ефективного вирішення проблем бідності й соціальної маргіналізації, натомість призвела наприкінці 1980-х років до зростання дезінтеграції, збільшення поляризації прибутків, розмивання традиційно сильного для Аргентини середнього прошарку, що є головною соціальною опорою інститутів громадянського суспільства. Неефективність економічної політики стала головною причиною поразки на виборах 14 травня 1989 р., на яких кандидат від радикальної партії поступився представникові конкуруючої Хустисіалістської (пероністської) партії<sup>2</sup> Карлосу Саулю Менему<sup>3</sup>.

На межі 1980—1990-х років здавалося, що для Аргентини склалася дуже сприятлива ситуація: прискорилися процеси гло-

---

<sup>1</sup> Громадський Радикальний Союз — найстаріша політична партія Аргентини, створена у 1891 р.

<sup>2</sup> Під цією назвою з початку 1973 р. фігурує найбільший масовий політичний рух Аргентини — перонізм (від прізвища 29-го і 41-го президента Аргентини Хуана Перона).

<sup>3</sup> Політична система Аргентини вирізняється, з одного боку, багато-партійністю, а з іншого — тенденцією до двополярності абсолютної більшості електорату на виборах відносно двох головних партій — Громадянського Радикального Союзу (радикалів) і Хустисіалістської партії (пероністів). Проте для Аргентини, особливо останніх років, притаманне так зване “волатильне” голосування, коли виборець голосує не за одну й ту саму партію на всіх виборах, а кон’юнктурно, залежно від уподобань на поточний момент. Тобто громадське життя йде із лона партій, які втрачають монополію на політичний простір і змушені його ділити з неформальними організаціями. З 2001 р. партійна система Аргентини “розмивається”. В результаті дезінтеграції партійної системи стала викристалізовуватися політика гнучких альянсів політичних сил, найчастіше короткотермінових і кон’юнктурних. Водночас відкрилися більші можливості для задоволення персоналістських владних амбіцій. Новим моментом стало те, що кандидати на посади обираються не в результаті внутрішніх партійних дебатів, як це було раніше, а за принципом “суспільного визнання”. Висунення залежить від опитувань громадської думки, популярності, а не від програм і партійної приналежності. Фрагментація партійно-політичної системи призводить, з одного боку, до посилення впливу неформальних організацій, слабкості парламенту, а з іншого — до посилення президентської влади. Але на сучасному етапі особливо відчувається вплив неформальних політичних і громадських акторів, які виступають як протипава спробам зміцнення авторитаризму.

балізації, відкрилися нові можливості доступу до ринків і капіталів, досягнень НТР, розвитку інтеграційних процесів на регіональному рівні. У самій країні відбулися суттєві зрушення в бік демократії, створення громадянського суспільства, зміцнення інститутів усіх гілок влади, ліквідована загроза втручання в політичне життя військових, які впродовж десятиріч терзали Аргентину. Разом з тим аргентинці не могли змиритися з думкою, що вони не такі багаті, як раніше, і плекали надію “повернути славне минуле”.

Головною передвиборною обіцянкою **К. Менем** обрав різке збільшення прибутків аргентинців (“Аргентинці, у вас буде величезна заробітна плата!” — його головне гасло), перетворення країни на процвітаючу державу соціальної справедливості, авторитетну в світі. Оскільки його висунула Хустисіалістська партія, то очікувалося, що її кандидат буде спиратися на традиційні пероністські настанови: змішана економіка, державне регулювання, соціальна рівновага. Проте новий президент вирізнявся крайнім прагматизмом. Він сперся на ідейно чужу команду на чолі з міністром економіки **Домінго Кавалло**, яка повернула рух країни шляхом неолібералізму.

Впродовж **1991—1996 рр.** економічна картина країни докорінно змінилася. Була проведена широкомасштабна реформа держави, яка завершилась прийняттям у **1994 р.** нової Конституції; здійснене дерегулювання економіки (зокрема, скасовано державний контроль за режимом ціноутворення і валютним ринком); почалося масштабне роздержавлення; зняті майже всі обмеження в зовнішній торгівлі; прийнятий новий закон про Центральний банк, що забезпечив його автономність; зроблені важливі кроки в розвитку регіональної інтеграції. Визначилась роль держави лише як “адміністратора країни”, тобто відбувся відхід від пероністського принципу етатизму в економіці. А господарство назвали “народною ринковою економікою”.

**Д. Кавалло** назвали “батьком аргентинського економічного дива” за покращення макроекономічних показників, стабілізацію фінансового становища і особливо за подолання інфляції, яка у **1989 р.** становила майже **5000 %**<sup>1</sup>. Нову грошову одиницю — песо прирівняли до американського долара, і цей паритет підтримувався суворим регулюванням грошової маси в обігу. Песо швидко підкорив серця аргентинців, оскільки миттєво призвів до

---

<sup>1</sup> За такої інфляції люди, одержавши зарплату, кидалися за покупками, намагаючись якомога швидше витратити гроші, оскільки наступного дня ті повністю знецінювались.

зростання їхніх економічних можливостей: підвищилася заробітна плата (у перерахунку на долар), з'явився кредит, стали досяжними задоволення, раніше важкодоступні, як-от вояжі за кордон або дорогі імпорتنі речі, якими завалили місцеві магазини. Почалося загальне економічне зростання, прискорилося модернізація деяких галузей, особливо тих, які орієнтувались на експорт товарів. Становище тої частини економічно активного населення, яка мала роботу, помітно покращилося.

Цікаво, завдяки чому аргентинці знову відчули себе “господарями життя”? По-перше, за рахунок широкомасштабної приватизації підприємств державного сектору: 10,7 млрд доларів готівкою і 6,8 млрд у вигляді цінних паперів. По-друге, до країни попливли іноземні інвестиції, які спрямовувалися на придбання і державних, і приватних підприємств, банків, об'єктів інфраструктури, земельних ділянок. По-третє, як уряд, так і окремі провінції й приватні структури вдалися до колосальних зовнішніх запозичень, у результаті чого загальний обсяг зовнішньої заборгованості зріс більш ніж удвічі — від 101 млрд доларів у 1994 р. до 222 млрд доларів у 2000 р.

Однак невдовзі крім небаченого до того збільшення державного боргу виявилися й інші моменти зворотного боку здійснення неоліберального курсу. Почалося падіння темпів економічного зростання: ВВП на душу населення у 1999 р. скоротився на 5 %. Форсована приватизація державних активів в економіці і структурна перебудова промисловості за активної участі транснаціональних корпорацій призвела до того, що зменшення державного сектору обернулося скороченням сфери зайнятості для багатьох аргентинців. Збільшення безробіття зумовилось і однобокою модернізацією, яка не сприяла створенню нових робочих місць і висувала підвищені вимоги до тих робітників, котрі зуміли до неї пристосуватись. Безробіття зросло до 17—18 %. В умовах максимальної ринкової свободи викривлялися моральні орієнтири, процвітали корупція, контрабанда, тіньова економіка, зростала недобросовісна конкуренція. Внаслідок збільшення ухилянь від сплати податків реформована податкова система давала тріщини. Капітали вивозилися за кордон у масовому масштабі: сума коштів, які знаходилися за кордоном, дорівнювала приблизно обсягу зовнішньої заборгованості Аргентини. Життя в країні стало вкрай дорогим. Це спричинило виїзд представників середнього класу за кордон, що означало відплив інтелектуальних ресурсів, яких країна потребувала як ніколи. Відбулись негативні зрушення в соціальній сфері: багаті багатшали, шукаючи розваг, а бідні

біднішали, думаючи про елементарне виживання. Приблизно 30 % населення опинилося за межею бідності (це — 10 млн осіб при тому, що наприкінці 1990-х рр. все населення країни наближалось до 37 млн). Маргіналізація супроводжувалася нервовими зривами, розпадом сімей, зростанням злочинності, наркоманії, проституції, втратою сенсу життя. Занепокоїлася католицька церква, закликаючи владу гуманізувати реформи.

Натомість платники податків мали утримувати величезну кількість все зростаючої бюрократії, чисельність якої перевищила 2 млн осіб — цифра, непомірна для країни із 37-мільйонним населенням. Сам президент та його оточення демонстрували безглузде й безмежне марнотратство. Наприклад, широко практикувалися закордонні поїздки президента у спеціально облаштованому літаку “Танго-01” з просторою гардеробною (К. Менем дуже любив дорогі костюми, які постійно міняв) і циркульнею. Вартість лайнера становила понад 60 млн доларів. Разом із президентом подорожували вищі чиновники з дружинами, наближені бізнесмени, просто друзі. Главу держави в його стилі розкішного життя наслідували чиновники нижчих рангів. При К. Менемі запанувала гнітюча атмосфера моральної безкарності і відбулась “інституалізація корупції”, що не могло не підірвати основ демократії. У країні, вірній католицизму, в якій президентом міг стати тільки громадянин, який сповідує пануючу релігію. К. Менем перед виборами прийняв цю віру. Однак його подальша поведінка все більше обурювала віруючих. Особливо засуджувалося його розлучення з дружиною після тридцяти років сімейного життя (саме її гроші допомогли його політичній кар’єрі), і шлюб із молодого супермоделлю із Чилі, “Міс Всесвіт” С. Болонкко<sup>1</sup>. Хоч К. Менем на посаду президента обирався двічі — у 1989 і 1995 рр., проте лаври легендарного Х.Д. Перона, який очолював країну протягом тривалих років, не давали йому спокою. Напередодні виборів 1999 р. він мав намір знову висунути свою кандидатуру, але це було прямим порушенням закону і не зустріло підтримки серед однопартійців. Він відклав свої плани до наступних виборів, але вони не справилися.

Обираючи в жовтні 1999 р. нового президента, аргентинці волили віддати свої голоси за того, хто обіцяв покласти край негодствам, подолати соціально-економічну та морально-психологічну кризу, яка стала відчутною, починаючи з 1998 р. На це був

---

<sup>1</sup> У 2007 р. після публікації фотографій, які її компрометували, К. Менем подав на розлучення.

націлений лівоцентристський Альянс за працю, справедливість та освіту, що сформувався на основі Громадянського радикального союзу і Фронту солідарності країни. Його висуванець — юрист, професор університету Буенос-Айреса **Фернандо де ла Руа** на виборах **24 жовтня 1999 р.**, в яких взяло участь 24 млн осіб, переміг за підтримки 48,5 % голосів, що на десять пунктів перевищувало показник його найближчого суперника — пероніста **Едуардо Альберто Дуальде**.

Новий президент, **Ф. де ла Руа** прийняв країну в тяжкому стані. Спираючись на багатопартійну урядову коаліцію, він утримував Аргентину від падіння в інфляцію, проте не мав важелів для надання динамізму розвитку деморалізованої та пограбованої країни. Він проголосив “режим економії”, і сам подавав приклад його додержання (наприклад, літав виключно рейсовим літаком). Було заявлено: “Надмірності — це один з різновидів корупції”. Передбачалося здійснити низку невідкладних заходів зі зменшення безробіття; створення нових робочих місць, особливо за рахунок сприяння малому й середньому бізнесу; проведення широкомасштабної реформи в галузі освіти; викорінення жажливої корупції. Щодо останньої оприлюднили своєрідний кодекс поведінки для чиновників, в якому вимагалось працювати чесно, дотримуватися скромності й поміркованості в запитах, відстоювати інтереси пересічних громадян і т. ін. Було покладено край “політиці як різновиду шоу-бізнесу”<sup>1</sup> із величезними витратами на розкіш.

Однак потрібного ефекту досягти не вдавалося. Скандал спалахнув в результаті того, що уряд “чистих рук” спробував вдатися до підкупу депутатів заради проведення своїх законопроектів через парламент. На знак незгоди з подібними методами пішов у відставку віце-президент **К. Альварес**, а блок опинився на межі розвалу. Вакансія залишилася вільною, що загострило інституціональну кризу. Внаслідок побоювання втратити підтримку Міжнародного Валютного Фонду уряд пішов назустріч його вимогам, зокрема у здійсненні скорочення бюджетних витрат, зменшив зарплату державним службовцям на 12—14 %, а також скоротив кількість соціальних проектів і послуг. Нестача коштів у держа-

---

<sup>1</sup> **К. Менем** мав схильність до епатажних демонстрацій, прикладом чого може слугувати висвітлення у засобах масової інформації загибелі його сина **Карлоса** в 1995 р. Молодий чоловік розбився на особистому гелікоптері за дуже дивних обставин, що породило чутки про те, що з ним розправилася наркомафія. Преса смакувала подробиці, і все виглядало, ніби традиційна латиноамериканська “мильна опера”.



ви часто призводила до затримки виплат заробітної плати та пенсій. Оздоровленню суспільства бракувало комплексності, оскільки не надто напружувались місцеві латифундисти, олігархи, резиденти ТНК. Слабкими виявилися санкції за несплату не таких уже й великих податків і за виведення капіталів за кордон.

На початку **2001 р.** як останню надію на відродження “економічного дива” запросили **Д. Кавалло**, проте його модель виявилась неприйнятною для країни і ще більше погіршила ситуацію, що підтверджувала статистика падіння економічних показників. Ще у **1998 р.**, коли фінансовий стан Аргентини під впливом азіатської кризи серйозно похитнувся, владі слід було м’яко відійти від жорсткої прив’язки песо до долара і привести курс національної валюти у відповідність до її реальної купівельної спроможності, тобто зробити його плаваючим, як це зробили інші латиноамериканські країни. Однак, ймовірно, на заваді стали амбіції **Д. Кавалло**, який попри все намагався довести життєздатність власної моделі. В результаті на межі банкрутства опинилась уся банківська система, а довіра іноземних інвесторів і кредиторів до Аргентини впала.

Після відмови МВФ від надання обіцяних кредитів, у суботу **1 грудня 2001 р.** в телевізійному виступі **Д. Кавалло** оприлюднив нові банківські правила. В умовах гострої нестачі валютних коштів обмежувалось одержання банківських вкладів сумою не більше 250 доларів на тиждень і не більше 1 тис. на місяць. Обмеження запроваджувались на невизначений термін. Часткове заморожування вводилося на перекази валюти за кордон. Вважалося, що в такий спосіб вдасться зберегти припустимий рівень валютних резервів. У результаті депозитних обмежень біля дверей банків шикувалися довжелезні черги, люди побоювалися девальвації, валютні спекулянти намагались нагріти руки.

Всупереч ідеології неолібералізму, адептом якої був **Д. Кавалло**, сам міністр економіки вводив різноманітні обмеження на банківські операції, скорочував і затримував зарплати й пенсії. Іскрою, що запалила вогнище загального обурення, стало оголошення наміру й далі “затягувати паски”. У **середині грудня 2001 р.** народний гнів охопив провінцію, і **19 грудня** (“чорна середа”) досяг столиці. Доведений до відчаю народ почав троцити крамниці й банки. Безробітні вимагали їжі, почалося мародерство. До того часу ніколи в країні, здатній прогодувати половину планети, голодних бунтів не траплялось. Пролилася кров: за офіційними даними, серед протестуючих 30 осіб було вбито і сотні поранено. Це при тому, що в Аргентині — сильна католицька церква, а події

розгорталися напередодні Різдва. **19 грудня** в країні було запроваджено надзвичайний стан. Економічна криза, обтяжена гострими соціальними проблемами, переросла в політичну. Громадяни відчували загрозу своєму останньому за двадцятиріччя завоюванню — свободам і під бій каструль вийшли на вулиці Буенос-Айреса з єдиною вимогою: “Всіх — геть!” тобто суспільство зреклося свого політичного класу. Люди трактували політику можновладців як маневр із захисту своїх приватних, часто своєкорисливих, інтересів, а не таку, що спрямована на спільне благо. В очах більшості політика здавалася відокремленою від повсякденного життя, дегуманізувалася і не давала відповіді на гострі питання. Розлючені жителі столиці **20 грудня** змусили свого нещодавнього кумира — уособлення збанкрутілої влади — зректися посади, і він на гелікоптері залишив президентський палац.

Провина **Ф. де ла Руа** полягала лише в тому, що він не впорався із хворою економікою, а біда — що саме на його каденцію припали гострі прояви кризи курсу неолібералізму його попередника, хоча додалися й інші обставини. Серед довгострокових факторів слід взяти до уваги тенденцію до втрати переваг природної ренти, яка певний час приносила значні фінансові ресурси. Однак зміни в технологіях та менеджменті у промислово розвинених країнах до кінця **1980-х років** мало що залишили від тих переваг. На певному етапі, здавалося б, з’явився новий попит на екологічно чисту продовольчу продукцію, проте ані уряд, ані приватний бізнес Аргентини не спромоглися вчасно переорієнтуватися. Внаслідок валютного паритету аргентинські товари почали втрачати свою конкурентоспроможність, навіть в рамках МЕРКОСУРУ. Натомість аргентинські фірми почали емігрувати до Бразилії, де умови ведення бізнесу виявилися сприятливішими. Це призводило до звуження бази оподаткування, а отже, і до складностей із поповненням прибуткової частини бюджету. Дуже швидко вичерпався приватизаційний ресурс, проте аргентинський підприємницький клас не запрацював так, як очікувалося.

Автори неоліберальної моделі недостатньо врахували особливості країни, яку вони мали намір реформувати. Насамперед це стосується специфіки населення Аргентини — переселенської країни, сформованої своєрідним типом людей — енергійних, волелюбних, націлених на краще життя, які звикли бути захищеними впливовими профспілками і сильною державою. Коли ж почалася масова приватизація, то і профспілки, і держава втратили свою роль гарантів “почуття захищеності” в населення. Загалом ігнорування ролі держави в організації розумної змішаної еконо-

міки виявилось недалекоглядним. Адже від середини минулого століття в країні діяла система державного регулювання економіки, функціонував великий державний сектор, що крім високих темпів зростання забезпечувало внутрішній соціальний баланс, дозволяло їй займати особливе місце в Латинській Америці з претензією на лідерство.

У цілому ж, сутність аргентинської кризи полягає в ідеалізації “невидимої руки” ринку, яка мала вирішити всі проблеми, складності й суперечності сучасної економіки. Сподівання на те, що зняття всіх ринкових обмежень може зрештою привести до подолання бідності, яка “розчиниться” в загальному благоденстві, спростував досвід аргентинської кризи. Навпаки, виявилось, що економічний і соціальний дисбаланс посилювалися. Припущення, що прив’язка своєї слабкої валюти до сильного долара дозволить прорватися до світу багатих лідерів, не справдилося. Аргентина, яка інтенсивно жила “в кредит” і нерозважливо копіювала чужий досвід, не стала вітриною ліберального успіху. Не спрацювала також і формула “демократична влада плюс лібералізація всієї країни”, насамперед внаслідок слабкості аргентинської демократії та її недоліків. У суспільних відносинах виявилися сильними бюрократизм і низький професійний рівень більшості чиновництва, корупція, привілеї верхівки, тіньова економіка, ухилення від сплати податків, різноманітні мафіозні структури, кругова порука та кумівство, неефективність судової системи тощо. Такі явища наявні і в інших, навіть високорозвинених країнах, проте в Аргентині вони досягли масштабів стихійного лиха, що перетворилося на нездоланну перешкоду на шляху докорінної демократизації та модернізації країни. Досвід Аргентини також вчить, що потрібно починати не із зовнішніх атрибутів, а з глибинних змін політичних інститутів і всієї системи соціальних взаємозв’язків, копіткого вибудовування громадянського суспільства та зміцнення його головної опори — середнього класу. Показовим було те, що чимало його представників вийшли на вулиці аргентинських міст під час протестів проти дій влади.

Відставка **Ф. де ла Руа** породила президентське безладдя. В засобах масової інформації, виступах учорашніх лідерів і партій переважали мотиви “кінця епохи”, “загибелі країни”, “агонії” тощо. На вулицях же розгорталися “дії знизу”, колективний протест, громадянська солідарність, в якій об’єдналися представники середнього класу й міської бідноти, що сприяло зміцненню “лівих” настроїв. Лідери пероністів гризлися між собою, бажаючи і водночас боячись у такій складній ситуації зайняти головну по-

саду в країні. Впродовж двох тижнів у президентському кріслі змінилося 5 претендентів. Врешті-решт **1 січня 2002 р.** його зайняв 60-річний пероніст **Е.А. Дуальде** — губернатор найбільшої провінції Буенос-Айрес (40 % ВВП країни), який програв вибори у **1999 р.** а тепер посів місце вигнаного суперника. Про те, що саме так станеться, домовилися за зачиненими дверима керівники пероністської та радикальної партій, які намагалися представити **Е.А. Дуальде** як сильного національного лідера, послідовника **Х. Перона**.

Новий президент запропонував план виходу країни з кризи, що складався з трьох пунктів: відновлення політичної влади, встановлення миру та формування бази для зміни економічної і соціальної моделі. Було обіцяно “нову модель”, яка дасть можливість відбудувати виробництво і більш справедливо розподіляти багатство. Піддавши гострій критиці попередній курс, який призвів до хаосу в господарстві та перетворення двох п’ятих населення на злидарів, було визнано, що країна на той момент неспроможна виплачувати іноземні кредити, а повна свобода ринку виявилася надто згубною. На порядку денному постала необхідність девальвації песо, запровадження “плаваючого курсу”, що й було зроблено. Уряд націлювався на використання тією чи іншою мірою протекціоністських заходів, опору на реальних підприємців, а не фінансистів, на національне виробництво. Невідворотним інструментом знов визнавалися державне регулювання, режим суворой економії, більш адекватний розподіл національного прибутку, визначення життєво важливих для країни пріоритетів.

У зв’язку з маніфестаціями, що не припинялися протягом середини **січня 2002 р.**, в Аргентині — країні-житниці — оприлюднили програму продовольчого забезпечення, яка передбачала заходи з надання нужденним громадянам продовольчих пайків. Як підкреслив президент Венесуели **У. Чавес**, “найбільшу загрозу демократії становлять голод і бідність”. Вони ж несуть водночас неминучість інтелектуального збідніння. Упродовж усього **2002 р.** біля воріт іноземних амбасад утворювалися довгі черги бажаних виїхати з Аргентини, за чим стояло зниження рівня професійності та компетентності, оскільки серед тих людей панувала переконаність, що знання і кваліфікація не дадуть пропасти в іншій країні<sup>1</sup>. В Аргентині ж на середину **2002 р.** безробіття піднялося до 23 % — максимуму в Латинській Америці, а половина населення опинилася за межею бідності.

---

<sup>1</sup> Рівень освіченості в Аргентині був найвищим в усій Латинській Америці, це єдина з країн регіону, що має трьох Нобелівських лауреатів.

У цілому ситуація склалася така: економіка знекровлена, національна продукція неконкурентоспроможна, населення дезінтегроване, зовнішня і внутрішня заборгованість величезна, банківська система розстроєна, платоспроможний попит низький, внутрішній ринок звужений. Аргентина виявилася країною, не здатною забезпечити ефективне керівництво самої себе. З'явилися навіть пропозиції запросити до управління країною іноземних фахівців як здійснення міжнародної допомоги. Не витримавши напруги, **Е. Дуальде** пішов у відставку.

**23 квітня 2003 р.** пройшли дострокові президентські вибори, на які висувалося 19 політиків, серед яких і колишній президент **К. Менем**. У другому турі останній несподівано зняв свою кандидатуру, забезпечивши таким чином одержання президентської посади **Нестором Карлосом Кіршнером**, якого політологи охрестили “lucky loser” (з англ. — “щасливий невдаха”). Він вступив на посаду із безпрецедентно низьким відсотком голосів на виборах — 22,24. Тому попервах великі зусилля спрямовувались на покращення іміджу та зміцнення одержаної влади. Відродивши дискредитовану під час кризи **2001—2002 рр.** репутацію виконавчої влади, президент взявся за вибудовування “владної вертикалі” і перетягування повноважень інших гілок влади на себе. Сприятлива економічна кон'юнктура і грамотні дії уряду сприяли значному покращенню економічного становища країни, результатом чого стало неспинне зростання рейтингу президента, який у **2007 р.** перевищив 70 %. У цьому велика заслуга самого президента: за роки його правління змінилося п'ять міністрів економіки, проте незмінним міністром економіки де-факто був сам **Н. Кіршнер**, який здійснював щоденний контроль над фінансами держави.

Переживши найгострішу кризу **2001—2002 рр.**, під його керівництвом Аргентина змінила алгоритм суспільного розвитку і в рамках нової модернізаційної моделі досягла безсумнівних позитивних зрушень. Починаючи з **2003 р.**, як зазначав сам президент, країна почала “виходити з глибокої прірви”. Це засвідчила і та обставина, що багато її жителів, які виїхали за кордон раніше, почали повертатися на батьківщину. Впродовж **2003—2007 рр.** економіка країни, як писали аргентинські засоби масової інформації, “розвивалася з крейсерською швидкістю”: ВВП країни зростав на 8—9 % щорічно (один із найвищих світових показників) і збільшився майже на 65 %. Такого ривка не фіксувалося від **1903—1907 рр.**, тобто протягом ста останніх років. У **2008 р.** зростання продовжилося, хоча світова фінансово-економічна криза дала про себе знати.

Характеризуючи головні причини “вертикального злету” аргентинської економіки, аналітики наголошувати на ключовій ролі стратегії держави, що створила в країні сприятливі макроекономічні умови, зокрема валютно-фінансові, завдяки яким було відкинуто політику “валютного управління”, яка впродовж попереднього десятиріччя забезпечувала збереження “залізного паритету” аргентинського песо з долларом США. Виявилось, що жорстка прив’язка національної валюти до американської у співвідношенні 1:1 зробила аргентинську продукцію неконкурентоспроможною не тільки на міжнародних ринках, але й на внутрішньому, куди масово хлинули імпорتنі товари. Девальвація національної валюти, новий обмінний курс (приблизно 3 песо за 1 доллар) швидко допомогли відновити втрачену рівновагу. Імпорт різко подорожчав, місцеві підприємці замінили його своїми товарами й енергійно вийшли на зовнішні ринки. Фінансова стабільність країни стала найважливішою макроекономічною умовою динамічного економічного розвитку в усіх інших галузях.

Вступаючи на президентську посаду, **Н. Кіршнер** лаконічно сформулював головні завдання, що постали перед його адміністрацією: “Відродити Вітчизну, поновити справедливість, боротися з корупцією, покінчити зі злодійством у білих рукавичках”. Одним із найважливіших напрямів внутрішньої політики стала реалізація заходів з викорінення корупції, яка вразила всі ланки державного механізму і перетворилася на національне лихо. Першим конкретним кроком у цьому напрямі стало звільнення десяти найодіозніших керівників правоохоронних органів. Це з ентузіазмом сприйняла громадськість, оскільки відсторонені особи були причетні до систематичних грубих порушень елементарних прав громадян, необґрунтованого утримування під вартою, катувань та інших протиправних дій. Значного резонансу набуло усунення з посади на початку **жовтня 2003 р.** генерального комісара федеральної поліції за підозрою в одержанні хабара, розкручувалися й інші справи, яким до того часу ходу не давалося.

У **січні 2004 р.** почалося розслідування щодо діяльності експрезидента **К. Менема**. За запитом Аргентини швейцарська прокуратура включила його до списку політиків, підозрюваних у переказі “брудних” грошей у цю європейську країну. Крім того, до нього висунули претензії щодо наявності банківського рахунку, не задекларованого у фінансових органах Аргентини. Спочатку **К. Менем** все заперечував, але потім визнав, що у **1986 р.** відкрив рахунок, куди переказував кошти, виплачувані йому як компенсацію за арешт під час диктатури (на час з’ясування на тому ра-

хунку накопичилося 600 тис. доларів). Крім того у Швейцарії було виявлено кілька десятків рахунків, відкритих на ім'я його секретаря та інших співробітників.

У вересні 2007 р. К. Менему висунули звинувачення в незаконних поставках зброї до Еквадору та Хорватії, які впродовж 1991—1995 рр. здійснювалися в обхід заборони ООН. Під час слідства на все майно экс-президента, яке на той час оцінювалося у 112 млн доларів, наклали арешт, а також взяли підписку про невиїзд. К. Менем категорично заперечував усі висунуті проти нього звинувачення і наголошував на переслідуваннях з “політичних мотивів”. Тоді справу не було доведено до кінця, проте у травні 2011 р. процес поновився. Колишній президент наполягав: коли він підписував папери стосовно продажу зброї, то не знав, що вона призначалась для Еквадору та Хорватії. Суд визнав його невинуватим.

Важливим кроком адміністрації Н. Кіршнера у внутрішній політиці стало скасування раніше прийнятих законів про амністію, в числі яких є так званий закон “Про останню крапку”. Ці акти звільняли від відповідальності винуватців, головним чином військових, у жахливих злочинах, які мали місце в період 1976—1983 рр. Згідно з офіційними даними, чисельність жертв тоді становила приблизно 13 тис. осіб, проте за підрахунками правозахисних організацій, вона перевищила 30 тис. Із набранням чинності нового закону Аргентина привела своє законодавство у відповідність до Міжнародної конвенції ООН 1968 р. щодо неприйнятності терміну давності до військових злочинів і злочинів проти людяності. У цьому плані влада чи не вперше в історії країни діяла в унісон із правозахисниками. Так, в середині січня 2004 р. у пресі з'явилися численні світлини із зображенням катів за роботою, понівечених трупів, тортур із застосуванням електричного струму та інших пристосувань. З'явились матеріали про табір у Кордобі, де у 1986 р., вже за часів демократії, військові проходили навчання з техніки катувань. Кроки демократизації, які здійснював президент, одержали схвалення і підтримку з боку опозиційних партій.

Політичне життя в Аргентині традиційно коливається між ентузіазмом і розчаруванням у демократії, між фрустрацією і надіями. Президент Н. Кіршнер став немов виразником великих сподівань, пов'язаних із демократичним відродженням країни. У пошуках бази лояльних прибічників він, будучи прагматиком, повернув на свій бік без попередніх умов всіх, хто прийняв його запрошення до співпраці, незалежно від ідеологічних поглядів,

партійної приналежності і минулої діяльності. Його успіх, з одного боку, зумовлювався прагматичним підходом до використання перонізму, його структур і традицій. Але з іншого боку, він орієнтувався на ширше коло всіх лівоцентристських сил. Хоч президент потребував підтримки Хустисіалістської (пероністської) партії, він відмовився формально її очолити, аби не відштовхувати на виборах тих людей, які формували “прогресистський простір”, тобто правозахисників і різноманітних лівих. Сам **Н. Кіршнер** відносив себе до політиків лівоцентристської хвилі. У цьому плані показова його присутність на семінарі лідерів з Європи, Америки та Африки, який відбувся у передмісті Лондона в **травні 2003 р.**, де обговорювалися можливості так званого “третього шляху”, під яким розуміється можливість поєднувати “економічні переваги капіталізму з досягненнями соціалізму в суспільній сфері”.

За часів президентства **Н. Кіршнера** при тому, що ставка робилася на традиційно сильний аграрний сектор<sup>1</sup>, відбувався прискорений розвиток промисловості, що дало підстави говорити про “реіндустріалізацію”, або “неоіндустріалізацію” Аргентини, оголошену головним завданням. Всіляко підкреслювалося, що саме у промисловості створюється додаткова вартість і технології, необхідні для забезпечення зайнятості, підвищення прибутків і зміцнення єдності країни. Локомотивом індустріального зростання виступило автомобілебудування, яке “потягло” за собою інші галузі: металургію, гумову, електротехнічну, виробництво скла тощо. У плані зміцнення економічних позицій та модернізації особлива зацікавленість спрямовувалась на розширення національного виробництва товарів з високою часткою доданої інтелектуальної вартості, збільшення обсягів інноваційних послуг та передових технологій світового рівня. Уряд прагнув повернути економіку в річище інноваційного розвитку, заради чого все більше ресурсів спрямовувалось у сферу освіти й науково-дослідних робіт, у сприяння поверненню до країни вчених, які залишили її в попередні скрутні роки. У **2007 р.** вперше в історії країни створено Міністерство науки, технологій та виробничих інновацій. Прикметою часу стало проведення Аргентиною агресивної зо-

---

<sup>1</sup> Аргентинський аграрний сектор не тільки один із найбільш конкурентоспроможних у світі, а й високопродуктивний: у **2007 р.** було зібрано рекордний врожай зернових і зернобобових (соя) — 97 млн т, тобто понад 2,3 т на душу населення, що перевищує загальносвітові показники у 7—8 разів. У цілому, Аргентина наприкінці **першого десятиріччя XXI ст.** виступала четвертим експортером продовольства у світі.



внiшньоторговельної полiтики, що також позитивно вплинуло на загальний стан економiки.

Економiчне пiднесення дозволило аргентинськiй владi спрямувати значнi ресурси на вирiшення найбiльш гострих i невідкладних соціальних проблем. Зокрема, за перiод президентства **Н. Кiршнера** в країні було створено понад 3 млн робочих мiсць, що мало наслідком скорочення безробіття від 24,3 % у 2002 р. до 8,0 % у 2008 р. З 2002 до кiнця 2008 р. приблизно на 50 % зросла реальна заробiтна плата (мiнiмальна становила 310 доларiв на мiсяць, а в деяких галузях мiнiмальна зарплата сягала 600 доларiв). Число людей, якi перебували за межею бiдності, скоротилось від 54,7 % у 2002 р. до 23,4 % у 2008 р. Вiдбулося деяке скорочення розриву у прибутках мiж “верхнiми” i “нижнiми” 10 % населення: з 35 разiв до 31. Таким чином аргентинському правлячому режиму, який позиціонує себе як “лiвоцентристський”, вдалося продемонструвати можливiсть поєднання економiчного зростання i соціального прогресу. Звичайно, не можна забувати, що аргентинський економiчний успiх був досягнутий у дуже сприятливих зовнiшніх умовах, коли безпрецедентно зросли свiтовi цiни на основнi товари національного експорту. Наприклад, з 2002 р. до грудня 2007 р. цiни на сою пiдвищилися зi 198 доларiв за тону до 438, на пшеницю — від 146 до 295, кукурудзу — від 99 до 158, соняшникову олію — від 528 — до 1269 тощо. Така ситуація сприяла змiцненню загального валютно-фiнансового стану країни, пiдвищенню прибуткiв пiдприємцiв i наповненню державного бюджету. Проте вона похитнулася у гiршій бiк, коли у 2008 р. вибухнула криза. На той час на президентськiй посадi вiдбулася змiна.

28 жовтня 2007 р. вперше в полiтичній iсторiї Латинської Америки главою держави легiтимним шляхом, в результаті гострої конкурентної боротьби було обрано **Кристiну Фернандес**<sup>1</sup> — дружину **Н. Кiршнера**, який мав хорошi шанси зберегти за собою посаду, адже завдяки йому країна змогла одужати пiсля дефолту 2001 р., що супроводжувався найтяжчою кризою, i досягти стабiлiзацiї. Президент впевнено здiйснював назрiлі полiтичнi та економiчнi змiни, що знаходило пiдтримку виборцiв, засвiдчену парламентськими виборами в жовтнi 2005 р., коли його прибiчники одержали бiльшiсть в обох палатах, а пост сенатора в черговий раз отримала його дружина. Проте на президентських виборах вiдбулася своєрiдна сiмейна рокировка. Експерти вважали, що **Н. Кiршнер** мав намiр балотуватися на наступний президент-

<sup>1</sup> Повне ім'я — Кристiна Елiзабет Фернандес де Кiршнер Мадо Буду.

ський термін (після каденції дружини). Але **27 жовтня 2011 р.** у віці **60 років** він помер через хворобу серця. З історичного погляду, **Кіршнери** досягли головної мети свого життя — їм вдалося стати першим подружжям, члени якого змінили один одного на головній державній посаді шляхом виборів. Аналітики зазначали, що єдиний політичний проект, єдність поглядів і взаєморозуміння, взаємодоповнюваність (“два тіла і єдиний мозок”, як казала **Крістіна**) та взаємодопомога стали основними складовими їхнього успіху.

За роки президентства **Нестор** сприяв кар’єрі дружини, часом відряджав її в закордонні візити замість себе або міністра іноземних справ, порушуючи всі можливі регламенти, радився із нею при прийнятті рішень. В уряді **Н. Кіршнера** працювало декілька міністрів-жінок. Вони, зокрема, очолювали міністерства оборони та економіки, тобто прихід жінки на високу посаду був всебічно підготовлений. До того ж політична історія Аргентини знала прецеденти впливових жінок, таких як перша дружина **Х. Перона Ева Перон** — неформальний віце-президент, а також його третя дружина — **Ісабель Перон**, яка офіційно стала першою жінкою-президентом Аргентини (**1974—1976 рр.**).

Обрання **Крістіни** на президентську посаду, завдяки не тільки її розуму й освіченості, ораторському таланту, комунікабельності, але й жіночності та своєрідним манерам викликало безпрецедентну увагу світових ЗМІ до її особи. У **2008 р.** вона увійшла до списку найвпливовіших жінок-політиків світу за версією журналу “*Forbes*”, зайнявши 11-те місце, яке збереглося і в **2009 р.** Однак внаслідок світової фінансово-економічної кризи політична лінія **Кіршнерів** у **2009 р.** піддалася “критиці знизу”: на парламентських виборах того ж року проурядовий “Фронт за перемогу” зазнав відчутних збитків, ледь набравши третину голосів.

Уряд **К. Фернандес де Кіршнер** робив ставку на підтримку своєї політики соціально вразливими верствами населення, залежними від державних субсидій і програм допомоги. У **2009 р.** кожний п’ятий аргентинець одержував соціальну допомогу від держави. Беручи до уваги те, що саме такі люди — потенціальний електорат правлячої партії, який віддає їй голоси на виборах усіх рівнів у розрахунку на участь у розподілі акумульованого національного багатства, уряд був змушений розв’язувати соціальні проблеми, які загострилися в умовах кризи вже у **2008 р.** Розроблені державні програми: допомоги бідним родинам, будівництва безкоштовного житла, створення додаткових робочих місць. Однак цих заходів недостатньо, вони не дають бажаних результатів,

бо не завжди доходять безпосередньо до людей, яким призначені, через невмирущу корупцію. Уряд опинився у пастці ним самим створеної розподільчої системи. Однак одна справа розподіляти кошти в роки, коли економіка успішно зростає, а інша — в умовах кризи. Критики писали, що уряд забув про головне завдання будь-якого правління: залишити по закінченні терміну повноважень суспільство більш багате, із найменшим числом бідних. Представників влади компрометують корупційні скандали і факти незаконного збагачення, що лише сприяє посиленню невдоволення громадян. Друга половина 2009 і початок 2010 р. ознаменувалися зростанням протестного руху, збільшенням кількості трудових конфліктів. Однією з найбільш поширених форм соціального протесту стали вуличні маніфестації і марші, під час яких перекриваються шляхи. Бідність, безробіття і злочинність із їхніми наслідками — неподолані проблеми сучасної Аргентини.

Але наполегливість **К. Фернандес Кіршнер** у боротьбі з ними одержала схвалення на президентських і парламентських виборах **23 жовтня 2011 р.** При явці 79 % електорату вона одержала у першому турі 54,11 % голосів, випередивши не тільки інших шістьох кандидатів, а й усіх демократично обраних президентів Аргентини. Вона стала першою в Латино-Карибській Америці жінкою-президентом, обраною на другий термін. Її переобрання забезпечило пероністам третій президентський мандат поспіль. Це не вдавалося навіть самому **Хуану Домінго Перону**, який обирався тричі, але з перервою. Крім того їй вдалося перевищити майже на 3 млн голосів власний результат **2007 р.** Перемогу одержано у 23 виборчих округах з 24, а 80 % голосів їй забезпечили найбідніші провінції. За результатами парламентських виборів, її коаліція “Фронт за перемогу” одержала просту більшість в обох палатах парламенту. Масові гуляння з приводу інавгурації президента тривали дві доби.

Щодо міжнародної політики, то лінія Аргентини зумовлюється насамперед її оточенням, тобто взаєминами зі Сполученими Штатами та латиноамериканськими державами. США завжди розглядали Аргентину як фактор стабільності в регіоні, а також, особливо останнім часом, свого роду противагу Бразилії — гіганта, що демонструє зростаючі амбіції. Але оскільки Аргентина завжди мала найвищий прибуток на душу населення в Південній Америці, то це дозволяло їй часом “іти не в ногу”. На початку XXI ст. в Латинській Америці, яка колись покійно слідувала у фарватері американської політики, помітно зростає невдоволення гегемоністським курсом США. З іншого боку, в основі незгоди

і навіть напруженості у відносинах між країнами — традиційна орієнтація Аргентини на Європу, наявність в її політиці певних “державних” елементів, все більше відчуття власних інтересів, а не прив’язаність до сильного північного сусіда. Хоча в цьому плані простежуються зміни курсу в різні часи. Так, **К. Менем** відверто орієнтувався на США, які часто поділяли своїх південних “земляків” на “ближчих”, яким приділялася підвищена увага, і “дальніх”, менш важливих. Аргентина належала до перших, тому їй було надано честь стати стратегічним партнером НАТО — єдиним у Латинській Америці, що не подобалось ані простим людям у самій країні, ані лідерам сусідніх країн. Стратегічне партнерство насправді означало беззаперечну й автоматичну підтримку всіх без винятку кроків Білого дому на міжнародній арені.

У складні економічні часи Аргентина розглядалась як небажаний конкурент, і Сполучені Штати поводили себе так, як було вигідно їм, що порушувало деякі позиції в економіці візаві. Тому шукаючи засоби, які б сприяли виходу з кризи **2001—2002 рр.**, певну роль в якій зіграли і США, президент **Н. Кіршнер** невдовзі після інавгурації здійснив вояж до Європи, зокрема відвідав голову Єврокомісії **Р. Проді**. Той пообіцяв надати допомогу у здійсненні планів з подолання Аргентиною економічної кризи. Потім відбулися зустрічі з вищим керівництвом Франції, Іспанії, а також із бізнесменами, які мали значні капіталовкладення в Аргентині, і пообіцяв, що “помилки” минулого не повторяться. У **2004 р.**, під час других відвідин Мадрида, було одержано запевнення місцевих підприємців щодо поновлення інвестиційних проектів в Аргентині. Таким чином зовнішня політика спрямовувалась на подолання зовнішньополітичних наслідків тяжкої внутрішньополітичної кризи й відновлення позицій країни в регіоні та на міжнародній арені, адже економічна криза і дефолт завдали серйозного удару інтересам не тільки місцевих, але й міжнародних підприємницьких груп; у Аргентини накопичилися значні борги, які треба було сплачувати. Не заперечуючи необхідності сплачувати зовнішні борги, президент заявив, що на це виділятиметься не більше 3 % бюджету, оскільки пріоритетами його уряду є боротьба з безробіттям і збільшення надходження інвестицій. В такий спосіб він продемонстрував прагнення відстоювати соціальні та економічні права аргентинців.

У фінансовому питанні непросто склалися відносини з Міжнародним валютним фондом. Зокрема, в ході переговорів **Н. Кіршнер** відмовився від підвищення комунальних платежів з метою повернення заборгованості транснаціональним банкам, як те

нав'язувалося з боку МВФ. Тверда позиція Буенос-Айреса дозволила добитися в цілому сприятливих умов реструктуризації зовнішньої заборгованості. Однак комплекс боргових проблем, що зберігалися, суттєво обмежував свободу маневру аргентинської влади.

**Н. Кіршнер** змінив ставлення до “кровного альянсу” зі США, що склався за часів **К. Менема**. Зокрема, відмовився підтримати силову акцію Вашингтона проти Іраку без санкції ООН, відкинув торгове ембарго, встановлене американцями проти Куби. З їхнього боку висловлювалося невдоволення “нахилом Аргентини в бік лівих режимів”, особливо зближенням з Венесуелою та Болівією. Останнє є проявом домінуючої тенденції зовнішньої політики Аргентини — розвитку латиноамериканської інтеграції, втіленням якої є МЕРКОСУР. Об'єднання зусиль розглядається з огляду на зміцнення власних позицій, а також протистояння тиску з боку США.

Особлива увага приділяється відносинам із Бразилією й Чилі. Ці три держави складають неінституціоналізований альянс, що відіграє значну роль у латиноамериканському регіоні. Пріоритетні все ж відносини із Бразилією, яка, з одного боку, є головним економічним і політичним союзником Аргентини не тільки в регіоні, а й на міжнародній арені. Водночас вона є головним конкурентом за першість. Останнє яскраво виявляється у бразильсько-аргентинському суперництві в ядерній сфері. Аргентинська ядерна програма належить до найрозвинутіших у Латинській Америці. Вона започаткована у 1950 р., у 1955 р. підписана угода зі США про ядерне співробітництво, у 1958 р. запущений перший дослідницький реактор, до якого невдовзі додалося ще кілька. У період воєнної диктатури 1976—1983 рр. у країні діяв проект зі створення атомної бомби, який розроблявся паралельно з програмою “Мирний атом”. На квітень 1982 р. Аргентина вже мала технології для виготовлення бомби. Однак із приходом демократичних урядів ця програма була згорнута, і країна висловила свою підтримку міжнародній політиці щодо нерозповсюдження ядерної зброї. Відмова від подальшого розвитку вітчизняної ядерної програми з боку **К. Менема** розцінювалась як відмова від незалежного курсу на міжнародній арені на користь слідування у фарватері США. Рішення про відновлення цієї програми у серпні 2006 р. виявилось одним із найбільш резонансних кроків уряду **Н. Кіршнера**. Воно подавалося як необхідний захід, спрямований на збільшення частки атомної енергії задля зменшення залежності Аргентини від поставок нафти з Венесуели. Аргентинська еліта

розцінила нарощування ядерного потенціалу як показник міжнародного престижу держави і можливість зростання її впливу в регіональних справах. Проте міжнародна політика не зациклюється лише на цьому регіоні. Уряд **Н. Кіршнера**, прагнучи деверсифікувати торгово-економічні зв'язки, заявив про переорієнтацію на позарегіональні напрямки, насамперед на Китай, Індію, Росію, ЮАР, Південну Корею, країни Південно-Східної Азії.

Обраний і вироблений **Н. Кіршнером** зовнішньополітичний курс продовжила на президентській посаді його дружина. Головна особливість цього курсу полягає у прагматизмі, що мав допомогти подолати труднощі внутрішньої ситуації і відновити позиції Аргентини як на континенті, так і в регіоні. В центрі його знаходиться забезпечення інтересів національного капіталу, що у свою чергу мало зміцнити економіку загалом і дати ресурси для розвитку соціальної сфери. Курс на підтримку зовнішніх зв'язків поєднувався з прагненням додержуватися власного шляху не тільки у відносинах з іншими державами, але й у розвитку Батьківщини.

## Література

Аргентинский кризис: причины, последствия, уроки // Латинская Америка. — 2002. — № 4.

*Бредіхін А.В.* Роль піронізму у громадсько-політичному житті Аргентини / А.В. Бредіхін // Наука. Релігія. Суспільство. — 2008. — № 1.

*Бредіхін А.* Історичні особливості формування систем і режимів у Латинській Америці та Аргентині / А. Бредіхін // Схід. — 2008. — № 3.

*Ворожейкина Т.* Специфика гражданского общества в Аргентине / Т. Ворожейкина // Мировая экономика и международные отношения. — 1996. — № 6.

*Гайнутдинова Л.А.* Гражданское общество в Аргентине и Бразилии / Л.А. Гайнутдинова // Латинская Америка. — 2009. — № 11.

*Галака С.П.* Ядерні перегони Аргентини і Бразилії / С.П. Галака // Актуальні проблеми міжнар. відносин. — 2002. — Вип. 36. — Ч. 2.

*Дабагян Э.С.* Аргентина: слагаемые успеха / Э.С. Дабагян // Латинская Америка. — 2000. — № 8.

*Дабагян Э.С.* Выборы в Аргентине. Перонист остается на вершине власти / Э.С. Дабагян // Латинская Америка. — 2003. — № 8.

*Дабагян Э.С.* Аргентина: векторы перемен / Э.С. Дабагян // Латинская Америка. — 2004. — № 5.

*Казаков В.П.* Политическая история Аргентины XX века : учеб. пособие / В.П. Казаков. — М., 2007. Латинская Америка и Карибы: политические институты и процессы / В.П. Андропова, В.А. Бородаев, И.М. Булычев, Т.Н. Владимирская. — М., 2000.

*Романова З.И.* Аргентина: смена экономического курса. Каковы истоки и характер? / З.И. Романова // Латинская Америка. — 1991. — № 2.

*Романова З.* Аргентина в лабиринте рыночно-либеральных проблем / З. Романова // Мировая экон. и междунар. отнош. — 2002. — № 10.

*Рукомеда Р.* Аргентина потрапляє в шторм. Повчальна історія економічного краху / Р. Рукомеда // Політика і час. Україна в міжнар. відносинах. — 2002. — № 3.

*Ткач О.І.* Повчальний досвід Аргентини. Дещо про шляхи досягнення нею політичної та економічної стабільності / О.І. Ткач // Трибуна. — 2009. — № 1/2.

*Шокина И.Е.* Становление правового государства / И.Е. Шокина // Латинская Америка. — 1994. — № 6.

*Щербакова А.Д.* Аргентина: новые ориентиры внешней политики / А.Д. Щербакова // Латинская Америка. — 2007. — № 12.

*Щербакова А.Д.* Аргентина в погоне за ядерным статусом / А.Д. Щербакова // Латинская Америка. — 2008. — № 11.

*Яковлев П.П.* Об “эффекте джаза”: мировой финансовый кризис и реакция Буэнос-Айреса / П.П. Яковлев // Латинская Америка. — 2008. — № 12.

*Яковлев П.П.* Аргентина: цикл иллюзий и разочарований / П.П. Яковлев // Латинская Америка. — 2002. — № 5.

*Яковлев П.* Пути модернизации: аргентинский опыт / П. Яковлев [Эл. ресурс]. — Режим доступа: [www.perspektivy.info/oykumena/amerika/puti\\_modernizacii\\_argentinskij\\_opyt\\_2010-02-24.htm](http://www.perspektivy.info/oykumena/amerika/puti_modernizacii_argentinskij_opyt_2010-02-24.htm)

*Яковлева Н.М.* Женское лицо аргентинской политики / Н.М. Яковлева // Латинская Америка. — 2010. — № 3.

---

---

## МЕКСИКАНСЬКІ СПОЛУЧЕНІ ШТАТИ

На сучасній міжнародній арені існують держави, які називають “країнами-гігантами, що йдуть вгору”. Серед них виокремлюють “перший ешелон” — Бразилія, Росія, Індія, Китай, Південно-Африканська Республіка, і “другий” — Пакистан, Індонезія і Мексика. Основними критеріями такої градації виступають кількісні параметри: площа, людські й природні ресурси, розміри ВВП, темпи економічного розвитку, що, як правило, перевищують темпи зростання “старих” індустриально розвинених держав. Мексика перебуває в першій дюжині країн за обсягом ВВП, а за обсягами зовнішньої торгівлі — на восьмому місці. В неї шосте місце у світі за видобуванням нафти. Хоча ці запаси мають тенденцію до зменшення, вона має інші багаті природні ресурси, завдяки яким країна, з одного боку, за рівнем життя й розвитку людського капіталу, якістю своїх інститутів випереджає інші латиноамериканські країни з низькими прибутками, а з іншого — знаходиться далеко позаду від передових країн за середніми показниками. В середині самої Мексики спостерігається значна нерівність як між окремими верствами населення, так і цілими регіонами. Тобто це країна у вищій мірі нерівних можливостей, яка наприкінці першого десятиріччя XXI ст. перебуває в періоді дестабілізації всіх сфер життєдіяльності.

З 1940-х років у країні діяла традиційна модель державного капіталізму. Проте світова економічна криза початку 1980-х років підвела під нею ризик. У 1983 р. в Мексиці було оприлюднено Національний план розвитку на 1983—1988 рр., неоліберальний за суттю, проте закамупльований традиційною фразеологією про



необхідність зміцнення провідної ролі держави в економіці. Ця роль подавалася як головний фактор у “забезпеченні вільного функціонування законів ринку”. Таким чином, у 1983 р. під керівництвом 32-го президента Мексики Мігеля де ла Мадріда Уртадо (1982—1988 рр.) та його уряду країна розпочала перехід від закритої економіки до однієї з найбільш відкритих у світі.

В країні, де національний капітал звик жити під надійним захистом “держави-покровительки”, різкий перехід до лібералізації ринку виявився досить болісним. Зокрема, держава скоротила витрати і припинила виплати дотацій малопотужним приватним національним підприємствам. Це призвело до масового закриття середніх та дрібних виробництв (у 1986 р. кожні три дні закривалася в середньому одна фабрика), внаслідок чого зросло безробіття, на національне лихо перетворилася інфляція.

У 1988 р. президентську посаду зайняв відносно молодий та енергійний політик Карлос Салінас де Гортарі (1988—1994 рр.) — відданий прихильник неолібералізму, який головним своїм завданням вважав боротьбу з “раковою пухлиною мексиканського суспільства” — інфляцією. Заради цього він вважав за необхідне продовження структурних змін шляхом оздоровлення державного бюджету, зниження неперіоритетних витрат, роздержавлення та приватизації, стимулювання конкуренції на внутрішньому ринку, масового залучення іноземних інвестицій та використання інші неоліберальних заходів. Наприкінці його перебування на президентській посаді макроекономічні показники помітно покращилися у порівняно з попереднім десятиріччям: у 1994 р. рівень інфляції становив 7 % проти 52 % у 1988 р.; зовнішній товарообіг зріс у 3,3 разу; в країну масово пішли іноземні інвестиції, що становили до 40 % усього обсягу, який припадав на Латинську Америку; почалося зростання економіки. Збільшення надходжень дало змогу запустити Національну програму солідарності (Пронасол) — програму допомоги найбільш бідним прошаркам населення, та інші соціальні програми. Проте вони не змогли нейтралізувати соціальні збитки від неоліберальної модернізації. Зростання чисельності бідних становило в середньому до 1,5 млн осіб щорічно. Це посилювало соціальну напруженість у суспільстві, що виявлялась у поширенні руху незадоволених результатами реформ. При цьому слід мати на увазі, що одним із постійних соціально-політичних феноменів у Латинській Америці був і залишається політичний радикалізм, який виникає зрештою в різноманітних формах — від індивідуального терору до масових повстань.

У ніч з 31 грудня 1993 р. на 1 січня 1994 р. в країні стався “політичний землетрус”: у найпівденнішому і найбіднішому штаті Чьяпас тисячі озброєних повстанців з так званої Сапатистської армії національного визволення захопили кілька муніципалітетів, вимагаючи землі, роботи, житла, нормального харчування, демократії, справедливості й миру. Головною рушійною силою виступили індіанці тохолабаль, які ще у 1987 р. висунули вимогу конституційної автономії, проте не одержали її. 1 січня 1994 р. починала діяти НАФТА — Північноамериканська угода про вільну торгівлю між США, Мексикою і Канадою. Повстанці своїм виступом намагалися тому завадити, оскільки вважали, що цей договір стане “смертельним вироком” для індіанців, оскільки потягне за собою масове безробіття й вимирання населення. Також висувалася вимога відставки президента і формування тимчасового уряду з метою проведення дійсно демократичних виборів у серпні 1994 р.

Першою реакцією уряду на цей виступ стала заява, в якій говорилося, що виступ, ініційований екстремістським озброєним угрупованням, спровокований національними та іноземними терористами, а тому треба виявити і покарати винних. Проти повстанців, які кілька днів утримували захоплені міста, було спрямовано частини регулярних військ, завдяки чому вдалося змусити партизан відступити в гори. Перед загрозою затягування конфлікту, а також зростання негативного міжнародного резонансу уряд пішов на мирне врегулювання, заявивши про припинення вогню з 12 січня та амністію повсталим. Були відправлені у відставку міністр внутрішніх справ і вище керівництво штату. Сформована урядом Комісія з мирного врегулювання і примирення добилася 24 січня укладення угоди між двома сторонами, погоджуючись на вимоги заколотників, крім тих, що стосувалися відставки президента і формування тимчасового уряду. Були створені комісії з питань комплексного розвитку й соціальної справедливості індіанських народів.

Далі уряд здійснював соціальні програми паліативного<sup>1</sup> характеру, намагаючись підвищити рівень життя індіанців у Чьяпасі і таким чином звести нанівець причини, що виправдовують подальше існування Сапатистської армії національного визволення (вона налічує у своїх лавах не один десяток тисяч осіб, 56 військових баз в індіанських районах штату). Існування по-

---

<sup>1</sup> Паліативний — (лат. *pallio* — прикривати, згладжувати, фр. *palliatif* — напівзахід) — те, що має характер напівзаходу, приносить лише тимчасове полегшення, проте не вирішує проблему повністю.

встанського руху за умов поглиблення при модернізації соціальних проблем створює постійну загрозу політичній стабільності. Кожний акт насильства, що має місце в країні, змушує мексиканців звертати погляди до штату Чьяпас, побоюючись можливих збройних виступів також і в інших районах, особливо в періоди економічних та політичних криз.

Основою соціальної напруги в цьому і не тільки в цьому штаті є глибока прірва між абсолютною злиденністю індіанців і селян<sup>1</sup>, з одного боку, та величезним багатством невеликої групи поміщиків-тваринників, власників величезних екстенсивних господарств, працюючих на експорт, з іншого. Об'єднуючись із розбагатілими місцевими чиновниками, вони намагаються витіснити індіанців із найбільш родючих земель. Кошти, які надходили до штату за програмою Пронасол, потрапляючи до рук місцевої еліти, не покращували умови існування індіанців. Така ситуація тільки посилювала радикалізацію мас, їх об'єднання аж до воєнізованих груп. Уряди і досі, з одного боку, активно використовують соціальну риторичку, стверджуючи, що працюють насамперед в інтересах бідних людей, заради покращення їхнього життя, а з іншого, зберігають мілітаризацію зони конфлікту. Основним інструментом нейтралізації конфлікту вважаються фінансові впливання в інфраструктуру. Зведення проблеми до її соціально-економічного аспекту і невизнання культурних прав індіанців, у тому числі на автономію<sup>2</sup>, не зможуть гарантувати збереження інституту общини, необхідної для виживання та звичного існування корінних народів. В результаті політики уряду корінне населення індіанських регіонів інтегруватиметься в домінуюче суспільство, але, як і раніше, займатиме в ньому маргінальне становище, зумовлене дискримінацією і складнощами при адаптації до чужої культури.

---

<sup>1</sup> Ч'япас, разом зі штатами Оахаке, Герреро і Юкатан, є штатом, що найбільш страждає від голоду: в 56 % сільських родин має місце недоїдання серед дітей віком до 5 років.

<sup>2</sup> Беручи до уваги право народів на самовизначення на підставі реальної або передбачуваної культурної ідентичності в поєднанні з економічними або соціальними факторами, автономію можна вважати припустимим для суспільства з етнокультурними суперечностями рішенням, що гарантує права різних етнічних груп на відносну незалежність у межах держави, частиною населення якої вони є. Проте проблема полягає в тому, що конституційне визнання індіанських автономій може призвести до втрати державного контролю над землями і природними ресурсами на індіанських територіях та стати перешкодою для здійснення великих неоліберальних проектів.

Крім повстання у Чьяпасі у 1994 р. сталася ще одна подія, яка дестабілізувала ситуацію в країні. 23 березня було вбито кандидата у президенти від правлячої Інституційно-революційної партії (ІРП) Луїса Дональдо Колосіо. Мексиканська біржа відреагувала падінням на останнє місце за прибутковістю операцій у списку 24 головних бірж світу. Падіння акцій підприємств призвело до серйозних фінансових втрат останніх і перекачування коштів з акціонерного ринку на ринок цінних паперів з фіксованими прибутками, а також відплив капіталів з країни. Наприкінці 1994 р. в країні на повну лютувала економічна криза.

Звичайно, не повстання і не вбивство призвели до неї, вона визрівала давно, адже національна економіка виявилася вразливою. Її “відкриття” здійснювалося без урахування рівня продуктивності праці і конкурентоспроможності місцевих підприємств, що призвело до різкого зростання імпорту (від 12 млрд дол. у 1987 р. до 50 млрд дол. у 1993 р.). Імпортній експансії також сприяла антиінфляційна економічна політика, пов’язана з підтриманням завищеного курсу національної грошової одиниці песо до американського долара. Різке зростання конкуренції з боку імпортової продукції без відповідної промислової політики з боку держави призвело до витіснення національної продукції з вітчизняного ринку, зниження ділової активності та стагнації виробництва. Без необхідної модернізації виробництва експортний потенціал його знизився, а зовнішньоторговельний дефіцит зріс, покриття його все більше відбувалося за рахунок зовнішнього фінансування.

Паралельно здійснювалася широка приватизація й лібералізація економіки задля забезпечення довіри з боку іноземних інвесторів, що створювало велику залежність від зовнішнього фактора. У структурі ж іноземних капіталовкладень переважали портфельні інвестиції, які здебільшого спрямовувалися не на розвиток виробництва, а на спекулятивні фінансові оборудки. Масове надходження іноземного капіталу збільшувало зовнішні борги держави, а також витрати на їх обслуговування, що не могло не впливати на загальний стан економіки. Шукаючи необхідні кошти, держава скорочувала витрати на соціальні цілі, а підприємці задля підвищення конкурентоспроможності заморожували зарплати. Внаслідок цього знизився життєвий рівень населення та якість робочої сили. Скорочення споживчого попиту негативно впливало на виробництво, підриваючи здатність економіки до самофінансування.

Криза розвивалася за такою схемою: масова втеча капіталів обвалила фінанси, а потім економіку країни. За цим послідували девальвація національної валюти, масові банкрутства місцевих підприємств і банків, загроза дефолту й повного колапсу економіки, злет інфляції і втрата широкими верствами населення своїх заощаджень, термінове одержання великомасштабної допомоги від міжнародних фінансових установ і країн-донорів, загострення проблеми зовнішнього боргу та ін.

**1 грудня 1994 р.** на посаду президента заступив **Ернесто Седільо (1994—2000 рр.)** — 42-річний доктор економічних наук, який раніше працював міністром освіти, а потім фінансів. Йому висловили свою підтримку 50,1 % учасників виборів. Це був технократ, відданий ідеям неолібералізму. В його уряді залишилася значна частина кадрів попереднього складу, — зайве свідчення наступності не тільки курсу, але й його виконавців. У перших виступах в ролі президента **Е. Седільо** висловив рішучість виконати передвиборчі зобов'язання, покращити матеріальне становище населення, збільшити державні асигнування на освіту та охорону здоров'я, здійснити ревізію фінансової системи з метою встановлення “справедливого порядку”. Однак **29 грудня** у присутності журналістів він мав визнати глибину кризи і прийняв відставку міністра фінансів. Перша державна програма екстрених заходів, спрямованих на вихід із кризи, з'явилася в засобах масової інформації **3 січня 1995 р.** Витримана в дусі неоліберальних рецептів фінансової стабілізації, вона передбачала скорочення зовнішньоторговельного дефіциту до прийнятних розмірів у короткий термін; відновлення рівноваги між основними агрегатними показниками<sup>1</sup> для наступного поживлення економічної активності; згладжування інфляційних наслідків девальвації.

У **січні** також було укладено “Угоду про союз заради подолання надзвичайного економічного стану” між представниками уряду, підприємницьких кіл і профспілок. У ній передбачалося поступове підвищення цін, заморожування зарплат, скорочення державних витрат, платіжного дефіциту, продовження процесу приватизації, до якого підключалися залізниці, морські термінали й летовища. **9 березня** того ж року з'явилася “Програма надзвичайних заходів з подолання економічної кризи”, яка містила такі рестрикційні заходи: збільшення податку на додану вартість з 10 до 15 %, збільшення цін на продукцію державного сектору

---

<sup>1</sup> Показники грошової маси, побудовані як сума її різних компонентів.

— бензин та електроенергію, зменшення державних витрат тощо. Невдовзі реальна заробітна плата зменшилась на третину, а рівень безробіття зріс з 4 до 8 %.

Мексика звернулася за допомогою до міжнародних фінансових організацій, а також урядів інших держав. Ті, побоюючись розростання кризи та поширення її на інші країни, швидко відгукнулися. Вже в лютому у Вашингтоні оформили надання кредиту у 20 млрд доларів, МВФ надав приблизно 18 млрд, центральні банки Європи та Японії — 10 млрд. До програми кредитної допомоги підключились іноземні комерційні банки, деякі країни Латинської Америки. Загальна сума не мала на той час прецедентів у світовій практиці — 52 млрд доларів. Завдяки комплексу заходів уряду Е. Седільо вдалося переломити ситуацію: вже у 1996 р. економічне зростання становило 5,2 %, а в наступному — 7 %. Його локомотивом стала обробна промисловість, особливо такий її специфічний сектор, як “макіладорас” — складальні підприємства, які спеціалізуються на складних видах продукції — автомобілях, електропобутовій техніці, електронній апаратурі та ін. Такі підприємства здебільшого знаходяться у прикордонній зі США території і виконують замовлення великих іноземних компаній. Проте у своїй останній щорічній доповіді конгресу Е. Седільо заявив, що мине ще 20 років “відновлення”, перш ніж мексиканці відчують його результати на своїй кишені. Звичайно, подібна сумна перспектива не давала підстав правлячій партії, від якої висувався Е. Седільо, далі розраховувати на підтримку населення, сильно постраждалого від її неоліберального курсу.

Одним із наслідків лібералізації економіки є лібералізація політики, тобто перехід від формальної демократії до реальної. У Мексиці в політичній культурі мало місце таке суттєве явище, що і виявляло формальність її демократії. З одного боку, існували парламентаризм і багатопартійність, діяв Основний закон, президенти не прагнули вдруге балотуватися або реформувати Конституцію під таке бажання, а після завершення своєї каденції відходили в тінь і навіть не займали високих посад, не здійснювали ніяких впливів на політичні процеси. Проте з іншого, майже 70 років у політичній системі домінуючі позиції займала Інституційно-революційна партія (ІРП). У 1929 р. склалася політична система, заснована на монополії цієї партії, що фактично злилася з державним апаратом, з сильною виконавчою владою в особі президента і переважанням відносин корпоративізму та патерналізму. Партія спиралася на жорстке президентське правління. А гегемонія однієї партії — це авторитарний механізм панування.

Тобто по суті, в країні тривалий час існував авторитарний режим. Тривале становище ІРП як правлячої забезпечувалося тим, що глава держави, який готувався до здачі мандата, сам намічав наступника з найближчого оточення. Далі процедура зводилася до технічних деталей. Визначена за допомогою “технології вказівного пальця” (“дедасо”) кандидатура у більшості випадків урочисто й одногосно затверджувалася з’їздом партії. Потім з використанням адміністративного ресурсу проводились вибори, які завершувалися обранням наміченого кандидата.

Проте поступово, особливо під впливом курсу неолібералізму, мексиканське суспільство зазнало значних соціальних трансформацій. Технологічна модернізація, децентралізація виробництва, поширення невеликих підприємств та надомництва мали наслідком збільшення чисельності незалежних працівників і власників. Збільшувалася кількість інженерів, середнього технічного персоналу, кваліфікованих робітників, банківських службовців, менеджерів — нових середніх міських верств. Зростання безробіття, з одного боку, приводило до збільшення населення, зайнятого в неформальній економіці, а з іншого — до посилення маргіналізації, що тягло за собою масову злиденність міста й села. Збільшення майнової нерівності й соціальні зсуви в цілому вплинули на суспільну психологію і поведінку. На порядку денному постала необхідність реформування політичної системи відповідно до нових життєвих реалій.

У самій правлячій партії виникали опозиційні угруповання, здебільшого через незгоду з неоліберальним курсом і прагнення реформ. Часом учасники таких груп виходили зі складу Інституційно-революційної партії, вступаючи до інших партій, або створюючи нові. Так сталося, наприклад, із Куаутемоком Карденасом. Він був одним із лідерів “Демократичного руху” в ІРП, потім вступив до Справжньої партії мексиканської революції, яка висунула його кандидатом у президенти країни. Але, зазнавши поразки на виборах 1988 р., він залишив її і створив нову Партію демократичної революції (ПДР) — основну лівоцентристську партію сучасного політичного спектру Мексики.

На виборах 1988 р. правляча партія одержала значно менше місць у конгресі, ніж раніше: у неї виявилось 52,6 % депутатських мандатів тоді як ліві вибороли 27,2 %, а праві — 20,2 %. При чому, і ліві, і праві прагнули подолати монополію ІРП на владу: відділити її від державного апарату, досягти розділення законодавчої, виконавчої та судової гілок влади, надати більшої самостійності місцевій владі, в першу чергу муніципій. У середині

лютого 1991 р. представники найбільших опозиційних партій підписали “Національну угоду в ім’я демократії”. Під документом поставили підписи керівники Партії демократичної революції, найстарішої в країні право-центристської Партії національної дії (ПНД), інших організацій як правого, так і лівого спрямування. Такий незвичний альянс лівих і правих зумовлювався розумінням того, що жодна з опозиційних партій самостійно неспроможна похитнути тверді позиції ІРП. Але в цілому угода переслідувала суто тактичні цілі і не розраховувалась на тривалу перспективу через надто різні програмні завдання та соціальні бази. Не тільки політичні партії, а й різного роду громадські організації й рухи активно виступали з ініціативами широкого обговорення в країні самого характеру політичної реформи держави. Дебати відбувалися в різних формах: і в парламенті, і на семінарах у парку Чапультепек за участю відомих вчених та експертів, керівників партій, депутатів і представників влади. Певною мірою більшої змагальності в діяльності політичних партій, особливо щодо участі у виборчих процесах, сприяли деякі конституційні зміни 1989—1990, 1993 і 1994 рр. Проте їх було явно недостатньо.

Суттєвішою виявилась виборча реформа 1996 р., одним з ініціаторів якої виступив президент Е. Седільо. За прийнятим у жовтні того року виборчим законом, Федеральний виборчий інститут у своїй діяльності з координації виборчого процесу і фінансування всіх його ланок визнавався повністю автономним як від виконавчої влади, так і від політичних партій. Чітко визначались умови фінансування партій, що брали участь у виборах: державне і приватне у пропорції 90 до 10. Створювалися механізми захисту виборчих прав громадян, рівні умови для участі політичних партій і проведення прозорих та чесних виборів.

У липні 1997 р. в обстановці активізації громадянського суспільства в Мексиці відбулися федеральні й місцеві вибори, в результаті яких повністю оновились палата депутатів і чверть сенату<sup>1</sup>, а також відбулися зміни на місцевому рівні. ІРП одержала 40 % голосів, втративши абсолютну більшість у палаті депутатів. Хоч нове співвідношення сил стало таким, що жодна з партій поодиноці не мала кваліфікованої більшості для проведення тих чи інших рішень і потребувала об’єднання своїх зусиль з іншими, відбулася суттєва зміна між законодавчою і виконавчою гілками

---

<sup>1</sup> Парламент — Союзний Конгрес Мексики, що складається із Сенату і Палати депутатів.



влади. Стався поворот до незалежної від уряду діяльності палати депутатів. Запрацював механізм руху в бік розділення й рівності влад. Розвиток демократичних процесів знизу, як у суспільстві, так і в партіях, створив передумови для змінюваності влади в країні на всіх рівнях. Це яскраво продемонстрували загальні вибори 2 липня 2000 р.

До них Мексика підійшла із більш досконалою виборчою системою, яка створювала умови для ефективної електоральної конкуренції. Конкурентоспроможність двох основних опозиційних партій — правої Партії національної дії й лівоцентристської Партії демократичної революції — піднялась до такого рівня, що вони виявилися здатними кинути виклик правлячій партії. Змінилися настрої у суспільстві: серед електорату переважали ті люди, які втратили багаторічну боязнь серйозних політичних змін, навпаки — прагнули їх. Особливо це стосувалося молоді.

Розуміючи такі настрої, кандидат від Партії національної дії<sup>1</sup> **Вісенте Фокс** назвав свій передвиборчий блок Альянсом за зміни, куди разом із ПНД увійшла Екологічна зелена партія Мексики. Партія, від якої висувався **В. Фокс**, завоювала собі репутацію традиційного опозиціонера і політичної сили, здатної реально протистояти правлячому державно-партійному блоку в його неоліберальній діяльності, що викликало сильне невдоволення широких верств населення. Неоліберальні реформи та їх архітектори дискредитували себе перед пересічними виборцями, які так і не дочекалися поліпшення свого становища. Протест виливався у страйки, збройні виступи, а також передачу голосів опозиції.

Серед 5 претендентів на президентське крісло голоси розподілилися так: за **Вісенте Фокса** — 16 млн (42,5 % голосів), за **Франсіско Лабастіда** від ІРП — 13,6 млн (36,1 %), **Куаутемока Карденаса** від ПДР — 6,2 млн (16,6 %). **Хільберто Рінкона Гальярло** від Партії соціальної демократії та **Мануель Камачо Соліс** від Партії демократичного центру одержали відповідно 1,6 і 0,5 % голосів. Втім результати парламентських і губернаторських виборів, які проходили в той же час, показали, що голоси віддавалися саме **В. Фоксу**, а не його партії. Якщо розрив між ним та представником ІРП становив 2,4 млн голосів, то між двома партіями такого розриву не відбулося; навпаки, ІРП одержала на одне депутатське місце більше. Але перемога опозиційного кандидата у виборах на

---

<sup>1</sup> Хоча в ній постійно точилася боротьба між консервативно-ліберальною і християнсько-демократичною течіями, остання на той час взяла гору.

вищу посаду в державі свідчила про закінчення сімдесятирічної монополії на владу Інституційно-революційної партії.

Результати виборів зміцнили тенденцію до формування трипартійної системи, яка обіймала разом із ІРП та ПНД лівоцентристську ПДР при тому, що кілька невеликих партій зберегли представництво у федеральному парламенті та на місцях. Нова розстановка змінила співвідношення сил між законодавчою і виконавчою гілками влади. Таким чином, у Мексиці плавно, за широкої участі громадянського суспільства, було демонтовано президентський конституційно-авторитарний режим, що не мав аналогів у Латинській Америці. Здійснився перехід від монополії однієї партії до справжньої багатопартійності.

Не можна заперечувати, що велике значення мала особиста харизма, енергійність й твердість **В. Фокса**, його ораторський талант, який яскраво проявився у виступах перед масовою аудиторією, що вигідно вирізняло його від надто невиразного **Ф. Лабастіди** та флегматичного, завжди сумного **К. Карденаса**. Досвід цих виборів ще раз продемонстрував: після того, як комуністична альтернатива дискредитувала себе перед світовою громадськістю, пересічний виборець ставить на перше місце не політичні програми, які зазвичай мало чим відрізняються, на його погляд, одна від одної, а особисті симпатії до того чи іншого кандидата. Конкретні обіцянки в найближчий час покласти край криміналу, корупції в державному апараті, збройному конфлікту в Чьяпасі тощо простим мексиканцям виявилися зрозумілишими, ніж глибокодумні розмірковування його конкурентів відносно подолання кризових явищ, розв'язання складних соціальних проблем тощо.

**В. Фокс** сам себе висунув кандидатом у президенти, не чекаючи відповідного рішення керівництва ПНД, пізніше змушеної це зробити внаслідок високого рейтингу претендента. Після перемоги новий президент підтвердив, що країною керуватиме він, а не партія. Зі свого боку, партійне керівництво підтвердило, що не буде нав'язувати новому президенту свої критерії, а також вимагати будь-якої квоти партійного представництва в кабінеті міністрів. ПНД не стала правлячою партією в повному розумінні слова не тільки через дистанційованість **В. Фокса**, але й через недостатність впливу в конгресі, в органах місцевої влади. Тому вона була змушена до співпраці з іншими політичними силами заради закріплення та розширення свого впливу.

З початку своєї діяльності **В. Фокс** проголосив націленість на реалізацію ідей "економічного гуманізму" — поєднання ринко-

вих механізмів із державним регулюванням у соціальній сфері. На перший план висувалася комплексна реформа державних інститутів — законодавчої, виконавчої і судової гілок влади, системи федеральних і національно-етнічних відносин, фінансово-податкової й соціальної сфер та ін. Президент закликав суспільство, всі політичні партії до національної згоди заради успішної реалізації цієї реформи. Процес політичного оновлення включав такі заходи, як прийняття закону про права й культуру індіанського населення<sup>1</sup>, закону про право мексиканців, що живуть у містах США, брати участь у виборах президента Мексики, реорганізація силових структур і розділення їх функцій тощо. Особливе значення мало прийняття закону про транспарентність<sup>2</sup> і доступ до інформації та створення на його основі Вищої аудиторської служби Федерації. Відповідно до нього передбачалося суворе покарання чиновників за умисне приховування або знищення інформації. Документ надавав можливість будь-якому громадянину відслідковувати зарплату чиновників, стежити за виконанням бюджету, ліцензійною діяльністю держави та іншими параметрами роботи адміністрації. На основі цього закону створювалося контрольне управління з боротьби із корупцією.

Разом з тим ключові, пріоритетні для країни реформи державних інститутів не були реалізовані. Як і в інших державах, де старий режим поступався місцем новому, він натрапив у Мексиці на неабиякі труднощі. Важливою перешкодою виявилось те, що Партія національної дії не мала парламентської більшості, в результаті чого переважна частина життєво важливих реформ, таких як податкова або закон соціального забезпечення, приймалися в урізаному вигляді. Інші — трудовий кодекс, закон про модернізацію електроенергетики тощо, — парламент взагалі відхилив.

У цілому, проголошене просування до правової соціальної держави не підкріплювалося системою механізмів його здійснення. Це дало підстави опонентам із ІРП звинуватити уряд **В. Фокса** в некомпетентності, інертності, неефективності та відсутності дієвого національного проекту. Президент був змушений визнати помилки свого уряду, які полягали насамперед у недостатній взаємодії між виконавчою та законодавчою гілками влади, невір-

---

<sup>1</sup> Під час обговорення цього закону в парламенті внесено низку правок, які обмежили сферу його дії, проте на його основі було створено Комісію розвитку індіанських народів, а частка бюджету на розвиток індіанських общин постійно збільшувалася.

<sup>2</sup> Достовірність, ясність і можливість легкої перевірки відомостей про будь-що, відсутність секретності.

шеності низки соціальних питань тощо. Знов закликавши суспільство до діалогу, він наголосив, що тільки спільними діями держави та громадянського суспільства можна досягти мети побудови правової демократичної держави.

Разом з тим у суспільстві міцніла тенденція неприйняття неоліберальної моделі модернізації, яка становила сутність діяльності адміністрації **В. Фокса**. Невдоволення відчувало все більше й більше людей, як незаможних, так і заможних. Зростали протестні настрої, що виявлялися і у виникненні нових рухів та виступів, і у поширенні дискусій. Проходили конференції підприємців, губернаторів, зустрічі журналістів і депутатів із запрошенням відомих вчених та політиків. У громадській думці міцнішало переконання: змінити характер процесу модернізації можливо, лише повернувши його в бік національного інтересу — нової моделі розвитку із соціальним наповненням за участі громадянського суспільства в національних проектах, у тріаді “ринок — суспільство — держава”. Головною соціальною метою визначено подолання бідності, що вимагає підвищення ролі держави як основи керованості, бо ринкових механізмів не достатньо для того, щоб забезпечити рівновагу між макроекономічними, інституціональними та соціальними структурами. В Латинській Америці і в усьому світі очікували, що Мексика приєднається до “лівого повороту”, рушить шляхом глибоких, заснованих на національних традиціях демократичних перетворень, в яких поєднувалися б ефективність і конкурентоспроможність економіки з більш справедливим розподілом прибутків. У такій складній обстановці наближалися загальні вибори<sup>1</sup> 2006 р.

Першим про свій намір балотуватися на президентську посаду заявив **Феліпе Кальдерон Інохоса** — представник традиційного консервативного крила ПНД, колишній міністр енергетики в уряді **В. Фокса**, директор Національного банку розвитку, депутат парламенту. Він однозначно висловився за продовження курсу неоліберальних реформ. Дещо згодом у передвиборчі перегони вступив мер Федерального округу (місто Мехіко) **Андрес Лопес Обрадор** — лідер ПДР. З самого початку він користувався високою довірою населення, яка значною мірою зумовлювалась активною реалізацією в столиці низки соціальних програм — вдосконалення інфраструктури, будівництво шкіл, грошова допомога старим, інвалідам, самотнім матерям тощо. Він очолив ліво-

---

<sup>1</sup> Обрання президента, повного складу Конгресу (128 сенаторів і 500 депутатів нижньої палати), законодавчих зборів штатів, муніципалітетів і частини губернаторів.

центристську виборчу коаліцію “За добробут усіх”. Впродовж дворічної передвиборчої кампанії він обстоював як головне завдання подолання бідності, виступав за посилення регулюючої ролі держави і створення змішаної економіки як основи її незалежного розвитку, проти приватизації ключових галузей. Разом з тим не відкидався ліберальний ринковий курс як такий, але за умови рівноваги між ринком і державою.

Хоч на посаду президента було зареєстровано п’ять кандидатів, саме **Л. Обрадор** мав найвищий рейтинг серед них. Але він ненабагато відірвався від **Ф. Кальдерона**. Це свідчило про те, що суспільство в цілому розділилося між двома проектами майбутнього розвитку: ліберальним і лівоцентристським. Перший передбачав продовження неоліберального курсу, спрямованого на оновлення державних інститутів, зміцнення безпеки та модернізацію економіки з посиленням соціальної складової. Другий — радикальні реформи на основі зміни моделі економічного й соціального розвитку, спрямовані на скорочення соціальної нерівності<sup>1</sup> й бідності. Першому віддавали перевагу в основному забезпечені прошарки населення промислово розвиненої Півночі. Другому — малозабезпечені верстви переважно слабо розвиненого Півдня<sup>2</sup>.

**2 липня 2006 р.** вибори пройшли у спокійній обстановці. В них взяли участь 41,8 млн осіб, або 58,5 % тих, хто мав на те право. За офіційними результатами, на **6 липня Ф. Кальдерон** набрав 35,89 % голосів. **Л. Обрадор** — 35,31 %, різниця становила 0,58 %, тобто 243 930 голосів. Третім став кандидат від ІРП **Р. Мадрасо** — 22,26 % голосів. Два останніх місця принесли претендентам на президентство у сукупності трохи більше 3 %. **Л. Обрадор** не погодився з результатами голосування, заявивши, що “у мексиканського народу вкрали перемогу”, і звернувся до Виборчого трибуналу судової влади Федерації, наполягаючи на перерахунку бюлетенів у зв’язку з порушенням — підтасовуванням під час виборів. Комісія за участі представників усіх зареєстрованих партій провела частковий перерахунок бюлетенів — 9 % виборчих урн у 149 виборчих округах. Перевірка проходила у складній політичній обстановці постійних мітингів, маніфеста-

<sup>1</sup> На **2008 р.** 10 мільярдерів Мексики тримали у своїх руках 10,2 % ВВП (96 млрд дол.), а приблизно половина населення перебувала у стані бідності і навіть злиденності. Далі ситуація виявила тенденцію до посилення.

<sup>2</sup> Південні штати Мексики за індексом людського розвитку перебувають на рівні країн Екваторіальної Африки.

цій і маршів на підтримку **Л. Обрадора**. Ті події одержали назву “революції кактусів”. Через знайдені недійсні бюлетені, а також неточності при підрахунку голосів, поданих як за одного, так і за іншого кандидата, було встановлено, що **Ф. Кальдерон** переміг із перевагою у 0,57 % голосів, про що Виборчий трибунал оголосив **29 серпня**.

Незгода **Л. Обрадора** виявилася в організації на основі коаліції “Добробут для всіх” Широкого прогресивного фронту, який він очолив сам. Цілями цього об’єднання стали: проведення Установчої асамблеї за участі не менш ніж 1 млн осіб, обрання і проголошення його “законним президентом”, затвердження тіньового уряду, розпуск парламенту та обрання нового, в якому, як передбачалося, лівоцентристські сили одержать конституційну більшість, необхідну для проведення радикальних демократичних перетворень. Ця програма була названа “мирною демократичною революцією”.

**20 листопада 2006 р.**, в річницю початку Мексиканської революції **1910—1917 рр.** на майдані Конституції (Сокало) Установча асамблея прибічників Широкого прогресивного фронту проголосила **Л. Обрадора** “законним президентом”. Він прийняв присягу і виступив із програмою діяльності свого уряду. Це викликало неоднозначну реакцію серед політикуму та громадськості, оскільки продовження протестних дій та їх радикалізація розглядалися як такі, що можуть штовхнути Мексику в хаос, тоді як у складній перехідній ситуації необхідні стабільність і керованість. Як показали соціологічні опитування, лише 26 % мексиканців підтримали **Л. Обрадора**, тоді як 67 % засудили його дії. Із соціально орієнтованого лідера, якого підтримувала половина мексиканського суспільства, він перетворився в радикального і негнучкого маргінального ватажка, коефіцієнт корисної дії якого почав знижуватися. До кінця **2007 р.** було втрачено незаперечне лідерство серед лівих сил, а також значна частина прибічників. Спроби підняти народні маси, захопити вулицю, перекрити дорожній рух на основних магістралях Мехіко розцінювалися громадськістю радше діями проти народу, ніж проти уряду. Навіть у самій команді **Л. Обрадора** не спостерігалось одностайної підтримки подібних акцій.

Отже, Мексика була дуже близька до того, що представник лівих сил міг стати її президентом, проте цього не сталося. Причини тому різні, а саме:

1) праві сили країни, усвідомлюючи таку можливість, мобілізували всі свої ресурси, у тому числі фінансові, адміністративні та інформаційні, аби подібна перспектива не реалізувалась;

2) ліві сили, будучи повністю переконаними у своїй перемозі, припустилися деяких тактичних помилок, зокрема дозволили собі категоричні висловлювання, що зачіпали інтереси впливових соціальних сил;

3) лівими недостатньо активно проводилася робота серед 18—20 % електорату, який до останнього дня не визначився зі своїми перевагами, тоді як прибічники **Ф. Кальдерона** не знехтували можливістю впливати на цей контингент;

4) не було єдності серед лівих, зокрема напередодні виборів лідер Сапатистської армії національного визволення субкоманданте **Маркос** виступив з критикою на адресу **Л. Обрадора**;

5) жіночий електорат через свою відому консервативність підтримав більш передбачуваного, на їхній погляд, **Ф. Кальдерона**.

Урочисту церемонію офіційної передачі влади новообраному президенту **1 грудня 2006 р.** зіпсував політичний скандал. **28 листопада** велика група депутатів від ПДР зайняла трибуну і значну частину зали пленарних засідань палати мексиканського парламенту, де вони традиційно відбуваються. Між ними і депутатами ПНД спалахнули сутички, на три доби залу заблокували два угруповання, а навколо будівлі розмістилися підрозділи морської піхоти. **1 грудня** о 9-й годині 45 хвилин **Ф. Кальдерон** все ж увійшов до зали в оточенні офіцерів генерального штабу та гвардійців елітного підрозділу, під аплодисменти депутатів своєї партії й вигуки обурення депутатів ПДР піднявся на трибуну. Впродовж п'яти хвилин він прийняв триколірну президентську стрічку, самотійно одягнув її, не дочекавшись, поки залунає державний гімн, і прийняв присягу, після чого відбув до своєї резиденції. І тільки через кілька годин **Ф. Кальдерон** виступив з інавгураційною промовою в концертному залі Аудиторіо Насьональ.

Отже, з самого початку новий президент опинився в дуже складній ситуації. Але він намагався знайти компроміс з опозицією, зокрема із Широким прогресивним фронтом, а також із фракцією ІРП у парламенті, від якої залежало прийняття рішень конституційною більшістю. Президент виступав за неоліберальний курс відповідно до “Вашингтонського консенсусу”<sup>1</sup>, але він зробив спробу взяти до уваги і лівоцентристський проект. У травні **2007 р.** його уряд представив План національного розвитку на **2007—2012 рр.**, в якому основними напрямками визначено побудову правової держави, створення конкурентоспроможної еконо-

<sup>1</sup> Суть “Вашингтонського консенсусу” полягає в таких принципах: уряду — менше, податки — нижчі, торгівля — вільніша, державне регулювання — помірне.

міки і забезпечення робочих місць, досягнення стабільного розвитку та ефективної демократії, проведення відповідальної зовнішньої політики. Запорукою успіху названо діалог, згоду і співпрацю у владних структурах та в суспільстві. Були прийняті закони про конституційні реформи податкової, виборчої систем та Інституту соціального забезпечення й обслуговування трудящих державного сектору.

Проте здійсненню проектів соціально значущих реформ, оголошених урядом **Ф. Кальдерона**, завадила світова криза **2008 р.**, яка сильно вплинула на мексиканську економіку внаслідок її великої залежності від США — епіцентру кризи. Зростання цін на продовольство й товари першої необхідності, девальвація мексиканського песо щодо американського долара, зростання безробіття, збільшення чисельності населення, яке балансує на межі виживання на фоні чи не найбільшій в Латинській Америці соціальної нерівності, призвело до послаблення позицій і президента, і партії, яка стоїть за ним.

Особливе обурення урядом і ПНД викликали армійські операції, спрямовані проти організованої злочинності та наркобізнесу, які перетворилися на національну катастрофу. Хоч такі операції і мають певний успіх щодо виявлення та знешкодження деяких наркокартелів, проте супроводжуються великою чисельністю жертв, причому переважно серед мирного населення. З іншого боку, лютує наркомафія: за **2007—2010 рр.** від її рук загинуло понад 34 тис. осіб (тільки у **2010 р.** — 15 273 особи). Мирні громадяни перетворилися на заручників, живучи в постійному очікуванні вибухів, перестрілок, вбивств та зникнення людей. За даними ООН, що проводила дослідження з питань організованої злочинності, наркоторгівлі та жертв насильства серед країн Європи й Латинської Америки, Мексика посідає перше місце за грабунками із застосуванням насильства та вогнепальної зброї, друге — за розмахом підкупу посадових осіб, друге — за викраденням людей, п'яте — за насильницькими злочинами. Все це свідчить про слабкість держави і тих сил, що мають стояти на заваді злочинності, залишаючи населення у стані відчаю й паніки.

Наркотики утворюють джерело внутрішньої нестабільності багатьох країн, що породжує злочинність, підриває здоров'я й добробут націй. Водночас наркобізнес породжує і тертя між державами, призводить до напруженості у відносинах. Наразі йдеться про Мексику та Сполучені Штати Америки. Проблема наркотиків — одна з найважливіших у їхніх стосунках. Через територію південного сусіда до США щорічно переправляється наркотиків на



суму до 40 млрд доларів, які купують понад 7 млн “споживачів”. Протидіють цьому понад 50 американських агенцій з боротьби із наркоторгівлею, щорічно витрачається 5 млрд доларів, в Мексиці прийнята і втілюється Національна програма боротьби з наркотиками, проте ситуація не поліпшується: наприкінці першого десятиріччя ХХІ ст. тільки в Мексиці виробляється стільки ж героїну, скільки й на початку століття. Також країна є найбільшим у світі виробником марихуани. Через її територію проходить транзит з інших країн, зокрема Колумбії (70 % наркотиків та інших психотропних речовин надходить до Америки саме з Мексики). Сполучені Штати вбачають у Мексиці другу після Колумбії “наркодемократію” і намагаються проводити щодо своєї сусідки жорсткішу політику у зв’язку з зростанням наркокорупції, яка охопила мексиканські поліцію, слідчі й судові органи, політичних діячів та державних чиновників усіх рівнів.

Сполучені Штати також турбує масова міграція з Мексики: за приблизними підрахунками, понад 500 тис. осіб щорічно виїздить у пошуках роботи. З початку 1994 р. на кордоні<sup>1</sup> між двома країнами американці почали зводити “китайську стіну”, будівництво якої продовжується й досі із застосуванням новітніх технічних засобів спостереження та контролю. Це робиться з метою боротьби проти нелегальної міграції, наркотрафіку та тероризму.

Зі свого боку, Мексика ображається на таке ставлення і має претензії щодо нездійснення тих очікувань, які були пов’язані із приєднанням до Договору про північноамериканську зону вільної торгівлі (НАФТА) за участю США та Канади (набув чинності в січні 1994 р.). З її боку були сподівання в такий спосіб стабілізувати і прискорити своє економічне зростання, залучити додаткові зовнішні фінансові ресурси для “стратегічного сходження”, інакше кажучи, сходження на рівень провідних економік світу. Вважалося, що Мексика одержить переваги перед іншими латиноамериканськими країнами, оскільки матиме широкий доступ до великого північноамериканського ринку. Це, у свою чергу, стимулюватиме розвиток власної обробної промисловості та збільшення експорту її продукції, покращить торговий баланс, збільшить валютні накопичення тощо. Для США участь Мексики мала відкрити широкий доступ до цієї країни американським товарам і капіталу. Крім того, Мексика повинна своїм прикладом показати іншим латиноамериканським державам вигоди участі в такому об’єднанні.

---

<sup>1</sup> Кордон між США і Мексикою простягнувся на три тисячі кілометрів.

Спочатку участь Мексики в НАФТА у поєднанні з політикою зовнішньої відкритості принесла певні позитивні результати, зокрема приплив американських інвестицій, прискорення розвитку обробної промисловості експортного спрямування у прилеглий до території США зоні, де швидко почали розвиватися “макіладорас” — підприємства, що займалися збиральним виробництвом. Проте прорахунок полягав у тому, що надмірний нахил у торговельно-економічних відносинах у бік одного партнера (85 % обсягу експорту Мексики спрямовувалося у США) підштовхне мексиканську економіку до нових суперечностей, зробить її ще більш залежною і вразливою через стан справ у провідній економіці світу. Саме Мексика сильно постраждала від кризи, яка розпочалася у Сполучених Штатах у 2007 р. Роки участі у названому об’єднанні не привели до стабільного розвитку і не зробили мексиканську економіку зрілою й високорозвиненою.

Зовнішня політика Мексики впродовж десятиріч орієнтувалася здебільшого на США. Повернувшись обличчям на Північ, вона надовго забула про Південь, тобто про інші латиноамериканські країни. Лише останнім часом приходиться розуміння, що саме вони є природним союзником і партнером у всіх сферах. В. Фокс у свій час наголошував на необхідності розширення діалогу і торговельно-економічних зв’язків з усіма країнами світу, особливо наголошуючи при цьому на зміцненні всебічних відносин із сусідами на півдні. Він схилився до розбудови активніших відносин із МЕРКОСУР, а також до “європейського варіанта”. Простежувалося бажання суттєвого розширення торгово-економічних зв’язків із найбільш розвиненими країнами за межами Західної півкулі, що одержало продовження при його наступниках.

Підбиваючи підсумки, можна сказати, що на початок другого десятиріччя ХХІ ст. пік політичної модернізації в Мексиці пройдено: здійснився перехід від “суперпрезидентства” і гегемонії однієї “державної партії” до дійсної багатопартійності та розділення законодавчої, виконавчої і судової гілок влади, створені достатньо надійні механізми змагальної і прозорої виборчої системи. Але міцно утримуються елементи старої політичної культури, такі як патерналізм та авторитаризм, клієнтелізм та корупція. Поглиблюються соціальне розшарування, майнова нерівність і поляризація багатьох інтересів за умов неоліберальної ринкової економіки. Посилюються конфлікти, пов’язані з перерозподілом власності і влади, що тягне за собою нові виклики та суперечності. Це віддзеркалюється і в таких явищах, як організована злочинність та наркобізнес. Уряд країни, де понад половина

населення перебуває на межі виживання, не може самотужки ефективно здійснювати назрілі політичні та соціально-культурні перетворення.

За таких умов громадянське суспільство та його різноманітні об'єднання починають усе активніше включатись у вирішення громадських справ, певною мірою впливаючи на політичні процеси. Це має особливе значення з огляду на те, що політичний клас, а разом з ним і деякі державні установи втрачають довіру громадян. Отже, демократія, яка перебуває в перехідному періоді становлення, показує свої слабкі сторони. Мексика переживає складні часи. Її політичні сили не спромоглися дійти згоди, що стає величезною перешкодою на шляху розвитку мексиканської держави.

## Література

*Боровков А.Н.* Мексика на новом повороте экономического и политического развития / А.Н. Боровков, И.К. Шереметьев. — М., 1999.

*Боровков А.Н.* Мексика: исторический поворот / А.Н. Боровков // Латинская Америка. — 2000. — № 12.

*Бородин Д.М.* Концепция динамической стабильности и процесс политической трансформации в Мексике / Д.М. Бородин // Латинская Америка. — 2006. — № 7.

*Визгунова Ю.И.* Новые реалии, новые перспективы? / Ю.И. Визгунова // Латинская Америка. — 1994. — № 11.

*Визгунова Ю.И.* Общество и демократические реформы в Мексике: успехи и трудности / Ю.И. Визгунова // Латинская Америка. — 2000. — № 1.

*Визгунова Ю.И.* Мексика: метаморфозы демократии / Ю.И. Визгунова // Латинская Америка. — 2007. — № 2.

*Визгунова Ю.И.* Мексика: стратегия обновления и общество / Ю.И. Визгунова // Латинская Америка. — 2008. — № 12.

*Визгунова Ю.И.* Противоречия и перспективы процесса демократических перемен в Мексике / Ю.И. Визгунова // Латинская Америка. — 2010. — № 2.

*Ермаков Г.П.* Наркобизнес и Мексика / Г.П. Ермаков // Латинская Америка. — 1997. — № 3.

*Ковальова А.Д.* Соціальний розвиток Мексики в умовах інтеграції / А.Д. Ковальова // Актуальні проблеми міжнар. відн. — 2009. — Вип. 84. — Ч. 2.

*Кондрашова Л.И.* Уроки мексиканского кризиса / Л.И. Кондрашова // Латинская Америка. — 1996. — № 3.

*Лавалье В.У.Р.* Страна роста, но не развития / В.У.Р. Лавалье // Латинская Америка. — 2008 — № 9.

*Лобер В.Л.* Неолиберальный проект для Мексики: от замысла до воплощения / В.Л. Лобер // Латинская Америка. — 1991. — № 8.

*Пилипенко М.* Левые в Мексике / М. Пилипенко // Междунар. жизнь. — 2008. — № 12.

*Сюткин П.П.* Партия и общество: мексиканский вариант / П.П. Сюткин // Латинская Америка. — 1991. — № 8.

*Ткач О.І.* Державна політика Мексики у формуванні інформаційного суспільства в умовах глобалізації / О.І. Ткач // Актуальні проблеми міжнародних відносин. — 2009. — Вип. 84. — Ч. 2.

*Хейфец В.Л.* Три пишем, двенадцать — в уме: размышления о мексиканской электоральной математике / В.Л. Хейфец // Латинская Америка. — 2010. — № 4.

*Чернышев А.Л.* Есть ли душа у современных индейцев? Коренное население Мексики как объект и субъект политики на рубеже XX — XXI вв. / А.Л. Чернышев // Латинская Америка. — 2010. — № 9.

*Шереметьев И.К.* Мексика: “восходящий гигант” в стратегическом “капкане” блока НАФТА / И.К. Шереметьев // Латинская Америка. — 2010. — № 5.

*Шереметьев И.К.* Растроченный престиж “восходящего гиганта” / И.К. Шереметьев // Латинская Америка. — 2008. — № 9.

*Яковлев П.* Мексика: сложные проблемы восходящей державы / П. Яковлев [Эл. ресурс]. — Режим доступа: [www.perspektivy.info/oykumena/amerika/meksika\\_sloznej\\_problemy\\_voskhodashhej\\_derzhavy\\_2011-06-14.htm](http://www.perspektivy.info/oykumena/amerika/meksika_sloznej_problemy_voskhodashhej_derzhavy_2011-06-14.htm)

---

---

## РЕСПУБЛІКА ЧИЛІ

Інтерес до цієї невеликої країни, що витягнулася довгою, вузькою смугою вздовж Тихоокеанського узбережжя, пов'язаний насамперед з її насиченою різними соціальними експериментами історією та поступовим виходом за останні десятиріччя з лабіринту, здавалося б, нездоланих проблем на рівень однієї з найрозвиненіших держав не тільки в регіоні, але й у світі. У січні 2010 р. Чилі стала 31-м членом Організації економічного співробітництва й розвитку (ОЕСР) — об'єднання найрозвиненіших країн світу, до якого входять США, Канада, всі провідні держави Євросоюзу. Це співтовариство вважається “елітарним економічним клубом”. На сьогодні Чилі найуспішніша держава з погляду здійснення модернізації в Латинській Америці.

В минулому соціально-економічна специфіка країни визначалася кількома обставинами: насамперед досить сильними позиціями великого землеволодіння, орієнтованого на ринок, з масою орендарів-дольників, які аж до середини ХХ ст. залишалися фактично в довічній кабалі у латифундистів. Проте у другій половині ХІХ ст. почалась індустріалізація, особливо з відкриттям у 1840-х роках величезних покладів міді. Гірничодобувний бум привів до виникнення власної промисловості й банківського капіталу. Розвиток промисловості мав наслідком масову міграцію сільських орендарів, а стара аграрна еліта зіткнулася з відпливом залежної робочої сили, а з нею й гарантованих голосів на виборах. Руйнувались основи аграрно-олігархічного укладу. Частішали стихійні захвати землі, страйки на підприємствах та в університетах.

Кульмінацією цих процесів стало обрання президентом поміркованого соціаліста **Сальвадора Альєнде** у **1970 р.** Він розглядав президентський мандат як історичну можливість покласти край реліктам відсталості в аграрних відносинах і реформувати чилійське суспільство, був радше модернізатором, ніж лівим радикалом, сподіваючись домовитися з усіма — правими, центристами, лівими. Проте в країні почала розвиватись економічна криза. За кожною державною субсидією стояли інтереси тієї чи іншої політично активної групи чилійського суспільства. У намаганні продовжити фінансування всіх проектів уряд **С. Альєнде** пішов на друкування інфляційних грошей та націоналізацію копалень. Чилійські підприємці відповіли “інвестиційними страйками”. У сільській місцевості землевласники протистояли експропріації своїх володінь і саботували аграрну реформу. Країну лихоманило від страйків. Масла у вогонь підлив і візит кубинського лідера **Фіделя Кастро**. Кубинський гість три тижні тріумфально їздив країною, ігноруючи заклики місцевої влади повернутись додому. Він на всі лади із притаманною йому ораторською майстерністю вихваляв радикальні кроки свого режиму, різко критикував парламентську демократію та агітував за марксистську революцію. До Чилі прибули тисячі кубинських “радників”. Під таким впливом місцева влада пішла на тотальне одержавлення не тільки великих підприємств, але й на утиски дрібних та середніх власників. Це спричинило перебої в постачанні, дефіцит продуктів першої необхідності, черг і порожніх прилавків крамниць. Каструльні марші домогосподарок стали своєрідним символом тих років.

Зрозуміло, що у правих опонентів уряду **С. Альєнде**, чилійських військових та американської адміністрації такий лавиноподібний розвиток подій викликав гостре занепокоєння через можливість появи “другої Куби”. Виникла небезпека лівої диктатури. Альтернативою стала права диктатура, встановлена **11 вересня 1973 р.** чилійськими військовими на чолі з генералом **Аугусто Піночетом** за допомогою Центрального розвідувального управління США. Уряд Народної єдності було скинуто, президент загинув з автоматом у руках, захищаючи демократію.

Чилійські військові створили терористичний режим, що протримався 17 років, а прізвисьце **А. Піночета** стало синонімом кривавого ката, особливо завдяки радянським засобам масової інформації. Стосовно останнього варто згадати, що загальна чисельність убитих або зниклих без вісти за часів його диктатури, становить близько 3 тис. осіб. Скільки мільйонів загинуло за часів **В. Леніна** і **Й. Сталіна** — питання, на яке досі немає чіткої відпо-

віді. Так само відсутня однозначна відповідь на питання стосовно того, душоубом чи рятівником вітчизни був **А. Піночет**. Його ім'я також часто згадується в контексті визначення співвідношення диктатури та економічної раціональності у здійсненні швидкої модернізації. Той, хто вважає чилійським досвід еталонним прикладом успішних реформ, проведених диктатором, наполягає: генерал спочатку залізною рукою навів лад в охопленій безладом країні, а потім залучив до управління компетентних ринкових економістів. Жорсткими шокowymi методами були здійснені структурні реформи, які вивільнили фактори ринкового зростання. Диктатур в історії Латинської Америки вистачало, проте вони не приводили до таких помітних успіхів. Що ж відбулося в Чилі?

Вгамувавши країну шляхом придушення політичних свобод та опозиції, влада вдалася до неоліберальних перетворень за допомогою “шокової терапії”. Ці перетворення здійснювалися цивільними фахівцями високої кваліфікації під невсипущим контролем військових, які, однак, не втручалися безпосередньо у вирішення суто господарських питань. Також слід пам'ятати, що Чилі вважається найбільш “європейською” країною на континенті, оскільки тут немає необов'язковості, безладу, нехлюйства, які дуже поширені в інших латиноамериканських країнах, де панує культ: якщо можливо, не робити сьогодні те, що можна відкласти на завтра, а краще на післязавтра. Цю країну називають “країною трудоголиків”, реальний робочий тиждень яких на два десятки годин перевищує навантаження японців, південних корейців та інших знаних у світі трударів. Чилійці серйозні, високоорганізовані і пунктуальні, що виявляється і в ефективності державного управління.

Військове керівництво, яке прийшло до влади, поставило завдання якнайшвидше створити передумови для прориву в господарській сфері і включення до світової економіки. Перетворення спрямовувалися на ліквідацію дисбалансу між попитом і пропозицією, призупинення та поступове зниження темпів інфляції, розвиток конкуренції між різними видами власності, диверсифікацію виробництва та модернізацію технологій, підвищення конкурентоспроможності експортних товарів на зовнішніх ринках. Заради досягнення визначеної мети використовувались неоліберальні методи, такі як зведення до мінімуму ролі держави у виробництві, упор на приватизацію державної власності, лібералізація економіки та залучення іноземного капіталу.

У середині 1970-х років на світових фінансових ринках з'явилася величезна маса гарячих грошей, і відсотки за запози-

ченнями були невеликими. Чилійська хунта та її прибічники різко збільшили зовнішню заборгованість (з 3 до 17 млрд дол.). Це дало змогу першому поколінню чилійських фінансово-промислових груп (ФПГ) скупити активи, що приватизувалися, а також створити бум показного споживання. Проте коли уряд США різко підняв ставки і курс долара, більшість ФПГ Чилі цього не витримала — пішла серія банкрутств. Особливо гострим був період **1982 р.**

Після цього почалася реальна перебудова чилійської економіки, коли спад у спекулятивних секторах нерухомості фінансів разом з монополією хунти на експорт міді та селітри змусили вкладати кошти та підприємницьку енергію в модернізацію сільсько-го господарства. Цьому також сприяла кон'юнктура світового ринку, на яку вплинуло поширення серед середніх класів західного суспільства моди на здорове харчування. Із Чилі у відповідь значно зростає імпорт свіжих овочів, фруктів та натуральних вин. Сюди додався підвищений попит на лососів, що розводились у фіордах чилійського півдня, і деревину евкالیптів, головними споживачами чого були Японія та Корея.

Господарську діяльність, пов'язану з освоєнням нових ринків, а також навичок та технологій, координували цивільні міністерства. У цілому, країна мала відносно розвинену легальну підприємницьку культуру, капітали, інфраструктуру, орієнтувалась на експорт сировини та сільгосппродукції, чому сприяли тодішні умови світових ринків. Ось що головним чином дозволило подолати жорстоку кризу старого аграрного укладу, яка викликала потрясіння початку **1970-х років**. Роль військових значною мірою зводилася до придушення трудових суперечок.

Результатами реформ **1970—1980-х років** стали оздоровлення фінансової системи, покращання інвестиційного клімату, і на цій основі — підвищення темпів економічного зростання. Але такі результати були досягнуті і за рахунок жорсткої соціальної політики, коли значно скоротилися витрати на соціальні потреби (медицину, освіту, сплату пенсій, житлове будівництво). Держава повністю позбавлялася регулюючої та протекціоністської ролі у сфері трудових відносин, а профспілки значно втратили свій вплив через трудовий кодекс, що суттєво обмежував права трудящих і розширював можливості роботодавців, зокрема стосовно звільнень. Це дозволило диктаторському режиму “на економії людського капіталу” подолати складний шлях трансформації соціально-економічних структур, які існували раніше.

Проте аграрне питання залишалось невирішеним. Малоземельне і безземельне селянство масово мігрувало до міст, що по-



силювало соціальні суперечності та майнову нерівність. Наприкінці **1980-х років** Чилі перетворилася на країну з одним із найвищих навіть для свого регіону рівнем бідності та соціальної нерівності (у **1990 р.** нижче межі бідності перебувало **38,9 %** населення країни). Народне невдоволення стримувалося силою репресивних органів та армії. Еміграція з Чилі за часів диктатури сягнула **1 млн осіб**, що становило приблизно **10 %** тодішньої загальної чисельності населення. Це також плата за “економічне диво”

#### **А. Піночета.**

У **1980 р.** набрала чинності нова Конституція, яка надавала генералові свободу дій для боротьби з опозицією, але водночас передбачала утвердження влади через плебісцит. Заради подовження своїх повноважень **А. Піночет** призначив його на **5 жовтня 1988 р.** “За” висловилося **45,3 %** учасників, “проти” — **54,7 %**. Це означало не тільки перемогу демократії, але й те, що суспільство перебувало у стані глибокого розколу. Майже половина його вважала, що генерал — національний герой, який не тільки врятував країну і вивів її з глибокої кризи, але й сприяв значним успіхам. Подібні настрої не зникали впродовж тривалого часу потому. Відтоді вважається, що основна політична боротьба в Чилі відбувалась між супротивниками **А. Піночета** та його прихильниками. Сам генерал у ніч після несподівано програного плебісциту наказав виводити війська на вулиці і знову “рятувати батьківщину”. Проте головнокомандувачі збройних сил, які зібралися в його кабінеті, не дали анулювати результати народного волевиявлення. Чи то на них вплинули американські дипломати, адже **А. Піночет** своїми репресіями сильно підвів “борців за демократію по всьому світу”. Чи то виявилися настрої вищих військових, які почували відповідальність за відвернення можливого політичного катаклізму, — та генерал пішов з посади президента, проте зберіг за собою посаду головнокомандувача сухопутних сил. На цій посаді він блокував будь-які спроби переслідувань представників силових структур, причетних до порушень прав людини часів диктатури, а також радикальні політичні ініціативи. Через це наступні, вже демократичні, уряди довгий час відчували його присутність на владному полі. У **1998 р.** генерал залишив керівництво збройними силами, зберігши за собою пожиттєве сенаторство.

Того самого року, коли **А. Піночет** перебував у Лондоні на лікуванні, Іспанія висунула проти нього звинувачення стосовно вбивства або зникнення іспанських громадян у Чилі під час його правління. Тяжба тривала **16 місяців**, під час яких, за порадою консультанта, колишній диктатор імітував розумову хворобу,

внаслідок чого британська Феміда відмовилася розглядати справу. Тодішня чилійська влада наполягала на тому, що право виносити вирок і вершити правосуддя, в першу чергу за дії, здійснені на національній території, є складовою суверенітету і юрисдикції країни. Тобто тільки чилійський суд має право судити за злочини, скоєні на території країни чилійським громадянином. Відбулася екстрадиція генерала, на батьківщині він кілька років балансував між лікарнею і судом. Помер **А. Піночет 10 грудня 2006 р.** у госпіталі Сантьяго. Наступного дня у столиці одна величезна маса людей раділа з цього приводу, а інша — сумувала. Досі відсутня однак оцінка діяльності, які діаметрально протилежні: від звинувачень у кривавих масових репресіях до вдячності за те, що вивів країну зі скрути.

**14 грудня 1989 р.** в Чилі відбулися перші за майже 20 років загальні демократичні вибори, на яких 55,2 % голосів одержав лідер християнських демократів **Патрісіо Ейльвін (1990—1994 рр.)**. Саме християнські демократи разом із соціалістами стали основою опозиційного лівоцентристського Об'єднання партій за демократію. Сили, які раніше перебували по різні боки барикад, спромоглися об'єднатися, винісши уроки із трагічних подій **1973 р.** До альянсу також увійшли Партія за демократію і Соціал-демократична радикальна партія, що свідчило про його широту.

**11 березня 1990 р.** колишній диктатор офіційно передав владу цивільному президенту, чиїм найважливішим завданням було досягнення національного примирення. Створена президентським декретом Національна комісія зі з'ясування істини і примирення після майже річної напруженої праці опублікувала в **березні 1991 р.** доповідь про грубі порушення військовим режимом прав людини зі списком жертв диктатури і тих, хто пропав без вісті. Правда про злочини диктатури мала позитивний вплив на оздоровлення суспільства. Матеріали були передані до Верховного суду і стали предметом численних розслідувань. Проте ця робота наштовхнулася на мовчання військових і небажання співпрацювати, а також попередження з боку самого **А. Піночета**, тоді ще одного з головнокомандувачів.

Попри важливість і гостроту політичних проблем, пов'язаних із пошуком громадянської згоди й політичної стабілізації, головна увага приділялась економічним проблемам. Наступники **А. Піночета** не відмовилися повністю від тих неоліберальних засобів, які використовувалися заради їх вирішення, проте значно їх пом'якшили. Зокрема, вважалося, що державний сектор ще не

вичерпав своїх можливостей і тому нема потреби в його тотальній приватизації, особливо щодо підприємств, стратегічно важливих для національної економіки. Уряд П. Ейлвіна підтвердив багатоманітність форм власності (державна, приватна, змішана, кооперативна, обцинна та ін.). Такий плюралізм мав стимулювати конкуренцію між ними. Разом з тим уряд наголосив на своїй відповідальності за створення так званих “рівних можливостей” для всіх них. Під контролем держави залишались такі сфери, як правосуддя, міжнародні відносини, оборона, громадська інфраструктура. Проголошувався курс на творення системи “народного капіталізму”. Особливого значення в цьому плані набула політика з подолання бідності.

За часів панування військового режиму практично половина населення країни програла від неоліберальних трансформацій і опинилася на межі виживання. Тому ця частина суспільства очікувала від нового уряду в першу чергу поліпшення свого становища і компенсації за високу соціальну ціну тих перетворень, адже в Латинській Америці досить сильною є ідея відповідальності влади за добробут суспільства. Водночас підприємницькі кола і пов'язаний з бізнесом новий середній клас виступали за подовження неоліберального курсу, розпочатого за часів А. Піночета. Жорсткі установки бізнес-еліти, яка спиралася на потужний економічний ресурс, підтримку впливових політичних сил та армії, були серйозною перешкодою будь-яким соціальним новаціям.

За таких умов уряд запропонував свою ідеологію “ринкових реформ, а не ринкового суспільства”, яка мала сприяти здійсненню ефективних соціальних перетворень без шкоди для економічного розвитку. Бізнесу гарантувалося додержання правил гри, встановлених за часів правління військових. При цьому конкретній діяльності передувало серйозне обговорення проблеми бідності. Демократична коаліція наголошувала, що бідність є головною проблемою країни, свідченням відсталості, подолати яку можна лише завдяки солідарності, згоді та діалогу всіх соціально-політичних сил. Сам президент вважав, що кричуща соціальна нерівність є показником незрілості всього суспільства, а не окремих його груп, і може перетворитися на основне гальмо модернізації та демократизації. П. Ейлвін розумів, що доля демократії багато в чому залежить від успішності й ефективності соціальної політики, яка не повинна надто тиснути на економіку, що інтенсивно розвивалася, і піддавати небезпеці не надто міцний політичний компроміс між різними силами суспільства. Таким чином, жодна політична чи соціальна група не називались винуватцем в непо-

пулярних результатах неоліберальних реформ, здійснених за рахунок широких верств населення. Демократи закликали приватних підприємців підвищити свою роль у вирішенні соціальних проблем. Акцент також було зроблено на нових можливостях у подоланні бідності і творенні сучасного високорозвиненого суспільства на засадах загального добробуту та рівних можливостей.

Стратегічний підхід до проблеми бідності визначався, виходячи з етики солідарності і взаємної відповідальності політичної еліти та різних прошарків населення. Найважливішим досягненням стало проведення податкової реформи. Було збільшено пряме оподаткування і посилено його прогресивний характер, хоча в середньому податкові платежі становили 16 % (у латиноамериканському регіоні на той час — 30—35 %). Зростання надходжень від податків дало можливість змінити структуру державного бюджету, дещо збільшити витрати на соціальні цілі. Це сприяло зміцненню соціальної бази демократичного ладу, особливо зважаючи на успадковану величезну маргіналізацію населення.

Від початку 1990-х років і далі досвід Чилі продемонстрував, що в сучасній складній економіці вирішальну роль відіграють не природні ресурси й територія, хоч вони й важливі, а передусім якість управління, інтелектуальний рівень мікро- і макроструктур влади. Саме в цей час в Чилі на ключові посади прийшли люди нового типу — з університетськими дипломами, автори аналітичних праць, управлінці, здатні знаходити рішення, що відповідали б нагальним національним інтересам. У центрі уваги демократичних урядів, починаючи від П. Ейлвіна і після цього, постала освіта. Важливим напрямом економічної політики уряду стала боротьба з безробіттям, особливо серед молоді, зокрема розроблена програма з професійного навчання молодих людей і фінансової допомоги дрібним та середнім підприємствам. Загалом, у 1990—1994 рр. було започатковано чимало соціальних програм, проте їх реалізація та інтенсивне зростання капіталовкладень у соціальну сферу припало на середину 1990-х років, коли президентські повноваження П. Ейлвіна вже закінчилися.

Наприкінці 1993 р. в Чилі пройшли другі після відставки А. Піночета демократичні вибори, і президентом був обраний Едуардо Фрей Руїс-Тагле — спадковий політик, син популярного у 1960-ті роки президента Едуардо Фрея Монтальви. Лідер демократичних християн переміг із рекордним показником у 58 % голосів. Він перебував на президентській посаді з 11 березня 1994 р. до 11 березня 2000 р. Зусилля очолюваної ним держави зосереджувались на кількох пріоритетних напрямках — освіті, охороні здоров'я, соціальному захисті населення.

На початку президентства **Е. Фрея** затвердили Національну програму з подолання бідності, яка базувалася на численних соціальних ініціативах та пропозиціях як урядових комісій, так і громадських організацій. Вона охоплювала такі основні напрями:

— забезпечення всього населення країни життєво важливими послугами — питною водою, електричною енергією, каналізацією і телефонним зв'язком;

— розвиток самостійності та ініціативи муніципалітетів бідних районів, сприяння їх діяльності і підтримці нужденних домогосподарств;

— розробка спеціальної програми підтримки жінок — голів домогосподарств, що перебували у злиденному становищі;

— створення системи юридичної допомоги для бідних сімей, що сприяла б їх залученню до роботи соціальних програм;

— підвищення професіоналізму та відповідальності управлінських кадрів, відповідальних за здійснення програм на місцях;

— перегляд застарілих і неефективних соціальних програм та формування нових, відповідно до вимог часу.

Реалізація наміченої соціальної політики передбачала значне збільшення капіталовкладень, що й відбувалося.

Загальні результати соціальної політики минулого десятиріччя в цілому були суттєвими. Цьому допомагала сприятлива економічна кон'юнктура **1990—1997 рр.**, що дало змогу продовжувати економічні реформи, зберігати високі темпи економічного зростання (в середньому 8 % на рік) і водночас значно скоротити абсолютну бідність, підвищуючи якість життя широких верств населення. Загальна бідність скоротилася вдвічі: від 38,9 % у **1990 р.** до 20,6 % у **2000 р.** Безробіття зменшилося з 20 % у **1985 р.** до 5 % у **1997 р.** Зменшення бідності, а також політична стабілізація суспільства створили Чилі міжнародний імідж “вітрини латиноамериканської демократії”, “країни успіху”. Проте глибока соціальна нерівність подоланою не була, оскільки поліпшення якості життя незаможних відбувалося одночасно із збільшенням прибутків найбагатших: верхні 10 % суспільства мали 42,3 % національного доходу, дещо збільшивши свою частку за десятиліття, а нижні 10 % мали 1,1 % — навіть менше, ніж це було у **1989 р.** Подібна ситуація, яку терпіли при **А. Піночеті**, сильно дратувала наприкінці президентства **Е. Фрея**. Особливе обурення викликав корупційний скандал стосовно будівництва “соціального житла”, на яке спрямовувалися дуже великі державні кошти.

Приватні будівельні фірми зводили “народні будинки” у два-три поверхи з необхідними комунікаціями. Квартрири надавалися

не безкоштовно — за них потрібно було виплачувати гроші впродовж кількох років, що було досить складно для бідних родин. Проте невдовзі виявилось, що ці домівки не витримують зтяжених злив, оскільки вони споруджувалися нашвидкуруч, без фундаменту, просто на ґрунті, зі стінами “в одну цеглину”, що як губка, всмоктували і пропускали вологу. Довелося рятувати ситуацію за допомогою спеціальних пластикових “накидок”, якими накривали промоклі будинки. Справою “нейлонових будинків” зайнялися слідчі, депутати, журналісти. Виявилось, що для реалізації програми “соціального житла” була законтрактована будівельна фірма, власник якої перебував у близьких родинних стосунках із впливовою особою уряду **Е. Фрея**, що скомпрометувало і уряд, і християнських демократів.

Однак заради справедливості треба сказати, що чилійська влада дуже серйозно реагує на прояви корупції. Ймовірно, саме цей скандал сприяв тому, що наступниками християнських демократів стали союзники по коаліції — соціалісти. Можливо, свою роль відіграла криза 1997—1997 рр., яка розпочавшись у Південно-Східній Азії, у 1999 р. негативно вплинула на економіку Чилі. Президентські вибори, що припали на той рік, проходили в несприятливий період, коли ВВП знизився на 1,1 %. При тому, що більшість виборців зберегла довіру до демократів, соціаліст **Рікардо Лагос Ескобар** переміг тільки у другому турі з незначною перевагою: 51,32 % проти 48,68 % у його суперника **Х. Лавіна**. Невелика кількісна перевага частково пояснюється впливом дій його суперників, які під час передвиборної агітації намагалися залякати населення, особливо його жіночу частину. Всіляко наголошувалося, що буцімто повернення соціаліста до президентського палацу матиме такий же руйнівний ефект, як при **С. Альсиде** (а той час залишився у свідомості населення спогадами про суцільний дефіцит, порожнечу полиць і трагічні події). До того ж чимала частина електорату ностальгувала за часами “залізної руки” генерала.

Зі свого боку, **Р. Лагос** неодноразово і в різних варіаціях наголошував, що військове керівництво, хоч і сприяло економічним перетворенням, підірвало демократичну традицію і всіляко порушувало права людини; що подібний шлях розвитку не припустимий, оскільки справжній розвиток можливий лише тоді, коли головною цінністю вважається людська особистість, коли головною метою економічного розвитку є благо людей. На різних етапах своєї діяльності **Р. Лагос** показав себе справжнім демократом. Саме він наважився перед плебісцитом, яким мав подовжити по-

вноваження **А. Піночета**, виступити на телебаченні зі зверненням до співгромадян і висловитися за можливість не допустити цього. Він працював міністром освіти в уряді **П. Ейлвіна**, міністром громадських робіт в уряді **Е. Фрея**.

Свій демократизм він виявив у справі реформування Конституції 1980 р. У 2005 р. воно завершилося, оскільки внесені 58 змін і поправок завершили процес консолідації демократії. Були вилучені “авторитарні статті”, які впродовж 25 років нав’язували чилійському суспільству жорсткі норми політичного життя. Зокрема, створена **А. Піночетом** Рада національної безпеки, яка раніше мала неабиякі прерогативи, наприклад призначення та усунення з посад головнокомандувачів родами військ, перетворилася на формальний консультативний орган при президенті, передавши свої повноваження президенту і сенату. Ліквідовувався інститут довічних сенаторів, який раніше забезпечував депутатську недоторканість колишнім діячам військового режиму (сенатори мають обиратися прямим голосуванням). Повноваження парламенту<sup>1</sup> як найважливішого демократичного інституту розширювалися, президентський термін скорочувався із шести років до чотирьох без права переобрання, підвищувалася роль парламентських виборів тощо. Політичний сенс цих змін полягав у тому, що було поставлено крапку у тривалому й складному процесі демократизації, завершено формальний відхід від піночетівського минулого.

Знаковою подією в подоланні цієї спадщини стало рішення влади про виплату матеріальної компенсації понад 27 тисячам жертв репресій<sup>2</sup> та їх родичам, схвалене парламентом 17 грудня 2004 р. Ініціатором акції виступив сам президент, який спирався на результати роботи авторитетної комісії під керівництвом католицького священика **С. Валеха**<sup>3</sup>. Так держава вперше публічно визнала відповідальність за злочини, скоєні від її імені.

У період, що розглядається, держава продовжувала працювати над розв’язанням проблеми бідності. У 2002 р. під керівництвом Міністерства планування й кооперації було прийнято програму соціального захисту “Солідарна Чилі”, відповідальність за

---

<sup>1</sup> Національний Конгрес складається з двох палат — нижньої — Палати депутатів і верхньої — сенату.

<sup>2</sup> Усі чилійці, які зазнали катувань за часів правління **А. Піночета**, одержали щомісячну компенсацію в розмірі, еквівалентному 185 долларам, та пільги на медичне обслуговування.

<sup>3</sup> Під час диктатури католицька церква брала участь в опорі, надаючи допомогу її жертвам, зокрема переховуючи тих, кого розшукували репресивні органи.

реалізацію якої взяв на себе Національний фонд із подолання бідності. На відміну від попередніх програм, ця стратегія спрямовувалася переважно на допомогу родині, а не окремій людині, а також на комплексне підвищення якості життя найбідніших серед бідних домогосподарств, особливо тих, які очолювали самотні жінки з дітьми. В основі такого підходу лежить більш складне, багатостороннє розуміння бідності як особливого способу життя, що впливає не тільки на окрему людину, але й на все її оточення, в першу чергу сім'ю та дітей, позбавлених можливості нормально адаптуватися в сучасному суспільстві. Програма поставила за мету забезпечення реалізації економічних, соціальних і культурних прав найбільш знедолених верств населення. Задля виконання накреслених завдань передбачалася виплата щомісячної грошової допомоги на здобуття освіти, підвищення трудової кваліфікації, охорону здоров'я кожної родини, включеної до програми. Водночас сім'я підписувала конкретні зобов'язання щодо самостійної активності з поліпшення якості власного життя.

Іншим важливим проектом 2000—2006 рр. стала освітня програма “Середня школа для всіх”, впроваджена з метою забезпечення 12-річної освіти всієї молоді країни, незалежно від рівня прибутків, а також скорочення відсотка раннього залишення навчання у школі, зменшення відставання аграрних областей країни, тобто підвищення культурного потенціалу та якості життя суспільства в цілому. Пріоритетним напрямком соціальної політики в Чилі є подолання соціальної ексклюзії (виключення із суспільного життя). Соціальна ексклюзія найбіднішого прошарку полягає не тільки в необхідності існувати на 1 долар в день, але й у відсутності шансу вирватися з цього кола, надавши освіту дітям. Саме тому найважливішим механізмом залучення до суспільного життя представників знедоленого населення, особливо молоді, є система освіти. На цьому шляху Чилі досягла значних успіхів: її система народної освіти вважається найкращою у всій Латинській Америці, а кількість письмених дорівнює 95,4 %. Для тих, хто живе за межею бідності, існують соціальні субсидії, продовольча допомога, відтак голодних немає.

Досвід Чилі свідчить, що основна відповідальність за розробку та ефективність соціальних програм лягає насамперед на політичну еліту та державні інститути. Еліта поставила завдання подолання бідності, взяла на себе відповідальність за здійснення реформ, гармонізацію соціально-політичних відносин. Світогляд і психологія політичної еліти, її готовність сприймати злиденність і відсталість як явище, що перешкоджає модернізації, мали



вирішальне значення для формування й реалізації відповідної соціальної політики, яка складається із сотень конкретних програм. Разом з тим величезну роль у подоланні бідності, особливо психологічних наслідків соціальної нерівності, відіграють різноманітні організації громадянського суспільства, які виконують функцію адаптації і включення бідних прошарків населення у соціальне життя. Це сусідські общини, різні групи взаємодопомоги, клуби за інтересами, які створюють розгалужену мережу соціальних зв'язків, що не тільки допомагають вижити, але й активно вирішують побутові, господарські, психологічні питання мешканців свого району.

У країнах Латинської Америки в цілому, і в Чилі зокрема, де мали місце не тільки економічні кризи, а й тривалі періоди політичної нестабільності, падіння й відродження демократії, особливо гостро стоять морально-етичні проблеми, насамперед щодо прав і свобод людини. Ці питання своєрідно інтерпретуються в ідеології та практичній діяльності гуманістичного руху, територією виникнення та найбільшого впливу їх стали Аргентина і Чилі. Ідеологом і засновником руху виступив аргентинський письменник та філософ **Маріо Луїс Родрігес Кобос Сіло**. У 1960—1970-ті роки під його керівництвом були організовані невеликі групи лівої орієнтації, учасники яких назвали себе “гуманістами”. На початку 1980-х років у названих країнах виникли перші гуманістичні партії, які почали вести вельми активну діяльність<sup>1</sup>. Гуманістична партія Чилі виникла у 1984 р., офіційно зареєстрована у 1987 р., її представник у 1990 р. увійшов до уряду **П. Ейлвіна**. Партія бере активну участь не тільки в парламентських, а й у президентських виборах.

Ідеологія, поширена в Аргентині й Чилі, одержала назву “сілоїзм” від прізвища Сіло. Вона є спробою сформулювати спільну для багатьох рухів тенденцію до пошуку внутрішньої духовно-політичної опори, свого місця у суперечливому світі на засадах гуманізму. Усі члени організації пов'язані досить жорсткою дисципліною й суворою субординацією, проте ця внутрішня ієрархія практично не помітна, оскільки у всіх учасників розвинені почуття добровільної залученості та особистої свободи. Це дозволяє зберегти в них “молодіжну” психологічну налаштованість, підтримує впевненість у значущості власної ініціативи. Така настанова дуже підходить людям, які прагнуть вільної реалізації своїх можливостей. Соціальну базу гуманістичного руху становлять різні

---

<sup>1</sup> Гуманістичні партії діють і в інших країнах.

соціальні елементи: представники інтелектуальних професій, дрібні службовці, студенти, жінки, маргінальні і напівмаргінальні прошарки населення. Керівники часто є вихідцями із середнього класу, мають хорошу освіту і можливість підтримувати достатньо високий рівень життя. Найбільше серед учасників руху людей молодих.

Головна мета чилійських гуманістів — закріпитися на муніципальному рівні, впливати на місцеву владу; основний зміст — робота з найбільш вразливими верствами населення. Така орієнтація пояснюється тим, що в маргінальному середовищі особливо поширені етатистські настрої, сподівання на соціальні програми та допомогу держави. Однак на практиці держава персоніфікується в особі представника муніципальної влади, з діяльністю якого у свідомості населення пов'язуються удачі або невдачі різних соціальних проєктів. Тому вважається, що член гуманістичної партії, опинившись в адміністрації, на практиці реалізовуватиме теорію “малих справ”, тобто вирішуватиме соціальні проблеми району, пов'язані з житловими умовами, охороною здоров'я, освітою, соціально-економічним становищем жінок, дітей, пенсіонерів, представників національних меншин.

У Чилі не вирішена проблема “в'яло текучої” дискримінації індіанців — автохтонного населення від доколумбових часів: мапуче, аймара, кечуа та ін. Ці народи формально захищені демократичним законодавством, прийнятим за роки президентства П. Ейлвіна, проте насправді залишаються найбільш знедоленою частиною населення. Швидка кар'єра в Чилі можлива для людини з європейським типом обличчя і білим кольором шкіри. Чим яскравіші індіанські риси зовнішності, тим складніше пробиватися в житті. У політиці, бізнесі, засобах масової інформації заправляє в основному біла людина.

Серед тих показників, що визначають рівень розвитку кожного суспільства, окрім додержання основних демократичних принципів, важливе значення має політика щодо “малих народів” — тих, які репрезентують етнічні меншості, відстоюючи своє право на традиційну культуру і спосіб життя, відмінні від норм сучасної цивілізації. В Чилі індіанці, хоч і становлять невелику групу населення, проте мають свої особливості, інтереси і проблеми.

Формування політики щодо індіанців — важливий напрям діяльності всіх демократичних урядів. Проблема, яка жевріла під спудом упродовж багатьох років, загострилася з переходом від диктатури до демократії, коли індіанці нарешті одержали змогу заявити про свої права. У 1993 р. був прийнятий “індіанський”

закон (№ 19.253), в якому вперше в історії Чилі індіанські поселення називались не просто “общинами”, а етнічними і культурними співтовариствами, що мали право на свої історичні території, на збереження й розвиток власних традицій, мови та культури. Після прийняття цього закону на територіях компактного проживання індіанців за розпорядженням уряду створювались “Області індіанського розвитку”. Передбачалося не тільки зберегти природу й екологічну чистоту цих районів, природний цикл життя індіанців, але й оптимізувати державну політику, спрямовану на підвищення рівня життя, освіти, медичного обслуговування корінного населення, почати процес передачі общинам частини історичних земель.

Однак наміри не просто втілити в життя. Головна проблема, вирішення якої очікували індіанці, — припинення економічного наступу на общини, повернення їм реального права на землю, зайняту сільськогосподарськими та лісопереробними підприємствами, — в умовах швидкої та успішної економічної модернізації виявилась утопією. Крім того, сама ідея “права на землю” часто трактувалася індіанцями досить широко, як “сплата історичного боргу”. Індіанські общини вимагали повного поновлення своїх прав на землю та природні ресурси — ліси і ріки. Часом спалахували конфлікти у зв’язку з новобудовами. Уряд був готовий відшкодувати мешканцям втрату землі, проте багато індіанських родин відмовлялось переїздити, вважаючи землі, що пропонувалися натомість, чужими і тому не придатними для життя. Спостерігалось зростання активності індіанських протестних організацій, збільшення випадків зіткнень з поліцією в місцях проживання місцевих племен. На 2001—2002 рр. припав пік антиурядових виступів, коли арешти і навіть загибель під час зіткнень з поліцією молодих активістів-радикалів у деяких общин мапуче стали предметом міжнародного розгляду. ООН та Міжамериканська комісія з прав людини засудили чилійську практику “насильницького переслідування” громадського індіанського руху.

Найважливішим заходом чилійської влади стала розробка і прийняття у 2001 р. багаторічної “Програми комплексного розвитку індіанських співтовариств” (відомої під назвою “Витоки”). Її метою визначалися поступове подолання соціальної виключеності індіанського населення, розробка шляхів успішної адаптації молоді до вимог і норм сучасного життя при збереженні основ індіанської культури та захисті прав корінного населення на землю і природні ресурси. Перший етап виконання цієї програми реалізовувався за роки президентства Р. Лагоса, другий — його наступниці Мішель Бачелет.

Чергові президентські вибори проходили за новими правилами. Згідно з конституційними поправками 2005 р., замість шестирічного встановлено чотирирічний термін президентства. Явним фаворитом виступала соціалістка **М. Бачелет**, лікар за фахом, яка раніше займала посади міністра охорони здоров'я, а потім оборони — у кабінеті **Р. Лагоса**. Її суперниками були кандидати від правої опозиції: колишній мер Сантьяго **Х. Лавін**, який на попередніх виборах змагався із **Р. Лагосом**, і мільярдер **С. Піньєра**.

У першому турі **М. Бачелет** набрала 45,6 % голосів, проте їй не вистачило менше 5 %. Її опоненти особливо наголошували на тому, що вона — атеїстка, тричі розлучена і сама виховує трьох дітей. У католицькій країні це має значення. Однак в Чилі величезна кількість жінок, які виховують дітей без чоловіків, тому вони підтримали ту, на кого покладали надії щодо покращення власного становища. У другому турі виборів 15 січня 2006 р. **М. Бачелет** перемогла **С. Піньєру** з результатом у 53,5 % і стала першою в історії країни жінкою-президентом. Її програму, витриману в лівоцентристському дусі з елементами популістських декларацій, підтримали різні верстви чилійського суспільства: молодь, жінки, частина середнього класу, особливо ліберально налаштовані університетські кола, жителі кварталів бідноти. Багатом імпував їй імідж політика нового стилю, особливо ідеї гендерної рівності. Водночас її передвиборчий лозунг “Я з тобою!” був звернений до кожного жителя країни, незалежно від соціального походження, місця проживання, освіти, політичних і релігійних переконань.

Відповідно до програми нового президента, передбачався розвиток країни на якісно новій основі і в інтересах широких верств населення. Підкреслювалася необхідність значного підвищення ролі держави в регулюванні економіки. Стрижнем розвитку називались інноваційні технології, технічна та комп'ютерна освіта, підготовка кадрів нової формації, різке збільшення інвестицій на науково-дослідні роботи, пріоритет науки у прийнятті господарських рішень, підтримка дрібного й середнього підприємця з використанням досвіду господарювання скандинавських країн. Основний упор зосереджувався на модернізації обробної промисловості, виробництв із високою доданою вартістю, на розвитку рибного господарства, селекції, виноробства, овочівництва, тваринництва, наданні інформаційних послуг. Як і раніше, економіка країни залишалася відкритою для іноземних підприємців, які мають рівні права з національними державними і приватними компаніями. При цьому передбачалося продовження демокра-

тичних реформ в галузях трудового законодавства, освіти, охорони здоров'я, соціального страхування, забезпечення житлом найбільш соціально незахищених верств населення. Загальна мета — зниження бідності до рівня, наявного у розвинених країнах, і скорочення розриву в розмірі одержуваних різними групами населення прибутків. Отже, висунута програма відходила від неоліберальної доктрини, в ній окреслювались контури нової моделі соціально-економічного розвитку.

Програма **М. Бачелет** стала продовженням основних напрямів, закладених у політиці всіх демократичних урядів Чилі, починаючи з **1990 р.** Однак найважливіший акцент робився на соціальних питаннях. Це була програма соціального вдосконалення демократії, поширення переваг розвитку і зростання на всі верстви країни, створення “Чилі для всіх”. Ця програма втілювалася в життя, однак не без проблем.

Зокрема, викликом владі став у **травні 2006 р.** масовий рух школярів старших класів, що увійшов в історію країни як “революція пінгвінів”. Вона тривала понад місяць і задіяла приблизно мільйон учасників. Основні вимоги: безкоштовний проїзд у громадському транспорті, покращення умов навчання в державних школах та скасування плати за вступний іспит у вищі навчальні заклади. Ці вимоги свідчили про необхідність перегляду Закону про освіту, розробленого ще за часів військового режиму. Примітно, що на вулиці вийшло покоління, яке не знало диктатури, але мало безапеляційне уявлення про реальну демократію. Виступи учнівської молоді проходили на тлі загального піднесення економіки та успішної зовнішньополітичної діяльності президента. Однак результати цієї роботи відійшли на другий план у суспільстві, розбурханому молодіжними демонстраціями.

У **квітні 2008 р.** мали місце масові демонстрації студентів, які вимагали якісної і безоплатної освіти. **М. Бачелет** спрямовувала у конгрес проект закону про реформу освіти, який гарантував право на одержання “якісної безкоштовної освіти для всієї молоді”, проте він не був прийнятий через блокування правої опозиції.

Попри те, що деякі починання президента не одержали логічного завершення, в цілому було зроблено чимало у соціальній сфері, значною мірою завдяки сприятливій економічній кон'юнктурі, чіткості поставлених завдань, професіоналізму президента та керівництва країни. Наприкінці своєї каденції **М. Бачелет** мала безпрецедентний в історії країни рейтинг, що перевищував 80 %. Якщо б дозволялося Конституцією, вона могла б розраховувати на повторний успіх, проте на порушення Основного закону не пішла.

На чергових президентських виборах у першому турі, що відбувся 13 грудня 2009 р., більшість (44 %) одержав кандидат від власної правої партії “Національне оновлення” мільярдер Себастьян Пінєра<sup>1</sup>, але це не були 50 % плюс один голос, що давало йому можливість стати президентом відразу. На другий тур С. Пінєра вийшов проти кандидата від правлячого лівоцентристського “Об’єднання партій за демократію” Едуардо Фрея — колишнього глави держави (30 % у першому турі). Виграв С. Пінєра з результатом 51,61 % (3 млн 563 тис. голосів) проти 48,38 % (3 млн 340 тис. голосів). Таким чином влада перейшла від лівоцентристської коаліції, яка тримала її впродовж 20 років, до правих, які добивалися цього тривалий час, дотримуючись діючих правил. Зміна біля керма правління не тільки окремих політичних діячів, а й цілих партій та об’єднань є важливою ознакою зрілості суспільства і нормального функціонування інститутів демократії.

Лівоцентристська коаліція може зарахувати до свого активу успішне зростання економіки — найкраще в Латинській Америці впродовж останніх 20 років, демократичну стабілізацію країни, явні, хоч і недостатні покращення у системі розподілу доходів населення, різке скорочення чисельності бідних, а також зростання престижу Чилі на міжнародній арені. Однак її кандидат на останніх виборах виглядав блідо — нудна фігура похилого віку. Крім того, Чилі зазнала певних негативних впливів світової фінансово-економічної кризи 2008 р., а розрив у соціальній нерівності не подолано. Все це вплинуло на настрої виборців, їхнє прагнення до змін. Саме під гаслом “Ми чекаємо змін” ішов на вибори представник правих сил.

С. Пінєра одержав прізвисько “чилійського Берлусконі”. Випускник Гарварду з докторським ступенем, зі статком у 1,3 млрд дол., власник національної авіакомпанії, популярних телеканалів, кількох великих компаній і футбольного клубу, він показав себе успішним бізнесменом, а потім і шоуменом. Він — представник поміркованої частини правого політичного спектра. Його успіх не означав повного повороту країни назад, а лише символізував деякі зміни. Він принципово дистанціювався від піночетизму, тим самим підкреслюючи свою лояльність до демократичних правил політичного життя. Його передвиборна програма мало чим відрізнялася від конкуруючої, зокрема велика увага

---

<sup>1</sup> Його підтримали Коаліція за зміни та Незалежний демократичний союз.

приділялася проблемам соціальної рівності. Після виборів було заявлено про необхідність збереження неоліберального економічного курсу, тому що цей курс сприяє зниженню бідності в країні.

На першому етапі президентства **С. Піньєри** ще діяли залишкові явища активної політики уряду його попередниці. Проте з часом усе помітнішим ставало те, що новий президент — насамперед бізнесмен з усіма притаманними цьому роду занять інтересами і методами. Країною він керував як великою фірмою, зацікавлений насамперед у власному комерційному успіху. Наслідком цього стало невдоволення населення, що супроводжувалося страйками, масовими маніфестаціями, напруженими відносинами з власним урядом, головною метою якого стала дискредитація діяльності своїх попередників, падіння популярності. **С. Піньєра** вдався до інших заходів утримання влади. Першими кроками впливу на громадську думку стала підготовка і проведення широкомасштабного святкування з нагоди 200-річчя незалежності Чилі. Другим загальнонаціональним шоу, яке мало згуртувати націю навколо президента, стало подолання катастрофи у штаті Сан-Хосе<sup>1</sup>. Там 5 серпня 2010 р. у завалі копальні опинилися 33 гірники. 69 днів участі президента в їх порятунку широко висвітлювали його телеканали. На цьому фоні здавався несуттєвим провал усіх його базових починань. Але і свята, і подолання катастроф рано чи пізно закінчуються.

У травні 2011 р. в Чилі пройшли масові акції протесту проти політики адміністрації **С. Піньєри**. За прикладом Близького Сходу демонстранти мали сподівання скинути його уряд. Проти них сили правопорядку застосували сльозогінний газ і водомети. Впродовж весни — літа 2011 р. проходили масові акції студентства, які продовжилися навесні 2012 р. Молодь вимагала доступної і безплатної вищої освіти. У серпні 2011 р. до неї приєдналися члени профспілок, після чого маніфестації значно зросли в масштабах. Робітники вимагали зниження податків, реформи пенсійної системи, а також зміни трудового кодексу та конституції. При тому, що Чилі — одна з найбільш економічно стабільних країн Латинської Америки, уряд виявився розгубленим. У його рейтингу, а також довірі до президента та його правоцентристської пар-

---

<sup>1</sup> Подібні акції можна знайти в політичній історії багатьох країн. В Україні аналогію можна побачити у піклуванні президентської родини **Віктора Ющенка** за долею маленької **Насті Овчар** у 2005 р., яка сильно обгоріла, рятуючи дворічну сестру від пожежі, що сталася через недбальство батьків.

тії “Національне відродження” намітилася тенденція до зниження: у 2011 р. він коливався навколо позначки у 26 %.

Попри внутрішні проблеми, на міжнародній арені демократична Чилі дотримується зваженої позиції. Після періоду міжнародної ізоляції часів військової диктатури, що завдала країні великої шкоди, цивільна влада почала розвивати активність у зовнішній політиці. Цьому значною мірою сприяє зміцнення її економічних позицій. Чилі активно бере участь у діяльності ООН, представляючи інтереси регіону. З кінця 1995 р. в Раді Безпеки вона має статус непостійного члена, що виступає від імені країн Латинської Америки та Карибського басейну. Але її підхід ширший: попри сильний тиск, Чилі не підтримала американо-британський проект щодо військової операції в Іраку 2003 р.

Звичайно, основна зовнішньополітична лінія розгортається в бік безпосередніх сусідів, всього латиноамериканського регіону. Наразі простежуються успіхи в інтеграції, але разом з тим наявні певні проблеми, зумовлені невизначеними моментами стосовно кордонів та енергоносіїв. Країни, які не мають виходу до океану, але могли б його мати через територію Чилі, намагаються вирішити ці питання. Унікальне геополітичне розташування країни зумовлює також надання можливості азійським потужним країнам “зайти” на латиноамериканський ринок, одержавши натомість доступ до багатих покладів сировини.

Диверсифікуючи напрями своєї зовнішньої політики, Чилі прагне вибудовувати свої відносини зі Сполученими Штатами Америки на рівноправній основі. США вбачає в Чилі партнера у своїй зовнішньополітичній діяльності в регіоні, особливо щодо ліворадикальних режимів. Стосовно останніх позиція Чилі час від часу змінюється: починаючи з того, що вона відмовляється підтримувати економічні санкції проти Куби часів демократичних урядів, до різкої критики дій Венесуели і Куби з боку правого президента С. Піньєри, в особі якого Америка набула більш відданого провідника свого неоліберального економічного курсу щодо Латинської Америки.

Чилі наприкінці ХХ ст. — на початку ХХІ ст. здійснила плавний перехід від авторитаризму до демократії, ставши найбільш благополучною країною Латинської Америки. Нині вона вважається флагманом політичної та економічної модернізації в регіоні, досягши вражаючих успіхів у розбудові правової держави та соціально орієнтованої ринкової економіки. Її досвід демократизації заслуговує на увагу, виходячи з використання ненасильницьких форм і методів боротьби з узурпаторським режимом, спів-



існування на першому етапі фактичного двовладдя, поєднання послідовності у проведенні перетворень із відмовою від штучного форсування, винятковій ролі жінок.

Нове суспільство твориться як зусиллями політичної еліти, так і численними громадськими рухами. Демократичні правила дотримуються усіма політичними силами. Раніше за інші латиноамериканські країни Чилі взяла курс на перехід до інформаційного суспільства й успішно формує національний інноваційний комплекс, що змінює традиційний сировинний вигляд її економіки. Водночас чилійці приділяють велику увагу наявним проблемам, серед яких на позиціях пріоритетності перебувають бідність і соціальна нерівність, непомірно роздутий бюрократичний апарат, випадки зневажання інтересів громадян у державних установах і приватних офісах, хижацька експлуатація доквілля тощо. Вони свідомі того, що багато чого треба ще зробити, аби побудувати суспільство новітнього часу.

## Література

Агуайо С.Ф. “Чилийский народ вновь проголосовал за демократию” / С.Ф. Агуайо // Латинская Америка. — 2000. — № 5.

Богуш Е.Ю. Политическая история Чили XX века / Е.Ю. Богуш, А.А. Щелчков. — М., 2009.

Вольский В.В. Чили от диктатуры к демократии / В.В. Вольский. — М., 1991.

Ганиев М.С. Оказалась ли Чили лучше других подготовлена к кризису? / М.С. Ганиев // Латинская Америка. — 2009. — № 7.

Дабагян Э. Чили: особенности демократического транзита / Э. Дабагян // Свободная мысль. — 2010. — № 4.

Дунаев В.Н. Чили: военные и общество / В.Н. Дунаев // Латинская Америка. — 1999. — № 1.

Дьякова Л.В. Гуманистическое движение в Чили: низовая социальная практика / Л.В. Дьякова // Латинская Америка. — 1996. — № 4.

Дьякова Л.В. Социальная политика по преодолению бедности в Чили (1990 — 2004) / Л.В. Дьякова // Латинская Америка. — 2005. — № 9.

Дьякова Л.В. Чили не перестает удивлять / Л.В. Дьякова, В.Е. Травкин // Латинская Америка. — 2007. — № 12.

Дьякова Л.В. Деятельность правительства Мишель Бачелет в 2006 — 2008 годах / Л.В. Дьякова // Латинская Америка. — 2009. — № 3.

Дьякова Л.В. Демократические правительства Чили и индейское население (1990 — 2009) / Л.В. Дьякова // Латинская Америка. — 2010. — № 1.

Кургузов И.М. От “левого” к “правому” через землетрясение / И.М. Кургузов // Латинская Америка. — 2011. — № 1.

Латинская Америка: испытания демократии. Векторы политической модернизации. — Ч. 1. — М., 2009.

*Павлова Е.Б.* Герои устали: новый политический дискурс / Е.Б. Павлова // Латинская Америка. — 2010. — № 6.

*Романова Э.* Чили в поисках оптимальных решений / Э. Романова // Мировая экономика и международные отношения. — 1997. — № 6.

*Слуценко О.В.* Значення результатів президентських виборів в Чилі в континентальному дискурсі Південної Америки / О.В. Слуценко // Гілея : наук. вісн. — 2011. — Вип. 47.

*Черкасова Е.* Процесс над Пиночетом: к вопросу о “просвещенном авторитаризме” / Е. Черкасова // Мировая экон. и междунар. отнош. — 2000. — № 1.

## РЕСПУБЛІКА КУБА

Однією з найважливіших подій політичної історії Латинської Америки ХХ ст., що набула широкого міжнародного резонансу, стала революція на Кубі. Вона визначила подальший розвиток цієї країни на десятиріччя, серйозно вплинула на політичні процеси не тільки на континенті, а й за його межами. Острів Свободи опинився на вістрі “холодної війни”, кульмінаційною точкою чого стала Карибська криза 1962 р., що ледь не штовхнула світ у третю світову війну з використанням атомної зброї. Кубинська революція, розпочавшись у невеликій країні<sup>1</sup> як національно-демократична, переросла в потужну соціальну. Хоч минуло понад п’ятдесят років, вона продовжує залишатися важливим фактором соціально-політичного життя Латинської Америки, де впродовж ХХ ст., особливо після Другої світової війни, була ареною протиборства різних альтернатив розвитку — насамперед революційної, радикальної, з одного боку, і реформістської — з іншого.

Наприкінці 1950-х років Латинську Америку охопила глибока структурна криза і почався тривалий період боротьби проти диктатур, місцевих олігархій та залежності від іноземного капіталу. Першими виклик кинули Венесуела і Куба, де майже одночасно були повалені репресивні режими<sup>2</sup>. Куба, хоч і не відразу, стала на шлях радикалізації революції, що у 1961 р. привело до соціалістичного вибору з орієнтацією на радянську модель: в по-

<sup>1</sup> На момент революції населення острова становило приблизно 6 млн осіб, на початку другого десятиріччя ХХІ ст. — 11 млн.

<sup>2</sup> У Венесуелі — у 1958 р., на Кубі — у 1959 р.

літичній сфері — єдина партія і проголошення народовладдя, в економічній — державна власність і централізоване управління, в соціальній — право на працю, житло, відпочинок, забезпечення старості, безкоштовна освіта та медичне обслуговування тощо.

Як і в Радянському Союзі, на Кубі встановився тоталітарний лад з повним набором класичних ознак: єдина масова партія, очолювана харизматичним<sup>1</sup> лідером; офіційна ідеологія, яка має визнаватися всіма; монополія на засоби масової інформації; монополія на всі засоби збройної боротьби; система терористичного поліцейського контролю; централізована система контролю та управління економікою. Як показує історичний досвід, тоталітарна модель може бути ефективною в надзвичайних умовах, таких як стан війни або “фортеця в облозі”. Саме в подібному стані перебувала Куба впродовж десятиріч.

Досвід Куби демонструє величезну, навіть домінуючу роль вождів у політичній історії. **Фідель Кастро** — дійсно видатний лідер, хоч на початку політичної й військової кар’єри ніхто його в лідери не обирав. Визначальну роль відіграли його природні пасіонарні та харизматичні якості: непохитна цілеспрямованість, незламна воля, нестримна енергія, мужність, колосальна працездатність, витривалість, запальний ораторський талант. Студентом він брав активну участь у молодіжному русі. У 1952 р. готувався виставити свою кандидатуру на парламентських виборах від однієї з лівих партій. Однак військовий переворот **Фульхенсіо Батісти**, що призвів до встановлення диктатури, змінив плани **Ф. Кастро**. Він відкрито засудив диктатуру і почав готувати збройне повстання проти неї. На чолі півтораєста молодих озброєних однопідумців **2 липня 1953 р.** виступив на штурм казарми-фортеці Монкада, який закінчився поразкою, полонем, судом і в’язницею. Проте **Фідель**<sup>2</sup> перетворився на національного героя, символ надії на свободу й незалежність. Під тиском громадськості його звільнили з тюрми і вислали до Мексики. У 1955 р. він відкрито заявив, що готуватиме збройну експедицію на Кубу з метою повалення диктатури. **2 грудня 1956 р.** до острова прибула яхта “Гранма”, з якої висадився **Фідель** разом із 82 бійцями. Ця акція поклала початок запеклій і важкій революційній війні. **1 січня 1959 р.** **Ф. Батіста** і його найближче коло втекли з Куби.

<sup>1</sup> *Харизма* (від гр. *charisma* — милість, божественний дар) — природна здатність особи виділятися з-поміж інших спроможністю здійснювати надзвичайно сильний вплив на людей, переконуючи їх у своїх поглядах, привертаючи на свій бік, закликаючи до здійснення тих чи інших дій.

<sup>2</sup> Так кубинці називають свого ватажка впродовж півстоліття.

**Ф. Кастро** та його однодумці встановили особливу модель республіки, де відсутній інститут президента, а глава держави — сам **Фідель**, а згодом його брат **Рауль** — зосереджує у своїх руках повноваження керівника двох найважливіших державних органів — Державної Ради Республіки Куба і Ради Міністрів (уряду) країни. Державна Рада є органом Національної Асамблеї народної влади (парламент країни), яка обирається з числа депутатів у складі голови, першого заступника, п'яти заступників, секретаря і двадцяти трьох членів. Голова Державної Ради є главою уряду. Державна Рада несе відповідальність перед Національною Асамблеєю і звітує перед нею у всій своїй діяльності. Конституція Куби декларує, що Голова Державної Ради і Голова Ради Міністрів представляє державу й уряд та керує їхньою спільною політикою. Тобто провідною ланкою в державному механізмі цієї країни є інститут глави держави. Саме він визначає основні напрями внутрішньої й зовнішньої політики, відіграє визначальну роль у розвитку економічної та політичної стратегії Куби. Очолюючи відразу два найважливіші державні органи, а також будучи лідером єдиної правлячої в країні партії і Верховним головнокомандувачем збройними силами, глава кубинської держави концентрує у своїх руках надзвичайно великі повноваження з управління країною.

На практиці виконавча влада на Кубі має пріоритет перед законодавчою. В більшості випадків, якщо не завжди, виконавча влада в особі глави держави та уряду здійснює прямий контроль за діями Національної Асамблеї народної влади, тим більше, що кубинська правова доктрина не визнає і конституційно не закріплює принципу розділення влад, вважаючи його неприйнятним в умовах соціалістичної державності. При цьому всі члени Державної Ради і Ради Міністрів є депутатами Національної Асамблеї, тобто здійснюють як законодавчі, так і виконавчі функції.

Кубинську систему можна охарактеризувати поширеним у західній політології терміном *“party-state”*, який у свій час використовувався щодо радянської системи (у перекладі — *“партія-державна”*, таке поєднання слів через дефіс показувало злиття першої і другої). Як і радянський, кубинський механізм влади спирався на суворе підпорядкування всіх ланок, на які призначаються виключно члени комуністичної партії, жорсткій партійній дисципліні. Поєднання партійного і державного контролю за діяльністю Національної Асамблеї гарантує главі держави схвалення будь-яких необхідних йому законопроектів і водночас забезпечує стабільність кадрового складу керівних органів, починаючи з

уряду. Така стабільність визначається не стільки нормами Конституції й регламентом Національної Асамблеї, скільки партійними директивами Центрального Комітету Комуністичної партії Куби (КПК).

Велике значення має й та обставина, що за умов однопартійності у цій країні відсутня парламентська опозиція. Через це нема кому пропонувати альтернативні законопроекти, робити запити на адресу глави держави та членів уряду, здійснювати інші заходи, притаманні країнам західної демократії. Велике значення для латиноамериканських умов, де армія традиційно здійснювала вирішальний вплив на увесь державний механізм, має суміщення однією й тією особою повноважень глави держави і верховного головнокомандувача збройними силами. На початок ХХІ ст. кубинські збройні сили — найбільш чисельні та технічно оснащені у Латинській Америці.

Симпатичні кубинського режиму наполягають на тому, що за наявності “захисної” жорсткої авторитарної оболонки політичного режиму “широкого розвитку набули різні форми демократичної участі мас в управлінні державою й суспільством”, має місце “реальна повсякденна участь пересічних громадян у громадсько-політичній діяльності на рівні місцевого самоуправління, трудових колективів, у здійсненні контролю знизу за діяльністю виборних органів влади на всіх рівнях, а також за адміністрацією, що ними призначається”. Тобто наголошується на розвитку “низової демократії”, “високій активності більшості населення”, “вільному обговоренні нагальних життєвих проблем”. Інакше кажучи, маси виявляють “активність та ентузіазм” у здійсненні лінії партії та особисто товариша Фіделя, відхилення від якої карається.

У рамках нової політичної системи вироблено процедуру селекції політичної еліти з трудящих: прийом до лав правлячої партії і призначення на керівні посади можливі лише для громадян, обраних таємним голосуванням трудовим колективом як “зразкових працівників”. Відпрацьовано механізм постійного контролю за “функціонерами” і відторгнення тих із них, хто перестав служити інтересам народу. Контроль мас приєднується до жорсткого контролю партії.

Прихильники подібної політичної моделі особливо підкреслюють те, що на Кубі ніколи не було масових репресій проти політичних противників режиму. Дійсно, мільйони жертв сталінських репресій в СРСР декілька сотень дисидентів, кинутих до в'язниць і вбитих репресивними органами Куби, ні в яке порівняння не йдуть. Газет і журналів, які виходять без державної цен-

зури — не більше десятка. Всі вони належать католицькій церкві, а тих журналістів, які намагаються донести правду про Острів Свободи на інтернетівських сторінках, кидають за ґрати. Правильною на Кубі вважається лише одна точка зору — та, яку несе КПК. Здійснюється жорсткий контроль за інформацією. У свій час, не бажаючи існувати за умов “народної демократії”, з країни втекло понад півмільйона осіб, тобто в середньому кожний два-надцятий.

Якщо спочатку **Ф. Кастро** був далекий від ідеї побудови соціалістичного суспільства, то під тиском блокади з боку США, він звернув свій погляд на СРСР, який сподівався на роздмухування полум'я “світової пролетарської революції” у Західній півкулі. Куба не тільки орієнтувалась на Радянський Союз, але й до **1991 р.** фактично перебувала на його утриманні. Підраховано, що побудова соціалізму під боком у найзапеклішого суперника коштувала СРСР у **1970-ті роки** 1 млн дол. щоденно. У **1980-ті роки** Москва щорічно постачала сюди понад 6,5 млн тонн сирої нафти, як правило, безкоштовно. Натомість закуповувалося до 4 млн тонн цукру за світовими ринковими цінами. Допомога братерській Кубі з початку **1960-х років** здійснювалась і в інших напрямках: радянським коштом і силами будувалися шляхи, промислові й сільськогосподарські підприємства, постачалась техніка, вкладалися гроші в розробку корисних копалин (за запасами нікелю Куба входить до трійки світових лідерів), безкоштовно озброювалась кубинська армія, постачалась більша частина необхідного продовольства, навчалися фахівці тощо. Зрозуміло, все це здійснювалося за рахунок добробуту радянських людей. Пізніше економіка Куби зорієнтувалась на “світовий соціалістичний ринок”, тобто на соціалістичні країни, і була організована у такий спосіб, аби обслуговувати їхній попит у тому, що могла дати: цукор, мінеральна сировина (нікель), цитрусові, тютюн. Натомість усе, необхідне їй, завозилося з того боку: понад половини необхідного населенню продовольства, до 80 % обладнання, майже всі енергоносії.

У середині **1980-х років** у світовій соціалістичній системі почалися докорінні зрушення, найважливішим із яких стала “перебудова” в СРСР, викликана проблемами, які накопичилися на той час. Близькість кубинської системи до радянської моделі зумовлювала загострення аналогічних проблем на Кубі. Серед них — екстенсивний розвиток з опорою на постійне зростання споживання енергоресурсів та сировини, що за місцевих умов погіршувався залежністю від зовнішньої фінансової допомоги. У країні

стало помітним погіршення стану справ в економіці та соціальній сфері. За таких умов **Ф. Кастро** звернувся до народу із закликом розпочати процес очищення соціалізму від чужих йому явищ. Цей процес одержав назву “ректифікації”, яка у складний час мала слугувати “лінією оборони”, захисту соціалізму. На думку кубинського керманіча, виникла нагальна потреба оцінити обстановку, з’ясувати, що відбувається з радянським блоком, а тоді здійснити глобальне коректування методів соціалістичного будівництва. Курс на “ректифікацію” підтримав III з’їзд КПК, який пройшов у два етапи у **1986 р.**

Зусилля були сконцентровані на викоріненні тих методів планування, які розглядалися як застарілі й забюрократизовані. Вжито заходів з покращення інвестиційної діяльності: відмова від “гігантоманії” у будівництві та виділення коштів на соціальні об’єкти, гідротехнічні споруди, шляхи. Розроблялися положення щодо вдосконалення трудових відносин та оплати праці (за умов заперечення безробіття як такого, склалася ситуація, коли один працював, двоє робили вигляд, що працюють, оскільки зарплата не залежала від виробітку). Були задіяні інші важелі, проте вони не дали очікуваних результатів, і друга половина **1980-х років** характеризувалася суттєвим зниженням деяких макроекономічних показників.

За період соціалістичного будівництва за підтримки СРСР та інших країн радянського блоку на Кубі створено базу розвитку її економіки. Зокрема, починаючи з **1960-х років** побудовано понад 1100 промислових підприємств. Порівняно з дореволюційним **1958 роком**, до середини **1980-х років** сумарна потужність електростанцій зросла у 9 разів, у 2 рази збільшилося виробництво нікелю, у 7 разів — об’єми водосховищ, у 12 разів зріс експорт цитрусових, в 11 разів — вилов риби та морепродуктів.

Економічне будівництво було соціально орієнтованим, в чому досягло значних успіхів. Достатньо навести деякі цифри: до революції неписьменні становили 37,5 %, а в сільській місцевості — 43 %. Середній рівень освіти коливався між 2-м і 3-м класами. В результаті революційних перетворень Куба стала країною суцільної грамотності з 12-річним шкільним навчанням. За цими показниками вона посіла передові позиції серед країн, що розвиваються, і поступилася лише найбільш розвиненим державам. На 12 млн населення у **2008 р.** тут налічувалося понад 800 тис. фахівців із вищою освітою. У **1958 р.** витрати держави на освіту становили 77 млн песо, у **2008 р.** — 7,5 млрд песо.

До революції значна частина кубинського населення страждала від епідемій, оскільки лікування було практично недоступним



для неї. Після 1959 р. створено єдину на континенті багатопрофільну Національну систему охорони здоров'я, медицина стала безкоштовною і доступною. У цій сфері працюють 90 тис. лікарів і десятки тисяч кваліфікованих медичних працівників середнього та молодшого рівнів. Витрати на медичну галузь зросли у 100 разів: від 20,6 млн дол. у 1958 р. до 2 млрд у 2008 р. Бурхливо розвивається біофармацевтика і біотехнології. Маленька Куба перетворилася на світову медичну державу, куди приїждять лікуватися ті, хто не може знайти допомоги на батьківщині<sup>1</sup>. Заходи з поліпшення системи охорони здоров'я вплинули на подовження середньої тривалості життя кубинців: до революції вона дорівнювала 55 рокам, у 2008 р. — 78 рокам (на сусідній Гаїті — 55 рокам). У 2004 р. держава офіційно заявила, що хоче довести тривалість життя своїх громадян до 120 років. Рівень дитячої смертності найменший серед усіх латиноамериканських країн. Він скоротився з 60 на тисячу дітей до одного року у 1958 р. до 6 у 2008 р. Тут немає безпритульних дітей, старців і голодних пенсіонерів. За даними 2007—2008 рр., Куба за індексом людського розвитку<sup>2</sup> посіла 51-ше місце серед 177 країн світу. Разом з тим слід пам'ятати, що за більшістю показників у першій половині минулого століття Куба була однією з найрозвиненіших країн Латинської Америки, перебуваючи на рівні Франції.

Попри досягнуті успіхи на шляху будівництва соціалізму, рівень життя кубинського народу залишався і залишається дуже низьким. Куба — чи не єдина країна у світі, економіка якої впродовж півстоліття була двічі майже зовсім зруйнована через причини зовнішнього характеру. Спочатку, після перемоги революції, руїна спричинилася через економічну блокаду з боку Сполучених Штатів Америки, на яку повністю орієнтувалося господарство Куби. Вдруге до аналогічних наслідків призвів крах світової соціалістичної системи на чолі з СРСР, а також відмова російського керівництва у 1990-ті роки від надання тої підтримки, до якої кубинці звикли раніше.

Закордонні політологи сперечалися відносно часу, коли тут соціалізм впаде, проте кубинське керівництво не відмовилося від обраного шляху. 7 грудня 1989 р. Гавана виступила із заявою, в

<sup>1</sup> Після Чорнобильської катастрофи впродовж десятиріч Куба безкоштовно здійснювала лікування дітей з України, які постраждали внаслідок радіоактивного випромінювання.

<sup>2</sup> В основі індексу людського розвитку, встановленого ООН, — три показники: середня тривалість життя, рівень писемності населення і ВВП на душу населення.

якій повністю відмежувалася від так званих реформ у Східній Європі, охарактеризувавши їх як реставрацію капіталізму. Події **серпня 1991 р.** та їх наслідки ще більше віддалили дві країни одну від одної, а з утворенням Співдружності Незалежних Держав зв'язки з пострадянськими країнами, насамперед з Росією, стали стрімко згортатися. Карибська держава миттєво втратила 82 % своїх ринків, внаслідок чого за 2 роки обсяги експортно-імпорتنих операцій скоротилися більш ніж у 3 рази. Припинення постачання нафти паралізувало транспорт, промисловість і сільське господарство. Виробництво основи місцевого експорту — цукру з тростини — впало вдвічі. З острова виїхала радянська мотострілкова бригада, яка була впродовж тривалого часу не тільки захистом, але й навчальним центром кубинської армії. Відповідно посилювалася необхідність у збільшенні фінансування власних збройних сил. До 30 % ВВП зріс дефіцит державного бюджету. У **1993 р.** стрімко розгорталась інфляційна спіраль. Наслідком чого стало швидке погіршення матеріального становища населення, тотальна карткова система, коли розподілялась не тільки їжа, а й одяг. Норму видачі хліба урізали вдвічі, а на вільному ринку його ціна зросла більш ніж утричі. Величезних масштабів досягло приховане безробіття. Проте рокований голод не настав. Куба спромоглася вийти з кризи власними силами.

Перш за все було наголошено на непохитності соціалістичного вибору. Крах соціалізму в Європі — на Кубі його назвали “фальшивим” — на думку місцевих лідерів, не означає повної поразки соціалістичної ідеї: зникає “поганий” соціалізм, однак майбутнє залишається за “хорошим”. При цьому той, що існував у Радянському Союзі, взагалі не визнається за соціалізм, оскільки він далеко не відповідав ідеям, розробленим **Карлом Марксом**. Поразка соціалізму — загроза національному суверенітету і потрапляння в залежність від США. Всіляко підкреслюються ті здобутки у соціальній сфері, які стали реальними за часів соціалізму. А відмова від соціалізму може призвести до ще більших економічних, політичних і соціальних проблем, ніж його збереження в умовах складної міжнародної, насамперед економічної, ситуації.

На початку **1990-х років** переважна частина населення Куби, особливо середнього і старшого віку, вихованого ідеологією “фортеці в облозі”, підтримала свого керманіча. Більшість його пам'ятала дореволюційні часи з неможливістю соціального просування, а також звикла до, нехай не надто заможного, проте гарантованого життєзабезпечення. Крім того, виїхати за кордон було практично неможливо. Критична ситуація, що склалася,

здебільшого сприймалась як результат дії негативних факторів зовнішнього плану, не залежних від кубинського керівництва.

Проте частина людності побачила недоліки саме в його політиці й утворила пасивну опозицію, яка одержала назву "групки". Останні вбачали причину кризи у нежиттєздатності існуючої суспільної моделі, що наочно виявилася після краху СРСР. За таких умов керівництво Куби наголосило на збереженні національної єдності, необхідної задля подолання кризи, висуваючи як першочергове завдання концентрацію всіх зусиль на практичних справах без акцентування на політичних розбіжностях, хоч і заявило про рішучість не допускати ніякого тиску, як ззовні, так і з середини. За умов надзвичайної ситуації Фідель та його соратники провели аналіз ситуації з партійним і державним активом і перед кожним поставили питання руба: "Готовий ти перед надзвичайно складними проблемами взяти на себе відповідальність за їх вирішення, чи ти втомився і не бачиш перспективи?" Ті, хто висловив бажання відійти від справ, не одержали осуду, навпаки, їм подякували за роботу. На їх місця прийшли молоді, проте на керівних посадах залишилося чимало старих кадрів.

В умовах гострої кризи кубинське керівництво мусило піти на надзвичайні заходи і відмовитись від деяких принципів організації господарства, які здавалися непорушними. Уряд оголосив "Особливий період у мирний час" і вдався до жорсткого нормування та контролю за розподілом ресурсів, а також переглянув існуючі пріоритети. Перш за все впроваджувався режим найжорсткішої економії державних коштів: скорочено центральний апарат управління, ліквідовано 15 міністерств та відомств, суттєво зменшено штати тих, що залишилися. Державні кошти спрямовувалися до галузей, спроможних на швидку віддачу (туризм). Припинялося надання субсидій збитковим підприємствам. Здійснено фінансову реформу. Збільшено ціни на низку послуг і предметів не першої необхідності, зменшено видачу продуктів за картками. Ліквідувалися пільги, які діяли раніше: безкоштовні обіди за місцем роботи, безкоштовний робочий одяг, низькі тарифи на міський транспорт, електрику тощо. Запроваджувалися нові податки. Однак було підтверджено недоторканність двох важливих соціальних завоювань революції: безкоштовної освіти, включаючи й вищу, і безкоштовного забезпечення всіх громадян кваліфікованою медичною допомогою.

У другій половині 1993 р. розпочався поворот у бік певної лібералізації фінансово-економічного життя й використання окремих елементів ринкової економіки. Легалізовано обіг в країні іно-

земної валюти — американського долара<sup>1</sup>. Створено сприятливі умови для іноземних інвесторів, що зумовлювалося сугубим прагматизмом, всупереч революційній риторичі попередніх часів. У 1995 р. прийнято закон про іноземні інвестиції, в наступному — закон про вільні зони і промислові парки. Вперше дозволялася діяльність підприємств із повністю іноземним капіталом (раніше верхня межа іноземної участі в капіталі місцевих підприємств обмежувалася 49 %). Інвесторам надавався широкий спектр гарантій, традиційний для більшості країн із ринковою економікою. Разом із тим, оскільки використання іноземного капіталу диктувалося прагненням поживити реальний сектор власної економіки і надати додаткового імпульсу його розвитку, було обрано процедуру, що дозволяла контролювати інвестиційні процеси і за необхідності управляти ними. В її основу покладений дозвоільний порядок, за яким реалізація інвестиційних проектів можлива лише після їх схвалення Радою міністрів Куби або спеціально створеною комісією. Значна активізація іноземного капіталу почалась у 1995—1996 рр., особливо зосереджуючись на нафтовій та гірничій галузях, туризмі, електроенергетиці, легкій та харчовій промисловості.

Для простих громадян особливо помітними стали надання права займатися індивідуальною трудовою діяльністю, відкриття ринків сільськогосподарської та ремісничої продукції, ціни на яких формувалися під впливом попиту і пропозиції, хоча верхню межу все ж встановлювала держава. Зрозуміло, створення змішаної економіки проходило під жорстким контролем держави, яка прагнула не допустити, аби ринкові сили підірвали соціалістичні підвалини. З одного боку, початок розвитку приватного підприємництва потребував від держави подальших кроків з лібералізації законодавства стосовно дрібної приватної власності, а з іншого — призвів до появи ознак соціального розшарування суспільства. Кубинське керівництво, намагаючись не допустити повторення досвіду ліквідації соціалізму на пострадянському просторі, не пішло на поглиблення лібералізації економіки, і з 1997 р. процес трансформації уповільнився. Так, кількість дрібних підприємств у сфері послуг скоротилась, а ті, що залишились, мали додержуватися численних обмежень (наприклад обслуговувати ресторан з кількістю місць не більше 12 могли лише члени родини власника).

---

<sup>1</sup> Наприкінці першого десятиріччя ХХІ ст. тільки перекази родичів з-за кордону сягали 1 млрд доларів на рік, що дорівнювало 30 % прибутків від усього кубинського експорту.

Внаслідок здійснюваних перетворень у 1994 р. вдалося зупинити падіння ВВП, динаміка перейшла у позитив: 1996 р. він зріс на 7,8 %. Втративши тепличні умови соціалістичної системи міжнародного розподілу праці, Куба відчула потужний імпульс для відмови від збереження цукрової спеціалізації і здійснила диверсифікацію господарства. Хоч і досі залишаються невирішеними проблеми забезпечення населення продовольством, житлом і транспортом, однак на початку ХХІ ст. кубинці не відмовилися від соціалістичного вибору.

У червні 2002 р. пройшов референдум, на якому 8 млн учасників висловилися на підтримку поправки до Конституції, яка фактично складалася з одного слова “irrevocable” — незворотність соціалістичного шляху розвитку Республіки Куба. Це було виявом підтримки влади на словах, хоч насправді населення вже давно ігнорувало офіційну пропаганду. Натомість прийшли втрата віри в майбутнє, песимізм та байдужість. У настроях пересічних кубинців посилювалися роздратованість, напруженість, втомленість, що дуже відрізняється від провідних рис у цілому життєрадісного національного характеру. З’являлося все більше анекдотів, які на Кубі виконують функцію соціального протесту, а не просто веселощів. Головна їх тема: “Раніше Фідель був хорошим, а тепер зіпсувався”.

Через погіршення стану здоров’я влітку 2006 р. старший із братів Кастро — Фідель — передав свої повноваження керівника держави своєму найближчому соратнику, молодшому брату — Раулю<sup>1</sup>, що виглядає дивним з точки зору додержання демократичних принципів. Залишивши найвищі державні посади, Ф. Кастро не пішов з політики. Він залишив за собою посаду керівника правлячої партії, виступаючи в засобах масової інформації з актуальних проблем внутрішнього й міжнародного життя (зокрема, веде колонку в партійній газеті Granma, в якій продовжує шукати модель оновленого соціалізму).

Рауля Кастро у 2008 р. обрали головою Державної Ради. У своїй першій промові на посаді він заявив, що висуває перед собою мету перебудувати економіку країни і суспільне життя. Така заява насправді засвідчила остаточний провал соціально-економічної моделі, яка панувала на Кубі після 1959 р.

---

<sup>1</sup> Р. Кастро вже на V з’їзді КПК, у 1997 р., практично був проголошений наступником свого старшого брата. Підкреслювалися його заслуги на всіх етапах революційної боротьби, починаючи від штурму казарм Монкада і десантування з “Гранми”, партизанської війни в горах і багатьох років спільної роботи із розбудови й захисту незалежної Куби.

Ціни на товари широкого вжитку зростали, а зарплати залишалися на низькому рівні (середня зарплата становила лише 30 доларів на місяць), розподіл продуктів здійснювався за загальним раціонуванням. Водночас зростала інфляція. Різноманітні соціальні аномалії досягли критичної маси, що зумовило необхідність змін. **Р. Кастро** виявив незацікавленість у збереженні старого порядку на Кубі і готовність до певної модернізації. Конкретизуючи стратегічний намір, новий керманіч наголосив, що необхідно зменшити роль держави в господарстві і збільшити чисельність зайнятих у недержавному виробництві; децентралізувати економіку, аби дати більше прав місцевим общинам, оскільки вони не можуть впливати на плановість, здійснювану центром. Важливу роль він відвів активізації міжнародної торгівлі.

У **2008 р.** кубинська економіка у своєму розвитку наштовхнулася на комплекс перешкод: два потужних буревії завдали втрати на 10 млрд доларів (20 % ВВП за той рік); зростання спекуляцій імпортованими товарами впродовж року; світова криза, що призвела до падіння цін на нікель — основний експортний товар — на 41 % порівняно з попереднім роком; продовження економічної блокади з боку США, яка до того часу коштувала понад 93 млрд збитків. Проте зростання економіки не зупинилося, воно становило 4,3 %, хоча це менше, ніж заплановані на **2008 р.** 8 %. Це є вражаючим фактом на тлі значного падіння в більшості країн світу.

У **2010 р.** офіційно оголошено, що ВВП республіки зріс на 2,1 %, продуктивність праці — на 4,2 %, експорт — на 41,5 %. Разом з тим за багатьма позиціями план **2010 р.** залишився невиконаним. Державний борг перевищив 21 млрд доларів при тому, що сукупний експорт Куби становить лише 3—3,5 млрд доларів. Промислове виробництво досягло тільки 40—45 % від показників **1988 р.** Рівень механізації та врожайності в сільському господарстві знизився до рівня **1950-х років**. Спроби одержати 3 млрд доларів кредитів за кордоном виявились невдалими, тому в **червні 2010 р.** було “заморожено” рахунки іноземних фірм і банків на Кубі, що тимчасово дало можливість скористатися 1 млрд доларів. Щодо вітчизняних приватних підприємців уряд встановив податки на прибуток на рівні 40—50 %, якщо річний прибуток перевищує 2500 доларів.

У тому ж році **Р. Кастро** визнав неефективність кубинської економічної моделі в сучасних умовах. Після уважного вивчення досвіду Китаю і В'єтнаму у здійсненні реформ він дійшов висновку, що їхні моделі не підходять Кубі і треба розробляти власну, національну модель розвитку економіки, враховуючи історичні і

психологічні особливості країни та її населення. Цим зайнялися фахівці, які працювали над “Проектом напрямів економічної й соціальної політики Партії і Революції”, що готувався до VI з’їзду КПК. Він мав спрямовувати модернізацію кубинської економічної моделі, яку, аби не плутати з аналогічними процесами в інших країнах, назвали “актуалізацією”. 291-шу тезу “Проекту” оприлюднили наприкінці **жовтня 2010 р.** Начебто вона мала охопити всі сфери розвитку країни, однак по суті йшлося про реформування тільки соціально-економічного сегмента кубинської моделі, а не зміни її політичної складової. На останнє накладено табу: зміни мають відбуватися виключно в рамках національного соціалістичного проекту. Одна з тез пояснює: “Соціалізм — це рівність прав і можливостей для всіх громадян, але не зрівнялівка”. Інша стверджує, що праця для всіх має бути і обов’язком, і правом, вона є самовираженням особистості й повинна винагороджуватися відповідно до її кількості та якості. Водночас у проекті зазначено, що “тільки соціалізм спроможний перемогти труднощі”. “Проект” одержав схвалення на VI з’їзді КПК.

З’їзд пройшов **16—19 квітня 2011 р.** в Гавані, з перервою у 14 років від попереднього. Було поставлено за мету актуалізацію моделі кубинської економіки з тим, аби “гарантувати наступність та незворотність соціалізму”, економічний розвиток країни та підвищення рівня життя населення. Визначено, що превалююча економічна система продовжуватиме базуватися на соціалістичній власності всього народу на основні засоби виробництва. Її головним принципом залишається соціалістичний розподіл “від кожного за здібностями, кожному — за працею”. Передбачається скорочення роздутих штатів державного сектору<sup>1</sup>, розширення можливостей підприємницької діяльності, а також зменшення обсягів державних субсидій, включаючи поступовий відхід від

---

<sup>1</sup> До 80 % усього населення країни має постійну роботу в державному секторі. Через відсутність коштів на виплату зарплат такій великій кількості працюючих до **вересня 2011 р.** планувалося звільнити до 1 млн із майже 3,5 млн зайнятих у ньому, а до **2015 р.** — ще до 1,9 млн. Натомість здійснюється сприяння розвитку малого підприємництва. З **жовтня 2010 р.** почалася видача дозволів на ведення індивідуальної підприємницької діяльності. На середину **2011 р.** таких дозволів видано 310 тис. (трохи більше 2 % населення), здебільшого у продовольчому секторі та роздрібній торгівлі. Вирішено передати з державного сектору до приватного приблизно 180 спеціальностей. У **травні** того ж року уряд прийняв рішення стосовно зниженні податкового навантаження на малі приватні підприємства.

карткової системи<sup>1</sup>. Уряд Р. Кастро дозволив людям купувати електропобутові товари: холодильники, тостери, великі телевізори, які раніше заборонялися через заощадження струму. Але мало хто може собі дозволити придбати такі дорогі речі. Населення поділяється на тих, хто має якісь надходження від родичів з-за кордону, і тих, хто такої фінансової допомоги не має. У 2011 р. кубінцям дозволили купувати автомобілі (1 на 5 років), нерухомість і брати кредити.

Міжнародні спостерігачі висловлюють сумніви стосовно успішного здійснення реформи в сільському господарстві, яка передбачає передачу землі селянам (обіцянка дана “революційною владою” ще у 1959 р. і не виконана). Натомість створена велика кількість неефективних державних господарств. Навіть якщо землю розподілять між селянами, то їм доведеться працювати на необробленій землі без перспективи одержати її у власність. Її не можна продати, взяти в оренду, заповісти дітям, збільшити як наділ. Тобто відсутні стимули, здатні спонукати селян, деморалізованих кастровським колективізмом, працювати на такій землі.

Основною формою економічної діяльності передбачено залишити “соціалістичне державне підприємство”, однак влада підтримуватиме різноманітні форми іноземних інвестицій, кооперативи, невеликі селянські господарства, орендарів та осіб, які займатимуться індивідуальною працею. При цьому акцентовано: партія не допустить зосередження нерухомості в руках багатіїв. Головну роль зберігатиме планування, яке має брати до уваги ринкові тенденції. З’їзд доручив уряду країни створити постійну комісію, завдання якої — контроль за впровадженням змін, і рекомендував Національній Асамблеї народної влади розробити і прийняти відповідні закони. Таким чином, з’їзд поклав початок новому економічному курсу, оскільки скасовано чимало постулатів, яким країна слідувала впродовж майже 50 років. Фактично кубинські комуністи намагаються запровадити в країні дещо схоже на ленінський НЕП, зберігши вищу владу за собою. Від курсу на зміцнення соціалізму та збереження державного сектору вони не відмовилися. Загальна ідея: “Більше підприємництва, менше ідеології, але в рамках соціалізму на кубинський лад”.

---

<sup>1</sup> За картками громадяни Куби можуть придбати визначений обсяг товарів першої необхідності (рис, квасолю, коричневий цукор, сірники, горох і трохи яєць) за фіксованими невисокими цінами, решту — за цінами, у кілька разів вищими, що є дуже непросто через невисокі зарплати. Ціну на яловичину можна порівняти з вітчизняними цінами на чорну ікру.



VI з'їзд також формально завершив епоху правління **Фіделя Кастро**, який керував країною майже півстоліття. Комуністичну партію очолив 79-річний **Рауль Кастро**, який до того займав посаду другого секретаря. В опублікованій 18 квітня статті **Ф. Кастро** висловив великі сподівання на нове покоління кубинських політиків, яке “покликане виправити і змінити без коливань все, що має бути виправлено і змінено, та продовжити доводити, що соціалізм — це також мистецтво здійснювати неможливе”. На чолі “нового покоління” стали перший секретар у віці 79 років, другий — **Хосе Рамон Мачадо Вентура** — 80 років, третім номером партії став 78-річний віце-президент Куби **Раміро Вальдес**.

Виступ **Р. Кастро** на з'їзді вразив гостротою критики самої партії, яка, за його словами, в багатьох випадках блокує політичні рішення керівництва, перетворюючи їх на “мокрый папір”. Роботу керівної сили кубинського суспільства було охарактеризовано як таку, що “перебуває в летаргії, спирається на догми та порожні гасла”. Доповідач зазначив, що Компартія “узурпує невластиві їй функції”, від яких її давно час звільнити. В такий спосіб наступник **Фіделя** після 5 років перебування на найвищих посадах визнав, що всі ці роки він боровся проти партійної бюрократії і не зміг здолати її опір. Несподіванкою в його виступі стала пропозиція обмежити перебування при владі вищих посадовців двома каденціями поспіль. Це могло б здатися сенсацією, проте насправді — лише констатація біологічного факту. Переважаюча більшість у керівництві кубинської компартії — люди дуже похилого віку, їх прийнято називати “los historicos”, а десять років — гарантія “історичним кадрам” того, що з владою їх розлучить лише смерть, звичайно, якщо геронтократи не відійдуть від лінії компартії.

Намітилися зрушення у внутрішній політиці стосовно зменшення “градусу нещадності” до ворогів кубинської революції. Об'явивши у квітні 2003 р. мораторій на смертну кару, влада рік у рік подовжує його. Захист завоювань революції не передбачав гуманного ставлення до інакомислячих, а диктував постійну готовність до відбиття агресії в будь-якому прояві. Тому питання про смертну кару в цій країні завжди мало яскраво виражене політичне значення. На межі двох перших десятиріч ХХІ ст. Гавана не один раз заявляла про те, що розуміє й поважає прагнення міжнародної громадськості до скасування смертної кари як вищої міри покарання або запровадження мораторію на неї. Впродовж 2010—2011 рр. більшість політичних в'язнів було звільнено. Практично всі вони виїхали за кордон, оскільки з травня 2011 р. кубинцям дозволено робити те, що раніше суворо забороняв **Фідель**.

Міжнародні оглядачі вважають, що режим чинить так, аби продемонструвати свою готовність прислухатися до світової громадської думки. Натомість він очікує економічної допомоги і скасування санкцій, накладених на нього за порушення прав людини. Активну посередницьку роль у справі звільнення дисидентів відіграла католицька церква. З деякого моменту режим почав ставитися до неї терпляче і навіть дозволив їй знов відкрити закриту ще у **1960-ті роки** семінарію, пообіцяв побудувати за державний кошт новий кафедральний собор у Гавані. Слід взяти до уваги, що в Латинській Америці військовій диктатурі завжди шукали підтримки з боку католицької церкви. Вони вважали, що така підтримка певною мірою прикриє їхні злочиння і надасть хоча б якоїсь легітимності. На Кубі так само диктатура потребує нової ідеологічної опори, оскільки позиції комуністичної ідеології слабшають. Таким чином церкву намагаються використати в ідеологічних цілях заради самозбереження. Разом з тим режим не полишає боротьби з інакомисленням, про що свідчать нові арешти серед опозиції у **травні 2011 р.**

Попри все опозиція активізує свою діяльність у країні. Сила та організованість кубінських дисидентів останніми роками зростають. Заявив про себе правозахисний рух “Пані в білому”, що об’єднує дружин політичних в’язнів. Зміцнилися демохристиянські групи, об’єднані навколо відомого правозахисника **Освальдо Пайя**. Посилюються соціал-демократичні та ліберальні настрої. З’являються незалежні профспілкові організації, агенції незалежної преси, незалежні бібліотеки та релігійні асоціації, на основі яких у майбутньому може скластися громадянське суспільство.

Якщо опозиція прагне до змін, то правляча комуністична партія чинить протидію реформам, особливо на місцях, оскільки в умовах лібералізації економіки та пов’язаної з нею демократизації політичної системи будуть втрачені панівні позиції. Експерти вважають, що реформи здійснюються на папері, а не в реальному житті, і піддають сумніву здатність **Р. Кастро** їх провести. Та система, яка складалась на Кубі впродовж 50 років, може не витримати змін. І лише політичної волі буде замало, тим більше у старіючого керівництва, яке перетнуло 80-річну вікову межу.

Останнім часом усе частіше лунають припущення щодо перспектив перетворення Куби на ще один курортний острів у Карибському басейні, тобто повернення до того, чим вона була до **1 січня 1959 р.**, обслуговуючи численних туристів зі Сполучених Штатів Америки та інших країн. Не виключається перспектива

повзучої капіталізації, в якій, як це відбулося на пострадянсько-му просторі, партійна і комсомольська номенклатура докладе зусиль, аби їй дісталися найбільш ласі шматки державної власності, хоч **Р. Кастро** неодноразово наголошував на тому, що від успішного розвитку економіки країни залежить саме існування суверенної Куби.

У свій час американський професор **Дж. Коен** зазначив: “Не було випадку у світовій історії, щоб держава з настільки мізерним ресурсом і потенціалом, настільки своєрідним географічним положенням відігравала б настільки видатну роль у світовій політиці”. Це дійсно унікальний випадок, починаючи з того, що самостійна, незалежна, активна, наступальна зовнішня політика Куби була і є від початку важливою частиною кубинської революції. Навіть за часів дружби з Радянським Союзом Гавана не була пасивним сателітом, а дотримувалася власної позиції, маючи власний погляд і на революційні процеси, і на становище у світі взагалі. Її зовнішня політика орієнтувалась на багато напрямів, серед яких на перших місцях — відносини з “третім світом”, Рухом неприєднання, Латинською Америкою.

Улюблене гасло **Ф. Кастро**: “Куба не намагається змінити світ, а змінюється разом зі світом, що змінюється”. Хоча були часи, коли Куба таки намагалася змінити світ відповідно до власних уявлень про справедливість<sup>1</sup>. Не кажучи про постійну конфронтацію зі Сполученими Штатами Америки, в якій передбачалося використати атомну зброю, не можна не згадати спробу експорту революції до інших латиноамериканських країн.

У 1966 р. команданте **Ернесто Че Гевара** — перший міністр промисловості нової Куби разом із 16 товаришами (колишніми міністрами й заступниками міністрів, членами революційної партії) з метою підняття на революцію селян вирушили до Болівії. Вони зовсім не знали країни, куди відправилися з такою метою, проте не сумнівались у власній правоті. На той час у Болівії вже провели аграрну реформу, що було основною вимогою програми **Е. Че Гевари**. Жоден місцевий селянин не підтримав його, навпаки, саме селяни, заради звільнення яких він прибув, видали його

---

<sup>1</sup> З 1960-х років Кубою здійснювалася підтримка військовими “радниками” та зброєю національно-визвольних рухів у таких країнах, як Гвінея-Біссау, Кабо-Верде, Ефіопія, Ангола та інші країни. У 1960 р. розпочалася кубинська медична місія в Алжирі, пізніше — в Ємені, Уганді, Екваторіальній Гвінеї, Гамбії, Зімбабве та ін. У наш час тисячі кубинських фахівців працюють в Африці в галузях будівництва, сільського господарства, освіти, охорони здоров'я тощо.

військовим, пов'язаним із ЦРУ. ЦРУ не волило вбивства, розуміючи, що це перетворить революціонера на ікону визвольних сил. Проте болівійці не хотіли мати постійного “подразника” навіть у в'язниці, тому вбили його, чим і перетворили на найвідомішого революціонера у світі.

Постать **Е. Че Гевари** надзвичайно популярна, його портрети тільки й майорять на сучасних маніфестаціях різного спрямування, адже він став уособленням протестних настроїв. Молодь у різних країнах дуже шанує романтичного героя. На питання: “Чому носиш майку з портретом Че?” найчастіше можна почути відповідь: “Тому що це — революція”. “А що таке революція?” — “А розламати увесь цей бардак!” Че — це виклик усьому старому, що дуже подобається молодим. На Кубі діти кожного ранку перед початком шкільних занять присягають: “Будемо, як Че!” І це є відповіддю на заклик **Ф. Кастро** до ще більшої стійкості та жертвовності, особливо після припинення радянської допомоги.

При різних, часто полярних, оцінках кубинського досвіду спроба знайти новий шлях самостійного розвитку, що значною мірою враховує інтереси простих громадян, не могла не викликати повагу з боку латиноамериканців, як не міг не знайти в їхніх серцях виклик, кинутий Сполученим Штатам Америки Островом Свободи.

США впродовж півстоліття відкрито ведуть проти Куби блокадну війну, інформаційну інтервенцію, що перемежуються спробами військових інтервенцій та різноманітних провокацій. Американські президенти, починаючи від **Д. Ейзенхауера** і **Дж. Кеннеді** й закінчуючи **Б. Клінтоном** та двома **Бушами**, публічно заявляли про першочергове завдання своєї зовнішньої політики — усунення **Фіделя**. За деякими підрахунками, на нього було вчинено 637 замахів. Лише при **Б. Обамі** позиція Америки щодо Куби почала змінюватися. У **2009 р.** туди без проблем дозволили їздити кубинцям, які мешкають у США і мають родичів на острові, а в **січні 2011 р.** **Б. Обама** підписав дозвіл по лінії народної дипломатії: вченим, студентам, артистам і священникам можна не питати спеціальної ліцензії. Також дозволено відсилати невеликі грошові перекази (до 500 доларів) від американських громадян кубинцям з метою підтримки наукових, спортивних та артистичних талантів.

На стан американо-кубинських відносин все більший вплив справляють і “нафтові інтереси”. У **травні 2011 р.** влада Куби заявила, що думає розпочати глибоководне буріння на своєму шельфі. За оцінками фахівців, там знаходиться близько 4,6 млрд барелів

лів нафти у розвіданих запасах. В США висловлюють занепокоєння не тільки виходячи з відомого бажання контролювати чужі запаси цінних енергоносіїв, але і з екологічного погляду. Адже Куба не спроможна самостійно розробляти ці родовища, тому залучатиме іноземні компанії, а невдале буріння в Мексиканській затоці **навесні 2010 р.** призвело до найбільшої техногенної катастрофи в історії США. Контроль за кубинським проектом для американців є справою надто проблематичною, але водночас і приводом для відновлення двостороннього діалогу.

Разом з тим відчутним є вплив американських конгресменів кубинського походження, які вважають, що скасування блокади Куби може продовжити існування комуністичного режиму. Тому США та Ізраїль залишаються двома державами, які не погоджуються на рекомендації ООН щодо зняття економічних санкцій проти Куби. У **жовтні 2010 р.** на Генеральній асамблеї цієї міжнародної організації представники 187 країн проголосували за засудження блокади. Подібні акції періодично повторювалися впродовж двадцяти років, проте резолюції Генеральної асамблеї ООН не мають юридичної сили, а адміністрація США наполягає на тому, що блокада введена виключно заради того, аби змусити уряд Куби до більшої відкритості та поваги до фундаментальних прав і свобод людини, і вона буде знята, коли реформи стануть реальністю. Хоча насправді своєю політикою американці порушують права кубинців щодо рівноправної участі в міжнародному економічному співробітництві.

Інші держави підтримують з Островом Свободи різнопланові відносини. На **2009 р.** дипломатичні відносини були встановлені із 181 з 192 держав — членів ООН, 108 зарубіжних місій акредитовано на Кубі. За кордоном діяли 123 амбасади Куби. Щорічно Гавану відвідують сотні іноземних делегацій, включаючи глав держав та урядів. Цьому значною мірою сприяли зміни в розстановці політичних сил на світовій арені, що настали з початку нового століття. Більшість країн Латинської Америки стали підтримувати Кубу здебільшого внаслідок перемоги на президентських виборах представників від національно-визвольних лівих партій та рухів. Особливо тісні відносини склалися між Кубою й Венесуелою. Лише у **2011 р.** підписано угоди щодо розвитку 116 спільних проектів, загальною вартістю понад 1,3 млрд доларів. Для Куби надзвичайне значення має постачання нафти з цієї країни. Дешева венесуельська нафта — одна з головних умов функціонування кубинської економіки. Але кубинську владу напружує залежність від непередбачуваного та екстравагантного президента **У. Чавеса**.

Неабияку активність у налагодженні всебічних відносин виявляє Китай, з яким також підписано пакет договорів. Особливе значення має надання з його боку фінансової допомоги, з якою кубинський уряд сподівається ліпше здійснювати реформування.

Після майже двадцятирічної перерви прагне відновити стосунки і Росія. Це засвідчили візити президента Російської Федерації **Д. Медведєва** до Гавани у грудні 2008 р. і **Р. Кастро** до Москви у лютому 2009 р., що мало результатом підписання 34 двосторонніх угод.

Свій вплив здійснює Європейський Союз, який прагне проводити більш незалежну від США політику. Перелом у настроях деяких членів світового співтовариства, крім усього іншого, зумовлений конструктивнішим порівняно зі США ставленням Гавани до міжнародно-правових норм. Куба відчула зростання антиамериканських настроїв і відторгнення глобалізму. Вона не тільки вижила, а залишилась повноправним, повноцінним, достатньо поважним членом міжнародного співтовариства.

Зберігаючи відданість соціалістичним принципам кубинське керівництво шукає свій шлях модернізації економіки та суспільства. Нині правляча еліта країн “золотого мільярда”, які вступили в еру інформаційного суспільства, використовуючи силу залежних від неї засобів масової інформації, прагне переконати всіх, що немає альтернативи нав’язуваному нею світопорядку, неолібералізму та глобалізації в інтересах привілейованої меншості. У такій ситуації Куба є однією з небагатьох країн, які у надзвичайно складних умовах пропонують інший шлях розвитку.

Необхідність корекції відчувають деякі лідери провідних країн світу, таких як Німеччина і Франція. Їхні лідери — **Ангела Меркель** та **Ніколя Саркозі** на міжнародній конференції, присвяченій світовій фінансово-економічній кризі 2008 р., наголосили на необхідності заміни капіталістичної системи, яка існувала досі, “новим капіталізмом”. Ще рішучіше висловили неприйняття сучасного капіталізму учасники Всесвітнього соціального форуму, що відбувся на початку 2009 р. в Бразилії. Слід мати на увазі: симпатії щодо Куби звернені на романтичний період її революції, на роль та особистість **Че Гевари**, проте не викликають бажання слідувати кубинським шляхом. Навіть найрадикальніший із латиноамериканських “лівих” венесуельський президент **Уго Чавес** веде мову про новий “соціалізм ХХІ століття”, а не про наслідування радянській чи кубинській моделі. Стосовно кубинців, то вони чекають, поки піде в історію родина **Кастро**. Тоді на їх батьківщині неодмінно слід чекати сплеску політичного життя, а поки що на Кубі панує невизначеність.

## Літэратура

*Белая М.А.* Куба: што далей? / М.А. Белая // Латинская Америка. — 1991. — № 9.

*Бородаев В.А.* Кубинская революция и становление новой политической системы / В.А. Бородаев. — М., 2007.

*Браво Э.* Куба: реформы или их имитация? / Э. Браво [Эл. ресурс]. — Режим доступа: [www.globalaffairs.ru/number/n\\_11158](http://www.globalaffairs.ru/number/n_11158)

*Двинский О.* Фидель Кастро: вечный команданте / О. Двинский [Эл. ресурс]. — Режим доступа: [rosvesty.ru/1915/camera2/?id=3813](http://rosvesty.ru/1915/camera2/?id=3813)

*Елбаева М.В.* Права человека на Кубе: мифы и реальность / М.В. Елбаева // Латинская Америка. — 2008. — № 12.

*Кастро Ф.* Избр. произв. 1953—1986 / Ф. Кастро. — М., 1986.

*Кононученко С.* Куба сегодня / С. Кононученко, В. Бородаев // Мировая экон. и междунар. отнош. — 2000. — № 2.

*Корольков А.В.* Военные и гуманитарные миссии Кубы за рубежом / А.В. Корольков // Латинская Америка. — 2009. — № 1.

*Лейно К.О.* Куба в контексте карибской экономической интеграции: аутсайдер или полноправный участник? / К.О. Лейно // Латинская Америка. — 1995. — № 1.

*Ломакина Н.Н.* Глава государства Республики Куба в системе высших органов власти / Н.Н. Ломакина // Вестн. МГИМО — Университета. — 2010. — № 2.

*Мазин А.* Куба: пророчества и реалии / А. Мазин // Мировая экон. и междунар. отнош. — 2002. — № 10.

*Моисеев А.* “Актуализация” — модернизация по-кубински / А. Моисеев // Междунар. жизнь. — 2011. — № 3.

*Пономарев Д.* Куба выбрала капитализм под руководством Рауля Кастро / Д. Пономарев [Эл. ресурс]. — Режим доступа: [inright.ru/articles/есопому/20110421/id\\_581/](http://inright.ru/articles/есопому/20110421/id_581/)

50 лет Кубинской революции (“круглый стол в Институте Латинской Америки Российской Академии наук) // Латинская Америка. — 2009. — № 6.

*Перес Сантьяго.* Карибы и Центральная Америка после распада СССР / Сантьяго Перес // Латинская Америка. — 1993. — № 10.

*Монтанер К.А.* Куба Фиделя Кастро: последняя глава / К.А. Монтанер [Эл. ресурс]. — Режим доступа: [www.globalaffairs.ru/number/n\\_7065](http://www.globalaffairs.ru/number/n_7065)

---

---

# БОЛІВАРІАНСЬКА РЕСПУБЛІКА ВЕНЕСУЕЛА

Наприкінці 1980-х років Венесуела здавалася цілком благополучною, за латиноамериканським виміром, країною з розвинутою представницькою демократією, що включала розділення влад, двопалатний Національний конгрес, періодичні вибори. У Конституції містилася спеціальна стаття, за якою екс-президент одержував право переобрання на найвищу посаду лише через 10 років після завершення каденції, що запобігало спробам узурпації влади. За умов багатопартійності дві партії — Демократична дія (соціал-демократична) і Соціал-християнська — змінюючи одна одну біля керма правління і маючи більшість у найвищому законодавчому органі, проводили приблизно схожий курс у всіх сферах суспільного життя. Цей курс базувався на нафтовій моделі розвитку, величезній державній власності та субсидіарній ролі держави.

Соціально-економічне життя визначалося тією обставиною, що до кінця 1970-х років Венесуела стала країною з найсильнішим державним сектором на континенті, який живився в першу чергу нафтовою галуззю. Водночас було досягнуто максимальну міру консенсусу, насамперед між підприємцями і профспілками. Соціальний пакт функціонував практично без збоїв з мінімумом страйків. Трудові суперечки вирішувалися шляхом укладання колективних договорів. Це був період, коли, за словами венесуельського соціолога Сільви Мічелени, вдавалося від “жирного державного пирога відрізати буржуазії такий шматок, який вона хоче, і в той же час давати все більші порції іншим соціальним групам”. Значно зросла чисельність середнього класу, до якого належали висококваліфіковані працівники та управлінці, служ-



бовці, дрібні й середні підприємці — власники ремісничих майстерень, закладів торгівлі та сервісу, університетські викладачі, люди вільних професій тощо.

На межі **1980—1990-х років** країна вступила у смугу затяжної кризи, передумови до якої склались у попередній період нафтового буму й процвітання. Тоді колосальні прибутки від нафти, що особливо зросли після націоналізації іноземних нафтових компаній, у **1976 р.**, дали можливість уряду президента **Карлоса Андреса Переса (1974—1979 рр.)** вчетверо збільшити капіталовкладення в економіку, створити масу нових робочих місць і практично ліквідувати проблему безробіття. Здійснювалася широка програма державних дотацій споживчих товарів та соціальних послуг. Проте подібна програма, дозволяючи згладжувати соціальні проблеми і суперечності, приховувала в собі велику небезпеку. З одного боку, вона привчала людей до відносно благополучного життя за рахунок державних субсидій, а з іншого — створювала сприятливі умови для зростання бюрократії, казнокрадства та корупції. Бюрократія, яка з **1973 до 1985 р.** зросла у шість разів, досягши показника в **1,3 млн осіб**, не тільки поглинала величезні матеріальні й фінансові ресурси, але й перетворювалась на гальмо розвитку, оскільки переслідувала тільки власні інтереси. Таким чином, переживаючи у **1970-ті роки** нафтовий бум і користуючись його плодами, Венесуела ставала заручницею свого багатства.

На початку наступного десятиріччя на світовому ринку нафти відбулося погіршення кон'юнктури, що боляче вдарило по венесуельській економіці. Виявилось, що колосальні прибутки розтрачені, зовнішніх борг країни зріс від **3,1 млрд дол.** у **1973 р.** до **35,5 млрд** у **1982 р.**, а економіка неспроможна ефективно функціонувати в умовах жорсткої конкуренції. Виробництво на душу населення падало впродовж десятиріччя зі швидкістю **2,5—2,7 %** на рік. Виявилось, що країна живе понад кошт. Неможливість надалі слідувати “нафтовій моделі” породила глибоку кризу в суспільстві. Скоротилися фінансові надходження від продажу “чорного золота”. Патерналістська держава не витримувала навантаження соціальних зобов'язань, що призвело до різкого погіршення становища незаможних верств населення. Фактично ігнорувались інтереси мешканців маргінальних кварталів, що знаходилися на околицях великих міст. Цим великим масам населення стали недоступні освіта, медицина, соціальне забезпечення. Відсоток тих, хто жив нижче межі бідності, зріс утричі: з **15 %** у **1980 р.** до **45 %** у **1989 р.** Уряди представника Соціал-християнської партії **Рафаеля Антоніо Кальдери (1979—1984 рр.)** і

соціал-демократа **Хайме Лусинчі (1984—1989 рр.)** вдавалися до спроб щось зробити заради подолання негараздів, проте без особливих успіхів.

Погіршилася ситуація і в політичній сфері. Виявилось, що дві провідні партії підім'яли під себе всі державні, професійні та громадські структури. Іноземні політологи вперше у випадку з Венесуелою ввели термін “партидархія”, утворений із поєднання слів “партія” й “олігархія”. Він мав висвітлювати ситуацію, коли канали громадянського представництва заблоковані партіями як із середини, так і ззовні. Верхівка, не обрана до парламенту, тиснула на нього, аби приймалися вигідні для неї рішення. Розквітнув клієнтелізм — критеріями висування на високі ключові посади виявлялися не професіоналізм і кваліфікація, а кумівство та протекціонізм. Штаб-квартири партій перетворилися на своєрідні агенції з роздачі потрібним людям теплих містечок, пільг і привілеїв.

Довіра до правлячих партій у суспільстві різко знизилась. Понад 80 % населення свою позицію недовіри пояснювали тим, що партії не цікавляться проблемами простих людей; 93 % обурювалися надто високими прибутками партійних діячів. Гостро критикувалася система формування депутатського корпусу парламенту, коли виборці позбавлялися можливості контролювати своїх обранців, оскільки ті йшли за партійними списками, складеними в результаті залаштункових домовленостей. Переважна більшість свідчила про відсутність інтересу до політичного життя взагалі. Це підтверджував зростаючий абсентеїзм: якщо на вибори 1978 р. не прийшло 12,43 % електорату, то у 1993 р. — 40 %. Людей обурювала неспроможність верхів раціонально розпорядитися колосальними природними багатствами, що відкинуло країну назад, за рівень, досягнутий у 1970-ті роки.

Соціальна ностальгія за часами благополуччя відіграла вагомую роль в обранні на вищу державну посаду **К.А. Переса** (лідера Демократичної дії) в грудні 1988 р., адже пік процвітання припав саме за його перше президентство. Однак сподівання на повернення “старих добрих часів” не виправдалися. Новий глава держави відповідно до порад МВФ узяв неоліберальний курс з незмінною “шоковою терапією”: радикальне скорочення державного сектору й підвищення його ефективності; приватизація кількох провідних підприємств; стимулювання приватної ініціативи; залучення іноземних інвесторів; девальвація національної грошової одиниці; відмова від контролю над цінами; збільшення процентних ставок; згортання соціальних програм, включаючи заморо-

жування зарплат тощо. Різко зросли ціни на продукти харчування, предмети першої необхідності, бензин, проїзд у громадському транспорті, комунальні послуги.

Ці заходи зустріли різкий опір як у парламенті, так і на вулицях. **27—28 лютого 1989 р.** збунтувалися жителі маргінальних кварталів Каракаса та інших великих міст. Виступ був жорстоко придушений: вбито понад три тисячі осіб, хоч офіційно число жертв називалося 300 осіб. У відповідь по всій країні прокотилася хвиля страйків. **18 травня** за закликом Комуністичної партії Венесуели пройшов 12-годинний загальний страйк — безпрецедентна подія за 30 років демократичного ладу. Загалом з **вересня 1991 р. до квітня 1992 р.** мали місце понад півтори тисячі акцій протесту проти політики жорсткої економії, половина з яких супроводжувалася насиллям. У такий спосіб люди відповідали на суттєве погіршення становища в соціальній сфері, що було ціною за покращення макроекономічних показників, одержаних завдяки здійсненню неоліберального курсу. Плодами цього покращення скористався незначний прошарок найбагатших людей на тлі суттєвого поглиблення майнової диференціації населення. В умовах соціально-економічної кризи значно загострилися проблеми громадського правопорядку та особистої безпеки, оскільки катастрофічно зростали злочинність і корупція.

Загострення соціальних конфліктів зумовлювало визрівання політичної кризи. Це виявилось у посиленні міжпартійної боротьби та внутрішньопартійних суперечностей, у зниженні популярності **К.А. Переса**. Суспільство все скептичніше ставилось до демократії як такої, ототожнюючи її з управлінською неефективністю, політиканством, бюрократизмом та корупцією. Критичні настрої щодо політики уряду мали місце в різних верствах населення, у тому числі й серед військових, особливо серед молодшого та середнього офіцерського складу. У цьому середовищі наприкінці **1970-х** — на початку **1980-х років** почала формуватися течія лівонаціоналістичного характеру. Її ядро склала група однокурсників по військовому училищу сухопутних військ випуску **1975 р.**, серед яких був і майбутній президент **Уго Чавес Фріас**. Надихаючись ідеями **Симона Болівара**, вони критично оцінювали венесуельську дійсність і приходили до висновку про необхідність втрутитися в політичний процес. На початку **1980-х рр.** ця течія оформилася в організацію **КОМАКАТЕ**<sup>1</sup>, яка **29 жовтня**

---

<sup>1</sup> Абревіатура від військових звань середніх і молодших офіцерів венесуельської армії — коменданте, майор, капітан, тенъенте.

1988 р. здійснила невдалу спробу державного перевороту. Після лютневих подій 1989 р. КОМАКАТЕ перейменували в Революційний боліварійський рух, який очолив дві спроби військового перевороту у 1992 р.

4 лютого того року підполковники Уго Чавес і Франсиско Аріас Карденас підняли своїх соратників на операцію зі скинення президента. Головним завданням вони проголосили “врятування венесуельців, які страждають від політиків, демагогії та бюрократії”, винних у знедоленні країни, багатій на нафту та інші природні ресурси. Політика уряду оцінювалась як антинародна, спрямована на підтримку американського долара. Повстанці діяли силами десяти батальйонів у чотирьох містах країни. Вони спробували встановити контроль над основними гарнізонами країни, захопити палац Мірафлорес і заарештувати президента К.А. Переса, щоб передати його суду. Проте акція зазнала поразки. Під час придушення загинуло 78 осіб. У. Чавес у короткому телевізійному зверненні віддав наказ соратникам скласти зброю. Для нього цей виступ мав доленосне значення, оскільки співвітчизники дізналися про його існування, а багато хто почав пов’язувати майбутнє Венесуели з його іменем. Його та інших керівників заколоту заарештували, сотні молодших і середніх офіцерів звільнили з лав збройних сил. Проте 27 листопада 1992 р. вищі офіцери здійснили другий путч, теж невдалий. Ці виступи разом з масовими акціями протесту дестабілізували політичну ситуацію, що мало наслідком перший в історії країни імпичмент президента у травні 1993 р.

У тому ж році відбулися вибори глави держави, на яких із показником 30,5 % голосів<sup>1</sup> переміг Рафаель Кальдера — кандидат від коаліції лівоцентристських і лівих сил “Національна конвергенція”. Його обрання порушило понад тридцятирічну традицію, коли при владі змінювалися представники двох партій статусу — Демократичної Дії та Соціал-християнської партії. Р. Кальдера вже займав президентську посаду у 1969—1974 рр. і мав значний політичний досвід. Хоча він і був засновником і впродовж років лідером Соціал-християнської партії, на ці вибори пішов як незалежний кандидат. Своє рішення він пояснив тем, що в країні переважає стійке неприйняття панування партій. Народ не хоче робити вибір між альтернативами, що нав’язуються політичними машинами. Така позиція дала кандидату на президентську поса-

---

<sup>1</sup> Результат переможця виявився найнижчим за всю історію демократичного режиму.

ду змогу піддавати гострій критиці корумпованість провідних партій, а також методи “шокової терапії”, застосовувані адміністрацією К.А. Переса. Тим завойовувалися симпатії переважної частини населення, підкріплювані обіцянками підвищення рівня життя шляхом загального оздоровлення економіки. Водночас Р. Кальдера не втратив підтримки підприємницьких кіл, оскільки ставив завдання створити сучасну ринкову економіку з урахуванням специфічних умов країни й необхідності забезпечити захист національних галузей господарства. Результати виборів 1993 р. продемонстрували глибинні процеси, що відбувалися в суспільстві, і призвели до часткової зміни політичної карти Венесуели. Хоч дві партії статусу зберегли лідерські позиції в парламенті — понад половину місць у палаті депутатів і 60 % у сенаті, вочевидь намітилося закінчення їхньої монополії на владу та ерозія системи.

Починаючи з лютого 1994 р. перші два роки діяльність нової адміністрації проходила в антинеоліберальному напрямі, що призвело до часткового демонтажу попередніх реформ. Проголосувавши за амбітну Програму стабілізації й відновлення, влада вдалася не до економічних, а до адміністративних методів управління господарством. Відвертий популізм проступив у встановленні контролю над цінами на продовольство та заморожуванні цін на бензин (при собівартості 12 боліварів за 1 літр його відпускали покупцям за 5), а також у рішенні про підвищення мінімальної зарплати майже у два рази.

З літа 1994 р. розгорнулася найгучніша у світі кампанія проти корупції як “лиха номер один”. Однак корупція тільки збільшувалася. Що не діставалося корупціонерам легальними каналами, привласнювалося іншими шляхами — зростанням чиновницьких поборів, “комісійних” з кожної трансакції, напівкримінальними формами субсидій, прямим розкраданням державного майна, фондів, соціальної допомоги тощо. Пряма корупція зникала з різними формами розкрадання і витрачання все ще гігантської нафтової ренти, яка, зокрема, йшла на утримування все зростаючого неефективного державного апарату. На нижчих щаблях суспільства, зникаючись із корумпованим поліцейсько-судовим апаратом, стрімко зростала вулична злочинність — організована і люмпенська. Громадськість критикувала неспроможність держави навести лад. Так само через безлад, який не могла подолати держава, міжнародний фінансовий капітал відмовляв Венесуелі у будь-якій суттєвій підтримці. Наслідком стали інфляція, збільшення дефіциту державного бюджету, втеча з краї-

ни капіталів та ін. Країна опинилася на межі, з якої починалися реформи попереднього президента.

У таких умовах **Р. Кальдера** зважився на крутий поворот у соціально-економічному курсі. **12 березня 1996 р.** у щорічному посланні Національному конгресу він заявив про необхідність підвищення цін на бензин, запровадження нових податків, заморожування заробітної плати в державному секторі, встановлення жорсткого контролю над державними витратами, розгортання приватизації, лібералізації валютного ринку тощо. Було навіть внесено поправки до Закону про націоналізацію нафтової промисловості, що дозволяли діяльність у цій галузі іноземних корпорацій. Таким чином, популістський проект поступився неолібералізму. Разом із тим робилися спроби підтримати соціально незахищені верстви населення, які на той момент становили приблизно 70 % — їм передбачалася адресна допомога. На це мали спрямовуватися кошти від підвищення цін на бензин та кредити від Світового банку.

Останні заходи визначили відносно спокійну реакцію суспільства на кардинальні зміни у стратегії президента. Разом з тим спостерігачі охарактеризували спроби команди **Р. Кальдери** вивести країну зі стану стагнації, як агонію демократії, образно порівнюючи ці намагання з перестановкою стільців на палубі “Титаніка”. Невдачі зазнав намір створити соціально орієнтовану ринкову економіку і зберегти із певними модифікаціями представницьку демократію. Важливо також згадати і про те, що **Р. Кальдера** амністуввав заколотників, серед них — і свого наступника **У. Чавеса**. Якщо б не було цього пробачення, керівник путчистів не зміг би далі легально претендувати на найвищу посаду в державі.

У **1994 р.** **У. Чавес** та інші учасники військових переворотів **1992 р.** вийшли з тюрми. Вони переглянули свою тактику і взяли курс на парламентські форми боротьби. У **квітні 1997 р.** надзвичайна асамблея Революційного боліварійського руху прийняла рішення про перейменування у “Рух V Республіка”<sup>1</sup> і про участь в

---

<sup>1</sup> Венесуельські історики умовно поділяють республіканську історію країни на періоди: Перша республіка (**1810—1812 рр.**) — виникла після проголошення незалежності Венесуели у **1810 р.** Через два роки Іспанія поновила свій контроль над країною. Існування Другої і Третьої республік (**1813—1814, 1817—1819 рр.**) було тісно пов’язане з визвольною епопеєю **С. Болівара**. Четверта республіка почала своє існування з **1830 р.** На думку засновників нової організації, ідеали і мрії **С. Болівара** про справедливе суспільство, які він прагнув втілити в життя, були зражені. Однак вони мають відновитись у “Боліваріанській V республіці” — справді демократичному суспільстві соціальної справедливості.

електоральних процесах на загальнонаціональному рівні. Боліварійці оперативно сформували дисципліновану і мобільну структуру, в якій провідну роль відігравали колишні військові. Нова організація діяла по всій країні, і їй вдалося досить швидко завойовувати авторитет у всіх верствах населення.

Перед виборами 1998 р. “Рух V Республіка” утворив коаліцію “Патріотичний полюс”, до якої разом з ним увійшли лівоцентристські партії “Радикальна справа”, “Рух до соціалізму”, “Батьківщина для всіх”, Виборчий рух народу, Венесуельська комуністична партія та інші. Висуванцем від коаліції на президентську посаду став **У. Чавес**. Головною тезою його передвиборної програми проголошувалася докорінна перебудова існуючої соціально-економічної і політичної системи з метою її трансформації в суспільний лад, що забезпечуватиме й гарантуватиме реальну участь широких мас у прийнятті рішень на всіх рівнях влади. Центральна вимога — проведення референдуму для скликання Конституційної асамблеї і розробки нового Основного закону, що відповідав би вимогам часу. Зокрема, разом з трьома гілками влади потрібно створити четверту — моральну владу, яка б тісно співпрацювала із судовою, але при цьому була б абсолютно автономною й незалежною. Їй відводилася провідна роль у боротьбі з корупцією, викорінення якої визначалось як пріоритетне завдання нової адміністрації. Як один із заходів передбачалося радикальне скорочення непомірно розбухлого державного апарату, зокрема скорочення у два рази кількості міністерств та відомств. Економічний блок платформи кандидата передбачав посилення ролі держави у стратегічних галузях, включаючи нафтову; недопущення в них приватного, іноземного і національного капіталу; подальшу інтеграцію у світову господарську систему, але на більш справедливих умовах з урахуванням національних інтересів; проведення переговорів щодо реструктуризації зовнішньої заборгованості тощо.

Коаліції, яка підтримувала **У. Чавеса**, протистояло об'єднання правоцентристського спрямування “Проект Венесуела”. Його основу становили дисиденти Соціал-християнської партії, які згуртувалися навколо **Саласа Ромера** — колишнього губернатора найбільшого промислового штату Карабобо. Його кандидатура енергійно розкручувалася, виборчу кампанію він вів динамічно і навіть агресивно, з використанням новітніх технологій. Наполегливі рекомендації верхівки партій статусу проголосувати за нього призвели до протилежного результату. Пересічний виборець вирішив: “Усі вони зроблені з одного тіста”, — і віддав свій голос

**У. Чавесу**<sup>1</sup>. 44-річний колишній путчист завоював 3,6 млн голосів (56,2 %), що на 1 млн голосів перевищувало результат найближчого конкурента, і з парадного входу увійшов до президентського палацу, який у лютому 1992 р. намагався взяти зброєю. Ця перемога поклала початок кардинальному повороту в розвитку Венесуели.

Аналізуючи причини перемоги **У. Чавеса**, слід брати до уваги сукупність обставин, які важко ранжувати за першістю за силою впливу, а саме криза соціально-економічної системи, що раніше існувала, крах системи двопартійної влади, суспільна напруженість, вкрай загострена безсоромною корупцією верхів. До цього додалося різке падіння цін на світовому ринку нафти, що вплинуло на погіршення економічного становища Венесуели. Населення обурювали неоліберальні реформи, здійснювані попередньою владою, та їхні соціальні наслідки. Як показує досвід політичної історії інших країн, скорочення у виконанні державних зобов'язань перед співгромадянами призводить до посилення лівих настроїв у суспільстві, а новий президент був виразником саме таких настроїв. Вплинули й особливості політичної культури венесуельців. У ній сильні ідеї популізму, який через невиконані обіцянки та надії, що не справдилися, живить месіанізм — сподівання на “героя”, який швидко і просто вирішить усі проблеми знедоленої людності.

Саме таким “рятівником нації” в очах переважної більшості постав **У. Чавес** — один із найбільш суперечливих політиків сучасного світу. Про “феномен Чавеса” написано чимало, його масштабна постать і неординарні дії впродовж півтора десятиріччя перебувають у центрі полеміки не тільки в Новому Світі, а й у Старому. Молодий, харизматичний, динамічний, енергійний лідер у червоному береті або сорочці. Його вирізняють організаторські здібності, ерудованість, схильність до нестандартних рішень, характер бійця, фантастична працездатність, ораторський талант. Під час його багатогодинних<sup>2</sup> запальних виступів венесуельці, як і всі латиноамериканці — любителі карнавалів, починають співати пісень і танцювати сальсу. Він надто відрізняється

---

<sup>1</sup> На парламентських виборах, які вперше за 40 років у 1998 р. проходились окремо від президентських, “Патріотичний полюс” одержав 75 місць у нижній палаті і 18 з 57 — у сенаті, тобто менше, ніж “Проект Венесуела”.

<sup>2</sup> У січні 2012 р. він установив рекорд тривалості виступу: впродовж 11 годин представляв депутатам Національної асамблеї доповідь про підсумки минулого року.



від попередників своїм яскравим іміджем. А це дуже важливо у новітні часи, коли візуальний вплив на людську свідомість переважає над аудіальним. Він походить із простої родини, “один з нас”, вмів спілкуватися зі звичайними людьми, виявляючи щире співчуття та розуміння, одержуючи у відповідь масову підтримку. Разом з тим — це політик авторитарного типу, який постійно балансує між додержанням законів і зневаженням їх. Як диктатор він не схильний до діалогу з опонентами, своїх недругів виставляє “ворогами народу”, зрадниками боліваріанської революції. Президент при прийнятті рішень, як правило, керується “революційною доцільністю”. Врешті-решт він підім’яв під себе всі гілки влади, які незаперечно виконують його розпорядження, тобто розділення влад стало фікцією, а демократія згортається під гаслом розвитку демократизації суспільства. Всесвітньо відомий колумбійський письменник Габріель Гарсія Маркес після знайомства із У. Чавесом зазначив: “Раптом я усвідомив, що із задоволенням поговорив із двома зовсім різними людьми. Одним, кому доля дала можливість врятувати свою країну. І другим — ілюзіоністом, здатним увійти в історію деспотом”.

Тверду рішучість здійснювати оприлюднені настанови передвборчої програми новий президент продемонстрував у своєму першому декреті від **2 лютого 1999 р.** — дня вступу на посаду. Оголошувалося проведення референдуму з метою виявлення ставлення народу до скликання Національної конституційної асамблеї задля вироблення нового Основного закону, що мав забезпечити ефективне функціонування соціальної і партиципаторної<sup>1</sup> демократії. Стару Конституцію президент назвав “умираючою”.

Такий референдум відбувся **25 квітня 1999 р.:** населення дало згоду на скликання Національної конституційної асамблеї (НКА). Вибори до неї пройшли **25 липня 1999 р.,** 90 % мандатів одержали висуванці від “Патріотичного полюса”. Після скликання нового органу фактично ліквідовані парламент і Верховний суд. З числа депутатів НКА створили дві комісії, покликані виконувати функції вищих законодавчого і судового органів до проведення нових виборів. Це за суттю було державним переворотом. Водночас йшла робота над новою Конституцією, яку схвалили 70 % учасників референдуму **15 грудня 1999 р.**

---

<sup>1</sup> *Партиципаторна демократія* (від англ. *participate* — брати участь) визнає необхідність участі широких верств населення не тільки у виборах своїх представників, прийнятті рішень на референдумах і зборах, а й безпосередньо в політичному процесі — підготовці, прийнятті та здійсненні рішень, а також у контролі за їх виконанням.

За новим Основним законом, країна одержала нову офіційну назву — Боліваріанська Республіка Венесуела. Радикальних змін зазнали основні інститути політичної влади. Функції вищого законодавчого органу покладались на однопалатну Національну асамблею з п'ятирічним терміном повноважень. Скасування верхньої палати позбавляло регіони представництва у вищому законодавчому органі, що не тільки ускладнювало їх становище, а й підривало основи федералізму. Крім традиційних трьох гілок влади Конституція запровадила ще дві: електоральну, покликану здійснювати й контролювати процедури при обранні органів влади всіх рівнів, і моральну, або громадянську. Президентський мандат подовжувався з 5 до 6 років, а переобрання ставало можливим відразу по закінченні попередньої каденції.

Суттєвим виявився соціально-економічний блок Конституції, де з'явилися статті, що гарантували громадянам зайнятість, безкоштовне медичне обслуговування, одержання середньої й вищої освіти, причому університети одержували автономію. Розширення трактування прав людини як сукупності економічних, соціальних та політичних прав є одним із досягнень нового Основного закону. За ним, система соціального забезпечення повинна будуватися на принципах універсалізму, солідарності, кооперації, участі, самоуправління та взаємної відповідальності. Разом з тим у взаєминах індивідуума й держави яскраво виражений нахил у бік останньої. У цьому ж розділі зафіксовано заборону на приватизацію державної нафтової компанії *Petroleos de Venezuela (PDVSA)*. У цілому Конституція закріпила тенденцію до посилення виконавчої влади, яка чітко проступила з приходом боліварійців до управління. За суттю Основний закон перетворив Венесуелу в етатистську, патерналістську, суперпрезидентську республіку.

У 1999 р. президент домігся схвалення парламентом Закону про особливі повноваження, які передбачали можливість здійснювати структурні зміни шляхом видання декретів. Відповідно до них реформовано митний режим, податок на прибуток, податок на додану вартість (15 %) та ін. Разом зі збільшенням надходжень від реалізації нафти, пов'язаним із початком зростання цін на світовому ринку (квітень 1999 р.), подібні заходи дали змогу загальмувати негативну тенденцію в розвитку економіки. Акцент робився на стимулюванні приватного попиту і приватних інвестицій, головним чином через фіскальні стимули й державні інвестиції в інфраструктуру, а також створення сприятливого для економічної діяльності клімату шляхом зміни законодавства. Таким чином, у початковий період уряд проводив свою економіч-

ну політику відповідно до ринкових принципів: заохочувалися приватні інвестиції у ключові сектори виробництва, створювались податкові стимули, а державні капіталовкладення спрямовувались у виробничу інфраструктуру та соціальну сферу.

З самого початку **У. Чавес** головним своїм завданням визначив боротьбу з бідністю, на що спрямовується значна частина нафтових прибутків. Набули поширення повсюдне будівництво “народного житла”, безплатні медична допомога й освіта, в тому числі вища, модернізація шляхів, транспорту, інфраструктури. Продовольчі товари й бензин відпускаються за пільговими цінами<sup>1</sup>. За роки нової влади рівень мінімальної заробітної плати збільшився на 88 % і становив на **2008 р.** 371,7 дол. (найвищий показник у Латинській Америці). З огляду на інфляцію двічі на рік проводиться індексація зарплат. Скоротилося безробіття: з 16,6 % у **1998** до 7,7 % у **2009 р.** Кількість робочих місць зросла на третину, майже на 3 млн. Рівень грамотності у **2008 р.** піднявся до 98 % населення і був одним із найвищих у Латинській Америці. Чисельність студентів з **1998** по **2008 р.** збільшилася втричі і становила у **2007 р.** 78 на тисячу мешканців, що також стало одним із найкращих показників у регіоні (в Аргентині — 65, у Чилі — 48). Для населення, що вийшло з працездатного віку, вдів, сиріт і непрацездатних розгорнуті широкі програми соціального забезпечення (чисельність одержувачів збільшилася з 1,7 до 4,4 % населення). Рівень очікуваної тривалості життя зріс з 72,16 року у **1998** до 73,76 року у **2008 р.** Смертність дітей до одного року впала на третину — з 26,5 смертей на тисячу народжень до 17. Цьому сприяє розвиток сфери охорони здоров'я, де кількість лікарів з **1998** до **2008 р.** збільшилася в 12 разів. За той же період кількість вкрай бідних сімей знизилася на 72 % до 7 % від загальної чисельності населення. Кількість бідних домогосподарств у **2008 р.** становило 26 %. Це досягнення наближає Венесуелу до можливості повністю позбутися злиденності. Саме за рахунок заходів із подолання бідності зменшується нерівність у прибутках. Однак останнім часом спостерігається і скорочення прибутків підприємницьких кіл, а також чисельності самих підприємців.

Заходи щодо поліпшення умов життя поширено на індіанців<sup>2</sup> навіть у віддалених районах Амазонії. Наслідком цього стало

---

<sup>1</sup> У **2011 р.** 200 літрів бензину коштували в еквіваленті 5 американських доларів. Функціонувала система продовольчого постачання (“Mercal”) зі спеціалізованими торговими центрами зі значно нижчими цінами.

<sup>2</sup> Чисельність індіанців у Венесуелі становить 535 тис. осіб, або 2,3 % населення.

зникнення індіців-злидарів, які просили милостиню на дорогах та у великих містах, включаючи столицю. У Венесуелі регулярно проходять форуми корінних народів континенту. Вони стають все більше представницькими і активними у висуванні своїх вимог. Це сприймається деякими латиноамериканськими урядами дещо насторожено. Загалом слід зазначити: перерозподільча політика уряду дала знедоленим масам відчуття, що вони у своїй країні є повновладними громадянами із законними правами і держава піклується про них.

Нафтодолари і до приходу **У. Чавеса** жили венесуельську економіку та соціальну сферу, проте не в такій пропорції. Переважна більшість надходжень осідала в кишенях олігархії та корумпованого чиновництва, спроможних помалу підготовувати середній клас і робітників, які входили до профспілок. Нетрі Каракаса були одним із найжахливіших місць у Латинській Америці, що вражало на фоні нафтових надприбутків. Вже тоді з'явилося слово "petroestado". Це слово означає державу, яка функціонує за рахунок продажу нафти, адже вона стабільно дає 93 % експортних прибутків. З одного боку, Венесуелі дуже поталанило з таким багатством а також зі сприятливою світовою кон'юнктурою останнього часу. Проте зворотним боком стала "голландська хвороба", подібна до російської, коли відбуваються негативні структурні зрушення й занепад усіх інших галузей економіки, окрім провідної. Впродовж десятиріч у Венесуелі не розвивалося виробництво необхідних товарів, які в переважній більшості були імпортними. А економіка в цілому стала надто залежною від зовнішніх обставин. Так само від них залежить соціальне забезпечення населення і стабільність у державі.

Більшість громадян періодично висловлювали схвалення курсу **У. Чавеса** своїм голосуванням на виборах. У 2000 р. він переміг **Аріаса Карденаса**, який критикував чинного президента за розгін парламенту й Верховного суду, силові методи впливу на опозицію, надлишкове втручання держави в економіку, надмірне зближення з Кубою, вражаючу амбіційність, популістські прийоми, кричущу претензійність і самовпевненість. **У. Чавес** у передвиборчій боротьбі створював несприятливі умови конкуренту, сам використовував адміністративний ресурс, постійно їздив країною, суміщуючи президентські й кандидатські функції. Проте навіть всупереч очевидним порушенням, більшість населення підтримало спочатку його на президентських виборах (59 % голосів тих, хто прийшов до виборчих дільниць, проти 38 % голосів за **А. Карденаса**), а потім його прибічників на виборах парламенту,

губернаторів, членів законодавчих рад штатів, алькальдів. Однак опозиція спромоглася зберегти непогані позиції на середніх і нижніх щаблях влади.

У 2001 р. внутрішньополітична ситуація в країні загострилася. З одного боку, впали світові ціни на нафту, з іншого, декретом президента вводилося 49 законів, що слугували правовою основою економічного курсу, спрямованого на посилення ролі держави в господарському житті та його соціальної складовій. Наприкінці 2001 — на початку 2002 р. країною прокотилася хвиля страйків і демонстрацій протесту, в якій проти прийнятих рішень виступили представники практично всіх сегментів населення, — від робітників до підприємців. Ці виступи збурили країну, паралізували її економіку, особливо видобуток нафти.

11 квітня 2002 р. в результаті державного перевороту У. Чавеса усунули від влади і на 48 годин ув'язнили на острові Орчила. На чолі держави став Педро Кармона Естанга. Він розпустив парламент, призупинив роботу генерального прокурора, відмінив прийняті за часів президентства У. Чавеса закони, що перерозподіляли частину національного багатства на користь незаможних. Проте внаслідок стихійного протесту мас і лояльності більшості військових підрозділів заколот провалився, парашутисти звільнили в'язня і 14 квітня він повернувся до президентської резиденції. Головне звинувачення У. Чавес спрямував проти Сполучених Штатів Америки у спробі повалення його режиму<sup>1</sup>.

Опозиція, врахувавши досвід минулого, перебудувала свої лави в рамках Демократичного координаційного комітету, змінила тактику, спробувала досягти мети через проведення референдуму. Шлях до нього виявився дуже складним. Хоч було зібрано понад 2,5 млн підписів за його проведення — більше, ніж потрібно, влада поставила під сумнів їх дійсність і розпочала тривалу процедуру перевірки, кілька разів переносючи час проведення та вдаючись до інших методів зволікання.

У країні проводилися масові мітинги, як на знак протесту проти У. Чавеса, так і на його підтримку, що часом призводило до сутичок учасників з людськими жертвами. Харизматичний лідер закликав своїх прибічників “дати бій ворогам боліваріанської революції”, уряд мобілізував усі адміністративні ресурси, значні суми валютних надходжень спрямовувались на реалізацію соці-

---

<sup>1</sup> США для У. Чавеса — форпост імперіалізму, проти якого він затято веде боротьбу. Показовою є його заява: “На Марсі була цивілізація, але туди прийшов капіталізм, прийшов імперіалізм, і доконали планету”.

альних програм, у тому числі й на підтримку незаможних прошарків населення.

У “злидених селищах” чимало кубинських вчителів розгорнули кампанію з ліквідації неписьменності. Було збільшено мінімальну зарплату і грошове утримання військовослужбовців, а дрібні підприємці міст і сіл одержали пільгове кредитування. Багато жителів маргінальних районів одержали документи на право володіння земельними ділянками без права продажу. Всі ці заходи, безумовно, позитивно вплинули на результати референдуму. У свою чергу опозиція розгорнула кампанію під гаслом “Чавес проти Чавеса”, в ході якої скрупульозно порівнювались обіцянки президента та реалії, виявлялися факти корупції та негідної поведінки його оточення<sup>1</sup>, в провину ставилось безконтрольне, в обхід парламенту, витрачання надходжень від нафти тощо.

**15 серпня 2002 р.** за те, щоб президент залишився на своїй посаді, висловилися 5 800 629 осіб, тобто 59,25 % учасників голосування, проти 3 989 008, або 40,74 %. Усього у виборчих списках значилося 14 027 607 осіб, на дільниці прийшли 9 815 631.

**4 грудня 2005 р.** були проведені парламентські вибори, на яких перемогла партія “Рух V Республіка” та її союзники. Цьому сприяла відмова провідних опозиційних партій від участі в перегонах під приводом того, що Національна виборча рада перебуває під жорстким контролем виконавчої влади і неспроможна забезпечити прозорі вибори. У результаті на дільницях з’явилося лише 25 % електорату. Проте **У. Чавес** все одно встановив повний контроль над парламентом країни, хоч ступінь легітимності виявився вкрай низьким. Успіх правлячої партії також продемонстрували вибори до місцевих органів влади: провладні кандидати одержали 21 із 23 губернаторських крісел і понад 80 % посад мерів міст.

**3 грудня 2006 р.** відбулися президентські вибори. Опозиція консолідувалась навколо губернатора штату Сулія<sup>2</sup> соціал-демократа **Мануеля Росалеса**, голови партії Новий Час. У його програмі йшлося про поглиблення й розширення демократії, проведення адресної соціальної політики, ліквідацію безробіття й неформального сектору економіки, більш справедливий розподіл при-

---

<sup>1</sup> У Венесуелі з’явився термін *boliburguesia* — боліваристи-буржуа. Ним позначають тих прибічників **У. Чавеса**, які поспішають скористатися революцією задля особистого збагачення, копіювання способу життя заможних співгромадян.

<sup>2</sup> Один із найбагатших і найуспішніших штатів Венесуели, оскільки саме там видобувається основна частина нафти.

бутків від реалізації нафти. Акцентувалися звинувачення на адресу чинного президента у невмінні управляти, заяви про викорінення урядом демократичних цінностей і свободи. Проте понад 3 млн осіб уже користувалися допомогою “соціальних місій”<sup>1</sup>, що забезпечило незмінність їхнього вибору. **У. Чавес** переміг із 62,6 % голосів.

У січні 2007 р. він проголосив перехід від боліваріанської революції до нового етапу — побудови “соціалізму ХХІ століття”. Перш за все слід підкреслити, що сам факт трансформації “боліваріанізму” в “соціалізм” вилився у політичний курс, спрямований на жорстке придушення опозиції<sup>2</sup>, концентрацію влади в руках президента<sup>3</sup> та спеціально створеної підконтрольної йому партії.

Відразу після президентських виборів за ініціативою **У. Чавеса** об’єднання “Рух V Республіка” саморозпустилося, оскільки, на його думку, надто багато партій заважатимуть будувати соціалізм. Натомість створена Єдина соціалістична партія Венесуели — авангардна партія за зразком тих, що раніше панували в країнах “соціалістичного табору”. Було оголошено, що партія стане найбільш масовою, дисциплінованою, згуртованою політичною організацією в масштабах усього континенту. На червень 2009 р. вона вже налічувала 1,9 млн членів<sup>4</sup> із тенденцією до збільшення, оскільки запис до неї здійснювався за “добровільно-примусовим принципом”. Президент заявив: “Хто проти Єдиної соціалістич-

---

<sup>1</sup> Програми соціального розвитку в галузях освіти й охорони здоров’я спрямовані здебільшого на незаможні верстви населення. Термін використовується самим **У. Чавесом**, аби підкреслити своє “месіанське” призначення.

<sup>2</sup> У 2009 р. колишнього суперника у президентських виборах **М. Росалеса** звинуватили в корупції, і він мав виїхати з країни. Іншого можливого конкурента **Р. Бадуеля** за звинуваченням у розтраті державних коштів кинули до в’язниці, закривається доступ до ефіру опозиційним телевізійним каналам, припиняється діяльність інших ЗМІ тощо.

<sup>3</sup> На референдумі 15 лютого 2009 р. **У. Чавес** добився прийняття поправок до Конституції, що дозволяють йому обиратись на посаду президента необмежену кількість разів (54,9 % голосів учасників — “за”, 45,1 % — “проти”). Після **Ф. Кастро** це політичний діяч, який найдовше в Латинській Америці перебуває на найвищій посаді в державі. Пролонгація повноважень означає сповзання до авторитаризму і тому становить загрозу демократії. **С. Болівар**, відданість чийм ідеям постійно підкреслює **У. Чавес**, у 1814 р. говорив: “Тікайте з країни, де повнотою влади володіє лише одна людина. Це країна рабів”.

<sup>4</sup> Чисельність членів цієї партії на той момент на 34 % перевищувала склад усіх опозиційних партій разом узятих.

ної партії — той проти Чавеса”. Головне призначення партії як інституціональної структури полягає у зміцненні політичного впливу лідера, а також сприянні йому у вирішенні внутрішньополітичних завдань через мобілізацію мас. Водночас партія дозволяє не тільки мобілізувати владну еліту, але й тримати її під жорстким контролем у здійсненні накреслених планів побудови “соціалізму XXI століття”.

Щоправда, далеко не всі в країні налаштовані саме на такий лад. Це показав референдум, влаштований задля ухвалення реформи Конституції, яка б заклала законодавчу основу для створення венесуельської моделі соціалізму. Перед тим Національна асамблея підтримала поправки до 69 статей, в яких йшлося, зокрема, про пріоритет колективної та суспільної власності над приватною, спрощення експропріації приватної власності, заборону великого землеволодіння, створення органів народної влади — комунальних, робітничих, селянських, студентських рад, новий адміністративно-територіальний поділ країни, розширення прерогатив президента тощо.

**2 грудня 2007 р.** відбувся референдум, на якому свою думку висловили приблизно 9 млн осіб. “Проти” проголосувало 50,7 % з них, “за” — 49,2 %. Ініціативи **У. Чавеса** щодо побудови “соціалізму XXI століття” налякали електорат, проте президент не мав наміру відмовлятися від свого курсу. Всі важливі для країни рішення ним приймаються одноосібно. **31 липня 2008 р.** він видав пакет декретів із силою законів. У декреті “Про розвиток народної економіки” зазначається, що розвиток економіки піде шляхом реалізації проектів, розроблених соціально орієнтованими громадськими асоціаціями, або комунами, різними за організаційною формою. Їхня діяльність базуватиметься на директивному плануванні за участі членів комун із верховенством спільних інтересів над приватними. Керівництво політикою у сфері формування, підтримки та фінансування цих проектів здійснюватиметься міністерством.

Поступово став жорсткішим контроль над виробництвом і розподілом товарів масового попиту із встановленням високих квот для товарів, що реалізуються за фіксованими цінами. У разі невиконання приватними підприємствами встановлених урядом нових норм вони можуть бути експропрійованими. Націоналізовано 76 приватних, у тому числі й іноземних, підприємств, що обслуговували нафтову галузь. Згодом до переліку націоналізованих додалися підприємства з виробництва цементу, чорної металургії та інші. Результатом стало згортання місцевого виробництва,



зростання інфляції, безробіття, погіршення інвестиційного клімату і, відповідно, втеча капіталів з країни, перебої з постачанням продовольства, води та електрики. До погіршення ситуації додалися фактори впливу світової фінансово-економічної кризи **2008 р.**, що ускладнило реалізацію розгорнутих раніше соціальних програм.

У країні поступово зростає невдоволення, що виявляється в падінні популярності президента: у **березні 2009 р.** — 71 % населення підтримувало його курс, у **вересні 2009 р.** — 52,9 %, через місяць — 46,2 %. Це — неможливі верстви населення, міська й сільська біднота, наймані працівники, індіанські общини та партії лівого спрямування. В опозиції перебувають вищий і середній класи, підприємці різного рівня, лідери профспілок, католицька церква, студенти та викладачі вищих навчальних закладів, діячі вільних професій, понад 60 партій та організацій зі 100, діючих у країні. Всі вони заперечують авторитарний стиль керівництва та перспективу соціалізму з усіма притаманними йому обставинами — від “експропріації експропріаторів” до “створення нової людини”. В опозицію перейшла навіть колишня дружина **У. Чавеса**. Людей дратують постійні пишні промови президента на тлі економічних і побутових проблем, особливо дефіциту води та масового відключення струму. Основна претензія до глави держави — його слова розходяться із справами. Результат — масові виступи, які мали місце впродовж усього **2010** і початку **2011 рр.**

**26 вересня 2010 р.** пройшли вибори до Національної асамблеї. Слід наголосити, що процедура голосування у Венесуелі передбачає взяття відбитків пальців людей. З одного боку, це унеможливує повторне голосування, а з іншого в разі потреби дає можливість виявити, як саме воно відбулося. До того ж влада внесла зміни до виборчого процесу: збільшилося представництво штатів з малим населенням, де переважають симпатии **У. Чавеса**, на шкоду густонаселеним штатам, де більшість його не підтримує<sup>1</sup>. Вибори продемонстрували розкол суспільства: за владу проголосували 5,4 млн виборців, за опозицію — 5,3 млн, тобто перевага урядової коаліції становила лише 100 тисяч. При тому, що остання одержала 48,1 % голосів, вони дали їй 98 місць у Національній асамблеї, а 51,8 % голосів, відданих за опозиційні Коаліцію національної єдності та партію “Батьківщина для всіх”, — 67. Хоч

<sup>1</sup> Якщо перевести “вартість” кожного місця в парламенті у кількість голосів, то вийде, що обрання одного кандидата від Єдиної соціалістичної партії Венесуели потребувало в середньому 56 тис. голосів, а кандидата від опозиції — 88 тис.

діюча влада й одержала більшість мандатів, проте їх менш ніж 110 — необхідної мінімальної кількості, щоб виключно своїми силами проводити законопроекти в парламенті, повний склад якого дорівнює 165. Політологи назвали їх “перемогою з присмаком поразки”. Вони стали “генеральною репетицією” президентських, призначених на 7 жовтня 2012 р.

**У. Чавес**, який дещо знизив свою активність через тривале лікування від раку, на початку 2012 р. заявив, що хоче бути переобраним на третій шестирічний термін (2013—2019 рр.), аби продовжувати свою “революцію”. Венесуельська опозиція, згуртована у Блок демократичної єдності, виявила намір не розпорошувати свої сили і підтримати на виборах єдиного кандидата — губернатора штата Міранда **Енріке Капрілеса**, який стоїть на помірковано лівих позиціях. У разі перемоги він планує підвищувати рівень життя в країні за рахунок розвитку приватного підприємництва та державних вкладень, а також проводити прагматичну зовнішню політику. **У. Чавес** запевнив, що в разі перемоги на президентських виборах кандидата від опозиції на країну чекає вибух насильства і громадянська війна.

Радикальний популізм і “нафтовий соціалізм” — визначальні фактори зовнішньополітичної діяльності **У. Чавеса**. Активно використовується так звана енергетична дипломатія. Нафтові ресурси дають змогу його уряду сміливо відстоювати свою незалежну позицію, здійснювати тиск і нав’язувати власні умови іноземним партнерам. Переслідуються головні цілі — забезпечити “новій соціалістичній Венесуелі” можливість вистояти у протистоянні з “імперіалізмом” США, очолити справу побудови нового справедливого суспільства в Латинській Америці, а, може, й за її межами, досягти багатополярності у світі і протидіяти глобалізації, яка є несправедливою до країн, що розвиваються.

Протистояння зі Сполученими Штатами<sup>1</sup> — головним ворогом революції — потрібне заради консолідації політичних сил в середині країни і зміцнення влади самого президента. Переслідуються також мета спиратися на підтримку інших латиноамериканських країн, особливо тих, які обрали “лівий курс”. Для цього ініційовано створення нової форми співробітництва — ALBA (Боліварійська Альтернатива для Латинської Америки) — інтеграційного об’єднання, заснованого на ідеях боліваріанізму та взає-

---

<sup>1</sup> Широкого міжнародного розголосу набув виступ **У. Чавеса** на засіданні Генеральної асамблеї ООН у вересні 2006 р., на якій він назвав президента США Джорджа Буша-молодшого дияволом і рокував крах “американської імперії”.

модопомоги, підкріпленого пільговим експортом нафти. Спочатку воно об'єднувало Венесуелу з особливо шанованим союзником — Кубою. Пізніше до нього приєдналися Болівія й Нікарагуа. Деякі інші країни “лівого повороту” також висловлюють аналогічний намір. ALBA розглядається, якщо не альтернативою існуючим у регіоні інтеграційним об'єднанням — Андському співтовариству, МЕРКОСУРу та іншим, то претендентом на їх доповнення, а в перспективі — й на лідерство. Однак подібні наміри, особливо забарвлені претензіями на встановлення соціалізму, викликають занепокоєння в поміркованих керівників і громадян не тільки латиноамериканських, а й інших держав.

У протистоянні з Америкою **У. Чавес** велику увагу зосередив на розвитку взаємин з Росією. Відбулося кілька офіційних візитів на вищому рівні керівників обох держав, що супроводжувались укладанням численних угод у різних сферах, особливо стосовно нафти й озброєнь. У своєму прагненні “подолати несправедливість сьогоднішньої світової системи” венесуельський президент запропонував президентові Білорусі **Олександр** **Лукашенку** створити “новий союз вільних республік”<sup>1</sup>.

**У. Чавес** підтримує повстанців-революціонерів з Колумбійських революційних сил, а мексиканські керівники звинувачують його в потуранні експорту наркотиків із цієї країни. Керуючись комерційними інтересами — диверсифікації експорту нафти й розширенням імпорتنих можливостей, а також бажанням поділитися з країнами власним баченням світопорядку, зміцнити міжнародне становище та авторитет своєї держави, **У. Чавес** повів дипломатичний наступ на азіатському та африканському напрямках. Особливу зацікавленість у венесуельських ресурсах виявили Китай та Японія. Венесуельський президент здійснив візит до Багдада за часів правління **Саддама Хусейна** і засудив подальшу американську інтервенцію. Розвиваючи відносини з Іраном, **У. Чавес** заявив про намір здійснити програму “мирного атома”, що також викликало занепокоєння світової громадськості. Головним завданням проголошується продовження революційної справи на чолі “лівого повороту” в Латинській Америці у бік антиглобалізму та протистояння США.

На межі перших десятиріч XXI ст. Венесуела дуже нестабільна латиноамериканська країна, в якій тривають пошук власної

---

<sup>1</sup> У жовтні 2011 р. підписані угоди щодо будівництва Білоруссю у Венесуелі залізниці, тракторного і цегляного заводів і 20 тис. будинків. **У. Чавес** висловив вдячність за технологічну допомогу, необхідну для прискорення реалізації стратегічних проєктів.

моделі розвитку, експеримент зі створення суспільства соціальної справедливості. За своєю сутністю — це лівопопулістський режим, очолюваний дійсно яскравим політиком, з опорою на підтримку низів і певної частини збройних сил. Політика У. Чавеса ризикована, вона розхитує суспільство і спрямована на те, щоб дати шанс найбільш маргінальним прошаркам населення, у яких далеко не демократичні погляди. Плебісцитарно-популістська сутність чавістського режиму найяскравіше виявляється в застоюванні ним демократичних за формою механізмів для реалізації авторитарних за суттю методів правління. Політологи таке поєднання демократії й автократії визначили як “демократичний цезаризм”. Проте в суспільстві, а також у самій правлячій партії немає одностайної підтримки курсу свого очільника. Ситуація складна і залежна від впливу багатьох факторів. Водночас вона є свідченням багатовекторності процесів, що відбуваються в сучасному світі.

## Література

*Булавин В.И.* Венесуэла в поисках альтернативы / В.И. Булавин, Э.С. Дабагян, В.Л. Семенов. — М., 2002.

*Головченко В.І.* На чолі “лівої вісі” Латинської Америки: політичний портрет Уго Чавеса / В.І. Головченко // Актуальні проблеми міжнар. відносин. — 2007. — Вип. 68. — Ч. 1.

*Грук Л.В.* Десять лет экономической политики У. Чавеса / Л.В. Грук // Латинская Америка. — 2010. — № 3.

*Дабагян Э.С.* Венесуэла: сдвиг влево / Э.С. Дабагян // Латинская Америка. — 1999. — № 9.

*Дабагян Э.С.* Венесуэла: кризис власти и феномен У. Чавеса (генезис, эволюция, перспективы) / Э.С. Дабагян. — М. 2000.

*Дабагян Э.С.* Уго Чавес: политический портрет / Э.С. Дабагян. — М., 2005.

*Дабагян Э.С.* Венесуэла: концептуальные основы международной политики / Э.С. Дабагян // Мировая экон. и междунар. отнош. — 2006. — № 7.

*Дабагян Э.С.* Венесуэла: основные вехи политического развития в XX веке / Э.С. Дабагян // Новая и новейшая история. — 2008. — № 5.

*Дабагян Э.С.* Куда идет Венесуэла? / Э.С. Дабагян // Мировая экон. и междунар. отнош. — 2010. — № 4.

*Каспрук В.* Венесуэла: утопичний соціалізм Уго Чавеса / В. Каспрук [Ел. ресурс]. — Режим доступу: [ukrslovo.org.ua](http://ukrslovo.org.ua)

*Коларов Г.* Режим Уго Чавеса в Венесуэле: сочетание национальной демократии и левого радикализма? / Г. Коларов [Эл. ресурс]. — Режим доступа: [www.politex.info/content/view/465/30](http://www.politex.info/content/view/465/30)

*Кузнецов В.С.* В поисках новой социально-экономической модели: венесуэльский опыт / В.С. Кузнецов // Латинская Америка. — 2009. — № 8.

*Лопес М.* Роль партий в истории Венесуэлы / М. Лопес // Латинская Америка. — 1997. — № 1.

*Майданик К.Л.* От нефтеэкономической модели — куда? / К.Л. Майданик // Латинская Америка. — 1997. — № 1.

*Русакова Т.Ю.* Кризис режима? / Т.Ю. Русакова // Латинская Америка. — 2010. — № 3.

*Семенов В.Л.* Уго Чавес у власти: итоги и перспективы / В.Л. Семенов // Латинская Америка. — 2010. — № 5.

*Ткач О.І.* Соціально-економічні реформи і можливості досягнення сталого політичного розвитку Венесуели / О.І. Ткач // Актуальні проблеми міжнародних відносин. — 2008. — Вип. 81. — Ч. 2.

Уго Чавес и Боливарианская революция / Под ред. Е.Н. Пашенцева. — М., 2004.

*Халитов Б.Н.* “Энергетическая дипломатия” боливарианского правительства Венесуэлы / Б.Н. Халитов // Латинская Америка. — 2007. — № 10.

*Чемшит О.* Бразилія, Аргентина і Венесуела: масові політичні рухи в ХХ столітті / О. Чемшит // Вісн. Львів. ун-ту ім. Івана Франка. — 2006. — Сер. Міжнар. відносини. — Вип. 18.

*Чуриков А.Ю.* Показательные итоги по-настоящему демократических выборов / А.Ю. Чуриков // Латинская Америка. — 2010. — № 12.

---

---

# КИТАЙСЬКА НАРОДНА РЕСПУБЛІКА

У сучасному світі з кожним роком все більшу увагу до себе привертає Китайська Народна Республіка. Здавна там проживала четверта частина людства, нині це 1 млрд 300 млн осіб, не рахуючи діаспору. Але на міжнародній арені ця країна впродовж тривалого часу не відігравала провідної ролі, залишаючись напівкোলонією розвинених імперіалістичних держав. Китай зневажливо називали “хворою людиною Азії”. Нині ніхто так не скаже, бо сучасний Китай перетворився на світового лідера, який посідає друге місце після Сполучених Штатів Америки за обсягами продукції, що виробляється. Як відомо, економічні позиції є одними з тих, що визначають статус держави у світі. В умовах загальної тенденції “реорієнтації світу” вплив азіатсько-тихоокеанського регіону зростає, але попри розміри і людність Індії, а також успіхи Японії, не вони відіграють провідну роль. Якщо стосовно двох названих країн не виникає сумнівів: капіталістичні вони чи соціалістичні, то у випадку з Китаєм ситуація зовсім інакша. Там відбуваються стрімкі економічні зміни при збереженні політичної влади в руках комуністичної партії та офіційній непохитності марксистської ідеології. Подібна ситуація докорінно відрізняється від сценаріїв краху соціалізму в колишніх соціалістичних країнах Центральної і Східної Європи, а також СРСР. Це ускладнює сприйняття сучасного Китаю, тому у світовій пресі про Китай говорять як про “головний феномен” і водночас як про “великого невідомого” XXI ст.

Сучасну історію цієї країни неможливо збагнути без розуміння її історії загалом. Китайська Народна Республіка є втіленням

найдревнішої з усіх цивілізацій, які вижили. Їй притаманний традиціоналізм з неодмінним авторитаризмом, характерним для всіх цивілізацій Сходу. Як не парадоксально, але її трансформації останніх десятиріч спірались на давні — конфуціанські цивілізаційні принципи. Спочатку це була марксистсько-маоїстська модель, тобто комуністична. Потім — “соціалізм із китайською специфікою”, або “конфуціанський капіталізм”.

Час від моменту створення Китайської Народної Республіки можна поділити залежно від політики втілення цих двох моделей: до 1978 р. і після нього. У китайських традиціях періодизація здійснюється за правлячими династіями імператорів. Хоч у другій половині ХХ — на початку ХХІ ст. імператорів немає, в КНР поділяють історію на періоди “генерацій керівників комуністичної партії”, яких на цей момент нараховується чотири. Перше покоління — очолюване Мао Цзедун (1949—1976 рр.), друге — Ден Сяопіном, який прийшов до влади не відразу після смерті Великого Керманіча, бо нетривалий час при владі перебувала “банда чотирьох” — вищих партійних керівників, очолюваних вдовою Мао — Цзян Цін (1978—1997 рр.), третє — ставлеником і учнем Ден Сяопіна Цзян Цземінем, (1998—2002 рр.), четверте — молодим Ху Дзинтао, який став на чолі партії й держави у 2002 р.

Китай, як і деякі інші країни Азії, зокрема Північна Корея, В'єтнам, Лаос, Кампучія (нині Камбоджа), Монголія, належить до тієї групи країн, де на певний період утвердилися соціалістичні ідеї в національно-специфічних модифікаціях. Після Другої світової війни в них великої популярності набула ідея прискореного розвитку шляхом соціалізму з використанням допомоги й досвіду СРСР. У китайських комуністів із часу створення їхньої партії у 1921 р. встановилися тісні контакти з Радянським Союзом. Вони зміцнилися з проголошенням 1 жовтня 1949 р. Китайської Народної Республіки, на чолі якої стала Комуністична партія. Проте з часом її голова Мао Цзедун перейшов у конфронтацію із радянським керівництвом, не погодившись із критикою культу особи Й. Сталіна. “Великий Керманіч” проголосив себе єдиним законним спадкоємцем “Батька всіх народів” і взяв курс на перетворення Китаю у провідну країну соціалістичного табору.

У серпні 1958 р. проголошено курс “великого стрибка”, який мав упродовж семи-десяти років вивести КНР на перше місце у світі. Проте до 1960 р. “Великий стрибок” поставив країну на межу катастрофи. За таких умов у 1961 р. було прийнято курс на “врегулювання” рівня всього народного господарства, тобто від-

мови від крайнощів у перетвореннях. До 1965 р. стан справ вдалося поліпшити. Відчуваючи, що “революційний запал” слабне, а особиста популярність зменшується, Мао Цзедун у травні 1966 р. ініціював “Культурну революцію”, яка мала реалізувати ідеї “казарменого комунізму”. Всіх, хто не підтримував “лінію партії”, репресували (за офіційною китайською статистикою — понад 121 млн осіб).

Як свідчить історія, соціалізм в Азії, зокрема в Китаї, набув ще довершеніших форм, ніж у Європі. Справа не в чисельності “жертв соціалізму”, а в його тотальності. Мао Цзедуну, Кім Ір Сену (Північна Корея), Пол Поту (Кампучія) вдалося досягти в повному розумінні слова абсолютного контролю над суспільством, побудувати соціалізм за моделлю, змальованою в антиутопії Дж. Оруела “1984”. Було створено не тільки тотальний репресивний апарат, але й суспільство тотального соціалізму, яке переслідувало не просто “ворогів народу”, тих, хто виявляв недостатню комуністичну істерію. Свою роль у цьому відіграла цивілізаційна специфіка, зокрема азіатська концепція особистості, а саме відсутність її суверенітету, інтегрованість особи в державу, безумовний примат усіх структур, що стоять вище — сім’ї, виробничого осередку, партії й держави. Соціалізм, як відомо, теж виступає за примат вищих структур, особливо партії і держави над людиною. До того ж слід враховувати принципи і чесноти, які здавна шанувалися конфуціанством: ієрархічність, суворе додержання правил та виконання приписів згори, відданість спільноті та її ідеалам, конформізм, дисципліна, прагнення створити гармонійне суспільство тощо.

9 вересня 1976 р. в Пекіні на 83-му році життя Мао Цзедун помер. Яке зараз ставлення до Великого Мао? Аж ніяк не зневажливе. Його тіло у кришталевій труні лежить у мавзолеї, розташованому на головному майдані Тяньаньмень, “аби десять тисяч поколінь могли його побачити”. Кожного ранку на фоні його портрету піднімається червоний державний прапор, і цей ритуал транслюється на всю країну по каналах центрального телебачення. Офіційно визнано, що в діяльності “Великого Керманіча” лише 30 % було негативного, а 70 % — позитивного. Мільйони жертв списують на його оточення, а у провину самому Мао їх не ставлять. Він вважається “батьком нації”, особливо шанований за “безкорисливість”, оскільки не потребував гори золота, бо в покорі перебувала величезна країна. Багато хто з китайців, особливо старших поколінь, вважає, що за часів Мао Цзедуна панував порядок, люди жили бідно, але чесно. А китайська молодь, яка не



знайома з чергами та продуктовими картками, пишається своїм минулим і лідером, який “відновив” велич Китаю, сказавши “ні” ворожому Заходу і тодішньому пихатому Радянському Союзу.

Після смерті Мао Цзедуна з вигнання повернувся Ден Сяопін — видатний політичний діяч, який увійшов в історію Китаю як “батько реформ”<sup>1</sup>. Реформи почалися з III Пленуму ЦК КПК одинадцятого скликання (грудень 1978 р.), на якому і було проголошено курс на побудову “соціалізму з китайською специфікою”. Китайське керівництво задля легітимації здійснюваних реформ взяло на озброєння ідеї Конфуція. Замість маоїстських повернулося до конфуціанських настанов, які міцно вкорінилися у народній свідомості. Зокрема, висунуено гасло: “Добре бути багатим і тим самим стати прикладом для інших”. Варто згадати, що в китайському культурному генокоді закладено ідею прагнення до багатства (декілька богів багатства, символ багатства — жаба, яка тримає в роті золоту монету, тощо). Тому заклик Ден Сяопіна “Збагачуйтесь!” знайшов відгук у серцях багатьох китайців.

Коли розпочалися реформи, понад 80 % китайського населення мешкало в селах. Тому навіть невелике послаблення — дозвіл селянам виробляти те, що вони хочуть і як вони хочуть, відразу привело до різкого зростання економіки. З іншого боку, конфуціанство завжди високо цінувало дисципліну й сувору систему старшинства, відданість тим, хто стоїть вище (а отже, роботодавцям), бережливість і заощадливість, прагнення до знань і підвищення свого професійного рівня.

На місце маоїстського утопізму прийшли прагматизм, обережність, бюрократична технократія та прагнення до ефективності в усьому. Ден Сяопін та його прихильники в основу соціально-економічної стратегії реформування заклали такі настанови: поєднання плану і ринку; використання багатоманітних форм власності і форм господарювання; залучення можливостей колективних та індивідуальних дрібних підприємств; перехід від автаркічного (закритого, самодостатнього) розвитку до “відкритої економіки”; усунення надмірної централізації та адміністратив-

---

<sup>1</sup> Зусиллями Ден Сяопіна визнання помилок Мао Цзедуна не переросло в нігілістичне заперечення минулого. Завдяки цьому Комуністична партія Китаю зберегла легітимність своєї влади в очах суспільства. Важливо також підкреслити, що лідери країни 1980—1990-х років, будучи немолодими людьми, не пішли шляхом збереження за собою довічно посад, які займали. Вони замислювалися про наступників, які б поважали їхні заслуги. В результаті склалася система передачі влади, оновлення правлячої верхівки.

ного затискування; скорочення сфери директивного планування і фондового розподілу; розширення господарської самостійності підприємств і регіонів поступове розширення сфери ринкових відносин. Але непохитними проголошувалися соціалістична орієнтація і керівна роль комуністичної партії.

Проте перше десятиріччя здійснення реформ виявилось дуже складним. Важко перебудовувалася державна промисловість, що негативно відбивалося на макроекономічних процесах: посилювалися структурні диспропорції та інфляційні процеси. Економічна дестабілізація почала переходити в політичну. Понад два з половиною місяці мали місце виступи студентства, яке протестувало проти курсу **Ден Сяопіна**, що, власне, ліквідував соціалізм із його настановою на загальну рівність. Найбільшим виявом протестних настроїв стала масова студентська демонстрація на майдані Тяньаньмень у **Пекіні 4 липня 1989 р.** Проти неї було кинуте танки, виступ жорстоко придушено, чимало учасників загинуло і потрапило до в'язниць. Ця подія не тільки завдала сильного удару по міжнародному іміджу КНР, але й обернулася збоєм у проведенні реформ. У **1992 р. Ден Сяопін** заявив, що розвиток ринкової економіки не тотожний капіталістичному шляху. Тобто подальше поглиблення ринкових реформ має відбуватися при збереженні державного макрорегулювання: “Підприємствами керує ринок, а ринком керує держава”. Також “Батько реформ” сформулював три принципи нації:

1) єдність нації — заклик до китайців виходити з того, що всі вони разом становлять насамперед єдину націю, тому, усвідомивши це, слід поставити національні інтереси вище за все інше (це особливо яскраво виявилось у період підготовки та проведення Олімпійських ігор **2008 р.** у Пекіні);

2) сила нації — заклик до співвітчизників забезпечити могутність китайської держави, зробити її настільки сильною, щоб ніхто у світі не міг навіть подумати образити її;

3) заможне життя для людини — висунення як головного завдання досягнення хоча б мінімального рівня заможності для всіх китайців, використовуючи досвід усього людства, незалежно від того, соціалістичний це досвід, чи капіталістичний (Ден Сяопін повторював стародавнє китайське прислів'я: “Не важливо, якого кольору кішка, головне, щоб вона ловила мишей”).

Новий етап у проведенні реформ, який припав на **1990-ті роки**, характеризувався приглушенням соціалістичної риторики і пошуками нових теоретичних підходів. Замість концепції “соціалізму з китайською специфікою” головними стратегічними орієн-

тирами стали “модернізація” і побудова суспільства заможності. **Ден Сяопін** встановив три етапи у переході до загальної гармонії і процвітання:

- досягнення стану “тепла і ситості” (“веньбао”);
- побудова суспільства “середньої заможності” (“сяокан”);
- досягнення повної суспільної єдності й гармонії (“датун”).

“Батько реформ” сформулював це в такий спосіб: “Першочергово поставлена нами мета — до **90-х років** зробити перший крок і досягти подвоєння ВВП... Другий крок — друге подвоєння ми відносимо на кінець століття, тоді ВВП досягне 1000 доларів на одну особу. Це і буде позначати наш вступ у суспільство “сяокан”. Злидений Китай стане суспільством “відносного благополуччя”... Ще більш важливий наступний, третій крок, наступне подвоєння до **30-х або 50-х років XXI ст.**, тоді на одну особу буде припадати 4000 доларів”. Досягнення поставлених завдань мала забезпечити “стратегія порівнянних переваг”, побудована на наявності величезної маси дешевої робочої сили, всебічному розвитку ринкових відносин, використанні різноманітних форм власності, свідомому допущенні певної міри незбалансованості. Попереднє гасло “план — головне, ринок — допоміжне” було замінено спочатку завданням створення “соціалістичної ринкової економіки”, а потім “цивілізованого ринку”.

Разом з тим основні параметри економічного розвитку Китаю весь час залишалися під державним контролем. Коли виникали небезпечні ситуації, влада вмикала механізм макроекономічної стабілізації (кредитно-грошову рестрикцію, реструктуризацію неефективно працюючих підприємств, жорсткіший контроль над імпортом, регулювання частини роздрібних цін тощо). За державою і зараз зберігається контроль над тарифами на залізничні та авіаперевезення, ціни на нафту й нафтопродукти, на золото, ліки, книги, на послуги комунальних служб і закладів освіти.

В результаті здійснення у **1990-ті роки** низки реформ у сфері відносин власності китайська економіка набула вигляду змішаної і багатуокладної. Важливою подією у цьому плані став XV з'їзд Комуністичної партії Китаю (**1997 р.**). На ньому затвердили програму “модернізації” державного сектору, головними напрямками якої проголошено створення великих корпорацій, широку технічну реорганізацію і запровадження наукових методів управління. Почала проводитися “нормативна” реструктуризація державного сектору. Вона передбачала відкритий продаж акцій, як громадянам КНР, так і іноземцям, а також розширення практики оголошення боржників неспроможними при стандар-

тизації самої процедури банкрутства. В результаті здійснення нової лінії виник широкий спектр господарських форм: державні підприємства, колективні, акціонерні (з певною часткою державної участі або без неї), ті, які належать іноземному капіталу, змішані, індивідуальні, приватні та інші.

**Останнє десятиріччя ХХ ст.** характеризувалося швидким відкриттям внутрішнього ринку порівняно із зовнішнім. У прийнятому в **1994 р.** законі скасовувалося директивне планування експорту й імпорту, проголошувалася самостійність підприємств у сфері зовнішньоекономічної діяльності, відмінялося квотування експорту та імпорту деяких товарів. Відтоді обсяги зовнішньоторговельного обігу швидко зростають. Лівову частку експорту становить продукція обробної промисловості. Важливою подією став вступ Китаю до Світової Організації Торгівлі у **2001 р.**, щоправда, китайці зуміли виторгнути собі десять років пільгових умов, які захистили деякі їхні галузі від гостроти міжнародної конкуренції.

Китайські товари заповнили практично увесь світ: навряд чи знайдеться домівка, де б не було якоїсь речі “Made in China”. Це дуже непокоїть промисловців багатьох країн, навіть таких, як США і Японія. Економісти вважають, що вироблені в Китаї товари вже стають однією з рушійних сил, які визначають роздрібні ціни в найбільш розвинених країнах світу. З іншого боку, багато транснаціональних корпорацій будують свої підприємства в Китаї. Серед них: виробник мобільних телефонів Motorola, гігант ринку електроніки Philips, компанія General Electrics, яка випускає все, пов’язане з електрикою, — від лампочок до велетенських турбін. Зараз вже 400 з 500 найбільших ТНК світу інвестували свої капітали в китайську економіку. Така активність зумовлена тим, що Китай є невичерпним джерелом дешевої робочої сили — “китайської нафти”. Рівень погодинної оплати праці тут становить в середньому 40 центів, що в 20 разів нижче від ставок у США, Японії, Німеччині. Дешева робоча сила робить виробництво експортно орієнтованих товарів у цій країні надзвичайно вигідним. Разом з тим промислові інвестори прагнуть досягти й іншої мети — зайняти місце та освоїти найперспективніший і швидко зростаючий споживчий ринок. Але китайський випадок підтверджує ту просту істину, що в кожній медалі є свій зворотний бік. Наразі перенесення багатьох виробництв до Китаю пригнічує соціальну систему по всьому світу. Найбільшу кількість робочих місць КНР “вбив” не у Європі та США, а у третьому світі і Східній Європі, а також на пострадянському просторі. За захопленнями стрімким піднесенням Піднебесної не слід забувати, що вона під-

нялася значною мірою за чужий рахунок. Глобальною проблемою для багатьох країн стало питання: чим зайняти власне населення? Тому зараз вся світова економіка буде перебудовуватися, нагальною стає потреба реіндустріалізації старих промислових держав. Але це вже інша проблема, яка опосередковано стосується сучасної політичної історії.

З іншого боку, за рахунок стрімкого зростання китайської економіки останнім часом світові ціни на багато видів сировини перевищують багаторічні максимуми. Це, зокрема, є причиною подорожчання енергоносіїв на світових ринках. Рівно третина збільшення світового попиту на нафту припадає на Піднебесну. За споживанням нафти ця країна — друга після США. Вона є другою і з обсягів виробництва. Проте перша у світі за виплавною сталлю, видобутком вугілля, виробництвом цементу, хімічних добрив, телевізорів. Однак Китай досі не вийшов за межі так званої “азійської моделі розвитку”, за якої високі темпи досягаються шляхом мобілізації екстенсивних факторів виробництва і в першу чергу використання в масовому масштабі дешевої робочої сили. Ще одна обставина: майже півтора мільярда китайців почали більше споживати продовольства, що є одним із факторів зростання цін на продукти харчування в усьому світі.

Зростання споживання свідчить про підвищення рівня життя, проте він підвищується далеко не у всіх. Впродовж останніх десятиріч помітно покращилися умови у городян та жителів приміських і приморських районів. Водночас більше половини населення, яке мешкає в селах та далеко від моря й великих міст, майже не відчуло благ нового життя. До середнього класу на **середину першого десятиріччя XXI ст.** відносили 60 млн осіб. З 800 млн селян тільки 5 % (40 млн) належать до категорії заможних. Решта існує на кошти менше одного долара на день на людину, тоді як світовий рівень бідності становить два долари. В містах також посилюється соціальна напруженість у зв'язку з майновою нерівністю, зростанням безробіття, затримками у виплаті зарплат, навіть дуже низьких, частими відключеннями електроенергії. Емоційно-політична ситуація характеризується недовірою до оптимістичних пропагандистських заяв стосовно тільки успіхів Китаю, тоді як “господарі країни — робітники” (разом із селянством) виявляються в становищі тих, хто програли життя новим китайським капіталістам. Ситуація, яка склалася **на кінець першого десятиріччя XXI ст.**, виглядає благополучною лише зовні. Одна з головних негативних рис полягає в існуванні при комуністичному режимі неймовірної нерівності та величезної, поки ще прихо-

ваної, соціальної напруженості. Однак останнє не є таємницею для китайського керівництва.

На XVI з'їзді КПК (8—14 листопада 2002 р.) відбулася передача влади від лідерів третього покоління на чолі з Цзян Цземінем до керівників четвертого покоління на чолі з Ху Цзиньтао (головою КНР його було обрано у 2003 р. на сесії китайського парламенту, на якій обиралося все нове керівництво країни; прем'єром Держради став Вень Цзябао). На з'їзді було підбито підсумки 13-річного періоду розвитку партії і країни в умовах формування “соціалістичної ринкової економіки”, проголошено початок третього етапу модернізації і запропоновано нові підходи до оновлення всієї системи економіки, політики, культури. З'їзд накреслив такі основні положення стратегії сучасного етапу реформ: підтримка розвитку недержавного сектору економіки; прискорення урбанізації; подальша перебудова державного апарату зі зміною державних функцій; охорона довкілля; покращання якості життя населення, що передбачає подальшу боротьбу з бідністю, розвиток освіти, охорони здоров'я, науки і техніки.

Позиція нового керівництва ще чіткіше прозвучала на III пленумі ЦК КПК шістнадцятого скликання у жовтні 2003 р. у формулюванні нової концепції розвитку, який має бути збалансованим, всебічним, сталим. Позначилася тенденція до витіснення вузької спрямованості на кількісні параметри зростання поняттям “оптимального” і “якісного” економічного росту. Це, у свою чергу, передбачає широке залучення досягнень науки і техніки (розвиток і впровадження високих технологій, пріоритетний розвиток інформаційної індустрії та інформаційних технологій), вдосконалення галузевої й регіональної структур виробництва, зниження собівартості, підвищення ефективності виробництва та якості продукції. Пленум поставив за мету ліквідувати п'ять головних диспропорцій у суспільстві й економіці: між економічним і соціальним розвитком; між містом і селом; між приморськими і внутрішніми регіонами; між людиною і природою; між внутрішнім розвитком і зовнішньою відкритістю. У зв'язку з цим висунуто “принцип єдиного планування у п'яти напрямках”. Запроваджене на пленумі поняття “нової моделі розвитку” націлює на рішучі дії з інтенсифікації економічного зростання. Поставлено мету: до 2020 р. досягти чотириразового збільшення ВВП порівняно з його рівнем у 2000 р. Проголошено гасло “Брати людину за основу”, тобто метою економічної політики має виступати не зростання економіки як такої, а вирішення соціальних завдань.

Виконання партійних настанов у реальності пов'язане з певними складностями, або загрозами й викликами, які постали пе-

ред Китаєм останнім часом. Вони різноманітні — від економічних і соціальних до екологічних. Суть головних суперечностей сучасного китайського суспільства полягає в тому, що політика та ідеологія, залишаючись авторитарними та ортодоксальними, відстають від економічних перетворень. На практиці ця суперечність розв'язувалася прагматично — шляхом відокремлення економіки від політики. Однак у зв'язку із кількісним і якісним зростанням національного капіталу цього вже недостатньо. Національному капіталу потрібні і захист його прав власника, і механізми вираження його політичних інтересів. Комуністична ідеологія й нинішня правова система не забезпечують цих потреб нової руйнівної сили економічного розвитку — класу власників. Отже, перед нинішнім китайським керівництвом гостро постала проблема власності і власників. Без її розв'язання подальші ринкові трансформації країни стають надто ризикованими. І лідери КНР це усвідомлюють.

Друга сесія Всекитайських зборів народних представників 10-го скликання у березні 2004 р. вкотре прийняла поправки до Конституції стосовно захисту прав власності. При перегляді Основного закону у 1988 р. йшлося про те, що недержавний сектор економіки є доповненням до державного. У 1993 р. у Конституції було закріплено поняття “соціалістична ринкова економіка”. У 1999 р. недержавний сектор економіки трактувався як “важлива складова соціалістичної ринкової економіки”. У 2004 р. вже йшлося про недоторканність “законно нажитої” приватної власності громадян КНР. Треба зазначити, що оскільки в існуючій політичній системі Китаю, заснованій на монополії КПК на політичну владу, все вирішує остання, то сесія Всекитайських зборів народних представників лише підтвердила рішення, яке ще раніше прийняв III пленум ЦК КПК.

Варто звернути увагу на те, що захист прав власника працює і на інтереси керівництва комуністичної партії. Адже він сприяє економічному зростанню, що виправдовує і підтримує в очах населення її владу. На XVI з'їзді до партійного уставу було внесено положення про те, що КПК є не просто “партією пролетаріату”, а представником “передових продуктивних сил”, “усього народу” і “китайської культури”. Також прийнято рішення, яке дає можливість капіталістам не тільки ставати членами партії, але й займати в ній керівні посади. За цим “новаторством” проступає цілком прагматичне прагнення керівництва легітимізувати свої зв'язки із міцніючим національним капіталом. Діти і Цзян Цземіна, який пішов у відставку, і нинішнього вищого керівництва

тісно пов'язані з бізнесом у таких галузях, як електроніка, телекомунікації, транспорт, енергетика, банківська справа. В реальності великий союз робітників, селян, інтелігенції та підприємців перероджується у класове співробітництво еліти (дві останні соціальні групи), яка знімає вершки за допомогою кумівства та корупції.

Хоч КПК й забезпечує економічну ефективність, пануючий клімат морального розкладу і лютючого меркантилізму загрожує її легітимності. Члени партії, особливо у провінціях, вдаються до змов, аби укладати несправедливі оборудки з придбання землі та нерухомості на шкоду селянам. Не дивно, що впродовж останніх років щорічно фіксується по 80 тис. масових протестів. Разом з тим, як зазначають спостерігачі, заходи із захисту приватного капіталу не виходять за межі комуністичної фразеології. Про капітал говориться не як про приватний, а як про “недержавний”. Стверджується, що “акціонерна власність є головним компонентом суспільної власності”. Слово “приватизація”, яке позначає суть структурних трансформацій державної власності, що вже відбуваються в країні, заборонене. Замість нього використовуються “роздержавлення”, “акціонування”, “передача в управління народу” та ін.

Політичне значення правового закріплення плюралізму форм власності полягає в тому, що створюється основа для можливих демократичних перетворень. Теперішнє китайське керівництво починає розглядати політичну реформу як другий після високих темпів економічного піднесення фактор підтримання внутрішньої стабільності. Хаос і корумпованість влади, як можливі наслідки поспішних політичних перетворень, вбачаються головними загрозами стабільності й монополії на владу комуністичної партії. Тому лінія проводиться дуже жорстко: з 2000 р., коли розгорнулася кампанія з боротьби із хабарництвом, суди Китаю присудили до розстрілу 10 тис. чиновників, ще 120 тис. потрапили до в'язниць на терміни від 10 до 20 років. Майно конфіскується, сім'ям корупціонерів висилається рахунок на 8 юаней (1,2 дол.) за дві кулі. Розстріли засуджених демонструються по телебаченню.

З 2007 р. запроваджена нова структура — Державне управління із запобігання корупції, яку очолила жінка-міністр **Ма Вень**. Видано спеціальну постанову, за якою чиновникам у Китаї під загрозою кримінального покарання заборонено купувати квартири і автомашини “за низькими цінами”, їздити до Макао грати в азартні ігри і влаштовувати рідню на хорошу роботу. За пропозицією Бюро громадської безпеки громадяни повідомляють про



факти корупції в Інтернеті. Але й Інтернет в КНР перебуває під суворим контролем: понад 30 тис. фахівців наглядають за користуванням ним.

Передбачається, що політична реформа має розгортатися за такими напрямками: 1) демократизація внутрішньопартійного життя, розвиток внутрішньопартійної, а не всенародної демократії; 2) реформа Конституції на підтримку плюралізму форм власності; 3) зміцнення влади закону і створення для всіх “справедливих” умов старту в економіці; 4) реформа державного апарату, яка передбачає скорочення його функцій і оптимізацію структури; 5) розвиток самоуправління на селі. Проте політична реформа розгортається дуже повільно. На думку керівництва партії, політична “шокотерапія” несе ризики приходу до влади радикалів (оскільки існує величезний масив напівписьменного селянства) і, як наслідок, — загрозу політичній стабільності. Спротив реформам чинить місцева партійна бюрократія, яка залишається інертною до змін і не воліє ділитися владою. Однак і в партії, і в країні загалом, особливо серед молоді та людей середнього віку, вже на зріла потреба змін.

Слід наголосити на тому, що політична реформа націлена в першу чергу на зміцнення економічної могутності й посилення економічного позиціонування Китайської Народної Республіки на міжнародній арені, у чому досягнуто значних успіхів. За оцінками компетентних міжнародних економічних і фінансових організацій, ще до закінчення **першої чверті XXI ст.** за валовим обсягом основних галузей економіки КНР обійде навіть США (проте не за показниками на душу населення, бо його приблизно в чотири рази більше, ніж американського). Починаючи з **1978 р.**, щорічні темпи зростання китайської економіки становлять близько 8 %. Західні експерти вважають їх заниженими. Мовляв, відповідно до давніх традицій китайці прибідняються, а реальні показники становлять 12—13 % на рік. Китайська грошова одиниця — юань — стабільна, а її занижений курс сприяє конкурентоспроможності китайських товарів на зовнішніх ринках. КНР — найбільший кредитор Сполучених Штатів Америки. Це небезпечно в плані стійкості американської економіки, яка впливає на зовнішню політику супердержави. **6 серпня 2011 р.** китайська агенція Сінхуа заявила: “Світу потрібна інша резервна валюта, щоб замінити долар”. Останніми роками Китай здійснює особливу політику, роблячи юань популярним у всьому світі.

Як вважають економісти, масштаби економіки Китаю, поступовість і продуманість, її відкритість дали можливість сумістити

використання міжнародної спеціалізації зі зростанням самозабезпечення величезної країни. Вступ до СОТ різко активізував участь країни у глобальних та регіональних економічних структурах, особливо це стосується Східної Азії. У цьому аналітики вбачають заявку КНР на роль одного з основних архітекторів потужної економічної групи, яка формується на Сході, а, можливо, і на більше. Свідченням тому є купівля провідних світових брендів (наприклад, автомобільного концерну “Вольво”) і нерухомості в різних країнах. Зростаюча потужність економіки Піднебесної є незвичайною для новітньої історії, для інших держав, для неї самої. Все це не може не вплинути на зовнішню політику Китаю.

Впродовж останніх десятиріч вона трансформувалася від суто оборонної або протекціоністської до більш активних дій, що виявляється в енергійній експансії в напрямі перспективних зовнішніх ринків, у пошуку та закріпленні в регіонах, багатих на сировинні ресурси. Четверте покоління китайських керівників виходить з того, що глобалізація є об’єктивною світовою тенденцією і необхідно адаптувати до неї національну стратегію розвитку. Азіатська фінансова криза 1997—1998 рр. показала йому силу зовнішніх факторів, які можуть підірвати економічний розвиток, соціальну стабільність і створити загрозу монополії КПК на політичну владу. Висновки були зроблені, тому світова фінансово-економічна криза, що поширилася восени 2008 р., вплинула на Китай значно менше ніж на інші, навіть більш розвинені країни. Китайці у глобалізації вбачають не тільки додаткові можливості та шанси, які можна використати в національних інтересах, але й виклики та небезпеки, на які треба адекватно реагувати.

Раніше китайські лідери сприймали світ як потенційно ворожий, хоч на відміну від маоїстського періоду і не такий, що несе безпосередню воєнну загрозу безпеці КНР. Світ розглядався через призму боротьби проти сил гегемонізму, насамперед американського прагнення до глобального домінування, а також проти прагнення до локального домінування Росії, Японії та Індії. Цим зумовлювались основні зовнішньополітичні пріоритети: по-перше, забезпечення сприятливих міжнародних умов для здійснення китайських реформ і політики відкритості, тобто підтримка мирних відносин з глобальними лідерами і нормалізація стосунків із найближчими сусідами Китаю; по-друге, стояло завдання “затаїтися на певний час”, діяти на основі компромісу, щоб виграти час, накопичити “комплексну державну могутність”, а вже потім претендувати на роль світового лідера.

Нові підходи в зовнішній політиці почали формуватися після того, як у 1999 р. КПК приступила до розробки концепції Китаю в економічній і політичній глобалізації. Сучасній економічній стратегії країни, спрямованій на її вrostання у глобальну економіку, відповідає і зовнішньополітичний курс. Його сенс полягає у вибудовуванні партнерських стратегічних відносин зі США як єдиною супердержавою, а також у підвищенні глобальної та регіональної ролі КНР за допомогою механізмів багатосторонньої дипломатії.

З погляду національної безпеки китайське керівництво наголошує на економічному розвитку та соціальній стабільності, а не на нарощуванні збройних сил. Головним напрямом військової політики є вдосконалювання якісних параметрів оборонного потенціалу при постійному скороченні армії<sup>1</sup> (з 2,5 млн збираються скоротити 500 тис., при цьому китайська армія залишиться найбільшою у світі, оскільки особовий склад армії США становить 1,5 млн, Індії — 1,3 млн, Росії — 1,1 млн осіб). Акцент робиться на освоєнні виробництва високотехнологічних озброєнь на основі закупівлі закордонних військових технологій та озброєнь. КНР має свою ядерну зброю та ракетні носії, проте стосовно радіуса дії поки що існує обмеження азіатсько-тихоокеанським регіоном.

Китайське керівництво запевняє, що політика Китаю у сфері військової безпеки спрямована на відвернення війни шляхом здійснення превентивних заходів політичного, дипломатичного, економічного та воєнного характеру з метою створення сприятливих умов навколо Китаю і зменшення факторів нестабільності. Водночас здійснюється курс на вдосконалення якісних параметрів оборонного потенціалу. Стратегія його розвитку передбачає до середини ХХІ ст. якісні зміни в китайському військовому позиціонуванні у світі. Китайське керівництво оголосило, що до 2020 р. збройні сили КНР повинні стати найсильнішими в Азії, а до 2050 р. Китай має повністю завершити модернізацію і досягти рівня розвинених країн. Темпи зростання військових витрат більшають рік у рік.

Нині Китай позиціонує себе як сила, яка набирає глобальну значущість. Літера “К” присутня в поширеній аббревіатурі “БРІКС”, що позначає групу потенційних супердержав. Китай прагне стати одним із ключових гравців у творенні нової архітектури світової безпеки й розвитку. У зв’язку з цим висувається “тео-

---

<sup>1</sup> Не треба забувати, що в разі потреби можуть бути мобілізовані кілька сотень мільйонів резервістів.

рія гармонійного світу”, проте поки що Китай не конкретизує її. Ймовірно, невдовзі почнеться активізація китайської “концептуальної дипломатії”, а поява плану перевлаштування світу створить нові політичні виклики для міжнародного співтовариства.

Відомий американський політолог З. Бжезинський зазначив, що для досягнення рівня держави першого рангу необхідно мати на руках чотири “козири”: ефективне національне керівництво; політичну стабільність; дисциплінованих громадян; високий рівень нагромаджень. Практика показує, що КНР володіє всім комплексом компонентів, зазначених американським аналітиком. У 2005 р. в офіційний обіг введено нову настанову на побудову “гармонійного соціалістичного суспільства”. Вона була остаточно затверджена як головна мета VI Пленумом ЦК КПК 16-го скликання в жовтні 2006 р.

Головними напрямками побудови “гармонійного суспільства” на перспективу до 2020 р. проголошені: вдосконалювання правової системи соціалістичної демократії, гарантування прав громадян; поступове подолання тенденції до поглиблення розриву між містом і селом, між окремими регіонами; формування розумної і впорядкованої системи розподілу прибутків; гарантування повної зайнятості, формування базових систем соціального захисту в місті та селі; розвиток системи громадських послуг, підвищення їх якості; зміцнення моральних підвалин, формування гармонійних відносин між людьми; зміцнення інноваційних здібностей суспільства, формування основ “інноваційної держави”; розвиток систем управління суспільством, покращення громадського порядку; підвищення ефективності використання ресурсів, досягнення очевидних результатів в охороні навколишнього середовища; досягнення якісно вищого рівня “сяокан” для всього населення Китаю. Оцінюючи цей “лівий поворот” у китайській політиці та офіційній риторичі, аналітики говорять про висунення “нової соціально-економічної моделі”, або “неосоціалістичний проект” Ху Цзинтао.

Раніше найважливіша риса китайського варіанта системних реформ полягала в тому, що КПК фактично авторитарними методами нав’язувала суспільству рух ринковим шляхом і тим самим давала вихід енергії творення найбільш динамічної, заповзятливої частини суспільства. Тепер же політичний курс явно зсунувся в бік захисту інтересів соціальних аутсайдерів. Позитивно оцінюючи в цілому факт прагнення до забезпечення балансу суспільних інтересів, захисту знедолених, не можна не бачити, що влада, декларуєчи перехід до нового, соціально орієнтованого курсу ре-

форм і реанімуючи при цьому деякі ідеологічні елементи з дореформеного арсеналу, породжує в суспільстві очікування й запити, які навряд чи зможе задовольнити найближчим часом. Причини загострення в Китаї соціальної нерівності дуже глибокі. Найголовнішою причиною диференціації доходів є саме здійснювання процесів індустріалізації та урбанізації. Як доводить світовий досвід, вони супроводжуються зростанням нерівності впродовж досить тривалого часу.

Китайське керівництво оголосило, що до 2020 р. в країні буде “в основному” побудоване “гармонійне суспільство”, а існуючі недоліки будуть до того часу усунені. Такий намір був підтверджений у жовтні 2007 р. на XVII з’їзді найбільшої у світі політичної партії, яка налічує 73 млн членів. В урочистій промові Ху Цзиньтао підтвердив, що китайці віддані генеральному соціалістичному курсу, пообіцяв, що найчисельніша армія буде модернізованою, корупція подоланою, простий народ стане заможнішим, а до управління будуть допущені безпартійні. До статуту партії були додані положення стосовно наукової концепції розвитку, розбудови гармонійного суспільства, захисту довкілля. Китай за допомогою розвитку внутрішньопартійної й низової демократії, виховання відповідальності виборця й підвищення ролі закону поступово рухатиметься у напрямі до всенародної демократії. Однак Ху Цзиньтао дав зрозуміти, що він не буде форсувати цей перехід і залишить завдання створення інститутів всенародної демократії наступній генерації керівників.

Серед закордонних аналітиків досить поширена думка про становлення специфічної китайської моделі розвитку, кардинально відмінної від усіх інших моделей, зокрема від західної ліберально-демократичної, проте придатна, за певного пристосування до місцевих умов, і для інших країн. Головні відмінності вбачаються, по-перше, в системі власності. Китай не проводить тотальної приватизації, виступає за багатоукладність при провідній ролі суспільного сектору. По-друге, у способі розміщення ресурсів: хоч Китай і обрав ринкову економіку, регулююча роль і втручання держави у господарське життя тут набагато сильніші, ніж на Заході. По-третє, ще наочніші відмінності у політиці: Китай не сприймає багатопартійність, парламентаризм, розділення влад. По-четверте, в політичній ідеології, де провідне місце посідає марксизм, вже допускається наявність деяких інших ідейних течій.

Найважливіша відмінність китайської моделі — у поступовості і в тому, що, базуючись на специфіці країни, вона повністю ви-

користовує досягнення всього світового співтовариства. Китайська модель кидає виклик претензіям західної моделі на “абсолютну” придатність для інших країн. Помилка західної моделі в нехтуванні тих обставин, що у більшості бідних країн відсутні необхідні попередні умови для ліберального демократичного уряду: верховенство закону, значна частка середнього класу, хороша освіта і політична культура в населення. Спроби перенести західну модель в умови країн, що розвиваються, не приносять очікуваних результатів. Відтак привабливість китайської моделі для бідних країн зростає. Проте і цю модель не можна їм рекомендувати саме через її специфіку.

Важливо наголосити, що в Китаї останнім часом оформилась і набирає сили великодержавна течія з головною тезою: “XXI століття — століття Китаю” і неприхованим наміром боротьби за світове економічне, а можливо, й політичне панування. У ювілейному 2009 р. вийшла книга “Китай сердиться”, яка закликає народ Середньої держави посісти гідне місце у світі, дати відсіч Заходу і почати шукати “життєвий простір” — те, що А. Гітлер називав “Lebensraum”. У зв’язку з цим варто згадати загальновідому концепцію американського професора С. Хантінгтона про можливість зіткнення китайської й західної цивілізацій у XXI ст. Дехто з російських учених також висловлюється про невідворотність конфлікту китайської й російської цивілізацій.

Відносини між Росією і Китаєм впродовж століть були непростими. У повоєнний час особливо небезпечним виявилось зіткнення на кордоні за острів Даманський на річці Уссурі в березні 1969 р., оскільки військовий конфлікт спалахнув між двома ядерними державами. Його спровокувала китайська сторона, яка вважала, що СРСР, скориставшись перемогою у Другій світовій війні, приєднав значну частину її територій. Мао Цзедун претендував на приєднання радянських територій до Уралу. Але агресивна спроба зазнала поразки.

У 1991 р. між новою Росією і КНР було підписано угоду, згідно з якою кордон розділив спірні території приблизно навпіл. Китай одержав понад 375 кв. км колись російської землі. У 2005 р. російський президент В. Путін погодився передати Китаю частину острова Великий Уссурійський і весь острів Тарабаров. Необхідно зазначити, що війна з ядерною Росією Китаю не потрібна. Використовується стародавня стратегія “тихого поглинання”, що втілюється в різний спосіб: наприклад змінювання кордонів, коли штучними засобами змінюється русло ріки і щорічно “з’їдаються” по декілька кілометрів російської території; або при-

топлюються баржі, і острови перетворюються на півострови; або мирна китайська колонізація, коли щорічно до Росії прибуває по декілька десятків а то й сотень тисяч китайців, які оселяються, беруть в оренду землю, на якій вирощують сільськогосподарську продукцію, підприємства, на яких випускають ту чи іншу продукцію, ведуть активну торгівлю товарами свого виробництва і вивозять все, що можна вивезти з Росії, насамперед цінну сировину.

Густина населення в Китаї більша за російську у 120 разів. Демографи підрахували, що у 2015 р. Китай не зможе прогодувати власне населення. Тому уряд створив механізми допомоги бажаючим працевлаштуватися за кордоном. Оскільки розподіл цієї допомоги перебуває в руках держави, Пекін може спрямовувати мігрантів у ті країни та регіони, в яких він зацікавлений. До цього треба додати: китайські діаспори поширилися буквально по всьому світу і залишаються замкненими співтовариствами, які віддані своїй історичній батьківщині. З одного боку, саме від них надходять найбільші фінансові потоки до Китаю, що спрямовуються на розвиток економіки. З іншого, в разі виникнення воєнної загрози, це — “п’ята колона” у кожній країні, де вони мешкають.

Поки що у зовнішній політиці Китаю центральне місце займає воз’єднання країни. На території Китаю з XVI ст. зберігалася дві колоніальні території: Аоминь (до 1959 р. — Макао) — колонія Португалії, і Гонконг (Сянган) — британське володіння. У 1951 р. Португалія проголосила Макао своєю заморською територією і надала йому автономію. У 1975 р. між Португалією і КНР було підписано договір, згідно з яким Аоминь буде вважатися китайською територією, але під управлінням Лісабона, 1987 р. — угода про повне повернення Аоминя КНР у 2000 р. У 1997 р. до складу Китаю знов увійшов Гонконг (колишня британська колонія) з його шестимільйонним населенням, одержавши статус Спеціального адміністративного регіону (САР). Гонконг став частиною Китаю за формулою “одна країна — дві системи”, що передбачало збереження капіталістичних принципів організації економіки і широкого самоврядування, яке поширюється практично на всі сфери громадського життя, за винятком оборони, зовнішньої політики і ряду аспектів політичного режиму. Політичний режим постанглійського Гонконгу традиційно є джерелом суперечностей між урядом Китаю і місцевими демократичними силами. За умовами англо-китайської угоди, САР був наділений широкими правами, зокрема свободою слова, зборів, віросповідання, пересування, листування, наукових досліджень і права на страйки. Гон-

конг також має власне законодавство (в регіоні діють лише окремі закони КНР) і судову владу. Відповідно до Основного закону, що виконує функцію конституції САР, такий порядок збережеться впродовж 50 років після передачі Гонконгу Китаю.

Повернення названих територій до складу Піднебесної як особливих адміністративних районів призвело до важливої зміни державного устрою країни — фактичного перетворення унітарної республіки на федерацію, або конфедерацію. У політичних питаннях, як і в багатьох інших, САР з кожним роком відчуває все більший вплив “материка”. Зі свого боку багатий, процвітаючий Гонконг завдяки динамізму і гнучкості в багатьох аспектах служить прикладом, що чинить на КНР м’який вплив, демонструючи, які фактори дійсно лежать в основі сучасного розвитку та успіху. Ефективність державного управління, наочні результати в економіці та соціальному забезпеченні населення, дієве законодавство, широка мережа міжнародних ділових зв’язків — модель для реформ як у самому Китаї, так і в інших країнах Південно-Східної Азії.

На нинішньому етапі розвитку складним питанням для Китаю залишається питання Тайваню. Цей острів у 1895 р. був захоплений Японією і більш ніж на півстоліття виведений з-під юрисдикції Китаю. Після закінчення Другої світової війни Тайвань був повернений. Але після поразки в громадянській війні і заснування Китайської Народної Республіки війська, очолювані опозиційною комуністам партією Гоміндан, під прикриттям американського флоту евакуювалися туди. За ними переїхали два мільйони тих китайців, які не хотіли залишатися під владою комуністів. Президентом нового державного утворення — Китайської Республіки (офіційна назва Тайваню) став лідер гомінданівців **Чан Кайші**. Було обрано інший, ніж на континентальній частині Китаю, шлях розвитку, так би мовити, вестернізованого капіталістичного спрямування. КНР готувалася до десанту на Тайвань, але в червні 1950 р. почалася Корейська війна, і США ввели в Тайванську затоку кораблі Сьомого флоту, відвернувши поразку “кліки **Чан Кайші**”. Відтоді тайванське питання залишалося невирішеним протягом останнього півстоліття. У 1954 р. Тайвань уклав зі США договір про взаємну оборону, тобто багато в чому Штати стали гарантом недоторканності острова від численних претензій КНР.

Впродовж кількох десятиріч після утворення КНР керівники країни виходили з невідворотності військового конфлікту за Тайвань, на їхнє переконання, споконвічну китайську територію.



Проте з початком політики реформ і відкритості, що збіглося з нормалізацією американо-китайських відносин у 1979 р., акцент переноситься на пошук шляхів мирного об'єднання на основі принципу “одна держава — дві системи”.

Економічні й туристичні зв'язки між КНР і Тайванем з кінця 1980-х років розвиваються все інтенсивніше. Доповідь Ху Цзинь-тао на XVII з'їзді КПК в частині стосовно Тайваню пролунала максимально м'яко: було висловлено тезу про мирну угоду із Тайванем. Ймовірно, було взято до уваги ту обставину, що демонстрація сили відносно Тайваню лише допомогла перемозі на острові демократичних сепаратистських сил. З іншого боку, обраний у березні 2008 р. президентом Тайваню Ма Інцзю особливу увагу приділив розвитку зв'язків із материковим Китаєм. Це втілилося в підписанні угоди про торгівлю та співробітництво між двома країнами у червні 2010 р. Китайські експерти прогнозують, що в перспективі Китай може стати конфедерацією КНР і Тайваню, і такий розвиток подій виведе єдиний Китай на довгий час на перше місце у світі за темпами економічного розвитку, зростання експорту і за обсягами золотовалютних резервів. З кінця 1990-х років Пекін і Тайбей беруть участь у переговорах зі створення єдиної валюти для Східної й Південно-Східної Азії, яку називають “азіан” (за планом, запуск в обіг мав відбутися у квітні 2011 р.) — без прив'язки до долара і з обов'язковим золотим забезпеченням. Треба розуміти, що фактично йдеться про фінансово-економічне витіснення США з цих регіонів.

Зовнішньополітична доктрина Китаю — мирне співіснування, відмова від гегемонії, рівність і взаємовигода — залишається незмінною. Проте на практиці протягом останніх років спостерігається все більше прагнення Пекіна грати у власну гру, піддаючи сумніву концепцію однополярного світу. Ймовірно, в Пекіні переконані, що багатополосна система зменшує значення глобальної гегемонії США, а з іншого боку, створює сприятливу міжнародну обстановку, де панують мир і справедливість. Щоправда, це справдиться лише в тому випадку, коли кожен із цих центрів матиме приблизно рівні можливості. Але у зв'язку з нерівномірністю розвитку країн підтримувати такий глобальний баланс дуже складно.

## Література

- Айкенберри Дж.* Подъем Китая и будущее Запада / Дж. Айкенберри [Эл. ресурс]. — Режим доступа: [www.globalaffairs.ru/number/n\\_11636](http://www.globalaffairs.ru/number/n_11636)
- Бергер Я.* Политическая реформа в Китае / Я. Бергер // *Азия и Африка сегодня*. — 2007. — № 8.
- Бергер Я.* Китайская модель развития / Я. Бергер // *Мировая экон. и междунар. отнош.* — 2009. — № 9.
- Бергер Я.* Китай. Десятилетия поисков и свершений / Я. Бергер // *Азия и Африка сегодня*. — 2009. — № 10.
- Буров В.Г.* Тайвань вчера и сегодня / В.Г. Буров // *Азия и Африка сегодня*. — 2009. — № 12.
- Бхуталингам Р.* Китай-2020: конфуцианская демократия? / Р. Бхуталингам [Эл. ресурс]. — Режим доступа: [globalaffairs.ru/number/Kитай-2020-konfucianskaya-demokratiya-15111](http://globalaffairs.ru/number/Kитай-2020-konfucianskaya-demokratiya-15111)
- Величко В.* Зовнішня політика Китаю: від “мирного співіснування” до “мирного наступу” / В. Величко // *Політика і час*. — 2007. — № 2.
- Галенович Ю.* Конфуцианский марксизм или марксистское конфуцианство? / Ю. Галенович // *Азия и Африка сегодня*. — 2008. — № 9.
- Гельбрас В.* КНР. Поиск новой модели развития / В. Гельбрас // *Азия и Африка сегодня*. — 2009. — № 3.
- Гримська М.Г.* Зовнішня політика Китайської Народної Республіки: традиційні надбання й виклики глобалізації / М.Г. Гримська // *Актуальні проблеми міжнар. відносин*. — 2008. — Вип. 76. — Ч. 2.
- Делюсин Л.П.* Китай: два века — две эпохи / Л.П. Делюсин. — М., 2001.
- Китай: универсальная модель модернизации?* // *Мировая экон. и междунар. отнош.* — 2009. — № 7.
- Китайська цивілізація: традиції та сучасність* / Л.В. Матвеева (голов. ред.). — К., 2009.
- Менгес К.* Китай. Нарастающая угроза : пер. с англ. / К. Менгес. — М., 2006.
- Меняющийся Китай в меняющемся мире* // *Проблемы Дальнего Востока*. — 2011. — № 1.
- Михеев В.* Китай: Угрозы, риски и вызовы развитию / В. Михеев // *Мировая экон. и междунар. отнош.* — 2005. — № 5.
- Михеев В.* Роль Китая в глобализующемся мире / В. Михеев [Эл. ресурс]. — Режим доступа: [www.perspectivy.info/oikumena/azia/rol\\_kitaja\\_v\\_globalizujushhemsamire\\_2008-09-04.htm](http://www.perspectivy.info/oikumena/azia/rol_kitaja_v_globalizujushhemsamire_2008-09-04.htm)
- Мозиас П.* Идеология экономических реформ в Китае: основные этапы эволюции / П. Мозиас // *Мировая экон. и междунар. отнош.* — 2007. — № 11.
- Пивоварова Э.П.* Китай. Решение социальных проблем в условиях реформ и кризиса / Э.П. Пивоварова // *Азия и Африка сегодня*. — 2010. — № 8.
- Пивоварова Э.П.* Что такое “социализм с китайской спецификой?” / Э.П. Пивоварова // *Азия и Африка сегодня*. — 2011. — № 8.

*Попов В.* На полпути к вершине. Политика меняется, великая страна бессмертна / В. Попов [Эл. ресурс]. — Режим доступа: [www.perspektivy.info/oikumena/azia/na\\_polputi\\_k\\_versepine\\_politika\\_menajetsa\\_velikaja\\_strana\\_bessmertna\\_2007-01-31.htm](http://www.perspektivy.info/oikumena/azia/na_polputi_k_versepine_politika_menajetsa_velikaja_strana_bessmertna_2007-01-31.htm)

*Портяков В.* Основные итоги XVII съезда Коммунистической партии Китая / В. Портяков // Азия и Африка сегодня. — 2008. — № 2.

*Салицкий А.* Куда движется Китай? О последнем съезде КПК и перспективах социализма / А. Салицкий [Эл. ресурс]. — Режим доступа: [www.perspektivy.info/oikumena/azia/kuda\\_dvizhetsa\\_kitaj\\_o\\_poslednem\\_sjezde\\_kpk\\_i\\_perspektivah\\_socializma\\_2007-12-15.htm](http://www.perspektivy.info/oikumena/azia/kuda_dvizhetsa_kitaj_o_poslednem_sjezde_kpk_i_perspektivah_socializma_2007-12-15.htm)

*Торнтон Дж.* Долгий путь. Перспективы демократического развития Китая / Дж. Торнтон [Эл. ресурс]. — Режим доступа: [www.globalaffairs.ru/number/n\\_10630](http://www.globalaffairs.ru/number/n_10630)

*Турчин Я.Б.* Стратегія “м’якої сили” КНР: основні механізми реалізації на початку ХХІ ст. / Я.Б. Турчин // Гілея : наук. вісн. — 2011. — Вип. 54.

---

---

# ЯПОНІЯ

Поразка Японії у Другій світовій війні стала крахом тої державної і політичної системи, що існувала. Війна мала катастрофічні наслідки, які продемонстрували хибність і повну неспроможність авторитарно-мілітаристського режиму. Реформування було абсолютно невідворотним. Воно зумовлювалося потребами нового етапу модернізації країни<sup>1</sup>. Повоєнне реформування виявилось особливо ефективним завдяки тому, що відбувалося в умовах американського окупаційного режиму, який поставив собі за мету радикальну демократизацію держави, всіх політичних та економічних інститутів Японії. Почалася широка демократизація суспільно-політичного устрою. Її найважливішими проявами стали: відсторонення від участі в громадському житті одіозних осіб попереднього режиму, утвердження багатопартійної системи, суттєве обмеження повноважень державного апарату й підпорядкування всієї його діяльності жорстким нормам закону, підвищення ролі парламенту, відповідальність уряду перед парламентом, надання робітникам права об'єднуватись у профспілки, зрівняння у правах жіноцтва тощо.

Символом єдності нації досі залишається імператор, проте роль його у політичному житті країни — суто номінальна. Вищим законодавчим органом держави є парламент, який складається з

---

<sup>1</sup> Перший етап — революція Мейдзі-ісін, яка розпочалась у 1868 р. і проходила під знаком запозичення та втілення кращих напрацювань Заходу заради власного зміцнення шляхом прискореного індустріального розвитку.

нижньої палати представників і палати радників. У нижньої палати є перевага перед верхньою в питаннях призначення нового прем'єр-міністра, висловленні довіри або недовіри кабінету міністрів, обговоренні міжнародних договорів. Законопроект вважається прийнятим, якщо він схвалений обома палатами. Якщо ж виникають розходження, вирішальне слово залишається за палатою представників. Однак, на відміну від палати радників, палата представників може бути розпущеною. Відповідне рішення приймає кабінет міністрів. Формально розпуск палати здійснюється указом імператора, підписаним прем'єр-міністром. Припинення роботи нижньої палати парламенту до вичерпання відведеного Конституцією терміну повноважень давно перетворилося в Японії на традицію. За всю повоєнну історію тільки один раз палата представників працювала всю чотирирічну каденцію. Тобто парламент в Японії не такий впливовий, як, наприклад, у Великій Британії.

Сучасну Японію відносять до демократичних країн, проте не слід забувати, що поняття "демократія" для західних і азійських країн не рівнозначне. Зокрема, в Японії склалася своя специфічна модель, на яку величезний вплив справили соціокультурні особливості народу, етико-правова специфіка, зумовлена впливом конфуціанства, традиції політичної культури<sup>1</sup>. При тому, що японська демократія має всі юридичні основи та інститути, необхідні для її нормального функціонування (демократичне законодавство, парламент, політичні партії, організації трудівників і т. ін.), не можна не помітити її історичну своєрідність.

Японія, як й інші азійські країни, запозичила західні політичні структури, проте їх зміст під впливом конкретної політичної практики зазнав досить серйозних змін. Представницьким демократіям західного зразка загалом притаманне домінуюче становище партій. У цьому випадку в політичній системі громадянин одержує можливість вибору однієї із запропонованих платформ, а особа кандидата має другорядне значення. Тому політика в цих країнах надзвичайно деперсоніфікована. В більшості східних країн, і насамперед в Японії, електорату властивий персонально орієнтований і партійно-індиферентний менталітет. Це пов'язано із соціопсихологічними особливостями народів конфуціанського культурного ареалу. Особлива увага приділяється осо-

---

<sup>1</sup> Згідно з опитуванням громадської думки, таких традиційних цінностей, як солідарність, взаємна підтримка, допомога слабким, додержуються 73 % японців, а ідеали вільної конкуренції вважають важливими лише 22 %.

бистим якостям кандидата, його зв'язкам, положенню, іміджу. В його спілкуванні з виборцями важливі соціопсихологічні особливості японців, а саме: колективістська свідомість, відчуття причетності до групи, колективу, почуття обов'язку перед лідером тощо. Останній розглядається як турботливий і дбайливий господар, який має піклуватися про тих, за кого бере на себе відповідальність. Іншою особливістю японських виборів є те, що при визначенні кандидатів пріоритет надається вже відомим діячам. Крім того, для Японії характерне багаторазове переобрання депутатів. Новим особам, якщо вони не є синами або родичами тих обранців, які йдуть на заслужений відпочинок, досить важко потрапити до лав кандидатів. Японській виборчій системі притаманний також постійний "родинний" зв'язок депутата зі своїм виборчим округом. Часто через хворобу або смерть депутата округ фактично передається "у спадок" його сину, зятю, довірєній особі (наприклад, помічнику або секретарю), що знов-таки є традиційним для політичної культури країни. Певною мірою депутатство стало сімейною справою.

Зазвичай вважається, що японська демократія функціонує в умовах симбіозу політиків, бюрократії, бізнесу, тобто так званої залізної тріади. При цьому схема співробітництва партнерів досить проста: бізнес забезпечує фінансову підтримку політиків шляхом створення спеціальних фондів. Політики, у свою чергу, контролюють діяльність бюрократії в інтересах бізнесу, за що їй гарантоване безбідне існування. Але зв'язки всіх партнерів, звичайно, багатомірні. Завдяки вузькому елітарному угрупованню бюрократії бізнес, у свою чергу, має можливість контролювати апарат виконавчої влади і частково виборні органи. Взаємини між цими трьома групами складні, суперечливі, іноді навіть гострі, хоч зовні все виглядає цілком благоприсойно. Тим не менше їх тісний взаємозв'язок дає привід для різкої критики японського суспільства й держави щодо відсутності справжньої демократії та формулювання їх суті як "Japan Incorporated, Ltd." — "корпорація Японія". Але в цілому вона функціонує в рамках формально демократичної держави. Це, безперечно, створює плутанину у сприйнятті японських реалій, у якій мирно співіснують елементи демократії та їх відсутність. Це складна комбінація макрорівневої демократії з авторитарною системою взаємин всередині груп (із сильними конфуціанськими традиціями поваги до ієрархічності та субординації), мережа, яку важко зрозуміти, зі складним переплетенням інтересів груп та різноманітних принципів їх функціонування — від демократичних до авторитарно-деспотичних.

Політологи визначають Японію як “консенсуальну демократію”, оскільки ця модель базується на пошуку прийнятних рішень на основі консенсусу всередині правлячої партії, між парламентськими партіями і між окремими угрупованнями правлячої еліти, представленої депутатами парламенту, діловими колами та вищою бюрократією міністерств і відомств. Причому головну роль у консенсуальній демократії відіграють не політичні лідери, а “ті, хто сидить на задніх лавах” — члени “депутатських кланів”, які спеціалізуються на прощтовхуванні через парламент законопроектів. Тобто рішення приймаються шляхом кулуарних переговорів, узгоджень, ув’язувань думок різних груп, що унеможливорює публічний контроль. На суд громадськості виноситься немов би єдине готове рішення. У Японії велике значення має відданість досягнутому на основі компромісу консенсусу, що є найважливішим джерелом стабільності в суспільстві.

Японську демократію ще називають “неординарною демократією”. По суті, це демократичний каркас, пронизаний елементами традиційної соціальної психології, етичних, моральних та інших систем цінностей. Групове структурування в Японії багатопланове й різнопланове. Власне, це складне переплетення формальних і неформальних груп, причому складно сказати, які з них більш соціально важливі і впливові. Їх контури не збігаються, а розташовуються внахлест один до одного. Комунікаційні зв’язки між формальними групами стають особливо ефективними за рахунок особистих зв’язків членів неформальних груп. Два випускники одного університету за цією ознакою неформальної групи, які працюють у різних міністерствах, забезпечують кращий зв’язок і взаєморозуміння, ніж формальні кадри. У межах груп етнопсихологічні особливості впливають насамперед на процедуру й механізм прийняття рішень. Вони виявляються в наявності негласних, неписаних законів, які регулюють цей процес. Тут найчастіше дають про себе знати закони патерналізму, групізму, колективної відповідальності й вертикальної структури супідрядності. Разом з тим етнопсихологічні особливості політичної організації не можуть бути пояснені впливом одного традиційного фактора, зокрема конфуціанства. Наразі має місце дивний і дуже вигадливий, але водночас гармонійний синтез різних традиційних ідеологій, моралі й систем цінностей — пантеїстичного світогляду вітчизняної релігії сінто, буддизму з його гнучкою й досить глибокою етико-філософською системою і конфуціанства з його суворо структурованими, ефективними соціальними механізмами. У результаті демократичні процедури політич-

ного процесу проходять крізь фільтр психологічних структур, оснований на етнокультурній традиції.

Особливістю японської політичної й суспільної систем є здатність уряду гармонізувати інтереси всього суспільства за допомогою вираховування громадських і приватних проблем у країні. Ці дві сфери об'єднує не тільки найширша система особистих зв'язків — шкільних і сімейних, контакти чиновників, які вийшли у відставку, громадські організації, промислові асоціації, неформальні дослідницькі групи та інститути радників. Функціонує кілька сотень консультативних рад, які називаються “сінгікай” і здійснюють дослідження, складають доповіді з будь-якої проблеми політики — від вузьких, що торкаються повсякденних питань (наприклад, регулювання роботи масажистів), до найширших, що викликають активні дискусії (наприклад, реформа виборчої системи). У таких радах, які існують на всіх рівнях, починаючи від канцелярії прем'єр-міністра, представлені всі соціальні групи й різні очевидні сфери інтересів. Під тиском окупаційної адміністрації після Другої світової війни було запроваджено систему обов'язкових дорадчих органів з метою обмеження адміністративної сваволі та сприяння демократичному процесу. Японський уряд відтоді прийняв систему консультативних рад, які мають значний вплив на процес прийняття політичних рішень.

Японія пізніше за інші розвинені країни прийняла концепцію “держави загального добробуту”, яка є ядром соціал-демократичної моделі розвитку. Особливістю політичного поступу цієї країни є те, що всі головні досягнення демократії, пов'язані з останньою, стали результатом найважливіших реформ, здійснених консервативно орієнтованою політичною елітою при безпосередній участі окупаційної влади США. В результаті створення “держави загального добробуту”, в якій діють взаємозв'язок “особиста безпека і стабільне життя” в обмін на “послух і лояльність до влади”, у японців немає значної необхідності витратити величезні зусилля і кошти задля захисту свого життя, майна, родини від тієї чи іншої загрози, навіть стихійних лих, оскільки в більшості випадків відповідальність за все це бере на себе держава. Така модель впродовж багатьох років визначала і внутрішньополітичну стабільність та успіх нації в державному й економічному будівництві. У кожного пересічного японця непохитна впевненість у захищеності й опікуванні з боку держави, тому він може спокійно зосередитись на виконанні своїх конкретних громадських функцій. А держава має впевненість у підтримці з боку громадян: су-



спільство розвивається відносно спокійно, без глибоких внутрішніх катаклізмів ані в економічній, ані в соціально-політичній сфері.

Проте на межі ХХ—ХХІ ст. державі все складніше виконувати патерналістську роль. Свій вплив здійснюють чимало факторів: глобалізація, “виклики” постіндустріалізму, екологічні катаклізми<sup>1</sup>, постарішання населення і зменшення частки працюючої молоді, яка все більше втрачає суто японські моральні цінності, та ін. На фоні розгортання тотальної конкуренції та посилення індивідуалістичних начал протекціонізм, орієнтованість на загальний консенсус, розслабленість внаслідок почуття непохитної безпеки, зарегульованість особистої і громадської діяльності (в Японії існує поняття “яріката” — “спосіб дій”, що треба розуміти буквально) та інші цивілізаційні цінності виглядають анахронізмами. При тому, що переважна більшість японців прагне продовжувати існування у своїй “затишній країні”, зміни неминучі. І вони відбуваються, зокрема, в політичній сфері.

Впродовж майже півстоліття в Японії діяла так звана “система 1955 року”, в якій співіснували правляча партія і різнорідна опозиція. Саме з цього року при владі з невеликою перервою перебувала Ліберально-демократична партія (ЛДП), утворена в результаті злиття двох буржуазних партій — Ліберальної та Демократичної. Її діяльність, на державному рівні репрезентована роботою однопартійного уряду (до 1993 р.), забезпечила швидке економічне зростання країни, а проголошення метою “державу загального благоденства” і заходи з її здійснення — підтримку виборців. Успіхи дивували світ, який у 1980-ті роки говорив про “японське економічне диво”, про те, що ХХІ століття стане “століттям Японії”. У країні здійснювалася прискорена модернізація “навздогін”. У такій моделі велика роль відводилась державі, значній мірі її втручання в економіку. Головне — визначення стратегічно важливих напрямів і нарощування виробництва в умовах концентрації дефіцитних ресурсів на цих напрямках, що досягається шляхом обмеження конкуренції. Держава розробляла п’ятирічні плани економічного розвитку, здійснювала широку

---

<sup>1</sup> 12 березня 2011 р. внаслідок потужного землетрусу і цунамі стався вибух на атомній електростанції “Фукусіма-1”. Руйнація була настільки масштабною, що її оцінили найбільшою після Другої світової війни. Хоч уряд намагався найефективніше залагодити ситуацію, його дії піддавалися гострій критиці. Через це пішов з посади прем’єр-міністр Наото Кан. Новим прем’єром став голова правлячої Демократичної партії Йосіхіко Нода.

мережу бюрократичної регламентації, створювала “тепличні умови” для найпотужніших концернів, обмежувала можливості зовнішньоекономічної конкуренції, тобто здійснювала економічний патерналізм.

З іншого боку, давало про себе знати повсюдне поширення різних торгових і ділових традицій, закорінених в історичних та культурних особливостях розвитку японського суспільства, які відрізняються від системи ринкових інструментів, прийнятої на Заході. Тому японській моделі іноземні аналітики у свій час дали визначення “некапіталістичної ринкової економіки”. Не дивлячись на те, що в країні домінують приватна власність і приватні корпорації, ділова практика керується набором неписаних правил та зобов’язань, які для сторонніх виглядають заплутаними й незрозумілими. На противагу західній ринковій економіці, в основі поведінки господарюючих агентів якої лежить індивідуалізм, в Японії є сильними настанови колективізму. Результатом стала поява специфічної форми організації бізнесу — “кейрецу” (“угруповання”) у вигляді “об’єднань”, які охоплюють різні сфери економіки. “Об’єднання” — це група партнерів, які добре знають один одного, в межах якої на взаємній основі формуються очікування поведінки того чи іншого партнера. Така ситуація контрастує з ринковим механізмом, який діє, не дивлячись на особу партнера і враховує лише ціни. Відсутній інститут незалежної фірми: компанії пов’язані між собою і з банками в угрупованні на основі перехресних акцій. Вільна конкуренція не працює, але ризик знижується.

На етапі індустріалізму зазначені та деякі інші обставини відіграли важливу роль у прискореному зростанні японської економіки, проте вони виявилися неадекватними умовам переходу до постіндустріальної стадії розвитку. Це й виявилось у **1990-ті роки**, які самі японці назвали “втраченим десятиріччям”. Саме тоді розпочалась так звана “велика рецесія” — значне уповільнення економічного зростання, за якою далеко не всі хочуть бачити структурну кризу японського суспільства. Її суть полягає у складностях переходу від індустріального до постіндустріального суспільства в умовах глобалізації.

Економічні негаразди, що відчутно дали про себе знати на початку **1990-х років** вплинули й на політичну ситуацію. Влітку **1993 р.** на парламентських виборах Ліберально-демократична партія зазнала тяжкої поразки, результатом чого стала втрата права формувати однопартійний уряд, як це було впродовж 38 років. Таке тривале перебування при владі зумовлювалося, з одного

боку, її активною присутністю при перетворенні Японії на одну з провідних економічних держав світу, а з іншого, наявністю одіозної опозиції марксистського кшталту (в ній особливу активність виявляла Соціалістична партія Японії, яка у **1991 р.** стала називатися Соціал-демократичною). Електорат стійко очікував від правлячої партії підкорення все нових і нових вершин, зокрема швидкого подолання економічних труднощів на межі **1980—1990-х рр.** Проте для ЛДП це виявилось занадто складним. Її тривала монополія на владу призвела до політичної корупції, застою, відмови від будь-яких реформ і нездатності забезпечити конкурентоспроможність країни в умовах світу, що швидко змінювався.

У самій партії відбувся розкол, що стало наслідком чвар в її керівництві, головним розпалювачем яких виступив **Ітіро Одзава**, котрий покинув лави партії і виступив із пропозицією кардинальних реформ, оскільки був переконаний, що закрита, “теплична” й зарегульована японська система не може впоратися з викликами глобалізації, не дає простору для творчості, гнучкого керівництва та натхненного підприємництва. Він запропонував докорінну перебудову, яка б давала більше можливостей для особистої свободи та ініціативи. Переважна частина електорату голосувала на тих виборах швидше проти заплямованої партії-монополіста, ніж за програму **І. Одзава**.

Впродовж восьми місяців влада перебувала у руках “семипартійної коаліції”, проте “одзавівський режим” впав під тиском старих звинувачень у корупції (у ганебних вчинках викрили багатьох її керівників) та внутрішнього розбрату. Потім була серія хитких коаліційних урядів за участю колишньої опозиції, однак ситуацію в економіці вони переломити не змогли. В результаті розчаровані виборці вирішили, що “від добра добра не шукають” і знову проголосували за набридлих, але досвідчених в управлінні державою ліберал-демократів. Це сталося в **жовтні 1996 р.**, коли запрацювала нова виборча система: 300 одномандатних округів плюс 200 місць на основі пропорційного представництва. Ліберально-демократична партія спритно запозичила ключові положення з платформи **І. Одзави** і зуміла переконати виборців у тому, що якщо реформи неминучі, то краще довірити керівництво здійснення їх людям, які мають у минулому значні заслуги в наведенні господарського порядку.

У **1997—1998 рр.** в усьому Азіатсько-Тихоокеанському регіоні вирувала потужна фінансово-економічна криза, яка не могла не вплинути на стан справ в Японії. Погіршення економічної ситуації в країні призвело до того, що влітку **1998 р.** на виборах до

палати радників — верхньої палати парламенту — правляча ЛДП зазнала поразки: вона одержала лише 104 з 252 місць і їй не вистачало 23 мандати для того, аби мати більшість і безперешкодно проводити свої законопроекти. Прем'єр-міністр **Рютаро Хасімото** взяв на себе відповідальність за поразку партії на виборах і пішов у відставку. Новим прем'єром став один із впливових діячів ЛДП **Кейдзо Обуті**. Це стало можливим тому, що питання про обрання глави уряду в Японії вирішується шляхом голосування в нижній палаті парламенту, де у ліберал-демократів була значна перевага. **К. Обуті** сформував однопартійний кабінет.

Діяльність нового уряду була вкрай ускладнена тим, що в парламенті опозиція, очолювана Демократичною партією Японії<sup>1</sup>, блокувала проходження через верхню палату найважливіших законопроектів із фінансового оздоровлення країни й виведення її з економічної кризи підготованими ліберал-демократами. Восени 1998 р. постало питання про створення коаліції ЛДП з невеликою опозиційною неоконсервативною партією — Ліберальною партією, очолюваною **І. Одзавою**. В японському політичному спектрі ця партія займає місце, правіше від консервативної ЛДП.

У цілому ж за умов багатопартійності найпомітнішу роль у політичному житті Японії на межі ХХ—ХХІ ст. відіграють ЛДП, Демократична партія, Нова Комейто, Ліберальна партія, Соціал-демократична партія Японії і Комуністична партія Японії. Багато інших партій, які дрібніші за чисельністю, за силою політичного впливу. Отже, японське суспільство виглядає цілком плюралістичним, оскільки в ньому вільно діють різні політичні партії та об'єднання, і кожна політична сила займає свою нішу. Звичайними для політичного життя Японії є розколи в партіях, утворення нових, об'єднання колишніх опонентів, а також існування фракцій в існуючих партіях.

Фракційність ЛДП давала змогу протягом тривалого періоду обходитися без реальної багатопартійної системи. У суспільствах з класичною демократією динаміка політичного процесу підтримується за рахунок суперництва декількох партій. Вони через систему загальних виборів приходять до влади й реалізують свої політичні, соціальні та економічні програми, а потім поступаються місцем іншим. В Японії фракції Ліберально-демократичної партії, їх боротьба й суперництво, а не конкуруючі партії, забезпечували динаміку політичного процесу. Завдяки цьому досягалися дві важливі мети — забезпечувалися стабільність і наступ-

---

<sup>1</sup> Утворена у 1996 р. злиттям декількох опозиційних партій.

ність курсу, а також відсікались екстремістські сили. Сама ж партія при цьому відігравала роль загальнонаціональної. Фракції формуються не за ідейно-політичними ознаками, а на основі елементарних інтересів об'єднання у групи в боротьбі за владу. Як і в інших групових об'єднаннях, політик вступає у фракцію, розраховуючи на допомогу колективу в захисті його інтересів. Багато в чому фракція — традиційна патерналістська структура, яка діє за принципом “всі за одного, один за всіх”. У цілому слід зазначити, що довіра виборців до партій традиційно перебуває на низькому рівні, оскільки політична діяльність завжди розглядається як різновид бізнесу, а не як благородна справа служіння абстрактним політичним ідеалам. Відповідно, задля досягнення цілей можуть допускатись усі можливі легальні й напівлегальні методи. Той, хто переступає межу дозволеного, має бути покараний. Проте особливої трагедії в цьому немає. Головне — щоб у країні зберігалася політична стабільність, що вважається запорукою успішності економіки. З іншого боку, Японія, яка завжди мала схильність до ізоляціонізму, не може не реагувати на виклики глобалізації, яка вимагає давати більше свободи для економічної діяльності.

Це добре усвідомив лідер ЛДП, найпопулярніший з усіх прем'єр-міністрів Японії Дзюн'їтіро Коїдзумі (на його підтримку стабільно висловлювалось понад 80 % виборців), який став на чолі уряду навесні 2001 р. Про нього писали: “підозрілий дивак”, “сміливий прибічник реформ”, “націоналіст-яструб”, “спритний популіст”, “другий Горбачов” та ін., що свідчить про яскравість цього політика. Він надто відрізнявся від своїх однопартійців з Ліберально-демократичної партії з їхньою сірою одноманітністю, тихим залаштунковим інтриганством і туманними висловлюваннями. Д. Коїдзумі раніше від інших зрозумів, що співвітчизникам набридла безликість політичного середовища країни, вони прагнуть рішучих і яскравих лідерів нового типу, яким можна вірити, про яких з цікавістю можна говорити. Його зовнішній епатаж, починаючи від зачіски (довше, ніж прийнято в Японії, сиве хвилясте волосся нагадувало левову гриву, за що прізвисько — “Левове серце”) та поведінки, був викликом іміджу “солідної людини” відповідно до традиційної конфуціанської моралі і показував усім рішучий намір змінити суть і стиль політики в Японії. Одним із його прізвиськ було “Індивідуаліст”, оскільки він перейшов від політики колегіальності до політики індивідуального керівництва, коли рішення приймаються керівником держави одноосібно. Д. Коїдзумі відчув настрої виборців — нездоланне ба-

жання змін, що невпинно посилювалося впродовж останніх років. Відповідно вибудовувалась репутація людини с високими принципами, чистими руками і чіткою програмою виведення країни із застою.

Після перемоги **2001 р.** ЛДП в особі нового прем'єра відразу ж оприлюднила програму трансформації державного управління на основі приватизації й дерегулювання, запровадження нової податкової системи, розв'язання проблеми безнадійних боргів банків, контролювання бюджетного дефіциту, звільнення від дріб'язкового опікування з боку центру місцевого самоуправління, скорочення громадських робіт і перебудови сектору спеціальних громадських корпорацій. Таким чином, проголошено курс на проведення структурних реформ, основна мета яких полягала у скороченні державних витрат і лібералізації ділових та економічних відносин “відповідно до неолібералізму та глобалізму американського зразка”.

Одним зі своїх провідних гасел **Д. Коїдзумі** висунув: “Перебудуємо ЛДП — перебудуємо Японію”. Він небезпідставно наполягав, що партія, яка керує країною майже півстоліття, давно оплутала її павутинням свого контролю, перетворившись на структуру, на якій тримається держава. Заради нагальних реформ потрібна перебудова партії, перетворення її на прозору для виборців політичну структуру, аби ліквідувати діючу в ній систему напівавтономних фракцій, лідери яких вирішують усі питання національної політики шляхом залаштункових змов. Під час кампанії з виборів нового лідера ЛДП він діяв саме в такому дусі — звертався безпосередньо до рядових членів партії, підтримка яких і забезпечила йому блискучу перемогу над головним суперником — экс-прем'єром **Рютаро Хасімото**, який спирався на найбільше партійне угруповання, на керівництво, а свою гру будував на старих засадах.

Свій уряд **Д. Коїдзумі** також демонстративно сформував не за фракційним принципом, а з дійсно компетентних людей, яких відбирав особисто. Його метою було переконати виборців у тому, що набридла усім партія змінилась і готова сміливо вести країну до благодійних змін. Вибори у **вересні 2005 р.** принесли блискучу перемогу ліберал-демократам, надавши їм більшість місць у нижній палаті парламенту, і на наступній сесії парламенту — останній для уряду **Д. Коїдзумі** — ЛДП провела 82 з 91 своїх законопроектів. Сам він оголосив, що піде у відставку у **2006 р.** згідно з правилами ЛДП, а також не буде обирати собі наступника на відміну від того, як це робили попередні прем'єр-міністри. У **вересні**

**2006 р.** на посаді голови партії і прем'єр-міністра країни його замінив **Таро Асо**.

Сумний досвід, накопичений впродовж “втраченого десятиріччя **1990-х років**”, допоміг Японії оговтатися від світової кризи, яка розпочалась у **2008 р.** Цьому сприяло також пожвавлення попиту на китайському ринку і скорочення японський товарних запасів. Велике значення мали бюджетні програми стимулювання внутрішнього попиту, прийняті останнім урядом ліберал-демократів. Але негативний вплив кризи позначився в тому, що **30 серпня 2009 р.** на виборах до палати представників ЛДП поступилася Демократичній партії Японії, яка виборола 308 мандатів з 480 (на попередніх виборах її результат становив лише 115 місць). Вперше в політичній історії країни стільки місць належить одній партії. Ліберал-демократи зазнали нищівної поразки: 119 місць проти 300 мандатів з попередніх виборів. Решта: 21 мандат — у партії Комейто, 9 — у комуністів, 7 — у соціалістів, 3 — у Партії народу, 13 місць — у безпартійних та представників інших партій. Поразка правлячої партії виявилася ще більшою, оскільки перші особи партії, серед яких і міністри уряду **Таро Асо**, програли за результатами голосування в одномандатних округах мало-відомим кандидатам від Демократичної партії (в одномандатних округах ліберал-демократи провели тільки 62 своїх кандидатів, тоді як демократи — 221). Причому вперше в такому масовому порядку досвідчені літні політики поступилися місцями новачкам, серед яких чимало молодих, у тому числі й жінок.

**Т. Асо** визнав свою відповідальність за поразку і пішов у відставку. У свій час його було обрано головою партії саме заради перемоги на виборах, але він не набув популярності серед електорату. Свою роль зіграла економічна криза. Хоч за кілька місяців до виборів ситуація в господарстві країни почала покращуватися, позначилося зростання в основних галузях, однак це не змогло врятувати ліберал-демократів. Аналітики вказували, що поразка значною мірою була закладена реформами, проведеними при **Д. Коїдзумі**. Серед них — остаточне руйнування системи гарантованого пожиттєвого найму і можливість роботодавця укладати короткотермінові контракти із працівником без будь-яких гарантій зі свого боку, що дозволило гнучко регулювати чисельність персоналу. Однак такі сприятливі умови для роботодавців у період кризи призвели до утворення майже 200-тисячної армії безробітних і люмпенів, позбавлених засобів до існування, соціальних гарантій, виплат з безробіття та житла. Уряд **Т. Асо** запровадив виплати компаніям, які зберігали робочі місця або надавали гур-

тожитки звільненим робітникам. Були задіяні інші антикризові заходи, які сприяли зростанню виробництва, але не вплинули на рівень безробіття, що став рекордним за всю історію країни, та на зниження споживання.

У традиціях Японії здавна закладена орієнтація на скромність у життєзабезпеченні. У свій час було докладено чимало зусиль, аби змінити споживацькі моделі заради забезпечення зростаючого виробництва відповідним попитом. За часів кризи японці не відрізнялися від інших народів, які в скруту не схильні витрачати зайве. Також їх дратувало те, що уряд ліберал-демократів не спромігся розв'язати проблему великої різниці у прибутках різних верств населення, допустився серйозних помилок під час комп'ютеризації пенсійної системи, висловлювався за перегляд мирних положень японської Конституції, не оминув скандалів зі своїми міністрами та ін.

Головний суперник ЛДП — Демократична партія у своїй програмі не висувала ніяких конкретних заходів із виправлення економічної ситуації, лише пропонувала дії, які не виходили за рамки очікуваної соціальної програми: збільшення щомісячних виплат сім'ям з дітьми до 16 років; збільшення чисельності лікарів; поліпшення пенсійної системи. Обіцяли три зміни: перша — зміна влади, друга — зміна старої політики на нову, третя — зміна управління, при якій верховна влада належатиме народу, а не бюрократичній верхівці. Виходило, що вибір на користь Демократичної партії не стільки був зроблений завдяки її програмі, скільки став виявленням прагнення виборців до змін, втоми від багаторічного правління однієї партії, а також впевненості в тому, що ситуацію можна змінити власними силами.

Вибори продемонстрували послаблення японського феномену персонально орієнтованого партійно-індиферентного електорату, неспроможність попередньої політичної парадигми, за якої окремі депутати із персональними “товариствами підтримки” і багажем особистих зв'язків становили важливіші суб'єкт політичного процесу, ніж політичні партії. Нарешті дали знати про себе зміни у виборчій системі, закладені реформою 1994 р., яка ґрунтувалася на англо-американській моделі поєднання пропорційного представництва з одномандатними виборчими округами. Представницьким демократіям західного зразка в цілому властиве домінуюче становище партій. У цьому випадку в політичній системі виборець одержує можливість вибору однієї із запропонованих платформ, а особа кандидата має другорядне значення. Тому політика в цих країнах дуже деперсоніфікована. Японці ж не зради-



ли свого головного принципу “вакон йокай”, який можна перекласти приблизно так: “взяти напрацювання в іноземців, але не дозволити їм похитнути основ японського духу”, і поєднали іноземне зі своїм — до мажоритарності додали пропорційність, в результаті чого одержали змішану виборчу систему. Ця система врешті-решт допомогла створити дієву опозицію, яка позбавила Ліберально-демократичну партію її багаторічної монополії на владу.

Впродовж останніх років ЛДП переживає системну кризу, яка полягає в нездатності здійснити кардинальні внутрішні реформи, які б дали змогу партії адаптуватися до сучасної ситуації і вийти на вибори консолідованою політичною силою, здатною скласти програмно-ідеологічну альтернативу Демократичній партії. До основних проблем Ліберально-демократичної партії наприкінці першого десятиріччя ХХІ ст. належать відсутність сильних лідерів, здатних повести за собою однопартійців; неспроможність покінчити зі старою фракційною структурою, що не відповідає вимогам часу; ставка на традиційні, віджилі методи залучення голосів виборців, головним чином за рахунок особистих зв'язків діючих депутатів, значна частина яких звикла до “успадкокування” виборчого округу. Головним гаслом ліберал-демократів, які йшли на вибори 2009 р. було: “Не оберете мене — залишитесь без державної підтримки”. Це відштовхувало від партії найбільш активну частину електорату, яка прагнула змін. Опинившись в опозиції, ЛДП не спромоглася висунути конкурентоспроможні й конструктивні програми розв'язання найгостріших проблем, які постали перед Японією в соціально-економічній сфері, а також у забезпеченні національної безпеки. Наявність гострої кризи в партії підтвердилася і втечею з її лав після невдалих виборів найперспективніших політичних діячів, які не бачили для себе майбутнього в рамках старої партійної структури. Чимало з них увійшли до числа засновників нових політичних партій.

Тріумфатор виборів 2009 р. — Демократична партія Японії (ДПЯ) — була створена у 1996 р. Біля її витоків стояли Юкіо Хатояма і Наото Кан, а кістяк становили політики, які вийшли зі складу Партії демократичного соціалізму, партії “Ініціативи” (Сакігаке), що відкололася від ЛДП у 1993 р. і декілька парламентарів від Соціал-демократичної партії Японії. У 2003 р. до неї приєдналася Ліберальна партія І. Одзави (колишні члени ЛДП). Демократи позиціонують себе як партію, наближену до народу, партію міського населення. Така постановка питання розглядається політологами як правильний шлях для політичної сили, що

розраховує на тривалу перспективу і прагне діяти відповідно до соціально-економічної ситуації Японії на межі тисячоліть. Показовим є той факт, що до перемоги партію привів **Ю. Хатояма** — представник четвертої генерації відомої в Японії політичної династії, онук **Ітіро Хатоями** — засновника Ліберально-демократичної партії, прем'єр-міністра 1954—1956 рр. Кінець довгострокової монополії цієї партії означає завершення панування в житті країни так званого залізного трикутника “політики (в основному, ліберал-демократи) — бюрократія — великий бізнес”.

Успіх демократів пожвавив дискусії стосовно можливості формування в Японії реальної двопартійної системи, подібної до американської. Проте в японській політичній системі продовжують зберігатися деякі обставини, які тому перешкоджають. Насамперед те, що між двома провідними партіями — ЛДП і ДПЯ — дуже багато схожого. Практично представники всього вищого керівництва демократів, за винятком **Н. Кана**, є вихідцями з ЛДП, що об'єднує їх із конкурентами спільним політичним і соціальним корінням, схожим світоглядом і переконаннями. Між двома конкуруючими партіями немає ідеологічного вододілу з принципових питань, що було б підставою розділити їх на “консервативну” й “ліберальну”. Схожість позицій спостерігається з більшістю питань зовнішньої і внутрішньої політики. Єдиним винятком є підхід до соціальної функції держави: ЛДП виступає за мінімізацію соціальних зобов'язань держави, а ДПЯ виступає за розвиток “держави загального благоденства” за зразком Північної Європи. Через це орієнтація виборців ускладнюється, до чого додається відсутність традицій партійної відданості депутатів (за винятком комуністів). Депутати з легкістю переходять до табору суперників, якщо вважають це особисто вигідною справою, про що свідчить політичний шлях багатьох депутатів з ЛДП. Самі партії схильні вступати до різноманітних коаліцій, в яких залишаються осторонь будь-які ідеологічні принципи. Восени 2007 р. велися залаштункові переговори між представниками обох “непримирених” суперниць — ЛДП і ДПЯ стосовно можливості “великої коаліції”. Подібна ймовірність повністю виключена для демократів і республіканців у США чи лейбористів і консерваторів у Великій Британії.

Сформувавши коаліційний уряд за участю представників Соціал-демократичної партії Японії та невеликої Нової народної партії (яка у свій час була створена політиками, котрі в знак незгоди вийшли з лав ЛДП), демократи націлилися на виконання своїх обіцянок, зокрема стосовно зміни консесуальної моделі на

британську вестмінстерську, за якої в центрі прийняття рішень — кабінет міністрів. Проте перехід до такої системи виявився дуже непростим, оскільки економічна ситуація в країні залишалася вкрай несприятливою, що погіршила серія землетрусів навесні **2011 р.** Недовіра між політиками і бюрократами серйозно перешкождала ефективності прийняття рішень та їх виконання. Останні блокують реформу органів управління, особливо децентралізацію виконавчої влади. Також виявилось, що дані демократами обіцянки стосовно соціально-економічних питань були занадто популістськими. Передбачалися виплати допомоги на кожну дитину з розрахунку приблизно 270 дол. США на місяць, скасування сплати за проїзд швидкісними шляхами, зниження податку на бензин, субсидії фермерським господарствам, відстрочення споживчого податку тощо. Але виявилось, що знайти кошти на ці заходи в країні з 127-мільйонним населенням в умовах фінансово-економічної кризи дуже складно. На тлі глобальної кризи соціально-економічна ситуація в країні продовжувала погіршуватися, що призвело до розчарування широкі верстви населення: якщо у вересні **2009 р.** рівень підтримки кабінету ДПЯ становив понад 75 %, то до середини травня він знизився до 21 %. За таких умов партія пішла на заміну перших осіб: **Ю. Хатояма** залишив посаду голови ДПЯ і прем'єрське крісло.

На зміну йому прийшов **Наото Кан**<sup>1</sup> — політик нового типу, який не належить до жодного із сімейних політичних кланів, непрофесіонал у політиці, але здобув досвід роботи у “русі коренів трави” (неурядових організаціях), побудував кар'єру повністю власними руками, а не “успадкував” місце в парламенті від батьків чи родичів. Політик лівих переконань, він позиціонував себе і як “ліберал”, і як соціал-демократ. У своїй програмній промові в парламенті **11 червня 2010 р.** він підтвердив свою відданість концепції “третього шляху”, яка була закладена у програмних настановах ДПЯ ще у **1998 р.** В її основі лежить ідея про можливість поєднання сильної соціальної політики держави з відданістю уряду ринковим принципам при відмові від неоліберального інструментарію державного регулювання економіки.

Ця концепція репрезентується як альтернатива “першому шляху” — “розподільчій” політиці часів владарювання ЛДП, в

---

<sup>1</sup> У серпні **2011 р.** **Н. Кан** пішов у відставку з посад прем'єр-міністра країни і глави правлячої Демократичної партії через критику за недостатню оперативність в усуненні катастрофічних наслідків землетрусу та аварії на атомній електростанції, а також в цілому за слабку економічну політику.

основі якої лежить опора на “традиційні цінності”, а також від “другого шляху”, тобто неоліберальних реформ Д. Коїдзумі американського зразка.

Для моделі “першого шляху” були властиві активне державне податково-фінансове стимулювання корпоративного сектору, розподіл величезних державних замовлень, здійснення великомасштабних громадських робіт, штучного підтримання на плаву неефективних компаній, перекладання на приватні корпорації основного тягаря соціальної відповідальності за найманих працівників (питання найму, зарплати, медичного і пенсійного страхування та ін.).

“Другий шлях” характеризувався радикальним ринковим фундаменталізмом, максимальним дерегулюванням економіки, спробами роздержавлення деяких галузей (поштової служби) та іншими підходами.

Відмітною рисою “третього шляху” є поєднання заходів зі скорочення бюджетного дефіциту, політики збалансованого економічного зростання і будівництво життєздатної системи соціального благоденства. В основі економічного зростання має бути прискорений розвиток соціальної сфери за допомогою державних асигнувань, а також збільшення податкового навантаження на населення. Логіка виходить із того, що розвинена соціальна система дозволить збільшити особисте споживання і стимулюватиме економічну активність, що, у свою чергу, сприятиме створенню нових робочих місць.

Щодо зовнішньополітичних аспектів, то вони і в передвиборчій платформі ДПЯ, і у промові нового прем'єр-міністра займали периферійне місце і розглядалися здебільшого в контексті забезпечення умов для економічного зростання. Це цілком відповідає загальній зовнішньополітичній пасивності Японії у повоєнний період. Хоча в час економічного піднесення лунали голоси за виборювання гідного місця у міжнародних відносинах, однак глибока рецесія, яка триває понад двадцять років, позбавила актуальності завдання підвищення міжнародного статусу держави і змусила керівництво країни зосередитися на внутрішній політиці. У самому японському суспільстві домінує прагнення облаштувати свою “маленьку” й “затишну” країну, а не гнатися за статусом супердержави.

Японська економіка на 70—80 % залежить від інших країн, звідки одержує всю нафту, більшу частину промислової сировини і половину продовольства. Якби хоча б один-два тижні перервати транспортні та інші зв'язки Японії із зовнішнім світом, її еконо-

міка зазнала б повного краху, а життя населення опинилося б під загрозою. Відсутність природних ресурсів і зростаюча залежність від експорту змушує Японію уникати антагоністичних і конфліктних відносин, тому в японській зовнішній політиці відсутні прямолінійність та напористість. Її Конституція накладає обмеження на використання збройних сил — Сил самооборони, а внутрішні проблеми зумовлюють низький рівень військових витрат. Останнє заклав в основу своєї доктрини Сігеру Іосіда — прем'єр-міністр повоєнної Японії. Його доктрина, якою керуються і досі сучасні японські лідери, проголосила необхідність самообмежень у зовнішній політиці заради концентрації сил на економічному розвитку. Внаслідок цього Японія перетворилася на об'єкт для критики і одержала в колах закордонних політологів прізвисько “економічний гігант, але політичний пігмей”.

У свою чергу Японія висунула гасло: “Просування демократизації й миру через економічне зростання”. Декларуються намір допомогти іншим азіатським країнам і усьому світу, що розвивається, досягти економічного зростання і таким чином сприяти процвітанню. І не тільки тому, що переслідуються власні інтереси в розширенні ринків збуту своєї продукції, а й заради підтримки процесів демократизації в тих країнах, де покращується економічне становище. Як показав досвід Південної Кореї, Тайваню, Сінгапуру, Гонконгу та інших країн, економічний розвиток тісно пов'язаний із посиленням демократичних тенденцій.

Іншою причиною, що зумовила низькі витрати Японії на власні збройні сили, є її відносини зі Сполученими Штатами Америки. За договором про гарантію безпеки, підписаним **8 вересня 1951 р.**, США одержували можливість мати свої війська і військові бази на території Японії, натомість Японія одержувала певний американський військовий захист. Американський потенціал ядерного стримування є дуже важливим за умов нестабільності у Східній Азії, де атомну зброю мають Китай, Індія, Пакистан, а останніми роками намагається демонструвати Північна Корея. Японія обрала роль бути молодшим і максимально близьким партнером світового гегемона. А США встановили постійний контроль над японською зовнішньою політикою. Щоправда, в японо-американських, начебто визначених, відносинах існують деякі проблемні моменти. Насамперед це стосується умов розміщення американських баз. Наприкінці **першого десятиріччя ХХІ ст.** найбільшчим було питання про перенесення авіабази морської піхоти США Футемма на острові Окінава з міста Гінован до міста Наго на тому ж острові. Більшість жителів Окінави ви-

ступає взагалі за повне виведення бази з острова, в чому їх підтримують деякі політики. Однак США займають жорстку позицію і вимагають чіткого дотримання раніше прийнятих домовленостей.

З іншого боку, Японія шукає баланс у відносинах з Америкою шляхом посилення уваги до відносин з азіатськими сусідами, хоч останнє важливе й саме по собі. Дуже складні стосунки із Китайською Народною Республікою, яка останніми роками виходить на позиції світового лідера. Існує взаємна економічна зацікавленість, проте є і протистояння з політичних питань, таких як націленість китайських ракет на японські міста, гостре суперництво за переважання в Південно-Східній Азії, різні підходи до тайванської проблеми тощо. В Токіо неофіційно стверджують, що у 1895 р. Тайвань під час японо-китайської війни був звільнений від влади Китаю, а не захоплений; що 80 % населення острова кардинально відрізняються від континентальних китайців і разом з японцями є носіями океанічної культури; що процвітання Тайваню спирається на фундамент, закладений у ті роки, коли Тайвань був частиною Японської імперії. Китайці ж не можуть пробачити Японії війну 1894—1895 рр., окупацію 1937—1945 рр. та відповідні наслідки. Сприйняття населенням обох країн один одного здебільшого негативне.

На сучасному етапі кожна з держав має за мету створення в регіоні спільного ринку під своєю егідою. Якщо більш розвинені країни, такі як Таїланд, Малайзія, Філіппіни, Сінгапур увійдуть до блоку з Японією, а менш розвинені — Бірма, Лаос, Камбоджа — у вільну економічну зону з Китаєм, це може призвести до загрозливого розколу в Південно-Східній Азії, що створить небезпечну територію для регіональної стабільності з усіма негативними наслідками. Попри декларування налаштованості на розбудову конструктивних відносин між двома країнами, кожна зі сторін говорить про “відсутність ясності” стосовно реальних намірів партнера.

Серед новацій зовнішньої політики Японії наприкінці першого десятиріччя XXI ст. — проголошення курсу на створення азіатської “дуги свободи і процвітання”, яку мають насамперед утворити Австралія, Індія, США та Японія. У зв’язку з цим поживавилася увага до Індії, що відбулося у підписанні 22 серпня 2007 р. японо-індійської угоди про кооперацію у сфері оборони та безпеки.

Попри небажання Японії марно витратитися на військову сферу, загальносвітова тенденція до зростання нестабільності зумовлює необхідність збільшення витрат на розвиток вітчизняного

військово-промислового комплексу і збройних сил. Зростання витрат на ці потреби має відбуватися за рахунок капіталовкладень у цивільні галузі економіки, а також на соціальні потреби при швидкостаріючому населенні. Тобто у **XXI ст.** японському керівництву доведеться вирішувати дилему “гармати чи масло”. Збільшення військових витрат заради підтримки необхідного рівня безпеки відбуватиметься в умовах в’ялої економіки. Це може призвести до зменшення частки Японії у світовому виробництві, до зниження економічного і технічного потенціалу нації, що у свою чергу негативно позначиться на рівні національної безпеки.

Японія прагне сформувати пояс дружніх держав по периметру своїх кордонів з тим, аби певною мірою зменшити витрати на оборону. Проте в багатьох із цих країн досить сильними залишаються спогади про жорстокість японських вояків часів Другої світової війни. Спадщиною тої війни залишається проблема “північних територій”, які, з погляду Японії, від неї були відібрані Радянським Союзом. Тому непростими залишаються відносини із сучасною Росією. Так, візит президента **Д. Медведєва** на Курили в листопаді **2010 р.** викликав обурену реакцію з боку японського керівництва. У свою чергу російська сторона відповіла, що це територія Російської Федерації, і її президент вільний у виборі своїх візитів. На реакцію японців не могла не вплинути велика залежність від російських сировинних поставок.

Підводячи підсумки, слід сказати, що в Японії пріоритетність економіки вважається незаперечною, а запорукою її успішності є політична стабільність. Проте вона досягається дуже непросто. Для японської партійно-політичної системи притаманна висока міра мінливості, яка зумовлюється хиткістю міжпартійного балансу сил у парламенті, ідеологічною розмитістю програмних настанов партій, калейдоскопічністю зміни урядів та їх лідерів, нестійкістю партійних коаліцій. Тобто та політична система, яка склалася в Японії наприкінці першого десятиріччя **XXI ст.**, становить досить ламку конструкцію з неясним майбутнім: чи двопартійна система, чи повернення до “системи **1955 року**”. У самій країні залишається чимало складних проблем, які треба розв’язувати, адаптуючись до вимог інформаційного суспільства і глобалізації.

## Література

- Баскакова М.* Японская экономическая модель / М. Баскакова // Мировая экон. и междунар. отнош. — 2004. — № 1.
- Бурмистров П.* Япония — КНДР: обострение севернo-кoрeйскoй ядeрнoй прoблeмы / П. Бурмистров // Азия и Африка сeгoднeя. — 2005. — № 6.
- Гoлoвннн В.* Чтo крoетсe зa “фeнoмeнoм Кoидзуми” / В. Гoлoвннн // Азия и Африка сeгoднeя. — 2001. — № 9.
- Зайцeв В.* Иннoвaцнoннaя снстeмa Япoннн: рeфoрмн и сoврeмeннe вoзмoжнoстн / В. Зайцeв // Мнрoвaя экoн. и мeждунaр. oтнoш. — 2011. — № 1.
- Зaгoрскнй А.* Грaждaнскoе oбщeствo в Япoннн / А. Зaгoрскнй // Мнрoвaя экoн. и мeждунaр. oтнoш. — 1996. — № 6.
- Исaeв Б.А.* Трaнсфoрмaцнaя пaртнйнoн снстeмн Япoннн в сeрeдннe ХХ — нaчaлe ХХI в. / Б.А. Исaeв // Пoлнтeкс. — 2010. — № 1.
- Курнншoвa Ю.В.* Aмeрнкaнськo-япoнськн внднoсннн в кoнтeкстн сучaсннх внклнкнв у Схндннй Азнн / Ю.В. Курнншoвa // Стрaтeгнчнa пaнoрaмa. — 2007. — № 3.
- Лeoнтъeвa Е.* Япoннa. Зaкaт “экoнoмнчeскoгo чудa” / Е. Лeoнтъeвa // Азия и Африка сeгoднeя. — 2002. — № 3.
- Мнхeeв В.В.* Кнтaй — Япoннa: стрaтeгнчeскoе сoпeрннчeствo и пaртнeрствo в глoбaлнзнрующeмeя мнрe / В.В. Мнхeeв. — М. 2009.
- Мoлoдьякoвa Э.В.* Япoннa: смeнa пoлнтнчeскoгo рeжнмa / Э.В. Мoлoдьякoвa // Азия и Африка сeгoднeя. — 2010. — № 2.
- Русaкoв Е.М.* В плeнy пaтрнaрхaльщннн и прoвннцнaлнзмa / Е.М. Русaкoв // Азия и Африка сeгoднeя. — 2010. — № 12.
- Сaплнн-Снлaнoвнцкнй Ю.* КНР — Япoннa. Ктo будeт лндeрoм в Вoстoчнoй Азнн? / Ю. Сaплнн-Снлaнoвнцкнй // Азия и Африка сeгoднeя. — 2007. — № 2.
- Стрeльцoв Д.В.* Внeшнeпoлнтнчeскнй прoцeсс в сoврeмeннoй Япoннн / Д.В. Стрeльцoв // Вeстн. МГнМO — Уннвeрснтeтa. — 2010. — № 1.
- Стрeльцoв Д.В.* Пoлнтнчeскaя снстeмa — стeклaнннй дoм / Д.В. Стрeльцoв // Азия и Африка сeгoднeя. — 2010. — № 11.
- Тeрeхoв В.* Вoeннo-пoлнтнчeскoе стaнoвлeннe Япoннн / В. Тeрeхoв // Азия и Африка сeгoднeя. — 2008. — № 7.
- Чугрoв С.* Япoннa: внoвь в пoнскaх ндeнтнчнoстн? / С. Чугрoв // Мнрoвaя экoн. и мeждунaр. oтнoш. — 2003. — № 12.
- Чугрoв С.* Япoннa: гнбрнднзaцнa и гaрмoннзaцнa / С. Чугрoв // Пoлнc. — 2008. — № 3.
- Чугрoв С.В.* Япoннa в пoнскaх нoвoй ндeнтнчнoстн / С.В. Чугрoв. — М., 2010.



---

---

## РЕСПУБЛІКА ІНДІЯ

Індія — країна-спадкоємниця однієї з найдавніших цивілізацій світу. Вона займає цілий субконтинент, її населення на початку 2011 р. становило 1,21 млрд, тобто понад шосту частину людності Землі. Проте впродовж тривалого часу Індія наче “випала з історії”. Вона була частиною Британської колоніальної імперії і тому не могла здійснювати самостійний вплив на перебіг процесів і подій у світі. Ситуація почала докорінно змінюватися після одержання незалежності у 1947 р. В наш час Індія є прикладом динамічного розвитку, про що свідчать показники зростання економіки і науково-технічного потенціалу: у 2009 р. її економіка посіла п’яте місце у світі. Вона входить до групи потенційних супердержав разом з Бразилією, Росією, Китаєм та ПАР.

Більшу частину шляху незалежного розвитку країна пройшла під керівництвом партії Індійський національний конгрес (ІНК), створеної у 1885 р. Високий авторитет ІНК завойований у роки національно-визвольної боротьби проти колоніалізму, на чолі якої стояли такі видатні діячі, як Мохандас Карамчанд Ганді (Махатма “Велика душа” — так називали його індійці на знак величезної пошани) та Джавахарлал Неру. Партія здобула колосальну підтримку з боку індійської буржуазії і широких мас. Це стало основною причиною того, що саме представники ІНК очолили уряд нової суверенної демократичної республіки, в якій розпочалися важливі реформи та перетворення. Перед нею стояли дуже складні завдання: подолання економічної відсталості, злиденності, соціальних суперечностей. Задля досягнення мети розробили концепцію змішаної економіки, яка, з одного боку, містила еле-

менти соціального рівноправ'я, а з іншого — за своєю суттю була економікою капіталістичною, в якій розвивалися ринкові відносини.

У розв'язанні економічних проблем уряд під керівництвом **Дж. Неру** орієнтувався на поєднання державного і приватного секторів. Зростання державного сектору та будівництво підприємств важкої промисловості створювали основу економічної незалежності Індії. В результаті реформування аграрного сектору та “зеленої революції” (застосування передових методів і технологій у сільському господарстві) Індії вдалося подолати найгостріші проблеми голоду та масових захворювань. Загалом саме **Дж. Неру** заклав підвалини подальшого розвитку Індії: сильний державний сектор, “м'яка” система господарського планування, партнерські відносини держави з бізнесом (при одночасній певній дистанційованості між ними), підтримка малих господарств у місті й селі, політичний клімат демократії й консенсусу та ін.

Перші два десятиріччя незалежності ІНК залишався партією, яка репрезентувала інтереси більшості населення. Проте соціально-економічне і політичне розшарування суспільства з часом призвело до розколу ІНК: у другій половині **1960-х років** з нього вийшли угруповання, які підтримували заможні верстви селянства. Внаслідок цього суттєво послабшав політичний вплив партії в деяких важливих регіонах країни, тобто було втрачено монополію на незаперечну владу по всіх штатах. Проте в центрі владу вдалося зберегти.

У другій половині **1970-х років** відбувалася консолідація правої, консервативної опозиції, яка спиралася на великих землевласників та окремі групи великої буржуазії. Посилилися прояви сепаратизму, оскільки деякі штати прагнули утворити власні держави, як-от створення незалежної сикхської держави Халістан на території штату Пенджаб. У **червні 1984 р.** урядовим військам довелося силою зброї вибивати сикхських терористів з їх святині — Золотого храму в місті Амритсарі, який був перетворений на фортецю. Штурм Золотого храму сикхи (представники одного з релігійних вірувань, поширених в Індії) сприйняли як опоганення своєї святині. Відповідальність вони поклали на прем'єр-міністра **Індіру Ганді** (доньку **Дж. Неру**). **31 жовтня 1984 р.** її вбили власні охоронці, яки виконували волю сикхських радикалів. Вбивство лідера країни викликало спалах погромів сикхів в інших штатах (понад 40 % сикхів мешкає поза Пенджабом). У відповідь сикхи посилили свою терористичну активність.

Проте кров **Індіри Ганді** стала чи не найважливішим фактором, який дав можливість **ІНК** на чолі з її сином **Радживом Ганді** здобути перемогу на парламентських виборах **1985 р.** Ставши прем'єр-міністром, **Р. Ганді** почав пошуки шляхів модернізації Індії й самої партії **ІНК**. Готувалися основи для ширшого запровадження ринкових відносин в індійську економіку і більшої відкритості країни зовнішньому світу. Проте **21 травня 1991 р.** **Р. Ганді** загинув внаслідок вибуху, скоєного тамільською терористкою. Це був акт помсти за введення індійських військ на північ **Шрі-Ланки**.

Вважається, що початок сучасному етапу політичної історії Індії поклали парламентські вибори **1989 р.** Його характерними рисами стали широкий склад учасників виборчих кампаній, протиборство на основі коаліцій, конфігурацію й міру консолідації електоральної бази яких визначають результати виборів, практика міжпартійного блокування, зростання ролі регіональних сил. Парламентські вибори проводяться за мажоритарним принципом. Народна (нижня) палата парламенту налічує **543** депутатських місця, ще два депутати призначаються президентом країни з числа представників англо-індійської общини. Партія, яка завойовує більшість, формує уряд. Проте з **1989 р.** жодній із індійських партій (їх нараховується понад тисячі, що поділяються на національні, регіональні й місцеві) не вдалося самостійно одержати **273** депутатських мандати, тому при владі перебували коаліційні уряди, або уряди меншості.

Після смерті **Р. Ганді** в умовах внутрішньої фінансово-економічної кризи і політичної нестабільності, на яку накладалася дія несприятливих зовнішніх обставин (крах давнього союзника — **СРСР** та посилення потенційного противника — **КНР**), уряд очолив прем'єр-міністр **Нарасімх Рао (1991—1996 рр.)**. Важливу роль у той час відігравав міністр фінансів **Манмохан Сінгх** — вчений-економіст, якого назвали “батьком економічних реформ **1990-х років**”. Поставивши за мету перетворення Індії на велику світову державу, керівництво країни наголосило на важливості швидкого економічного зростання на основі модернізації та здійснення широких ринкових реформ. У цьому плані зменшувався вплив держави на процес економічного розвитку і передачу важливих функцій “силам попиту та пропозиції”. Разом з тим держава зберігала за собою стратегічні механізми управління економікою — головним чином через **Планову комісію Індії**. З іншого боку, криза диктувала “відкриття” економіки Індії силам зовнішнього впливу. Тому почався стратегічний перехід від “індустрія-

лізації, що заміщує імпорт” до “інтеграції у світову економіку”. У сфері політичних відносин реформа передбачала перехід від унітаризму до змістовного федералізму, що реалізував інтереси штатів і союзних територій та зміцнення інститутів держави. “Реформи Манмохана Сінгха” стали потужним стимулом підвищення ефективності індійської економіки.

У свою чергу економічне зростання мало поєднуватися із забезпеченням соціальної справедливості. В умовах Індії це означало надання більшості населення можливостей для покращання життя, усунення економічної нерівності між окремими групами людей незалежно від їх релігійної та кастової належності, а також стимулювання соціально-економічного розвитку окремих регіонів. Передбачалося, що реформи мають здійснюватися за певним середнім шляхом (між двома “догмами” — командною й ринковою економікою); державі належить виявляти турботу про базис “індійської соціальної піраміди”, яка складається з величезної маси бідноти, а також подбати про те, аби під час реформ не була втрачена індійська самобутність.

Реформам, що розпочалися у 1991 р., був притаманний градуалізм — поступовість лібералізації економіки, обережна приватизація. До “шокової терапії” не вдалися, що відвернуло хаотизацію в господарстві та суспільстві. Цьому сприяли цивілізаційні особливості країни, схильність правлячої еліти до компромісу заради відвернення соціальних потрясінь, надзвичайно небезпечних у великій економіці країни з рідкісною різноманітністю природних, територіальних, етнічних, конфесійних умов. Реформи охопили практично всі сектори економіки, хоч їх “радикальність” була різною. Так, у сільському господарстві вони обмежувалися ціновими аспектами. У промисловості було скасовано ліцензування підприємств, що сприяло залученню капіталу. Відмінено резервацію за державним сектором деяких галузей. Таким чином промисловий сектор відкрили для прямих іноземних інвестицій. В галузі зовнішньої торгівлі були зняті кількісні обмеження і знижені митні тарифи. У секторі послуг завдяки збільшенню частки приватного сектору реформовані фінансовий сектор, сфера бізнес-послуг, страхування, телекомунікацій. Слід підкреслити, що значну увагу було приділено малому бізнесу, який відіграє в Індії важливу стабілізуючу роль у соціальній та економічній сферах. Малі господарські форми певною мірою протистоять хаотизації економіки, порушенням виробничих зв’язків, які пов’язані зі зміною моделі розвитку. Держава також підтримала сільське господарство, розвиток якого згодом забезпечив продовольчу безпеку країни.

Починаючи реформи, уряд ІНК брав на себе зобов'язання здійснити низку більш ефективних заходів у соціальній сфері: підвищення рівня письменності; вдосконалення системи початкової освіти, охорони здоров'я; покращення добробуту сім'ї; забезпечення питною водою, житлом; збільшення зайнятості населення. Йшлося про посилення ролі держави в тих сферах, де за допомогою одних ринкових сил не можна розв'язати поставлені соціальні та економічні завдання. Однак недостатньо високе економічне зростання, а також збереження безробіття негативно вплинули на реалізацію цієї частини програми. Саме цей аспект діяльності уряду опоненти піддавали найбільшій критиці. Вони визнавали, що уряду вдалося подолати фінансову кризу, що економіка почала поступово набирати темпи розвитку, зросло сільськогосподарське виробництво. Однак цього виявилось недостатньо для розв'язання соціальних проблем, насамперед не була створена стала основа для скорочення бідності.

Позиції і вплив Індійського національного конгресу слабшали. На це значною мірою вплинуло проголошення самим Конгресом курсу на розвиток країни шляхом політичної демократії. Такий рух в умовах поліетнічного багатоконфесійного суспільства з величезною різноманітністю соціально-економічних умов у різних регіонах природним чином вів до створення багатопартійної структури, децентралізації влади, що передбачалося Конституцією, яка розмежовує повноваження центру і штатів. Зі становленням федеративної держави посилювалася роль штатів, їхніх урядів і місцевих партій, які все наполегливіше ставили питання про розширення своїх повноважень. Це відбилося на політичній боротьбі, на становищі Конгресу на місцях.

**У травні 1996 р.** відбулися парламентські вибори. Індійський національний конгрес зміг одержати лише 28 % голосів виборців. До влади прийшов коаліційний уряд Об'єданого фронту, який складався з 14 центристських і лівих, переважно регіональних партій. ІНК спочатку його підтримав, а потім відмовився від підтримки. **У вересні — жовтні 1999 р.** внаслідок урядової кризи відбулися дострокові парламентські вибори. ІНК знов не зміг набрати більшості голосів. До влади прийшов Національний демократичний альянс (НДА) — нова коаліція з 24 партій на чолі з Бхаратійя джаната парті (Індійська Народна Партія, сформована у 1980 р.).

Бхаратійя джаната парті (БДП) набула загальнодержавної та міжнародної відомості на початку 1990-х років на хвилі кампанії за відтворення храму бога Рами в місті Айодх'ї (штат Уттар Прадеш). Заявлялося, що храм був знищений мусульманськими за-

гарбниками у XVI ст. і замінений на мечеть Бабура. Кульмінацією кампанії стали безпорядки у грудні 1992 р.: мечеть зруйнували, внаслідок чого стався спалах насильства між общинами мусульман та індусів. Індуїстський храм так і не відтворили. Проте БДП виявила особливу наполегливість у вимогах щодо його відновлення. Ці події — лише поверхові вияви глибших процесів, які відбувалися й відбуваються в індійському суспільстві. Йдеться про процеси міжобщинного протистояння. Особливу роль у них відіграє індуський комуналізм (від англ. *commune* — община), якому притаманні:

— ідеалізація досвіду минулого, незважаючи на історичну конкретику і часові рамки; міфологізація суспільства “прадавніх часів”, наділення його всіма найкращими характеристиками, головні з яких — “загальна гармонія” і “соціальна справедливість”;

— розвиток ідеології хіндутви (індуїзації) у жорсткій опозиції іншим потужним духовним та ідейним течіям — ісламу, християнству, марксизму, західному лібералізму;

— прагнення до максимальної соціальної підтримки по всьому спектру індійського електорату, особливо молоді та студентства.

Останнім часом популярності набуває ідея глобалізації хіндутви. Вона знаходить своє вираження в тенденції до демонстрації універсальності індійського досвіду, у прагненні поширити його за межі Індії. Висловлюється готовність запропонувати хіндутву як “комплексний підхід” до вирішення всіх наболілих проблем не тільки Індії, але й людства в цілому. До числа таких проблем комуналісти відносять безупинний технічний прогрес, ненаситну жадобу до споживання, вичерпання природних ресурсів, згасання сил людства, до “остаточної загибелі якого, без сумніву, призведе швидкий крах світової економіки”. Виходячи з цих загроз, на їх думку, необхідна “нова модель життя, заснована на цінностях індуїзму і перенесена на всі без винятку країни й континенти”. Ймовірно, це спроба дати власну, індійську, відповідь на зовнішні виклики, пов’язані з процесами модернізації й раціоналізації у світі, що глобалізується, процесами, які все більше затягують Індію у свою орбіту.

Ідеологія хіндутви впродовж майже сотні років демонструє свою присутність на індійській політичній арені, проте вона стикається із сильними політичними течіями, які базуються на інших ідеологічних концептах, зокрема світської держави. З перших днів незалежності в Індії точиться боротьба релігійного радикалізму та ідей світської державності. Світський державний

лад насамперед передбачає відсутність домінування будь-якої релігійної ідеології, відмову від нав'язування подібного роду ідеологій суспільству в цілому. Заслугою ІНК було прагнення створити і зміцнити таку світську державу.

Впродовж **1999—2004 рр.** при владі в Індії перебував Національний демократичний альянс на чолі з Бхаратійя джаната парті, яка надихається ідеями хіндутви. Індуські комуналісти мали свої програми перетворення життя країни у всіх її сферах. Слід підкреслити, що всі ці програми ґрунтувалися на опозиції модернізаторським тенденціям, які об'єктивно наявні в індійському суспільстві. Саме у протистоянні політичному лібералізму індуський фундаменталізм набуває свого вигляду. Проти тих, хто не підтримує хіндутву, її прибічники влаштовують погроми, ллється кров у міжобщинних зіткненнях. За роки правління БДП такі атаки набули систематичного характеру. Релігійні меншини піддавались утискам, залякуванням і прямим нападам.

За вісім місяців до закінчення терміну своєї діяльності уряд коаліції на чолі з БДП оголосив про проведення виборів до парламенту в січні **2004 р.** Такий крок був пов'язаний з низкою сприятливих для БДП моментів. Зокрема, за час правління коаліції **20 %** найбільш заможного міського населення збільшили свої прибутки на третину, **20 %** заможного сільського населення — на **10 %**. У цієї частини суспільства були підстави “почувати себе добре”. Влада брала до уваги також значно більший вплив цих прошарків на індійський електорат, ніж їх частка в населенні. Звідси й поява таких гасел, як “Відчуйте себе добре” і “Сяюча Індія”.

Водночас у переважної частини населення країни, особливо сільського, не було підстав для гарного самопочуття й радощів, бо останні роки відзначилися найбільш швидким зростанням нерівності у прибутках міста й села за весь період незалежності. З **1990 до 1997 р.** число постійно голодуючих людей в Індії зменшилося на **20 млн**, а за час правління БДП воно збільшилося на **19 млн**. Селяни потонули у боргах і сотнями вчиняли самогубства; **47 %** індійських дітей у віці до трьох років страждали від недоїдання. Однак у великих містах, аеропортах, магазинах, ресторанах демонстрували задоволену, “сяючу” Індію, що широко висвітлювало телебачення.

Дуже гостро критикували правлячу коаліцію ліві партії, зокрема комуністичні, яких в Індії декілька. Вони підкреслювали, що уряд обслуговував інтереси великого бізнесу, заможних верств населення, проте ігнорував інтереси простого народу. Так, у **2002 р.** уряд закупив у селян **60 млн тонн** зерна, проте не вжив за-

ходів, аби полегшити долю сільської бідноти, яка постраждала під час сильної посухи. Більше того, він замість того, щоб розподілити продовольство серед нужденних, експортував 10 млн тонн зерна. Державна система розподілу продовольства й “магазинів справедливих цін”, яка існувала раніше, була скасована. Ніколи раніше в історії незалежної Індії не було зроблено так багато для багатих і так мало для бідних, підкреслювали ліві партії. Політика уряду призвела до систематичного перерозподілу ресурсів країни від народу до вузького кола великих бізнесменів, торговців та іноземних компаній.

Йдучи на вибори, Національний демократичний альянс на чолі з БДП, висунув свій головний документ під назвою “Програма розвитку, хорошого управління, миру й гармонії”. В ньому підкреслювалося, що під “мудрим керівництвом” прем’єр-міністра **Атала Біхарі Ваджаї** на виборах **2004 р.** НДА буде прагнути одержати новий мандат на управління країною, щоб служити народу ще п’ять років. Наголошувалося, що НДА “виконав обіцянки” зі свого маніфесту від **1999 р.** під назвою “Програма для гордої, процвітаючої Індії”. Реальність же показувала загострення багатьох проблем. На майбутнє висувалася мета ліквідувати бідність до **2015 р.**, хоча ще у **1999 р.** уряд НДА брав на себе зобов’язання протягом п’яти років повністю позбавити країну від голоду та його загрози, чого виконано не було. Треба зазначити, що перед кожними виборами всі політичні партії приблизно в однакових словах виявляють готовність і здатність “вирішити”, “викоренити”, “виправити” усе те, що гнобить, дратує й засмучує людей. Проте багато що з обіцяного залишається лише на папері. Життя простої людини змінюється дуже мало. В той же час усі партійно-політичні сили відчують зростаючий політичний тиск масових верств населення, адже впродовж понад шістдесят років відкритої політики в умовах суверенітету відбувалася політична активація не тільки середнього класу, а й соціально вразливих груп населення, якого в Індії — абсолютна більшість.

Особливість індійського досвіду трансформацій полягає в нерозривному зв’язку між економічними та соціально-політичними аспектами розвитку суспільства. Від часів **М. Ганді** та **Дж. Неру** філософія розвитку надавала першочергове значення масовій участі індійців у сучасних економічних та політичних процесах, їх максимальній відкритості і прозорості, що розглядалось як необхідна передумова звільнення людини від гнітючої сили традиційних, тобто доіндустріальних, соціально-інституціональних зв’язків, перетворення її на особистість, здатну приймати самостійні рішення. Беручи це до уваги, зрозуміло, чому виборець



врешті-решт робить свій вибір, виходячи з того, що зробила та чи інша партія або денутат для полегшення його становища.

Чергові чотирнадцяті парламентські вибори пройшли у квітні — **травні 2004 р.** Вони підтвердили стабільність політичного ладу Індії, її демократичних інститутів. З 670 млн виборців у голосуванні взяли участь 387,5 млн осіб, тобто майже 58 %. Національний демократичний альянс зміг об'єднати лише 9 політичних партій на відміну від виборів 1999 р., коли їх було 24. У свою чергу його головний суперник — ІНК вперше в історії парламентських виборів створив передвиборчий блок з 12 партій — Об'єднаний прогресивний альянс (ОПА). Головним результатом виборів стала неочікувана поразка БДП та очолюваного нею альянсу. Перемога Конгресу і прихід його до влади стали можливими завдяки підтримці регіональних і лівих партій. Головна ж причина полягала в невдоволенні міської й сільської бідноти, а також молоді в цілому, які відчували себе обділеними плодами “розквіту Індії”.

У своєму передвиборному маніфесті ІНК проголосив, що парламентські вибори 2004 р. — не просто вибір між тією чи іншою партією, а зіткнення діаметрально протилежних ідеологій і гостра боротьба між різними системами цінностей. Своєю метою Конгрес проголосив завдання поразки силам обскурантизму і фанатизму в особі БДП. Конгрес заявив, що він разом із союзниками складе альтернативу БДП і “поверне Індію на шлях економічного зростання й соціальної гармонії”. Конгрес наголошував на тому, що він є широким національним рухом за рівне й гідне місце для кожного індійця, тоді як БДП розділяє індійців через комуналізм, тобто ідеологію общинного протистояння, яка використовувалася для поширення ненависті в суспільстві. ІНК репрезентує себе як захисника секуляризму від індофундаменталізму, який сповідує БДП. І в цьому полягає головна відмінність між НДА і ОПА.

З погляду ІНК, лібералізація і глобалізація тільки тоді можуть мати сенс, коли будуть націлені на економічну та соціальну трансформацію суспільства, яка покращить життєві умови сільської й міської бідноти. З цього випливає завдання розширити і поглибити економічні реформи, досягти економічного зростання. Були висунуті соціальні програми, спрямовані на покращення становища селян, молоді, жінок і дітей, особливо з відсталих прошарків населення. Обіцялося збільшення державних витрат на освіту й систему охорони здоров'я, на забезпечення населення питною водою та електрикою. Конгрес заявив, що вживатиме

усіх заходів для усунення корінних причин корупції та чорного ринку. Він обіцяв розробити програми зі збільшення промислового виробництва, стимулювання приватних інвестицій, сприяння як внутрішній, так і зовнішній конкуренції. Головною метою проголошувалося забезпечення соціальної єдності й гармонії в суспільстві.

Реальний стан справ, який склався під час перебування НДА під керівництвом Бхаратія джаната парті при владі, привабливість позиції Конгресу для інших політичних союзників і рядових виборців зумовили перемогу передвиборчого блоку на чолі з ІНК. Оскільки Конгрес, його союзники по коаліції й ліві партії мали більшість у нижній палаті парламенту, лідер парламентської фракції ІНК одержав право зайняти посаду прем'єр-міністра. Президентом ІНК була **Соня Ганді** — вдова **Раджива Ганді**, і її обрали лідером парламентської фракції. Однак у питанні стосовно зайняття нею посади прем'єра виникли певні складності. По-перше, **С. Ганді** за походженням — італійка. По-друге, керівниками країни можуть бути тільки брахмани або кшатрії, тобто люди, які за народженням належать до двох найвищих варн (каст) індійського суспільства, а жінка до них не належить. Хоч у Конституції Індії 1950 р. прямо говориться про “заборону дискримінації за мотивами релігійної, расової, кастової належності, статі або місця народження”, кастові традиції в цій країні залишаються дуже сильними, навіть визначальними. Враховуючі ці обставини, **С. Ганді** вирішила відмовитися від високої посади, залишившись лідером ІНК. Прем'єр-міністром став **Манмохан Сінгх**. Його критикували за “м'який” стиль управління, проте в країні, враженій корупцією, він користується славою одного з найчесніших і непідкупних політиків. Органічною складовою політичного стилю **М. Сінгха**, **С. Ганді** та їх найближчих колег є прагнення внести елементи гандистської етики в розвиток індійського капіталізму, а саме — апеляція до традиційних моральних основ суспільства, теорія ненасильства і класової гармонії, орієнтир вічного руху вперед.

**27 травня 2004 р.** Конгрес, його союзники в Об'єднаному прогресивному альянсі і ліві партії, що його підтримують, оголосили про спільну програму-мінімум коаліційного уряду. Програма готувалася з урахуванням вимог всіх цих партій і висунула шість основних завдань:

1) збереження, захист і зміцнення соціальної гармонії суспільства;

2) забезпечення сталого економічного зростання як мінімум у 7—8 % на рік;

3) покращення добробуту фермерів, сільськогосподарських і промислових робітників;

4) сприяння жінкам у розширенні їх участі в економічному і політичному житті і в одержанні освіти;

5) забезпечення рівних можливостей, особливо у сфері освіти й зайнятості, для зареєстрованих каст і зареєстрованих племен<sup>1</sup>, а також інших відсталих класів громадян та релігійних меншин;

6) сприяння бізнесменам і підприємцям, вченим, інженерам, іншим фахівцям у розкритті їх творчого потенціалу.

Загалом програма-мінімум націлювалася на здійснення реформ “з людським обличчям”. Уряд пообіцяв рухати вперед процес соціального й економічного розвитку з тим, щоб ХХІ століття стало століттям Індії. Впевнений розвиток економіки дав ресурси, які дозволили державі збільшити витрати на соціальні потреби. Зокрема, держава подвоїла кредити сільському господарству, взяла на себе зобов’язання погасити банківську заборгованість селян. Почала діяти програма гарантованої зайнятості в сільській місцевості. Прискорилося будівництво шляхів, шкіл, лікарень. Збільшились асигнування на допомогу сім’ям, які живуть за межею бідності, іншим соціально вразливим групам населення. Однак плоди економічного розвитку відчули не всі прошарки в рівній мірі. В явному виগ্রаші опинився бізнес, розквітнув середній клас. Зросла зарплата спеціалістів, деяких категорій промислових робітників. Меншою мірою економічне піднесення торкнуло дрібне й середнє селянство. Декілька регіонів зазнали неврожаю і навіть голоду.

Політика економічної лібералізації, хоч вона й викликала небачене зростання економіки, має і зворотний бік. Вона супроводжується зниженням імпортних мит, скасуванням державних субсидій і дотацій на деякі види сировини й матеріалів для “неформального” сектору виробництва, поширенням великих іноземних мережевих торгових центрів, які стали причиною розорення і безробіття мільйонів дрібних селянських господарств, ремісників та торговців. Починаючи із 2006 р., рух проти лібералізації все більше фокусується на одному з принципових елементів реформи — спеціальних економічних зонах, на створення яких потрібно відводити землі. Відчуження землі, часто з пору-

<sup>1</sup> “Зареєстрованими кастами” у переписах населення називають “недоторканних”, які становлять 16 % усього населення Індії. “Зареєстровані племена” — численні народи й народності, які мешкають у гірських районах північного сходу і Центральної Індії. Їх чисельність оцінюється приблизно у 8 %.

шенням закону, виселенням із насиджених місць, викликає гострі конфлікти населення із владою. Найгостріший конфлікт вибухнув у **2006 р.** у Західній Бенгалії, де для СЕЗ було вирішено віддати 140 тис. акрів землі, на яких мешкало 2,5 млн осіб. У Нандиграмі, де у 38 селах проживало понад 440 тис. осіб, відчуження землі призвело до громадянської війни.

Наприкінці **1960-х років** саме в Західній Бенгалії виник радикальний соціально-політичний рух, який одержав назву наксалізм. За роки його існування відбулося перетворення: з руху “за соціальну справедливість”, що діяв під егідою марксистсько-ленінської комуністичної партії, в терористичну організацію. Рух швидко поширився країною, особливо в її найбідніших районах. Прем'єр-міністр **М. Сингх** назвав наксалізм “найсерйознішою загрозою внутрішній безпеці країни”. Час від часу засоби масової інформації повідомляють про жахливі терористичні акти, наприклад підбивання переповнених залізничних потягів, внаслідок чого гинуть сотні людей. Викрадаються і знищуються окремі особи, влаштовується різня щодо населення того чи іншого селища, тощо.

Наксалізм — одна з форм виявлення народного незадоволення умовами життя. Живильним середовищем для нього стала сільська місцевість, переповнена біднотою. Популярність руху зумовлена нерозв'язаністю основних соціально-економічних проблем, злиденністю, відсталістю й надією на можливість змінення ситуації шляхом збройної боротьби. Своєю головною політичною метою наксаліти проголосили побудову справедливого суспільства, що, на їхню думку, потребує мобілізації мас для боротьби проти “реакційної” політики центрального уряду. Революційна ідеологія наксалітів ґрунтується на вченні **Мао Цзедуна** про організацію селянського повстання — першого етапу боротьби, яка, згідно з ідеями **Мао**, повинна початися по всьому світі. Піднявшись як селянський рух, наксалітизм перетворився на організацію бойовиків, що становить загрозу безпеці і пересічних громадян, і правлячої еліти. Причому проголошення наміру побудувати суспільство, засноване на рівності, відсутності кастової дискримінації та справедливому вирішенні локальних проблем, забезпечує йому масову народну підтримку.

Окрім цього виду тероризму в Індії також поширений ісламістський тероризм. На початку **XXI ст.** він зазнав певних змін: поряд із діями, спрямованими проти представників індійської армії й поліції, зросли кількість нападів на мирних жителів, а також атаки на урядові будинки. У цей період ісламістські терорис-

ти декілька разів намагалися паралізувати життя різних індійських міст шляхом вибухів та нападів на державні об'єкти. Почастішали напади на святі місця і храми, де влаштовуються потужні вибухи або побиття з численними жертвами. Причому храми можуть належати не тільки індуїстам, а й мусульманам — членам поміркованої частини общини, які не бажають підтримувати “війну проти невірних”. До останнього часу поширення ісламістського тероризму мало місце здебільшого у штаті Джамму і Кашмір, однак нині кордони його значно розширились.

Об'єднаному прогресивному альянсу на шляху виконання накресленого курсу вдалося досягти значних успіхів, проте багато проблем залишилося. Тому перед наступними парламентськими виборами, які пройшли з 16 квітня по 13 травня 2009 р., ніхто з політичних аналітиків не давав впевнених прогнозів. У них взяли участь більше тисячі політичних партій, за 542 місця в парламенті боролися 8070 кандидатів, на 829 тис. виборчих дільниць прийшло майже 60 % громадян, які мали право голосу. Вибори не всюди проходили гладко: були спроби екстремістів їх зірвати, траплялися сутички прибічників партій-суперниць. Досить поширеною виявилася практика підкупу електорату. Проте виборці брали гроші у багатьох партій, але зрештою голосували за ту, яку самі підтримували.

Як і раніше, головний вибір треба було зробити між двома політичними партіями, точніше, між двома блоками, що вони очолювали. З одного боку — ІНК та Об'єднаний прогресивний альянс. З іншого — БДП і Національний демократичний альянс. Але на вибори вийшли ще два помітні альянси. Третій фронт, ініційований двома комуністичними партіями Індії, об'єднав 10 партій. Найбільша з них — Бахуджан самадж парті — партія недоторканих — далітів. Цю партію очолила Маяваті — перша жінка-даліт, яка стала на чолі уряду одного з найбільших штатів країни — Уттар Прадеша. Вона набула широкої популярності завдяки багатомільйонному доларовому статку, любові до діамантів і викривальним виступам проти вищих каст, на захист знедолених та експлуатованих. До складу Третього фронту також увійшло кілька регіональних партій. До виборів утворився і Четвертий політичний блок, до якого увійшли колишні союзники ІНК в ОПА — Самаджваті парті і Раштрія джаната дал. Звичайно, лідери Третього і Четвертого фронтів не розраховували одержати більше мандатів, ніж ОПА чи НДА. Вони виходили з того, що кожен з основних блоків, зазнавши суттєвих втрат, буде змушений вступити з ними в торг під час формування нового уряду.

У результаті підрахунку голосів виявилось, що ОПА одержав 262 мандати, в тому числі 206 — у ІНК, а НДА здобув 157 парламентських місць, 116 з яких у БДП. Таким чином, ІНК повернув собі позиції найбільшої партії в парламенті, а очолюваний ним альянс став найбільш впливовою політичною силою. За цим стоїть вибір людей, їхня підтримка зміцнення центральної влади та поміркованої центристської політики, яку продовжив **Манмохан Сінгх** — голова нового уряду. Слід зазначити, що створена в Індії система парламентаризму дає можливість державі проводити єдину стратегічну лінію. Згідно з Конституцією 1950 р., президент має значні повноваження, проте на практиці його роль буває помітною лише в конфліктних ситуаціях із призначенням прем'єр-міністра або розпуском парламенту в разі його неспроможності забезпечити підтримку прем'єра. Президент Індії не є носієм виконавчої влади. У свій час спроби **Індіри Ганді** запровадити президентську форму правління в республіці виявилися безрезультатними через стійке заперечення з боку більшості народу. У 2007 р. президентом Індії була обрана 72-річна **Пратібха Патіль**, висунута кандидатом від правлячої коаліції.

Соціальні програми ОПА та НДА мало чим відрізнялись одна від одної за змістом і мали популістський характер. Серед обіцянок обох блоків: економічне зростання; захист місцевих виробників; боротьба з бідністю, із соціальною нерівністю; розвиток освіти й охорони здоров'я; приборкання інфляції, бюрократії, корупції; зміцнення демократії та громадянського суспільства; наведення законності й порядку; захист суспільства від насильства та терору. Ймовірно, вирішальну роль у тому, що було віддано перевагу Об'єднаному прогресивному альянсу, відіграла особливість електоральної поведінки індійців, яку можна умовно назвати "хвилею співчуття". Це припливи емоцій, які виникають у суспільстві внаслідок тих чи інших гучних подій і призводять до зсувів у симпатіях та антипатіях виборців. У минулому такі хвилі співчуття допомогли ІНК на виборах після вбивства **Індіри Ганді**, а потім і **Раджива Ганді**. Хвилі обурення надзвичайно жорсткими антимусульманськими погромами у штаті Гуджарат у 2002 р. сприяли поразці НДА у 2004 р. У 2008 р. такими подіями стали антихристиянські погроми в Ориссі та терористичні акти 26 листопада у Мумбаї — діловій столиці Індії, в результаті яких понад 200 осіб, переважно іноземців, загинули і приблизно 300 отримали поранення. В уявленні масового виборця БДП, не дивлячись на всі її пояснення щодо суперечок із прибічниками жорсткої хіндути, залишається складовою частиною останньої і несе відповіді-

дальність за обцинні сучикки тл погроми. Тому підтримкк її зменшується.

З іншого боку, впродовж останнього десятиріччя Індія досягла значних успіхів: темпи зростання ВВП досягли 8 % у 2003/2004 рр. і 9—10 % у 2007/2008 рр. Усього ж за роки незалежності ВВП країни збільшився у 7 разів. Постійно зростає експорт, в якому провідне місце займають складні вироби. Бурхливо розвиваються передові технологічні галузі — багатопрофільне машинобудування, хімічна промисловість, електроніка, інформатика, виробництво ефективних ліків. Щорічно реєструється понад 40 тис. винаходів. За валовою вартістю програмного забезпечення і супутніх послуг Індія посідає друге місце у світі після США. Індійські програмісти високо цінуються в світі. Наприкінці першого десятиріччя XXI ст. Індія виробляла приблизно 44 % світової ІТ-продукції, причому це не тільки програмне забезпечення, а й власні комп'ютери. Тут створено найдешевший у світі ноутбук вартістю всього 10 дол. США. Таким чином, в технічному плані країна продемонструвала здатність не тільки засвоювати імпортний хай-тек, але й творити власний. Ще Дж. Неру був твердо переконаний, що саме наука спроможна суттєво допомогти Індії розв'язати колосальні соціально-економічні проблеми, успадковані від колоніальної доби. Наявність широкого прошарку висококваліфікованих фахівців дає їй можливість вирватися з відсталості, здійснити модернізацію, піднятися на новий рівень розвитку.

Реформи вивільнили творчу енергію індійського суспільства, особливо молоді. В країні, переважно саме під впливом реформ, продовжує зростати середній клас, чисельність якого оцінюється приблизно у 300 млн осіб (загальна чисельність населення країни на середину 2011 р. оцінювалася у 1 млрд 210 млн). Такі люди можуть дозволити собі досить високий рівень життя. Експерти вважають, що саме це соціальне формування в таких великих країнах, як Індія, Китай, Бразилія та інші, здатне “реактивізувати” економічний розвиток в усьому світовому господарстві за рахунок постійно й енергійно зростаючого платоспроможного попиту.

З іншого боку, економічний поступ Індії зберігає поляризований характер, розширено відтворює соціально-майнову нерівність у різних груп населення. За офіційними даними, у 2010 р. понад 20 % світового загалу людей, які проживають на 1 долар у день, мешкало в Індії, серед них 75 % — у сільській місцевості. Їхня соціальна активність, судячи з результатів загальних виборів 2004 і 2009 рр., постійно зростає. І вони вимагають, аби дер-

жава все більше й більше коштів спрямовувала на їх підтримку. Існуючі системи підтримки бідноти за допомогою пільг нижчим кастам, “магазинів справедливих цін”, роздачі продовольчих талонів поглинають величезні ресурси, але не досягають мети. По-перше, найбільше зростання населення відбувається саме серед найбідніших прошарків: бідність масово продукує бідність. По-друге, допомога розподіляється за общинним принципом конфесійної, кастової, племінної належності, а її на всіх не вистачає, що призводить до посилення соціальної напруженості.

Існує величезний масив неписьменного й некваліфікованого населення, що зумовлює структуру економіки з надлишковістю робочої сили. Це перешкоджає переходу країни від екстенсивної до інтенсивної моделі розвитку. Немає потреби у впровадженні працевзберігаючих технологій за умов вкрай низької вартості ручної праці й необхідності забезпечити роботою населення. Не дарма більшість технологічних досягнень орієнтована на експорт. Запускають у космос супутники, будують парки високих технологій в оточенні нетрів. Тому про індійську модернізацію говорять як про “анклаву”. Тим не менше досвід Індії свідчить про те, що безвихідних соціально-економічних ситуацій не існує. За роки реформ створений значний запас міцності економічної системи, що допомогло країні порівняно спокійно пережити наслідки світових фінансових криз 1997—1998 і 2008—2009 рр. Свідомо обравши у 1947 р. модель індустріалізації, орієнтованої на заміщення імпорту, як довготривалу стратегію розвитку країни, правлячі кола Індії, систематично розширюючи простір ринкових відносин, убезпечили суспільство від впливу світових і регіональних криз на тривалу перспективу. Сильною стороною індійської моделі розвитку виявилася потужна економіка з потенціалом зростання й розвитком внутрішнього ринку. Фундаментом ефективної економіки є система політичного представництва, яка забезпечує державне управління, згідно з інтересами народу.

Індія становить приклад дуалістичного суспільства, тобто соціуму, в процесі розвитку якого взаємодіють індустріальна (а також науково-технічна) і натурально-традиційна системи продуктивних сил. Історичний досвід свідчить, що подібні спільноти успішно трансформуються в утворення більш високого порядку лише за умов творчого використання потенціалу держави. Державний інтервенціонізм, поєднаний з іншими механізмами економічної динаміки: приватнокорпоративним сектором, дрібною й кустарною промисловістю, общинно-кастовими інститутами тощо, створює сприятливі умови для формування ринкових від-



носин у модернізації всього економічного простору. Індія довела, що модель змішаної економіки з активною участю держави виявилась оперативно придатною у зовнішньому і внутрішньому середовищах, що динамічно змінюються.

Проте однією з найсуттєвіших перешкод на шляху розвитку є колосальний масштаб корупції. Впродовж усього 2011 р. країною проходили масові акції протесту, натхненником яких став громадський діяч 71-річний **Анна Хазаре** зі штату Махараштра. Його протестне голодування підтримало чимало відомих діячів — політиків, юристів, акторів. Акції відбулись у сотнях міст Індії. Під тиском громадськості нижня палата індійського парламенту **27 грудня 2011 р.** схвалила антикорупційний закон. Однак приклад Індії неодноразово демонстрував розходження між писаними й неписаними законами, наприклад щодо становища “недоторканних” або вдів<sup>1</sup>.

Індія намагається зрозуміти світ з метою активного використання нових можливостей для зміцнення своїх економічних і політичних позицій. У зовнішній політиці вона й раніше не замикалась на одній країні чи групі країн. У свій час вона не увійшла ні до американської, ні до радянської системи союзів, а стала однією з держав — засновниць Руху Неприєднання. Індія — перша з найбільших серед країн, що звільнилися, відмовилася підпорядковувати свою політику логіці протистояння двох супердержав. Вона відкрито декларувала намір виходити тільки з власних національних інтересів. Після двох століть колоніального панування Індія мала утвердити себе як незалежна держава, яка здатна суттєво впливати на міжнародні справи. За час незалежного існування вона чимало зробила в цьому напрямі, значно підвищивши свій авторитет у світовому співтоваристві. В неї залишаються великі не вирішені внутрішні проблеми, які ускладнюють цей процес. Однак її досягнення і колосальний потенціал дають підстави стверджувати, що в майбутньому вона може перетворитися на реально велику світову державу.

Впродовж десятиріч незалежності Індія не вдавалась до різких ходів, які суперечили її попередньому курсу чи відкидали його. Вона гнучко пристосовувалася до змін на світовій арені, виходячи з принципових міркувань захисту національних інтересів та безпеки. Далекосяжні основи такої політики були закладені **Дж. Неру**. Її ключовими моментами були мир, розвиток, антико-

---

<sup>1</sup> Всупереч офіційним настановам, індійці продовжують дискримінувати галітів і змушувати вдів до самоспалення.

лоніалізм, антиапартеїд, дружба з усіма народами і зміцнення ООН. Навіть неконгресистські уряди не змогли змінити фундаментальні підвалини цієї політики, оскільки в них не було альтернативних планів.

Захід оцінює Індію як можливий центр сили і великий ринок з урахуванням її людських ресурсів і достатньо швидко прогресуючої економіки. Адже вона входить до десяти економік світу, які розвиваються найбільш швидкими темпами. Це може дозволити їй в умовах збереження теперішніх темпів розвитку через 10—15 років переміститися на третє місце у світі за обсягом ВВП. Індія нарощує свій регіональний і навіть глобальний вплив, готується здійснити прорив в економічному зростанні. Вона може перетворитися на важливий фактор у стратегічному співвідношенні сил в Азії значно швидше, ніж це здається сьогодні.

Індія прагне до створення багатополюсного світу. Визнаючи важливість глобалізації, головним двигуном якої є Америка, Індія разом з тим вважає, що блага глобалізації поширюються нерівномірно між країнами і народами і треба багато зробити, аби досягти справедливості в цьому питанні. Підхід Індії до глобалізації відрізняється від позиції США і полягає в тому, що глобалізація має стати обережною, ретельно вивіреною, поетапною інтеграцією економік різних країн. Індія вважає особливо важливою свою відданість фундаментальному принципу “єдності у багатоманітності”. Цей принцип стосується як культури і релігій окремих народів, так і їх суспільних та політичних поглядів. Звідси — вимога терпимості до думки інших людей, країн і народів, ненав’язування їм своїх рецептів і поглядів.

Особливе значення Індія надає відносинам зі Сполученими Штатами Америки. Вона проголошує намір проводити курс на тісну стратегічну й економічну співпрацю зі США, Європою та Японією. Однак ці країни достатньо віддалені географічно від Індії. Набагато важливіші відносини з найближчими сусідами, зокрема з Пакистаном і Китаєм. З самого початку, як колишню британську колонію розділили на дві держави, відносини між ними не втрачають напруженості. Попри те, що Індія має ресурси, у вісім разів більші, ніж Пакистан, останній може розраховувати на підтримку всього мусульманського світу в разі серйозного загострення ситуації. Обидві сторони володіють ядерною зброєю (Індія в цьому плані трохи переважає кількісно<sup>1</sup>). Крім того, Індія

---

<sup>1</sup> У квітні 2012 р. в Індії з’явилася міжконтинентальна ракета “Агні-5”, здатна донести ядерний заряд до Європи. У травні її вперше запустили, що вивело країну на рівень озброєнь США, Росії та КНР.

посідає перше місце у списку найбільших світових імпортерів зброї. За даними експертів, на цю державу припадало 9 % загального обсягу світового постачання зброї за 2006—2010 рр. Однак офіційно лінія уряду Об'єднаного прогресивного альянсу націлена на нормалізацію відносин із Пакистаном.

Принципово важливими для азійської безпеки є індійсько-китайські відносини. Протягом останніх 50 років вони зазнали суттєвих змін. Після поразки Індії у військовому конфлікті з Китаєм у 1962 р., коли від неї були відторгнені значні території на північному сході і північному заході, ситуація знов ускладнилась у 1964 р. Китай провів тоді випробування ядерного пристрою, на що Індія відповіла ядерним випробуванням у 1974 р. (операція “Усміхнений Будда”). Все це не сприяло покращенню відносин між двома державами. Разом з тим здійснювалися спроби нормалізації індійсько-китайських відносин, що активізувались останніми роками.

Слід акцентувати посилення уваги до Індії в цьому аспекті з боку Заходу, насамперед тому, що Індія розглядається як протипава Китаю. Світ починає помічати, що в Індії майже така сама кількість населення, як у Китаї (1,21 млрд проти 1,3 млрд), проте зростає воно швидше, ніж китайське: в Індії річний приріст населення становить 1,6 %, а в Китаї — 0,5 %. До того ж в Індії більш м'яка система правління і немає агресивних задумів щодо сусідів. Індія насторожено ставиться до Китаю, оскільки саме КНР надав більшу частину технології ядерної зброї Пакистану. Також деякі ділянки індійсько-китайських кордонів залишаються спірними. Хоч Індія докладає зусиль для покращення відносин, проте всі — і Європа, і Америка, й Індія — усвідомлюють, що їхня дружба може стати завтрашнім союзом, якщо Китай буде налаштований ворожо.

Пріоритетним напрямом зовнішньої політики Індії є Південна Азія: активізація і консолідація відносин із сусідніми державами, зміцнення миру й безпеки в оточуючому Індію регіоні в результаті взаємовигідного співробітництва та створення клімату довгострокової довіри і взаємоповаги законних інтересів кожної держави. Індія прагне зміцнювати процес побудови Асоціації регіонального співробітництва Південної Азії, активізувати діяльність зі створення зони вільної торгівлі в цьому регіоні, формування Південноазійського економічного союзу з єдиною валютою для цього регіону. Висувається загальна мета змінити становище Південної Азії у світі. Імідж самої Індії та її становище у світі демонструють тенденцію до динамічного змінювання.

За час незалежного розвитку вона утвердила себе як держава, спроможна впливати на хід світових подій. У майбутньому вона може перетворитися на один із провідних центрів багатополюсного світу. В ній створено стійку щодо зовнішніх впливів модель суспільства, яка має великий потенціал для саморозвитку. Разом з тим її підстерігають значні загрози, передусім — значне зростання населення при обмеженості природних ресурсів. Питання стоїть так: чи встигне Індія стати розвинутою країною, яка вирішить усі технологічні проблеми в умовах загострення дефіциту природних ресурсів до того, як збільшення населення призведе до екологічної катастрофи, яка переросте в соціальну і зведе нанівець усі попередні досягнення. У великій за чисельністю населення, розмірами території, етнічно, конфесійно й економічно неоднорідній країні федеративний устрій може виявитися небезпечною основою для розколу, якщо з'являться його ініціатори. Проте поки що індійська політична система здатна гнучко реагувати на потреби різних частин країни і зберігати єдність. Успіхом є те, що створений понад 60 років тому політичний лад, демократичний устрій держави усталилися, а еліта країни впоралася із завданням побудови політичної системи з великим запасом міцності.

## Література

Акимов А.В. Проект “Индийская республика”: история успеха / А.В. Акимов // Азия и Африка сегодня. — 2010. — № 1.

Борділовська О.А. Індія та процеси глобалізації / О.А. Борділовська // Актуальні проблеми міжнар. відносин. — К., 2007. — Вип. 70. — Ч. 2.

Володин А. “Рост плюс развитие”, или Индийский опыт экономических реформ / А. Володин // Мировая экон. и междунар. отнош. — 2010. — № 10.

Горохов С.А. Индия. Религия, демография, политика / С.А. Горохов // Азия и Африка сегодня. — 2001. — № 7.

Гришин И. Взлет по-индийски / И. Гришин // Мировая экон. и междунар. отнош. — 2009. — № 2, 3.

Ігнат'єв П.М. Індія на шляху до лідерства в Південній Азії / П.М. Ігнат'єв. — Чернівці, 2006.

Ігнат'єв П.М. Проблема тероризму в Індії: витоки та наслідки / П.М. Ігнат'єв // Стратегічна панорама. — 2007. — № 3.

Кашин В.П. Корни регіонального сепаратизма / В.П. Кашин // Азия и Африка сегодня. — 2010. — № 7.

Куценков А.И. Индия: на пути к парламентским выборам / А.И. Куценков // Азия и Африка сегодня. — 2009. — № 4.

Куценков А.А. Индия. Выборы: неожиданный финал / А.И. Куценков // Азия и Африка сегодня. — 2009. — № 10.

- Лебедева Н.* Индия на пути к статусу великой державы / Н. Лебедева // Азия и Африка сегодня. — 2006. — № 10.
- Листопадов Н.А.* Индийская мозаика: залог великого будущего? / Н.А. Листопадов // Азия и Африка сегодня. — 2012. — № 2.
- Лунев С.И.* Внешняя политика Индии и воздействие на нее внутренних факторов / С.И. Лунев [Эл. ресурс]. — Режим доступа: [www.perspectivy.info/oikumena/politika/vneshnaja\\_politika\\_indii\\_i\\_vozdejstvije\\_na\\_neje\\_vnutrennih\\_faktorov\\_2010-04-21.htm](http://www.perspectivy.info/oikumena/politika/vneshnaja_politika_indii_i_vozdejstvije_na_neje_vnutrennih_faktorov_2010-04-21.htm)
- Степанянц М.Т.* Социокультурные основания модернизации Индии / М.Т. Степанянц // Полис. — 2012. — № 1.
- Хуснитдинов А.З.* Индия. Парламентские выборы — фокус политической борьбы / А.З. Хуснитдинов // Азия и Африка сегодня. — 2010. — № 2.
- Юрлов Ф.* Бхаратия джаната парти — путь к власти / Ф. Юрлов // Азия и Африка сегодня. — 2003. — № 7.
- Юрлов Ф.* Индийский национальный конгресс — во власти и в оппозиции / Ф. Юрлов // Азия и Африка сегодня. — 2004. — № 1, 2.
- Юрлов Ф.* Индия в мировой политике / Ф. Юрлов // Азия и Африка сегодня. — 2005. — № 4, 5.
- Юрлов Ф.* Индийская демократия в действии: Конгресс вновь пришел к власти / Ф. Юрлов // Азия и Африка сегодня. — 2004. — № 10, 12.
- Юрлов Ф.Н.* Индия: военная доктрина и вооруженные силы / Ф.Н. Юрлов // Восток. — 2009. — № 3, 4.
- Юрлов Ф.Н.* Индия на пути к глобальной державе / Ф.Н. Юрлов // Азия и Африка сегодня. — 2011. — № 8.
- Яковлев А.Ю.* Индия. Террор во имя “социальной справедливости” / А.Ю. Яковлев // Азия и Африка сегодня. — 2010. — № 8.
- Яковлев А.Ю.* Индия: национализм не сдастся / А.Ю. Яковлев // Азия и Африка сегодня. — 2011. — № 2.

---

---

# ДЕРЖАВИ КОРЕЙСЬКОГО ПІВОСТРОВА

Корейський півострів є однією з найнебезпечніших “гарячих точок” у світі. Він постійно перебуває на межі війни, тобто це — зона перманентного конфлікту, який то загострюється, то вщухає впродовж тривалого часу сучасної історії. Після Другої світової війни його північна частина опинилася під впливом Радянського Союзу, а південна — Сполучених Штатів Америки. У 1948 р. утворилися дві держави — Корейська Народно-Демократична Республіка і Республіка Корея, які не визнали одна одну, що призвело до виникнення збройного протистояння між ними у 1950 р. Війна за суттю була громадянською, хоча і підтримувалася зовнішніми силами. Вона забрала 1,5 млн життів і у 1953 р. завершилася перемир'ям, яке діє досі<sup>1</sup>.

Країну поділено на дві частини демілітаризованою зоною, що проходить за 38-ю паралеллю. Дві держави-суперниці розвивалися за протилежними моделями і стали символами протистояння радянської та американської супердержав, які їх підтримували, навіть більше того — двох непримиренних ідеологічних систем за умов “холодної війни”. Врешті-решт той стан, у якому перебувають обидві корейські держави на теперішній момент, ще раз демонструє історичні досягнення обраних моделей розвитку.

Успішнішою виявилася Республіка Корея. Під патронажем США творилася держава з ринковою економікою, політична система якої позиціонувалась як демократична, проте до другої по-

---

<sup>1</sup> Оскільки мирний договір не підписаний, Корейський півострів формально до цього часу перебуває у стані війни.

ловини **1980-х років** її важко було сприймати як таку, оскільки при владі, з невеликими перервами, перебували військово-диктаторські режими. На чолі них стояли генерали **Пак Чжон Хі (1961—1979 рр.)** та **Чон Ду Хван (1980—1988 рр.)**. Попри те, що Південна Корея не має будь-яких цінних природних багатств, з початку **1960-х років** вона стала прискореними темпами розвивати свою економіку. У світі заговорили про “корейське економічне диво”<sup>1</sup>, оскільки РК за короткий час посіла гідне місце серед так званих “нових індустріальних країн”. Разом із Гонконгом, Тайванем та Сінгапуром вона перетворилася на одного з чотирьох “драконів” Південно-Східної Азії. У **1996 р.** Республіку Корею прийняли в елітарний клуб економічно розвинених держав — Організацію економічного співробітництва та розвитку. В наш час вона входить до “G-20”, або “Великої двадцятки”.

Показовим є той факт, що від початку **1960-х** до середини **1990-х років** валовий національний продукт у розрахунку на душу населення зріс із 80 доларів до 10 500, а експорт — із 200 млн доларів до 130 млрд. Головними факторами, що його забезпечили, виступили жорстке державне регулювання в умовах існування олігархічної системи організації бізнесу<sup>2</sup>; політика залучення іноземного капіталу та технологій; експортна орієнтація промислового зростання; велика увага до розвитку освіти й науки, що дала змогу підготувати потужний кадровий потенціал; риси корейського національного характеру, значною мірою сформованого під впливом конфуціанської етики: працелюбність, цінності освіти, дисциплінованість, організованість, ретельність, патріотизм, шанування старших тощо.

---

<sup>1</sup> Нерідко казали: “Чудо на Хангані” або на річці Хан.

<sup>2</sup> Авторитарний режим **Пак Чжон Хі** створив політичні та організаційні передумови для подолання відсталості країни, форсованої індустріалізації і підтримки високих темпів економічного зростання. Адміністративні заходи відіграли велику роль у концентрації людських, матеріальних, фінансових і науково-технічних ресурсів на стратегічних напрямках розвитку. За сприяння уряду формувалися чеболі — великі конгломерати, такі як “Хйонде”, “Самсунг”, які об’єднали десятки різнорідних компаній, забезпечувалася підтримка їх просуванню на світові ринки. У цьому уряді допомагали підконтрольні йому банки, через які перерозподілялися фінансові потоки. Водночас зусилля держави спрямовувалися на формування основ ринкової економіки: розроблялися законодавча система, розвивалась мережа фінансових інститутів, складався ринок цінних паперів, вдосконалювалися механізми взаємин зі світовим ринком тощо.

Успіхи досягалися важкою працею. Тривалість робочого тижня фактично не регламентувалася, досягаючи 60, а то й 70 годин. Відпустка не перевищувала кількох днів на рік при тому, що більшість корейців її не брали впродовж років. Заробіток не тільки промислових робітників, а навіть кваліфікованих інженерів довгий час був у рази меншим, ніж в інших індустриальних країнах, зокрема у 5 разів менший від рівня США. Діяльність профспілок жорстко регламентувалася. Разом з тим важливе значення мав приплив до країни іноземного капіталу, особливо з Америки та Японії. Тенденція потужного економічного піднесення мала продовження, хоч лиха година світових фінансово-економічних криз (1997—1998 та 2008 рр.) РК не оминула. В умовах розгортання глобалізації пріоритетне значення має промислова політика, яка у Південній Кореї орієнтована на найбільш системне вирішення проблем безперервної модернізації економіки відповідно до вимог суспільства знань.

Приклад Південної Кореї підтвердив висновок американського аналітика С. Хантінгтона стосовно того, що демократизації сприяє порівняно високий рівень економічного розвитку. Також помітно, що впродовж останніх десятиріч у цій країні проходить взаємозумовлений і взаємопов'язаний процес: з одного боку, розвиток економіки позитивно впливає на розширення демократії, а з іншого — відбувається позитивний вплив процесів демократизації на соціально-економічну ситуацію.

З кінця 1980-х років, коли економіка країни помітно розвинулася, розпочався процес реальної демократизації, який відбувався під інтенсивним тиском “знизу”. Влітку 1987 р. сталися потужні політичні потрясіння, викликані студентськими виступами, активізацією діяльності опозиційних партій, невдоволенням релігійних кіл, масовими антиурядовими демонстраціями. Під їх тиском правляча Демократична партія справедливості пообіцяла провести широку амністію, звільнити політичних в'язнів, відновити в університетах виключених викладачів і студентів, провести прямі президентські вибори, реорганізувати уряд. У грудні 1987 р. відбулися прямі президентські вибори. Зміна влади вперше здійснилась мирним, демократичним шляхом, без втручання військових. Вибори до Національних зборів (парламенту), які пройшли раніше, привели до того, що більшість місць посіли представники опозиційних партій. Однак розкол у лавах опозиції значно послабив антиурядові сили, які не змогли домовитись між собою щодо висунення єдиного кандидата на вищу посаду в державі. Також відіграла значну роль та обставина, що правляча елі-



та перехопила ініціативу в опозиції і запропонувала нову, найдемократичнішу за всю історію існування Республіки Корея, редакцію Конституції. Внаслідок цього опозиція втратила основну перевагу — унікальність програми з планом демократичних перетворень. На президентських виборах у сукупності опозиція набрала 55 %, з яких 28 % одержав **Кім Йон Сам** і 27 % — **Кім Те Чжун**. Однак 36,6 % голосів виборців принесли перемогу висуванцю правлячої партії, відставному генералу **Ро Де У**, який 25 лютого 1988 р. вступив на посаду, що знаменувало початок Шостої республіки<sup>1</sup>, яка існує досі як президентська.

Прийшовши до влади, новий президент зробив ставку на співробітництво з опозиційними силами і прийняв більшість їхніх вимог. При **Ро Де У** було знято обмеження із засобів масової інформації, значно розширено автономію вищих навчальних закладів, певного розвитку набуло місцеве самоврядування, запроваджено “три основні права робітників”: на організацію, колективні переговори і страйк, відпущено на волю частину політичних в’язнів. Політика **Ро Де У**, безперечно, сприяла руху в бік демократизації країни. Це мало наслідком, що наступним південнокорейським президентом вперше за кілька десятиріч стала не військова, а цивільна особа.

На виборах 1992 р. з семи претендентів основними кандидатами виступали колишні лідери опозиції **Кім Йон Сам** і **Кім Де Чжун**. При явці виборців на ділянки у 71,9 % перший одержав 41,96 % голосів, а другий — 33,82 %. Саме з діяльністю президента **Кім Йон Сама** пов’язано багато демократичних змін, зокрема, підвищення прозорості політичної влади. Він зосередив свої зусилля на оздоровленні суспільства і на боротьбі з корупцією. Так, друкувалися повідомлення щодо фінансових статків політичних діячів, урядових чиновників, воєначальників, університетської професури та діячів культури. Частина депутатів Національних зборів, міністрів уряду і посадовців адміністрації були вимушені піти у відставку, щодо інших розпочато слідство. У в’язниці опинилися колишні міністри оборони й начальники штабів родів військ, вищі чини поліції, банкіри. Кульмінацією кампанії з від-

---

<sup>1</sup> Перша, президентська республіка, датується 1948—1960 рр. Друга — парламентська, існувала впродовж 1960—1962 рр. Військовий переворот 1961 р. призвів до тривалого періоду авторитарного правління. Третя (1963—1972 рр.) і Четверта республіки (1972—1980 рр.) — це час, коли при владі перебував генерал **Пак Чжон Хі**, а лад характеризувався як суперпрезидентська республіка. 1980—1987 рр. — період П’ятої республіки, коли влада також концентрувалася в руках військових.

новлення законності у країні став суд над двома попередніми президентами Чон Ду Хваном і Ро Де У, яких засудили до тюремного ув'язнення за причетність до загибелі демонстрантів у місті Кванчжу<sup>1</sup> та корупцію. Антикорупційні реформи Кім Йон Сама увійшли до історії як “спокійна революція”. Але вони дорого коштували самому президентові, оскільки виявилася причетність членів його родини до фінансових махінацій. І тільки точний розрахунок президента на підтримку його курсу з боку широких верств населення не дозволив дестабілізувати політичну обстановку в країні.

Однак влада упустила момент, коли економіка, надто жорстко регламентована державою, почала входити у кризовий стан, і не зважилася на її глибоке реформування. Восени 1997 р. у Південно-Східній Азії почалася потужна фінансово-економічна криза, яка боляче вдарила і по Південній Кореї. Влада проголосила гасло “економії, заощадливості і самопожертви заради процвітання корейської нації”. Населення самовіддано включилось у рух за скорочення споживання і надмірних витрат. Серед заходів помітне місце зайняла кампанія із добровільного збирання валютних коштів, золота, коштовних прикрас у фонд “допомоги економіці”. Але більшість південних корейців були незадоволені здійснюваною економічною політикою, що найбільше сприяло перемозі на президентських виборах у грудні 1997 р. лідера опозиції, знаменитого дисидента та борця з авторитарним режимом Кім Де Чжуна.

У конфуціанській традиції існує поняття “відплати за заслуги”, коли достойний має винагороджуватися, у тому числі титулами й посадами за служіння своїй батьківщині. Вся біографія Кім Де Чжуна — це служіння батьківщині, боротьба проти авторитаризму. Але його перемога — 40,27 % проти 38,75 % у Лі Хве Чана становила лише 390 тисяч голосів виборців. Вибори 1997 р. відкрили нову сторінку в історії країни. Вперше за 50 років існування РК політична влада перейшла до рук опозиції шляхом чесних прямих всенародних виборів. Мирна передача влади від правлячої партії до опозиційної через виборчий процес стала ще однією важливою віхою в демократизації Південної Кореї.

---

<sup>1</sup> У травні 1980 р. у місті Кванчжу пройшли масові акції протесту, ініційовані студентством, яке обурилося внаслідок закриття місцевого університету. На підтримку піднялося понад 300 тисяч протестувальників, які виступали проти диктаторського військового режиму в країні. Повстання придушили військові. Чисельність жертв вимірювалася сотнями загиблих і поранених.

У своїй інавгураційній промові **25 лютого 1998 р.** новий президент закликав націю до перегляду політики і проведення реформ в економіці. До того часу жорстко організована економічна система призвела до формування блоку політиків, бюрократів та представників великого бізнесу, згуртованого на базі корисливих інтересів, який породжував широкомасштабну корупцію. Фінансово-економічна криза **1997—1998 рр.** унеможливила функціонування такого господарського механізму. Постає нагальна необхідність згортання прямого втручання держави в економіку і формування принципово нових взаємин між державними інститутами та бізнесом. Був взятий курс на забезпечення самостійності банківсько-кредитного сектору і рівних умов доступу комерційних структур до кредитних ресурсів, на підтримку прогресивних галузевих перетворень та посилення конкуренції. Формулюючи основні цілі нової господарської стратегії, президент наголошував на недопущенні різкого зниження рівня життя населення та створенні ліберальної економічної моделі, орієнтованої в першу чергу на задоволення інтересів середнього й малого бізнесу, а також структурні реформи у промисловості на основі більш інтенсивного розвитку науково-дослідницьких та дослідно-конструкторських робіт. Водночас коректувалася соціальна політика держави: обмежувалася тривалість робочого тижня, одержала підтримку система соціального страхування, великі інвестиції спрямовувалися у сферу освіти тощо. Таким чином, розпочалися реформи, спрямовані на оздоровлення економіки. Адміністрації **Кім Де Чжуна** вдалося консолідувати суспільні сили і вивести країну з кризового становища. Але наприкінці своєї президентської каденції **Кім Де Чжун** зазнав жорстокої критики з боку опозиції за корупцію (двоє його синів були заарештовані за корупційні зв'язки), а також за хиби у політиці щодо **Корейської Народно-Демократичної Республіки**.

На виборах **2002 р.** головними суперниками були **Но Му Хйон** від ліберальної Демократичної партії нового тисячоліття, якого **Кім Де Чжун** почав просувати ще у **2000—2001 рр.**, і **Лі Хве Чан** від консервативної Партії великої країни. Головними темами президентської кампанії стали проблема корупції у вищих ешелонах влади, а також питання зовнішньої політики та об'єднання Кореї. **Но Му Хйон** набув широкої популярності саме своїм непримиренним ставленням до корупції. У теледебатах, які пройшли за тиждень до виборів, він звинуватив суперника в одержанні хабарів і заявив, що в разі перемоги корупції буде покладено край, а підтримка великих конгломератів назавжди залишиться в мину-

лому. Його перевага в голосах становила 2,11 %, тобто 590 тисяч (48,7 проти 46,59 %) <sup>1</sup>.

Період президентства **Но Му Хйона** виявився одним із найбурхливіших у сучасній політичній історії країни. Відразу після інавгурації у **2003 р.** загострилися відносини глави держави і парламенту, де домінувала “Партія великої країни”, яка спробувала ініціювати процедуру імпічменту президента через звинувачення його в корупції, проте це не вдалося. **Восени того ж року** в “Демократичній партії нового тисячоліття” відбувся розкол: утворилося дві фракції — пропрезидентська і антипрезидентська. Перша вийшла зі складу партії й утворила нову партію — Урідан (Наша партія). І розкол в Демократичній партії нового тисячоліття, і утворення нової партії були свідченням політичної кризи, яку на той час переживало корейське суспільство. Її кульмінацією стала спроба оголошення імпічменту президенту в **березні 2004 р.** Депутати Партії великої країни та Демократичної партії нового тисячоліття звинуватили президента у провалі економічної політики, корупції, порушенні виборчого закону <sup>2</sup>. Початок процедури імпічменту сколихнув усю країну: по всій країні проходили багатотисячні мітинги на підтримку **Но Му Хйона** та **Нашої партії**. У результаті вона одержала в парламенті 152 місця із 299 можливих. А Конституційний суд виніс рішення: дії президента не є достатніми для усунення глави держави від влади — і припинив процедуру імпічменту.

До **2007 р.** рейтинг **Но Му Хйона** впав до 30 %, а більшість населення Південної Кореї вважала, що реформаторська політика ліво-ліберального крила провалилася, хоч економічні показники того періоду виглядали непогано: темпи зростання економіки ста-

---

<sup>1</sup> Вкотре виявилася притаманна південнокорейському політичному процесу “регіональна неприязнь”, яка давала про себе знати задовго до появи інституту президентства. Не дивлячись на етнічну однорідність населення Корейського півострова, на початку нашої ери на його території існувало три державних утворення — Когурйо, Пекче і Силла. Історична пам’ять про існування та суперництво трьох держав зберігається й досі. У сучасній РК мешканці одних провінцій або недолюблюють жителів других провінцій, або ставляться більш-менш лояльно до представників третіх. Це виявляється і на президентських, і на парламентських виборах. Ця обставина зумовила невеликий відрив у кількості відданих голосів за кандидатів на вищу державну посаду.

<sup>2</sup> У квітні 2004 р. мали відбутися чергові вибори до Національних зборів, а **Но Му Хйон** відкрито закликав голосувати за “Нашу партію”, що є порушенням закону про вибори, оскільки президент займає офіційну посаду.

новили 4—5 % на рік, ВВП на душу населення досяг майже 20 тис. доларів. Однак корейці за минулі десятиріччя звикли до вищих показників, зокрема до 8 щорічних відсотків. До того ж зростання спостерігалось в основному в експортно-орієнтованих галузях, а малий і середній бізнес перебували у стані стагнації. Це відбилося на ситуації на ринку праці, де у п'ять разів зросла чисельність працівників, зайнятих на нерегулярній роботі, і значно збільшилося безробіття серед молоді. Додавалися складності, пов'язані з ядерною кризою, яка знову загострилася на Корейському півострові.

Серед настроїв щодо закінчення перебування лібералів при владі розпочалися передвиборчі перегони **2007 р.** Від ліберальної Об'єднаної демократичної партії, яка змінила на політичному небосхилі Нашу партію, висунули **Чон Дон Йона** — колишнього міністра і главу Національної ради безпеки. Від Партії великої країни кандидатом ішов **Лі Мйон Бак** — харизматичний правоконсервативний політик із надзвичайно вражаючою життєвою історією. Виходець із найбіднішої багатодітної родини, в юності він був змушений працювати прибиральником на сеульському ринку, торговці якого зібрали кошти на його університетську освіту. Пізніше — керівник будівельного підрозділу концерну “Хйонде”, впродовж 15 років депутат парламенту, успішний мер столиці, він набув надзвичайної популярності серед виборців. У своїх передвиборних виступах він запропонував економічну програму, коротко сформульовану у цифровій аббревіатурі “747”: економічне зростання — 7 % на рік; ВВП на душу населення — 40 тис. доларів (у **2007 р.** цей показник становив 30 тис.); перетворення Південної Кореї на державу, яка посіла б за основними економічними показниками сьоме місце серед країн світу. Хоча претендент на президентство неодноразово наголошував, що ця програма — не обіцянка, а радше уявлення про майбутнє РК, перспектива більше вражала, ніж програма лібералів.

У своїй передвиборній кампанії **Лі Мйон Бак** активно використовував імідж успішного бізнесмена, якому достеменно відомо, як досягти піднесення економіки, підвищення рівня життя, зміцнення позицій країни в глобальній конкуренції. Його перемога була переконливою: 48,7 % голосів виборців проти 26,1 % за суперника. Такий великий розрив між кандидатами є вкрай нетиповим для Південної Кореї, так само і та низька явка, яку продемонстрували виборці. Остання виявила так званий “демократичний парадокс”, описаний американським політологом **Робертом Далем**: чим стабільніший демократичний режим, довше іс-

нує, більш ефективно функціонує, тим нижча підтримка конкретного уряду з боку громадян і тим нижча їхня політична участь.

Впродовж кількох десятиріч Республіка Корея пройшла складний шлях від військової диктатури до демократичного багатопартійного суспільства із вільними засобами масової інформації, відкритими і справедливими виборами. Реформування політичної системи проходило на основі позитивних результатів економічних реформ, розпочатих за часів авторитаризму. Демократизація корейського суспільства відбувалась у формі політичної реформи “згори”, хоч і під тиском “знизу”, що забезпечувало мирний характер трансформації авторитарного режиму. В ролі руйнівних сил транзиту одночасно виступали як політична опозиція, репрезентована демократичною громадськістю і середнім класом, так і тверезомислячі представники державного, у тому числі військового, керівництва.

Політологи характеризують РК як ліберально-демократичну державу, проте із сильною східно-азіатською специфікою — ієрархічністю, нівелюванням особистості, приматом колективних інтересів, досить сильною регламентацією життя. Південнокорейські юридичні норми наділяють громадян та їхні громадсько-політичні об’єднання (яких стає все більше рік у рік) правом брати участь в управлінні державою, займати будь-які публічні та державні посади. Але формування реального політичного суб’єкта в країні ще не завершено. Характерна для конфуціанського світу авторитарно-патерналістська організація влади гальмує розвиток системи політичного представництва. Парламент впродовж тривалого часу має другорядне значення в політичній системі Південної Кореї — президентської республіки.

Президент користується найширшими повноваженнями, які, по суті, дістались йому у спадщину від авторитарних режимів минулого. Після свого обрання він практично нікому не підзвітний. Він призначає прем’єр-міністра та міністрів, хоча процедура призначення передбачає необхідність узгодження його волі з думкою парламенту — кандидатури на найвищі державні посади затверджує парламент. Парламент приймає закони на основі досягнення компромісу між правлячою партією, тобто партією президента, та опозиційними силами. Зазвичай компроміс досягається в одному з комітетів парламенту, а потім виноситься на пленарне засідання. Президент, видаючи укази і розпорядження, враховує практику компромісів, що сприяє підтриманню політичної стабільності в країні.

Попри існування багатопартійності, фактично склалася партійна система за формулою “2+”. Впродовж понад десятиріччя однією з двох найбільших політичних сил є консервативна Партія великої країни. Назва іншої найбільшої політичної партії ліберального спрямування кілька разів змінювалось, однак, не зважаючи на ці зміни, а також зміну лідерів, її ідеологічна основа і політична програма залишалися незмінними. Саме ці дві партії борються за більшість депутатських мандатів, а їхні представники — основні претенденти на президентство. Основні програмні розбіжності полягають в області зовнішньої політики: консерватори традиційно виступають за тісне співробітництво зі США як в економічній, так і у військово-політичній сфері, а також за жорстку позицію щодо КНДР. Ліберали — за незалежний зовнішньополітичний курс та всебічне співробітництво з північним сусідом. Окрім двох провідних партій решта постійно трансформуються та еволюціонують. Часто корейські партії за суттю є клубами підтримки того чи іншого авторитетного політика і нерідко створюються на регіональній, земляцькій основі. Більшості з них рідко вдається проіснувати більше одного президентського терміну (за Конституцією другий не передбачається).

Загалом дослідження політичного процесу в Республіці Корея висвітлює специфіку застосування західної моделі розвитку в конкретно-історичних умовах посттрадиційного суспільства, що зберігає конфуціанські особливості. Нині Захід перестає бути єдиною політичною лабораторією, де “випробуються” моделі суспільного розвитку. У країнах Сходу, у Південній Кореї зокрема, йде інтенсивний пошук власних шляхів синтезу традиційних і сучасних елементів у рамках демократичного процесу.

**КНДР.** Свій шлях торує і Корейська Народно-Демократична Республіка, створена за корейською моделлю сталінізму на базі традиційного суспільства, яке тривалий час страждало під жорстоким колоніальним ярмом Японії. Лідер Трудової партії Кореї і перша особа в державі **Кім Ір Сен** ще у 1950—1960-ті роки дистанціювався і від радянського, і від китайського керівництва, на основі створеної за зразком СРСР командно-адміністративної системи формувалася державність, де дивно поєдналися риси комуністичного тоталітаризму, теократії, феодалізму і конфуціансько-бюрократичних начал, відповідно до яких керівництво мало всенародну підтримку, оскільки сприймалось як таке, що має “мандат небес”. Після смерті **9 липня 1994 р.** його возвели у божественний сан “вічного президента КНДР”, а наступником став його син **Кім Чен Ір**, який сконцентрував у своїх руках колосальну владу.

Таким чином була започаткована перша і єдина “комуністична династія”, яку в грудні 2011 р. продовжив його молодший син Кім Чен Ин.

До початку 1990-х років Північна Корея слугувала класичним зразком країни з централізованою плановою економікою, причому основні ознаки такої системи були виражені ще жорсткіше, ніж навіть у Радянському Союзі часів сталінізму. У країні здійснювалися “соціалістична індустріалізація та кооперація”, тобто тоталітарна модернізація, результатом чого стало перетворення країни на індустріально-аграрну державу. Але проблема життєзабезпечення власного населення залишалася дуже складною: не вистачало найнеобхіднішого. Починаючи з 1960-х років у КНДР набула загального характеру карткова система: майже всі товари масового споживання і продовольства не продавались, а розподілялися державою, торгівлі практично не існувало. Площа присадибних ділянок не мала перевищувати 100 кв. м у сільській місцевості і 30—40 кв. м у містах. Планування — вкрай жорстке. Економіка країни живилася прямими й непрямими субсидіями із соціалістичних країн, насамперед, з Радянського Союзу, пізніше додався Китай. Проте специфіка соціалізму у КНДР виявилась настільки суттєвою, що перспектива підключення її до інтеграційних процесів та інститутів, таких як Рада економічної взаємодопомоги, Варшавський договір, у практичному плані ніколи не розглядалася.

Надзвичайна суворість режиму виявлялася не тільки в економічному житті: здійснювався повсякденний жорсткий адміністративно-поліцейський контроль за населенням. Кожний мешканець країни — член “народної групи”, яка складається із 20—40 сімей, що живуть в одному будинку або одному сільському кварталі. Над ним стоїть начальник “народної групи”, його обов’язок — нагляд за всім, що відбувається в окрузі. Для будь-якої поїздки потрібно за кілька днів одержувати дозвіл місцевої адміністрації. З самого початку північно-кореїське керівництво усвідомило, що найважливішою умовою збереження внутрішньополітичної стабільності є інформаційна ізоляція від зовнішнього світу, особливо від відомостей про стан справ у Південній Кореї. Заборонялися радіоприймачі з вільною настройкою (за це — 5 років в’язниці), будь-які іноземні публікації. Головний зміст пропагандистської обробки населення полягав у твердженнях: Південь — це злиденна і голодуюча американська колонія, тоді як КНДР — найбагатша і найпрогресивніша країна світу, “країна зразкового соціалізму”, маяк і надія всього людства. На чолі — Трудова Партія Кореї, а мета — “побудова сильної і процвітаючої держави” (східна максима, що має давнє коріння).



Після розпаду світової соціалістичної системи і краху СРСР ситуація значно погіршилась, оскільки північно-корейська економіка втратила живлення ззовні і впала у найтяжчу кризу. Державна економіка радянського зразка із провідною роллю тяжкої промисловості занепадала. Відбувалося стрімке скорочення обсягів виробництва: у 1997 р. вони становили лише 46 % від рівня 1990 р. У 1996 р. в країні почався голод, який став найстрашнішою гуманітарною катастрофою у Східній Азії останніх десятиріч. Оскільки КНДР вважається найзакритішою в інформаційному плані країною світу, складно вказати точні дані стосовно померлих від недоїдання, за приблизними даними, цифра перевищила мільйон осіб за 1996—1999 рр. Голод та економічна криза завдали нищівного удару по всій системі адміністративно-поліцейського контролю. Хоч старі інструкції формально не скасовувалися, проте вони перетворилися на фікцію. Чиновники все більше ігнорували свої обов'язки, активно брали хабарі, оскільки впевнилися, що держава неспроможна адекватно винагороджувати їхню працю. Крах державної економіки неминуче призводив до зростання тіньової економіки (маленькі майстерні, дрібна торгівля на ринках). Рятуючись від голоду, люди почали масово тікати з країни, насамперед до Китаю.

1 липня 2002 р. влада Пхеньяна запровадила низку заходів, які іноземні засоби масової інформації назвали “реформи 2002 року”. У північно-корейських ЗМІ саме слово “реформа” не використовується, оскільки вважається, що країна має бездоганну економічну систему, яка не потребує ніякого реформування, а сама ідея “реформи” підступно нав'язується з боку імперіалістичних сил. Офіційно перетворення назвали “заходами з покращення управління економікою”, або “заходи першого липня”.

По-перше, різко підвищили роздрібні ціни. Наприклад, впродовж десятків років рис “продавався” за картковою системою за ціною 0,08 вон за кілограм, відтепер ціна зросла у 550 разів — до 44 вон за кілограм. Зарплата також була збільшена, проте в менших масштабах. Загалом роздрібні ціни збільшили у 25 разів, а заробітну плату — у 18.

По-друге, скасували карткову систему, але можливість придбати що-небудь у магазині пов'язана з безліччю проблем. Наприклад, покупець має показати довідку про наявність офіційної роботи.

По-третє, змінилася система управління державними підприємствами — повноваження директорів розширено (дозволено ку-

пувати і продавати сировину та продукцію на ринках, більша свобода надавалась у матеріальному стимулюванні працівників тощо).

По-четверте, передбачалося запровадження “спільних ринків”, які й так, нехай напівлегально, але існували. Йшлося і про інші зміни, які спрямовувалися на часткову лібералізацію економіки і послаблення державного контролю над нею. У країну почали проникати не тільки імпортні товари, які показували мешканцям КНДР усю глибину їхньої економічної відсталості, але й західні ідеї, масова культура.

Починаючи з кінця **2004 р.** влада Північної Кореї розгорнула нову політику з метою звести нанівець усі ті зміни й відновити ситуацію, яка існувала за часів **Кім Ір Сена**. Одним із перших заходів стала заборона у **травні 2004 р.** використання мобільних телефонів приватними особами (зберегти цю можливість дозволялося лише верхівці бюрократії). Зросла активність груп з боротьби проти “антисоціалістичних явищ”, які пильнували поведінку співгромадян. Запроваджувались обмеження на заняття торгівлею: заборонялось торгувати на ринках чоловікам взагалі і жінкам, молодшим від 50 років, оскільки вони мали працювати на державних підприємствах (які здебільшого простоюють). За рахунок надходжень гуманітарної допомоги з-за кордону<sup>1</sup> відновили карткову систему (приблизно 60 % населення одержує 540 г продовольства на день, решта — 300—400 г). “Рішучою атакою” стала грошова реформа, проведена в листопаді **2009 р.**, коли пройшла заміна грошових знаків з обмеженням суми обміну. Вона мала за мету позбавити заощаджень більш-менш заможних громадян і підрубала коріння недержавного сектору в економіці.

Разом з тим в КНДР існує друга, так би мовити, “придворна” економіка, завданням якої є задоволення потреб вищого північно-корейського керівництва. Її обслуговують банки, фірми, менеджери, які працюють за світовими ринковими правилами. Прикладом може бути функціонування “Тесон банку”, створеного у **1979 р.** з багатьма філіалами у країнах Азії та Європи. “Придворна” економіка має широку фінансову і закупівельно-збутову мережу у Великій Британії, Швейцарії, Японії, Сінгапурі, Макао та ін. В умовах занепаду командної економіки цей сектор став помітнішим, до того ж додалася економіка кримінальна: крадійство, рекет, незаконні валютні операції тощо. Подібне становище в економіці не може забезпечувати її загальний поступальний

---

<sup>1</sup> Щорічно КНДР одержує до 1 млн тонн продовольства, яке здебільшого надходить із США, Південної Кореї, Японії та Китаю.

розвиток, проте виявляє соціальне розшарування, яке швидко прогресує. Більшість населення перебуває у стані недоїдання і суцільного дефіциту. Меншість — це вище керівництво і приблизно мільйон обслуги. Саме вони становлять прошарок так званих “нових корейців”, пов’язаних корупційними відносинами з партійними, адміністративними та силовими структурами.

Водночас фактично відбувається поступова “приватизація” державної власності — поки що від імені організацій, пов’язаних із партійними інстанціями, центральною й місцевою владою, воєнними органами, спецслужбами. У сучасній Північній Кореї цілі підрозділи ЦК правлячої партії, збройних сил і розвідки впродовж десятиріч займаються сумнівними операціями з міжнародним розмахом — від збройного бізнесу до наркотиків, фінансових махінацій тощо. При всіх відомствах та організаціях створюються різного роду фірми та контори, які ведуть справжній бізнес — від зовнішньої торгівлі до побутового обслуговування населення.

В умовах глибокої економічної кризи влада наголосила на посиленні корейського націоналізму: “корейська нація — найкраща”, “обов’язок громадян — побудова “могутньої держави” на основі ідей чучхе, тобто “соціалізму з опорою на власні сили”. Разом з тим проголошено “повернення до коріння” — відродження конфуціанських, народних і навіть релігійних звичаїв (наприклад, трирічна жалоба Кім Чен Іра за своїм батьком), використання історичних міфів (наприклад пошук легітимації КНДР у стародавніх державах Когурьо і Корйо).

Відбувається тихий відхід від комуністичної ідеології, згадок про марксизм-ленінізм не знайти в Конституції країни. Після смерті Кім Ір Сена роль партійної еліти почала зменшуватись, натомість зростала влада військових відповідно до концепції “сонгун” — пріоритету армії. У сучасній КНДР ідеологія все більше відривається від реального життя людей, проте пуста пропаганда виступає як заспокійливе свідчення того, що в державі все незмінно. Більшість жителів країни мало що знають про зовнішній світ і не думають кидати виклик диктатурі, яка дуже боїться будь-яких змін, адже вони можуть покласти їй край. В умовах глибокої системної кризи і розкручування глобалізаційних процесів мета північно-корейського режиму — вижити за будь-яку ціну. У цьому плані найголовнішу роль покликана відігравати військова політика, серцевиною якої виступає ядерна програма.

Ядерна програма КНДР веде свій початок від 1952 р., коли у розпал Корейської війни було прийнято рішення про створення

Дослідницького інституту ядерної енергії. Наприкінці 1950-х — на початку 1960-х років за допомогою СРСР у країні розпочалося створення науково-експериментальної інфраструктури, розгорнулися підготовка фахівців і будівництво потужностей атомної промисловості мирного спрямування. Проте про атомну зброю не йшлося: пускати до “ядерного клубу” непередбачуваного “великого вождя” **Кім Ір Сена** було небезпечно, адже Корейська війна, розв’язана Північчю, ледь не перетворилася на третю світову. У 1974 р. до створення ядерної зброї впритул підійшли південнокорейські вчені, однак за наполяганням американської сторони роботи над південнокорейським проектом були припинені в обмін за гарантію захисту з боку США в разі можливого нападу.

Різке прискорення північно-корейської ядерної програми відбулось у 1980-ті роки. Це зумовлювалося кількома причинами, насамперед тим, що при економічних труднощах і зростанні розриву між економіками Півночі й Півдня нарощування звичайних озброєнь ставало все складнішим. За допомогою знов звернулися до радянського керівництва, проте згода давалася в обмін на приєднання КНДР до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї, що й було зроблено у грудні 1985 р. У 1991 р. США офіційно заявили, що не будуть використовувати атомну зброю до будь-якого учасника цієї угоди. Попри домовленості з МАГАТЕ, КНДР всіляко ухилялася від забезпечення здійснення інспекцій з боку цієї організації, а у 1993 р. заявила про свій вихід з Договору про нерозповсюдження ядерної зброї.

Навесні 1993 р. МЗС КНДР запропонував американській стороні провести переговори на основі принципів рівності та взаємної вигоди, які розпочалися влітку того ж року. Але інспекції МАГАТЕ, які розпочались у березні 1994 р., виявили порушення з боку корейців. Це призвело до першої ядерної кризи, які потім повторювались неодноразово. У 1994 р. дійшло до того, що адміністрація американського президента **Б. Клінтона** серйозно обговорювала можливість використання військової сили для ліквідації ядерних об’єктів КНДР. Однак вистачило здорового глузду не доводити справу до крайнощів і сісти за стіл переговорів. У тому ж році в Женеві були підписані домовленості між двома сторонами, за якими передбачалися відмова Північної Кореї від розробок ядерної зброї (включаючи зупинку АЕС, у реакторах якої міг вироблятися збройний плутоній), постановка всієї її програми під контроль МАГАТЕ. За це обіцялася допомога у вирішенні проблеми енергозабезпечення країни.

Проте домовленості не дотримувалися. У 1998 р. КНДР здійснила випробувальний запуск триступеневої балістичної ракети,

що розпочало наступний етап ескалації напруженості в регіоні. Особливе занепокоєння міжнародної спільноти викликали ядерні випробування, здійснені Північною Кореєю 9 жовтня 2006 р. та 25 травня 2009 р.<sup>1</sup> Міжнародне співтовариство вважає, що створення ядерної зброї КНДР підриває міжнародну стабільність і безпеку й вимагає від корейців відмовитись від розробки ядерної програми. Пхеньян же наполягає на своєму суверенному праві мати подібний засіб стримування, особливо щодо США та Південної Кореї. Також зрозуміло і те, що в цьому регіоні зійшлися інтереси конкуруючих Америки та Китаю — єдиного союзника Північної Кореї. Кожна із потужних держав має свої інтереси і розігрує свої комбінації. До цього додаються розрахунки Японії, Росії, а також побоювання дрібніших сусідів.

Але існують й інші аспекти важливості ядерної програми для керівництва КНДР. Вона є причиною міжнародної напруженості, яка виправдовує казармений стан — стан “фортеці в облозі”, що багато чого виправдовує в сучасному внутрішньополітичному становищі. Вона компенсує слабкість звичайної армії. Час від часу лякаючи світ, ядерна програма використовується як важіль одержання міжнародної гуманітарної допомоги та економічних інвестицій. Образно кажучи, військова сила — ядерна програма — єдиний товар, який Пхеньян спроможний “продавати” світові. Будь-яка демонстрація північними корейцями своїх військових можливостей — це насправді вимога продовольства, палива, грошей. Особливо багато їх надходить з боку занепокоєної південної сусідки. У цілому ж ядерне питання є одним з елементів складніших проблем політичного й соціально-економічного розвитку КНДР, еволюції північно-корейського режиму, а також проблеми об'єднання двох корейських держав. Остання є вкрай складною й неоднозначною.

Обидві корейські держави постійно підкреслювали своє прагнення до об'єднання, розуміючи, що правда, під цим нав'язування власної системи партнеру і фактичне його підкорення, якщо не силою, то невійськовими засобами. КНДР ще у 1970-ті роки мала намір здійснити “похід на Південь”. Пізніше вона запропонувала концепцію створення Демократичної конфедерації Корйо, що передбачала збереження систем на Півночі й Півдні і широку регіональну автономію. З боку Півдня у 1998 р. було висунуто політику “сонячного тепла”, автором якої виступив президент Кім Де

---

<sup>1</sup> В умовах надзвичайної інформаційної закритості КНДР фахівці мають складності з реальною оцінкою якості північно-корейської атомної зброї.

**Чжун.** Вона спрямовувалася не на поглинання Півночі, а на подо- лання ворожнечі і співробітництво, включала допомогу сусідній державі в боротьбі з відсталістю. Цю політику продовжив **Но Му Хйон.**

У червні 2000 р. та в жовтні 2007 р. відбулися зустрічі на най- вищому рівні між керівниками РК та КНДР. Свій план возз'єд- нання двох частин Корейського півострова оприлюднив **Лі Мйон Бак:** спочатку створити “мирне співтовариство” Півночі й Пів- дня, потім “економічне співтовариство”, за яким — довгоочікува- не об'єднання країни. Заради цього пропонувалося введення “об'єднувального” податку на громадян РК. Але шлях до утворен- ня “мирного співтовариства” повинен проходити через відмову КНДР від ядерної зброї. Насправді реалізму в цьому плані небага- то, оскільки понад двадцять років світове співтовариство бореть- ся за те, щоб змусити “країну чучхе” відмовитися від неї. План, запропонований Сеулом, Північно-корейський Комітет із мирно- го об'єднання назвав сміхотворним, ідею податку заради об'єд- нання — образливою, а всі ініціативи південнокорейського пре- зидента — “повною нісенітницею”.

**Лі Мйон Бак** представляє інтереси тих генерацій, які сформу- вались у розділеній країні. Для цих людей єдність Кореї не є су- перідеєю, оскільки вони усвідомлюють, що об'єднання на умовах Пхеньяна означає одне: південці будуть просто витратити вели- чезні кошти<sup>1</sup> на годування жителів Півночі, не маючи при цьому реальної можливості змінити там політичну та економічну систе- му. Президент РК дійшов висновку, що КНДР перегинає палку у своєму атомному шантажуванні світу і обрав жорсткішу політику щодо Півночі, яка, однак, не націлена на досягнення швидкого обвалу тоталітарного режиму. Такий розвиток подій приніс би ко- лосальні проблеми економічного і політичного характеру для його батьківщини.

Наразі на думку приходиться приклад Німеччини, яка еконо- мічно потужніша, ніж РК, проте якій дуже важко дісталася “пе- ретравлювання” НДР, де й досі зберігаються проблеми між “вес- сі” та “оссі” — західними і східними німцями. До того ж співвід- ношення перших до других становить 4 : 1, а південних корейців лише удвічі більше, ніж мешканців Північної частини півостро- ва. Надії покладаються радше на природну поступову трансфор-

---

<sup>1</sup> За приблизними підрахунками, на те, щоб підтягти північно-корей- ські економіку та суспільство до рівня Півдня, останньому доведеться витратити до 1,3 трильйона доларів.

мацію режиму, що надає час і можливість для налагодження добросусідських відносин між двома Кореями.

Проте налагоджування стосунків часто переривається їх загостренням. Особливим у цьому плані став **2010 рік. 26 березня** у Жовтому морі при невизначених обставинах затонув південнокорейський фрегат “Чхонан”, загинуло 46 військових моряків. Після тривалого розслідування міжнародна експертна група у складі фахівців Австралії, Великої Британії, Канади, США, Швеції та РК оголосила: корабель знищений торпедою, випущеною з північно-корейського підводного човна<sup>1</sup>. Хоча з боку КНДР офіційно було висловлене рішуче заперечення причетності до катастрофи, Сеул за підтримки Вашингтона пригрозив, що будуть прийняті рішучі заходи у відповідь.

**24 травня Лі Мйон Бак** заявив про припинення практично всіх економічних контрактів із КНДР і повідомив, що його держава використає своє право на самооборону в разі подальших провокацій з боку Пхеньяна. **23 листопада** того ж року берегова артилерія морської піхоти КНДР обстріляла острів Енпхендо, розташований у спірному районі. Загинули два й одержали поранення півтора десятка морських піхотинців РК, крім того було вбито двох будівельників, зруйновано декілька цивільних будівель. Пхеньян заявив, що стрільба по острову — самозахист, викликаний військовими навчаннями південнокорейських солдатів поблизу лінії розмежування сторін. Міжнародні оглядачі розцінили акцію як “демонстрацію м’язів” молодого генерала **Кім Чен Ина**, якого батько відкрито готував до передачі влади. Той прагнув іншим показати свою рішучість, а світові — військову могутність батьківщини. Південна Корея відповіла 80 артилерійськими залпами. КНДР про свої втрати нічого не повідомила, проте на початку **2011 р.** Пхеньян виступив із низкою ініціатив, спрямованих на покращення відносин із Півднем, зокрема запропонував розпоча-

---

<sup>1</sup> Заради справедливості слід зазначити, що у висновках комісії є певні сумнівні моменти. Насамперед, після вибуху американська космічна розвідка показала відсутність будь-яких субмарин у тому районі, де глибина у 24 метри не дає змоги непомітно підійти для атаки і так само непомітно зникнути. Викликає здивування те, що після потужного вибуху вдалося знайти уламок хвостової частини торпеди із позначкою “№ 1”, на підставі чого було “з’ясовано” її належність саме збройним силам КНДР. До того ж у тому районі проходили маневри кораблів військово-морських сил США і РК, тому деякі експерти припускають, що торпеда була випущена, можливо, випадково, зовсім не з північно-корейського човна. Не виключена можливість, що фрегат напорівся на торпеду, встановлену набагато раніше самими південними корейцями.

ти міжурядові переговори. На адресу Сполучених Штатів Америки — його союзника — пролунав заклик відмовитися від ворожій позиції щодо КНДР. Також висунуто пропозицію підписати з нею мирну угоду на зміну Угоді про перемир'я в Кореї з метою забезпечення миру на Корейському півострові та здійснити денуклеаризацію на всьому півострові.

Офіційні кола Республіки Корея у своїх заявах та коментарях поставили під сумнів щирість намірів Пхеньяна. За їхньою оцінкою, подібні демарші повністю вкладаються у традиційну тактику керівництва КНДР: спочатку до краю ускладнити ситуацію, а потім так само різко відступити назад, демонструючи показне миролюбство, аби “розм'якшити” супротивника і добитись від нього тих чи інших поступок. Справжня мета Півночі — одержання економічної допомоги від РК, внесення розколу в південнокорейське суспільство, створення передумов для плавної передачі влади. Це відбулося не **14 квітня 2012 р.** — у день 100-річного ювілею **Кім Ир Сена**, як планувалося, бо **17 грудня 2011 р.** “великий керманіч” **Кім Чен Ир** помер “від психічної та фізичної перевтоми, викликаних безперервними поїздками країною в інтересах побудови процвітаючої держави”<sup>1</sup>. У країні було оголошено жалобу, яка тривала 100 днів. Тисячі людей виходили на майдани, де, шикуючись по троє в ряд, організовано плакали і стогнали.

На чолі країни став 27-річний **Кім Чен Ин** — молодший із трьох синів<sup>2</sup>. Він відразу заявив, що світовому співтовариству не варто “очікувати будь-яких змін” у політиці Північної Кореї, випустив фільм, в якому представ верхи на коні, з автоматом, на військових навчаннях, у танку та в кабіні винищувача (майже повна схожість із знаменитою фотосесією **В. Путіна**), і звернувся до

---

<sup>1</sup> Повідомлення про це з'явилося **19 грудня**. Стосовно обставин смерті **Кім Чен Ира** існує чимало незрозумілих моментів, так само, як і стосовно народження. Це — в традиціях Кореї, яка схильна до міфологізації своєї історії. За офіційними корейськими даними, лідер країни народився **16 лютого 1942 р.** у халупі, що знаходилася на священній горі Пектусан. В той момент, начебто на небі з'явилася подвійна веселка і яскрава зірка. В реальності ж він народився у **лютому 1941 р.** в СРСР у селі Вятське Хабаровського краю, де квартирував військовий підрозділ Червоної Армії, одним з батальйонів якого командував **Кім Ир Сен**.

<sup>2</sup> Батько сам визначив свого спадкоємця, оскільки вважав, що двоє старших виявляли захоплення розгульним способом життя, підпали під “згубний вплив” з-за кордону і не були готові до посади. Однак третій син намагався усунути можливих конкурентів, але замах на брата виявився невдалим. Донька **Кім Сул Сен** має звання підполковника армії КНДР і на вищу владу претензій не висувала.



США за продовольчою допомогою. Прохання було відхилено, однак можливість його задоволення не виключалася в разі виконання Пхеньяном міжнародних зобов'язань щодо ядерної проблеми. Крім того Вашингтон розраховує одержати гарантії від КНДР стосовно того, що надана допомога дійде до нужденних громадян країни. Новий керівник держави дав “добро” на запуск **13 квітня 2012 р.** ракети-носія із супутником, що викликало гостру реакцію з боку “G-8”. А адміністрація США заявила про припинення надання продовольчої допомоги КНДР. ЦРУ розсекретило досє на нового вождя країни: американська розвідка описує його як легковажного юнака із садистськими нахилами, який ще більше непередбачуваний, ніж його батько. Сеул привів свої війська у стан підвищеної бойової готовності. Міжнародні спостерігачі висловили сподівання, що Китай і Росія зможуть вплинути на північно-корейське керівництво, якщо його політика попрямує в бік хаосу і загострення ситуації на півострові.

Питання об'єднання двох частин півострова — дуже непроста справа. Північна Корея побоюється, адже це може призвести до падіння режиму, поглинання країни сильнішим суперником, перетворення її жителів на “людей другого сорту”, а верхівку — до фіналу, подібного тому, що спіткав у Румунії подружжя Чаушеску<sup>1</sup>. Південна Корея самостійно не зможе вирішити проблему возз'єднання, тому потрібна буде активна участь світового співтовариства, якому доведеться взяти на себе фінансування процесу, його політичну підтримку, бути готовим до потоку біженців та великого безладу, для ліквідації чого потрібне буде введення міжнародних миротворчих сил. Крім того об'єднання двох країн стане ідеологічним та культурним шоком для їхніх громадян. Ймовірно виникнення на руїнах двох теперішніх корейських держав зовсім нової, несподіваної Кореї, політичне майбутнє якої сьогодні ніхто не наважиться передбачати.

Отже, перспективи інтеграційного процесу на Корейському півострові просякнуті труднощами й небезпеками. Проблема роздільності корейської нації на дві держави, зародившись як свого роду регіональне переломлення біполярності, після завершення “холодної війни” трансформувалась у площину глобальної загрози, зумовленої наявністю ядерної зброї у КНДР та непередбачуваністю розвитку подій на півострові. Вірогідність повномасштабного збройного зіткнення видається не дуже великою, оскільки в

---

<sup>1</sup> Очільник соціалістичної Румунії Ніколає Чаушеску та його дружина Олена внаслідок перемоги революції були засуджені військовим трибуналом за геноцид і страчені **25 грудня 1989 р.**

ньому не зацікавлена жодна зі сторін. Однак не можна повністю виключати спонтанної ескалації локального конфлікту. Історія, на жаль, знає чимало прикладів, коли розгорялися війни, які, здавалося б, ніхто не збирався вести. Також залишається загроза того, що північно-корейське керівництво в разі небажаного для нього розвитку подій може вирішити насамкінець “грюкнути ядерними дверима”.

Підбиваючи підсумок, можна побачити, що у своєму політичному розвитку обидві корейські держави обрали принципи демократизму, проте на Півночі за орієнтир обрали радянську систему суспільного розвитку, а на Півдні — західну. Першу політологи відносять до демократії республіканського типу, коли загальнонаціональні інтереси превалюють над інтересами особи. Другу — до плюралістичного типу, коли спільні інтереси розглядаються як база для забезпечення особистих. Подальші політичні трансформації відбувалися під впливом традиційної корейської політичної культури. Від запозичених моделей демократії корейці брали насамперед зовнішні форми, тоді як правила політичної боротьби значною мірою залишалися традиційними. Перевага віддавалася не стільки рівності прав громадян, скільки суворій ієрархії підпорядкування тих, хто стояв нижче, верхам, не співтовариству вільних людей, а команді одностайців, діючих в рамках жорсткої дисципліни та контролю над особистістю. Ці моменти можна простежити в політичному розвитку як Північної, так і Південної Кореї.

На початку нового тисячоліття дві держави опинилися на різних щаблях демократії: на Півдні посилювалась тенденція до утвердження принципів ліберальної демократії<sup>1</sup>, на Півночі — демократичні інститути виявилися вкрай послабленими внаслідок дії військово-орієнтованої, а по суті, тоталітарної політики. Наразі міжнародні оглядачі та політологи не наважуються на далекосяжні прогнози стосовно майбутнього Корейського півострова.

## Література

- Бердышев Г.Д.* Корея и социализм / Г.Д. Бердышев. — К., 1997.  
*Воронцов А.* Ядерная интрига Корейского полуострова / А. Воронцов, П. Агальцов // Азия и Африка сегодня. — 2010. — № 10.

---

<sup>1</sup> Міжнародні оглядачі вважають, що прихід до влади Лі Мйон Бака у лютому 2008 р. позначив зміну ліберально-демократичного курсу на правоконсервативний.

Воронцов А. Южная Корея в поисках баланса / А. Воронцов, О. Ревенко [Эл. ресурс]. — Режим доступа: [www.globalaffairs.ru/number/n\\_12055](http://www.globalaffairs.ru/number/n_12055)

Воронцов А. Корейский полуостров: единство и борьба / А. Воронцов, О. Ревенко [Эл. ресурс]. — Режим доступа: [www.globalaffairs.ru/number/n\\_9967](http://www.globalaffairs.ru/number/n_9967)

Жебин А. Корейский полуостров: у опасной черты / А. Жебин // Проблемы Дальнего Востока. — 2011. — № 1.

Ивашенцов Г. Корейская проблема и безопасность в Северо-Восточной Азии / Г. Ивашенцов // Междунар. жизнь. — 2010. — № 6.

Игнатъев П.М. Корейський півострів: непростий шлях до воз'єднання / П.М. Ігнат'єв // Актуальні проблеми міжнар. відносин. — 2003. — Вип. 39. — Ч. 1.

Кузарь В. Ядерная программа КНДР: реализация и последствия / В. Кузарь // Междунар. жизнь. — 2010. — № 6.

Ланцова И.С. Президентские избирательные кампании в Республике Корея: сравнительный анализ / И.С. Ланцова // Политэкс. — 2009. — № 2.

Ланьков А.Н. КНДР вчера и сегодня. Неформальная история Северной Кореи / А.Н. Ланьков. — М., 2005.

Ланьков А.Н. Северная Корея после 2002 г.: попытка контрреформы / А.Н. Ланьков // Восток. — 2010. — № 3.

Мореходов М.А. Южная Корея: секреты успеха / М.А. Мореходов // Азия и Африка сегодня. — 2012. — № 1.

Огнев Ю. Южная Корея: пробуждение дракона / Ю. Огнев // Азия и Африка сегодня. — 1990. — № 1.

Пак А.В. Корейский полуостров: время новых вызовов / А.В. Пак // Восток. — 2009. — № 6.

Панкина И.Ю. Корея: на пороге перемен / И.Ю. Панкина // Восток. — 2008. — № 6.

Прозоровский А.С. Политический лидер и модернизация на Востоке. Опыт Индонезии и Южной Кореи во второй половине XX века / А.С. Прозоровский. — М., 2009.

Северная Корея перед лицом коллапса: внутривнутриполитическая и социально-экономическая ситуация (Аналитический доклад) // Мировая экон. и междунар. отнош. — 2012. — № 1.

Толорая Г. Корейский полуостров в поисках пути к стабильности / Г. Толорая // Мировая экон. и междунар. отнош. — 2008. — № 1.

Толорая Г. Ждать ли скорых перемен на Корейском полуострове? / Г. Толорая [Эл. ресурс]. — Режим доступа: [www.globalaffairs.ru/number/Status-kvo-radi-progressa-15228](http://www.globalaffairs.ru/number/Status-kvo-radi-progressa-15228)

Шилин А. Ядерная программа КНДР / А. Шилин [Эл. ресурс]. — Режим доступа: [www.perspektivy.info/oykumena/azia/jadernaja\\_programma\\_kndr\\_2007-01-31.htm](http://www.perspektivy.info/oykumena/azia/jadernaja_programma_kndr_2007-01-31.htm)

Шин А. Южная Корея. Роль государства во времена перемен / А. Шин // Азия и Африка сегодня. — 1996. — № 9.

Юн Дэ Кю. Республика Корея — КНДР. “Солнечная политика”: итоги и перспективы / Кю Юн Дэ // Азия и Африка сегодня. — 2003. — № 4.

---

---

## КРАЇНИ АРАБСЬКОГО СХОДУ

Арабські країни являють собою спільний геополітичний, лінгвістичний, культурний та релігійний простір, що займає територію Північної Африки і Західної Азії площею 14 млн кв. км. До арабського світу належать 22 країни — члени Ліги арабських держав: Алжир, Бахрейн, Джибуті, Єгипет, Ємен, Ірак, Йорданія, Катар, Коморські острови, Кувейт, Ліван, Лівія, Мавританія, Марокко, Об'єднані Арабські Емірати, Оман, Саудівська Аравія, Сирія, Сомалі, Судан, Туніс і Палестинська національна адміністрація, хоча палестинці не добилися створення суверенної держави, а в деяких країнах, таких як Джибуті, Коморські острови, Мавританія, Сомалі, Судан, араби становлять меншість населення.

Геополітичні особливості: перехрестя транзитних шляхів з Африки та Азії до Європи, а також крайня конфліктність та нестабільність, що посилюються останнім часом. З регіону виходять потужні міграційні потоки до більш заможних, насамперед європейських країн, що зумовлюється соціально-демографічними обставинами. На 2010 р. тут концентрувалося 25 % усієї людності планети. Деякі з арабських країн мають велике за чисельністю населення, яке потенційно може бути зайняте в економіці (наприклад, Єгипет — 84 млн, Алжир — 34,2 млн, Саудівська Аравія — 28,7 млн, Ємен — 23,4 млн, Сирія — 20,2 млн), хоча більшість держав мають від декількох сотень тисяч до декількох мільйонів осіб. У більшості країн — високий відсоток безробітних, а в деяких, таких як Бахрейн, Катар, Кувейт, ОАЕ, Оман, Саудівська Аравія, нестачу кваліфікованих кадрів нейтралізують залученням іноземних працівників, чисельність яких становить від чвер-

ті до 80 % населення. Головним чином від безробіття страждає молодь, частка якої в населенні навіть вища, ніж у цілому в сукупності країн, що розвиваються: молоді люди до 25 років становлять 60 % населення арабських держав, а зайнятість серед них не сягає і 30 %. Саме вони через неможливість знайти роботу на батьківщині, шукають її за кордоном. Тих, хто лишається, інколи називають “внутрішньою еміграцією”, що створює дуже сильний дестабілізуючий фактор в арабському суспільстві<sup>1</sup>. Останнє, на відміну від розвинених громадянських суспільств Західної Європи та США, залишається багато в чому традиційним. Воно не так структуроване у класовому і соціальному плані, більш фрагментарне, мозаїчне, несе в собі риси клановості, пронизане конфесійними, етнічними, племінними та патріархальними зв'язками. Разом з тим зіткнення на етнічній або релігійній основі становить все зростаючу загрозу збереженню державної цілісності багатьох країн регіону.

Щодо ідентичності країн регіону, то тут на перше місце виступає іслам. Разом із тим країни відчувають себе частиною арабської нації, підкреслюють свою цивілізаційну єдність, спільність історичної долі, мовної і культурної спорідненості. Арабська солідарність має настільки велике значення, особливо в суспільній свідомості, що зафіксована у конституціях. Зокрема, в Основному законі Єгипту записано, що “египетський народ є частиною арабської нації, що прагне досягнення її повної єдності”. Впродовж ХХ ст. політизація арабської ідентичності виявлялася в популярності ідеології панарабізму<sup>2</sup>, яка в найрадикальнішому своєму трактуванні висувала за мету об'єднання всіх країн в єдину арабську державу. Нині ідеологія панарабізму втратила свій вплив, проте ідеї арабської єдності та арабської солідарності зберігають своє значення у свідомості політичних еліт та арабського суспільства. Ці ідеї в наш час трансформувалися в розуміння необхідності досягнення єдності позицій арабських країн та їхніх керівників щодо різноманітних проблем, тісної взаємодії задля вирішення тих чи інших питань. В інституційному плані арабська солідарність виявляється в діяльності Ліги арабських держав — міжнародної організації, до якої входять усі арабські країни.

---

<sup>1</sup> У демографів є термін “молодіжний бугор” — надзвичайно висока пропорція молоді у віці 15—24 років у загальному дорослому населенні країни. Саме молодь виступила застрільником протестних виступів, що одержали назву “арабська весна”.

<sup>2</sup> Доктрина, згідно з якою араби — це окремий народ із власною мовою, історією та культурою.

Державам різних субрегіонів арабського світу притаманна ще й своя, регіональна ідентичність. Країни Північної Африки підкреслюють належність до арабського Заходу — Магрибу. Керівництво цих держав також не забуває про належність не тільки до арабського світу, але й до Африки. Це зумовило участь північноафриканських країн в Африканському Союзі, а також створення ними у **1989 р.** Союзу арабського Магрибу в складі Алжиру, Лівії, Мавританії, Марокко і Тунісу. Для країн Аравійського півострова одним із пріоритетних є регіон Перської затоки. Їх зближують не тільки історичні зв'язки та географічне розташування, але й схожість політичних та економічних систем. На практиці це призвело до формування у **1981 р.** Ради співробітництва держав Перської затоки у складі Бахреїну, Катару, Кувейту, ОАЕ, Оману і Саудівської Аравії.

Стосовно економічної ефективності арабського світу, то вона відносно невисока. За таким важливим показником, як душовий ВВП, його рівень становить лише 19—20 % від відповідного індикатора розвинених країн. Основою економіки частини арабських країн є величезні запаси нафти й газу. Ті, хто не має цього, здебільшого спираються на вигоди свого географічного розташування, ведення сільського господарства та туристичного бізнесу. За індексом людського розвитку середній показник становить 41—42 %. Наприклад, хоч рівень грамотності дорослого населення впродовж **1960—2009 рр.** зріс із 16 до 73 %, однак він і на початку другого десятиріччя **XXI ст.** нижчий, ніж загалом у країнах, що розвиваються (80 %). Досі не вміють читати і писати 40 % жінок, хоча впродовж останніх десятиріч рівень грамотності серед них зріс у 3—4 рази. Число науковців-дослідників на 1 млн осіб наприкінці **першого десятиріччя XXI ст.** дорівнювало в середньому 300—330 осіб, що значно поступається не тільки розвиненим країнам (близько 5 тисяч), але й східно-азіатським країнам, що розвиваються (1,5 тис.). Загальна кількість патентів, виданих резидентам арабських країн, у **2008 р.** дорівнювала 71, тоді як у Фінляндії, наприклад, було зареєстровано 894 патенти. У більшості випадків можна констатувати, що арабський Схід застряг на доіндустріальній стадії розвитку. Головною причиною відсталості є той східний тип господарювання з його гіпертрофованою роллю держави, що посилюється впливом ісламу, який загальмував приєднання мусульманських суспільств до західних моделей розвитку, значною мірою орієнтованих на приватну ініціативу. Світ ісламу ж додержується общинної моделі суспільного життя у всіх його сферах. Мусульмани досі шукають відповіді на виклики су-

часного життя у своїй священній книзі Корані, рекомендації й релігійні норми якої звернені до родоплемінного суспільства і відображають рівень його свідомості. Свідомість населення більшості арабських країн, по суті, все ще залишається патріархальною. Вона керується ідеологією успадкованої віри і традиційних цінностей, які мають потенціал і мовчазного погодження, і войовничості. Стійкість традиційних цінностей і багатьох елементів трайбалізму<sup>1</sup> є суттєвою перешкодою на шляху впровадження у суспільство демократичних норм західного зразка.

Стосовно того, чи вписується демократія як така в арабо-мусульманську цивілізаційну матрицю, між політологами та істориками точаться дискусії. Одна сторона вважає, що саме цивілізаційні розбіжності унеможливають реалізацію демократичних цінностей, принципів та норм у практиці політичного життя на арабському Сході. В арсеналі аргументів: розглядання особистісного “єго” як головної перешкоди єднання з Богом; антиіндивідуалізм ісламського віровчення, орієнтованого на вищу цінність — благо умми ісламії (мусульманської общини); антидемократична кланова структура східних суспільств як основа їх існування та функціонування; пріоритетність релігійних цінностей на відміну від розділення світських і релігійних начал у Західному світі; заперечення рівності всіх у правах та обов’язках з тендерного погляду — в ісламі жінка не є рівною чоловікові; відсутність у класичній ісламській політичній філософії та практиці поняття громадянина як вільного й активного члена громадянського суспільства, адже в систему традиційного ісламу не входить ідея участі людей не тільки у виборі правителя, але й у процесі управління країною, інші доводи. Друга сторона вважає, що в ісламі наявні деякі принципи, які уможливають певну демократичність, проте вона досить “своєрідна”. З іншого боку, як буде показано далі, під гаслами “боротьби за демократію” і користуючись можливостями, які надають демократичні процедури, прихильники політичного ісламу приходять до влади.

З часів свого виникнення іслам є найсуттєвішим фактором суспільно-історичного розвитку арабського світу. Він заповнив собою всі ніші мусульманського суспільства, визначив характер економічних відносин і форми політичної адміністрації, соціальну структуру, культуру й побут правовірних. На сучасному етапі

---

<sup>1</sup> *Трайбалізм* (від лат. *tribus* — плем’я) — відданість культурно-побутовій, культовій та суспільно-політичній племінній відокремленості, що часто виявляється у міжплемінній ворожнечі.

його роль дуже сильна як у внутрішній, так і в зовнішній політиці арабських країн.

З'явився термін ісламізм, що став синонімом політичного ісламу. Це багатомільйонне, багатопарове, багатонаціональне і багатоконфесійне явище. До нього приписують різноманітні групи мусульман з різними поглядами і різними методами — від поміркованих прихильників “народного ісламу” й мирного запровадження тих чи інших норм шаріату, турецької Партії справедливості й розвитку, що проводить гнучку внутрішню й зовнішню політику, до терористів “Аль-Каїди” та інших прибічників встановлення всесвітнього халіфату насильницьким шляхом і найманців, які прикриваються зеленим прапором ісламу.

Політична діяльність ісламістських структур відрізняється залежно від їх становища в суспільстві: легальне, як у Марокко, Лівані; напівлегальне, як у Ємені, Саудівській Аравії; нелегальне — в Алжирі і Єгипті (до парламентських виборів 2011 р.). Остання країна продемонструвала прагнення ісламістів на законних підставах якомога повніше легалізуватися в основних органах державної законодавчої та виконавчої гілок влади. Також було продемонстроване зростання популярності ісламізму в широких верствах населення, яке розчарувалося у тій модернізації, яку проводила світська влада. У погіршенні соціального становища провиня покладається на прорахунки владної політики, а єдине рішення вбачається в універсальності застосування норм і законів ісламу.

Складності політичному життю в арабському світі додає та обставина, що сам по собі іслам не єдина течія, він розпадається на приблизно 80. Найголовніші — суніти та шиїти<sup>1</sup>. Провідною гіл-

---

<sup>1</sup> Ворожнеча між сунітами і шиїтами має давню історію. Суніти (люди суні, другої священної книги ісламу після Корану) — це “ортодоксальні” мусульмани. У VII ст. від них відкололися шиїти (“шиат — Алі” — прихильники партії Алі), які вимагали, аби правителем — халіфом, наступником пророка Мухаммеда, став його двоюрідний брат і зять Алі. Алі дійсно став халіфом, хоча тільки четвертим, і невдовзі загинув у боротьбі із суперником. Шиїти не визнали легітимними ані трьох попередніх халіфів, ані всіх, обраних на цю посаду після загибелі Алі та його сина Хусейна. Шиїти переконані, що тільки люди з роду Алі можуть бути халіфами і, відповідно, імамами, ватажками общини правовірних. Пізніше шиїти розкололися на декілька течій, найважливішу з яких становлять імаміти, які вишановують “утаємниченого імама” (згідно з їхніми віруваннями, дванадцятий імам із роду Алі “зник” у IX ст., та імаміти чекають на його повернення як махді — месії).

Крім того між шиїтами і сунітами існують розбіжності і в богослов-



кою в ісламі є сунізм, який сповідують приблизно 90 % мусульман світу, а шиїти становлять меншість мусульманського світу. З 21 арабської держави (якщо Палестину не вважати повноцінною державою) тільки в Ірані шиїти виборили владу, а в решті держав при владі перебувають суніти, навіть якщо становлять меншість населення тієї чи іншої країни.

Звичайно, кожна з країн Арабського Сходу має свою специфіку, проте вони схожі за такими критеріями, як спільність релігії, політизація ісламу, централізація влади, широкі повноваження глави країни, висока роль держави в економіці, прагнення влади до проведення патерналістської соціальної політики, місце армії в політичній системі, вплив елементів традиційного суспільства та ін. Політичні системи представлені монархіями (наприклад, Марокко, Йорданія, Саудівська Аравія<sup>1</sup>) та республіками (Єгипет, Туніс). Впродовж тривалого часу існувала “екзотична” лівійська модель, за часів Саддама Хусейна — своєрідна іракська авторитарно-тоталітарна модель. При тому, що мароккансько-йорданська модель побудована на сильній монархічній владі, вона демонструє деякі елементи демократії. І в Марокко, і в Йорданії відбуваються досить вільні вибори, є багатопартійність, уряди формуються партіями, які перемагають на виборах, а монархи лише “диригують” цим процесом. Але все це — радше декорація, за якою стоїть міцна королівська влада, а силові структури, підпорядковані безпосередньо королям, залишаються найбільш організованими серед інших структур. Велику роль тут відіграє таємна поліція, спроможна усунути або нейтралізувати політичних противників. Тим не менш, режими Марокко та Йорданії виглядають м’якшими, ніж режими Єгипту й Тунісу, які яскраво демонстрували “демократичну” авторитарність.

---

ських питаннях. Суть полягає не у стародавніх суперечках, а в тому, що прибічники кожного з напрямів однієї релігії вважають тільки себе справді правовірними, а людей, які дотримуються іншого напрямку, такими, що безнадійно заблукали, чи навіть єретиками. Відповідно, утворюється спільнота “дійсно правовірних”, які з відчуженням та неприязню ставляться до “інакомислячих”. Шиїти впродовж століть відчували себе у світі ісламу гнаними та дискримінованими. Це сформувало в них сильну общинну солідарність, засновану на усвідомленні спільності долі у протистоянні з оточуючими ворожими сунітськими силами. Для шиїтів суніти стоять лише на один щабель вище від “невірних”. Зі свого боку суніти сплачують їм тією ж самою монетою.

<sup>1</sup> У світі є три десятки діючих монархів. Король Саудівської Аравії Абдалла ібн Азіз ас-Сауд — найбагатший із них, зі статками понад 40 млрд дол.

Незалежно від форми правління (республіка чи монархія), наявності чи відсутності парламентів<sup>1</sup>, вони не мають суттєвого впливу, оскільки глава держави (президент або монарх) внаслідок історичних причин і традицій посідає центральне місце у системі органів влади. Основні закони закріплюють повноваження першої особи держави і відводять їй вирішальну роль у розробці та здійсненні державної політики у різних галузях, у призначенні та усуненні цивільних і військових посадовців. У ролі вищого виконавчого та адміністративного органу в арабських країнах виступає уряд, який разом із главою держави визначає політику і слідкує за її реалізацією. Також уряд спрямовує, координує та здійснює практичну діяльність міністерств. Однак виконавча гілка влади не має ніякої самостійності щодо глави держави. Особливо роль уряду обмежена в арабських монархіях, де функції кабінету міністрів зводяться до консультацій та рекомендацій правителю з тих чи інших політичних питань. У тих країнах, де діють парламенти<sup>2</sup>, той чи інший законопроект перед висуненням має одержати схвалення глави держави. Тому законопроект, що суперечить позиції влади, не має шансів стати законом.

Як противага нижній палаті парламенту в багатьох арабських країнах використовується верхня палата. Так, в Йорданії діє Сенат, члени якого призначаються королем, що дає змогу формувати цей орган влади з лояльних глав держави політиків. Як правило, ними стають відставні міністри, військові, дипломати та інші державні службовці, а також представники племінної аристократії. Арабські лідери часто вдаються до розпуску парламентів. Мінімізувати вплив опозиції в законодавчому органі влади главі держави в деяких арабських країнах дає можливість система визначення виборчих округів, процедура виборів до парламенту, а також практика резервування за релігійними та етнічними меншинами місць у парламентах.

Ще однією особливістю політичної системи арабських країн є невисока роль партій у суспільно-політичному житті. В араб-

---

<sup>1</sup> У таких абсолютних монархіях, як Катар, ОАЕ, Омані та Саудівській Аравії парламентів немає. У цих країнах діють ради — Консультативна рада в Катарі, Федеральна національна рада в ОАЕ, Державна рада в Омані і Консультативна рада у Саудівському королівстві. Вони виконують консультативно-узгоджувальні функції і не займаються законотворчістю.

<sup>2</sup> Виокремлюється політична система Лівану, де існує парламентська республіка. За його Конституцією, Асамблея представників не тільки приймає закони, але й обирає президента країни, затверджує склад уряду, закони і бюджет.

ських республіках партії виступають радше як опора глави держави, як демократичний “фасад”. Наприкінці першого десятиріччя ХХІ ст. в більшості цих країн були прийняті спеціальні закони про політичні партії, націлені на максимальне обмеження свободи їх створення. Наприклад, у Тунісі воно, за Законом про партії, мало санкціонуватися постановою міністерства внутрішніх справ. Тому більшість новоутворених партій в арабських країнах є нечисленними, без чітко сформульованої програми і широкої соціальної бази. Навіть у тих арабських республіках, де багатопартійна система діє давно, відсутні юридичні гарантії конституційної свободи партій: дії контролюючих їх державних органів (відмова в реєстрації партії, призупинення її діяльності або розпуск) не завжди можуть бути оскаржені в судовому порядку.

Законодавство сприяє забезпеченню панування в партійній структурі пропрезидентським партіям, які мають більшість голосів і у парламенті. Так, не дивлячись на те, що партійна система Єгипту формально багатопартійна, влада впродовж десятиріч перебувала в руках президентської правлячої Національно-демократичної партії, яка домінувала і в парламенті. У результаті в умовах існування багатьох слабких партій тільки ісламістські рухи виявилися серйозною та організованою силою, яка виступила в ролі опозиції діючому режиму, а після його повалення виграла парламентські вибори. В Сирії роль правлячої партії — за Партією арабського соціалістичного відродження (БААС). Інші партії, чия діяльність дозволена сирійською владою — лише маскування фактично однопартійного режиму, що закріплювався Конституцією країни.

У більшості ж арабських монархій створення й діяльність політичних партій взагалі заборонені. Партії наявні лише в Йорданії та Марокко. Проте в цих країнах, де найсильніше традиційне суспільство, партії не мають великої популярності. Населення в основному голосує за відомих в округах племінних та кланових лідерів, а не за партії. В Йорданії всі головні важелі влади зосереджені в руках Хашимітської династії, в Марокко — династії Алауїтів, в ОАЕ — ан-Нахайян, в Омані — Аль Бу Саїд, в Катарі — ат-Тані, в Бахреїні — аль-Халіфа, в Кувейті — ас-Сабах. В Саудівській Аравії влада перебуває в руках королівської родини ас-Сауд, до якої входять численні родичі короля. З них приблизно 50 емірів складають владну групу, яка вирішує всі справи держави і розподіляє посади. Правлячі родини арабських країн спираються на впливових шейхів племен, глав кланів. Представники племен призначаються до консультативних рад, обирають чиновницьку кар’єру, йдуть служити до армії.

Великий вплив військових на політичне життя — важлива риса політичної історії арабських країн у минулому столітті і на початку нинішнього<sup>1</sup>. Чимало глав держав, які приходили до влади в результаті військових переворотів (наприклад, президент Єгипту **Гамаль Аб-дель Насер**, лідер Лівії **Муаммар Каддафі**, президент Сирії **Хафез Асад**), були вихідцями з військового середовища або прослужили в армії кілька років, аби зміцнити свій авторитет серед населення і зв'язки з військовою елітою (король Йорданії **Абдалла II**, президент Сирії **Башар Асад**). На відміну від Заходу, армія бере активнішу роль у суспільному житті, аж до безпосереднього втручання військових у політичний процес чи навіть приходу військових до влади, як це мало місце після повалення президента **Хосні Мубарака** в Єгипті у **2011 р.** Також слід зазначити, що на Близькому Сході все помітнішу роль відіграють військові й напіввійськові організації та рухи, у тому числі причетні до терористичних актів. Серед них вирізняється “Хезболла”, яка сьогодні активно бере участь у легальному політичному житті й користується підтримкою значної частини населення Лівану. Помітно зріс вплив палестинського руху **ХАМАС**, який на виборах до парламенту Палестини, що пройшли **25 січня 2006 р.**, одержав більшість мандатів.

Разом з тим у процесі модернізації арабських країн все більше значення мають великі бізнесмени і чиновники-технократи. В арабських монархіях впливові бізнесмени часто пов'язані з королівськими родинами. Наприклад, в Саудівській Аравії своїми особливими відносинами з представниками правлячої династії відомі сім'ї мільйонерів **Фараон**, **Ха-шоггі**, **Саккаф** та інші, які неодноразово займали посади радників саудівських принців.

На практиці процес формування політичних рішень в арабських країнах проходить при взаємодії формальних і неформальних інститутів з урахуванням громадської думки. Так, у Сирії за

---

<sup>1</sup> Однак військові ресурси арабського світу не дозволяють цим країнам протистояти в разі виникнення зовнішньої загрози не тільки провідним позарегіональним державам (наприклад, перемога коаліції НАТО на чолі із США над Іраком впродовж кількох тижнів у **2003 р.**), але й деяким іншим країнам Близького і Середнього Сходу (численні поразки арабських армій у війнах з Ізраїлем, швидке захоплення армією Саддама Хусейна Кувейта у **1990 р.**, лобювання арабських держав Перської затоки зростання сили Ірану). При цьому значні кошти витрачаються на військові потреби, особливо це стосується держав з надприбутками від продажу нафти. Головним постачальником озброєнь виступає Америка, яка також є гарантом безпеки своїх союзників в арабському світі.

часів президентства Хафеза Асада (1970—2000 рр.) механізм прийняття рішень проходив декілька етапів: підготовку інформаційних документів або усних доповідей президенту, його консультації з оточенням, проведення розширених нарад. Далі рішення президента передавалися до його апарату задля обробки з урахуванням висловлених рекомендацій, потім затверджувалися такими структурами, як парламент і керівництво правлячої партії. Нарешті — виконання урядом. В обговоренні велике значення мали Рада оборони і Вища рада алавітських<sup>1</sup> шейхів.

Подібна схема прийняття рішень властива всім арабським країнам з поправками щодо складу учасників, ролі тих чи інших структур (військових, духовенства, племінних лідерів тощо). Головним є сам принцип прийняття рішень шляхом тривалих консультацій, розгляду різних варіантів. У цьому втілюється такий базовий принцип ісламу, що зветься “шура” (дорадчість). Саме в ньому дехто вбачає підстави для демократії в мусульманських країнах. Хоч насправді цей принцип за умов концентрації влади в руках глави держави лише надає його рішенням легітимності і разом з тим дає можливість мінімізувати ризики при прийнятті рішень шляхом досягнення консенсусу у правлячій політичній еліті.

Родинність, належність до певного клану до цього часу є основою соціалізації в багатьох мусульманських країнах. У свою чергу, це означає, що особа ніколи не постає перед “публікою” відокремлено від клану. В арабських країнах політичні й релігійні рухи, професійні об’єднання і т. ін. зосереджуються навколо ендогамних<sup>2</sup> структур, що базуються на кланових зобов’язаннях, часто спільній, сімейній власності та родинній солідарності. Стосовно таких політичних неурядових інститутів та організацій, як опозиційні партії, преса, профспілкові об’єднання, то вони останніми роками активізувалися (хоч також часто існують на клановій основі), проте ще надто слабкі, аби бути аргументом в обстоюванні факту існування громадянського суспільства. До того ж практично у всіх арабських країнах величезне значення мають релігійні закони: шаріат не тільки не втратив свого нормативного значення, але й залишається досі для переважної більшості населення важливішим, ніж конституції, прийняті у ХХ ст. за зразками європейського права.

<sup>1</sup> Алавіти складають одну із шиїтських сект.

<sup>2</sup> *Ендогамія* (від грец. *endon* — в середині і *gamos* — шлюб) — норма, яка встановлювала укладення шлюбу в межах певної соціальної або етнічної групи.

За умов існування багатоконфесійного та поліетнічного суспільства національним урядам не залишалось нічого іншого, як іти шляхом концентрації влади. Роздробленість і неоднорідність традиційного суспільства, відсутність у ньому соціальних сил, здатних повести за собою широкі маси населення, призводили до етатизму та авторитаризму. Саме сильна держава та авторитарні методи управління змогли мобілізувати ресурси, необхідні для певного розвитку економіки, забезпечити політичну стабільність у деяких арабських країнах впродовж десятиріч. Однак поступове наростання кризових явищ в економіці й політиці арабських країн в останні два десятиріччя ХХ ст. на тлі посилення міжетнічних і міжконфесійних протиріч, наростання міжарабських суперечок спонукали влади цих країн до перегляду попередніх політичних концепцій та внесення коректив у плани розвитку.

У цей період під впливом внутрішніх складностей та демонстраційного ефекту демократизації в інших регіонах світу деякі арабські уряди спробували зміцнити свої позиції за допомогою змін у суспільно-політичному житті. Період **1990-х років** — початку ХХІ ст. в арабському світі відзначився зростаючим динамізмом конституційного розвитку. В багатьох країнах у цей період приймаються нові конституції або вносяться суттєві поправки до чинних Основних законів<sup>1</sup>. У більшості випадків у конституціях проголошувалась відданість загальноновизнаним принципам і нормам захисту прав людини, Статуту ООН та інших міжнародних організацій. Водночас важливе місце у конституційному законодавстві посідає ісламський фактор. Зокрема, це виявляється у конституційному закріпленні повноважень нових органів, наприклад Вищої ісламської ради, спеціального консультативно-узгоджувального органу зазвичай при главі держави і сформованого виключно на традиційних принципах ісламу. Хоча в більшості арабських країн були засновані сучасні державні інститути, але закладені принципи політичних процедур відображали не стільки місцеві форми модернізації, скільки перевернуті на сучасний лад форми патріархальності. Вторгнення нових форм життя, чужих традиційній мусульманській свідомості, викликає

---

<sup>1</sup> Прийняття нових конституцій: 1991 р. — Ємен, 1996 р. — Алжир і Оман, 1998 р. — Судан, 2002 р. — Бахрейн, 2003 р. — Катар та ін. Поправки до конституцій — Ліван (1990 р.), Марокко (1996 р.) та ін. У 1992 р. вперше в історії Саудівської Аравії система органів державної влади, що склалася там, була закріплена у прийнятому королем документі під назвою "Основи системи влади". Цей документ одержав статус Конституції країни.

роздвоєність у світосприйнятті великої частини населення цих країн.

У цілому ж впродовж 1990—2000-х років арабський Схід з політичного погляду дрімав. Помірковано авторитарні режими в більшості країн демонстрували економічну й політичну стабільність, але на межі 2010—2011 рр. все змінилося. Арабський Схід несподівано прокинувся. В історію тогочасні події увійшли під назвою “арабська весна”. Для її опису використовуються різні терміни-кліше: революція, бунт, політичне цунамі, повстання, переворот, пробудження, рух “фейсбуківської” молоді, громадянська війна тощо. Різномісний у термінології віддзеркалює не тільки інтелектуальну збентеженість, але й різнорідну суперечливу дійсність, яка стоїть за процесом глибоких змін арабських суспільств, кожне з яких і схоже, й не схоже на інших. В арабському світі мали місце три види повстань. Перший — це такі повстання, які злегка зачепили режими (заворушення та антиурядові маніфестації мали місце в Алжирі, Марокко, Мавританії, Йорданії, Іраку, Бахрейн, Судані, Лівані, Саудівській Аравії, Джибуті). Другий — це повстання, які призвели до повалення лідерів (Туніс, Єгипет, Ємен). Третій вид — ті, що призвели до громадянської війни (Лівія, Сирія).

Все почалося з того, що 17 грудня 2010 р. 26-річний безробітний випускник університету Мохаммед Буазізі спалив себе перед адміністрацією туніського міста Сіді. Акт відчаю став відповіддю на те, що напередодні поліція через відсутність ліцензії на торгівлю конфіскувала в молодого чоловіка намет, де він торгував овочами і фруктами. Спроби поскаржитися владі закінчились тим, що його викинули з муніципалітету. Принижений і зневірений, позбавлений шматка хліба, молодий чоловік вчинив самогубство<sup>1</sup>. Така жахлива смерть призвела до вибуху в туніському суспільстві, що пізніше назвали “жасминою революцією”. Впродовж наступних двох тижнів ще 6 молодих тунісців здійснили акти самоспалення на знак протесту проти тяжкого життя простих людей. Пізніше подібні акції мали місце і в інших арабських країнах. Продовженням цього стало те, що молодь почала троцяти в столиці Тунісу та інших містах магазини, банки, а також вілли корумпованих чиновників і бізнесменів. Події в Тунісі розгорталися по висхідній, в результаті чого президент Зін аль-Абідін

---

<sup>1</sup> Іслам забороняє самогубство (якщо це не заради “священної війни проти невірних”). Мусульмани знають, що самогубець потрапляє до пекла.

бен Алі, який правив країною 23 роки, змушений був утекти за кордон.

Туніський вибух виявився тією іскрою, яка запалила вогнище народних виступів практично в усіх країнах Арабського Сходу. Не дивлячись на деяку схожість, некоректно ставити знак рівності між тим, що пізніше відбулося в Єгипті, Лівії, Сирії, Ємені, Бахреїні та інших країнах. В одних це — революційний рух молоді й середнього класу, як це найяскравіше виявилось в Тунісі та Єгипті. В інших, таких як Лівія та Ємен, — повстанська активність племен, у третіх — бунт конфесійної групи (невдоволення шийтської більшості правлячим сунітським режимом у Бахреїні). Інколи мало місце поєднання наведених факторів (суперечності між фундаменталістським крилом ісламу та антимусульманськими настроями берберійських племен у Марокко). До цієї мішанини обставин додалися дії осіб під анархо-синдикалістськими гаслами та з лівацькими настроями, релігійних шейхів і культурних діячів, хитання армії між офіційною владою та революційними натовпами.

Тим не менш, усі масові протестні рухи були викликані соціально-економічними причинами, серед яких: низький рівень життя незаможних верств населення; зростання цін на продукти харчування і предмети першої необхідності, що особливо загострилося внаслідок світової фінансово-економічної кризи; безробіття, від чого найбільше в арабських країнах страждає молодь, велика частина якої — з вищою освітою; нерівність; nepotizm<sup>1</sup>; багаторічне засилля правлячих еліт та їх очільників, які повністю окупували вищі щаблі соціальної ієрархії і позбавили молодь можливості самореалізовуватися, підвищувати свій статус навіть у сфері малого й середнього бізнесу, що погіршується корумпованим чиновництвом. Разом з тим правляча верхівка, зосередивши у своїх руках усі важелі влади, розпоряджалася колосальними ресурсами країн, небачено збагачуючись на тлі невисокого рівня життя своїх народів. Та економічна модель, яку обрали правлячі режими, виявилася неефективною, що яскраво висвітлила світова криза. Навіть у країнах із досить високим рівнем життя громадян, що забезпечується завдяки колосальним запасам енергоносіїв, знайшлися підстави для невдоволення. Серед політичних причин — застій, архаїчність системи управління, її пристосовуваність до інтересів тих самих еліт, які монополізували доступ до

---

<sup>1</sup> *Nepotizm* (від лат. *nepos* (*nepotism*) — онук, племінник) — службове покровительство родичам та своїм людям, кумівство.



влади й ресурсів, жорсткий авторитаризм, відсутність представництва, що давала б людям змогу відстоювати свої інтереси легальним шляхом.

Протестні рухи не мали чіткої структури, єдиного керівництва, програми та плану дій. Вимоги повсталих: покращення умов життя; створення робочих місць; відсторонення від влади диктаторів, які засиділися при владі<sup>1</sup>, їхніх кланів і родин, найближчого оточення; реформування контрольованих ними інститутів (урядів, парламентів, партій, керівництва силових структур). Загальний настрій добре характеризується гаслом: “Ми хочемо змін!”.

Східними рисами подій у різних країнах стали інструменти мобілізації та форми соціального і політичного активізму. “Арабську весну” інколи називають “мережевою революцією”, тому що в організації рухів були задіяні найновіші інформаційно-комунікативні технології: Інтернет і соціальні мережі, такі як “Фейсбук”, “Твіттер”, “Ю-Тьюб”. Створені на Заході, де найпершою цінністю виступає індивідуалізм, особистість і приватні інтереси, на Сході, де сильні общинні настрої, соцмережі та блоги повною мірою розкрили свій потенціал, а саме можливість пошуку однодумців, організації акцій та виступів в обхід влади<sup>2</sup>. Тепер не треба по конспіративних квартирах збирати революційно налаштованих соратників для боротьби. Достатньо лише запостити на своєму мікроблозі відповідний заклик, і ті, кому він адресований, обов’язково його одержать. Свою роль також зіграв стільниковий зв’язок. Неабияке значення мала та обставина, що люди в арабських країнах завдяки телебаченню та Інтернету побачили, як живе решта світу, включаючи вражаючі відмінності побуту й політики. Виявилось, що набагато краща ситуація склалася в ряді держав, які не так давно також вважалися відсталими (країни Азіатсько-тихоокеанського регіону, наприклад).

Але не треба надто перебільшувати значення новітніх комунікацій. При тому, що наприкінці першого десятиріччя XXI ст. се-

---

<sup>1</sup> Абдалла Салех правив Єменом з 1978 р., Хосні Мубарак Єгиптом — з 1981 р., Зін аль-Абідін бен Алі Тунісом — з 1987 р.

<sup>2</sup> Один з уроків арабських революцій полягає в тому, що у нас з’явилася нова зброя — Інтернет, і ця зброя може бути використана не тільки в порівняно відсталих країнах, але і в розвинених державах. Стосовно країн Східної Європи, то деякі експерти вважають, що тут “мережеві революції” малоймовірні через іншу демографію — переважання пенсіонерів, які, з одного боку, мало задіяні в соціальних мережах, а з іншого — не вийдуть активно протестувати.

редньосвітовий показник доступу до Інтернету становив 29 %, в Іраку, Ємені, Мавританії та Джибуті він становив лише 1—3 %, в Алжирі, Сирії, Єгипті — 14—20 %, в Тунісі, Марокко, Кувейті, Саудівській Аравії, Омані — приблизно 33 %. Молода генерація, озброєна новітніми комунікаційними технологіями, радше виступила як запал, а масовий вибух забезпечили маси бідноти, яка доступу до Інтернету не мала. Набагато більшу роль зіграли традиційні механізми, в першу чергу консолідація протестної маси, яка зазвичай збирається на п'ятничну молитву в мечетях.

У зв'язку із “арабської весною” виявилися досить сильними дві конспірологічні концепції. Перша стосовно активної участі Заходу, зокрема США, у підготовці і проведенні акцій протесту за допомогою новітніх технологій, того ж Інтернету<sup>1</sup>. Друга — стосовно організуючої ролі ісламістських сил. Проте і для перших, і для других революційний вибух в арабських країнах став цілковитою несподіванкою, що ще раз довело: влаштувати революцію ззовні неможливо, якщо для неї немає передумов і настроїв усередині країни.

Найсильніший спонукальний мотив — прагнення до справедливості, що передбачало демонополізацію влади. Попри те, що в деяких арабських країнах, особливо з нафтовими ресурсами, рівень матеріального добробуту вищий, однак там зберігається застій у політиці. Арабський Схід показав, що мають бути відкриті “соціальні ліфти” не тільки для синів і родичів правителів, а й для всієї молоді. Русійною протестною силою виступив середній клас, переважною мірою освічений і вестернізований (торговці, юристи, інженери, лікарі, педагоги — ті, хто зміг самореалізуватись у професії, а ще більше — ті, хто тільки одержав відповідну освіту).

Події кінця 2010—2011 рр. мали різні наслідки, як найближчі, так і віддалені. Визначилося декілька сценаріїв стосовно подальшого розвитку: збереження позицій правлячих режимів (деякі монархії спромоглися здійснити певні заходи політичного і соціального характеру, що пом'якшили напругу — незначні реформи, виділення коштів на соціальні програми<sup>2</sup> тощо); нова

---

<sup>1</sup> Безумовно, робота з дестабілізації ситуації в арабських країнах велася і продовжує вестися. В ній використовуються різні засоби. Міжнародні оглядачі особливо наголошують на активності в цьому плані вашингтонської неурядової організації під назвою Національний фонд на підтримку демократії, що фінансується урядом США.

<sup>2</sup> Король Бахрейн Хамад Бін Іса аль-Каліфа наказав роздати кожному жителю країни еквівалент 2650 доларів.

(можливо, військова) диктатура, ісламістський режим, демократичний режим, некерованість і хаос. Нестабільність політичної ситуації не може не впливати на економічне становище і навпаки. За оцінками експертів Міжнародного валютного фонду, економічні збитки від революцій в арабських країнах становили понад 55 млрд доларів. Найбільше постраждала Лівія, яка значно втратила прибутки від продажу нафти. Скорочення видобутку призвело до коливання цін на світовому ринку: на початку 2011 р. ціна за барель становила 90 дол. США у травні — 130, у жовтні — 113 дол. США.

Події на Арабському Сході уповільнили вихід зі світової фінансово-економічної кризи. Посилення в регіоні нестабільності вимагало від західних країн спрямовувати сили й кошти на протидію радикалізму й терору, а також на підтримку поміркованих режимів, і відповідно, вкладати менше коштів у розвиток власних економік та надання гуманітарної допомоги бідним країнам. До цього додалася потреба в кредитах тим державам, якими прокотилась революційна хвиля. Неабияке значення має посилення міграційних потоків до розвинених, насамперед європейських, країн з регіону, охопленого нестабільністю. Серед десятків тисяч біженців та нелегальних мігрантів багато втікачів із в'язниць — кримінальних елементів та осіб, засуджених за тероризм. Усе це серйозно зачіпає Європу, де й так наявна величезна арабська діаспора, яка створює чимало проблем соціального, економічного, релігійного, культурного та політичного характеру.

Попри те, що регіон має велике значення для світового співтовариства, він сприймається як проблемний. Уявлення про Арабський Схід пов'язані не тільки із соціально-економічною відсталістю, корупцією, проблемами з демократією, недодержанням громадянських свобод, але й із релігійним екстремізмом, тероризмом, численними збройними конфліктами. І в проблемах зовнішньої політики на одному з чільних місць перебуває іслам. Він сприймається його послідовниками як “найправильніша” релігія у світі, що дає їм підставу усвідомлювати власну винятковість, необхідність підтримувати єдиновірців у різних частинах світу, захищати мусульманський світ від агресії ззовні і навіть сприяти поширенню ісламу. Дехто з ідеологів ісламізму вважає, що світ буде врятований від “скверни” і “гріховності”, якщо прийме “єдину правильну віру”. У зв'язку з цим виникло поняття “ісламська глобалізація”, хоча в ньому також віддзеркалюється і потужність міграційних потоків, які пливають із цього регіону, несучи свою специфіку до сторони, що приймає.

Треба зазначити, що одні арабські країни традиційно зорієнтовані на Захід (Єгипет, Марокко, Саудівська Аравія, інші монархії Перської затоки), в інших — сильні антизахідні настрої (Ліван, Судан, Сирія). Але в деяких питаннях їхні позиції близькі. Одним із таких питань є палестинська проблема та арабо-ізраїльський конфлікт. Дата проголошення єврейської держави **14 травня 1948 р.** щорічно відзначається в арабському світі під назвою “Ан-Накба” (катастрофа). Із пам’яті арабів не стерті приниження через поразки від ізраїльської армії в ході неодноразових війн і сутичок. Ненависна єврейська держава вгніздилася у самому центрі арабського світу. До того ж на її території опинився Єрусалим<sup>1</sup>. Ізраїль для арабів є представником і форпостом Заходу, насамперед — США. Американців звинувачують у тому, що за їхнього сприяння євреї захопили Святу землю. Майже одностайно всі мусульмани світу вбачають у цьому трагедію і ганьбу своєї віри. А злочинцями називають Ізраїль та Сполучені Штати. Це найважливіший аргумент для необхідності боротьби проти США, зокрема, і Заходу, в цілому, оскільки ті позбавили мусульман гідного місця у світі. Оскільки мусульмани вважають, що тільки їхня віра є істинною, то панувати мають вони — “обрані”. Проте тон у світі задають “невірні, і в цьому полягає надзвичайне приниження. Глибинними причинами напруження можна вважати побоювання того, що можуть бути зруйновані підвалини традиційної цивілізації цивілізацією, яка має зовсім іншу динаміку історичного розвитку. Мусульманська цивілізація з самого початку свого існування й дотепер є цивілізацією канону, тобто незмінної норми. Захід же завжди націлювався на змінювання, самовдосконалення, відкидання того, що, як йому здавалося, віджило свій час. У цьому прагненні західні країни, насамперед Сполучені Штати Америки, намагаються відкинути і ті сили, які заважають їм змінювати світ, аби він став зручним у керуванні. Заради цього американська адміністрація в особі президента **Дж. Буша-молодшого** висунула концепцію розвитку “демократії” та “громадянського суспільства” на Близькому й Середньому Сході, об’єднавши регіон під назвою Великий Близький Схід.

<sup>1</sup> Арабською мовою він зветься Аль-Кудс — “священий” і є третім серед священних міст після Мекки та Медіни, місцем, де знаходяться дві великі мечеті — Масджид аль-Акса (“Віддалена”) та Куббат ас-сахра (“Склепіння скелі”), які глибоко шануються. Обидві мечеті пов’язані з переказом про нічні мандри Мухаммада із Мекки в палестинську землю, під час яких пророк був піднесений на небо для зустрічі з Аллахом. Зараз ці святі місця перебувають у руках ізраїльтян, яких мусульмани вважають найзлішими ворогами своєї віри.

По суті, за фасадом закликів до “демократичних реформ” криється план із розширення американського військового контролю та зламування державних економік всього ряду держав, від Марокко до кордонів Китаю та Росії<sup>1</sup>. Відповідно до цього плану, окупація Іраку мала стати першим етапом тривалої боротьби США за перемогу демократії в цьому регіоні. Удари по Іраку та Афганістану також представлялися важливими заходами в боротьбі проти міжнародного тероризму. Дійсно, регіон, що розглядається, є одним із його центрів, проте результатом американських дій стало не тільки поширення, але й посилення діяльності терористичних організацій і в самому Іраку, і за його межами. Разом з тим цей курс вкладається в далекосяжні розрахунки, які роблять ставку на дестабілізацію в тих чи інших регіонах світу заради зміцнення позицій самої Америки.

Тероризм — явище складне й багатоаспектне. Звернемо увагу на ту обставину, що нафтодолари із заможних країн широким потоком спрямовуються на його підтримку. Яскравим прикладом цього може бути діяльність керівника “Аль-Каїди” саудівського мільярдера **Усами бен Ладена**<sup>2</sup>. Ті ж арабські багатії, хто не бере безпосередньої участі у здійсненні терористичних актів, спонсорують боротьбу “проти невірних” на чужій території і намагаються вивести критичну масу незадоволення молодих арабів подалі від власних володінь. Молоді терористи, хоч і захищають підвалини цивілізації традиційної, активно використовують можливості, пов’язані з цивілізацією нетрадиційною. Йдеться про той самий Інтернет, завдяки якому можна не тільки зв’язуватися зі своїми однодумцями, призначати та обговорювати деталі терористичних акцій, здійснювати хакерські атаки проти сайтів “ворогів”, а й конструювати “пекельні механізми”, купуючи необхідні компоненти через Всесвітню мережу.

На межі тисячоліть міжнародна політика обертається навколо контролю над ресурсами, насамперед енергоносіями. Перська затока — найбільша у світі їх зона, що знайшло відображення в назві **Петролістан**, запущеній американцями. На країни Затоки (Саудівська Аравія, Іран, Ірак, Кувейт, Бахрейн, Катар та ОАЕ) припадає приблизно 66 % запасів нафти. Саудівська Аравія є сві-

---

<sup>1</sup> У **травні 2003 р.**, коли ще не осів пил після бомбардувань Багдада, **Дж. Буш** оголосив політику “поширення демократії” на весь регіон і наголосив, що це означає “встановлення області вільної торгівлі США — Близький Схід впродовж десятиріччя”.

<sup>2</sup> Як повідомив американський президент **Б. Обама**, “терорист № 1” був убитий **1 травня 2011 р.** в ході спецоперації на території Пакистану.

товою нафтовою супердержавою (22,3 %). Іран і Катар посідають відповідно друге і третє місця за запасами природного газу після Росії. Однак ресурси останньої швидко вичерпуються. США, на які припадає лише 2 % світових запасів нафти і приблизно 8 % від світового видобутку газу, є абсолютними лідерами у світовому споживанні “чорного золота” (наприкінці першого десятиріччя XXI ст. — 25 %). Америка імпортує 55 % своїх потреб у нафті, а до 2025 р. залежність від цього імпорту зросте до 70 %. Тому Сполучені Штати прагнуть до тотального монопольного контролю найбільших регіонів видобутку і світових комунікацій транспортування нафти й газу, а також руху капіталу та енергетичних потоків Європейського Союзу, Росії й Китаю — своїх основних конкурентів. Останнім часом помітне зростання потреб в енергоносіях КНР, що веде дипломатичну гру і водночас будівництво магістралей у напрямку Петролістану. Тобто, у цьому регіоні сходяться насамперед економічні інтереси Америки, Росії й Китаю. До цього додаються претензії на лідерство місцевих потужних держав, єдність між якими підривається давнім шиїто-сунітським суперництвом.

Однозначно можна сказати, що в арабському світі вирує криза, проте загальна картина дуже незрозуміла: процеси настільки складні й комплексні, що потрібен час на їх осягнення. Традиційні країни з населенням, що, з одного боку, віддане найконсервативнішій з усіх релігій, а з іншого — у більшості своїй молоде і певною мірою модернізоване, втягнені у вир політичних катаклізмів. Події на Арабському Сході показали, що в сучасних умовах народне невдоволення викликають не тільки й не стільки загальна бідність і тяжке економічне становище населення (хвилювання спалахнули в тому числі і в більш-менш благополучних у цьому плані країнах). Вкрай негативно сприймається несправедливий розподіл прибутків між різними прошарками населення. Цю обставину слід враховувати політичним елітам багатьох держав.

Хоч кінцевий результат революційних процесів в арабському регіоні ще не відомий, можна констатувати, що для розв’язання соціально-економічних проблем, які стали в більшості випадків основною причиною соціального вибуху, необхідне суттєве коригування обраної цими країнами моделі розвитку<sup>1</sup>. Прагнення

---

<sup>1</sup> Певною мірою це стосується також країн Європейського Союзу, де чисельно зростають арабо-мусульманські іммігрантські спільноти, які несуть у собі потенційний протестний заряд — наряду з тим, що вже є в корінного європейського населення.

більшої соціальної справедливості з боку різних верств населення може обернутися масовими вимогами не тільки відмови верхівки правлячих режимів від політичної влади, але й перерозподілу частки національного економічного багатства, в тому числі власності і прибутків від експлуатації ресурсів, що може призвести до нового витку хвилювань та безладу. Отже, потужний соціальний підтекст “арабської весни” не менший, а, можливо, й більший, ніж політичний.

Соціально-політичний розвиток більшості арабських країн на початку ХХІ ст. визначається двома тенденціями: з одного боку, певною лібералізацією та демократизацією, а з іншого — піднесенням ісламізму. Деякі оглядачі схильні інтерпретувати головну рушійну силу масових протестів як просування демократії, причому в її ліберальному розумінні. Події в ряді країн, насамперед у Тунісі та Єгипті, дійсно наводять на думку про можливість торжества і привабливості ідеалів західної демократії. Однак розвиток цих подій показує, що по-перше, внаслідок демократичних процедур до влади можуть прийти ісламістські сили, як це мало місце в Єгипті, а вони не вирізняються симпатіями до Заходу, вбачаючи в ньому “осередок Зла”. По-друге, саме модернізація на західний манер, яка в наборі настанов передбачає врешті-решт і демократизацію, викликала опір великої більшості населення, яке не вписалося в нові умови<sup>1</sup> і підтримало ісламістські сили. Навіть якщо погодитися з тим, що в подіях на Арабському Сході виявились тенденції до демократизації, то вони аж ніяк не можуть оцінюватися як ліберальні. Адже найважливішою складовою всіх протестних акцій в регіоні стали вимоги більшої соціальної справедливості в розподілі національного прибутку і сильний егалітарний<sup>2</sup> імпульс, тобто мотиви, які зовсім не ідентичні вимогам політичних свобод і більшою мірою відповідають не ліберальній, а ліво-соціалістичній або ісламістській орієнтації. Тим більше, що деякі помірковані діячі наголошують, що “ісламська демократія” можлива. Якщо ж влада опиниться в руках радикальних ісламістів, то це може призвести до дестабілізації не

---

<sup>1</sup> Наразі мається на увазі не тільки те населення, яке зазнало втрат через втягування економік до глобалізаційних процесів і неможливість витримувати конкуренцію, але й те, що одержало вищу освіту, можливість користуватися новітніми інформаційно-комунікаційними технологіями, бути поінформованим щодо становища в інших, успішніших, країнах.

<sup>2</sup> *Егалітаризм* (від франц. *egalite* — рівність) — концепція, що пропонує необхідність рівності як принципу організації суспільного життя.

тільки в цьому регіоні, а й в усьому світі. Тому головне питання: як сумістити збереження стабільності і демократизацію? Цього дуже непросто досягти, оскільки треба вирішувати масу проблем, пов'язаних з неефективністю господарських та інституціональних місцевих моделей. На теперішній час арабські країни за темпами свого технологічного, економічного і соціально-політичного розвитку слабо вписуються в реалії сучасного світу.

## Література

Аксененок А. Восстание арабов / А. Аксененок [Эл. ресурс]. — Режим доступа: [www/globalaffairs.ru/number/Vosstanie-arabov-15100](http://www.globalaffairs.ru/number/Vosstanie-arabov-15100)

Ахмедов В. Ближний и Средний Восток в канун перемен: политика, государство, армия / В. Ахмедов // Азия и Африка сегодня. — 2008. — № 1.

Ахмедов В.М. Современный Ближний Восток / В.М. Ахмедов // Новая и новейшая история. — 2012. — № 2.

Ближний Восток меняет свое лицо: “круглый стол” в Институте Африки РАН // Азия и Африка сегодня. — 2007. — № 2.

Васильев А.М. Цунами революций / А.М. Васильев // Азия и Африка сегодня. — 2011. — № 3.

Васильев А.М. Цунами революций не спадает / А.М. Васильев // Азия и Африка сегодня. — 2011. — № 6.

Демченко А.В. Внутренние факторы формирования внешней политики стран Арабского Востока / А.В. Демченко [Эл. ресурс]. — Режим доступа: [www/perspektivy.info/oykumena/azia](http://www.perspektivy.info/oykumena/azia)

Дергачов В. Геополитическая перезагрузка арабского Востока / В. Дергачов // Вестн. аналитики. — 2011. — № 2.

Долгов Б.В. Арабский мир в начале XXI в.: между демократией и исламизмом / Б.В. Долгов // Восток. — 2009. — № 5.

Долгов Б. “Взрыв” в арабском мире: внутренний и внешний контекст / Б. Долгов [Эл. ресурс]. — Режим доступа: [www/perspektivy.info/oykumena/vostok/vzryv\\_v\\_arabskom\\_mire\\_vnutrennie\\_i\\_vneshnij\\_kontekst\\_2011-04-15.htm](http://www.perspektivy.info/oykumena/vostok/vzryv_v_arabskom_mire_vnutrennie_i_vneshnij_kontekst_2011-04-15.htm)

Зеленев Е.И. Смута, анархия, революция: арабская политическая культура на пути в будущее / Е.И. Зеленев // Азия и Африка сегодня. — 2012. — № 1.

Мирский Г. Исламский фундаментализм, сунниты и шииты / Г. Мирский // Мировая экон. и междунар. отнош. — 2008. — № 10.

Мирский Г. И. Ислам: история и современность / Г.И. Мирский // Новая и новейшая история. — 2010. — № 1.

Наумкин В. Снизу вверх и обратно: “арабская весна” и глобальная международная система / В. Наумкин [Эл. ресурс]. — Режим доступа: [www/globalaffairs.ru/number/Snizu-vverkh-i-obratno-15277](http://www/globalaffairs.ru/number/Snizu-vverkh-i-obratno-15277)



*Нечитайло Д.А.* Грядет ли “век терроризма” и какова роль радикального исламизма в этом историческом процессе? / Д.А. Нечитайло // Азия и Африка сегодня. — 2009. — № 3.

*Попов В.* Исламский фактор в мировой политике / В. Попов // Азия и Африка сегодня. — 2004. — № 1.

*Рашковский Е.Б.* Ислам: от племенных обществ — к постиндустриальной эпохе / Е.Б. Рашковский // Восток. — 2001. — № 1.

*Саватеев А.Д.* “Арабская весна”: симбиоз глобализации и исламских традиций / А.Д. Саватеев // Азия и Африка сегодня. — 2012. — № 2.

*Сапронова М.А.* Арабский мир: новые векторы политического развития / М.А. Сапронова // Мировая экон. и междунар. отнош. — 2008. — № 12.

*Сапронова М.А.* Арабский мир. Реформы политического устройства / М.А. Сапронова // Азия и Африка сегодня. — 2009. — № 3.

*Ткаченко А.* Проблемы модернизации арабского мира / А. Ткаченко // Азия и Африка сегодня. — 2004. — № 4.

*Фитуни Л.* “Арабская весна”: трансформация политических парадигм в контексте международных отношений / Л. Фитуни // Мировая экон. и междунар. отнош. — 2012. — № 1.

---

---

# АРАБСЬКА РЕСПУБЛІКА ЄГИПЕТ

Єгипет називають “головою арабського світу”, чим визнається ключове місце країни в регіоні. Це — міст між Азією та Африкою, між арабським Сходом — Машриком та арабським Заходом — Магрибом. Єгипет відіграє провідну роль в арабському, африканському та мусульманському світі, оскільки є не тільки одним із найсильніших політичних, інтелектуальних та культурних центрів<sup>1</sup>, але й одним із історичних лідерів національно-визвольного та ісламського політичного рухів, становить своєрідний проект модернізації в арабо-ісламському світі.

Першим кроком на шляху оновлення було повалення компродорського монархічного режиму короля **Фарука**, який перебував під контролем Великої Британії. Акцію здійснила у **1952 р.** патріотично налаштована організація “Вільні офіцери” на чолі з **Гамаль Абдель Насером**. У **1953 р.** Єгипет був проголошений республікою президентського типу<sup>2</sup>, і всі його чотири президенти — **Муххамад Нагіб (1953—1956)**, **Г. А. Насер (1956—1970)**, **Муххамад Анвар ас-Садат (1971—1981)** і **Муххамад Хосні Саїд Мубарак (1981—2011)** були вихідцями з військового середовища. Кожен з них мав своє уявлення про майбутнє батьківщини. Перший домігся угоди про виведення англійських військ. Другий нама-

---

<sup>1</sup> Абсолютна більшість визначних арабських письменників, філософів, вчених, музикантів, художників, кінематографістів — єгиптяни.

<sup>2</sup> У лютому **1958 р.** було створено Об’єднану Арабську Республіку у складі Єгипту та Сирії. Однак у **вересні 1961 р.** Сирія вийшла з цього союзу, назва ОАР зберігалася за Єгиптом до **1972 р.**, коли країна стала називатись Арабською Республікою Єгипет.

гався модернізувати країну некапіталістичними методами під керівництвом держави за підтримки з боку Радянського Союзу. Ця політика **Г.А. Насера** одержала назву “арабський соціалізм” і закінчилася з його смертю, хоча ст. 1 Конституції до **2007 р.** проголошувала: “Арабська Республіка Єгипет — демократична соціалістична держава, заснована на союзі трудових сил народу”.

Створений за часів другого президента державний сектор, що становив 95 % усього економічного комплексу, виявився неефективним. Тому третій єгипетський президент **А. Садат** відмовився від курсу свого попередника і проголосив політику “інфітах” (відкритих дверей), що означало роздержавлення в господарській сфері та залучення іноземного капіталу, тобто перехід від соціалістичного економічного механізму до ринкового. На думку президента, мало відбутися плідне поєднання на базі дешевої єгипетської робочої сили сучасних західних технологій і нафтових доларів аравійських монархій. Проте арабські країни бойкотували садатівський режим через його орієнтацію на США та сепаратну угоду з Ізраїлем, підписану в **1978 р.** у Кемп-Девіді. “Зраду загальноарабській та мусульманській справі” не вибачили і в Єгипті. До того ж перехід до ринку означав перерозподіл національного багатства на користь меншості. У країні зростала чисельність мільйонерів, які публічно хизувалися своїми статками, в той час як переважаюча більшість єгиптян потерпала від злиднів. Ненависть останніх вилилася в масові “хлібні бунти”. Водночас соціальні наслідки “інфітаха” призвели до посилення ісламістських настроїв. **6 жовтня 1981 р.** під час військового параду в Каїрі кілька автоматників відкрили вогонь по урядовій трибуні. **А. Садат** одержав важкі поранення і помер дорогою до лікарні. Одна з куль зачепила віце-президента **Х. Мубарака**, який сидів поруч. У той же день він став до влади, а **14 жовтня** на всенародному референдумі був обраний четвертим президентом республіканського Єгипту. Повторні переобрання на президентську посаду відбувались у **1987, 1993, 1999, 2005 рр.**<sup>1</sup>

При ньому перехід до ринкової економіки продовжився, однак із суттєвими корективами. Зокрема, перед судом постали ті “нові єгиптяни” (в країні їх називали “жирними котами”, серед них — і брат президента **А. Садата**), хто швидко збагатився нечесним шляхом. Водночас суттєві пільги одержували підприємці, які вкладали кошти не в торгівлю й будівництво, а в реальне виробництво. Президенту вдалося покращити міжнародні відноси-

---

<sup>1</sup> У Єгипті президентська каденція становила 6 років.

ни. Хоча він продовжував орієнтацію на Сполучені Штати Америки, які надавали суттєву фінансову допомогу (лише на військові потреби — 1,3 млрд дол. щорічно), все ж вдалося налагодити стосунки і з арабськими країнами. Єгипет повернули до Ліги арабських держав, звідки його виключили через “негідну політику А. Садата”.

З метою залучення інвестицій до єгипетської економіки були створені привабливі умови — фіскальні та інші пільги. Під реалізацію інвестиційних проєктів “підганялося” місцеве законодавство, що сприяло збільшенню припливу фінансових ресурсів. Перед командою **Х. Мубарака** постійно стояла складна дилема: з одного боку, економічні проблеми і залежність від міжнародних банків, що було результатом “інфітаха” (спадщина **А. Садата**), вимагали прискорення економічних реформ; з іншого боку, — соціальна політика егалітарного характеру (спадщина **Г.А. Насера**) змушувала уповільнювати їх здійснення.

Міжнародні фінансові інститути — Міжнародний валютний фонд і Міжнародний банк реконструкції та розвитку запропонували свої рецепти, до яких єгипетське керівництво внесло суттєві корективи відповідно до реальної ситуації в країні. Так, було відкинуто наполегливу пропозицію девальвувати місцеву валюту. За власним, ретельно продуманим графіком проводилася приватизація державного сектору.

З кінця **1990-х років** економіка країни перебувала на підйомі, а після **2004 р.**<sup>1</sup> переживала справжній бум. Напередодні світової фінансово-економічної кризи **2008 р.** темпи зростання валового внутрішнього продукту в Єгипті перевищували 7 %, за роки кризи вони знизилися на 2 %, проте все одно залишалися високими. ВВП у **2010 р.** оцінювався в суму 496, 6 млрд дол., ВВП на душу населення — 6347 дол. В єгипетській економіці важливе значення належить Суецькому каналу, через який проходить від 8 до 10 % світової морської торгівлі, що дає приблизно 5 млрд дол. щорічно. Через цей канал та Суецько-Середземноморський трубопровід переправляється до 4,5 % світової добової потреби в нафті. Єгипет сам має невидатні, проте дуже прибуткові родовища нафти й газу. Головним споживачем видобутку з них є Ізраїль. Надзвичайно велику роль останніми десятиріччями відігравав туристичний бізнес. Постійно за кордоном, переважно в багатих на нафту сусідніх країнах, працює понад 2 млн гастарбайтерів, пере-

---

<sup>1</sup> У той рік економічні посади в уряді посіли “молоді” бізнесмени — друзі молодшого сина **Мубарака Гамалая**.

кази від яких є суттєвим джерелом надходження іноземної валюти. Ще одним важливим сектором економіки виступає аграрний, зокрема вирощування й переробка бавовни. Завдяки усьому цьому впродовж останнього часу Єгипет справляв враження цілком стабільної в економічному плані країни. Керівництво тримало ситуацію під контролем.

Здійснення реформ демонструвало позитивні результати з боку макроекономічних показників, однак вони мало що давали “людині з вулиці”<sup>1</sup>. Тому президент поставив завдання: досягти різкого розширення виробництва і як наслідок — підвищення життєвого рівня населення. **Х. Мубарак** обрав таку тактику: проводити реформи низькими темпами, водночас зберігаючи політичну стабільність завдяки раціональному використанню субсидій на підтримку бідноти. Президент підкреслював, що хліб для малозабезпечених верств — це не економічна, а політична і соціальна категорія.

До останнього часу перебування на посаді четвертого президента в Єгипті діяла система продовольчих субсидій. Вона поділялася на два види. Перший — субсидіювання хліба “баладі”, ціна якого з 1989 р. утримувалася на рівні 5 піастрів<sup>2</sup> за корж вагою 130 г. Цей вид субсидій мав загальний характер, тобто кожен житель країни мав право щоденно купувати по 20 коржів “баладі” за низькою ціною в державних магазинах. Навіть у пік світової кризи 2008 р. будь-який єгиптянин міг купувати щоденно на 1 фунт (приблизно 1,5 грн) 20 коржів — 2,6 кг хліба. Другий вид субсидій — раціонні картки. Вони давали змогу сім’ям щомісячно купувати певну кількість деяких базових продовольчих товарів, таких як цукор, олія, рис, за низькими цінами. Спочатку такими картками користувалося 39,5 млн громадян, пізніше їх чисельність зросла до 63 млн. Таким чином, 100 % населення Єгипту було забезпечено дешевим хлібом, і майже 80 % купували за низькими цінами цукор, олію і рис. Решту продуктів треба було купувати за комерційними цінами, звичайно, вищими. Однак слід звернути увагу на те, що рекомендована Всесвітньою організацією охорони здоров’я норма середньодушового споживання

---

<sup>1</sup> Був і зворотний бік здійснення економічних реформ. Так, у сільському господарстві Єгипту здійснювався курс на створення великих сучасних виробництв із залученням іноземних інвестицій, йшло скуповування земель. В результаті маса селян поповнювала бідноту.

<sup>2</sup> *Піастр* — сучасна розмінна монета, що дорівнює сотій частці фунта. 1 дол. США дорівнював приблизно 4,6 єгипетського фунта. Тобто 5 піастрів — близько одного цента.

продовольства становить 2,3—2,4 тис. ккал на особу на день. В Єгипті ще на початку 1960-х років проблема недоїдання стояла досить реально, а середньодушкове споживання продовольства було нижчим від названої норми. Проте вже у 1982 р., тобто через рік після приходу до влади **Х. Мубарака**, споживання продовольства перевищило рівень у 3 тис. ккал і ніколи після того нижче означеного порога не падало. З'явилася навіть проблема надлишкової ваги — 40 % серед жінок і понад 10 % серед чоловіків.

Політичній системі, яку створив **Х. Мубарак**, притаманний патерналістський характер. Це була авторитарна держава, яка склалась як “лідероцентристська” (така особливість характерна для всіх арабських держав без винятку). На чолі її стояв сам президент, решта інститутів та органів влади відігравали підпорядковану, від початку другорядну роль. Президентська система спиралася на панування великої політичної партії. Такою стала створена у серпні 1978 р. Національно-демократична партія (НДП). У січні 1981 р. її генеральним секретарем призначили **Х. Мубарака** (на той час він займав посаду віце-президента при **А. Садаті**). Раз у раз ця партія одержувала більшість місць у парламенті, або ж до неї приєднувалася більшість так званих незалежних кандидатів, які по суті виступали в ролі “резервістів” НДП. Попри незаперечну силу в політичній сфері Єгипту, партія не уникла деяких внутрішніх суперечностей, які особливо виразно позначилися в “нульових роках”.

Починаючи з 2000 р. політичного впливу у середовищі націонал-демократів набирала так звана “молода гвардія” — бізнесмени, тісно пов'язані з **Гамалем Мубураком**. Їх перевага остаточно визначилась у 2004 р. із приходом на посаду прем'єр-міністра **Ахмада Назіфа**. Представники “нової гвардії” — прихильники економічного курсу, вигідного насамперед діловим колам, адже неоліберальний економічний курс мав обмежувати роль держави в економіці країни, що вочевидь завдавало шкоди інтересам старої політичної еліти. У свою чергу бюрократичний апарат і роздутий державний сектор економіки — найважливіше джерело влади для старих політичних кіл. Провідні представники “старої гвардії” чинили опір зростаючому впливу “олігархії”, яка надавала потужну підтримку політичній кар'єрі **Г. Мубарака**.

Крім партії влади в країні легально діяло 19 політичних партій і ще дві організації — “Братів-мусульман” та комуністи — напівлегально. Партії мали свої друковані органи, проте реального впливу на політичне життя не справляли. Однією з причин цього є неписьменність населення (за роки правління **Х. Мубарака** вона

скоротилася з 50 % до 30 %). Крім того мала значення специфіка партійно-політичного життя тих часів. Зазвичай партії в Єгипті формуються не на політичній платформі, а навколо конкретного лідера. Більшість із них не мала відділень у провінціях. Надзвичайно складно було зареєструвати нову партію. Закон № 40 від 1977 р. “Про систему політичних партій” встановлював цілу низку вимог до принципів, завдань, програми, політики та методів здійснення партійної діяльності. Багато партій не реєстрували з причини того, що їхні цілі й завдання повторювали цілі та завдання вже існуючих партій, що заборонялося законом.

Напередодні повалення Х. Мубарака в країні діяла велика кількість політичних рухів ліберально-демократичної опозиції, найбільші з них — “Кіфайя” (“Досить!”), “Аль-Гад” (“Завтра”), “Рух 6 квітня”. З’явилися і дрібніші політичні організації лівого спрямування: “Революційні демократи”, “Справедливість і свобода — рух за соціалістичне оновлення” (група, яка відокремилася від “Революційних демократів”) та ін. Вони виступали за розвиток демократії та додержання прав людини. Однак усі вони вирізнялися малою чисельністю та відсутністю масової підтримки з боку населення.

Найбільш впливовою опозиційною силою виступала Асоціація “Брати-мусульмани” (АБМ)<sup>1</sup>. У 1970—1980-ті роки представ-

---

<sup>1</sup> Організація була заснована у 1928 р. в єгипетському місті Ісмаїлія Хасаном аль-Банной і швидко завоювала популярність у країні завдяки зрозумілим і близьким людям лозунгам, які закликали до ісламської справедливості і засуджували британський колоніалізм. Головне гасло відтоді й дотепер: “Іслам — ось рішення”. Вважається, що заснування організації стало реакцією деякою частини єгиптян на модернізацію країни за західним зразком. Це — перша організація ХХ ст., яка проголосила своєю метою побудову держави і суспільства, заснованих на ісламських принципах. У 1930-ті роки вона стала швидко чисельно зростати, вербуючи прихильників серед середніх і нижчих верств єгипетського суспільства, які пізніше утворили кістяк ісламістського руху. АБМ вдалося досить швидко вибудувати чітку систему управління в центрі й на місцях, завдяки чому вона набула досить життєздатної структури. Популярності ісламістів також сприяла діяльність у соціальній сфері. За їхньої підтримки створювалися мережі лікарень, шкіл та інших соціальних установ, послуги в яких за якістю, як правило, не поступалися послугам, що надавались у державних чи приватних закладах, проте коштували на порядок нижче. “Брати-мусульмани” також брали на себе піклування про найбільш вразливі, влаштовуючи благодійні обіді й безкоштовні курси релігійної освіти.

Один із найяскравіших ідеологів АБМ Сейїд Кутб став засновником сучасної теорії радикального ісламізму. У 1960—1970-ті роки його ідеї

ники цієї організації, заробивши капітал у нафтових монархіях Аравійського півострова, почали засновувати в Єгипті банки та інвестиційні кампанії, які будували свою економічну модель виключно на засадах економічних принципів Корану та Сунни. Наявність в ісламістів власних соціальних і фінансово-економічних структур, які існують паралельно з державними, свідчила про те, що це серйозна організація. Вона розраховувала підмінити собою недієздатні або недостатньо ефективно діючі державні інститути у той момент, коли це стане можливим.

**Х. Мубарак** не міг не зважати на такий фактор у країні, де іслам — офіційна релігія і 95,4 % населення вважають її “дуже важливою”. Попри те, що його режим політологи називали “світським”, таким він повністю не був. Багато законів походило з шаріату, сімейне право взагалі ґрунтувалося на ньому. Стаття 2 Конституції стверджувала: “...принципи шаріату є основним джерелом законодавства”. Однак президент не міг не реагувати на протиправні дії радикальних ісламістів, одним із результатів яких стало вбивство президента **А. Садата**. Відразу після нього в Єгипті було введено надзвичайний стан, який, за офіційною версією, мав допомагати боротися з тероризмом і зміцнювати стабільність у країні. Однак опозиція стверджувала, що його позитивні наслідки виявилися меншими, ніж негативи. Такий стан фактично вивів спецслужби з-під контролю судової влади, а це створювало сприятливу ситуацію для сваволі й порушення прав людини: несанкціоновані арешти, катування ув’язнених і підозрюваних, таємні судові процеси в судах держбезпеки, втручання у приватне життя, заборони опозиції проводити масові мітинги і демонстрації, що фактично замикало політичні партії в їхніх офісах, цензура в засобах масової інформації тощо. Опозиція наполягала: влада використовує надзвичайний стан у своїх інтересах.

Починаючи з **2005 р.** в політичному житті Єгипту намітилися деякі зрушення. **26 лютого 2005 р. Х. Мубарак** у своєму виступі в Менуфії заявив, що вніс до Народних зборів пропозицію щодо змін статті 76 Конституції і проведення в подальшому прямих

---

поширилися за межі Єгипту і стали теоретичною базою багатьох радикальних ісламістських організацій (єгипетських “Аль-Джихад” та “Аль-Гамаа аль-Ісламія”, а також міжнародних, таких як “Аль-Каїда” та “Хизб ат-Тахрір”). У самому Єгипті вони вступили в конфлікт з новою владою, організували невдалий замах на **Г.А. Насера**, були розгромлені й заборонені. У **1970-ті роки** АБМ відмовилась від насильницьких методів боротьби за владу і стала позиціонувати себе як рух поміркованого толку.



президентських виборів на альтернативній основі<sup>1</sup>. Парламент поправку прийняв, однак опозиція помітила її вади. Згідно з новою редакцією 76-ї статті, до участі в найближчих виборах президента допускалися лише кандидати, які були членами керівництва офіційно зареєстрованих політичних партій. Далі передбачалося, що кандидата на посаду президента зможуть виставляти тільки ті партії, які одержать не менше 5 % місць у Народних зборах та Консультативній раді (Шура — верхня палата парламенту).

За результатами парламентських виборів кінця 2005 р. жодна партія, окрім правлячої НДП, не набрала в Народних зборах 5 % місць<sup>2</sup>. Хоч до президентських виборів допускалися незалежні кандидати, однак вони мали заручитися підтримкою не менш ніж 250 членів Народних зборів, Консультативної ради або обласних рад. В умовах домінування в цих органах представників НДП така можливість мала ілюзорний характер. Референдум 26 травня того ж року прийняв поправку до Конституції, хоч його результати виглядали явно сфальшованими: заявлено про участь 53,5 % електорату, тоді як останніми роками до виборчих дільниць приходило менше чверті тих, хто мав право голосу.

На президентських виборах 7 вересня 2005 р. на посаду претендували 10 кандидатів від 21 офіційно зареєстрованої на той момент партії, дві партії від участі у виборах відмовилися. Більшості претендентів широкий загал не знав. У своїх передвиборних платформах усі кандидати обіцяли в разі обрання вирішити найактуальніші проблеми єгипетського суспільства — скоротити безробіття й бідність, повести боротьбу з корупцією. Щоправда, не всі могли як слід пояснити, в який спосіб вони це робитимуть. На розв'язанні соціальних проблем зосередив свою програму і Х. Мубарак, підкресливши, що вона — не обіцянка, а зобов'язання. Він також заявив про намір впровадити в політичне життя Єгипту дві важливі зміни. По-перше, скасувати надзвичайний стан і

---

<sup>1</sup> Згідно з Конституцією Єгипту 1971 р. обрання президента країни відбувалося в такий спосіб: кандидатура президента висувалася не менш ніж однією третиною членів Народних зборів. Якщо вона підтримувалася двома третинами парламентарів, то виносилася на всенародний референдум. Тобто існували непрямий характер виборів, безальтернативність кандидатури висуванця.

<sup>2</sup> “Брати-мусульмани” вибороли 88 місць, тобто майже 1/5 народних обранців, але, по-перше, сама організація не мала статусу офіційно дозволеної політичної партії, по-друге, кандидати від АБМ йшли як незалежні.

натомість прийняти антитерористичні закони. По-друге, скоротити повноваження президента й уряду і розширити повноваження парламенту.

Вибори пройшли відносно спокійно. В них взяли участь 7 із 32 млн виборців, що становило 23 % всіх тих, хто мав таке право. За **Х. Мубарака** віддали 6 млн голосів (88,5 %), за **Аймана Нура**<sup>1</sup> — лідера ліберальної партії “Аль-Гад” (“Завтра”) — 500 тис. (7,6 %), за лідера старішої партії “Аль-Вафд”<sup>2</sup> **Ноамана Гомаа** — 200 тис. (2,7 %). Інші 7 кандидатів поділили між собою решту у 300 тис. голосів. У перемозі чинного президента виявився не тільки адміністративний ресурс, але й те, що впродовж багатьох років він користувався повагою як в середині країни, так і за її межами. Ще на початку **2000-х років** його ім’я з гордістю вимовляли патріотично налаштовані єгиптяни.

Ставши до влади, **Х. Мубарак** у виконання своїх найголовніших політичних обіцянок **26 грудня 2006 р.** заявив, що вважає за потрібне переглянути 34 статті Конституції. Поправки, запропоновані президентом, були винесені на обговорення Народних зборів і викликали дружню критику з боку опозиції. **19 березня 2007 р.** парламент їх схвалив, **26 березня** їх винесли на всенародний референдум. Опозиція закликала своїх прихильників до бойкоту. Офіційно оголосили, що в референдумі взяли участь 27,1 % виборців, що за єгипетськими законами достатньо, щоб вважати його таким, що відбувся (75,9 % з них схвалили пропозиції президента). Однак Єгипетська організація прав людини заявила, що в референдумі взяло участь не більше 5 % виборців. Отже, ще раз підтвердилося: не так важливо, як проголосували, а те, як підраховували.

Стосовно змін у житті країни відповідно до нової редакції її Конституції, то насамперед з неї зникло слово “соціалізм”, яке раніше містилося у ст. 1, 4 та ще 9 статтях. По-новому формулювалася ст. 4, яка визначала економічну основу держави. Раніше як така визначалася “демократична соціалістична система”. Із прийняттям поправок у цій статті вказувалося, що економіка Єгипту “заснована на розвитку економічних інститутів”, а також “соціальної справедливості, захисті різних форм власності та охороні прав трудящих”.

---

<sup>1</sup> Того ж року заарештований під приводом порушень у процесі реєстрації його партії.

<sup>2</sup> Партія “Аль-Вафд” була заснована під час антиколоніальної революції 1919 р.

Однак не можна сказати, що від “арабського соціалізму” часів Г.А. Насера нічого не залишилось. Освіта й медичне обслуговування в державних закладах — безкоштовні, товари першої необхідності субсидіюються державою, збережено державний сектор. Хоча з кожним роком в результаті процесу приватизації його масштаби й роль в економіці країни виявляли тенденцію до скорочення. Проте пріоритет у всіх сферах господарства відданий приватному сектору, а сама філософія розвитку заснована на приватній ініціативі. Всі ці зміни мали сигналізувати іноземним інвесторам про те, що Єгипет перетворився на державу з повноцінною ринковою економікою. Разом з тим економічна основа держави формулювалася розпливчасто, не було вказівок на існування в країні ліберальної економічної системи. Ст. 59, в якій йшлося про те, що “захист, збереження і зміцнення соціалістичних завоювань є національним обов’язком”, докорінно змінилася: національним обов’язком названо захист довкілля, що, безумовно, є дуже актуальним завданням для країни, майже все населення якої проживає на 4 % її території.

Щодо стосується президентських прерогатив, то вони зазнали певних обмежень. Раніше глава держави в деяких випадках міг діяти самостійно, не зважаючи оглядки на уряд і парламент. У ст. 74 старої редакції говорилося: “...якщо виникає загроза національній єдності, безпеці держави або перешкода для державних інститутів у здійсненні їхніх конституційних повноважень, президент республіки повинен вжити термінових заходів для ліквідації такої загрози, звернутися з посланням до народу і впродовж 60 днів із дня прийняття цих заходів провести з приводу них референдум”. Нова редакція цієї статті передбачала, що перед запровадженням таких заходів президент повинен проконсультуватися з прем’єр-міністром і спікерами Народних зборів та Консультативної ради. Зміни відбулися в порядку призначення і звільнення уряду. Якщо раніше ст. 141 дозволяла президенту призначати і звільняти прем’єр-міністра, його заступників, міністрів та їх заступників, то в новому варіанті йому дозволялося призначати і звільняти тільки прем’єра. Решта призначень — після консультацій із ним же. Формально, повноваження президента ніби обмежувалися, фактично — ні, оскільки прем’єр призначався президентом і навряд чи пішов би проти волі людини, від якої залежав. Голови обох палат парламенту, будучи представниками правлячої партії, чинили б так само.

Стосовно парламенту, то він одержав більше повноважень у прийнятті бюджету, проте в разі збільшення витратних статей

мав узгоджувати з урядом джерела додаткового фінансування. Загалом складалося враження деякої лібералізації внутрішньої політики, проте водночас дуже обмежена лібералізація поєднувалася з посиленням контролю над засобами масової інформації, більшою жорсткістю щодо “додержання прав і свобод” під приводом боротьби з тероризмом. За ходом парламентських виборів, як і раніше, мали слідкувати не тільки органи Міністерства внутрішніх справ, але й судді, однак міжнародні спостерігачі не допускалися. Надзвичайного стану **Х. Мубарак** не скасував.

Наприкінці свого правління він перетворився на одіозну фігуру, яка асоціювалася з очевидним застоєм у політичному житті, адже влада була в його руках довгі 30 років. Велике значення в падінні престижу президента мав його похилий вік<sup>1</sup> та погіршення стану здоров'я. Іслам привчає людей до думки про колосальний вплив сильної особистості в історії, а лідер, який слабне, втрачає легітимність в очах підлеглих. В Єгипті вирішили, що старий і хворий **Х. Мубарак** погано контролює ситуацію, фактично нею не управляє, що, з погляду арабо-мусульманської політології, не припустимо.

Викликали гостре незадоволення з боку громадськості спроби передати владу на наступних президентських виборах у **вересні 2011 р. Гамалю Мубараку**. Але він не мав необхідних якостей політичного лідера, хоч і займав керівну посаду в партії. Серед однопартійців також не було єдності стосовно його підтримки, адже існували суперечності між “старою” й “молодою” гвардією. Син диктатора не подобався військовим, адже не пройшов відповідної підготовки і не мав впливу в силових структурах. Не було популярності і серед простих єгиптян. Його ймовірно президентство викликало у **вересні 2010 р.** перші серйозні політичні заворушення в Єгипті. З початком ще серйозніших у **січні 2011 р. Г. Мубарак** разом із сім'єю терміново виїхав до Лондона.

Отже, в останні роки правління **Х. Мубарака** соціально-політичну систему Єгипту вирізняв усе більш жорсткий авторитаризм з елементами демонстративної демократії, монополія на владу Національно-демократичної партії, переслідування опозиційних сил, численні зловживання з боку служб безпеки. Головне — величезний розрив між елітарним прошарком та переважаючою більшістю понад 80-мільйонного населення, яке мало значно гірші умови існування. За таких обставин соціально-політичне незадоволення мало рано чи пізно вилитися в масштабні політичні катаклізми.

---

<sup>1</sup> **Х. Мубарак** народився 4 травня 1928 р.

Говорячи про соціально-економічні причини єгипетської революції, яку також назвали “революцією лотоса”, “фініковою”, “молодіжною”, “революцією пірамід” тощо, різні джерела насамперед називають економічну стагнацію, корупцію, соціальну нерівність, бідність та безробіття. Проте мало хто вдається до поглибленого аналізу ситуації, адже ці кліше не враховують національної специфіки. Стосовно стагнації, то вище показувався загалом непоганий стан економіки, що те заперечує.

За часів правління **Х. Мубарака** єгипетська економіка зросла у 4,5 рази, демонструючи один з найкращих показників для країн, які розвиваються. Попри те, що у **2008—2009 рр.** намітилося деяке уповільнення, у **2010 р.** темпи економічного зростання знову прискорилися. Порівняно з розвиненими країнами світу рівень корупції дійсно виглядав високим. Як зазначали спостерігачі, будь-який папірець у державній установі, що одержувався з рук дрібного чиновника, міг коштувати 50—100 фунтів при заробітній платі текстильника у 350 фунтів на місяць. Хабарі на вищому рівні сягали мільйонів і десятків мільйонів фунтів. Однак високий рівень корумпованості — типова риса країн, що розвиваються. За рівнем корумпованості Єгипет посідав 80-те місце у світі, набагато відстаючи від таких країн, як Ірак, Росія, Іран, Україна, Сирія, Білорусь та інші і перебуваючи на приблизно однаковому рівні з Італією, Грецією, Китаєм.

Щодо соціальної нерівності, то показники Єгипту виглядають високими хіба що на тлі скандинавських. Зі 145 країн, дані про які наведені у “Звіті про людський розвиток” Програми розвитку ООН за **2010 р.**, Єгипет перебував на 120-му місці, тобто нижчий рівень нерівності, ніж у Єгипті, був зафіксований лише в 23 країнах світу, а вищий — у 119, серед яких — Бразилія, Росія, США, Ізраїль, Велика Британія, Франція та ін.

Характерний для Єгипту достатньо низький рівень економічної нерівності пов’язаний із дуже специфічним характером єгипетської бідності. При тому, що практично всі, хто аналізував причини революційного вибуху в Єгипті, вказували: понад 40 % єгиптян живе на 2 долари в день, практично ніхто не згадував показник крайньої бідності, тобто коли людина живе на 1,25 долара в день. За цим показником Єгипет посідає передостанні місця разом з Естонією та Словенією, пропустивши вперед багато інших країн<sup>1</sup>. Впродовж **2000—2008 рр.** він опустився нижче 2 %, що є

<sup>1</sup> У **2005—2008 рр.** в Грузії на 1,25 дол. на день жило 13,4 % населення, в Китаї — 15,9, в ПАР — 26,2, в Індії — 41,6, в Ліберії — 83,7 %.

мінімальним рівнем бідності, зафіксованим Програмою розвитку ООН.

Отже, **Х. Мубарак** вдалося практично повністю покінчити із крайньою бідністю. За показником 2 долари в день серед інших країн, що розвиваються, Єгипет також ближче до кінця списку<sup>1</sup>. За умов державних субсидій підвищення світових цін на продукти харчування, яке дало про себе знати в останні роки, не могло не вплинути на продовольчу ситуацію в країні. Державі все складніше було спрямовувати кошти на продовольчі субсидії. До того ж ціни суттєво підвищилися не тільки на найнеобхідніше, але й на інші продукти та товари для все зростаючого населення.

Коли **Х. Мубарак** прийшов до влади, населення Єгипту становило приблизно 44 млн осіб, у 2011 р. — наблизилось до 84 млн<sup>2</sup>. Середньорічне збільшення становить 1,3 млн осіб<sup>3</sup>, а держава була спроможна включати в активне економічне життя приблизно 150 тис. осіб. Хоч за ініціативи президента здійснювалася програма планування сім'ї, і з 1988 до 1992 р. коефіцієнт народжуваності в Єгипті впав з 5 до 4 дітей на жінку. Значний вплив на демографічне зростання справили успіхи медицини. Дитяча смертність скоротилася в 3 рази. Абсолютного максимуму темпи зростання чисельності єгипетського населення досягли у 1985—1989 рр., тобто це покоління молодих людей віком від 21 до 25 років, які стали рушійною силою січневих подій 2011 р. Можна сказати, що по режиму **Х. Мубарака** вдарили результати здійсненої ним модернізації. Зокрема, успіхи у збереженні життів тих, хто пізніше проти нього піднявся. А також можливість для великої маси молоді одержати освіту.

Головною рушійною силою подій 2011 р. стала молодь Єгипту. Статистика свідчить, що приблизно 40 % населення країни — молоді люди віком до 15 років, ще 40 % — від 15 до 40 років; 42,8 % молоді не має роботи. Понад 43 % єгипетських безробітних — з вищою освітою. Доступність одержання освіти призвела до зростання соціальних очікувань і так званого “статусного безробіття”. Буквально: одержання вищої освіти породжує сподівання на ро-

<sup>1</sup> В означений період такі надходження мали 43,4 % населення Вірменії, 48,2 — В'єтнаму, 60,3 — Пакистану, 75,6 — Індії, 94,8 % — Ліберії.

<sup>2</sup> Деякі демографи вважають, що вже подолано стомільйонний рівень, оскільки по селах батьки часто не реєструють дітей, аби вберегти їх від військової служби.

<sup>3</sup> Майже чверть усього населення країни мешкає в Каїрі та його передмістях. Столиця посідає перші місця у світі за концентрацією населення та забрудненням довкілля.

боту з високим статусом і зарплатою. Випускник університету не погодиться працювати офіціантом ані на батьківщині, ані за кордоном, куди люди їдуть у пошуках хоч якогось заробітку. Однак в європейських країнах, куди спрямовані найчисленніші міграційні потоки з арабського Сходу, молодь так само страждає від безробіття, до того ж вища освіта в арабських країнах не відповідає рівню світових стандартів.

Зворотним боком підвищення освітнього рівня населення стало розростання бюрократичного апарату, куди намагалося працевлаштувати якомога більше випускників вищих навчальних закладів. Однак статусних робочих місць все одно не вистачало. Це посилювало кризу соціальних очікувань, до якої додавалося безгрошів'я, неможливість створити сім'ю через необхідність сплати калиму, влаштування пишних весільних урочистостей, традиції утримувати дружину і дітей силами глави родини тощо. Свою дію мала хороша поінформованість про стан справ в інших країнах завдяки новітнім комунікаційним технологіям. На відміну від батьків, які звикли до умов авторитарного режиму, молоде покоління не волило з цим становищем миритися, страждаючи від постійного приниження насамперед через неможливість самореалізації.

Як ще раз підтвердили події в Єгипті, спусковим механізмом для сучасних соціально-політичних вибухів є велика чисельність безробітних серед випускників вищих навчальних закладів. Відкриваючи нові університети, влада розраховувала на те, що покоління, які вчитимуться, тимчасово відволікатимуться від політики. Проте з часом накопичилася критична маса безробітних з університетськими дипломами. Однак єгипетська революція навряд чи набула б таких масштабів, якби її протестна база зводилася лише до невлаштованої високоосвіченої молоді. До неї додалися мільйони єгиптян різного віку, заняті та освіченості, які впродовж короткого часу опинилися нижче межі бідності внаслідок зростання світових цін. Люди зневірилися в тому, що щось може змінитися, що хтось стане на їхній захист. Останнє стало очевидним в результаті парламентських виборів листопада — грудня 2010 р.

Партія влади одержала гучну перемогу, не залишивши ніяких шансів представникам опозиції. За результатами першого туру виборів, "Брати-мусульмани", які балотувалися в ролі незалежних кандидатів, не змогли вибороти жодного місця. Разом з опозиційною партією "Вафд" вони заявили про фальшування результатів і бойкотували другий тур. Врешті-решт партія влади одер-

жала 420 із 508 місць (98 % загальної кількості депутатських мандатів) проти відповідних 14 (3,5 %) для всієї опозиції, зміцнивши свої позиції напередодні президентських виборів. Всім стало зрозуміло: вибори сфальсифіковані і не відображають реального співвідношення сил у політичній розстановці сил у країні.

Гостре невдоволення зростало, до нього додалися враження від подій у Тунісі. Туніський президент **Зін ель-Абідін Бен Алі** під тиском народного обурення **14 січня 2011 р.** залишив свою посаду і втік із країни. Ці події показали, що масові мирні виступи проти режиму спроможні змінити його. “Жасмінова революція” своєю швидкістю й безкровністю показала, що зміни правління в арабському світі можна досягти швидко і без надмірної жорстокості, аби покласти край жорстокості влади.

В Єгипті поштовхом до масових виступів стали “поліцейські бузувірства”, які призвели до загибелі 28-річного **Халед Саїда** в **червні 2010 р.** Його затримали в одному з інтернет-кафе Александрії і побили до смерті. Незадовго до того хлопець виклав в Інтернет відео, на якому поліціанти ділили здобич від продажу наркотиків. В мережі організувалося Facebook-співтовариство “Куллуна Халед Саїд” (“Всі ми — Халед Саїд”). За допомогою Інтернету і мобільного зв’язку була організована акція, яка мала за мету зіпсувати свято поліції **25 січня**. Розраховували, що на демонстрацію в Каїрі вийде тисяч 40, а вийшло понад 200. Лунали вигуки: “Геть Мубарака!”, “Мубарак — злодій!”, “Мубарак — боягуз!”. Проти демонстрантів були кинуті від 20 до 30 тисяч поліціантів, які застосували водомети, сльозоточивий газ і кийки. У відповідь полетіло каміння. Демонстрантам вдалося прорвати поліцейські кордони і вийти на головний каїрський майдан Тахрір (у перекладі з арабської — “Звільнення”).

Хоча влада **27 січня** заблокувала роботу Мережі та мобільного зв’язку, людей закликали не розходитися після п’ятничної молитви **28 січня** і йти на маніфестацію з вимогами усунення від влади президента. Два арабомовні телевізійні канали “Аль-Джазіра” та “Аль-Арабійя” у подробицях показували хід подій. При тому, що доступ до Інтернету має обмежена чисельність єгиптян<sup>1</sup>, телевізори є і в найбільш бідних. Виступи пройшли не тільки у столиці, але й в інших містах, зокрема в Александрії люди вигукували: “Революція, революція, як вулкан, проти боягуза Мубарака”. Стихійний рух розгорнувся без лідерів та організаційних

---

<sup>1</sup> За повідомленнями єгипетської преси, у **2010 р.** в країні налічувалося 22 млн користувачів Інтернету, хоча New York Times наводила цифру у 800 тис. на **2009 р.**



структур, він складався з різних потоків. Це був підйом арабської “вулиці” — так політологи позначили масову й політично активну частину арабських суспільств, яка скупчилася в містах. Не з самого початку, але невдовзі до протестного руху приєдналися опозиційні політичні партії ліберально-демократичного спрямування, а також “Брати-мусульмани”. Однак останні намагалися триматися в тіні, знаючи, що саме на них перших будуть спрямовані репресії з боку влади.

**Х. Мубарак** спочатку спробував зміцнити свої позиції. У містах найбільших збурень — Каїрі, Александрії та Суеці — запровадили комендантську годину з 6-ї вечора до 7-ї ранку. На вакантну впродовж 30 років посаду віце-президента було призначено генерал-лейтенанта **Сулеймана Омара** — керівника служби розвідки, якому мала перейти частина президентських повноважень. З посад звільнено міністрів, які найбільше дратували опозицію. В ніч з **28 на 29 січня** раптом виявилися відкритими водночас кілька в'язниць, і на вулиці Каїру вийшло понад 20 тис. злочинців. Почалися пограбування музеїв та державних установ, в яких взяла участь “балтаджія” — хулігани. Така ситуація зумовлювала жорстку реакцію з боку влади, однак самоорганізувалися городяни. Вони вийшли патрулювати вулиці і не допустили масових ексцесів. **1 лютого Х. Мубарак** заявив, що не буде виставляти свою кандидатуру на президентських виборах у **вересні**, і пообіцяв до того часу провести відповідні політичні реформи. Ця заява розколола опозицію і частково задовольнила лібералів, однак не ісламістів. На вулиці вийшли прибічники президента. Між ними та його опонентами мали місце сутички, в яких були жертви.

Треба окремо сказати про позицію щодо подій **2011—2012 рр.** армії — головної опори режиму **Х. Мубарака**. В арабо-мусульманському світі армія традиційно відігравала провідну роль у політичному житті держави. Саме військові виступали основною силою всіх перетворень і революцій на Близькому Сході, головним джерелом модернізації. Це стосується й Єгипту, де офіцерський корпус становить окрему касту, яка користується повагою з боку суспільства. Але розуміння необхідності заміни старого і заслуженого **Х. Мубарака** прийшло й до військових. Вони, після недовгого коливання і консультацій із Вашингтоном, заявили про нейтралітет: “Армія не буде придушувати мирні виступи народу”. При цьому військові припиняли прояви насильства — розсіювали радикально налаштовані групи, які намагалися загострити обстановку. Розрахунок робився на те, що влада в умовах хаосу й безладу перейде до військового керівництва. Так і сталося. Під

тиском вищого офіцерства **Х. Мубарак 11 лютого 2011 р.** пішов у відставку<sup>1</sup>, передавши владу Вищій раді військового командування армії (ВРВКА) на чолі з маршалом **Мохамедом Хусейном Тантаві**. Насправді здійснився класичний військовий переворот, причому без великої крові. Впродовж 18-денного повстання, за різними підрахунками, загинуло від 400 до 850 осіб і декілька тисяч одержали поранення. Влада ж залишилася в руках військової еліти, так би мовити “колективного Мубарака”.

Ставши при владі, ВРВКА **13 лютого** заявила про розпуск парламенту і відміну Конституції. Раді передавалася законодавча влада на 6 місяців або до проведення парламентських та президентських виборів. Пізніше було прийнято Конституційну декларацію, яка стала тимчасовою конституцією (референдум з цього приводу пройшов **19 березня 2011 р.**), і розпочато підготовку до виборів. Причому призначений **Х. Мубараком** уряд мав продовжувати роботу до формування нового кабінету. **М. Тантаві** як голова Ради одержав право представляти Єгипет як у міжнародних, так і внутрішніх справах. Було розпущено Національно-демократичну партію з конфіскацією її грошових коштів і майна. Багато її членів — колишніх високопосадовців, одержали тривалі терміни ув'язнення за зловживання службовим становищем та фінансові обробки.

У **жовтні** того ж року колишній президент та обидва його сини взяті під варту і пізніше віддані під суд. **Х. Мубараку** інкримінували застосування сили проти демонстрантів, привласнення державних коштів (статки сім'ї оцінюються в суму від 40 до 70 млрд дол.), експорт за заниженою ціною газу до Ізраїлю та зловживання владою. Банківські рахунки сім'ї **Мубарак** у єгипетських банках заморозили.

При тому, що ВРВКА намагається зміцнити в суспільстві ідею про те, що армія є єдиним гарантом успіху революції та збереження її завоювань, у суспільстві зростає невдоволення політикою військових. Міжнародна правозахисна організація Amnesty International дійшла висновку, що при них ситуація з правами людини в Єгипті погіршилась порівняно з часами диктатури **Х. Мубарака**. Тільки за перші кілька місяців їх правління близько 12 тис. осіб постали перед судом за порушення порядку. Щонайменше 13 осіб стратили. В арсеналі військових — масові репресії стосовно журналістів, блогерів та критиків їхнього режи-

---

<sup>1</sup> Разом із сім'єю **Х. Мубарак** вилетів до особистої резиденції в курортному місті Шарм-ель-Шейх.

му. Правозахисники висловили думку, що жорстоке придушення протестів перекреслює всі досягнення революції. Опозиція сформувала Раду попечителів — орган, призначений вести діалог із ВРВКА. До нього увійшло 20 осіб — організаторів масових протестів, провідних політичних діячів та політичних активістів.

У політикумі післяреволюційного Єгипту, крім військових, діють “Брати-мусульмани” і салафітський рух<sup>1</sup>, Фронт аль-Барадеї<sup>2</sup> (Народна кампанія в підтримку аль-Барадеї і Національна асоціація за зміни); Фронт лівих сил, партія “Васат”, партія “Вафд”, Насерістська партія, Національно-прогресивна партія, партія “Аль-Гад” та інші партії, блоки і “фронти”. Однак, як показали парламентські вибори, які розпочалися 28 листопада 2011 р. і закінчилися обнародуванням результатів 21 січня 2012 р., найвпливовішою політичною силою виявилася ісламістська сила.

Утворена “Братами-мусульманами” Партія свободи і справедливості одержала 233 з 498 місць у нижній палаті парламенту (47 %), партія фундаменталістів-салафітів “Ан-Нур” — на другому місці з показником 121 мандат (24 %). Вцілому ісламісти вибороли 71 % парламентських місць. Ліберальна партія “Аль-Вафд” одержала лише 43 депутатських мандати (9 %). Замикають список світські партії “Аль-Кутля” — 39 місць, незалежні депутати — 17 місць і партія “Аль-Адль” — 5 місць. 40 місць, що залишилися, мали бути заповнені шляхом довиборів, проте загальної картини змінити вони не могли. Молодіжні рухи представництва в парламенті не одержали. Вони виступили застрільниками масових протестів, однак переважаюча більшість виборців — не користувачі Інтернету з ліберально-демократичними поглядами, а патріархально мислячі злидарі, які сподіваються на справедливість ісламу.

23 січня 2012 р. нижня палата парламенту розпочала свою роботу<sup>3</sup>. Спікером обрали одного з керівників Партії свободи і спра-

<sup>1</sup> Салафіти — радикально налаштована сунітська течія в ісламі.

<sup>2</sup> Мохаммед аль-Барадеї — колишній директор Міжнародної агенції з атомної енергетики (МАГАТЕ) — міжурядової організації, що входить до складу ООН, Лауреат Нобелівської премії. Тривалий час працював за кордоном. Приїхавши до Єгипту, в лютому 2010 р. очолив “Національну асоціацію за зміни”. Розглядався як лідер протестного руху, проте широкої підтримки населення не здобув.

<sup>3</sup> 29 січня 2012 р. відбулися вибори до верхньої палати — Консультативної ради. Партія справедливості і свободи одержала майже 60 % голосів.

ведливості Саада аль-Кататні, тобто напрям роботи зрозумілий. Голова ВРВКА М.Х. Тантауї у листі до Народних зборів заявив про передачу їм законодавчої влади. Під тиском громадської думки військові декілька разів вдавалися до часткових змін в уряді, проте основна влада залишалася в їхніх руках. З 25 січня в Єгипті скасований режим надзвичайного стану, який діяв понад 30 років. Але М.Х. Тантаві заявив, що надзвичайні заходи діятимуть щодо “бандитів” і з урахуванням напруженої ситуації в країні. Насправді військові, розганяючи незадоволених, нерідко називають “хуліганами і бандитами” заводіїв демонстрацій. А такі розпочалися вже у липні 2011 р. і спричинялися майже кожного тижня впродовж наступних місяців.

У країні побільшало страйків, коли свої вимоги висували представники різних верств населення — від текстильників, транспортників, працівників страхових компаній до студентів та школярів<sup>1</sup>. Демонстранти вимагали якнайшвидшого вироку Х. Мубараку, передачі військовими влади цивільному уряду, а також збільшення заробітних плат. Прості люди — в очікуванні на таке підвищення за рахунок повернення мільярдів, які корупціонери вивели за кордон, сподівалися на негайне покращення становища, але воно лише погіршується. Прибутки від туризму різко скоротилися, позбавивши заробітків працівників готелів, гідів, торговців, водіїв таксі та ін. З країни тікають капітали, а нові не приходять. Золотовалютні запаси скорочуються, проекти зупиняються. Грошова одиниця девальвує. Ціни на продовольство зростають. Відбулося падіння виробництва у багатьох індустріях, працівники яких замість роботи займалися антиурядовими акціями. Міжнародна торгівля погіршилася.

До країни повертається велика кількість реемігрантів, які раніше працювали в Лівії. З Афганістану, Пакистану, Ірану, із Західної Європи повертаються сотні членів “Аль-Гамаа аль-Ісламія”, “Аль-Джихад” та інших терористичних організацій, які, мовляв, були борцями із поваленим деспотичним режимом Х. Мубарака. В Єгипті загострилися міжконфесійні відносини між мусульманами та коптами — єгипетськими християнами. Сутичок між ними не було, коли йшла боротьба за повалення диктатора. Проте вони траплялися раніше, почастишали пізніше. Погрозами на адресу “невірних” ревіні ісламісти не обмежуються, справа доходить до кровопролиття. Копти масово залишають кра-

<sup>1</sup> Студенти страйкували, вимагаючи підвищити оцінки, одержані ними на іспитах, школярі старших класів шкіл — за полегшення навчальних програм.

їну, в якій раніше всіляко підкреслювалося, що всі громадяни, не зважаючи на віру, користуються рівними правами. Деякі єгиптяни, побоюючись зростання напруження, не хочуть, щоб військові пішли. Однак останні вже оголосили, що залишать владу після проведення президентських виборів, запланованих на кінець весни — початок літа 2012 р.

З погляду міжнародних відносин, події 2011—2012 рр. не могли не внести в них суттєві корективи, адже порушився баланс у країні, що вважалась оплотом миру і стабільності в регіоні. З одного боку, **Х. Мубарак** зміг водночас і користуватися американською підтримкою, і проводити власний курс. З другого, були налагоджені відносини з арабським світом, зіпсовані його попередником. З третього, спокійніше почувався Ізраїль — одвічний подразник арабської гідності. Міжнародні оглядачі спочатку дивувалися тій легкості, з якою американська адміністрація відмовилася підтримувати єгипетського президента. Ймовірно, відіграло роль розуміння того, що слабкий правитель, який так довго тримав владу в країні, має піти. Не виключений зовнішній, зокрема американський, вплив через різні канали на розвиток подій наприкінці 2010 — на початку 2011 р., і не тільки.

Показовим є факт визнання Америкою “Братів-мусульман” політичною й соціальною силою в Єгипті. Парадоксальним чином виявилася зацікавленість США у дестабілізації ситуації в регіоні, про що йшлося вище. Але у приході до влади ісламістів вбачають загрозу керівники інших держав. Також їхнє занепокоєння зумовлюється тією обставиною, що Єгипет контролює Суецький канал — одну з найважливіших транспортних артерій світу. Якщо повалення **Бен Алі** в Тунісі дало імпульс народним виступам єгиптян, то від того, яким чином і як швидко буде подолано кризу влади в самому Єгипті, значною мірою залежить геополітичний розклад і на арабському Сході, і в ширшому масштабі.

Країна перебуває у надзвичайно складному перехідному періоді. Головним фактором, що визначатиме майбутнє країни, стане спроможність чи неспроможність нового єгипетського керівництва вирішувати соціально-економічні проблеми. Деякий час на його боці буде кредит довіри населення, переконаного, що перемога народного повстання має призвести до поліпшення життя. Однак усі соціально-економічні проблеми єгипетського суспільства надзвичайно складні, а завищені очікування мас спонукають до швидких і рішучих змін на всіх рівнях. Як показує історичний досвід, будь-яка революція призводить спочатку до економічних втрат, призупинення економічного розвитку, погіршення стано-

вища широких верств населення. Якщо це накладається на масову злиденність, можливий непередбачуваний потужний соціальний вибух.

Широкі протестні виступи виявили суперечності неоліберальної модернізації, коли при непоганих темпах економічного зростання водночас посилюються соціально-політичні конфлікти та ціннісні суперечності. Історична специфіка поточного моменту в історії Єгипту полягає в тому, що сили, які вбачають в ісламі вирішення всіх проблем, не розуміють драматизму його протиріччя із сучасними реаліями. В основі мусульманської віри — такі цінності, як общинність, патерналізм, егалітаризм, невибагливість до умов життя, вміння задовольнятися малим, заперечення зайвого накопичення, підозріле ставлення до новацій. Це те, що допомагало виживати спільноті в умовах архаїчного суспільства раннього середньовіччя. Впродовж століть ці норми так чи інакше порушувалися, особливо можновладцями. На межі ХХ—ХХІ ст. світ під впливом глобалізації все більше орієнтується на інші цінності, відмінні від названих. Особливо це стосується молодих генерацій, які зорієнтовані на модернізацію, проте мають існувати в умовах переважання традиційних канонів. На прикладі Єгипту яскраво позначився не тільки конфлікт цивілізацій Сходу й Заходу, а й конфлікт поколінь. Важко сказати, як його можна розв'язати.

## Література

- Ашраф ель Саббах.* Єгипетская революция / Саббах эль Ашраф // Азия и Африка сегодня. — 2011. — № 10.
- Беляков В.* Перемены в условиях стабильности / В. Беляков // Азия и Африка сегодня. — 1996. — № 6.
- Беляков В.* Мухаммед Хосни Мубарак / В. Беляков // Азия и Африка сегодня. — 2005. — № 5.
- Беляков В.* Египет: рождение “Второй республики”? / В. Беляков // Азия и Африка сегодня. — 2006. — № 4.
- Беляков В.* Египет: реформа конституции / В. Беляков // Азия и Африка сегодня. — 2007. — № 7.
- Беляков В.В.* Египет: плоды либерализации и мировой кризис / В.В. Беляков // Азия и Африка сегодня. — 2009. — № 3.
- Беляков В.* Египет: пора обновления / В. Беляков // Междунар. жизнь. — 2011. — № 4.
- Барфи Б.* Насколько нова “новая внешняя политика” Египта? / Б. Барфи [Эл. ресурс]. — Режим доступа: [www.inosmi.ru/asia/20110609/170489273.html](http://www.inosmi.ru/asia/20110609/170489273.html)

- Васильев А.М.* Цунами революций не спадает / А.М. Васильев // Азия и Африка сегодня. — 2011. — № 6.
- Винницкий Д.И.* Египет: холодный экономический душ заливают жар “Арабской весны” / Д.И. Винницкий // Азия и Африка сегодня. — 2012. — № 3.
- Дергачев В.* Египет — политическая турбулентность. Страна приходит в себя после революции / В. Дергачев [Эл. ресурс]. — Режим доступа: [intiqaom.uz/ru/diniyoqimlar/boshqaoqim/133-2011-06-18-22-38-36.html](http://intiqaom.uz/ru/diniyoqimlar/boshqaoqim/133-2011-06-18-22-38-36.html)
- Египет: века и люди // Азия и Африка сегодня. — 1992. — № 7.
- Карякин А.* Три уровня египетского кризиса / А. Карякин [Эл. ресурс]. — Режим доступа: [russ.ru/pole/Tri-urovnya-egipetskogo-krizisa](http://russ.ru/pole/Tri-urovnya-egipetskogo-krizisa)
- Коротаев А.В.* Египетская революция 2011 года: структурно-демографический анализ / А.В. Коротаев, Ю.В. Зинькина // Азия и Африка сегодня. — 2011. — № 6, 7.
- Кудряшова И.* Революция в Египте и арабский мир / И. Кудряшова [Эл. ресурс]. — Режим доступа: [www.rabkor.ru/interview/12200.html](http://www.rabkor.ru/interview/12200.html)
- Мохова И.М.* Египет. Новые выборы — прежние результаты? / И.М. Мохова // Азия и Африка сегодня. — 2011. — № 1.
- Подцероб А.* Египет. Революция победила, но чуда не будет / А. Подцероб [Эл. ресурс]. — Режим доступа: [journal-neo.com/?q=ru/node/6418](http://journal-neo.com/?q=ru/node/6418)
- Сергеев А.К.* Египет: внутренняя политика и социально-экономическое положение на современном этапе / А.К. Сергеев // Востокведческий сборник. — 2001. — Вып. 2.
- Царегородцева И.А.* “Братья-мусульмане” и власть в Египте: диалог или противостояние? / И.А. Царегородцева // Азия и Африка сегодня. — 2010. — № 5.
- Энгдаль У.* Египетская революция: “творческое разрушение” для Большого Ближнего Востока? / У. Энгдаль [Эл. ресурс]. — Режим доступа: [www.warandpeace.ru/ru/exclusive/view/55198/](http://www.warandpeace.ru/ru/exclusive/view/55198/)

# ЛІВІЙСЬКА РЕСПУБЛІКА<sup>1</sup>

Лівія — древня північно-африканська країна. У 1912—1943 рр. вона була володінням Італії, 1943—1951 рр. перебувала під владою військової адміністрації Великої Британії та Франції, з 1951 р. одержала незалежність і до 1969 р. існувала як королівство. 1 вересня 1969 р. група військових під керівництвом організації “Вільні офіцери” усунула від влади короля Ідріса I<sup>2</sup>, який на той момент перебував на лікуванні в Туреччині. Правляча еліта поступилася владою без жодного пострілу. Країну проголосили Лівійською Арабською Республікою. Змовників очолював 27-річний капітан-зв’язківець на ім’я Муаммар з племені ауляд Каддафа (повне ім’я — Муаммар бен Мухаммед Абу Меньяр Абдель Салям бен Хамід аль-Каддафі). Після перемоги Муаммар Каддафі став головою Ради революційного командування (вищого державного органу) із присвоєнням звання полковника<sup>3</sup>. Відтоді на 42 роки країною став правити саме цей діяч — один із найяскравіших політиків світу останніх десятиріч.

<sup>1</sup> Назва, яка офіційно використовується Національною перехідною радою після повалення режиму М. Каддафі.

<sup>2</sup> 79-річний король спробував апелювати до Заходу і Сходу, проте підтримки не знайшов. Ідріс зрікся престолу і виїхав до Єгипту, де оголосив, що вважає себе звичайним лівійським громадянином. Там же 25 травня 1983 р. він помер у віці 93 років.

<sup>3</sup> У 1976 р. йому було присвоєно звання генерал-майора, але до останніх днів життя його називали полковником.



Бедуїн<sup>1</sup>, син бедуїна<sup>2</sup>, він одержав неординарну освіту. До початкової школи пішов у дев'ять років і через чотири роки закінчив її. Навчаючись у середній школі, у 16 років створив підпільну молодіжну організацію з метою повалення королівської влади. За участь в антиурядовій демонстрації був ненадовго заарештований і виключений з навчального закладу, проте пізніше показав себе найдисциплінованим курсантом військового коледжу в місті Бенгазі, де вечорами відвідував лекції в університеті. Впродовж усього життя займався самоосвітою, працюючи по 16—18 годин на добу. Час від часу він демонстрував свої знання, цитуючи твори видатних філософів, політиків, літераторів різних часів і народів. Ставлення до релігії виявлялося в тому, що ще в дитинстві на пам'ять було вивчено Коран, ретельно виконувалися всі мусульманські обряди, здійснено хадж до святих місць, а також у звичці “радитися з Аллахом”. Останнє інколи демонструвалося стороннім, як про це зі здивуванням згадував **Фідель Кастро**. **М. Каддафі** взагалі вирізнявся ексцентричністю: яскраве розкішне вбрання — варіації на тему традиційного бедуїнського костюма, загін охорони елітного спецназу із жінок у формі всіх родів військ, неодмінне бедуїнське шатро, в якому він жив під час візитів за кордон, верблюди, які мали бути завжди під рукою заради свіжого молока, тощо. Маючи за собою країну з населенням лише у 6,5 млн осіб, ця людина впродовж десятиріч спромоглася перебувати в центрі уваги світової громадськості. Причина полягала в екстраординарності його політичних дій.

**М. Каддафі** вважав себе одним із вершителів долі світу, принаймні у своїй країні — незаперечним месією. Про себе він казав: “Моя роль насправді полягає в тому, що я керую революційними силами, спрямовую їх, даю їм свободу дій”. Своє бачення напрямку руху він виклав у програмному документі — Зеленій книзі<sup>3</sup>, називаючи її “Євангелієм нового століття” для всіх, тому наказав

---

<sup>1</sup> Бедуїн — загальна назва жителів арабського світу, які ведуть кочовий спосіб життя.

<sup>2</sup> Його батько пас верблюдів і кіз, однак сам **М. Каддафі** стверджував, що був нащадком шляхетних бедуїнських племен, які прийшли з Іраку.

<sup>3</sup> Вперше свої теоретичні погляди **М. Каддафі** виклав у виданні 1970—1974 рр. Перша частина Зеленої книги — “Вирішення проблеми демократії (Влада народу). Політичний аспект Третьої Всесвітньої Теорії” вийшла друком у січні 1976 р., друга частина — “Вирішення економічної проблеми (Соціалізм). Економічний аспект Третьої Всесвітньої Теорії” побачила світ у лютому 1978 р., третю частину — “Суспільний аспект Третьої Всесвітньої Теорії” оприлюднено в червні 1979 р.

перекласти її багатьма мовами світу. Для лівійського народу вона вважалася Біблією і Конституцією водночас, ставши неодмінною складовою шкільних та університетських курсів. В ній викладено основи “Третьої Всесвітньої Теорії”. Головним завданням проголошувалася побудова “справжнього соціалістичного суспільства на засадах ісламу”, що, як стверджувалося, мало стати “альтернативою капіталістичному матеріалізму і комуністичному атеїзму”. У 1973 р. М. Каддафі закликав до проведення в країні “культурної й адміністративної революції”. До вересня 1974 р. відповідно до цих настанов було створено близько 2 тисяч так званих народних комітетів, які формально взяли на місцях владу у свої руки, а фактично дезорганізували діяльність державних структур. Провідна роль відводилася місцевим народним комітетам як виконавцям рішень народних зібрань, які водночас делегували своїх представників на Загальний народний конгрес (ЗНК) як вищий ступінь законодавчої піраміди. Причому ЗНК і галузеві вищі народні комітети не мали права скасовувати рішення місцевих народних комітетів. Їхнє завдання полягало в “контролі за виконанням рішень первісних народних зібрань”. Це називалося “представницькою” формою демократії, або “демократією всього народу”.

6 листопада 1976 р. Арабський соціалістичний союз (АСС), створений у 1972 р. як єдина політична партія, був перейменований у Загальний народний конгрес (ЗНК). Це означало не тільки припинення діяльності АСС, але й кінець ери побудови в Лівії “арабського соціалізму” зразка єгипетського лідера Гамалія Абделя Насера<sup>1</sup> і початок будівництва “ісламського соціалізму” зразка М. Каддафі.

2 березня 1977 р. надзвичайна сесія ЗНК, яка проходила в місті Себха, прийняла за пропозицією М. Каддафі “Маніфест про встановлення народної влади”. Лівія проголошувалася як “Соціалістична Народна Лівійська Арабська Джамахірія”<sup>2</sup> із шариатським законодавством і з політичним ладом, заснованим на так званому “прямому народовладді”. Створена після повалення монархії Рада революційного командування (РРК) та уряд розпустилися. Замість них створювалися Генеральний секретаріат ВНК на чолі з М. Каддафі і чотирма із членів РРК, які залишилися, і Вищий народний комітет, до якого кооптували колишніх міністрів, котрі в новій структурі влади стали секретарями галузевих

<sup>1</sup> Президент Єгипту в 1956—1970 рр.

<sup>2</sup> Джамахірія в перекладі з арабської мови означає “правління мас”.

народних комітетів. Усі посольства Лівії за кордоном перетворювалися на Народні бюро. Армія з гаранта безпеки країни перетворювалася на навчальний полігон для загальної військової підготовки населення, і такому “озброєному народу” належало захищати Джамахірію від її зовнішніх і внутрішніх ворогів. Подібне перетрушування державної системи могло б за певних обставин обернутися проти його ініціаторів. Тому вони почали повсюдно створювати революційні комітети, в основному з молоді, для якої полковник уже став вождем революції, а не фатовим змовником, як гадала старша генерація. Революційні комітети оголошувалися “спонукачами мас” і “контролерами революції”. Вони розгорнули активну діяльність, викорінюючи “експлуататорів і бюрократів”, а також інших “зрадників народу”.

Революційні комітети також були запроваджені в армії, за якою полковник пильно стежив. Вони стали політичними органами, подібними до тих, що існували в армії радянській. Впродовж 1977—1982 рр. у лівійських збройних силах пройшли “чистки” офіцерського складу, в результаті яких 10 тис. військовослужбовців, в основному вихідців із заможних прошарків, звільнили в запас. Були прийняті заходи з реорганізації армії. Зокрема, створені “війська опору” для охорони урядових об’єктів, воєнізовані загони в населених пунктах, сформовано “бригаду вартових Джамахірії”, подібну вартовим ісламської революції в Ірані. Тобто армія так і залишилась армією у класичному варіанті, на яку щорічно витрачалося понад 2 млрд дол.<sup>1</sup>, а лозунг “озброєння всього народу” на практиці не здійснився.

У 1979 р. на позачерговій сесії ЗНК лівійський лідер запропонував переобрати склад Генерального секретаріату, до якого входили “історичні вожді революції”, оголосивши, що він та його сподвижники відмовляються від усіх державних посад з тим, аби вирішувати “стратегічні питання побудови народної влади”. Такого не знала не тільки арабська, а й світова політична історія. Формально п’ятірка вождів припинила брати участь в управлінні державою. М. Каддафі став іменуватися “Лідером лівійської революції”, в руках якого сконцентрувалася вся повнота влади як над новими структурами (революційними комітетами), так і над тими, що залишалися (адміністративно-управлінський апарат і народні комітети). Хоча влада формально належала народним комітетам, але насправді — бюрократії, що посилювалася, поліцей-

---

<sup>1</sup> Озброєння масово закуповувалося спочатку в Радянського Союзу, а потім у Росії.

ському апарату, найближчому оточенню Лідера. На верхівці влади стояла людина, яка ні за що не відповідала, але вирішувала все. Такий собі “революційний самодержець”.

Заради зміцнення своєї влади полковник використовував релігію. По-перше, спираючись на релігійну традицію, він сформулював концепцію відокремлення революції від влади. За допомогою неї **М. Каддафі** вивів себе зі створеної ним же структури влади, що звільнило його від відповідальності за те, що відбувалося в державі, залишивши собі при цьому необмежені повноваження у сфері управління країною. По-друге, оплотом своєї влади він зробив революційні комітети, при вступі до яких члени приносили присягу на Корані особисто **М. Каддафі**. У такий спосіб він підпорядковував їхню діяльність безпосередньо собі, а факт принесення присяги став певним символом винятковості полковника не тільки як політичного, але й як релігійного лідера. По-третє, аби підвищити свій релігійний авторитет, він виступив у ролі верховного інтерпретатора коранічних приписів, що яскраво виявилось в його Зеленої книзі.

Вже на початкових стадіях розробки “Третьої теорії” на **М. Каддафі** мали вплив місцеві традиції. Відчуваючи, що режим потребує підтримки племен (у Лівії їх мешкає приблизно 150), він урахував анахронічну самосвідомість бедуїнів і заклав її в основу своєї політичної теорії. У Лівії традиційні племінні зв’язки нерідко виявляються сильнішими, ніж загальнонаціональні, а лівійський спосіб життя базується на бедуїнських поняттях свободи та рівноправ’я. Полковник казав, що “справжнім законом суспільства є звичай”. В теорії він виступав за свободу племен і надання їм рівних можливостей, тобто з позицій федералізму. На практиці ж федеральний державний устрій, запроваджений королем **Ідрісом I** (Кіренаїка, Тріполітанія, Феззан як самостійні провінції в межах федерального королівства), **М. Каддафі** спочатку розширив (зробив 12 губернаторств), а потім і повністю позбавив їх влади (44 округи стали підпорядковуватись єдиному центру, тобто особисто полковнику). Інакше кажучи, на практиці лівійський лідер виступив як авторитарний централіст, при тому, що йому впродовж чотирьох десятиріч вдавалося підтримувати “племінний баланс”.

Створена ним модель суспільства спиралася на привілейовані групи — бюрократію, офіцерство, революційні комітети, знать лояльних племен. Стиль правління Лідера революції політологів характеризували як хаос в державних структурах, що контролюється й культивується, і покликаний не допускати можливості

виникнення політичної конкуренції. **М. Каддафі** довільно розпускав і знову створював міністерства (так, міністерство енергетики було розформоване у **2000 р.** і відновлене у **2004 р.**), регулярно здійснював ротацію вищих чинів лівійської ієрархії.

Характерною рисою його керівництва було те, що він намагався все ж зберігати своєрідний баланс в основних сферах політики та економіки Лівії, дублюючи державні інститути і призначаючи на керівні посади людей із протилежними поглядами та різним походженням. Йому також було притаманне прагнення бути в гущі подій: в одязі кочівника він інспектував об'єкти будівництва у провінційній глибинці, за кермом трактора відкривав оранку, інкогніто відвідував державні установи, йшов у загальній колоні демонстрантів тощо. Всі ці дії широко висвітлювала місцева преса, про нього виходили художні фільми й театральні вистави. Він сам і відповідні фахівці докладали чимало зусиль у плані політичного PR, що приносило неабиякі результати як у самій країні, так і за її кордонами.

Лідер лівійської революції піддавав критиці і капіталістичні країни, і країни соціалістичного табору. В останніх, на його думку, соціалізму взагалі не було, а те, що було, він називав державним капіталізмом, оскільки практикувалася наймана праця, коли роботодавцем виступала держава. Він вважав, що така людина не є справді вільною, оскільки в основі рабства найманого працівника — “праця, за яку він одержує гроші від роботодавця, незалежно від того, чи є роботодавцем приватна особа або держава”. Замість цього **М. Каддафі** висунув гасло: “партнери за працею, а не наймані працівники”.

У вересні **1978 р.** відповідно до принципу “самоуправління в економіці”, що мав стати основою господарського розвитку країни, були ініційовані перетворення державних та приватних фірм на “народні підприємства” з передачею засобів виробництва та керування “безпосередньо до рук робітників і службовців”<sup>1</sup>. Завдяки одержанню прибутків від продажу нафти, проводилась активна соціальна політика: підвищувалися зарплати, будувалося

---

<sup>1</sup> Проведена націоналізація не виявилася прямою експропріацією, аналогічною тій, що мала місце в колишній Російській імперії після **1917 р.** та в країнах народної демократії після Другої світової війни. В Лівії колишніх власників не розстрілювали. Вони одержували компенсацію і можливість брати участь в управлінні цими підприємствами, але на правах “рівного партнерства з виробниками”. Однак велика й середня лівійська буржуазія не могла з цим змиритися і розглядала реформи **М. Каддафі** як кампанію “народного захвату”.

житло, лікарні, шляхи. Скасувавши приватну торгівлю і створивши мережу громадських та кооперативних магазинів, знизили ціни на продукти харчування. Бензин коштував дешевше води. Освіта й медична допомога — безкоштовні. Тобто було взято курс на створення соціальної держави, де б не було бідних.

Левову частку прибутку становили надходження від зростаючого продажу нафти. В умовах “народної революції”, яка оголосила поза законом експлуатацію людини людиною, ніхто не волів працювати на фабриках та заводах і навіть підмітати вулиці в містах, включаючи столицю Тріполі. За більшими, ніж на батьківщині заробітками, приїздили люди інших країн, з тих самих Єгипту й Тунісу. Все необхідне закуповувалося за кордоном і розподілялось між громадянами “за ісламською справедливістю”, тобто за числом їдців. Лівія дуже швидко перетворилась на державу-рантє.

Ситуація докорінно змінилась у **1982 р.**, коли ціни на нафту стрімко покотилися вниз. Економічне становище значно погіршилося. Не тільки було заморожено здійснення 350 великомасштабних проектів, проблеми виникли із закупівлею продовольства (щорічно на 1,5 млрд дол.) та промислових товарів (на таку ж суму). Лідер лівійської революції оголосив про опору на власні сили, розділив майже в наказовому порядку всі населені пункти й міста на “джамахірійські квартали”, де населення мало саме добувати або виробляти продукти і предмети першої необхідності. Нічого, звичайно, з цього не вийшло. В результаті державний сектор, який монопольно володів засобами виробництва й розподілу, тільки за 5 років валютного голоду (**1982—1987 рр.**) наочно продемонстрував свої обмежені можливості. Соціалізм за моделлю **М. Каддафі** виявив свою неспроможність.

У **1987 р.** полковник оголосив “коригування первісного курсу лівійської революції”: Лівія відмовляється від реалізації деяких псевдосоціалістичних настанов, переводить свою економіку на ринкові рейки, має намір здійснити низку демократичних реформ. Було висунуто ідею про передачу частини середніх і малих підприємств у колективну власність тим, хто на них працює. З **1988 р.** почався процес розукрупнення державного сектору (за винятком стратегічних галузей) і появи колективного сектору у двох формах — кооперативів і колективних компаній. Це дало підстави **М. Каддафі** заявити, що “передача лівійським громадянам державних підприємств у колективну власність є важливим кроком на шляху втілення в життя принципу “не наймані робітники, а партнери”. Він пояснював, що поява колективних під-

приемств, працівники яких водночас є пайовиками (фактично співвласниками), перетворює їх на партнерів по праці, що вписується у “Третю Всесвітню теорію”.

Також докорінно змінилося ставлення лівійського керівництва до приватника: почала здійснюватися політика заохочення підприємницької ініціативи та приватної торгівлі. Права приватного та інших секторів економіки зрівнювались із державним сектором. Лібералізація економіки призвела до того, що масово почали з’являтися і зростати магазини, крамнички, ремісничі промисли. Водночас діяльність негатовних ревкомів бралася під контроль, із в’язниць випустили всіх ув’язнених, крім “політичних” і “шпигунів”. Проте суттєвого поліпшення в економічному становищі всі ці заходи не принесли через негативні наслідки політики **М. Каддафі** на міжнародній арені.

Полковник був сповнений жаги об’єднання всіх арабів в одну державу — спочатку єдину Арабську республіку, а потім навіть Сполучені Штати Африки<sup>1</sup>. Ним постійно висувалися проекти, які мали тому сприяти. Вони пропонувалися Єгипту, Сирії, Судану, Тунісу, Алжиру, Марокко, Мавританії. Проекти провалювалися, а нещодавні союзники відчайдушно сварилися, інколи доходючи до збройного протистояння. Лідер революції під гаслом боротьби з імперіалізмом і світовим сіонізмом втручався у всі можливі військові конфлікти, що врешті-решт призвело до включення Лівії у **1979 р.** до американського списку країн — пособниць тероризму. Полковник взяв на себе місію покровителя всіх революційних рухів у світі. Він констатував занепад постіндустріальної ери і наближення ери джамахіризації всього світу. На території Лівії виникли тренувальні табори для терористів — палестинських, іспанських, ірландських та ін. Водночас у них навчалася до 7000 бойовиків.

Впродовж десятиріч лівійцям втлумачувалося, що “гірше і страшніше Заходу може бути тільки Захід”. Буквально через місяць після приходу до влади нове лівійське керівництво країни поінформувало США та Велику Британію про розірвання угод, згідно з якими в країні розташовувалися військові бази цих країн. Водночас новий режим розпочав наступ на позиції іноземного капіталу. Антизахідна спрямованість виявлялась не тільки у внутрішній, але й у зовнішній політиці. Західні спецслужби стверджують, що лідер Джамахірії постачав зброю палестинцям, ір-

---

<sup>1</sup> До початку війни в Лівії **М. Каддафі** залишався великим спонсором приблизно 20 африканських режимів.

ландцям, баскам, корсиканцям, філіппінцям та іншим, хто так чи інакше боровся з дружніми США урядами. За деякими даними, тільки на підтримку екстремістів щорічно Лівією витрачалося понад 1 млрд дол.

У 1980-ті роки Лідер революції остаточно розсварився із Заходом. США та Велика Британія розірвали з Лівією дипломатичні стосунки, президент Р. Рейган назвав М. Каддафі “скаженим собакою Близького Сходу”. Полковника звинувачували у мінуванні Червоного моря, вибухах у Лондоні. У 1986 р. стався вибух на дискотеці в Західному Берліні, в результаті чого загинули американські військовослужбовці. 15 квітня того ж року американські військово-повітряні сили розбомбили резиденцію М. Каддафі в передмісті Тріполі. США, Велика Британія та Франція звинуватили лівійські спецслужби у причетності до вибухів американського авіалайнера в небі над шотландським містом Локербі 21 грудня 1988 р. та французького літака над Нігером роком пізніше. В результаті терактів загинуло 440 осіб. Західні уряди вимагали видати американському або британському правосуддю двох лівійців, підозрюваних в організації вибухів, на що одержали з боку Тріполі відмову. У відповідь західні держави добилися в ООН запровадження санкцій проти Джамахірії.

У березні 1992 р. Рада Безпеки ООН прийняла резолюцію № 731, за якою Лівії заборонили імпортувати зброю й запасні частини до раніше ввезеної техніки, з нею припинилося повітряне з'єднання, із країни відкликали всіх іноземних військових фахівців, понизили статус дипломатичних представництв, які знаходилися в Лівії. У листопаді 1993 р. були заблоковані лівійські рахунки в західних банках. У результаті санкцій країна втратила приблизно 30 млрд дол. Високою виявилася плата не тільки через вартість втраченої продукції, але й через смерті тяжко хворих, породіль та немовлят, яким не вистачило необхідних ліків, адже всі заявки на поставки медикаментів блокувалися.

Ситуація виявилась настільки важкою, що через 10 років відмов лівійське керівництво раптом саме запропонувало сплатити компенсацію родинам загиблих пасажирів із розрахунку 10 млн доларів за кожную жертву в обмін на зняття санкцій, накладених ООН та США. У серпні 2002 р. М. Каддафі визнав “кримінальну відповідальність” за вищезгадані злочини. 13 серпня 2003 р. Лівія відправила до РБ ООН лист, у якому повідомила про виконання висунутих контрмов на зняття санкцій, серед яких — визнання відповідальності за вибухи і виплата компенсацій, продовження співпраці зі слідством і відмова від підтримки тероризму. Гро-



ші родичам жертв (близько 7 млрд дол.) почали переказуватись негайно. У свою чергу РБ ООН 12 вересня 2003 р. зняла санкції (за відповідну резолюцію голосували 13 країн, Франція та США утримались).

Починаючи з 2003 р. полковник робив Заходу одну принципову поступку за іншою: згорнув ядерну і декілька інших мілітарних програм<sup>1</sup>, погодився на навчання лівійських офіцерів в американських військових коледжах, а також призначення на високі посади вашингтонських протеже, передачу родовищ західним нафтовим компаніям, приватизацію й модернізацію економіки. У серпні 2003 р. вийшла друком Біла книга Лідера лівійської революції, в якій ішлося про арабів та євреїв, мирне співіснування яких, як стверджував автор, давно визначено долею та єдиною історією. У ній відсутні заклики “Скинути Ізраїль у море”, характерні для раннього М. Каддафі. Немає вихвалень на адресу лівих ідей, якими він раніше захоплювався. Книга викликала гучний резонанс у світі, оскільки на очах у всіх почався його стрімкий відхід від колишнього радикалізму. Також полковник дав жорстку оцінку екстремістським ісламістським організаціям, назвавши їх членів “...реакціонерами, агентами, розпусниками й лицемірами, які прагнуть підмінити іслам ісламізмом”.

Усі табори, в яких раніше велась підготовка бойовиків на території Лівії, були закриті. Під час візиту до Тріполі державний секретар США Кондоліза Райс висловила своє задоволення: “Лівія є сильним партнером у боротьбі проти тероризму, і наше співробітництво по каналах зв’язку проходить чудово”. М. Каддафі стали приймати у світових столицях, а до Тріполі почастишали візити західних політиків. В основі — першість інтересу до лівійських нафтових ресурсів, а вже потім до теорій Лідера революції. Хоча він піддавав критиці Сполучені Штати Америки за те, що ті нав’язують іншим країнам свою політичну систему, тоді як демократія чужа для Африки, і навіть дозволив собі різкий антизахідний виступ на 64-й сесії Генеральної Асамблеї ООН 23 вересня 2009 р. І перше — нафтові інтереси, і друге — антизахідні настрої М. Каддафі, крім усього іншого, відіграли свою роль у подіях 2011 року.

На початку 2011 р. хвиля арабських революцій докотилась і до Лівії. Події в Тунісі та Єгипті стали каталізатором заворушень, що переросли у збройні сутички між опозицією та прибічниками

---

<sup>1</sup> Під час військових дій коаліції західних країн проти Лівії у 2011 р. М. Каддафі сильно жалкував про це, вважаючи, що наявність атомної бомби відвернула б таку небезпеку.

режиму полковника, в яких на боці першої виступила й коаліція під орудою НАТО. Дуже непростим є питання стосовно причин, що призвели до громадянської війни в країні. На відміну від багатьох країн, в яких розквітла “арабська весна”, Лівія мала досить високий рівень соціально-економічного розвитку: третя за обсягами виробництва держава на Африканському континенті. Пустельна країна вкрита мережею чудових шляхів. На основі підземних джерел води створена ціла штучна ріка.

Напередодні драматичних подій ВВП на душу населення становив 14 192 дол. (більше ніж у 2 рази перевищення відповідного показника Єгипту і в півтора разу більше, ніж у Тунісі), за індексом людського розвитку, що розраховується ООН, країна посідала 53-тє місце у світі і перше в Африці. За тривалістю життя з середнім показником 77 років випереджала багато країн<sup>1</sup>, насамперед арабських. У Лівії були найкращі серед арабських країн безкоштовні системи медичної допомоги та освіти. Тим, хто бажав навчатися за кордоном, держава повністю оплачувала навчання. Більшість сімей — із власним будинком<sup>2</sup> та автомобілем. Кредити на придбання квартири чи автомобіля — безвідсоткові. Електрика, бензин та інші енергоносії — практично безкоштовні. Хліб та інші продукти харчування дешеві, а за продаж продукції, термін якої сплив, штрафи у 300—500 %. Бажаючим відкрити власний бізнес — 20 тис. дол. Загальний рівень життя пересічного лівійця перевищував відповідний рівень життя більшості європейців, навіть із країн ЄС. М. Каддафі мав намір зробити “вільними” і “щасливими” всіх за власними лекалами, але знищував противників і незгодних. Декілька заворушень, які відбулися за часів його правління, були жорстоко, з багатьма жертвами, придушені. Полковник втратив зв’язок із масами, вже не тримав руку на пульсі народних настроїв.

Впродовж десятиріч у країні відбувалося швидке демографічне зростання, в результаті чого молодь склала від 40 до 50 %<sup>3</sup>. Як і в інших арабських країнах, у цьому середовищі спостерігається високий рівень безробіття, зростання незадоволених сподівань та амбіцій. Робочих місць вистачало, проте вони вважалися неprestижними, малооплачуваними і тому займалися гастарбайтера-

<sup>1</sup> Для порівняння: в Росії — трохи більше 69 років.

<sup>2</sup> При укладанні шлюбу держава видавала 64 тис. дол. на придбання житла, за такі гроші можна було придбати комфортабельний житловий будинок.

<sup>3</sup> Оцінки різняться через закритість країни, що ускладнювало точність підрахунків.

ми, яких налічувалося до півтора мільйона. Місцеве ж населення томилося в очікуванні чергових субсидій.

Саме на прикладі Лівії можна простежити дію теорії “відносного погіршення становища соціальних груп”<sup>1</sup>, яка вважає, що революції й народні хвилювання відбуваються, як правило, не там, де люди живуть перманентно погано, а там, де вони розуміють, що можуть жити краще. При тому, що світова фінансово-економічна криза не надто вразила економіку Лівії, вирішальну роль зіграв не абсолютний, а відносний рівень добробуту — виник вибухонебезпечний розрив між очікуваннями зростання добробуту й реальністю. Особливо обурювало усвідомлення несправедливості розподілу прибутків від продажу національного багатства між громадянами. З одного боку — накопичення колосальних коштів на рахунках полковника та його оточення (як з’ясувалося пізніше, ці багатства родини **М. Каддафі** оцінювались у суму до 200 млрд дол.), з іншого — дуже незначні надходження пересічним громадянам (по 1 тис. дол. на родину на рік). На народження дитини в Лівії виплачувалося 7 тис. дол. В той же час проходила інформація про розкошування розбещених синів **М. Каддафі**<sup>2</sup>. Так, один із них сплатив 1 млн доларів **Мерайї Керрі** за виконання на приватній вечірці чотирьох пісень. Тобто утворився колосальний розрив між кланом керівника країни, який фактично приватизував національні багатства, і всім народом, якого вже даремно було закликати будувати “ісламський соціалізм”. Головною вимогою протестного руху в Лівії стала вимога повернути до державної скарбниці відібрані в народі мільярди.

Як і в інших арабських країнах, молодь через новітні можливості комунікації, такі як телебачення та Інтернет, все більше дізнавалася про умови в інших країнах, навіть тих, які раніше вважались відсталими. Вона зневірилась у гаслах режиму, вбачаючи в політичній демагогії Лідера революції один із крайніх проявів авторитаризму та всевладдя, при якому жити ставало принизливо через зростання корупції та поліцейської сваволі. Подібно до інших арабських країн, виявився так званий “розрив поколінь”: режим, не змінюваний впродовж десятиріч, в очах молодого покоління втрачає легітимність, яку визнавали попередні генерації.

До багаторічної втоми від диктатора додалися проблеми, зумовлені кланово-племінною специфікою країни. Саме вона слугувала визначальним фактором формування лівійського суспіль-

<sup>1</sup> На Заході вона називається “relative deprivation theory”.

<sup>2</sup> У **М. Каддафі** семеро дітей: 6 синів і донька.

ства, яке застигло в такій структурі і було просякнуте корупцією у всіх своїх порах ще до **М. Каддафі**. Попри певні спроби її подолання, особливо на ранньому етапі існування Джамахірії, Лівія стала північно-африканським рекордсменом за показником корумпованості. Лівійське суспільство — це значною мірою конгломерат племен і кланів, у якому стійкі пережитки кровно-родинних відносин на всіх рівнях та в більшості сфер соціальної організації суспільства.

Виходець із нечисленного племені ауляд Каддафа-полковник упродовж деякого часу здавався більшим племенам, таким як Магарха і Варфалла, буферною фігурою, здатною підтримувати міжплемінний баланс у країні, допоки він не став приділяти більшу увагу своїм банківським рахункам. У племінному середовищі зростало невдоволення з приводу перерозподілу нафтової ренти, що суперечило ісламському уявленню про справедливість. Особливо обурювалися суфійські ордени, зокрема орден сенуситів, до якого належав скинутий монарх<sup>1</sup>. Цей орден сповідує ортодоксальний іслам і не приймає офіційну ідеологію Зеленої книги. Його вплив найбільше поширений на сході Лівії, у Кіренаїці, звідки походив **Ідріс I**, і де, власне, розпочався протестний рух проти режиму **М. Каддафі** (тамтешні повстанці підняли державні прапори Лівії часів короля). Епіцентром стало місто Бенгазі — батьківщина колишнього монарха. Населення цього регіону вважало, що центральною владою їм приділяється значно менше уваги, ніж іншим, зокрема, західній Тріполітанії. Глави племен саме Тріполітанії більше підтримували Лідера революції. Треба зазначити, що центральну роль у структурі влади — в тому числі в силах безпеки — відігравали члени кланово-племінної групи самого полковника і близькі до неї племена, а регулярні збройні сили були відносно слабкими. Вимоги з боку руху протесту також спрямовувалися проти того державно-політичного устрою і кланово-племінного балансу, які цілковито зав'язувалися на особі **М. Каддафі**.

Все почалося з арешту адвоката **Фетхі Тарбела**, який безкоштовно захищав політичних в'язнів у Лівії, відповіддю на що стала масова демонстрація **15 лютого 2011 р.** Група лівійської інтелігенції звернулася **17 лютого** до полковника з вимогою піти у відставку. **20 лютого** проти режиму виступили військові, розквартировані в Бенгазі. На чолі став генерал **Абдель Фаттах Юніс**, який

---

<sup>1</sup> **Ідріс I** був онуком засновника ордену сенуситів **Мухаммеда бен Алі ас-Сенусі** і сам очолював цей орден.

до загадкового вбивства 28 липня виступав фактичним військовим лідером опозиції. На відміну від лідерів Тунісу та Єгипту М. Каддафі не збирався здаватися. Він мобілізував своїх прибічників з армії, поліції, вірних племен, найманців, загонів “своїх” ополченців. З’явилися перші вбиті, потім повсталі захопили зброю із розтрощених поліцейських дільниць і військових баз. Дуже швидко протистояння переросло у громадянську війну, чому сприяла така риса дуже жорсткого лівійського національного характеру, як готовність битися. У сутичках гинули десятки і сотні людей. 22 лютого полковник зібрав вірну йому молодь на Зеленому майдані у Тріполі і заявив, що він як Лідер революції залишиться у Лівії і готовий військовою силою розчавити повсталих. Пізніше у декількох телезверненнях та інтерв’ю він охарактеризував дії повсталих як “заколот, організований терористами Аль-Каїди та зовнішніми силами”. Про готовність придушити заколот також заявляв Сейф аль-Іслам, син Муаммара, який виступав у ролі його найближчого помічника.

Поступово повсталі захопили кілька міст на узбережжі Середземного моря, на їхній бік перейшли окремі підрозділи лівійської армії, а також кілька послів Лівії за кордоном. 5 березня в Бенгазі створено Національну перехідну раду, до якої увійшли лідери опозиції. Рада оприлюднила політичний маніфест нової, вільної, держави, яка має прийти на зміну режиму полковника Муаммара Каддафі. В ньому, зокрема, говорилося: “Боротьба з темними днями диктатури навчила нас тому, що не може бути альтернативи побудові вільного і демократичного суспільства та забезпеченню верховенства міжнародного гуманітарного права і Декларації прав людини. Досягти цього можна тільки через діалог, терпимість, співробітництво, народну згуртованість і активну участь усіх громадян”. У документі містилися обіцянки Ради після повалення диктаторського режиму скласти проект національної Конституції, яка встановить юридичні, політичні, громадянські, законодавчі, виконавчі й судові інститути і роз’яснить права та обов’язки громадян Лівії; сформувати політичні організації, зокрема політичні партії, народні організації, профспілки. Національна рада гарантувала, що кожний повнолітній громадянин зможе реалізувати своє право на участь у вільних, чесних парламентських і президентських виборах. Також обіцяна свобода висловлення думок — через ЗМІ, мирні мітинги та інші канали комунікації між народом і владою. Щодо економічного життя, то воно має будуватися на ринкових принципах. Причому “національна економіка розвиватиметься на благо лівійського народу

шляхом створення ефективних економічних інститутів, які мають боротися з бідністю і безробіттям”, а між сильним продуктивним державним сектором та вільним приватним сектором має розвиватися справді економічне партнерство. Позачергова сесія Європейської ради, керівництво США та деякі інші країни (усього понад 30) вітали створення Національної перехідної ради, заявили про її визнання як єдиного законного представника народу Лівії і невизнання таким уряду, підконтрольного **М. Каддафі**.

На початку березня військова ініціатива перейшла до каддафістів. Використовуючи військову авіацію й важке озброєння, вірні полковнику сили витіснили повсталих практично з усіх раніше взятих ними міст на узбережжі і продовжували рухатися в бік Бенгазі. Захист повсталих став приводом для втручання міжнародних сил. 17 березня Рада Безпеки ООН прийняла резолюцію № 1973<sup>1</sup>, яка вводила безпольотну зону над Лівією. Це означало заборону польотів для літаків і гелікоптерів лівійських військово-повітряних сил. Захід обурювався через те, що лівійська авіація наносить удари по повстанцях, які намагалися захопити військові об'єкти, в тому числі склади зі зброєю, авіабази тощо. Виникає питання: невже уряди США та інших західних країн чинили б інакше, якби хтось намагався захопити подібні об'єкти на їхній території? У резолюції містилась вимога “вжити всіх необхідних заходів..., щоб захистити громадян і населенні громадянськими районами, які перебувають під загрозою нападу в Лівійській Арабській Джамахірії, включаючи Бенгазі”. Суть документа — захист цивільного населення від насильства, яке коїв власний уряд, однак формулювання відкривали можливості для широкої військової операції проти військ Тріполі. Таким чином, цей документ дозволив військове втручання у внутрішні справи суверенної держави під гаслом захисту мирного населення від жорстокості диктатора.

Якщо ж подивитися на глибші причини, то всі країни, що взяли участь у військовій операції “Світанок Одиссеї”, об'єднували економічні інтереси насамперед стосовно енергоносіїв. За рік до того **М. Каддафі** погрожував позбавити нафти ті країни, які по-

---

<sup>1</sup> При голосуванні утрималися Бразилія, Німеччина. Індія, Китай, Росія. З боку арабських країн солідарність виявили тільки Сирія та Алжир. Саудівська Аравія, ОАЕ, Кувейт, Катар, Бахрейн підтримали західну коаліцію в усуненні **М. Каддафі** від влади. Це стало результатом того, що полковник постійно піддавав критиці Лігу арабських держав, особливо його дратувала Саудівська Аравія, з якою він виборював першість.

мічені в негативному ставленні до ісламу. Напередодні подій він заявив про намір переглянути умови нафтових контрактів з іноземними партнерами на більш справедливих принципах. Добре відомо, що лівійський лідер укладав лише ті угоди з іноземцями, які були вигідні йому. Однак Захід потребував гарантій безперебійних поставок нафти й газу на вигідніших умовах, ніж прагнув **М. Каддафі**. При тому, що Лівія не найбагатша країна за запасами нафти й газу<sup>1</sup>, вона є головним постачальником їх до країн Західної Європи, особливо до Франції, Італії та Великої Британії. Підвищення цін в умовах важкого становища, спричиненого світовою фінансово-економічною кризою, для цих країн створювало особливу небезпеку. Тому постала необхідність взяти контроль над важливим джерелом енергоресурсів до своїх рук. Шлях до цього вбачався в усуненні **М. Каддафі** від влади і сприянні встановленню тієї влади, яка б віддавала бажане за безцінь.

Щодо Сполучених Штатів Америки, то лівійські ресурси для них не суттєві, важливіше те, що лівійський плацдарм необхідний Америці, щоб протидіяти активному просуванню Китаю до ресурсів усієї Африки<sup>2</sup>. Адже **М. Каддафі** чітко дав зрозуміти, що бачив майбутній економічний розвиток Африки взагалі й Лівії зокрема більш пов'язаними з Китаєм та Росією, ніж із Заходом.

Крім того лівійський лідер був надто незручний зі своєю позицією як у внутрішній політиці (його модель держави кидала виклик американській моделі), так і в непередбачуваній зовнішній. Для європейських політиків він також створював незручності.

Яскравий приклад — позиція французького президента **Ніколя Саркозі**, на адресу якого з Тріполі лунали звинувачення у використанні лівійських грошей у власній президентській кампанії. Напередодні наступної виборчої кампанії він намагався посилити свої позиції, позиціонуючи себе як політичного лідера світового масштабу. Саме Франція, яка спочатку помірковано реагувала на ситуацію в Лівії, раптом визнала керівництво в Бенгазі єдино законним у країні і відрядила до столиці повстанців свого посла<sup>3</sup>. **Н. Саркозі** наполегливо умовляв європейських союзників

---

<sup>1</sup> Її запаси оцінюються у 29,5 млрд барелів нафти і 1,6 трлн кубометрів газу. Частка Лівії становить лише 2 % у світовому видобутку нафти.

<sup>2</sup> Деякі навіть західні політологи називають це проявом неоколоніалізму.

<sup>3</sup> 3 квітня Національна перехідна Рада підписала лист, який засвідчував згоду передати 35 % усієї нафти французам в обмін на їх повну і постійну підтримку.

завдати удару по урядових лівійських військах. Його підтримував італійський прем'єр **Сільвіо Берлусконі**, який також раніше активно співробітничав із диктатором, а пізніше волів відвернути увагу від скандалів навколо власної персони.

**19 березня 2011 р.** авіація Франції, Італії, Великої Британії та США почала завдавати ударів по військових і промислових об'єктах, контрольованих силами **М. Каддафі**. Американські та британські військові кораблі випустили 110 ракетних ударів по 20 військових об'єктах у країні з метою припинення наступу військ полковника. **31 березня** командування бойовими діями перейшло до штабу НАТО. Відповідно, розширився склад учасників операції. Операція одержала назву "Об'єднаний захисник". У **червні** Міжнародний кримінальний суд видав ордер на арешт **М. Каддафі**. У період з квітня до липня йшла затяжна позиційна боротьба, що свідчило про досить сильну підтримку **М. Каддафі**. У **квітні** жителям країни були обіцяні нові ліберальні закони і Конституція. Представники режиму заявляли про намір зняти з іноземних банківських рахунків 20 млрд дол. і передати їх на гуманітарну допомогу жителям по обидві сторони барикад. У **червні** **М. Каддафі** звернувся з відкритим листом до конгресу США, в якому просив цей орган провести ретельне розслідування військової операції НАТО в Лівії. Коли результату не отримав, то в **липні** у телевізійному виступі пообіцяв відрядити до Європи сотні смертників, аби помститися за цю операцію.

**3 серпня** завдяки підтримці коаліції ініціатива почала переходити на бік повсталих. У **вересні** диктатор запропонував опозиціонерам розпочати переговори про передачу влади, проте його не захотіли слухати. **22 серпня 2011 р.** сили опозиції взяли Тріполі, захопивши трьох синів диктатора. Сам він із групою прибічників залишив столицю. Особливо запеклими виявилися бої за міста Сірт, Сабх і Бані-Валід. Коли **20 жовтня** **М. Каддафі** з кількома військовими намагався вирватися з Сірту, його захопили в полон. Загибель його сталася за нез'ясованих обставин: за версією Національної перехідної влади, він одержав поранення під час обстрілу автоколони і не доїхав до лікарні. Інша версія — його застрелив один із повстанців після того, як побила решта. Потім тіло загиблого зганьбили, виставши на оглядини публіки. Дехто навіть фотографувався поруч з наполовину оголеним трупом. Влада заявила, що поховання відбудеться у пустелі, місце не оголошуватимуть, щоб уникнути ажіотажу прихильників.



**23 жовтня** було офіційно оголошено про звільнення Лівії від режиму **М. Каддафі**<sup>1</sup>. В країні відзначалося нове свято — День перемоги і звільнення. Громадянська війна, яка тривала майже 9 місяців і забрала тисячі життів, завершилась. Якби не допомога ззовні, повсталі навряд чи перемогли б.

Попри прохання нової влади продовжити охороняти кордони держави, керівництво північноатлантичного альянсу вирішило, що необхідності у продовженні міжнародної військової операції більше немає і офіційно оголосило про її завершення **31 жовтня 2011 р. о 23:59** за часом Тріполі. **27 жовтня** Рада Безпеки ООН скасувала запроваджену раніше заборону на польоти над Лівією. Європейський Союз **21 грудня** офіційно зняв санкції з Центрального банку Лівії та головних інвестиційних банків країни. Рішення ЄС має розморозити<sup>2</sup> десятки мільярдів доларів, що зберігаються на різних лівійських рахунках у країнах цієї організації. **16 грудня** рішення про зняття з Лівії фінансових санкцій прийняла Рада Безпеки ООН, **17 грудня** — США<sup>3</sup>.

<sup>1</sup> **26 жовтня** син скинутого диктатора **Сейф аль-Іслам** — керівник опору армії Національної перехідної ради, який тоді перебував у розшуку, оскільки Міжнародний кримінальний суд в Гаазі видав ордер на його арешт за звинуваченнями в антигуманітарних злочинах, звернувся до жителів країни з посланням. У ньому містився заклик продовжувати боротьбу за повернення “втраченої Лівії і втраченої честі”, а також мститися “злочинцям та вбивцям”. **19 листопада** під час спроби перейти кордон з Нігером, його заарештували. Прем’єр-міністр нової Лівії **Абдель Рахім аль-Кіб** заявив, що арешт **Сейфа аль-Іслама** “завершив революцію” і став початком для “побудови вільної держави”. **29 листопада** донька **М. Каддафі Айша** також звернулась до співвітчизників із проханням не припиняти боротьбу з новим режимом.

<sup>2</sup> Міжнародні санкції проти фінансових інститутів Лівії були введені після початку громадянської війни.

<sup>3</sup> Проте західні держави не поспішали повертати гроші, видаючи по 1 млрд дол., аргументуючи це тим, що мали переконатися в надійності нової влади. У зв’язку з цим деякі аналітики проводили паралель із коштами скинутого іракського диктатора **Саддама Хусейна** з його статками у 100 млрд дол. Ці гроші просто зникли: їх нікому не вдалося знайти. Окупаційна адміністрація Іраку під керівництвом **Пола Бремера** тоді відкрито заявила: якщо рахунки **Саддама** розшукають, усі кошти офіційно конфіскують на користь США, щоб “компенсувати військові витрати”. Так само у свій час було вчинено з мільярдами колишнього українського прем’єр-міністра **Павла Лазаренка**. Україні ті гроші не повернули, давши їм змогу працювати на користь американської економіки.

Британія, Іспанія, Франція виявили намір утримувати гроші **М. Каддафі** якомога довше у своїх банках. Фінансова гвардія Італії конфіскувала активи, які належали родині полковника. Адже, якщо рапто-

Після смерті диктатора владу в Лівії взяла Національна перехідна рада, легітимність якої визнало чимало країн світу. 1 листопада 2011 р. прем'єр-міністром і головою НПР став **Абдул аль-Рахім аль Кіб** — вчений-електротехнік, який одержав освіту і тривалий час працював у США. Виступаючи на прес-конференції у Тріполі, він завірив, що в Лівії з'явиться правова держава: “Ми будуватимемо таку державу, яка буде з повагою ставитися до прав людини і не допустить їх порушення. Але нам потрібен час”.

22 листопада прем'єр представив новий склад тимчасового уряду, завданням якого, серед усього іншого, визначено написання за вісім місяців Конституції, після чого — проведення загальних парламентських виборів. Однак ситуація у країні виявилася дуже складною. З одного боку, вилазки каддафістів: обстріл делегації нового прем'єр-міністра, а також взяття міста Бані-Валід — одного з центрів опору прихильників полковника наприкінці січня 2012 р. Прем'єр не постраждав, а місто нова влада врешті-решт відвоювала. Але ті, хто бився на боці Лідера лівійської революції, несуть дестабілізацію не тільки своїй країні, а й сусіднім, таким як Алжир, Нігер та Малі. В останній наприкінці лютого 2012 р. розгорнулася повномасштабна війна між урядовими силами і туарегами<sup>1</sup>, які воювали в Лівії на боці полковника, а після його поразки повернулися зі зброєю на території свого історичного проживання. Тут войовничі кочівники розв'язали чергову війну за незалежність, вимагаючи, зокрема, автономії трьох північних районів. На думку експертів, новий конфлікт загрожує дестабілізувати обстановку, як мінімум, в десяти державах регіону, де також гостро стоїть проблема туарегів.

Міжплеменні конфлікти розгорілися на південному сході Лівії, в районі міста Куфра, жертвами яких стали сотні осіб, а тисячі мусили покинути свої домівки (за приблизними підрахунками, майже половина жителів міста, населення якого налічувало по-

---

во з економіки Євросоюзу вилучити 150—200 млрд. дол., то може різко обвалитися євро. Виявилось, що війна проти лівійського диктатора — дуже прибуткова справа. США витратили на неї лише 2 млрд дол., інші країни — близько 3 млрд. Прибуток — гроші в сейфах своїх банків; вигоди у нафтовому питанні; встановлення домінування в одній із важливих країн Арабського Сходу і Північної Африки; протидія зазіханням Китаю й Росії в цьому регіоні; створення обстановки хаосу, в якій легше демонструвати могутність північноатлантичного альянсу; додавання політичної ваги керівникам провідних західних держав, особливо тим, які прагнули цього напередодні президентських виборів (Н. Саркозі, Б. Обама).

<sup>1</sup> *Туареги* — народ групи берберів, що живе в Лівії, Нігері, Малі, Буркіна-Фасо, Алжирі.

над 50 тис.). Тимчасовий уряд відрядив туди армійські підрозділи, проте ситуація залишалась напруженою. У тимчасового уряду в цілому — великі труднощі щодо контролю в країні. Кількість колишніх повстанських загонів коливається, за різними оцінками, від 100 до 300, а всього зброю мають приблизно 125 тис. лівійців. Більшість повстанських загонів прив'язані до тих населених пунктів, де вони сформувалися. Місцеві лідери не довіряють Національній перехідній раді і розраховують на власні сили. Вони визнають нову владу доти, поки вона не втручається в їхні справи і віддає тільки ті розпорядження, які вони готові виконувати. Все частіше вони демонструють ворожість щодо нового уряду, яка часом переходить у відкриту агресію. Тому коли в містах Лівії лунає стрілянина, частіше підозрюють колишніх повстанців, ніж прибічників М. Каддафі. Так що спроби роззброїти колишніх революціонерів можуть обернутися проти Ради. Разом з тим колишні повстанці наполегливо вимагають від неї компенсації за одержані поранення та інші втрати. Хоч видобуток нафти після завершення війни швидко зростає, однак фінансові проблеми зберігаються.

Верховний комісар ООН із прав людини Наві Піллей наприкінці січня 2012 р. представила членам Ради Безпеки доповідь стосовно становища в Лівії, з якої випливало, що нова влада неспроможна контролювати масу колишніх революціонерів, яка перетворилася на бандитське свавілля. Такі “революційні бригади” мають десятки власних тюрем, де без суду й слідства утримують 8,5 тис. в'язнів, більшість із яких — прибічники скинутого лідера країни, хоча серед них є й жінки і навіть діти. В'язнів піддають знущанням і катуванням, від яких люди гинуть. Представники влади констатують, що їм дійсно тяжко нормалізувати обстановку в країні, оскільки вона наповнена зброєю, а озброєні угруповання можуть підпорядковуватись кому завгодно і переслідувати будь-які цілі.

Аналітики зазначають, що Лівія на початку 2012 р. виявилася розколотою відразу за кількома напрямками: вирували суперечки між різними регіональними елітами; намічалось протистояння між ісламістами та секуляристами; нікуди не поділась ворожнеча між новою владою та прибічниками влади старої. Те, що остання проіснувала 42 роки, зумовлювалося підтримкою значної групи людей, яким було що втрачати із падінням режиму М. Каддафі. Однак більшало тих, хто не хотів з ним миритися. Деякі політологи наполягають на тому, що вибух був інспірований з-за кордону, інші — що він визрів внаслідок внутрішніх причин. Найбільш вірогідно те, що до внутрішніх факторів додалися інтереси зовніш-

ніх сил. Однак мала місце громадянська війна, в якій лівійці билися проти лівійців. І відбувалось це на тлі трансформацій сучасного світу, в якому мусульманам дуже важко додержуватися власних традицій і звичаїв.

Серед політологів вважається, що для Лівії після М. Каддафі можливі чотири сценарії розвитку подій: громадянська війна і наступний міжплемінний конфлікт, встановлення військового режиму, консервація перехідного періоду і розкол країни<sup>1</sup>. Успішний перехід від диктатури до демократії навіть не передбачається. Світовий досвід призвів до сумної статистики: шанси на успішний вихід з насильницького конфлікту і встановлення демократичного режиму становлять приблизно 3—5 %. Тобто найбільш імовірний сценарій — консервація перехідного періоду й наступна дискредитація ідеї трансформації Лівії в демократичну державу. Для спільноти, яка впродовж сорока років знала тільки диктаторську форму правління, не має досвіду демократії, що передбачає постійне досягнення компромісів, при повній відсутності громадянського суспільства як такого, цей сценарій є найбільш реалістичним. І саме його реалізації найбільш побоюються лівійці.

## Література

Анатольев Р. Каддафи: государство и общество / Р. Анатольев // Азия и Африка сегодня. — 2001. — № 10.

Анчиков В. Как Каддафи понимает социализм / В. Анчиков // Азия и Африка сегодня. — 1991. — № 12.

Бабкин С. Против Запада, но не с Востоком / С. Бабкин // Азия и Африка сегодня. — 1996. — № 5.

Берг И.С. Северная Африка: движение к демократии по оценкам немецких экспертов / И.С. Берг [Эл. ресурс]. — Режим доступа: [www/iimes.ru/rus/stat/2011/27-02-11/htm](http://www.iimes.ru/rus/stat/2011/27-02-11/htm)

Васильев А.М. Цунами революций / А.М. Васильев // Азия и Африка сегодня. — 2011. — № 3.

---

<sup>1</sup> На сході Лівії 7 березня 2012 р. вожді племен і лідери воєнізованих формувань багатої на нафту Кіренаїки проголосили напівавтономний регіон Барка. Створену Вищу перехідну раду очолив шейх Ахмед аз-Зубейра ас-Сенуссі. Було заявлено про намір створити незалежні міністерства, включаючи МВС та нафтове відомство, взяти на себе управління місцевими справами. Учасники Конгресу в Бенгазі заявили, що хоч вони і виступають за єдність Лівії, однак зважились на такий крок, аби відновити свої законні права, які доти ігнорувалися. За центральною владою визнається роль у міжнародних справах, національній безпеці та обороні. Раніше Національна перехідна рада Лівії наголошувала, що не підтримує ідею федералізму.

*Дьячук Ю.В.* Ливия возвращается: История. Культура. Общество. Международные отношения. Политика. Экономика. Право / Ю.В. Дьячук. — К., 2007.

*Егорин А.* Муаммар Каддафи посланец пустыни / А. Егорин // Азия и Африка сегодня. — 1996. — № 5.

*Егорин А.* Блокада / А. Егорин // Азия и Африка сегодня. — 1996. — № 9.

*Егорин А.* Загадки ливийской политики. Еще одна попытка их разгадать / А. Егорин // Азия и Африка сегодня. — 2006. — № 9.

*Егорин А.З.* Муаммар Каддафи / А.З. Егорин. — М., 2009.

*Искандеров П.* Развитие ситуации вокруг Ливии в свете глобальных стратегий Запада / П. Искандеров [Эл. ресурс]. — Режим доступа: [www.perspektivy.info/.../razvitije\\_situacii\\_vokrug\\_livii\\_v\\_svete\\_globalnyh\\_strategij\\_zapada\\_2011-06-09.htm](http://www.perspektivy.info/.../razvitije_situacii_vokrug_livii_v_svete_globalnyh_strategij_zapada_2011-06-09.htm)

*Каддафи М.* Зеленая Книга / М. Каддафи. — [Репр. изд. 1989 г.]. — К., 2006.

*Каддафи М.* Белая Книга / М. Каддафи [Эл. ресурс]. — Режим доступа: [kaddafi.ru/isratina.html](http://kaddafi.ru/isratina.html)

*Касаев Э.О.* Внутриполитическая обстановка в Ливии: проблемы и перспективы развития / Э.О. Касаев // Восток. — 2008. — № 6.

*Крашенинникова В.* Уроки Ливии: экспансия “глобального” НАТО: кто будет следующим? / В. Крашенинникова, А. Росс [Эл. ресурс]. — Режим доступа: [www.warandpeace.ru/reports/view/62789/](http://www.warandpeace.ru/reports/view/62789/)

*Маргелов М.* После стабильности: Арабский мир и пределы авторитарной модернизации / М. Маргелов [Эл. ресурс]. — Режим доступа: [www.globalaffairs.ru/number/Posle-stabilnosti-15176](http://www.globalaffairs.ru/number/Posle-stabilnosti-15176)

*Маунтэйн Т.* Ложь ливийской войны / Т. Маунтэйн [Эл. ресурс]. — Режим доступа: [inosmi.ru/africa/20110728/172612691.html](http://inosmi.ru/africa/20110728/172612691.html)

---

---

# РЕСПУБЛІКА ІРАК

Вважається, що в неофіційній ієрархії арабських держав Ірак посідає третє місце після Єгипту і Сирії. Ця країна є східним флангом арабського світу, крайньою точкою поширення арабської мови, форпостом і переднім краєм арабізму в Азії. Її історія вирізняється гостротою і складністю, зумовленими складними історико-національними, релігійно-культурними та ідеологічними суперечностями, арабським націоналізмом, традиціями східних деспотій, а також прагненням Заходу будь-якими засобами встановити контроль над найбагатшими іракськими запасами нафти, що становлять 15 % загальносвітових. Впродовж останніх десятиріч свої політичні сценарії навколо Іраку розігрували Сполучені Штати Америки, Радянський Союз, Велика Британія, Іран, Туреччина, Ізраїль, близькосхідні арабські монархії. А в самій країні вирували найзапекліші політичні пристрасті, забарвлені притаманною їм особливою жорстокістю і нетерпимістю.

Тривалий час у повоєнній історії домінуючу позицію на іракському політичному полі займала Партія Арабського соціалістичного відродження (скорочено — Баас — “відродження”). Вона виникла у 1947 р. в Сирії, пізніше знайшла палку підтримку в Іраку серед студентів і старшокласників. Баасистами ставали молоді амбітні люди із середніх класів найрізноманітнішого соціального та конфесійного походження — від дітей релігійних діячів до дрібних землевласників. Засновники партії проповідували панарабську єдність, ідеали рівності і свободи, прагнули розірвати із традицією, покласти край замкненості та відособленості окремих груп населення й монополії старої еліти на владу.

Однак насправді їхні високі поривання обернулися тією ж замкненістю: на провідні позиції в партії, а потім у державі стали висуватися вихідці з міста Тікрит. Особливо це стало помітним після 1979 р., коли в результаті внутрішньопартійного перевороту від найвищих посад в армії й державі був усунений генерал Ахмад Хасан аль-Бакр, і влада перейшла до його зятя Саддама Хусейна<sup>1</sup>. Він став водночас президентом республіки, головою ради міністрів, головнокомандувачем збройних сил у чині маршала і генеральним секретарем партії Баас, тобто зосередив у своїх руках абсолютну владу в країні. Його почесні титули: “вождь-борець”, “прапорносець”, “лицар арабської нації”, “герой національного визволення”, “вождь-батько” та ін. Баас перетворилася на масову політичну організацію — приблизно 1,5 млн членів. У країні встановилась однопартійна диктатура із дуже жорсткою структурою та ієрархією “активних членів”, співчуваючих тощо; обрядами посвячення і системою навчання. З часом запанували армійські офіцери, зокрема вихідці з Тікриту — батьківщини свого лідера. Партія стала новою елітою з численними привілеями, а численна партійна й державна бюрократія — опорою режиму.

Ще до свого приходу на вищі посади С. Хусейн обіцяв побудувати в країні “сталінську державу” і швидко виконав свою обіцянку. Найперше — здійснив генеральну чистку керівництва — за його наказом розстріляли понад півтисячі керівних діячів партії Баас. Фізично знищувалися будь-які опоненти, зокрема розгромлено єдину серйозну опозиційну силу — комуністичну партію. Треба зазначити, що серед усіх арабських країн Ірак вирізнявся особливою жорстокістю правителів. Вони не гребували широко використовувати терор проти “ворогів” — як проти своїх громадян — арабів та курдів, так і проти сусідніх держав. Жертвами саддамівського терору ставали усі, кого підозрювали у “зраді” — і співвітчизники, і іноземці. Диктатура спиралася на потужну й розгалужену мережу спецслужб, де, включаючи поліцію, налічувалося понад півмільйона співробітників. Вони разом із двома мільйонами таємних агентів-інформаторів створили в Іраку справжнє царство терору, в якому нещадно придушувалися будь-які вияви невдоволення й спротиву.

Водночас багдадський режим багато зробив для задоволення елементарних потреб населення. Націоналізація нафтової галузі і встановлення тотального державного контролю над усією вели-

---

<sup>1</sup> Ім'я Саддам перекладається: “той, хто протистоїть”. Від народження повне ім'я — Саддам Хусейн аль-Тікріті.

кою промисловістю дали правлячій еліті потужні ресурси не тільки для реалізації своїх амбіцій, а й для підвищення рівня життя населення. Великі асигнування спрямовувались у сфери освіти й охорони здоров'я, завдяки чому рівень життя в Іраку став одним із найвищих на той час в арабському світі. 95 % валютних надходжень, які широко для того використовувались, надходили від продажу нафти. У країні діяли тверді ринкові ціни: поліціанти, обходячи базари, били кийками по нирках тих торговців, які продавали товари дорожче. Велика увага приділялася забезпеченню лояльності найчисельнішого класу — селянства. Задля цього використовувалася традиційна племінна структура, відновлені і зміцнені племінні та кланові зв'язки, шейхи племен мусили підтримувати порядок, збирати податки і здійснювати судочинство на підвідомчих територіях. Завдяки цьому племінна верхівка перетворилася на таку ж лояльну опору режиму в сільській місцевості, як державно-партійна бюрократія у містах.

За допомогою сили **С. Хусейн** намагався вирішувати спірні питання із сусідніми країнами. У **1980 р.** його армія вдерлася до Ірану. На поверхні приводом стало нерозв'язане територіальне питання щодо Шатт-ель-Араба (річка, що впадає в Перську затоку, утворена злиттям Тигру й Євфрату), а глибинною причиною була суперечка між Іраком та Іраном за гегемонію в регіоні після того, як Велика Британія покинула його як домінуюча держава.

**Саддам** напав першим: розпочалась операція “Кадісія Саддама”<sup>1</sup>. Проте швидкої і вражаючої перемоги не вийшло. Іран набагато перевершував свого супротивника потенціалом, чисельністю населення та силою прагнення захистити молоду ісламську революцію. Війна затяглася на вісім років і виявилась однією з найбільших війн **XX ст.** Ірак одержував підтримку зброєю, військовими спеціалістами, розвідувальними даними і з боку Радянського Союзу (адже **С. Хусейн** “будував соціалізм”), і з боку Сполучених Штатів Америки (бо надто небезпечним вважалося піднесення потужної ісламської держави, лідери якої закликали знищити “диявольське кубло” — Захід на чолі з Америкою).

Однак у **серпні 1988 р.** Ірак опинився на межі банкрутства і був змушений погодитися розпочати мирні переговори (у Багдаді вже давно на те погодились). Жодна зі сторін не визнавала своєї

---

<sup>1</sup> *Кадісія* — місце, де у середні віки арабські війська розгромили іранську армію, а **С. Хусейн** мріяв про лаври великого історичного діяча. Так, він наказав відбудувати стародавній Вавилон часів найвищого піднесення і на кожній цеглині вибити своє ім'я.



поразки<sup>1</sup>, тому переговорний процес був тривалим і складним. У ніч з 1 на 2 серпня 1990 р. С. Хусейн розпочав агресію проти Кувейту. З метою убезпечити себе, Багдад пішов на зближення з Тегераном, звернувшись із посланням про негайне укладання миру. Ірак запропонував основою нової мирної угоди вважати Алжирські домовленості 1975 р. (раніше ним самим денонсовані через “невідповідність інтересам іракського народу” та невиконання Іраном низки їх статей), які передбачали проходження ірано-іракського кордону по тальвегу<sup>2</sup> річки Шатт-ель-Араб. Іран пропозицію прийняв, а його супротивник з 17 по 22 серпня вивів свої війська з його території.

Війна коштувала Іраку півмільйона вбитими, не кажучи про поранених, величезних витрат і утворення зовнішньої заборгованості у 80 млрд доларів. У країні панувала економічна руїна, а відбудова ускладнювалася різким падінням світових цін на нафту (з 19 до 11 дол. за барель). Воно зумовлювалось економічною політикою Кувейту та Об'єднаних Арабських еміратів, які продавали нафту понад квоту, встановлену Організацією країн — експортерів нафти. На прохання С. Хусейна утримувати квоти на видобування нафти і надати Іраку позику Кувейт відповів відмовою. Ірак відреагував на це військовою акцією: перейшовши кордон, його війська захопили столицю Ель-Кувейт. Опір відносно нечисленних збройних сил багатой на нафту держави було легко придушено. А Саддам заявляв про велику місію — “похід на Єрусалим через Кувейт”. За цим крилися плани здійснити “історичне возз'єднання з однією зі своїх колишніх провінцій”, надзвичайно багатую на нафту, і завоювати в такий спосіб провідне становище на нафтовому ринку.

Міжнародне співтовариство спробувало вплинути на агресора дипломатичними зусиллями, проте в листопаді вони виявилися вичерпаними. ООН встановила термін, у який Ірак мусив піти з Кувейту і дала дозвіл на прийняття “будь-яких необхідних заходів”, які б сприяли виконанню вимог світового співтовариства. 17 січня 1991 р. військові сили США, Великої Британії та інших країн (усього в коаліції взяли участь збройні контингенти 42 держав, серед яких — Єгипет, Сирія, Саудівська Аравія та інші, загальна чисельність багатонаціональних сил становила приблизно 600 тис. особового складу) почали масовану ракетно-бомбову операцію — почалася війна під кодовою назвою “Буря в пустелі”.

<sup>1</sup> Саддам оголосив 8 серпня 1988 р. “Днем великої перемоги”.

<sup>2</sup> Лінія, що поєднує найглибші ділянки річного річища.

**24 лютого** союзники розгорнули наземний, повітряний та морський наступ. Опір іракської армії, яка в цілому нараховувала приблизно 900 тис. солдатів та офіцерів, було зламано впродовж лише 100 годин. **26 лютого** Іран заявив про виведення своїх військ з Кувейту. Це означало капітуляцію.

Під час 42-денної війни загинули 20 тисяч арабських військових, приблизно 72 тис. потрапили в полон. Втрати з іншої сторони — 248 американських військових і 70 військових інших союзницьких країн. Причини швидкої і практично безкровної для коаліції перемоги крилися в повній перевазі новітнього озброєння і тактики ведення війни. Її суть — “безконтактність”, коли сили противника виводяться з ладу за допомогою авіації, ракет, пошкодження систем зв’язку та комунікацій, перешкоджанням постачанню боєприпасів, пального та продовольства. Сухопутним військам союзників треба було тільки зайняти ворожу територію, оточити деморалізовані іракські дивізії, зібрати полонених. Разом з тим, під час авіаційних і ракетних обстрілів постраждало чимало мирного населення. Йому довелося відчувати наслідки війни ще довго, оскільки проти саддамівського режиму було запроваджено суворі міжнародні санкції.

Резолюція Ради Безпеки ООН № 661 від **6 серпня 1990 р.** заборонила економічні та фінансові санкції проти Іраку — заборону на імпорту іракських товарів, на постачання йому всілякої продукції, крім медичних і гуманітарних товарів, на надання йому будь-яких фінансово-економічних ресурсів. Резолюція РБ ООН № 670 від **25 вересня 1990 р.** ще більше посилила санкції, оголосивши повну повітряну й морську блокаду Іраку і вимагаючи від держав — членів ООН заморозити всі іракські активи, що знаходились на їхніх територіях.

Резолюція РБ ООН № 687 від **3 квітня 1991 р.**, прийнята після припинення опору з боку армії С. Хусейна, визначила умови капітуляції переможеної країни. Відповідно до неї, Ірак погодився на знищення під міжнародним контролем усієї наявної в нього зброї масового ураження — ядерної, хімічної, біологічної, а також балістичних ракет із дальністю дії понад 150 км. Він також погодився не використовувати, не розробляти і не купувати такі зброю й ракети. Також ця резолюція вимагала від Іраку сплатити Кувейту грошову компенсацію за завдану шкоду.

**20 травня 1991 р.** РБ ООН прийняла рішення про створення спеціального компенсаційного фонду з метою відшкодування за рахунок його коштів збитків численних потенційних позивачів — юридичних і фізичних осіб з понад ста держав, а також збит-

ків, завданих довкіллю. На це мало надходити до 30 % прибутків від експорту нафти й нафтопродуктів. Причому, саме ембарго ООН суттєво обмежувало економіку Іраку в основній статті надходжень, оскільки продаж нафти — головне джерело фінансування бюджету країни. Становище в економіці стало вкрай важким: не вистачало продовольства, ліків, товарів першої необхідності, сировини, запасних частин до обладнання, через що зупинялися підприємства, а решта працювала не на повну потужність. Катастрофічно зросло безробіття. Було запроваджене жорстке нормування продовольства для населення<sup>1</sup>, менше, ніж необхідне для підтримки життєдіяльності. Хронічне недоїдання стало повсюдним явищем. Значно погіршилися санітарні умови, забезпечення питною водою та електрикою, занепала медицина, в результаті чого зросла кількість захворювань на недуги, які вважались подоланими: малярію, тиф, холеру, туберкульоз. Скоротилася середня тривалість життя, а дитяча смертність, особливо серед новонароджених, зросла в чотири рази. Підраховано, що за роки ембарго в Іраку померло понад мільйон осіб, а два мільйони виїхали з країни.

Лише у 1996 р., після того, як UNICEF повідомила про “надмірну смертність” серед іракських дітей, причину чого вбачала в нестачі продовольства та якісної медичної допомоги, викликаних економічними санкціями, почала діяти програма ООН “Нафта в обмін на продовольство”. Передбачалося, що кожні 6 місяців Іраку дозволять продавати нафту на суму у 2 млрд дол., дві третини від яких мало витратитись на гуманітарні потреби країни. Керівники програми з боку ООН один за одним залишали свою посаду, вказуючи, що санкції б’ють по простих людях, а в країні розгорнулася “справжня людська трагедія”.

Зі свого боку, адміністрація США неодноразово заявляла, що виступатиме проти зняття санкцій<sup>2</sup> доти, поки при владі в Багдаді перебуватиме С. Хусейн. Це називалося “виховання голодом”, що передбачало підбурення іракців на повалення режиму. Сполученим Штатам було вигідне збереження санкцій проти Іраку і з огляду на те, що забезпечувалися стабільні ціни на нафтопродукти. Проти повернення Іраку на світовий нафтовий ринок також виступали американські союзники в регіоні — Саудівська Аравія

---

<sup>1</sup> Встановлений мінімум продавався за дуже низькими цінами. Більше можна було купити в магазинах вільного продажу, проте ціни там були набагато вищими, а в людей бракувало грошей.

<sup>2</sup> США як постійний член Ради Безпеки ООН можуть заблокувати будь-яку її резолюцію.

й Кувейт, а також інші країни — члени Організації експортерів нафти, оскільки вони розділили квоту іракської нафти на світовому ринку між собою і таким чином одержували більші прибутки.

Іракську владу звинуватили в тому, що вона перешкоджає діяльності міжнародних інспекторів, які мали контролювати виконання вимог щодо знищення зброї масового знищення. Багдад не давав можливості перевіряти так звані президентські палаци і звинувачував інспекторів у шпигунстві на користь США та Ізраїлю, що потім було визнано з боку ООН. **17—20 грудня 1998 р.** Сполучені Штати й Великобританія здійснили в Іраку бомбардувальну кампанію під кодовою назвою “Лисиця в пустелі”. Ракетно-бомбовий удар завдали по майже 100 цілях з метою “знищення режиму” Саддама Хусейна у створенні зброї масового знищення<sup>1</sup>.

Американська адміністрація не припиняла заявляти, що метою її іракської політики є “зміна режиму” — найнебезпечнішого вістря “осі зла” й головної опори міжнародного тероризму. Останні звинувачення посилилися після подій **11 вересня 2001 р.** Не бралась до уваги та обставина, що серед 19 терористів-смертників 15 були громадянами Саудівської Аравії, а іракців не було взагалі. Більшість серед американського народу, просякненого “анти-ісламським гнівом”, не бачила відмінностей між словом “мусульманин” і терорист і підтримала операцію проти Саддама. Підтасовані дані розвідки щодо “розробки зброї масового знищення” в Іраку були використані адміністрацією Дж. Буша-молодшого для обґрунтування агресії.

Однак крім прагнення покласти край небезпечним розробкам зброї масового знищення, що пізніше ніяк не підтвердилося, крім “праведного бажання нести демократію іракському народові, який потерпав від жорстокого диктатора”, американська адміністрація, президенти Дж. Буш-старший, Б. Клінтон, Дж. Буш-молодший прагнули замість саддамівського режиму створити проамериканський режим в Іраку як нову опору США в регіоні, що виступив би потужною противагою Ірану, а також сприяв би контролюванню Америкою багатих запасів енергоносіїв регіону. Виношувались і більш далекосяжні плани: після Іраку змінити нелояльні до США й нестабільні режими в Сирії, Саудівській Аравії, Єгипті, Ірані і замінити їх на дружні й стабільні, причому

---

<sup>1</sup> Скептики звинуватили американського президента Білла Клінтона в тому, що цю операцію він організував з метою відволікти увагу громадськості і преси від скандалу з приводу його стосунків із практиканткою Білого дому Монікою Левінські.

організовані за звичною для Заходу моделлю — ліберальної демократії. Таким чином, розрахунок полягав у перетворенні регіону — найважливішого в економічному й геостратегічному аспектах, небезпечного в плані ісламістського радикалізму й поширення зброї масового знищення — із джерела загроз для США в новий плацдарм і ресурсний запас їхнього світового впливу як єдиної супердержави.

Не дивлячись на масований інформаційно-психологічний наступ на міжнародне співтовариство адміністрації Дж. Буша-молодшого, Америці не вдалося схилити Раду Безпеки ООН до прийняття рішення про застосування сили до Іраку. Проти виступили Німеччина, Франція, Росія, Китай. Порušуючи Статут ООН і всупереч протестам громадськості багатьох країн світу в ніч на **20 березня 2003 р.** США почали вторгнення до Іраку разом зі своїми союзниками<sup>1</sup>.

Усього 36 країн відрядили свої військові контингенти на здійснення операції “Шок і трепет” та повоєнну окупацію<sup>2</sup>. Воєнна частина операції була проведена союзниками на найвищому рівні сучасного військового мистецтва із застосуванням найновітніших озброєнь та техніки. Найсильніша армія світу швидко розгромила малу і слабку країну, причому іракська національна гвардія, від якої очікувалась особлива мужність, якимось швидко розтанула, покинувши техніку. Про рівень підготовки іракської армії можна судити з “Довідника із підготовки республіканської гвардії”, в якому солдатів учили плавати і видиратись над пальми для ведення снайперської стрільби, копати глибокі бункери і не збиватися в компактні маси під час бою.

---

<sup>1</sup> На той момент інтервенційні сили склалися з 241,5 тис. військовослужбовців США, 41 тис. англійців, 2 тис. австралійців та 200 поляків. Для оборони Іраку були мобілізовані 489 тис. вояків регулярної армії, 650 тис. резервістів, ударною силою мали виступити 40 тис. федаїнів. Останні являли собою створений Саддамом у 1995 р. таємний орден — спецслужбу із завданням знищення ворогів диктатора та усунення будь-якого інакомислення в державі.

<sup>2</sup> Здебільшого контингенти іноземних країн були нечисленними, наприклад Гондурас — 370 осіб, Домініканська Республіка — 300, Філіппіни — 51. Тільки сім держав відрядили понад тисячу військовослужбовців — крім США та Великої Британії це були Італія — 3000, Польща — 2400, Україна — 1600, Іспанія — 1300, Нідерланди — 1500, Японія — 1100. Відгукнувшись на заклик Америки “Хто не з нами (у боротьбі з міжнародним тероризмом), той проти нас” країни присутністю своїх вояків підтверджували “справедливість” лінії США.

Не відбулося загального масового підйому народу на боротьбу проти іноземних загарбників. Люди 12 років ледь жевріли у злиденності, на смерть залякані поліцейсько-репресивним режимом, без будь-яких сподівань на краще, тому не мали палкого бажання віддавати життя за владу. Можна сказати, що тиранія С. Хусейна окреслила ту межу, коли не спрацювало природне для кожного народу почуття патріотизму.

**9 квітня 2003 р.** пав Багдад, а **15 квітня** капітулював Тікрит — батьківщина Саддама і більшості іракської вищої верстви. **1 травня** того ж року президент Дж. Буш-молодший на палубі авіаносця “Авраам Лінкольн” виголосив промову, у якій оголосив про перемогу Сполучених Штатів Америки над режимом С. Хусейна і про загальне завершення бойових дій.

Скинутого диктатора довго не могли знайти, навіть призначили винагороду у 25 млн дол. за інформацію про його місцезнаходження. Його виявили **14 грудня 2003 р.** в норі із засипаним сміттям входом біля невеликого сільського будинку в містечку Ед-Даур. Очманілий старий чоловік не зчинив ніякого опору. Іракський суд засудив Саддама Хусейна на смерть за злочини проти людяності. **30 грудня 2006 р.** його повісили у штаб-квартирі військової розвідки Іраку в Багдаді. Після повідомлення про страту реакція людей виявилась неоднозначною — одні веселились на вулицях, інші вдалися до активних терористичних дій. Перші вважали його кривавим диктатором, який привів країну до національної катастрофи, а другі — мучеником, який постраждав у боротьбі за цілісність і незалежність країни.

Одержати військову перемогу американцям було досить легко, проте їхнє керівництво не передбачало тяжких наслідків своєї політики після завершення військової операції. Президент США проголосив завдання: “роззброєння Іраку та його трансформація у вільне суспільство, що подає надії”, тобто активне перевлаштування іранського суспільства, його політичних та економічних інститутів. Проте ті, хто накреслював плани “перебудови”, не усвідомлювали всієї складності умов, в яких вона мала відбуватися. Після краху режиму Саддама на поверхню вийшли всі гострі суперечності й темні пристрасті, що придушувалися десятиріччями. Колишній іракський прем’єр-міністр постсаддамівського Іраку Аїяд Аллауї писав про іракське суспільство, що воно “тримається географічними імперативами співіснування на одному просторі, а не усвідомленням спільно прожитої історії та спільної мети... Плем’я проти племені; плем’я проти міста; місто проти уряду... у жодного з арабських народів немає таких конфліктів сектового, етнічного і трайбалістського характеру”.

**С. Хусейн** — одіозна жорстока фігура, проте він був світським правителем, який намагався формувати свідомість своїх підлеглих у дусі належності до єдиної національної спільноти, незалежно від віри та общинного фактора, під гаслом національного соціалізму-баасизму. Після закінчення існування його режиму знову на весь голос про себе заявила тричленна структура країни: сунітський центр, шиїтський південь і курдська північ. Причому цей поділ не відображує всієї складності картини, адже кожна з груп усередині має не менш складні й глибокі межі. До того ж представники названих груп часто проживають по сусідству або створюють змішані родини. Плюс існування інших етнічних та релігійних груп, наприклад туркмен, асирійців, християн та інших в ісламському середовищі, яке не можна вважати надто толерантним до “іновірців”.

Попри те, що переважна більшість населення Іраку мусульмани, згоди між ними немає, оскільки впродовж століть вирує ворожнеча між двома головними напрямками — сунітами і шиїтами. При тому, що серед мусульман світу сунітів приблизно 90 %, в Іраку вони становлять приблизно 20 % населення (усього воно оцінюється приблизно у 27 млн осіб). А шиїти — меншість серед мусульман світу — в цій країні становлять від 55 до 60 % людності. За часів баасистів реальне співвідношення між сунітами і шиїтами всіляко приховувалося. Приховувалось і те, що суніти перебували у привілейованому становищі, яке повелося від часів Османської імперії (сповідувала сунітський іслам), частиною якої колись були іракські землі. Усі керівні посади в адміністративних органах, у різних галузях економіки, переважна більшість офіцерських посад в армії, поліції у першу чергу надавалися сунітам. Крах режиму **С. Хусейна** вони сприйняли як завершення періоду гегемонії в Іраку, тому чинили найзапекліший опір американській окупації, побоюючись втрати своїх позицій, якщо перемаже демократія західного зразка. Її принцип “одна людина — один голос” змінює пропорцію представництва в органах влади на користь тих релігійно-етнічних груп, які переважають кількісно.

У результаті вільних виборів шиїти одержали перевагу в парламенті, забезпечили собі разом з курдами провідні позиції в уряді. Таким чином шиїти вперше в історії країни стали домінуючою політичною силою в країні. Проте це навряд чи означає, що Ірак перетворюється на шиїтську державу. Ані суніти-араби, які були не просто панівною, а найбільш впливовою общиною, що забезпечувала кваліфікованими кадрами всі сфери суспільного життя, ані курди ніколи не погодяться на роль народу, відсунутого на зад-

ній план. Так, суніти, більшість з яких — баасисти, що втратили свої посади й переваги через заборону партії та помсту за попередні злочиння, розгорнули боротьбу, сподіваючись повернути втрачене після того, як окупанти підуть із країни. До них приєдналися суніти-терористи, бойовики Аль-Каїди.

У свій час, намагаючись скинути режим **С. Хусейна**, американці спробували підняти пригноблених шиїтів і курдів на повстання проти нього. У лютому 1991 р. **Дж. Буш-старший** закликав іракський народ та армію “взяти хід подій у свої руки”. Сподіваючись на американську підтримку, курди на півночі, а шиїти на півдні відгукнулися повстаннями, які режим жорстоко придушив. Американці ж після швидкого успіху “Бурі в пустелі” не стали заглиблюватися у проблеми переможеної країни, де почалися страти мирних жителів, підозрюваних у співчутті інсургентам. Лікарні, школи, мечеті, храми, колони біженців обстрілювали іракські бойові гелікоптери. За даними США, тоді загинуло від 30 до 60 тисяч осіб. На придушення опору шиїтів американці дивилися крізь пальці, оскільки шиїти були пов’язані з головним супротивником Вашингтона в регіоні — Іраном. Можна сказати, що тоді Америка сприяла загостренню етно-релігійних суперечностей в Іраку з метою полегшення своєї перемоги над баасистською диктатурою, що заважала встановленню власного домінування в регіоні. Руйнівні, дестабілізуючі наслідки в майбутньому не передбачалися.

Коли американці у 2003 р. вдерлися до Іраку, шиїти по-різному поставились до окупації. Дехто з них сподівався на покращення долі внаслідок закінчення панування сунітського режиму й відновлення “справедливості”, адже раніше існувала система “політичного апартеїду”, коли доступ до політичної влади для шиїтів був практично закритий. Іракський аятола аль-Сістані видав фетву<sup>1</sup>, в якій закликав не чинити опору іноземним військам. Проте більша частина під впливом своїх теократичних лідерів з Ірану вбачає в Америці головного й непримиренного ворога ісламу, “великого сатану”, як її назвав їхній кумир аятола **Хомейні**. І тому вступ іноземців було сприйнято як приниження та образу на адресу ісламу з відповідними заходами протидії.

Важливо зазначити, що іранський вплив також виявляється в досить сильних позиціях в Іраку так званих усулів. Вони репрезентують напрям у шиїзмі, що обстоює ісламську державу з пере-

---

<sup>1</sup> *Фетва* — богословсько-правовий висновок в ісламі, зроблений для тлумачення якогось казусу з позицій шаріату.



дачею повноти центральної влади шийтському духовенству, тобто теократичну державу. Друга група — ахбарі — більш ліберальна в богословських питаннях і не наполягає на встановленні теократії. Ставлення до них із боку перших вороже, проте і суніти, і курди в умовах “шиїтизації” політичного життя Іраку, коли все більше влади переходить до рук представників саме цього спрямування, з побоюванням ставляться до перспектив встановлення теократичної держави зразка Ірану часів аятоли **Хомейні**.

За приблизними оцінками, від 15 до 20 % населення Іраку становлять курди — найбільший у світі етнос, що не має власної держави<sup>1</sup>. З давнини вони мешкають на землях, що в наш час входять до складу Туреччини, Ірану, Іраку та Сирії. Етнічно — це зовсім інший народ, їхня мова належить не до семітської, а до іранської мовної групи, в них самобутня культура і традиції. З **1920-х років** проти багдадської влади почалися повстання, які жорстоко придушувались. Проте наприкінці **1980-х років** розгорнувся справжній геноцид — операція “Аль-Анфаль”: режим **С. Хусейна** знищив 4 тисячі курдських селищ, загинуло понад 100 тисяч осіб, а 180 тисяч вивезли в невідомому напрямку; ймовірно, вони теж загинули. На місто Халабджа в **березні 1988 р.** були скинуті бомби з нервово-паралітичним гірчичним газом. Миттєво загинуло 5 тисяч мешканців, а втричі більше залишилось інвалідами. Іракські командувачі мали накази знищувати в деяких районах всіх жителів чоловічої статі у віці від 15 до 70 років.

Але після “Бурі в пустелі” іракським збройним силам довелося залишити територію Курдистану. Крім того їм заборонялося використовувати авіацію в боротьбі з непокірним народом. Так, у **1991 р.**, номінально входячи до складу Іраку, ця територія стала фактично самостійною: курди вперше в історії почали самі управляти своєю землею. Вони досить швидко відновили зруйновані іракськими каральними загонами села, заходилися будувати школи, лікарні, шляхи. Все це робилося завдяки тому, що за угодою “Нафта в обмін на продовольство” 13 % усіх прибутків від продажу іракських енергоресурсів передбачалося для Іракського Курдистану і використовувалося міжнародними організаціями для потреб його економічного та соціального розвитку.

Однак, звільнившись з-під іракського гноблення, регіон перетворився на арену боротьби двох фракцій курдського визвольного руху — Демократичної партії Курдистану і Патріотичного союзу

---

<sup>1</sup> За різними оцінками, курдів у світі налічується від 30 до 40 млн осіб.

Курдистану. Ця боротьба на середину 1990-х років дійшла до стану справжньої громадянської війни і призвела до утворення двох частин — одна із центром у Сулейманіє, контрольована Патріотичним союзом Курдистану на чолі із **Джалялем Талабані**, а друга — з центром в Ербілі, з керівництвом Демократичної партії Курдистану на чолі з **Масудом Барзані**. У кожному районі був власний уряд, адміністративні органи і збройні сили. Конфлікт мав суто політичний характер і зумовлювався розбіжностями щодо тактики боротьби проти багдадської влади й необхідності укладання альянсів із тими чи іншими зовнішніми силами.

За посередництва американців протистояння було припинено, і **восени 2002 р.** запрацював спільний парламент, який зібрався в Ербілі. Було сформовано регіональний уряд, Конституція гарантує права і свободи. В той час, коли центральна, переважно сунітська частина Іраку, і південна, переважно шиїтська частина, вели запеклу боротьбу проти іноземних окупантів, курди залишалися лояльними щодо американців, користуючись їхньою політичною та економічною підтримкою. Вони не мали зацікавленості у швидкому виході іноземних військових за межі країни, вбачаючи в них запоруку хоча б якоїсь стабільності. Оскільки незалежність пов'язана з безліччю труднощів внутрішнього й зовнішнього характеру (особливе значення мають побоювання Туреччини, яка неодноразово переходила кордон, аби запобігти поширенню курдського сепаратизму на власній території; аналогічні упереджені настрої досить сильні в Ірані та Сирії), курдські керівники заявили, що не ставлять питання про вихід зі складу Іраку і бачать майбутнє своєї землі у складі іракської федеративної держави. Проте у відносинах із новою владою існує складна проблема **Кіркука** — міста, яке іракські курди називають “курдським Єрусалимом” і бажають офіційно оголосити своєю столицею. Під Кіркуком видобувається приблизно 20 % іракської нафти, і володіння цією територією прирівнюється до створення міцної економічної бази для незалежності Іракського Курдистану в разі відокремлення від Іраку.

З початку союзницької операції проти режиму **С. Хусейна** і налагодження мирного існування, за американськими даними, вбито іракців від 96 до 104 тис. (за іншими даними — у 4—5 разів більше), американських солдатів та офіцерів — понад 4,4 тис., поранено 31,7 тис. Основні втрати обидві сторони зазнали вже після офіційного оголошення **Дж. Бушем-молодшим** завершення війни. Проте насправді країна перетворилася на арену терористично-диверсійних дій широкого масштабу проти окупантів, до

яких невдовзі додалася міжобщинна війна сунітських і шиїтських загонів, які однаково завзято вбивали американців. Масово гинули мирні жителі: смертник спрямовував вантажівку з вибухівкою в натовп людей, які виходили з мечеті після молитви. Бійці того чи іншого табору витягали пасажирів з маршрутних таксі, одних відпускали, інших заводили за ріг і розстрілювали. Людина в цивільному одязі могла підійти до військових і відкрити по них вогонь або вронити пояс шахіда. Часто в цій ролі виступали жінки і діти. Квартали міст, заселені “іновірцями”, зачищалися автоматниками. Якщо шиїти спиралися на підтримку американців, сунітам на допомогу прийшли бойовики “Аль-Каїди”, які почали масово приїздити з-за кордону. Врешті-решт вони своєю жорстокістю настільки обурили іракців, що ті почали створювати загони під назвою “Сини Іраку”, аби захиститись від алькаїдівців. Зрозуміло, що економіка перебувала в руїнах, а люди масово виїздили з країни, рятуючись від смертельної небезпеки.

Перед новою владою гостро постали проблеми: покласти край насильству; налагодити безпеку; відновити інфраструктуру; інтегрувати іракське суспільство; знайти компроміси з питань доступу до влади, розподілу природних ресурсів і прибутків від них; врегулювати конфлікти з країнами регіону (Іран, Туреччина, Кувейт, Сирія); вирішити проблему біженців; підвищити рівень життя й медичного забезпечення; погасити зовнішній борг та ін. Стосовно внутрішньополітичного облаштування Іраку, то нагальною потребою стали: модернізація політичної системи, в якій розстановка політичних сил мала більш-менш адекватно представляти інтереси всіх груп населення, які мешкають у країні (арабів-шиїтів, арабів-сунітів, курдів та ін.); запровадження в політичний процес в Іраку звички вирішувати найважливіші питання внутрішнього життя шляхом стандартних демократичних механізмів та процедур (політичні партії, вибори глави держави, парламентські вибори, вибори місцевих органів влади тощо); створення і зміцнення нових іракських армії, сил безпеки та поліції.

**22 травня 2003 р.** Рада Безпеки ООН ухвалила резолюцію № 1483, у якій формулювались основні шляхи розв’язання проблем повоєнного облаштування Іраку. Згідно з резолюцією, з моменту її прийняття припинялася дія санкцій, запроваджених з початку **1990-х років**. Сполучені Штати Америки та Велика Британія визнавалися державами, які здійснюють окупацію і несуть конкретні зобов’язання й повноваження згідно з нормами міжнародного права. Із **квітня 2003 р.** Іраком почала управляти Тимчасова коаліційна адміністрація. Фактично керівництво здійснюва-

ла військова влада США, на чолі якої з травня став генерал Пол Бремер.

**13 липня 2003 р.** у Багдаді відбулося перше засідання сформованої не без допомоги окупаційних сил Тимчасової управляючої ради Іраку, до складу якої увійшло 25 осіб із міністерськими повноваженнями. Вони представляли всі національні, релігійні й політичні сили країни — мусульман (сунітів і шиїтів), християн-асирійців, арабів, курдів і туркменів. **8 березня 2004 р.** прийнято Основний закон країни (нову тимчасову Конституцію), на основі якої мали створити перехідні органи влади, після чого установи тимчасової коаліційної влади мали бути розпущені. Конституція націлювалася на формування основ нової державно-політичної системи. Відповідно до неї **28 червня 2004 р.** владу в Багдаді передали Тимчасовому уряду Іраку, розпустивши Тимчасову управляючу раду. Наприкінці **травня 2004 р.** прем'єр-міністром країни було призначено члена Тимчасової управляючої ради шиїта **Айяда Аллауї**, який у **1991 р.** в еміграції заснував рух Іракська національна згода. На посаду президента Іраку призначено суніта **Газі аль-Йавара**, племінника шейха одного з найбільших племен Шаммар, теж члена ради. Попри існування Тимчасового уряду, військова адміністрація фактично продовжувала зберігати у своїх руках основні важелі влади, переважною мірою через розгортання руху опору, який міг би добитися відставки будь-якого уряду, яки би той не спирався на іноземні багнети.

**30 січня 2005 р.** пройшли вибори до Перехідної національної асамблеї — Тимчасового парламенту, який мав прийняти нову постійну Конституцію, покликану знаменувати повернення Іраку повномасштабного суверенітету (поки що формального). Ці вибори — перші демократичні вибори в історії Іраку, а їхнє проведення, за задумом ініціаторів, — перший крок на шляху до створення нової держави та громадянського суспільства. Право участі в них одержало понад 120 партій, усього в голосуванні взяло участь приблизно 8,5 млн іракців (58 % загальної кількості, яка становила приблизно 12 млн осіб). Суніти бойкотували їх, в основному голосували шиїти та курди. Перше місце посів Об'єднаний іракський альянс, утворений на основі 22 в основному шиїтських партій і груп — 48 % голосів та 140 місць у парламенті. На другому місці — коаліція курдських партій — Демократичний патріотичний альянс Курдистану — 26 % голосів і 75 місць. Третє місце — за світським блоком під назвою “Іракський список” на чолі з тодішнім прем'єром **А. Аллауї** (14 % голосів — 40 місць). Решту 20 парламентських крісел зайняли представники дрібних партій

і громадських організацій. У списках до складу парламенту, які представлялися на вибори, 33 % мали належати жінкам.

**6 квітня 2005 р.** президентом Іраку був обраний лідер Патріотичного союзу Курдистану **Джалал Талабані**, віце-президентами стали шиїт **А. Абдул Махді** і шейх **Газі аль-Йавар**. **7 квітня 2005 р.** затверджено призначення шиїта **Ібрагіма аль-Джафарі** прем'єр-міністром, **28 квітня** після тривалих дебатів офіційно затвердили склад уряду Іраку.

**15 жовтня 2005 р.** після подолання багатьох перешкод у країні відбувся загальнонародний референдум, який схвалив проект Конституції. В ньому взяли участь 61 % громадян із правом голосу (за іншими даними — 63 %). Оскільки бойовики обіцяли розстріляти кожного, хто піде голосувати, то для охорони громадян біля виборчих дільниць чергували 70 тис. поліціантів. Всі кордони країни закрили, оголосили чотириденні вихідні і комендантську годину. За повідомленням Центральної виборчої комісії, проект Конституції підтримали 79 % тих, хто прийшов голосувати. Новий Основний закон оголосив неподільність Іраку і в цілому був відносно демократичним за характером. Проте він не повною мірою віддзеркалює політичну ситуацію, що склалася в країні, а чимало статей мають декларативний характер. Вони не підкріплені ані матеріальними, ані процесуальними гарантіями.

Два місяці потому, **15 грудня 2005 р.**, відбулися вибори до першого після повалення режиму **С. Хусейна** постійного парламенту. В голосуванні взяли участь майже 11 млн осіб, які визначали, хто із понад 7 тис. кандидатів від 300 партій займе 275 місць у вищому законодавчому органі країни. Пройшли представники 12 політичних блоків та коаліцій. Найбільше мандатів вибороли Об'єднаний іракський альянс (понад 20 шиїтських партій і груп) — 128; Курдський альянс (об'єднання двох великих курдських партій Патріотичного союзу Курдистану і Демократичної партії Курдистану та шести дрібніших партій) — 53 місця, Іракський фронт згоди (три сунітські партії) — 44 місця. Не дивлячись на те, що шиїтський Об'єднаний іракський альянс переміг кількісно, шиїти не змогли досягти більшості (50 % парламентських місць дорівнювало 138, а набрано 128). Водночас суніти вирішили не бойкотувати вибори і в сукупності різних блоків набрали 59 мандатів. Курди здобули 53 місця в парламенті. Більшість партій, що пройшли до парламенту, висунули вимогу формування уряду національної єдності.

Після чотиримісячного обговорення **22 квітня 2006 р.** прем'єр-міністром Іраку затвердили **Нурі аль-Малікі**, члена шиїтської

партії Ад-Даава. Кандидатура попереднього прем'єра І. аль-Джафарі була відхилена, оскільки багато хто бачив у ньому політика, чия діяльність викликала в суспільстві суперечки, тому йому відмовили у здатності сформувати уряд національної згоди. Призначення нового прем'єр-міністра затягувалося, тому що І. аль-Джафарі тривалий час не погоджувався залишити посаду.

Отже, у творенні нової системи вищих органів управління державою — парламенту, уряду — був задіяний принцип пропорційного представництва найважливіших етноконфесійних груп. Цей же принцип діяв і на наступних парламентських виборах 7 березня 2010 р. На 325 мандатів претендували 6200 кандидатів, чверть із яких, за законом, були жінки. Претенденти представляли 165 політичних організацій, об'єднаних у 12 виборчих блоків та коаліцій. Найкращих результатів досягли світський блок партій “Аль-Іракія” колишнього прем'єра А. Аллауї (об'єднання здебільшого сунітських угруповань) — 91 місце; 89 — у “Коаліції правової держави”, очолюваної прем'єр-міністром Н. аль-Малікі, що позиціонувала себе як представницю інтересів усіх основних груп населення країни; 70 мандатів здобув прошиїтський “Іракський національний альянс”; Патріотичний союз Курдистану на чолі з президентом Дж. Талабані одержав 43 місця. І тільки 11 листопада 2010 р., тобто через 8 місяців після виборів, парламент спромігся обрати нового президента — ним знову став курд Дж. Талабані, прем'єром — шиїт Н. аль-Малікі, спікером парламенту — суніт Осам Нуджейфі. Формування повного складу уряду надто затяглося. Нарешті до його складу увійшли 47 осіб, і на середину 2011 р. це був найчисленніший уряд за всю іракську історію.

Подібний розвиток подій віддзеркалює безпрецедентний розкол суспільства і свідчить про глибокі розбіжності в політичних колах країни, знекровленої війною, з економікою, відкинутою на десятиріччя назад, величезним безробіттям і нестачею практично всього, необхідного для життя, починаючи від води та електрики і закінчуючи ліками та продовольством, країни, пронизаної жахами терористичних актів, викрадень людей, зростанням релігійного обскурантизму, який все гучніше наполягає на необхідності додержання норм шаріату в усіх сферах життя. Поступальний процес ісламізації суспільного і повсякденного життя іракців становить небезпеку для розвитку демократичних начал у країні, яким нелегко прокладати собі шлях за умов збереження традиційного ладу із сильними племінними та клановими зв'язками, із дуже відчутним тяжінням до авторитарних методів політичної боротьби, схилянням перед сильними особистостями.

Суперечності і боротьба за владні повноваження між провідними політичними силами та їх лідерами продовжують негативно впливати на ситуацію в країні. Свій відбиток накладає й те, що сутність політичної боротьби на Сході найчастіше зводиться до повного домінування однієї общини над іншими, а політичній культурі іракців притаманна особлива жорстокість. І це в час, коли особливо необхідна консолідація зусиль із поліпшення стану справ у всіх галузях. Високопосадовці, виступаючи перед телеглядачами, нарікають на недостатнє фінансування, корупцію (на середину **2011 р.** Ірак посідав перше місце у світі за цим показником), проблеми з безпекою. Проте в їхніх виступах відсутні конкретні ідеї й шляхи вирішення нагальних проблем країни та її населення. Тобто нові центральні органи влади малодієздатні і тому не користуються авторитетом у населення.

Разом з тим **наприкінці першого десятиріччя XXI ст.** виявилося певне послаблення протистояння між ворогуючими угрупованнями. Суніти, які раніше бойкотували вибори, почали брати в них активну участь, а керований шиїтами уряд пішов на деякі поступки з тим, аби сунітська община не відчувала себе безправною і дискримінованою, як раніше шиїтська. Треба зазначити, що свій внесок у боротьбу з тероризмом зробили американські військові, які завдали відчутних ударів по бойовиках, а це полегшило перемогу поміркованих політичних сил. Міжнародне співтовариство намагається допомогти економічній відбудові в Іраку, виділяючи чималі кошти. Країна починає здійматися на ноги. Терористам не вдалося вщент зруйнувати господарство, не дивлячись на численні вибухи на нафтопроводах та нафтових вишках. Поступово збільшується видобування “чорного золота”, приносячи зростаючі прибутки від експорту. Відбудовуються інші об’єкти, проте гострою проблемою є нестача кваліфікованих кадрів, адже значна їх частина виїхала з країни.

Проблематичними є перспективи у зв’язку з поступовим виведенням окупаційних сил з Іраку. Всі країни, крім США, вже вивели свої контингенти. Американці поступово зменшували свою присутність до менш ніж 50 тис. на кінець **2010 р.** **31 серпня 2010 р.** було офіційно заявлено про припинення військами США бойових дій на іракській території. Остання американська військова колона залишила територію Іраку в **грудні 2011 р.** Тривала присутність в окупованій країні коштувала Америці дуже дорого, у прямому й переносному сенсі. Тільки прямі фінансові витрати на ведення війни становили 748 млрд дол., не кажучи про опосередковані. **Наприкінці 2010 р.** американській адміністрації зда-

лося, що іракські сили безпеки здатні самі взяти відповідальність щодо ситуації в країні. Проте після виходу з країни американців посилилася боротьба між різними угрупованнями насамперед за володіння природними ресурсами, контроль над армією та іншими силовими структурами, за розширення прав регіонів. І все це відбувається на тлі зростання терористичної активності різних акторів. Особливе занепокоєння викликає позиція шіїтського Ірану, який постійно намагається всіляко підтримати єдиновірців за кордоном.

Падіння режиму С. Хусейна — головного супротивника Ірану — сприяло зміцненню позицій Ісламської Республіки на Близькому Сході. Іранське керівництво прагне закріпитись у постсадівському Іраку, використовуючи для цього різні важелі впливу на ситуацію в сусідній країні. Більшість арабських держав, які є сунітськими, обережно ставляться до процесів, що відбуваються на іракській землі. Офіційно вони висловлюють підтримку єдності й територіальної цілісності Іраку, водночас закликаючи його керівництво більше уваги приділяти стабілізації внутрішньополітичної ситуації. Занепокоєння викликають курди, особливо в тих країнах, де вони мешкають (Туреччина, Ірак, Іран, Сирія), з огляду на можливість спалаху сепаратизму з метою утворення єдиного Курдистану. Висловлюючи на словах підтримку діючому іракському уряду, арабські країни не поспішають надати йому дієву допомогу, не йдуть на розширення політичних контактів і всіляко затягують вирішення питання про списання іракських боргів. Натомість активніше розвиваються відносини Іраку з такими країнами, як Китай, Японія та Південна Корея, що мають велику зацікавленість у нафтових ресурсах.

Розорений війною Ірак на межі перших десятиріч XXI ст. переживає критичний період своєї сучасної історії. Він перетворився на територію, де вирують міжконфесійні, міжетнічні та міжкланові пристрасті, суперечки і конфлікти. Він став зоною екстремізму та міжнародного тероризму, найбільшим осередком напруженості й нестабільності не тільки на регіональному, а й на світовому рівні. Криза навколо Іраку, пік якої припав на **2002—2004 рр.**, впливає і буде впливати на регіональну та глобальну політику у тривалій перспективі, включаючи взаємини провідних держав, перспективи світового правопорядку і роль ООН, нерозповсюдження засобів масового знищення та придушення міжнародного тероризму.

З одного боку, пішов у минуле один із найжорстокіших диктаторських режимів у новітній історії. З іншого, здійснено спробу



“наси́льницької демократизації” без урахування наявних місцевих особливостей тієї країни, де це планувалося здійснити. Законірно постають питання про справжність тої демократії, яку нав’язують ззовні, а також про специфіку демократії як такої на арабо-мусульманському Сході.

В Іраку формально існують усі інститути суверенної державної влади, проте, як зазначає чимало політологів, особливості країни не дозволяють сподіватися на становлення його у найближчому майбутньому як стабільної та демократичної держави. За час після скинення бааситської диктатури в Іраку не вдалося в повному обсязі відновити національну державність, послабити відцентрові тенденції, стабілізувати внутрішньополітичну ситуацію, зміцнити безпеку, налагодити більш-менш нормальне повсякденне існування громадян, економічну діяльність. Відсутність відчутного прогресу в налагодженні мирного життя, вирішенні нагальних економічних і політичних проблем впливає на збереження нестабільності й напруженості, що може призвести до нового загострення протистояння між різними політичними силами і, відповідно, до зростання насильства та кровопролиття. Не пішла в минуле й загроза територіальної дезінтеграції через суперництво сунітів, шиїтів та курдів, що може призвести до зникнення Іраку як держави і вибуху нових суперечок, які зачіпатимуть не тільки найближче оточення, а й усю світову спільноту.

## Література

Арбатов А. Иракский кризис в мировой политике: предыстория и перспективы / А. Арбатов // Мировая экон. и междунар. отнош. — 2004. — № 9.

Бейлс А.Дж. Уроки Иракского кризиса / А.Дж. Бейлс // Мировая экон. и междунар. отнош. — 2004. — № 9.

Геворкян Р. Ирак — Иран: прошлое и настоящее / Р. Геворкян // Азия и Африка сегодня. — 2004. — № 3.

Гушер А. Ирак: вчера, сегодня, завтра / А. Гушер [Эл. ресурс]. — Режим доступа: [www.journal-neo.com/?q=ru/taxonomy/term/90&page=1](http://www.journal-neo.com/?q=ru/taxonomy/term/90&page=1)

Жегалов В. Ирак. Режим Саддама устоял? / В. Жегалов // Азия и Африка сегодня. — 1992. — № 6.

Зинин Ю.Н. Ирак после парламентских выборов 2010 года: этно-цивилизационный срез / Ю.Н. Зинин // Вестн. МГИМО — Университета. — 2011 [Эл. ресурс]. — Режим доступа: [journal-neo.com/?q=ru/taxonomy/term/90&page=1](http://journal-neo.com/?q=ru/taxonomy/term/90&page=1) № 3.

Коргун В. Ирак. Время непростых решений / В. Коргун // Азия и Африка сегодня. — 2005. — № 9.

*Маначинский А.Я.* Ирак: тайные пружины войны / А.Я. Маначинский. — К., 2005.

*Манойло А.* Психологические операции США в Ираке / А. Манойло // Космополис. — 2008. — № 1.

*Миркасымов Б.* Шииты в Ираке и других государствах Ближнего Востока / Б. Миркасымов // Азия и Африка сегодня. — 2007. — № 11.

*Мирский Г.* Новый поворот в судьбе Ирака / Г. Мирский // Мировая экон. и междунар. отнош. — 2003. — № 8, 9.

*Мирский Г.* Как не распадется Ирак / Г. Мирский // Междунар. процессы. — 2008. — № 1.

*Мирский Г.* Иракская драма идет к концу? / Г. Мирский // Мировая экон. и междунар. отнош. — 2011. — № 2.

*Михин В.Л.* Ирак: что дальше? / В.Л. Михин // Азия и Африка сегодня. — 2009. — № 8.

*Ражбадинов М.* Ирак. Был ли причастен Саддам Хусейн к международному терроризму? / М. Ражбадинов // Азия и Африка сегодня. — 2003. — № 5.

*Теребов О.В.* США — Ирак: триумф, провал или тупик? / О.В. Теребов // США и Канада: экономика, политика, культура. — 2004. — № 12.

*Уткин А.* Война с Саддамом / А. Уткин // Космополис. — 2006/2007. — № 2.

*Шафраник Ю.* Ирак: ключевое звено энергетического “солнечного сплетения” мира / Ю. Шафраник // Междунар. жизнь. — 2010. — № 1.

*Шахбазян Г.* Ирак. Санкции ООН и их последствия / Г. Шахбазян // Азия и Африка сегодня. — 1996. — № 3.

*Шахбазян Г.С.* Ирак после Саддама: итоги четырех лет оккупации / Г.С. Шахбазян // Восток. — 2008. — № 5.

*Юрченко В.П.* Ирак: пять лет после Саддама (некоторые итоги) / В.П. Юрченко [Эл. ресурс]. — Режим доступа: [i-r-p.ru/page/stream-exchange/index-18997.html](http://i-r-p.ru/page/stream-exchange/index-18997.html)

# ІСЛАМСЬКА РЕСПУБЛІКА ІРАН

Впродовж останніх кількох десятиріч Іран вважається об'єктом підвищеної уваги міжнародних оглядачів і політологів. Значною мірою через колосальний вплив Сполучених Штатів Америки на світові засоби масової інформації, створено образ “темряви середньовіччя”, що запанувала в цій країні після 1979 р. Але, якщо розібратися, тут відбувається пошук шляхів модернізації політичної та економічної систем, яка набула двох “форм”. Перша — так звана “Біла революція”, що здійснювалася шахським режимом у 1962—1977 рр. Друга — з падінням цього режиму в 1979 р. і до цього часу.

Тривалий час Захід був лідером у трансформаційних процесах оновлення, і тому модернізація в регіонах, де вона починалася пізніше, переймала західні цінності та інститути. Так сталося і в Ірані. Ще у XIX ст. тут мали місце намагання прискорити його розвиток завдяки реформам Тагі-хана, але їх згорнули. Спроби модернізувати Іран робилися за часів Реза-шаха у 1925—1941 рр. Їх продовжив шах Мохаммад Реза Пехливі, який проголосив у 1962 р. початок “Білої революції” — великих реформ, які мали ввести країну до кола розвинених держав світу, надати їй європейського вигляду.

Керуючись рекомендаціями американських радників і поважних міжнародних фінансових установ (Світового банку реконструкції та розвитку, Міжнародного валютного фонду), а також використовуючи величезні прибутки від продажу нафти, шах та його оточення намагалися сприяти реструктуризації національ-

ної економіки заради подолання соціально-економічної відсталості. З'явилися нові галузі — автомобілебудування, нафтохімія, радіотехніка, металургія, машинобудування тощо. Почалося закуповування новітніх технологій та впровадження їх у виробництво. Масово залучались іноземні інвестиції. Була проведена радикальна аграрна реформа, яка ліквідувала напівфеодалне землеволодіння та іздольну оренду<sup>1</sup>. Це дало позитивні наслідки, особливо з точки зору макроекономіки. Наприклад, до реформ, у 1950 р., іранський ВВП на душу населення оцінювався у 85 доларів, а наприкінці 1970-х років Іран увійшов до групи країн із середнім рівнем прибутку 2000 доларів. Проте економічна модернізація торкнулася головним чином державного сектора і вузького прошарку підприємців, пов'язаних із державою, шахським палацом та іноземним капіталом. Саме сюди йшла більшість прибутків від зростання економіки, залишаючи крихти тим, хто не належав до цього кола.

З іншого боку, модель модернізації, що здійснювалася, почала викликати у широких мас населення відторгнення. Старі методи господарювання, особливо на селі, руйнувалися швидше, ніж формувались і давали позитивні результати нові. Ставка на прискорений розвиток капіталістичних методів господарювання виявилася передчасною. Зростала чисельність пауперизованих селян і ремісників, які не змогли “вписатися” в обставини, що швидко й радикально змінювалися. За час “Білої революції” понад 40 % сільського населення перетворилося на злидарів, які вимушено залишали свої домівки і йшли до міст, шукаючи заробітку. У переповнених безробітними містах зростала соціальна напруга, що посилювалася під враженням від анклавних елементів пишного міського життя на західний кшталт. Надто швидке привнесення в життя нації елементів західної культури — не тільки технологічної, а й побутової — озлоблювало тих, хто не міг ними скористатися, не спромігся адаптуватись до прискореної модернізації. Антишахський рух увібрав у себе практично весь спектр іранського суспільства: сільських батраків, робітників-нафтовиків, ремісників, дрібних підприємців, торговців, домогосподарок, студентську молодь і демократично налаштовану інтелігенцію.

Перед громадою постало питання соціального вибору, який відповідав би основам суспільства, що склалися історично, та його природно-історичному розвитку. Вирішувати цю проблему

---

<sup>1</sup> Іздольна оренда передбачає надання орендарю земельним власником не тільки земельної ділянки, але й часто посівного матеріалу, реманенту й житла та одержання за це частини врожаю.

мали учасники потужного суспільно-політичного потоку, який став антишахською опозицією. До її спектра входили різні суспільно-політичні рухи: ліві (навіть комуністичні партії різного спрямування) й лівацькі угруповання, праві консервативні, радикальні течії і навіть сепаратисти в особі курдів та белуджів. Проте найяскравішими виявилися релігійно-революційні гасла. У тому головну роль відіграла специфіка країни з її високим ступенем релігійності. У країні панує іслам — релігія, що, переплітаючись із традиціями, виступає в ролі потужного соціального регулятора. Під тиском вестернізації ця релігія стала також головним орієнтиром національної самосвідомості. Усі духовні передумови, необхідні для забезпечення соціального вибору населення, сконцентрувало в собі духовенство на чолі з аятоллою на ім'я **Рухолла Хомейні**. Сформульована ним ідейно-політична концепція релігійно-революційного руху знайшла розуміння й підтримку переважної більшості правовірних громадян країни. Гасла були близькі для більшості іранців: ліквідація шахського режиму заради подолання “розриву між багатими й бідними”, вигнання іноземного капіталу, негайна й масштабна націоналізація промисловості країни, особливо в нафтогазовому секторі, обмеження чужого мусульманській культурі іноземного впливу, боротьба за єдність Ірану. У **січні 1978 р.** в країні розгорнулася “ісламська революція”, яку історики пізніше кваліфікували як загальнонародну за характером, рушійними силами та методами боротьби; за основною спрямованістю — як антимонархічну, антиімперіалістичну, антиамериканську; за соціальною суттю — як буржуазну (при деяких антикапіталістичних моментах); як релігійну — через керівну роль духовенства та організаційно-ідеологічну основу.

Шах намагався маневрувати, але врятувати режим не вдалося. **16 січня 1979 р.** він залишив Іран, що означало повалення найдавнішої у світі монархії, яка проіснувала понад 2500 років. Це також означало закінчення прискореної модернізації Ірану на західний лад, що водночас було відповіддю на процес глобалізації, намагання уникнути її негативних наслідків. Почала формуватись ісламська модель розвитку на основі релігійних соціально-економічних та політичних цінностей, в якій переважали ідеї протистояння Заходу в усьому — в державному будівництві, в економіці, у культурі.

На новому етапі історії, що розпочався проголошенням Ісламської Республіки Іран, після проведення референдуму **1 квітня 1979 р.**, на чолі країни постало шіїтське духовенство. Багато хто з учасників революційного руху **1970-х років** не передбачав, що

воно залишиться при владі на тривалий час. Більше того, очікувалося, що зігравши роль “смолоскипа”, воно відійде вбік невдовзі після того, як упаде монархія. Але все склалося інакше.

Неісламські організації та загони іранської опозиції невдовзі після перемоги революції були відсторонені від участі в політичному житті країни, знищені або загнані в підпілля. Представники буржуазно-демократичної інтелігенції, професійних військових і частини ліво-демократичних сил, які співробітничали із вищим шиїтським духовенством у перші післяреволюційні місяці й роки, були викинуті як непотрібний баласт. Панівною директивною силою в країні на довгі роки закріпилось іранське шиїтське духовенство, яке визначило новий тип суспільно-політичного устрою держави на основі верховенства духовної влади (принцип імамату<sup>1</sup>).

Іран дуже ідеологізований. У ролі державної ідеології виступає іслам, причому в наші дні тільки це дійсно ісламська держава, а не просто ісламська країна. Після перемоги революції 1979 р. тут насильно зміцнювалося панування єдиної державної ідеології — крайньої фундаменталістської<sup>2</sup> форми шиїзму. У жодній іншій країні світу релігійні догми, цілеспрямовано перетворені на офіційну ідеологію, не відіграють такої інституціональної ролі, як в

---

<sup>1</sup> З поширенням і розвитком шиїзму в ньому виникали розколи, пов'язані із визнанням прав на імамат за тим чи іншим потомком Алі. В наш час найбільш поширеним напрямом шиїтського ісламу виступають імаміти, які віддають належність верховної влади виключно роду Алі і визнають принцип передачі влади від батька до сина. Пізніше їх часто називали джафарітами і рафідітами. На ґрунті суперечок стосовно числа імамів, тобто про те, кого визнавати законними лідерами мусульман, а кого ні — шиїтська община розпалась у VII—IX ст. на кілька гілок. Прихильники однієї з найчисленніших сект — імаміти — визнають 12 імамів (Алі та його нащадків), останнього з яких (Мухаммеда аль-Махді, який без сліду зник у п'ятирічному віці) називають “утаємниченим імамом”, покликаним повернутись на Землю і встановити “царство справедливості”. До свого повернення він спрямовує все життя мусульман-шиїтів через посередництво вищого духовенства, авторитет якого забезпечується містичним зв'язком з “утаємниченим імамом”. Офіційна релігія Ірану — іслам джафарітського типу. До речі, одне зі звинувачень шаха полягало в тому, що він не “справжній” правитель, бо “узурпував” владу всупереч “волі утаємниченого імаму”.

<sup>2</sup> У листопаді 2002 р. до смертної кари присудили професора Тегеранського університету Хашема Агаджарі за його заяву про необхідність пошуку позитивних ідей в ісламі з позицій сучасності. В результаті масових виступів студентів, що пройшли всією країною, вирок було скасовано.

Ісламській Республіці Іран (ІРІ). Політико-релігійні діячі цієї держави прямо заявляють: “Наша політика — те саме, що наша релігія, а наша релігія — те саме, що наша політика”. Таким чином, межі між релігійною і політико-ідеологічною діяльністю значною мірою розмиті, вони злилися в єдине ціле.

В Ірані встановилася теократична форма державності, суттю якої є одухотворене Всевишнім правління, назване “веляят-е-факіх”. Визнаючи божественне начало влади, вважаючи її визначеною Богом, який зумовлює існування всього земного, а отже, й земні діяння людини своїм благословенням<sup>1</sup>, система “веляят-е-факіх” оголосила себе “богоцентристським” правлінням, покликаним керувати мусульманською спільнотою. Теоретичні основи такого правління розроблені імамом Хомейні і зафіксовані в Конституції країни.

“Веляят-е-факіх” — це сакралізовано-політичне вираження духовності, націлене на інституціоналізацію ісламського канону шляхом здійснення низки докорінних перетворень у суспільстві. Головною є канонізована влада загальновизнаного, справедливого богослова-правника, який уособлює вищу інстанцію духовної шиїтської авторитетності — рахбара<sup>2</sup>. Йому належить уся повнота влади в Ірані — духовної, державної, політичної й воєнної. Як духовний лідер нації він стає факіхом — главою шиїтської общини; як загальнодержавний політичний вождь — рахбаром, тобто керівником країни; як військовий лідер — Верховним головнокомандувачем усіма збройними силами ІРІ. Він призначається із найшанованішого духовенства Радою експертів. Це і є вершина влади, що керує країною і представляє організовану єдність мусульманського народу. Його вплив здійснюється в різний спосіб: через фетви, або укази, зустрічі з високопосадовцями, через виступи на п’ятничних молитвах та різних урочистостях. Його представники на постійній основі присутні в міністерствах, університетах, армії, провінціях. Під його контролем перебувають державні телевізійні та радіотрансляційні компанії й деякі газети.

Згідно з Конституцією, управління країною здійснюється трьома гілками влади, які функціонують під контролем імама. Законодавча влада — за парламентом, що називається “меджліс ісламської ради”, складається з 290 депутатів, які обираються на

<sup>1</sup> Верховна влада, яку проголошує Конституція Ісламської Республіки Іран, — це Бог, а люди можуть лише тлумачити й виконувати божественні приписи.

<sup>2</sup> Після смерті Хомейні у 1989 р. рахбаром був обраний Алі Хамені, який до того був президентом країни.

чотирирічний термін з представників народу прямим таємним голосуванням. На чолі виконавчої влади стоїть президент. Його обирають на чотири роки прямим голосуванням, проте він підпорядкований рахбару. Главу судової влади призначає рахбар на п'ятирічний термін із найбільш компетентних у судових справах представників духовенства. Всі гілки влади перебувають під пильним контролем духовенства.

При рахбарі діють декілька суто теократичних інститутів: Наглядова рада, або Рада хранителів Конституції; Рада старійшин, або Рада експертів; Узгоджувальна Рада, або Рада з визначення державної доцільності; Рада з політики відродження; Вища рада з культурної революції. Найважливішу роль відіграє Наглядова Рада. Її головним завданням є визначення відповідності всіх рішень парламенту законам шаріату, вченню пророка Махуммада і Конституції країни. Крім того, вона здійснює контроль за виборами Ради старійшин, президента, парламенту (вона, зокрема, відбирає кандидатів з числа претендентів), за проведенням загальнонаціональних референдумів, а також за достеменністю їх результатів.

Практично всі органи влади в Ірані є виборними — від муніципальних рад до вищих державних посад, тому використання у назві держави слова “республіка” політологи вважають цілком виправданим. А поєднання особливих прав духовенства і принципу виборності створило досить міцну й гнучку систему влади. Проте на варті її стоять не тільки збройні сили, але й Корпус стражів ісламської революції — потужна воєнізована організація, що налічує понад 200 тис. осіб і навіть має свої військово-морські сили. Це — гвардія, яка складається із прекрасно навчених і фанатично відданих ідеалам революції бійців<sup>1</sup>. Корпусу підпорядкований басидж — ополчення, або добровільна міліція, в якій перебуває 90 тис., але в разі необхідності можлива мобілізація майже 7 млн добровольців.

З початку творення нової державності то затухаючи, то посилючись, точиться боротьба за обмеження релігійного компонента в політичній структурі влади. До свого тріумфального повер-

---

<sup>1</sup> Однак наприкінці першого десятиліття ХХІ ст. керівництво корпусу перетворилося з лицарів ордену аскетів на успішну корпорацію, що розпоряджається мільярдами. Молодим генералам-бізнесменам стало тяжко від підпорядкованості релігійній еліті. Між нею та військово-політичними елітами зростає напруга. Це, зокрема, виявилось у грудні 2011 р., коли пройшла серія арештів високих чинів Корпусу, яких запідозрили в підготовці замаху на верховного лідера.



нення з еміграції на батьківщину **Хомейні** сформулював ставлення до світської влади: “Будь-яка світська влада, в якій би формі вона не виступала, — справа рук сатани. Наш обов’язок — душити її в зародку і боротися з усіма її наслідками”. Демократію він вважав західним поняттям, і тому її відхилив. З самого початку вищий законодавчий орган країни — парламент — мав вигляд “п’ятого колеса” у структурі органів влади, що виявлялось у малопродуктивних обговореннях малозначущих питань, в основному пов’язаних з інтерпретаціями шаріату.

Справжнє ставлення до світської влади вождя ісламської революції висвітлює доля першого президента Республіки — **Абольхасана Банісадра**. Це була світська людина, яка брала участь в антишахському русі, яка навчалась у Сорбонні, доктор економічних наук. **1 лютого 1979 р.** разом із **Руххолою Хомейні А. Банісадр** повернувся на батьківщину як його одностудець і радник. Як справжнього прибічника ісламського режиму його **25 січня 1980 р.** обрали президентом на чотирирічний термін. Але доля була визначена наперед, оскільки кар’єра **А. Банісадра** — лише елемент схеми, розробленої **Хомейні** та його оточенням. За логікою аятоли, спочатку при владі треба поставити саме світських людей із західною освітою, аби потім продемонструвати їхню “неспроможність служити на благо ісламу” в хомейністській інтерпретації. Дійсно, президент схилився до необхідності лібералізації і вважався виразником інтересів прозахідних інтелектуалів. І коли **А. Банісадр** зіграв відведену йому роль, він, відповідно до задуму, мав піти з політичної арени, а може, і з життя, як це сталося з іншими політиками. **Хомейні** спочатку звинуватив президента в нездатності керувати військами у війні з Іраком і позбавив його повноважень верховного головнокомандувача. **21 червня 1981 р.** меджліс виніс **А. Банісадру** вотум недовіри із формулюванням “за діяльність, спрямовану проти ісламського духовенства”, а днем пізніше імам звільнив свого соратника. Перший президент країни переховувався, а потім залишив країну.

Наступним президентом став також світський політик **Мохаммад Алі Раджаї**, фізично усунений через два тижні після інавгурації (**30 серпня 1981 р.**) в результаті вибуху в канцелярії прем’єр-міністра. Разом з ним загинув і прем’єр **Мохаммад Бахонар**.

На дострокових виборах у **жовтні 1981 р.** президентом став уже представник шіїтського духовенства **Алі Хосейні Хаменеї (1981—1989 рр.)**. Ці вибори в основному завершили реалізацію ідеї аятоли **Хомейні** про встановлення в Ірані теократичного ре-

жиму, в якому провідну політичну роль мають відігравати виключно прихильники релігійної влади.

Щодо економіки, то вона не надто цікавила “революційне” духовенство. Хомейні взагалі вважав, що поділ на багатих і бідних, наявність підприємців-капіталістів пояснюється “сатанинськими прагненнями окремих особистостей”. Тому, прийшовши до влади, шіїтське керівництво не мало будь-якої чіткої економічної програми. Під час революції й наступної війни з Іраком із країни слідом за шахом втекла більша частина правлячого класу, залишивши після себе мільярди доларів у вигляді нерухомості та авуарів корпорацій. Нова влада їх конфіскувала і передала фондам, контрольованим духовенством. Після нафтової промисловості, що перейшла в державну власність, ці фонди — найбільші виробники, торгові підприємства, фермерські господарства та розпорядники нерухомості в країні. Найбільший із таких фондів — “Фонд знедолених”, утворений на основі майна сімейства померлого шаха. Він об’єднує понад 700 компаній. Через цей фонд, а також 120 інших фондів та організацій, відбувається перерозподіл значних коштів серед нужденних і в такий спосіб здійснюється ісламський принцип допомоги бідним.

Поширені раніше крайня злиденність і голод відійшли в минуле значною мірою завдяки перерозподільчій функції держави. Крім допомоги фондів вона виділяє численні дотації на предмети першої необхідності. Однак на 2007 р. із 12 млн іранців, які вважаються найбіднішими, 6 млн взагалі не одержували будь-якої допомоги від благодійних фондів та організацій. Разом з тим, не можна заперечувати, що з часів ісламської революції в країні організована система соціального захисту, зріс рівень письменності, збільшилася середня тривалість життя, зменшився рівень захворюваності та дитячої смертності. Соціальна політика держави асоціюється в населення з ісламськими принципами, з традиційними для іранської спільноти засобами підтримки тих, хто її потребує, сприяє підтримці рівноваги в суспільстві.

Іранську економіку називають “тоухідною”. Принцип “тоухіду” — один із наріжних у шіїтській концепції держави і влади, що передбачає здійснення в економіці ісламського права в інтересах мусульманської общини загалом і кожного її члена зокрема задля того, аби покінчити з економічною нерівністю і покращити становище “знедолених”. Вирішальна роль у цьому плані відводиться державі. Відповідно, роль держави в економіці є значною, хоча в наш час останню частіше називають “ісламською”. Одним із провідних принципів новоствореної економіки став принцип

автаркії<sup>1</sup> з метою уникнення впливів з боку більш розвинених західних країн.

Створена в 1979 — на початку 1980-х років жорстко централізована економічна система, в якій переважав державний сектор, а зв'язки із зовнішнім світом обмежувались експортом нафти і контрольованим державою імпортом найнеобхідніших товарів (пріоритет віддавався тільки зв'язкам із мусульманськими країнами), невдовзі виявила свою низьку ефективність. Деякий час ситуацію рятували високі ціни на нафту<sup>2</sup> на початку 1980-х років. Але як тільки з 1986 р. світові ціни на “чорне золото” почали різко падати, економічне становище Ірану значно погіршилось. Так, валовий національний прибуток на душу населення в 1989/1990 фінансовому році виявився у 2,6 раза нижчим від показника 1976/1977 ф. р. Звичайно, свою негативну роль зіграла війна з Іраком, але з іншого боку, ймовірно, що надцентралізація економіки допомогла країні в ній вистояти. Допомогла і загальна налаштованість населення захиститись від іракського нападника, хоч він належав до мусульманського світу.

В Ірані при Хомейні відбувався наступ надзвичайної революційно-аскетичної суворості. Режим посилив ісламізацію на рівні соціально-громадського, сімейно-побутового та культурного життя. Розгорнулася “ісламська культурна революція”, яка супроводжувалася закриттям університетів, “чисткою” державних службовців. Заборонялися розваги на західний зразок, окремі фільми та художні твори. На вулицях і в установах загонали вартових ісламської революції пильно стежили за виконанням ісламських норм поведінки, носінням дозволеного шаріатом одягу: могли схопити на вулиці людину в краватці або юнака, який насмілювався заговорити з дівчиною.

З одного боку, відбувалася загальна десекуляризація суспільства, що не могло не призвести до заперечення плюралізму в повному виявленні як в ідейно-політичній, так і в культурній сфе-

---

<sup>1</sup> У перекладі з грецької мови це слово означає самодостатність, самозабезпеченість. Спочатку цей термін використовувався для позначення незалежності особи від ситуацій зовнішнього світу чи інших людей. В наш час він позначає економічний режим самозабезпечення країни, в якому мінімізуються зв'язки із зовнішнім світом, насамперед, економічні. Заради цього створюється замкнена, незалежна економіка, яка має забезпечувати країну всім необхідним.

<sup>2</sup> Іран має 11 % світових запасів нафти, посідає друге місце після Росії за запасами газу. Частка нафти в обсязі експорту — понад 80 %, а прибутки дорівнюють 90—95 % усіх валютних надходжень.

рах. За таких умов зникав ґрунт для існування інакомислення, особливо в ньому вбачалися “шкідливі впливи Заходу”. З іншого, розгорнулася потужна кампанія з відродження самотньої іранської культури, яка проходила під знаком реісламізації й наполягання на повноцінній присутності елементів “непохитної духовності” як у побуті, так і в суспільній свідомості. Зрозуміло, що це не могло не вплинути на політичні переконання, визначаючи їхню спрямованість, зокрема сприйняття масовою свідомістю релігії як детермінанти політичного життя, і не тільки політичного.

У 1988 р. закінчилась ірано-іракська війна. У 1989 р. помер аятола Хомейні, якого заступив Алі Хосейні Хаменеї. 3 серпня 1989 р. президентом став Алі Акбар Хашемі Рафсанджані, який до цього був першим спікером меджлісу. Він закликав залишити богословські дискусії і зайнятись нагальними проблемами держави. До плавного відходу від жорстких ідеологічних норм, хоч і зберігаючи декорум наступності (президент неодноразово запевняв, що дії його кабінету міністрів не суперечать “принципам ісламської революції”), аби не викликати прямої конфронтації із фундаменталістами, його спонукала складна ситуація, зумовлена неефективністю економіки, падінням цін на нафту та міжнародною ізоляцією.

На зміну політиці жорсткого регулювання господарської сфери прийшла “нова економічна політика”, яка мала на меті лібералізацію економіки, розвиток ринкових відносин. Розпочалася дуже обережна, поетапна приватизація раніше націоналізованої власності. Іран відмовився від проведення “шокової терапії”, ціни відпускалися поступово: спочатку на імпортні товари, потім на товари вітчизняного виробництва. Розширювалися імпортні операції. Попри негативну реакцію частини духовенства, прагматично налаштовані його представники побачили в заходах уряду А. Рафсанджані можливості для зміцнення фондів за допомогою використання приватизаційних програм, збільшення їх власності. Розширення зв’язків з іноземним капіталом, що також піддавалося критиці, здійснювалось головним чином в рамках державного сектору, що сприяло його модернізації та збільшенню економічного потенціалу. Разом з тим створювалися більш сприятливі умови для діяльності приватного сектору.

Перехід від одержавлення економіки до ринкових реформ відбувався дуже повільно, залишаючи за державою не тільки економічну і соціальну інфраструктуру, але й головні сировинні галузі. Правовою основою змін економічного курсу проголошувався іджтіхад як пошук рішень із тих питань, які в шаріаті детально не

визначені, а принципи фікха<sup>1</sup> допускають зміни норм залежно від змін ситуації та умов. Хоча у парламенті прибічники президента становили меншість, проте за його межами **А. Рафсанджані** користувався широкою підтримкою, особливо молоді<sup>2</sup>.

Зміни в економічній політиці впливали на лібералізацію політичного життя. Це відобразилось у тому, що до Конституції були внесені деякі зміни. Зменшувалася роль Наглядової ради за рахунок створення Ради з визначення державної доцільності — додаткового арбітражного органу, покликаного вирішувати спірні питання у відносинах між меджлісом і Наглядовою радою; скасовувалася посада прем'єр-міністра; посилювалася роль президента та ін.

У результаті політики уряду **А. Рафсанджані** економіка почала виходити з глибокої кризи, а популярність президента зростати. Результатом стало переобрання його на другий термін і досягнення наприкінці каденції економічних показників не тільки довоєнного, а навіть дореволюційного рівня. Завдяки заслугам “ініціатора небувалих економічних успіхів ІРІ” численні симпатии президента вимагали внести до Конституції поправку, яка дозволила б йому балотуватися втретє, але **А. Рафсанджані** категорично від цього відмовився.

**23 травня 1997 р.** відбулися чергові президентські вибори. На найвищу посаду претендували 234 особи, проте тільки чотирьох з них допустили до участі у виборчій кампанії. Решта не одержала такої можливості через недостатню релігійну і політичну кваліфікацію. З результатом 69,6 % голосів переміг ходжат-оль-іслам **Сеїд Мохаммад Хатамі**, міністр культури та ісламської орієнтації в уряді **А. Рафсанджані**. Ця перемога виявилася для багатьох несподіваною, оскільки вся пропагандистська машина працювала на його суперника — спікера парламенту **Алі Акбара Натег-Нурі** — помітну фігуру в таборі іранських консерваторів. Його електорат складався із фундаменталістськи налаштованих громадян, прихильників жорсткої лінії. **М. Хатамі** спирався головним чином на молодь і жінок. Ймовірно, такому тріумфу сприяли перед-

---

<sup>1</sup> *Фікх* — з арабської мови “глибоке розуміння, знання”. Це мусульманська правова доктрина — систематизовані знання про правила поведінки, яких мають дотримуватися правовірні при виконанні своїх релігійних обов'язків, здійсненні обрядів, у побуті та у світських взаєминах.

<sup>2</sup> Згідно з іранським переписом 1991 р., із 55,8 млн жителів країни майже 64 % становили люди до 25 років. На початку 2011 р. з 75 млн понад 70 % — люди, молодші 30 років.

виборні обіцянки змін. Тобто вибір відбувався між консерваторами та реформаторами і був зроблений на користь останніх.

Офіційно вступивши на посаду **8 серпня 1997 р.**, новий президент відразу зазнав критики з боку опонентів. Одним із перших його кроків, що викликав обурення консерваторів, стало призначення на посаду віце-президента жінки — безпрецедентна подія для ісламського Ірану. 37-річна **Масуме Ебтекар** стала заступницею **М. Хатамі** з питань охорони довкілля. Супротивники назвали його “**аятолла Горбачов**” і передрікали, що подібний курс призведе до розпаду держави, як це сталося з Радянським Союзом. Однак пророцтва не збулися, а популярність п'ятого іранського президента зростала з місяця у місяць, досягши через рік показника 88 %. Його прихильники здобули більшість місць у парламенті, що полегшувало президентське становище, але воно все одно було підзвітне рахбару.

Законотворчий процес лібералізації суспільства пішов жвавіше, попри опір консервативно налаштованих кіл. Головним в еволюції ісламського правління при **М. Хатамі** стало прагнення демократизувати внутрішньополітичне життя в країні, особливо обмежити втручання духовенства в державне управління і дещо виправити характер її зовнішньополітичного курсу. Президент неодноразово, особливо у виступах перед студентством, говорив не тільки про можливість, але й доцільність діяльності громадських організацій різних типів. Почався процес творення політичних партій. Організована **аятоллою Хаменеї** на світанку революції **1978—1979 рр.** Ісламська республіканська партія після офіційного визнання незворотності ісламського правління в країні оголосила про саморозпуск. Такий крок мотивувався міркуваннями збереження національної єдності та уникнення появи демаркаційної лінії між нею й основною частиною населення. Наприкінці **1990-х років** число релігійних і нерелігійних партій сягало кілька десятків, а у **2004 р.** перевалило за сотню, набув чинності закон про партії. Проте партії не вимагають заміни існуючої системи, а сперечаються головним чином навколо обґрунтування непохитності принципів хомейнізму, або необхідності їх коригування в нових умовах.

**М. Хатамі** заявляв, що він виступає за лібералізацію суспільно-політичного життя, діяльності ЗМІ, політичних партій; зміцнення громадянських інститутів державного управління; пріоритетність Конституції, а не принципів ідеологічної доцільності, групових інтересів; реалізацію передбачених Конституцією основних прав і свобод громадян. Молодь особливо приваблював доступ

до комп'ютерних мереж, а також можливість одержання освіти за кордоном. **М. Хатамі** вдалося пом'якшити жорсткі приписи шийтських лідерів, спрямовані на регулювання соціального життя, манери одягатися, послабити цензуру, що стало безпрецедентним у суворому фундаменталістському світі. Прискорилося поширення англійської мови, особливо після дозволу користуватися Інтернетом. Доступними стали раніше заборонені художні фільми та літературні твори.

Все це відбувалось на тлі поліпшення ситуації в економіці, що відбивалося й на макро- та мікропоказниках: чверть ВВП інвестувалась в економіку, рівень бідності у країні знизився з 50 до 17 % від загальної чисельності населення. В країні було подолано централізацію управління економікою, приватизовані тисячі середніх і дрібних підприємств. Завдяки діяльності фондового ринку акціонування набуло характеру “народної капіталізації”, що зіграло важливу роль у зміцненні позицій середнього класу. Впевненіше відчули себе підприємницькі кола.

Роки перебування **М. Хатамі** при владі більшість іранців пов'язували із сподіваннями на покращення свого становища, тісніші зв'язки Ірану зі світовим співтовариством, що дозволило підвищити економічний рівень та політичну вагу. Тому **М. Хатамі** знов одержав їх підтримку на виборах **8 червня 2001 р.** Серед 10 претендентів на президентську посаду його результат становив 78,3 %. Вдруге обраний президент розумів, що від нього чекали більш радикальних заходів із реформування країни. Про це він говорив у зверненні до народу відразу після перемоги на виборах: “Народ Ірану тепер очікує, що система і уряд прискорять кроки із задоволення потреб суспільства. А що йому потрібно сьогодні й завтра, так це встановлення і зміцнення демократичної системи шляхом створення здорової, відкритої атмосфери, свободи слова, критики, навіть протестів у рамках закону, підтримання і зміцнення цієї атмосфери”. Проте далеко не все задумане було здійснено, оскільки домінування духовенства у політичному житті залишилося в силі.

Головний зміст політичного процесу в Ірані становить боротьба між політичними групами. Ці групи поділяються на “консерваторів” і “реформаторів”. У **2004—2007 рр.** кожна з них розподілилась на “традиційну” частину і “нових”. З **1997 до 2004/2005 рр.** основні важелі законодавчої й виконавчої влади перебували в руках реформаторів (президент **М. Хатамі**, спікер меджлісу **М. Кяярубі**). Вони продовжили розпочату **А. Рафсанджані** економічну лібералізацію, добилися дозволу перших приватних банків, ініці-

ювали прийняття нового закону про залучення й заохочення іноземних інвестицій тощо. Головне в їхній програмі реформування — демократизація суспільства, розвиток партійного життя, надання більшої свободи ЗМІ. Проте реформатори зазнали поразки спочатку на парламентських **2004 р.** виборах, а потім на президентських **2005 р.**

Спікером меджлісу став **Г. Ходдад Адель**, президентом — **Махмуд Ахмадінежад**. Це представники молодого покоління консерваторів, яке прагне сумістити економічний прагматизм із посиленням ісламізації суспільного й культурного життя в поєднанні з радикалізмом у зовнішній політиці на протипагу західним впливам. Прихід до влади нових діячів відбувся за допомогою потужної підтримки духовенства, яке відчуло загрозу своїм позиціям внаслідок того, що економічна лібералізація в Ірані стимулювала політичну лібералізацію, не сумісну з обмеженнями шиїтської системи правління. Реформатори також потерпали від цих обмежень і своєю поразкою заплатили за нездійсненні сподівання співгромадян на покращення життя.

Негативний вплив мали наслідки світової фінансової кризи **1998 р.** і падіння цін на нафту, зниження інвестиційної довіри до Ірану у зв'язку з терактами **11 вересня 2001 р.**, що спровокувало різкий обвал ВВП країни, а з ним і всі негативні наслідки, зокрема зростання безробіття, що є особливо болючим питанням для молоді. Тільки у **2004 р.** економіка країни змогла вийти на рівень семирічної давності. У **2003 р.**, апелюючи до популістських заходів покращення економічної ситуації, консервативні сили одержали серйозну підтримку на виборах до місцевих органів влади, у **червні 2005 р.** — на президентських, в результаті яких перемогу одержав молодий мер Тегерану **М. Ахмадінежад** — представник радикально-консервативних сил. Вплинула і та обставина, що реформістські сили не спромоглися на повноцінну консолідацію. Якщо б вони висунули єдиного кандидата (як це було у **1997** і у **2001 рр.**, коли переміг **М. Хатамі**), той міг би перемогти вже у першому турі. До того ж окремі іранські політики ліберального спрямування заявляли про готовність реформаторів взагалі бойкотувати вибори.

Результатом став прихід на президентську посаду людини яскравої, але суперечливої, яка стала постійним джерелом конфліктності і всередині країни, і за її межами. Це перша за майже чвертьвікову іранську історію світська людина на президентській посаді. Він привернув увагу тим, що був вихідцем із народу, із самих низів, що пройшов і політичні баталії боротьби проти шах-



ського режиму, й ірано-іракську війну, здобув інженерну освіту, виявив адміністративний і політичний хист, вирізнявся вражаючою соціальною риторикою і скромним способом життя. Особливо він подобався шіїтській верхівці в намаганні відродити “справжні ісламські цінності” у широкому спектрі. Так, перебуваючи на мерській посаді, М. Ахмадінежад згорнув низку реформ своїх попередників, розпорядився, аби у муніципальних установах віділили окремі сходи для чоловіків і жінок, вимагав, аби чиновники відпустили бороди і не носили одяг з короткими рукавами тощо.

Ставши президентом, він зайняв жорстку позицію щодо будь-яких проявів тиску з боку Заходу. Маси, особливо незаможні, він привернув на свій бік популістськими заявами і готовністю розпочати кампанію боротьби проти корупції. Молоді припав до душі його радикалізм, адже такі емоції є провідними у цьому віці. В політичному житті взагалі стали переважати саме такі настрої. У парламентських виборах 2008 р. взяли участь сили, які за суттю відрізнялись лише мірою радикалізму. Після того, як основні ліберальні та реформаторські сили відмовилися від участі в кампанії, пославшись на те, що їхніх кандидатів утискають під приводом нелояльності ісламським цінностям, перемога консерваторів була визначена наперед. Вони здобули 71 % депутатських мандатів.

Після своєї перемоги М. Ахмадінежад взяв курс на різку радикалізацію внутрішньої й зовнішньої політики. У внутрішній політиці він продовжив розпочаті на посаді мера столиці заходи із загвинчування ідеологічних та релігійних “гайок”. У зв’язку з цим багато аналітиків називають його більшим “хомейністом”, ніж сам Хомейні, оскільки виявлялась не тільки ідеологічна нетерпимість, але й диктаторські нахили в адмініструванні. Понад 200 видань було закрито, багато журналістів, правозахисників та опозиціонерів опинилися за ґратами.

Однак в економічній політиці популістські заходи нового президента не принесли бажаних результатів. Економічна система країни — далека від соціалізму і від капіталізму у класичному розумінні цих слів. Приватне підприємництво існує, але в його руках зосереджена лише п’ята частина економіки. Великих приватних власників немає, хоча чимало надзвичайно багатих людей, які завдячують своїми статками успішним операціям всередині державно-клерикального сектору або його допомозі. Безробіття, за офіційними даними, зберігається на рівні 16 %. Не дивлячись на зниження темпів приросту населення (до 1,1 % на рік), тиск нових “робочих генерацій” залишається величезним. Це зумов-

лює еміграцію, в основному молодіжну, на рівні 200 тис. осіб на рік.

За рахунок Нафтового стабілізаційного фонду розроблені спеціальні програми з метою організації нових робочих місць, проте вони не дуже ефективні, а одна з претензій до уряду **М. Ахмадінежаду** полягає в недолугості у розпорядженні величезними коштами, які надходять від продажу нафти. Результатом стало зростання інфляції до 24 % на рік, а 40 % населення перебуває за межею бідності. З 1991 р. споживання основних продуктів харчування зменшилося на 20 %.

Попри оголошену кампанію з подолання хабарництва і дотримання скромного способу життя самого президента, корупція досягла розмірів, зіставних із тими, що були за часів шаха. І це — чи не найбільше розчарування для тих, хто гаряче вітав “ісламську революцію”. Коли люди переповідають один одному, як той чи інший мулла придбав шикарну нерухомість за кордоном, або супердорогий автомобіль вдома, віра у справедливість влади, угодної Аллаху, невідворотго слабне. Разом з тим хто відчув зміни на краще, то це — селяни. Хоча радикальна аграрна реформа проведена не була (здебільшого все обмежилось передачею величезних площ від шахських маєтностей до духовенства), а селяни одержали мало землі, проте значний прогрес досягнутий у будівництві шкіл, лікарень, шляхів, електрифікації, водопостачанні, створенні іригаційних каналів тощо. Найпомітніші зрушення відбулися у найвідсталіших районах.

Оглядачі вважають, що саме незаможна периферія надала підтримку **М. Ахмадінежаду** на президентських виборах 12 червня 2009 р. Головним його суперником виступив **Мір Хосайн Мусаві** — впливовий іранський політик, у 1981—1989 рр. — прем'єр-міністр. На момент виборів він займав кілька посад, зокрема був членом Вищої ради культурної революції, Узгоджувальної ради, а також президентом Академії мистецтв Ірану. Він відчув незадоволення багатьох іранців радикальним курсом **М. Ахмадінежада** і закликав до змін у внутрішній та зовнішній політиці. За **М. Мусаві** голосували мешканці великих і середніх міст, більшість освічених іранців, молодь, жінки, бізнесмени нової формації, діячі культури, етнічні азербайджанці, яких у країні налічується приблизно 20 млн. Несподівано за нього виступило багато відомих і впливових клерикалів, не згодних із політикою **М. Ахмадінежада**.

Але президент використав адміністративний ресурс, починаючи з того, що за кілька місяців до виборів уряд різко збільшив

пенсії, соціальну допомогу, різні виплати, а також зарплати державним службовцям, вчителям, в першу чергу сільським (у себе вдома вони найголовніші після мулл політичні авторитети). Прибічники президента всіляко позиціонували його як молодого, світського, але безмежно відданого справі ісламської революції самородка, який досяг вершин виключно завдяки їй, але із праведним способом життя та непідкупністю. Така людина виявилася більш близькою малоосвіченим масам, сільським мешканцям, дрібним торговцям, а також націоналістично налаштованим колам, ніж інтелектуал **М. Мусаві**.

Йдучи на президентські вибори вдруге, **М. Ахмадінежад** сподівався на підтримку тих, кого лякали обіцяні його суперником можливі зміни, насамперед верхівку духовенства, чиновництва та військових. Але “захисника простого люду” насамперед підтримала сільська і міська біднота, яка кількісно переважила міський середній клас, інтелігенцію і молодь. Було оголошено, що **М. Ахмадінежад** одержав 63 % голосів, що виглядало як явна фальсифікація<sup>1</sup>. Відразу після оголошення результатів на вулиці міст вийшли великі маси людей (тільки в Тегерані чисельність протестувальників іноземними журналістами оцінювалась у понад мільйон осіб) з вигуками: “Де мій голос?!” Молодики із загонів басиджу безжально розганяли демонстрантів. Натомість **Алі Хаменеї** поквапився поздоровити **М. Ахмадінежада** з перемогою ще до того, як утворена Радою експертів комісія перевірила результати виборів. В очах мільйонів громадян він виглядав як людина, яка санкціонувала нечесні вибори. Багато хто перестав вірити у справедливість влади. Суспільство виявилось розколотим. Його найбільш розвинена частина відчуває, що режим “ісламської революції” багато в чому застарів, веде до застою, не відповідає духу часу. З іншого боку, в масах сильні консервативні настрої.

Ситуацію прояснили парламентські вибори, що відбулися **2 березня 2012 р.** Більшість реформаторських партій, зокрема найбільший їх блок “Фронт участі ісламського Ірану”, бойкотували їх, висловивши сумніви щодо їх прозорості, і закликали своїх прибічників вчинити так само. Справа в тому, що понад третині кандидатів від опозиції влада заборонила з формальних причин брати участь у виборах. Вперше з **1997 р.** у виборчій кампанії не було протистояння консерваторів і лібералів. Боротьба розгорну-

---

<sup>1</sup> Наприклад, один із його суперників — **Мехді Кярубі**, який набрав на попередніх виборах понад 5 млн голосів, на цих одержав лише 330 тис., програвши практично всі голоси у рідному місті, що взагалі малоймовірно.

лася між самими консерваторами — прихильниками **М. Ахмаді-нежада** і **Алі Хаменеї**. Сили останнього взяли гору. А президент заради згуртування мас продовжив використовувати “зовнішню загрозу”.

З часів ісламської революції міжнародна обстановка навколо Ірану, а отже, його зовнішня політика постійно були дуже складними. На першому рівні її пріоритетів перебувало вирішення внутрішніх проблем, зокрема у сфері забезпечення військово-політичної, соціальної та ідеологічної стабільності держави, у створенні незалежної економіки з розвинутою промисловістю, насамперед військовою. На другому — утвердження Ірану в ролі загально регіонального центру сили в зоні Близького й Середнього Сходу, для чого іранське керівництво прагне досягти в регіоні релігійно-політичного, економічного і військового лідерства. На третьому — главенство Ірану в загально мусульманському русі з претензією шіїтського духовенства на формування єдиної для всіх мусульман цієї частини Євразії соціально-політичної догматики. На четвертому — опір тиску з боку Заходу, особливо Сполучених Штатів Америки, які претендують на встановлення власного контролю над надзвичайно важливим з геополітичного та ресурсного погляду регіоном, чому заважає “незручний” режим країни, колись передбачуваної союзниці. П’ятий — несення “ісламської революції” іншим народам світу з метою встановлення дійсно “гармонійного ладу” відповідно до норм “єдино вірної релігії”.

При цьому слід зазначити, що лідери Ірану здебільшого намагалися лінію на розширення свого впливу на близькосхідний регіон проводити акуратно, не зловживаючи акціями підриву державності країн-сусідів. Але деякі з них вирізнялись особливим радикалізмом. Так, аятола **Хомейні** назвав ворогами своєї країни США — “Великого Сатану”, якого треба знищити “заради загального спокою”, та його союзників — Ізраїль, короля Йорданії **Хусейна** і короля Марокко **Хасана II**, президента Єгипту **Мубарака**, а також іракського лідера **С. Хусейна**. Останній був знищений руками американців. Проте не забулася восьмирічна війна, яка забрала близько мільйона життів іранців і завдала збитків на трильйон доларів. Живі також заповіді аятоли **Хомейні** стосовно перетворення Іраку на ісламську республіку за іранським зразком, на що сподівається частина радикально налаштованих діячів, слідкуючи за зміцненням позицій шіїтів у сусідній державі.

У свій час президент **М. Хатамі** замість ідеї “експорту ісламської революції” спробував запропонувати міжнародній спільноті

“діалог цивілізацій”, що отримало різку критику з боку рахбара, проте сприяло налагодженню відносин із країнами Європейського Союзу і навіть пом’якшало санкції з боку США. Але, М. Ахмадінежад вдався до жорстокої зовнішньої політики. Прагнучи зміцнити безпеку країни та її позиції на міжнародній арені, він почав розігрувати “ядерну карту”, що напружує весь світ, починаючи від ближчих сусідів до заокеанських країн.

Ядерна програма Ірану перебуває в центрі уваги міжнародної спільноти вже не один десяток років. Ще за часів шаха, за схвалення США, у 1974 р. була прийнята програма зведення 23 атомних електростанцій. Американці не заперечували проти створення іранцями повного замкненого ядерного паливного циклу, оскільки шахський режим розглядався як союзник у безпосередній близькості до радянських кордонів. Потім кількість АЕС скоротилася до двох, і перед ісламською революцією будівництво перших двох блоків АЕС у Бушері на 75 % здійснила західнонімецька фірма. Роботи з ядерної програми призупинились, оскільки розпочалася війна. Потім настали складні часи для економіки, коли гроші спрямовувалися не на такі затратні справи.

З приходом до влади М. Ахмадінежада розробка атомного проєкту активізувалася, що поставило країну у центр міжнародної політичної кризи. У 2010 р. за допомогою Росії АЕС у Бушері була запущена. Ірак на всіх рівнях і при кожній нагоді підкреслює мирний характер цієї програми, яка покликана розв’язати проблему енергопостачання, а не створювати ядерну зброю, проте перешкоджає інспекторам МАГАТЕ здійснювати повноцінний контроль на інших об’єктах, де ведуться розробки, що міг би запобігти такій небезпеці.

Рада Безпеки ООН, починаючи з кінця липня 2006 р. одну за одною приймає резолюції щодо неоднозначності ядерної програми Ірану, які наполягають на припиненні всіх робіт у галузі збагачення й переробки урану до того, як буде зняте занепокоєння міжнародного співтовариства відносно характеру цієї програми. Запроваджуються міжнародні санкції проти Ірану, покликані перешкоджати надходженню матеріалів, технологій та устаткування, які б могли сприяти переведенню роботи з мирного у воєнне русло. Різноманітні розвідувальні дані свідчать про те, що в Ірані здійснюються заходи в ядерній галузі, що мають військовий аспект. Деякі західні політики та військові не раз пропонували завдати ракетно-бомбових ударів по об’єктах, де, ймовірно, ведуться роботи. Проте всі добре розуміють, які катастрофічні наслідки це може принести не тільки Ірану, а й ширшому колу держав. Тому

перевага віддається дипломатичним заходам зі сподіванням переконати іранське керівництво облишити амбітні й небезпечні наміри.

Були сподівання, що в разі обрання М. Мусаві так би і сталося, хоча друга людина в державі вирішує значно менше, ніж перша — Алі Хаменеї, а він ядерну програму підтримує. Її підтримує і значна частина пересічних іранців. Для них ця програма є фактором утвердження гідності древнього, великого народу, що бореться за лідерство у мусульманському світі з Туреччиною, Саудівською Аравією і протистоїть супердержаві, яка намагається диктувати свою волю світові, та її союзникам, насамперед Ізраїлю.

Іран заперечує претензії США на те, щоб нав'язувати свої моделі розвитку, зокрема модернізації на західний манер, нехтуючи специфікою місцевих умов. Як показав досвід новітньої історії, модернізація виявилася найбільш успішною саме там, де вона спиралася на базові елементи автохтонної культури, що надавали їй відповідну форму, конфігурацію та спрямованість. Це яскраво продемонстрували Китай, Індія, Південна Корея та інші країни. Проте відкритим залишається сутнісне питання про можливість модернізації в бік постіндустріального суспільства за умов панування ісламу, що є більше, ніж релігія?

Попри всі обмеження, які накладає існуюча система на розвиток Ірану, певні зрушення відбулися. По-перше, скинуто абсолютну монархію шаха. По-друге, зроблено спробу побудувати “ідеальне суспільство”. Заради такого ладу, що мав би спиратися на настанови “єдино вірної у світі релігії”, вибудовано шийтську теократію. Проте задум на практиці виявився утопією. На першому етапі свого існування цей режим спирався на ентузіазм широких мас, які прокинулись і сподівались на “справедливе й гарне життя”, героїчно билися на фронтах війни з Іраком, а потім відбудовували зруйноване господарство. Проте далі в нових умовах світу, що змінюється, був потрібен інший тип організації суспільства, ніж той, що спирався на примітивні форми соціального устрою, визначені закоснілими релігійними догмами та середньовічними традиціями.

На початку другого десятиріччя ХХІ ст. країна вже не та, навіть всупереч бажанням правителів. Іранське суспільство повільно, але поступово змінюється. Попри спроби закритися від світу чи обмежити контакти з ним, провідні тенденції все більше впливають на стан справ у кожній окремо взятій країні, і в цій теж. Існуюча система приходить у все більш зростаючі суперечності з новими віяннями. Подібно до того, як радянська влада в СРСР

спромоглася здійснити індустріалізацію і організувати країну на опір фашистському агресору, проте зазнала краху через неспроможність дати адекватні відповіді на виклики часу, пов'язані з переходом до постіндустріального суспільства, так правління богословів і суспільство, ними організоване, підійшли до межі, за якою історичний потенціал здається вичерпаним.

## Література

Авдеев Г. Шиитское духовенство и ирано-американские противоречия / Г. Авдеев // Азия и Африка сегодня. — 2007. — № 1.

Арбатов А.Г. Иранский ядерный узел / А.Г. Арбатов // Азия и Африка сегодня. — 2010. — № 2.

Борисов Е. Президентские выборы в Иране: геополитический контекст и последствия / Е. Борисов [Эл. ресурс]. — Режим доступа: [arj.ru/publications/article21595.htm](http://arj.ru/publications/article21595.htm)

Братерский М. Иран и арабские страны: традиционный конфликт и роль США / М. Братерский // Мировая экон. и междунар. отнош. — 2003. — № 11.

Бураков Ю.В. До історії виникнення та розвитку ядерної програми Ісламської Республіки Іран / Ю.В. Бураков // Військово-наук. вісн. — 2009. — Вип. 12.

Варнавський Д. Іран: держава і суспільство / Д. Варнавський // Дослідження світової політики. — 2003. — Вип. 23.

Иран и исламские страны / отв. ред. Н.М. Мамедова. — М., 2009.

Иранская модель модернизации // Мировая экон. и междунар. отнош. — 2008. — № 7.

Каменева М.С. Иран и исламские страны / М.С. Каменева, Н.М. Мамедова // Восток. — 2008. — № 4.

Крепиневич Э. Опасности ядерного Ирана / Э. Крепиневич, Э. Монтгомери, Э. Эдельман [Эл. ресурс]. — Режим доступа: [globalaffairs.ru/number/Opasnosti-yadernogo-Irana-15186](http://globalaffairs.ru/number/Opasnosti-yadernogo-Irana-15186)

Куприянов Л. Иран: проблема власти в исламе / Л. Куприянов // Азия и Африка сегодня. — 2002. — № 11.

Лукоянов А.К. Иран на пороге обновления / А.К. Лукоянов [Эл. ресурс]. — Режим доступа: [globalaffairs.ru/print/number/n\\_13637](http://globalaffairs.ru/print/number/n_13637)

Лукоянов А.К. Шиизм и великодержавность / А.К. Лукоянов [Эл. ресурс]. — Режим доступа: [perspektivy.info/oykumena/vostok/shiizm\\_i\\_velikoderhavnost\\_2011-07-01.htm](http://perspektivy.info/oykumena/vostok/shiizm_i_velikoderhavnost_2011-07-01.htm)

Мамедова Н. Иран. Экономика диктует политический курс / Н. Мамедова // Азия и Африка сегодня. — 1997. — № 4.

Мамедова Н. Иран. Тернистый путь трансформации исламский государственности / Н. Мамедова // Азия и Африка сегодня. — 2004. — № 1.

Мамедова Н.М. Иран — векторы внутривосточного развития / Н.М. Мамедова // Перспективы. — 2007. — № 10.

*Мирский Г.* Иран: трещина в системе / Г. Мирский // *Мировая экон. и междунар. отнош.* — 2009. — № 11.

*Михеев В.* Иран: вся власть заветам? / В. Михеев // *Азия и Африка сегодня.* — 1992. — № 2, 3.

*Перепелкин Л.* Иран как барометр международных отношений / Л. Перепелкин // *Азия и Африка сегодня.* — 2007. — № 6.

*Сажин В.* Маятник иранской демократии / В. Сажин [Эл. ресурс]. — Режим доступа: [globalaffairs.ru/number/n\\_5458](http://globalaffairs.ru/number/n_5458)

*Сажин В.И.* Иран. Жажда перемен / В.И. Сажин // *Азия и Африка сегодня.* — 2009. — № 9.

*Скосырев В.А.* Иран в ожидании оттепели / В.А. Скосырев // *Азия и Африка сегодня.* — 2010. — № 2.

Тридцать лет исламской революции в Иране / отв. ред. А.С. Федоров. — М., 2009.

*Уолдмен П.* Иран. “Капитализм мулл”? / П. Уолдмен // *Азия и Африка сегодня.* — 1992. — № 9.

*Ушаков В.* Персидский залив. Амбициозные планы Тегерана / В. Ушаков // *Азия и Африка сегодня.* — 1999. — № 1.

*Филин Н.А.* Террористическая деятельность радикальной оппозиции в Иране (1998—2008) / Н.А. Филин // *Восток.* — 2009. — № 2.

*Чмель О.І.* Розвиток ядерної програми Ірану як дестабілізуючий фактор міжнародних відносин / О.І. Чмель // *Гілея : наук. вісн.* — 2012. — Вип. 57.

*Юсеф Н.Н.* Иран і світова фінансова криза / Н.Н. Юсеф // *Політологічний вісн.* — 2009. — Вип. 39.



---

---

# ІСЛАМСЬКА РЕСПУБЛІКА ПАКИСТАН

Майже сімдесятирічна історія Пакистану насичена бурхливими політичними подіями, кризами, гострими конфліктами, різкими зіткненнями гілок влади, що часто закінчувалися загибеллю державно-політичних діячів і великої кількості простих людей. У сучасній політичній історії Пакистан привертає неабияку увагу своєю “стабільною нестабільністю”, яка загрожує не тільки цілісності самої держави, але й регіону і всьому людству. Колишній державний секретар США Мадлен Олбрайт назвала Пакистан “мігрентню світової політики”.

Країна розташована на географічному стику Західної, Центральної і Південної Азії. За населенням — шоста у світі і друга найбільша мусульманська країна після Індонезії зі швидко зростаючою злиденною і неспокійною людністю, розділеною на ворогуючі угруповання, що постійно з’ясовують стосунки як у самій державі, так і за її межами. Це виливається в ескалацію насильства, особливо небезпечну тим, що терористи можуть захопити пакистанську ядерну зброю. Гордість за “ісламську атомну бомбу” надихає ісламістських борців у боротьбі з “Великим Сатаном” — Сполученими Штатами Америки і ширше — всією західною цивілізацією. З іншого боку, США намагаються зберегти союзницькі відносини з Пакистаном, який розглядається як єдина “надійна” опора супердержави в цьому регіоні.

Пакистан — порівняно молода держава, утворена у 1947 р. на уламках колишньої колонії Великої Британії на релігійно-ідеологічному ґрунті. Сама його назва перекладається як “Країна пра-

вовірних”, тобто мусульман. Згідно зі статтею 2-ю Конституції, державною релігією є іслам, президентом і прем'єр-міністром можуть бути лише представники цієї релігії. В Конституції, чинних законах і підзаконних актах міститься чимало додаткових положень стосовно пріоритетності ісламу в політичному та громадському житті країни. При тому, що для пересічних громадян іслам — це більше, ніж релігія, це спосіб життя, оскільки ним просякнуті всі його сфери, зокрема політична.

Традиційні для ісламу уявлення про владу далекі від зарозумілих парламентсько-ліберальних моделей демократії, з повагою до прав і свобод людини-громадянина та всіма іншими похідними. Вони зорієнтовані на домінування інтересів мусульманської общини. Керівництво нею простіше здійснювати диктаторськими методами. Державно-політичній системі Пакистану завжди було притаманне прагнення до централізму, посилення виконавчих органів влади, жорсткого і репресивного стилю діяльності. Від початку сам факт існування Пакистану у вигляді двох майже нічим не пов'язаних між собою частин, розділених 1600 км вороже налаштованої Індії<sup>1</sup>, вимагав сильної, централізованої системи правління.

Слабка в економічному плані і без політичного досвіду правляча еліта Пакистану виявилась неспроможною ефективно використати конституційно-парламентські механізми, що не сприяло зміцненню держави. Це зумовило перманентну участь у державно-політичному житті армії як найбільш організованої та дисциплінованої сили. Демократичні періоди між військовими диктатурами характеризувалися крайньою нестабільністю політичних режимів, нездатністю урядів до проведення успішних реформ, гострою і безпринципною боротьбою за владу, вражаючою корупцією.

Військові режими є крайньою формою одержавлення політики. Вони відіграли в історії Пакистану далеко не однозначну роль. З одного боку, правління військових саме по собі мало антидемократичний характер, супроводжувалося порушенням прав людини, масовими репресіями та іншими ексцесами. З іншого, саме мілітарному керівництву вдавалося вирішити чимало назрілих проблем, чого не могли зробити представницькі органи влади. Без військових, які є стрижнем державності Ісламська Республіка, просто розпалася б. Навіть формально цивільні уряди мали завжди брати до уваги позицію військових з тих чи інших питань.

---

<sup>1</sup> У 1971 р. Східний Пакистан став незалежною державою Бангладеш.

Симпатії населення до армії підтримувалися також конфронтацією з Індією, страхом, що вона поглине Пакистан, а також вірою в те, що військові викоринять корупцію.

Перше десятиріччя існування Пакистану, коли в країні діяла парламентська форма правління, спроби хоч якоюсь мірою модернізувати суспільство не мали успіху. В умовах зростання хаосу **8 жовтня 1958 р.** в перший раз до влади прийшли військові на чолі з генералом **Мухаммедом Айюб Ханом**, які жорсткими методами провели серію перетворень в аграрній і промислових сферах, в освіті, юриспруденції.

Невдачі у війні з Індією у **серпні — вересні 1965 р.** погіршили економічне і політичне становище в країні. Криза, що розпочалася наприкінці **1968 р.**, у **березні наступного року** призвела до відставки **Айюб Хана** з посади президента, відміни конституції і нового правління військових, яке тривало до **грудня 1971 р.** За рік до того військова влада, очолювана президентом, генералом **Агою Мухаммедом Яхья Ханом**, провела перші загальні прямі вибори до парламенту за принципом “одна людина — один голос”. Перемогу на них одержала Пакистанська народна партія (ПНП), керована **Зульф'ікаром Алі Бхутто**. Ставши на чолі держави, він проголосив: “Іслам — наша віра, демократія — наша форма влади, соціалізм — наша економічна система”. Він запропонував програму економічних реформ під назвою “ісламський соціалізм”. Почалась націоналізація промислових підприємств, у відставку відправлено чимало представників генералітету. Така політика не сподобалася дійсно правлячій еліті суспільства і була оголошена “неісламською”, хоча **З.А. Бхутто** це заперечував.

На загальних виборах у **березні 1977 р.** ПНП знову перемогла, проте лідери опозиції звинуватили її у фальшуванні результатів і розгорнули протестну кампанію. У відповідь **З.А. Бхутто** наказав заарештувати ватажків і ввести у найбільших містах країни воєнний стан. Почались масові заворушення, які уряд жорстоко придушував. Це дало привід військовим втрутитися “для наведення порядку”. Путч очолив начальник штабу сухопутних військ генерал **Мохаммед Зія-уль-Хак**. **5 липня 1977 р.** **З.А. Бхутто** заарештували і віддали під суд. Колишнього прем'єр-міністра звинуватили в організації вбивства політичного супротивника і присудили до смерті. Хоч його адвокати мали свідоцтва фабрикації справи за наказом **М. Зії-уль-Хака**<sup>1</sup>, апеляція була відхилена, і **4 квіт-**

---

<sup>1</sup> Про це свідчив колишній директор пакистанського розвідувального управління.

ня 1979 р. засудженого повісили. Генерал гадав, що будь-які протести у зв'язку зі стратою **З.А. Бхутто** через кілька місяців забудуться. Якщо ж залишити його живим, то він стане символом згуртування для опозиції.

У країні запанував жорсткий авторитарний режим ісламського типу. Насамперед значно зміцнилися позиції армії в різних сферах життя країни. Виборний парламент був розпущений, натомість особливим декретом **М. Зія-уль-Хак** запровадив Маджлісі-шуро — наполовину консультативний орган, наполовину ерзац-парламент, який призначався главою військового режиму в результаті консультацій з наближеними особами. Проводилася широка чистка державного апарату й армії від прибічників попереднього режиму. Чимало політичних діячів потрапили за ґрати, серед них і донька **З.А. Бхутто Беназір**, яка очолила створену батьком партію. Супротивників військового режиму, передусім членів та активістів Пакистанської народної партії, не тільки заарештовували, але й катували і піддавали публічному побиттю.

Військові зайняли вищі посади в державному апараті й державних корпораціях. Посилилося проникнення мілітократії в економіку. Армійські фонди розростались до гігантських розмірів. Їхні інтереси охоплювали цементну і бавовняну промисловість, виробництво добрив і продовольства, електроніку, сільське господарство тощо. Не тільки офіцерам, але й солдатам і сержантам було призначено зарплату, яка набагато перевищувала заробітну плату цивільних осіб. Вся влада сконцентрувалася в руках **М. Зіі-уль-Хака**, який спочатку став головним військовим адміністратором, а з вересня 1978 р. — президентом країни. Були створені спеціальні й польові військові суди для розгляду справ, пов'язаних із порушенням правил воєнного стану.

Під заборону потрапили всі політичні партії, страйки, маніфестації й мітинги, оскільки суперечили нормам і принципам ісламу (ймовірно, тому що “мусульманин” — “покірливий долі”, отже, який може бути протест?). Вводилася жорстка цензура, всі опозиційні газети було закрито.

Усі ці заходи спиралися на політику ісламізації, що використовувалась як засіб легітимізації політичних репресій та зміцнення влади диктатора. Кинувши гасло: “Іслам — у небезпеці!”, **М. Зія-уль-Хак** проголосив себе хранителем ісламу в Пакистані. Ситуація в навколишніх країнах тому сприяла: у 1978—1979 рр. перемогла ісламська революція в Ірані, дещо згодом розгорнулася боротьба з “невірними” в Афганістані; а ще пізніше полум'я ісламістського повстання охопило індійську частину Джамму і Каш-

міра. Шляхом ісламізації новий пакистанський керманіч вирішив об'єднати й розвинути свою країну.

Пакистанське суспільство наполегливо прилучали до “справді ісламського” способу життя й мислення. Заради цього вдалися до низки радикальних перетворень: заборонялися алкоголь і наркотики, азартні ігри, порнографія. Вводилися жорстокі традиційні покарання за порушення цих та інших заборон відповідно до законів шаріату, наприклад відрубання руки за крадіжку. Сильно урізавши повноваження судів, диктатор запровадив Федеральний шаріатський суд. Посилювався контроль за поведінкою жіноцтва, яка жорстко регламентувалася тими ж нормами й законами шаріату. Приниженість їхнього соціального становища провокувала ексцеси знущань та насильства. Проходила активна ісламізація сфери освіти й культури: програми навчання в коледжах та університетах змінювались відповідно до “ідеології Пакистану”, з бібліотек вилучалися книги на світські або суто наукові теми, не пов'язані з релігією. Здійснювалася масова релігійна пропаганда через засоби масової інформації. Значно збільшилася кількість духовних шкіл і семінарій.

Чимало людей позбавлення від численних життєвих негараздів вбачали в ісламській альтернативі. Поширені в масах населення егалітаристські настрої використовувалися для пропагандистської кампанії зі створення в Пакистані “дійсно ісламського суспільства загальної рівності й благоденства”. Тяжке матеріальне становище мільйонів простих людей сприяло не тільки зміцненню становища релігії в суспільстві, але й посиленню ісламістського радикалізму. З'явилися воєнізовані радикалістські організації, які невдовзі перетворились на терористичні.

Ісламізація згори та ісламський ригоризм<sup>1</sup> посилювали тertia в середині Пакистану між представниками двох головних мусульманських течій — сунітами (приблизно 80 % населення) і шіїтими (близько 20 % людності), які теж організовували бойові групи заради відстоювання власних переконань та інтересів. До того ж кожна з течій поділяється на безліч напрямів, шкіл і сект зі складними взаємовідносинами. Починаючи з середини 1980-х років, сутички між їх представниками рік у рік набирали частоти, сили й жорстокості.

У 1984 р. виникла релігійна партія Сепакхе сахаба. Вона проголосила своєю головною метою створення в Пакистані сунітської

---

<sup>1</sup> *Ригоризм* — непохитне й безкомпромисне дотримання етичних принципів, зокрема релігійної моралі.

держави, в якій усі інші напрями ісламу будуть поставлені поза законом. У відповідь виникла шиїтська організація Техрик-Нафаз Фікх-і-Джафарія, яка оголосила себе політичною партією із помстою і терором як головними методами боротьби проти сунітів. Треба підкреслити, що названі організації далеко не єдині у своїй боротьбі — утворилися десятки інших різного спрямування. Призначений мусульманином-сунітом М. Зія-уль-Хаком Федеральний шаріатський суд, членів якого призначав він сам, оголосив неісламськими значну частину (267 з 1511) законів, що діяли на той час у Пакистані. Мусульманські богослови-шиїти розцінили ці дії як спробу поширити сунітські норми ханіфітського<sup>1</sup> толку на шиїтську общину. Відбулися масові антиурядові виступи, які забрали сотні життів.

Підвалини Ісламської Республіки розхитують також етнічні суперечності та сепаратизм. У Пакистані діє рідкісний для мусульманських країн федеративний устрій. Він складається з чотирьох провінцій. Найбільшою з них за чисельністю населення є Пенджаб (понад 56 %<sup>2</sup>) із чвертю всієї території держави. Далі йдуть Сінд — 23 % жителів і 18 % території; Белуджистан — 44 % площі і 5 % населення; Північно-Західна прикордонна провінція (у 2010 р. назву змінено на “Хайберська сторона землі пуштунів”) — 16 % населення і 13 % площі<sup>3</sup>. Кожна з чотирьох провінцій заселена здебільшого представниками окремої етнонаціональної групи — пенджабцями, сіндхами, белуджами і пуштунами. Мають місце протестні настрої проти “гноблення з боку пенджабців”, що часом виливаються у збройну боротьбу з урядом. Її ведуть різні сепаратистські рухи, не гребуючи засобами терору. Існує Рух пригноблених націй, який вимагає адміністративних реформ та рівноправності.

У провінції Сінд з 1947 р. наявні дуже гострі суперечності між місцевим населенням і переселенцями з Індії — мохаджирами. За офіційними даними, тільки впродовж серпня — листопада 1947 р. на територію сучасного Пакистану прибуло понад 5,5 млн

---

<sup>1</sup> Домінуючий напрям у сунізмі: майже половина сунітів належить саме до нього.

<sup>2</sup> Деякі джерела дають цифру у 64 %.

<sup>3</sup> Вона складається із гірської місцевості, де мешкає більшість жителів, і гірської гряди, яка формально не входить до її складу, а є Федерально керованою територією племен. По суті до складу Пакистану входять також Північні території і область Азад Кашмір (Вільний Кашмір), проте їх міжнародний статус не визначений через суперечки Пакистану та Індії стосовно приналежності колишнього князівства Джамму і Кашмір.

біженців-мусульман, що становило 19 % його тодішнього населення<sup>1</sup>. Поява чужинців відразу не сподобалася сіндхам. До того ж в основному більш освічені й достатньо забезпечені переселенці невдовзі почали займати домінуючі позиції в економіці та торгівлі. Тому сприяла політика пакистанського керівництва, надаючи їм земельні ділянки, позики та інші компенсації за втрати внаслідок переселення. Стикаючись із неприязню до себе, мохаджирі відчували необхідність в організації, що згуртувала б їх сили. Виник Національний рух мохаджирів, що трансформувався в потужну політичну партію, до якої пізніше приєдналися екстремістські групи і кримінальні структури. Наприкінці 1980-х років цей рух остаточно став на шлях насильства, що призвело до посилення напруження в провінції.

Уряд для ліквідації “банд кримінальних та антисоціальних елементів” ввів до найбільшого промислового і комерційного центру не тільки провінції, а й усєї країни — міста Карачі, 45-тисячне військо. З травня 1992 р. до листопада 1994 р., за офіційними даними, було вбито 2400 осіб, понад три тисячі поранено. З боку уряду робилися спроби залагодити проблеми шляхом переговорів, проте вони не давали дієвих результатів. Найчастіше на заваді стояли особисті амбіції втягнутих до конфліктів політичних лідерів, їх небажання йти на взаємні поступки. Загалом, врегулювання міжнаціональних відносин стало однією з найбільш гострих і складних проблем політичного життя Пакистану в подальшому.

Звичайно, не тільки особисті амбіції впливають на гостроту міжетнічних стосунків. Суперечності між різними етнонаціональними групами провінцій зумовлюються регіональною нерівномірністю розвитку країни, а також проблемою нестачі ресурсів. Насамперед не вистачає води<sup>2</sup> для штучного зрошення, від якого залежить понад 80 % посівів. Це виявляється критичним, тому

---

<sup>1</sup> Тоді ж з Пакистану до Індії виїхало 3,5 млн емігрантів-немусульман. Переселення мусульман з Індії до Пакистану і немусульман з Пакистану до Індії продовжувалося і у наступні роки.

<sup>2</sup> При середньорічній кількості опадів на рівні 240 мм Пакистан — одна з найбільш посушливих серед густонаселених країн світу. Впродовж теперішнього століття поєднання кліматичних змін, гострої нестачі води, слабкої водної інфраструктури й різкого збільшення населення може призвести до краху країни як організованого суспільства і держави. Конфлікт навколо доступу до ресурсів ріки Інд, що зменшуються, може призвести до міжусобної війни між пакистанськими провінціями. Ситуацію ускладнюють наявність однієї з найбільших армій у світі, ядерної зброї, а також мусульманського радикалізму.

що Пакистан — аграрна країна, в якій і внутрішній добробут, і зовнішні надходження залежать від успішності ведення сільсько-го господарства, яке за ступенем іригації є одним із найпотужні-ших у світі. Нафта, що видобувається в країні, задовольняє її по-треби лише на 20 %. Тут більше газу, проте і його не вистачає<sup>1</sup>. Причому Белуджистан, де розташовані головні газові родовища, до останнього часу, не одержував адекватних фінансових надхо-джень, що призводило до сепаратистських настроїв, зокрема до вимог утворення незалежної держави.

Тільки поправки до Конституції, внесені у 2010 р., забезпечи-ли провінціям контроль над 50 % мінеральних та енергетичних ресурсів на їх території. Проте залишається проблема, яку можна сформулювати так: “Населення багато, ресурсів мало”. Чисель-ність людності зростає вражаючими темпами: 1911 р. тут мешка-ло 19 млн осіб, у 1951 р., через чотири роки після набуття неза-лежності — 33 млн, на 2011 р. чисельність мешканців Ісламської Республіки оцінювалась у понад 187 млн, тобто за 100 років вона збільшилася на порядок. За умов, коли діти і молодь становлять понад половину населення, його зростання триватиме. Якщо тен-денція збережеться, на середину XXI ст. в Пакистані житиме мі-німум 250 млн.

Дві третини людності зайняті в сільському господарстві. Тре-тина чоловіків і дві третини жінок не вміють читати й писати (є місцевості, де грамотних — 3 %). Країна посідає останні місця се-ред інших держав за показниками якості життя: дві третини жи-вуть на суму, менше двох доларів на день. Тільки 3—5 % припа-дає на заможних, а 20 % вважаються “середнім класом” за місце-вим виміром. Проте Пакистан входить до числа найбільш корум-пованих країн світу: процвітають непотизм і хабарництво, ката-строфічних розмірів набуло ухилення від сплати податків та не-повернення банківських кредитів, хоч військові постійно позиціо-нували себе як ревні борці проти всіх цих лих. Але суть проблеми полягає в тому, що політичний устрій Пакистану насправді є кла-ново-патронажною системою управління землевласників і місь-кого начальства, вона ґрунтується на покровительстві та родин-них зв’язках, а корупція з ними безпосередньо пов’язана. Врешті-решт військові режими були “перетравлені” тими елітами, яких сподівались усунути. В результаті військова влада також збилася на ту ж систему патронажу, як і усунуті нею адміністрації.

---

<sup>1</sup> Єдине багатство, що є в достатку, — уранова руда.



Не відомо, скільки б іще проіснувала диктатура М. Зіі-уль-Хака, але 17 серпня 1988 р. він загинув в авіакатастрофі за нез'ясованих обставин. Перед тим, наприкінці травня, скориставшись своїми необмеженими повноваженнями, він розпустив парламент та уряд і оголосив про проведення нових виборів. Виконувач обов'язків президента Гулам Ісхак Хан у листопаді 1988 р. заявив, що вибори проводитимуться на партійній основі відповідно до конституційних вимог. Армія вирішила "відійти до казарм". Її керівництво декларувало рішення всіляко сприяти відновленню в країні конституційних демократичних норм і не претендувати на політичну владу, обмежуючись виконанням свого професійного обов'язку — забезпечення обороноздатності Пакистану. Вибори відбулися. Із встановленням конституційно-парламентської форми правління почався новий етап державно-політичного розвитку країни. За результатами виборів, на основі компромісу з вищим командуванням збройними силами прем'єр-міністром призначено лідера ПНП **Беназір Бхутто**<sup>1</sup>. 35-річна жінка на посаді керівника уряду — безпрецедентний випадок для тогочасного мусульманського світу.

У своїх виступах до і після виборів вона наголошувала на тому, що вирішення проблем Пакистану можливе лише на основі соціальної справедливості і всебічного розвитку демократичних начал. За 20 місяців її уряду вдалося зробити чимало: відновлена свобода друку, звільнені всі політв'язні, зросла роль судових органів, на всіх рівнях почала функціонувати представницька влада, яка значною мірою зміцнилась на місцях. Проте надзвичайно складно було знайти спільну мову з військово-бюрократичною верхівкою і клерикальними колами в країні, яка розривалася гострими суперечками конфесійного й етнічного характеру (на той момент припало криваве протистояння у провінції Сінд).

Не всі обіцянки, дані масам, які підтримали **Б. Бхутто** на виборах, вдалося здійснити. Розбіжності виникли з ліворадикальним крилом у власній партії, тиснула опозиція. Через типове звинувачення у корупції уряд **Б. Бхутто** був відправлений у відставку. На виборах нового парламенту перемогла партія-суперник — Пакистанська мусульманська ліга, а посаду прем'єра одержав **Наваз Шаріф**.

За період після впровадження цивільного конституційного правління у 1988 р. в країні три рази розпущався парламент —

---

<sup>1</sup> В її партії не було абсолютної більшості в парламенті, хоч вона одержала більшу кількість місць порівняно з іншими.

жоден зі складів не пропрацював належні за Конституцією шість років. Послідовно змінювалися відповідальні перед парламентом уряди **Б. Бхутто** (вдруге очолювала уряд у 1993—1996 рр.) та **Н. Шаріфа** (знову сформував уряд після парламентських виборів березня 1997 р.). У проміжках діяли тимчасово виконуючі обов'язки кабінети, які призначалися президентом. Пакистан заливала кров від численних сутичок різного характеру і масштабів. Він перетворився на країну озлоблених людей. Керівники держави намагалися проводити ліберальну політику, але вона обтяжувалася бюрократизмом, розгулом корупції і сваволі, тому економіка перебувала в тяжкому стані. Ситуація в країні була близькою до вибуху у всіх сферах і у всіх провінціях.

За рахунок зменшення прерогатив президента і парламенту **Н. Шаріф** домогся максимального збільшення своїх повноважень, аби правити одноосібно, ні на кого не оглядаючись. Але він не взяв до уваги ту обставину, що політичний лідер, який стає на такий шлях, повинен бути готовим підкорюватись особливим правилам гри. Одне з них полягає в тому, що чим більше влади зосереджує у своїх руках правитель, тим більше в нього виникає проблем, тим менш забезпечені його тили.

Зростання цін, податкового тягаря й безробіття в останні місяці 1998 р. стали причиною масових антиурядових виступів. В них активну участь взяли селяни, робітники, торговці, службовці державних і приватних установ, учнівська і студентська молодь. Особливо обурювалися селяни після запровадження у серпні того ж року додаткового сільськогосподарського податку, тоді, як вони вже виплачували 25 різних податків і зборів, що в сукупності давало понад чверть усіх бюджетних надходжень пакистанської скарбниці.

Особистому престижу глави пакистанського уряду завдали значної шкоди публікації англійської газети "Обсервер", матеріали якої показали, що **Н. Шаріф** та його родина належать до найбагатших людей Пакистану. В їхній власності перебувало 40 % промислових підприємств і тисячі акрів землі, мільярди рупій переведено до іноземних банків. Ці публікації викликали великий резонанс у країні і супроводжувалися вимогами створити спеціальну незалежну комісію для об'єктивного розслідування, а також відсторонити **Н. Шаріфа** з посади до завершення розслідування. Це стало кульмінаційною точкою масового обурення розгулом корупції в країні. На різку реакцію громадськості також наштотхнувся "Шаріат білл" — внесена **Н. Шаріфом** до законодавчих органів Пакистану 15-та поправка до Конституції, яка

проголошувала вищим законом держави Коран і Сунну. Цей крок прем'єр-міністра призвів до ескалації напруження у відносинах між сунітами і шиїтами. Шиїтські богослови побачили в цьому нову спробу поширити сунітські норми ханіфітського тлумачення мусульманського права на шиїтську общину. Сутички з численними жертвами між віруючими різних напрямів додалися до тих, що зростали у Карачі та Сінді.

В умовах, коли правляча Пакистанська мусульманська ліга втратила всіх політичних союзників, а уряд виявився нездатним залагодити ситуацію, допомогти могла тільки армія. Голова комітету начальників штабів **Первез Мушарраф** швидко підготував і розпочав реалізацію програми нормалізації обстановки в “зонах турбулентності”. Для підтримки законності і правопорядку до Карачі було кинуте армійський корпус, запрацювали військові трибунали, які виносили максимально жорстокі вироки.

Розгорнулися заходи з подолання корупції: в одне тільки Управління з енергетики і водних ресурсів, де були зафіксовані безпрецедентні крадіжки електроенергії, відрядили близько 35 тисяч військових. Дії **П. Мушаррафа** в Сінді, його поведінка як лідера з усією повнотою влади, не могли не насторожити **Н. Шаріфа**. Повідомлення спецслужб також підтверджували наявність у того далекосяжних амбітних планів. Тому приймається рішення про звільнення **П. Мушаррафа**, однак час було упущено і генерал взяв гору.

**12 жовтня 1999 р.** він очолив безкровний державний переворот. За кілька годин армійські підрозділи взяли під контроль основні урядові будівлі, телебачення та аеропорти у провідних містах країни. **Н. Шаріфа** заарештували і віддали під суд. Спочатку вироком було довічне ув'язнення, але через рік його випустили і вислали з країни. Загалом варто підкреслити, що військовий режим **П. Мушаррафа** виявився набагато м'якшим, ніж той, що встановився за часів **М. Зія-уль-Хака**. Не вводився воєнний стан, а лише надзвичайний; не спостерігалось масових репресій; права людини, звичайно, обмежувалися, проте не так жорстко, як раніше. Більшість пакистанців схвально поставилася до приходу військових до влади, оскільки з цим пов'язувалось “наведення порядку”, подолання корупції та беззаконня, хоч таку думку поділяли не всі.

Не створювалася військова адміністрація з управління країною, однак усю роботу з управління чиновництво здійснювало під керівництвом та наглядом офіцерів відповідного рангу. Нові губернатори у провінціях призначалися із середовища відставних

генералів. Велику роль відігравали так звані “комкорівські конференції”, на яких під головуванням **П. Мушаррафа** брали участь разом із командирами корпусів високо посадовці. На них вирішувалися важливі державні питання.

Таким чином, державно-політична система, що встановилася з приходом **П. Мушаррафа**, характеризувалась як військово-бюрократична та авторитарно-демократична. Перша характеристика стосується носіїв влади, армії, тобто генералітету, та вищої цивільної бюрократії. Друга — способів її реалізації. Авторитарність правління полягала у домінуючій ролі президента, яким став **П. Мушарраф**. “Демократизм” демонструвався у відносно ліберальних порядках, встановлених для суспільства: свобода преси та інших засобів масової інформації, включаючи Інтернет, майже повна незалежність судової влади<sup>1</sup>, проведення всезагальних виборів до парламенту тощо. **П. Мушарраф у 1999 р.** про свій режим сказав: “Це не військовий стан, а лише інший шлях до демократії. Збройні сили не мають намірів залишатися при владі довше, ніж абсолютно необхідно для того, щоб прокласти шляхи для справжньої демократії в Пакистані...” Але демократія розумілася як демократія для обраних. При цьому армія — постійно діючий фактор у національній політиці.

Генерал-президент набув репутації прибічника проведення в середині країни і в усьому ісламському світі політики “освіченої поміркованості”. На чолі уряду він поставив **Шауката Азіза**, який зробив блискучу кар’єру міжнародного менеджера-економіста. Впродовж перших двох років нова адміністрація в основному наводила порядок, економіка до того страждала від впливу жахливої посухи. У **2002 р.** позначилось економічне піднесення, що привело до зростання ВВП у **2004 р.** на 6 % , у **2005 р.** — на 8 % (середньорічні за **2000—2006 рр.** — 5,4 %). Помітно збільшилися експорт, золотовалютні резерви та іноземні інвестиції, хоча все це досягалось у надзвичайно складних умовах боротьби проти ісламізму, сепаратизму і зростання тиску з боку опозиції.

Особливу небезпеку становило посилення ісламізму в країні, що призводило до зростання напруженості з численними кривавими жертвами. **П. Мушарраф** заявив про неможливість використання ісламу в політичних цілях. Вперше в історії Пакистану влада почала проводити політику обмеження релігійного фунда-

---

<sup>1</sup> Майже, оскільки траплялись політичні вироки. Зокрема, один з лідерів опозиції режиму, **Джавед Хашмі** був засуджений до 23 років тюрми зі звинуваченням у “наклепах на армію”.

менталізму та екстремізму. Були заборонені або взяті під контроль деякі ісламістські терористичні організації, перекриті шляхи їхніх фінансових надходжень, заарештовані активісти і члени цих організацій. Водночас велася чистка армії та Об'єднаної військової розвідки від традиціоналістів, які становили на той час значну силу. Під державний контроль взяті школи-медресе, а також мечеті з тим, аби із розсадника ісламістського екстремізму перетворити їх на звичайні релігійні установи. Реалістична оцінка **П. Мушаррафом** сили пакистанських ісламістів пояснювала його обережність у всьому, що стосувалося ісламу. Тим більше, що йому доводилося завжди пам'ятати про ту допомогу, яку надавав давній союзник — Сполучені Штати Америки. Фінансові надходження йшли не тільки на зміцнення збройних сил і антитерористичну боротьбу, але й на стабілізацію економіки.

Економічне зростання, що спостерігалось в Пакистані у перші роки **XXI** ст., здавалося б, не передвіщало політичної кризи, до якої країна увійшла на початку **2007** р. У цьому році мали відбутися чергові загальні вибори (останні пройшли у **2002** р.): обрання членів нижньої палати парламенту (Національних зборів) і законодавчих зборів провінцій, а за результатами виборів — формування верхньої палати парламенту (Сенату).

За Конституцією, колегія виборщиків обирає главу держави — президента. Колегія — усього 1170 осіб — складається з депутатів обох палат парламенту і законодавчих зборів провінцій. Було оголошено, що вибори президента пройдуть у **вересні** того ж року, а вибори вищих представницьких органів — у **листопаді**. Таким чином, виходило, що вибори президента відбудуться до парламентських, за результатами яких мала бути створена виборча колегія з обрання глави держави. Невпевненість правлячої верхівки у перспективах зумовила гру на випередження: нового президента мала обирати “стара” колегія виборщиків. Невдоволення також викликала та обставина, що **П. Мушарраф** разом із президентством зберігав за собою посаду головнокомандувача збройними силами. І те, й інше не подобалось опозиційним силам, зокрема представникам судової влади.

У **березні 2007** р. **П. Мушарраф** несподівано відсторонив від виконання обов'язків головного суддю **Іфтіхара Мухаммада Чаудрі** (голову Верховного суду). Той не погодився зі звинуваченнями і, по суті, підняв бунт, підтриманий тисячами суддів та адвокатів. Масові заворушення сталися у **травні** в **Карачі**, куди прибув відставний суддя. Політична боротьба й нестабільність загострювалися. До цього додалися протиріччя з ісламістами, які ще

в січні захопили комплекс будівель в Ісламабаді, де знаходилася Червона мечеть (Лал масджид) і дві релігійні школи. Дивувала поведінка влади, яка спочатку допустила захоплення екстремістами будинків, появу там зброї та боеприпасів, а потім наважилась на штурм, в результаті чого загинуло понад сто осіб. У відповідь піднялася хвиля актів відплати з боку шахідів. До листопада 2007 р. в результаті 28 терористичних актів загинуло 600 осіб із сил безпеки і понад 1300 осіб цивільного населення.

Занепокоєна погіршенням ситуації в країні, адміністрація США зробила спробу зблизити президента **П. Мушаррафа** з опозицією, зокрема із **Б. Бхутто** (розрахунок полягав у збереженні першого на президентській посаді за підтримки прем'єрки від опозиції, а також у послабленні напруження у провінції Сінд, де вона була дуже популярною). Очолювана “Незрівнянною”<sup>1</sup> партія дала згоду на обрання **П. Мушаррафа** на новий термін за умов залишення ним військової посади. **6 жовтня 2007 р.** це сталося, проте Верховний суд, очолюваний суддею **Чаудрі**, затягував із рішенням питання про затвердження нового президента, оскільки вища військова посада не була залишена. У відповідь **П. Мушарраф** оголосив про введення надзвичайного стану, тимчасово призупинив дію Конституції і спеціальним указом здійснив заміну складу Верховного суду. Через три тижні новий головний суддя оголосив **П. Мушаррафа** обраним на посаду президента. Наприкінці листопада генерал передав повноваження начальника штабу армії іншому генералу, у середині грудня відмінив надзвичайний стан. Усі основні політичні партії готувалися взяти участь у призначених на **8 січня 2008 р.** парламентських виборах. Серед них — Пакистанська мусульманська ліга — N, тобто фракція **Наваза Шаріфа**, якому дозволили повернутися до країни, а також Пакистанська народна партія на чолі з **Б. Бхутто**.

**18 жовтня 2007 р.** після 8 років еміграції **Б. Бхутто** прибула до країни всупереч попередженням про небезпеку для її життя. Не встигла вона від'їхати від аеропорту в місті Карачі, її кортеж, який вітали натовпи симпатиків “Білого янгола”, підірвав обвішаний вибухівкою смертник — загинуло 150 осіб. Впевнена у підтримці Сінду, свої головні агітаційні зусилля **Б. Бхутто** зосередила на Пенджабі. Після виступу в місті Равалпінді **27 грудня** вона загинула в результаті терористичного акту, обставини якого залишилися нез'ясованими. На вулиці міст вийшли тисячі молодих людей, під час сутичок і погромів, перестрілок із поліцією та

<sup>1</sup> Ім'я Беназір перекладається як “Незрівнянна”.

силами охорони правопорядку за три скорботних дні загинуло шість десятків людей<sup>1</sup>.

Розгул пристрастей і масштаби руйнувань призвели до перенесення дати виборів на **18 лютого 2008 р.** Всупереч побоюванням, влада не вдавалась до масового фальшування результатів волевиявлення народу. Найбільше голосів — третину — одержала ПНП, яку після смерті **Б. Бхутто** очолив її чоловік **Асіф Алі Зардарі**. Понад чверть голосів — у партії **Н. Шаріфа**, колишня правляча партія (Пакистанська мусульманська ліга — Q) отримала лише 15 % голосів.

Перемозі опозиції сприяло кілька обставин. По-перше, симпатії населення до тієї партії, лідерка якої трагічно загинула (у чому вбачався “слід” **П. Мушаррафа**, популярність якого після цього значно впала). По-друге, люди втомилися від обмеження демократичних свобод, здійснюваних військовими, а також від ускладнення економічного становища. Військові, у свою чергу, вирішили відійти вбік в умовах зростання негативних наслідків світової фінансово-економічної кризи, щоб зняти із себе відповідальність за погіршення ситуації в країні. Можливо, подібні міркування рухали **Н. Шаріфом**, який спочатку погодився на створення коаліційного уряду, а потім відмовився виконувати угоду.

Вже у **травні 2008 р.**, після виходу з уряду, очолювана ним партія виступила проти кандидатури **А.А. Зардарі** на виборах президента (через загрозу імпічменту попередній президент **П. Мушарраф** пішов у відставку і виїхав до Лондона). **6 вересня 2008 р.** вибори відбулися, президентом в умовах найжорстокішої кризи країни став **А.А. Зардарі**.

Успадкувавши від своєї загиблої дружини лідерство в популярній партії, новий президент — фігура досить суперечлива. Провівши 11,5 року у в'язниці за звинуваченням у корупції та вбивстві, які не були доведені в судовому процесі, він не міг не відчувати руйнівних наслідків для свого здоров'я (можливо, образ мученика додав йому популярності серед незаможного й нещасного населення, яке подібним діям зазвичай, співчуває). Те, що йому важко ходити, не так важливо для політика (**Ф.Д. Рузвельт** не вставав з інвалідного візка, але чотири рази обирався президентом США). Проте опоненти пакистанського президента турбу-

---

<sup>1</sup> Немає однаковості серед пакистанців щодо оцінки її політичної діяльності: одна сторона вважає, що **Б. Бхутто** — видатний борець за права людини, інша — корумпований політик і колишній керівник уряду без особливих успіхів на посаді.

ються про його психічний стан, особливо стосовно спроможності виконувати обов'язки головнокомандувача.

Надто складними для нового очільника виявились економічні проблеми, особливо в умовах світової фінансово-економічної кризи. Пакистан став першою в Азії та Африці країною, яка запросила й одержала у листопаді 2008 р. від Міжнародного валютного фонду фінансову допомогу в сумі 7,6 млрд дол. заради покращення економічного становища.

Уряд на чолі з Юсуфом Реза Гілані не спромігся розробити ефективну програму реформ для подолання скрути, натомість усі економічні негаразди звалювались на недалекоглядну й помилкову політику попереднього уряду Шауката Азіза (високопрофесійного економіста на відміну від Ю.Р. Гілані, який був і залишався політиком — міністр в уряді Б. Бхутто у 1988—1990 рр. і спікер нижньої палати парламенту у 1993—1996 рр.). Звинувачення мали здебільшого піарівський характер, оскільки час минав, а ситуація погіршувалася. Все більше зростання цін, насамперед на продовольчі товари, часте і тривале відключення від електроенергії обурювали населення.

Проголосивши курс країни на демократію, новий президент вдався до перетасувань на верхівці влади, усунення політичних супротивників. Часом це призводило до сильних внутрішніх потрясінь, як це сталося у березні 2009 р. Спроба розправитися з керівниками опозиційної Мусульманської ліги братами Навазом і Шахбазом Шаріфами мала наслідком “великий марш” опозиції, який рушив з Лахору на Ісламабад. У столиці було оголошено стан облоги, і президент врешті-решт пішов на поступки своїм опонентам.

У квітні 2010 р. введено в дію 18-ту поправку до Конституції, яка мала наслідком перерозподіл повноважень від президента до парламенту та прем'єр-міністра. Глава держави залишився при суто церемоніальних функціях. З одного боку, він втратив можливість відправляти у відставку глава уряду, розпустити парламент, призначати суддів і командувачів родів військ. Але з іншого, таким чином він знімав із себе значну частину відповідальності за стан справ у державі, яка переходила до прем'єр-міністра (обмеження двома каденціями скасовано) і керівника парламентської більшості.

І сам президент, і його уряд — вкрай непопулярні в країні. Особливо сильно рейтинг можновладців упав після того, як внаслідок злив у липні 2010 р. стався страшенний паводок. Понад півтори тисячі людей загинули, тисячі втратили домівки, усього



постраждало понад 2 млн людей. У цей час президент відвідував із візитами Велику Британію та Францію, а на допомогу постраждалим прийшли військові, які організовано й самовіддано проводили рятувальні роботи з використанням значного особового складу і необхідних видів техніки.

Через природний катаклізм у країні сталась гуманітарна катастрофа, наслідки якої давали про себе знати впродовж наступного року. Постраждали значні площі сільськогосподарських угідь, що давали продовольство, сировину для місцевої промисловості, значну частку експорту. Неспроможність і деградація цивільних структур влади та поглиблення кризових явищ призвела до того, що пересічні громадяни все більше сподівань покладають на армію. Ці настрої мали виявлення у зростанні популярності начальника штабу армії (ключова військова посада в ІПІ) генерала **Ашфак Кіані**, якого вважають поміркованим і розважливим політиком.

Саме такі якості необхідні у сфері міжнародної політики, де Пакистан відіграє надзвичайно дестабілізуючу роль. Найбільш напруженими є відносини з Індією. Конфлікт між двома країнами виник відразу після їх утворення і триває досі. Він належить до числа найбільш застарілих міжнародних колізій. По суті, між державами точиться “холодна війна”, яка переростала у силові акції — справжні війни у **1947—1948, 1965, 1971 і 1999 рр.** Кризова ситуація **2001—2002 рр.** фактично поставила дві держави на межу повномасштабної війни. Особливу небезпеку збройні конфлікти між ними становлять після проведення кожною стороною випробувань ядерної зброї у **1998 р.**

Для більшості правовірних мусульман у Пакистані Індія — ворог номер один, від якого можна очікувати як дрібних неприємностей, так і великої агресії. В епіцентрі протистояння — кашмірська проблема, суть якої полягає у визначенні, кому має належати колишнє індійське князівство Джамму і Кашмір. Ця територія займає важливе стратегічне положення у центрі Азії, у безпосередній близькості від Китаю, Індії, Пакистану, Афганістану, пострадянських держав. В результаті першої війни **1947—1948 рр.** її поділили на дві нерівні частини: до Пакистану відійшли прилеглі до нього землі, що становить приблизно 40 % території і 30 % населення колишнього князівства. Решта стала індійським штатом — єдиним із переважанням мусульманського населення<sup>1</sup>.

---

<sup>1</sup> У **1972 р.** за посередництва ООН було проведено демаркаційну лінію: південно-східні райони Кашміру залишилися під управлінням Індії, решта, відома під назвою Азад (Вільний) Кашмір, контролюється Пакистаном.

Делі розглядає увесь Кашмір як складову частину Індії (мається на увазі звернення у 1947 р. правителя князівства Дхамму і Кашмір махараджи Харі Сінгха про прийняття до складу Індії і законодавче оформлення цього кроку в 1954 р. установчими зборами штату), а проблему вбачає у продовженні пакистанської окупації на деяких територіях колишнього князівства<sup>1</sup>. Пакистан вважає інакше і наполягає на розв'язанні проблеми шляхом проведення плебісциту на всій території колишнього князівства, що має вирішити його долю. Задля цього Ісламабад вдається до різних заходів дестабілізації ситуації в цій зоні, зокрема до екстремістських акцій, що надто дратує Індію.

До територіальних факторів додаються інші. Важливе значення має проблема водних ресурсів. 80 % пакистанського землеробства залежить від іригації. Основне водне джерело, крім підземних резервуарів, які мають тенденцію до вичерпання, — це вода ріки Інд і двох із п'яти її східних приток, які протікають через територію Кашміру. Якщо Індія побудує кілька гребель на них, Пакистан втратить значну частину необхідного обсягу води.

Також важливе значення має релігійний фактор, в якому і індуїсти, і мусульмани не вирізняються особливою толерантністю. Останні заради досягнення свого у вирішенні тих чи інших питань все більше вдаються до радикальних дій. Тому Кашмір перетворився в один з осередків ісламістського тероризму. Попри те, що у відносинах між Делі та Ісламабадом, починаючи з 2003 р., намітилися певні позитивні зрушення, які виявили тенденцію до зміцнення зв'язків у 2009—2010 рр., ситуація навколо Кашміру залишається невизначеною.

Найважливіший союзник Пакистану в регіоні — Сполучені Штати Америки. У свою чергу Пакистан виступає тут єдиним союзником Америки, яка прагне тримати ситуацію під своїм контролем. Заради цього надаються щедрі асигнування на озброєння пакистанської армії та економічні цілі. Однак після 11 вересня 2001 р. особлива увага приділяється спільній боротьбі проти міжнародного тероризму, одним із центів якого визнано Афганістан.

Ще у 1987 р. М. Зія-уль-Хак виступав з ідеєю створення конфедерації Пакистану й Афганістану<sup>2</sup>, до якої в майбутньому мо-

---

<sup>1</sup> Відхід від такої позиції небезпечний для Індії створенням прецеденту територіальної дезінтеграції, що ставить під загрозу цілісність держави, в якій наявні й інші осередки сепаратизму.

<sup>2</sup> Ідея не нова: у грудні 1953 р. віце-президент США Р. Ніксон заявив про доцільність створення конфедерації Пакистану та Афганістану. Пропозиція обговорювалася у грудні 1954 р. на засіданнях Ради безпеки у Вашингтоні, де знайшла підтримку деяких впливових посадовців.

гли б приєднатися Іран, Туреччина, Узбекистан і Таджикистан. Однак реалізувати ці плани було неможливо без нормалізації обстановки в Афганістані, без припинення громадянської війни, що тривала на території цієї країни. Зазнавши невдачу у примиренні лідерів військово-політичних угруповань, чие суперництво зросло після виведення радянського військового контингенту в 1988—1989 рр. і падіння московського ставленика Наджибуллі (28 квітня 1992 р.), пакистанські правлячі кола вирішили ввести в дію нову силу, не пов'язану з тими угрупованнями.

Такою силою став “Ісламський рух талібів”. Перші загони талібів чисельністю приблизно 800 осіб були сформовані на території Пакистану, в районі Кветти, поблизу південно-східного кордону Афганістану. У 1996 р. їхня чисельність перевищила 50 тис. осіб. Серед бійців руху налічувалося чимало колишніх моджахедів<sup>2</sup>, які брали участь у війні проти радянських військ в Афганістані, а потім продовжили заробляти тим, що тільки і вміли. В лавах талібів опинилося чимало пуштунів із північно-західних районів Пакистану, які відслужили по десять-п'ятнадцять років у прикордонних військах. Під знамена талібів встали також учні релігійних навчальних закладів (дін-і мадраса), яких у Пакистані, за даними 1997 р., налічувалося 5,5 тис., де навчалось понад 200 тис. (98 % — суніти, 2 — % шиїти). У ста таких шкіл учні водночас проходили і військово підготовку. На утримання “дін-і мадраса” надходження йдуть із 36 мусульманських країн, а також від приватних осіб.

Рух талібів формувався за безпосередньої участі міністерства внутрішніх справ і міжвідомчої розвідки Пакистану, які вербували і готували бойовиків. Значну роль у його створенні відіграли керівники праворадіальних ісламських партій Пакистану. І навіть “Білий янгол” Б. Бхутто пізніше визнавала, що таліби “зверталися” до неї по “консультації”.

Навесні 1995 р. таліби зайняли Кандагар і з часом взяли під свій контроль практично всю територію Афганістану. 27 вересня

---

<sup>1</sup> Слово “таліб” походить від арабського “студент”, “той, хто шукає знання”.

<sup>2</sup> Після введення радянських військ до Афганістану у 1979 р. пакистанська влада за фінансування США та Саудівської Аравії стала переправляти через кордон тисячі бойовиків — моджахедів, в основному пуштунів (одвічне войовниче гірське плем'я, для чоловіків якого гвинтівка — частина одягу) — для участі у війні. Прикордонний район Пакистану став місцем розташування баз моджахедів, на яких вони переховувалися від супротивника, набували вишколу, одержували зброю, відпочивали, лікувалися.

вони увійшли до Кабула. **28 жовтня 1997 р.** Шура (Рада) руху талібів проголосила Афганістан еміратом, тобто відновила в країні монархічний лад. Перемоги талібів зміцнили позиції Пакистану в Афганістані, розширили його можливості спрямовувати розвиток подій у вигідному напрямі, хоча й не завжди таліби погоджувалися на роль слухняних маріонеток. Зокрема, вони у гігантських розмірах збільшили виробництво і продаж наркотиків, проти чого Захід завжди намагався боротися.

Вороже налаштовані проти “пекельного кубла” афганські таліби дали прихисток керівнику “Аль-Каїди” **Усамі бен Ладену** після **11 вересня 2001 р.** У відповідь на це адміністрація США прийняла рішення про проведення операції “Незламна свобода”, яка мала покласти кінець правлінню талібів в Афганістані. Почалось очищення країни від них і нарощування військової присутності з метою встановлення американського контролю.

**7 листопада 2001 р.** з падінням останнього оплоту руху — Кандагара, американці оголосили перемогу над талібами. Проте це було тільки початком нової виснажливої війни проти окупантів, яка розтяглася на роки. Як колись у війні із Радянським Союзом, чимало баз бойовиків розташувалось у горах на кордоні Афганістану і Пакистану, в Зоні племен. США постійно вимагали посилення зусиль пакистанського союзника у здоланні ісламістського тероризму. З одного боку, пакистанська сторона наче виявляла активність у боротьбі з бойовиками, але з іншого, мала власні розрахунки. Вони зумовлювалися непопулярністю серед мусульманського населення, особливо тих племен, де таліби знаходили прихисток, союзницьких відносин з іновірцями. Час від часу таємно ісламістські терористи використовувались Ісламабадом заради збурення населення Кашміру. Наявність неподоланої небезпеки виступала підставою для одержання чималих сум американського фінансування: з **2001 р.**, коли **П. Мушарраф** виступив на боці США у міжнародній боротьбі з тероризмом, Америка надала його країні понад 21 млрд дол.

Пакистанська сторона заперечувала наявність баз талібів, Аль-Каїди і перебування її глави на своїй території. Проте, коли американці таки виявили місцезнаходження **Усами бен Ладена** у власному триповерховому маєтку, розташованому в пакистанському Абботабаді<sup>1</sup>, і **2 травня 2011 р.** знищили “терориста № 1”, відносини з союзниками погіршилися. Зокрема, Вашингтон від-

---

<sup>1</sup> Місце проживання пакистанської військової еліти у 100 кілометрах від столиці.

мовився надавати обіцяну допомогу в розмірі 800 млн дол. У відповідь Пакистан висловив вимогу звільнити від американської військової присутності базу “Шамсі”, розташовану на північному заході Пакистану, що сталося у грудні 2011 р. Погіршення відносин дійшло до такого ступеня, що спецслужби двох країн, які формально співпрацювали, почали працювати одна проти одної. Перспективи подальших відносин набули проблематичного характеру.

Серед західних політологів стосовно Пакистану часто використовується визначення “провальна держава Азії”. Для політичного життя цієї надзвичайно консервативної і навіть архаїчної країни притаманні перманентна нестабільність, порушення законності й порядку, зростання тероризму, наркобізнесу, контрабандної торгівлі зброєю. Ворожнеча племен і радикально налаштованих прихильників різних напрямів “єдино вірної віри” постійно вибухає сутичками, в яких рахунок жертв іде на десятки й тисячі. Маса людей страждають від бідності, голоду, хвороб, безробіття, відсутності нормальних житлових умов, зростання цін, неосвіченості та ускладнення політичної ситуації як всередині країни, так і за її межами. Адже шалені витрати на військовий паритет з Індією чи на “боротьбу з тероризмом” відтягують кошти, які можна було б спрямувати на соціально-економічні потреби, але водночас живлять найбільш надійний стрижень суспільства — армію. Саме вона поки що стоїть на заваді розпаду держави, населеною розколотою нацією, яка своєю головною метою вважає протистояння великому сусідові — Індії. Між тим інтереси не тільки регіональної, але й глобальної безпеки потребують, щоб протистояння не загрожувало світові, а Пакистан перетворився на стабільну державу, що розвивається й виявляє достатньо сил для ефективної боротьби із соціальними проблемами, релігійним екстремізмом та міжнародним тероризмом.

## *Література*

*Артемов Ю.* Пакистан на перепутьє / Ю. Артемов // *Міжнародна жизнь.* — 2009. — № 9.

*Белокреницкий В.Я.* Гибель Бхутто и судьба Пакистана / В.Я. Белокреницкий [Эл. ресурс]. — Режим доступа: [perspectivy.info/oykumena/vostok/gibel\\_bkhutto\\_i\\_sudba\\_pakistana\\_2008-01-09.htm](http://perspectivy.info/oykumena/vostok/gibel_bkhutto_i_sudba_pakistana_2008-01-09.htm)

*Белокреницкий В.Я.* Пакистан — “провальное государство” в Азии? / В.Я. Белокреницкий // *Азия и Африка сегодня.* — 2009. — № 11.

*Белокреницкий В.* Кризис пакистанской государственности: приметы и последствия / В. Белокреницкий [Эл. ресурс]. — Режим доступа: [perspektivy.info/oykumena/vostok/krizis\\_pakistanskoj\\_gosudarstvennosti\\_primety\\_i\\_posledstviya\\_2009-12-25.htm](http://perspektivy.info/oykumena/vostok/krizis_pakistanskoj_gosudarstvennosti_primety_i_posledstviya_2009-12-25.htm)

*Белокреницкий В.Я.* Внешнеполитический процесс в Пакистане: внутренние и внешние детерминанты / В.Я. Белокреницкий // Вестн. МГИМО — Университета. — 2010. — № 1.

*Белокреницкий В.Я.* История Пакистана. XX век / В.Я. Белокреницкий, В.Н. Москаленко. — М., 2008.

*Воробьев В.В.* Правление Мохаммада Зия-уль-Хака и его влияние на развитие Пакистана / В.В. Воробьев // Восток. — 2001. — № 1.

*Ганковский Ю.* Нации и этнические общности / Ю. Ганковский // Азия и Африка сегодня. — 1995. — № 1.

*Ганковский Ю.* Пакистан. Суннитско-шиитское противостояние / Ю. Ганковский // Азия и Африка сегодня. — 1999. — № 1.

*Игнатъев П.М.* Пакистан після Мушаррафа: продовження нестабільності? / П.М. Ігнатъев // Гілея. — 2011. — Вип. 45.

*Каменев С.Н.* Пакистан: старые беды и новый кризис / С.Н. Каменев // Азия и Африка сегодня. — 2009. — № 4.

*Каменев С.Н.* О пакистано-индийских отношениях / С.Н. Каменев [Эл. ресурс]. — Режим доступа: [perspektivy.info/oykumena/azia/opakistano-indijskih\\_otnoshenijah\\_20-10-06-21.htm](http://perspektivy.info/oykumena/azia/opakistano-indijskih_otnoshenijah_20-10-06-21.htm)

*Ливен А.* Понять Пакистан / А. Ливен [Эл. ресурс]. — Режим доступа: [globalaffairs.ru/number/Ponyat-Pakistan-15226](http://globalaffairs.ru/number/Ponyat-Pakistan-15226)

*Мирский Г.* США и Пакистан: альянс, разрушаемый талибами? / Г. Мирский // Мировая экон. и междунар. отнош. — 2009. — № 3.

*Москаленко В.* Пакистан и Индия: две страны, один конфликт / В. Москаленко // Азия и Африка сегодня. — 2001. — № 1.

*Плешов О.* Пакистан. Исламизация как фактор развития? / О. Плешов // Азия и Африка сегодня. — 1999. — № 9.

*Плешов О.* Пакистан. Армия у власти / О. Плешов // Азия и Африка сегодня. — 2000. — № 2.

*Плешов О.* Пакистан. Ислам и политическая культура общества / О. Плешов // Азия и Африка сегодня. — 2003. — № 2.

*Плешов О.В.* Ислам и политическая культура в Пакистане / О.В. Плешов. — М., 2005.

*Попадюк О.А.* 17 поправок Конституции Пакистана / О.А. Попадюк // Вестн. МГИМО — Университета. — 2009. — № 6.

*Сергеев В.В.* Двойственная политика Пакистана / В.В. Сергеев // Азия и Африка сегодня. — 2010. — № 12.

*Скосырев В.* Пакистан. Крутой вираж / В. Скосырев // Азия и Африка сегодня. — 2004. — № 2.

*Сотников В.И.* Новая стратегия президента США Б. Обамы в отношении Пакистана и Афганистана / В.И. Сотников [Эл. ресурс]. — Режим доступа: [iimes.ru/rus/stat/2009/03-04-09.htm](http://iimes.ru/rus/stat/2009/03-04-09.htm)

---

---

# ТУРЕЦЬКА РЕСПУБЛІКА

У третє тисячоліття Турецька Республіка вступила найпотужнішою в економічному і військовому аспектах, а також найбільш демократичною з погляду політичного устрою країною ісламського світу. Вона увійшла до “Великої двадцятки” — кола економічно найбільш розвинених країн, хоч на початку минулого століття історичні перспективи колись величної Османської імперії видавалися дуже проблематичними.

Османська держава була заснована у **1301 р.**, постійно вела війни за розширення своїх володінь, що призвело до гігантського їх зростання, проте з часом історичний динамізм послабшав. У результаті поразки в Першій світовій війні її окупували британські, французькі, італійські, грецькі війська, і накреслювалися плани територіального розчленування. Проте на чолі руху опору став харизматичний генерал **Мустафа Кемаль**, який пізніше одержав прізвище **Ататюрк** (у перекладі — “Батько турків”). Це виявилось визнанням його заслуг не тільки у збереженні суверенітету країни, а й у творенні нової Туреччини і турецької нації.

На виклик потужнішого Заходу країна відповіла модернізацією, яка здійснювалася шляхом радикальної вестернізації. На зміну султанату прийшла республіка. Іслам було проголошено приватною справою громадян, а не фундаментом функціонування всього суспільства, від державних інституцій до сімейних відносин та зовнішнього вигляду чоловіків і жінок. Зміни мали настільки радикальний характер, що період **1918—1923 рр.** увійшов в історію як період кемалійської революції. Будівництво

розгорнулося в усіх напрямках — ідеологічному, економічному, політичному, соціальному, культурному, навіть мовному.

У своїх перетвореннях **Мустафа Кемаль Ататюрк** спирався на єдину на той час Народно-республіканську партію (НРП), створену ним у **1923 р.** В її програмі, схваленій на III з'їзді у **1931 р.**, закарбувалися “Шість стріл Кемалю Ататюрка” — основних принципів державного розвитку:

— республіканізм (зафіксований у першій конституції, укладеній на основі законів Великих Національних Зборів Туреччини — турецького парламенту — у **1924 р.**);

— націоналізм (Ататюрк дійсно творив турецьку націю, оскільки до нього не існувало турецької самоідентифікації, натомість населення вважало себе мусульманами, його привілейовані верстви називали себе “османли”, а плебс презирливо звався “тюрки”; існування національних меншин не визнавалося, сама постановка питання розглядалась як “підрив єдності нації”);

— етатизм (принцип провідної ролі держави у суспільному житті, зокрема у керівництві економікою);

— народність (неприйняття класового поділу суспільства);

— революційність (вірність прийнятому курсу перетворень);

— лаїцизм (світськість, відокремлення світської влади від церковної).

Загалом політика Народно-республіканської партії Кемалю не могла не викликати опору з боку різних кіл суспільства, правих і лівих. Ліворуч були представники радикальних угруповань, які критикували кемалістів за обережну поміркованість їхньої політики. Праворуч — чималі реакційні сили, що спиралися на утиснене, але не зломлене ісламське духовенство, на селянство, яке не вписувалося в нововведення і мало одержало від перетворень. Поки був живий **Кемаль Ататюрк**, його колосальний авторитет стримував сили опозиції. Але після його смерті **10 листопада 1938 р.** позиції кемалістів і НРП похитнулися. Почався новий етап в історії Туреччини, що характеризувався нестійкістю багатопартійної політичної системи. Але і досі ідеї **Кемалю Ататюрка** — це вісь, навколо якої обертаються політичні пристрасті Туреччини.

Після закінчення Другої світової війни, в якій, не зробивши жодного пострілу, Туреччина опинилася серед переможців, було обрано орієнтацію не на Радянський Союз, а на Сполучені Штати Америки, що підтвердив вступ до НАТО у **1952 р.** На зміну однопартійності прийшов плюралізм політичного життя, в якому різну міру активності виявили приблизно 30 політичних партій.



Найбільш впливова з них Демократична партія на виборах до парламенту — меджлису у **1950 р.** домоглася великого успіху (396 місць проти 68 у НРП). Президентом країни став **Дж. Баяр**, прем'єром — **А. Мендерес**. Була затверджена нова урядова програма, що передбачала обмеження державного капіталізму і проведення приватизації промисловості. Разом з тим ДП стала на шлях відмови від лаїцизму і поступок клерикальним колам. Відновилося припинене за часів Кемалю будівництво мечетей, почали відкриватися школи імамів і мулл, читання Корану транслювалось по радіо, у середніх школах ввели обов'язкове навчання релігії.

Це спричинило різке невдоволення в офіцерському середовищі, оскільки армія завжди позиціонувала себе захисницею світського шляху розвитку країни. Коли її керівництву вбачалася загроза принципам кемалізму, військові здійснювали державні перевороти і наводили лад на свій розсуд. Так сталося у **1960, 1971, 1980 рр.** Три державні перевороти виявили особливість політичного буття Туреччини: військові мають право здійснювати подібні акції, якщо вважають, що виникає загроза національній безпеці. Турецькі збройні сили на початку **XXI ст.** налічують приблизно 800 тис. вояків з новітньою зброєю, що відповідає воєннотехнічним нормативам НАТО.

Проте не тільки цим зумовлюється їхнє становище у країні. Армія завжди була предметом гордості, а військовослужбовці користуються високою повагою в населення. Служити в армії для пересічного солдата — велика честь. І не тільки честь, бо в армії його ще і вчать. Він за цей час набуває знань та спеціальності. Армія посідає провідні позиції і залишається ніби державою в державі. Маючи привілейоване становище в суспільстві, вищі армійські кола прямо чи опосередковано впливають на політичне життя країни. Достатньо сказати, що серед президентів Туреччини п'ять були генералами.

Важлива роль відводиться Раді національної безпеки, до якої разом із першими особами уряду входить вище військове керівництво (Рада складається з президента, прем'єр-міністра, начальника Генерального штабу, міністрів оборони, іноземних, внутрішніх справ і командувачів родами Збройних сил). Тривалий час у Туреччині велику роль відігравали військові суди, які розбирали справи не тільки армійців, але й цивільних осіб за звинуваченням в антидержавній діяльності. Тобто в руках військових перебував дієвий механізм боротьби з інакомисленням і засіб "профілактики" будь-якої небажаної діяльності з боку опозиції.

У 1980 р. було сформовано уряд військового режиму, в якому портфель міністра з питань економіки одержав Тургут Озал. У 1983 р. він став прем'єр-міністром, а в 1989 р. — президентом (у 1993 р., перебуваючи на цій посаді, він помер від серцевого нападу). Його називають “батьком турецьких реформ”. В основі його концепції лежала ідея про необхідність лібералізації економіки і зміцнення ринкових відносин за рахунок відмови від суворого державного регулювання. У країні здійснювались великі соціально-економічні реформи, орієнтовані на розвиток громадянського суспільства та економіки вільного ринку. Загальний глибинний сенс цієї концепції полягав у започаткуванні процесу лібералізації самого суспільства та помітному звільненні його від етатистських настроїв.

Політика економічного лібералізму з опорою на приватне підприємництво й ринкові механізми в поєднанні з умілим спрямуванням ходу перетворень з боку держави дозволила вивести економіку країни з кризи, надати їй динамізму й експортної орієнтації у великих секторах промисловості, сфері послуг, особливо в туризмі, успішно завершити “зелену революцію”, спрямовану на розвиток сільського господарства, забезпечити реальне зростання доходів населення (на початку 1990-х років ВВП на душу населення становив 1110 дол., у 1997 р. — понад 3 тис.) і перехід до конвертованості ліри.

Однак процеси лібералізації суспільних відносин і вестернізації культури, що супроводжували поглиблення економічних зв'язків з європейськими державами, викликали стійке неприйняття не лише з боку фундаменталістів, але й широких верств населення. З роками все більше виявлялися проісламські нахили самого Т. Озала. Він двічі демонстративно здійснив хадж до Мекки. За його урядування було поновлено діяльність раніше заборонених мусульманських сект, відкрито додаткові ісламські факультети при університетах, активізувалося будівництво нових мечетей і реставрація старих. На середину 90-х років у країні налічувалось понад 100 тис. мечетей (тільки у Стамбулі — 3 тис.), а також 70 тис. медресе і курсів із вивчення Корану.

Тому перемога на дострокових парламентських виборах у грудні 1995 р. очолюваної Неджметтіном Ербаканом ісламістської<sup>1</sup> Партії добробуту, що виступала під гаслами створення “но-

---

<sup>1</sup> *Ісламізм* — термін, що використовується, по-перше, для позначення ідеології та практичної діяльності, орієнтованих на створення умов, коли соціальні, економічні, етнічні та інші проблеми і суперечності будь-якого суспільства (держави), де наявні мусульмани, а також між

вого світу й нового ісламського союзу, який об'єднає 1,5 млрд людності", стала показовою. Оскільки Партія добробуту отримала лише відносну більшість у парламенті (21,3 % голосів виборців), **Н. Ербакан** змушений був утворити коаліцію з праволіберальною Партією вірного шляху президента **Сулеймана Деміреля**. Передбачалося, що посаду прем'єр-міністра будуть по чергово займати **Н. Ербакан** і голова Партії вірного шляху **Тансу Чіллер**. **Т. Чіллер** стала першою в історії Туреччини жінкою — главою уряду. Вона сформувала коаліцію на основі Партії вільного шляху і Соціал-демократичної народної партії, що перебувала при владі з **25 червня 1993 р.** до **25 грудня 1995 р.**

За рік урядування **Н. Ербакана** значно посилилась ісламізація країни. Так, лише у Стамбулі ісламських училищ і курсів із вивчення Корану стало набагато більше, ніж початкових і середніх шкіл. За урядового потурання в країні активізувалися підпільні фундаменталістські угруповання, такі як "Хезболлах". Близько третини турецької економіки потрапило під контроль так званого "ісламського капіталу". Нависла пряма загроза трансформації країни в ісламську, теократичну державу на зразок сусіднього Ірану. Коли це стало ясно, на політичну арену виступили армія й Конституційний суд республіки як гаранти збереження світського характеру держави.

Сутичку з ісламістами прискорив виступ іранського посла в Анкарі в **лютому 1997 р.**, коли той закликав турецьку громадськість до запровадження в країні законів шариату. Вже наприкінці місяця на прохання президента **С. Деміреля** генштаб турецьких Збройних сил в ультимативній формі зажадав від **Н. Ербакана** відмови від здійснюваного ним проісламістського курсу й визнання виключно світського характеру турецької держави. Конфлікт призвів до відставки кабінету **Н. Ербакана** **18 червня 1997 р.** Конституційний суд позбавив лідера забороненої Партії добробуту **Н. Ербакана** на 5 років права займатися політичною діяльністю.

Після відставки прем'єр-міністра президент надав право на формування нового кабінету голові Партії вітчизни **Месуту Йил-**

---

державами мають вирішуватися виключно на основі норм шариату; по-друге, для характеристики релігійно-політичного руху протесту у країнах мусульманської цивілізації, спрямованого проти "глобалістської" експансії у сфері суспільних відносин, ініційованої Заходом. На відміну від фундаменталістів, ісламісти виступають не за "повернення до минулого". Вони — за підкорення собі шляхом політичної боротьби сучасного суспільства та його технічних засобів.

мазу. Нові урядовці в липні 1998 р. ініціювали прийняття закону про перехід Туреччини з 5-річної до 8-річної загальної світської освіти. Духовні училища і школи з вивчення Корану перейшли під державний контроль. Як зазначив М. Йилмаз, після цього випускники восьмирічки будуть “виявляти більше інтересу до Інтернету і Світу третього тисячоліття, ніж до мороку в паранджі середньовіччя”. У відповідь ісламісти вчинили тоді низку терористичних актів, у тому числі спробу замаху на прем’єра.

На парламентських виборах 18 квітня 1999 р. відносно більшість голосів — 22 % отримала Демократична ліва партія **Бюлен-та Еджевіта**, яка поєднувала соціал-демократичну ідеологію з турецьким націоналізмом. Її головним партнером по урядовій коаліції стала центристська Партія націоналістичного руху **Девлета Бахджелі** (більш відома як партія “Сірих вовків” — 18 % голосів), котра з пантюркістських позицій відстоює принцип лаїцизму й виступає за повернення до політики етатизму. До урядової коаліції увійшли також представники Партії Вітчизни. Але ісламістська загроза не зникла з політичного виднокола Турецької Республіки. Створена замість забороненої ісламістської Партії добробуту Партія чесноти навіть отримала почесне III місце (16 % голосів) і намагалася проводити в парламенті свої вимоги.

Через деякий час прем’єр **Б. Еджевіт** тяжко захворів, а всередині його партії спричинилася гостра криза. Її парламентська фракція зменшилася майже на третину. В уряді точилися політичні баталії (його залишили віце-прем’єр і 6 міністрів). За таких умов були проведені дострокові парламентські вибори 3 листопада 2002 р. 34,4 % голосів (363 мандати) на виборах одержала створена всього роком раніше ісламістська Партія справедливості й розвитку **Реждєпа Тайїпа Ердогана**, який 14 березня 2003 р. став прем’єр-міністром. Народно-республіканська партія здобула 178 депутатських місць. Решта політичних партій навіть не потрапили до парламенту. 9 місць одержали позапартійні кандидати.

Результати парламентських виборів насамперед красномовно продемонстрували невдоволення виборців економічною і соціальною політикою попереднього керівництва. Треба зазначити, що це був період найтяжчої на той час економічної кризи Туреччини: мільйони людей зубожіли в результаті зниження національного прибутку, що можна порівняти із часами Другої світової війни. Після подій 11 вересня 2001 р. Туреччина взяла участь в антитерористичних заходах в Афганістані, що забезпечило надходження у 2002 р. 30 млрд дол. від Міжнародного валютного фонду. Уряд, сформований після виборів 2002 р., в якому провідну роль

відігравали представники Партії справедливості й розвитку, зумів покращити ситуацію.

**28 серпня 2007 р.** завершилися повноваження президента **Ахмета Неджета Сезера** (до обрання — головний суддя Конституційного Суду Туреччини, безпартійний). Літо того року стало часом жорстких політичних баталій, гострота яких досягла небувалого за останнє тридцятиріччя рівня. Причиною цього стала найгостріша внутрішньополітична криза, початок якій поклав президентський марафон, що стартував **16 квітня 2007 р.** Відповідно до Конституції, меджліс мав упродовж місяця визначити, хто стане одинадцятим президентом Туреччини. На внутрішньополітичній арені країни спостерігалася різка поляризація сил. З одного боку — так звані секуляристи<sup>1</sup>, тобто прибічники світського шляху розвитку Туреччини, зокрема президент **А.Н. Сезер**, армія, провідні профспілкові і громадські організації, ректори понад 70 університетів, основні опозиційні політичні партії — Народно-республіканська партія, Партія Вітчизни, Партія вірного шляху, відомі представники ділових кіл. З іншого — так звані ісламісти — правляча Партія справедливості й розвитку, її однопартійний уряд і більшість у парламенті, що давала можливість їй проводити через меджліс необхідні закони та рішення, всупереч протидії опозиції. На боці ПСР також виступала значна частина національного бізнес-співтовариства.

У центрі протиборства — прагнення ПСР утвердити свою людину не тільки прем'єр-міністром, але й президентом. Опозиція ж убачала в цьому перспективу посилення ісламізації Туреччини, підриву її світських підвалин. Саме на підтримку їх опозиція організувала наймасовіші в історії республіки мітинги в Анкарі, Стамбулі та інших великих містах, в яких взяли участь мільйони громадян. Учасники мітингів скандували антиурядові гасла, заявляючи, що шаріат не прийде у президентський палац, що президент має бути надпартійною фігурою, а не представником інтересів однієї партії. Висувались аргументи: беззаперечний контроль ПСР над парламентом, урядом і президентом іде врозрід із принципом поділу влад. Провідні опозиційні партії висунули своїх кандидатів на президентську посаду.

---

<sup>1</sup> Раніше вони називалися “кемалістами”, але після **1960 р.** відмовилися використовувати це позначення, оскільки все, що було пов'язано з авторитарністю кемалійської революції, вже не відповідало новим реаліям. Тому ті, хто збирався захищати ідеали **Мустафи Кемаля Ататюрка**, назвалися “ататюркістами”. Спектр переконань — від ліберальних до жорстко радикальних.

За турецькою Конституцією, для перемоги в першому і другому турах виборів кандидату на посаду глави держави необхідно одержати кваліфіковану більшість у 367 голосів, або 2/3 у 550-місному меджлісі. Проте впродовж визначеного місяця Абдуллах Гюль від ПСР не одержав необхідної кількості голосів парламентарів. Неспроможність меджлісу обрати главу держави мала наслідком внутрішньополітичну кризу, яку можна було розв'язати лише за допомогою проведення дострокових парламентських виборів, які відбулися **22 липня 2007 р.**

Участь в них мали право взяти понад 42,5 млн виборців. До дільниць прийшли понад 32,5 млн, тобто приблизно 85 %. 14 політичних партій висунули понад 7 тис. кандидатів на 550 парламентських місць. Також у виборах взяли участь 699 позапартійних претендентів.

Перемогу одержала Партія справедливості й розвитку із 46,7 % голосів виборців (341 місце в парламенті), що дало змогу сформувати однопартійний уряд. Друге місце посіла Народно-республіканська партія — 20,9 % (99 місць), третє — Партія націоналістичного руху — 14,3 % (70 місць). Інші партії не подолали 10 % -й бар'єр, хоча пройшло декілька незалежних депутатів.

Звичайно, переважання ПСР в парламенті дало змогу **А. Гюлю 28 серпня 2007 р.** стати президентом Турецької Республіки. Він — друга після **Р.Т. Ердогана** людина в Партії справедливості й розвитку, один з її засновників. До обрання президентом був міністром іноземних справ. Ставши президентом, він заявив, що розірвав усі зв'язки з політичним ісламом. Після того, як ПСР йшла до влади, із раніше набожним мусульманином **А. Гюлем** відбулися значні метаморфози: він відійшов від радикально ісламістських поглядів і став позиціонувати себе як ревного прибічника демократії та європейської орієнтації. У своїй інавгураційній промові у парламенті він особливо наголосив на своїй відданості фундаментальним принципам Республіки, демократії, секуляризму, правам і свободам громадян, а також важливості входу Туреччини до Європейського Союзу.

Перемога на парламентських і президентських виборах Партії справедливості й розвитку в західних засобах масової інформації була названа “холодним душем для Європи”, оскільки в цьому вбачали перемогу прихильників ісламізації Туреччини. Але серйозні політичні аналітики за цим внутрішньополітичним конфліктом бачили не тільки протистояння ісламістів і захисників світських основ турецької держави. Розглядаючи ситуацію ширше, вони пропонували своє розуміння причин того, що відбулося.

На їхню думку, саме висунення у передвиборчій боротьбі на перший план загрози державним підвалинам з боку радикального ісламу призвело опозицію до такої відчутної поразки. Важливе значення мало те, що конкретної програми, альтернативної урядовій, особливо у сфері соціальної політики, з боку опозиції не пролунало. Турецький виборець це відчув і проголосував за стабільність однопартійного уряду, за процес подальшого зростання зарплат і пенсій. Разом з тим він переконаний, що в разі дійсної загрози світським основам, їх все ж відстоїть армія. Великі турецькі бізнесмени, які теж потребують стабільності, також в основному підтримали її перспективу в особі ПСР.

Отже, причини успіхів проісламської партії у давно вже світській державі криються у загальній нестачі довіри до елітарних світських партій, в їхній неспроможності задовольнити соціальні потреби великих прошарків турецького суспільства. ПСР, одержавши і законодавчу, і виконавчу владу, виявила намір рішуче стати до виконання своєї партійної програми та передвиборчих обіцянок.

Відповідно до них партія заявила про намір запропонувати турецькому суспільству своє трактування понять світськості, демократії, соціуму тощо, що має реалізуватися у процесі серйозної соціально-економічної реформації, яка триватиме кілька років. ПСР декларує: демократичне суспільство є гарантією існування держави, а основами держави є право, справедливість і свободи. Причому особливо наголошується на відданості партії принципам і реформам **Ататюрка**. Зі свого боку, опозиція звинувачує уряд і президента в таємному намірі поступового демонтажу світських основ Туреччини і перетворенні її на ісламську державу. Звичайно, в поведінці влади проглядає релігійний підтекст, проте він немов би прив'язаний до захисту інтересів значної частини громадянського суспільства — віруючих, тобто до гуманізму, до захисту прав людини. Але відбувається це в досить специфічний спосіб.

Показовим наразі стало питання про скасування заборони жінкам носити хиджаб (мусульманська хустка на голові), яка була запроваджена ще **Кемалем Ататюрком** у 1924 р. У лютому 2008 р. за ініціативи ПСР були схвалені поправки до законодавства, що дозволяли жінкам відвідувати навчальні заклади й державні установи у хиджабах. Кемалісти сприйняли це як свідчення намірів відродити норми шаріату і підготовку до трансформації світського режиму. У найбільших містах проходили багатотисячні мітинги протестів проти дій правлячої партії, що ведуть до повзучої ісламізації країни.

**У березні 2008 р.** Конституційний суд прийняв до розгляду позов, поданий Головним прокурором Вищого касаційного суду Туреччини **А. Ялчинка**, про розпуск ПСР зі звинуваченням у порушенні конституційних норм. Одне з головних звинувачень: Партія справедливості й розвитку проводить політику обману. Турбота про демократію, на думку Головного прокурора Туреччини, — “лише прикриття, а справжньою метою ПСР є запровадження в Туреччині шаріату”. У тексті звинувачення Генеральний прокурор процитував 61 висловлювання прем'єр-міністра **Р.Т. Ердогана** та інших членів партії, які начебто свідчать про намір функціонерів ПСР підірвати республіканський лад у Туреччині, причому джихад, тобто насильство, вважається “реальною можливістю”.

**5 червня 2008 р.** Конституційний суд скасував поправки стосовно мусульманських хусток. Проте сам президент не заперечує їх. Його дружина з'являється на офіційних прийомах у хиджабі. Президент пояснює це тим, що то її власний вибір. Також він заявив: “Туреччина поважає свободу віросповідання. Носіння хиджабу є поклонінням, а поклоніння слід поважати. Люди всіх релігій сьогодні можуть практикувати свої релігійні обряди в Туреччині, тим самим вони реалізують своє право на поклоніння. Так чому ж не давати змоги і їм робити те, що вони хочуть? Туреччина є демократичною країною”. Внутрішня суперечність такої позиції полягає в тому, що носіння хиджабу, по суті, є ознакою дискримінації жінок, яка виключається демократією, а демократія передбачає неможливість приниження людей, незалежно від статі.

Після прийняття Конституційним судом вищезгаданих рішень уряд перейшов у контрнаступ. **28 червня 2008 р.** Верховний суд взяв до розгляду кримінальну справу проти 86 осіб, звинувачених у причетності до таємного товариства “Ергенекон”<sup>1</sup>, яке будцімто почало підготовку військового перевороту з метою повалення діючого уряду. Пізніше додалися звинувачення в тому, що організація планувала терористичні акції проти вірменської діаспори, підтримувала курдських сепаратистів з метою дестабілізації ситуації в країні і створення приводу для путчу. Приводом до порушення справи стали боєприпаси, знайдені **12 червня 2007 р.** в одного з відставних офіцерів.

Цей крок уряду мав наслідки: через місяць після відкриття “справи Ергенекона”, **31 липня 2008 р.** Конституційний суд ого-

---

<sup>1</sup> Ергенекон — назва міфічної землі, яка стала прабатьківщиною тюрків.



лосив рішення у справі Партії справедливості й розвитку. 6 з 11 судів КС проголосували за закриття правлячої партії, але цього не вистачило, оскільки згідно з чинною Конституцією, для позитивного рішення про заборону діяльності політичної партії потрібно 7 голосів. Разом з тим 10 суддів КС визнали, що партія проводила політику, спрямовану проти світського характеру держави, і у зв'язку з цими порушеннями віддали розпорядження вдвічі зменшити її державне фінансування.

До суду були притягнені 76 із 86 звинувачених у справі “Ергенекону”. На лаві підсудних опинилися високопосадові військові у відставці, колишній ректор Стамбульського університету, провідні політичні оглядачі, відомі вчені, журналісти — представники політичних організацій різного спрямування. У квітні 2009 р. прокотилась нова хвиля арештів, яка заторкнула насамперед представників творчої інтелігенції. За неофіційними даними, на початок 2010 р. заарештували понад 200 осіб. Всіх їх об'єднувало намагання протистояти подальшій ісламізації країни. Атачюркісти, насамперед значна частина військової еліти, розцінюють суд як превентивний удар ісламістів, котрі побоюються відсторонення від влади, не дивлячись на позитивне для них рішення Конституційного суду. Далі уряд продовжив репресії військових. На знак протесту проти них наприкінці липня 2011 р. вище військове керівництво Туреччини у повному складі пішло у відставку. Міжнародні аналітики заявили, що епоха провідної ролі армії в Туреччині закінчилась.

Зі свого боку, керівництво в особі президента А. Гюлля і прем'єр-міністра Р.Т. Ердогана постійно наголошує, що не збирається звертати зі шляху світського розвитку Туреччини. У тексті партійної програми ПСР немає положень із посиланнями на Коран, які вимагали б встановлення у країні шаріатського режиму, обов'язкового носіння хиджабу, неодмінного запровадження в систему освіти релігійного фактора тощо. Натомість є чимало положень щодо прагнення “поєднати іслам з демократією”.

У програмі підкреслюється, що “релігійний фактор — це сила, покликана не розділяти суспільство, а об'єднувати його”, що партія виступає за “демократичну, світську і соціально-правову державу”, за перебудову в цьому напрямі “всіх державних структур”, причому “державна залишається нейтральною щодо релігійних вірувань і філософських поглядів”. Партія розуміє світськість як “фундамент релігійної свободи і свободи совісті”. Релігійне навчання обирається самим громадянином, для дітей — їх батьками (опікунами). Заборона політичних партій регулюється міжнарод-

ним правом — передусім рішеннями Європейського суду з прав людини.

У тексті програми неодноразово повторюється намір переглянути Конституцію, закон про вибори та інші акти, з урахуванням орієнтації на демократизацію суспільства і творення громадянського суспільства. І такі кроки робляться. Наприклад, у **2004 р.**, за рішенням парламенту, були внесені чергові зміни до низки статей Конституції стосовно прав і свобод громадян, засобів масової інформації, недоторканності особи, тиску на владу військових. Особливо слід наголосити на повному скасуванні 143-ї статті, яка вважалась однією з найбільш антидемократичних. Вона містила положення про діяльність судів державної безпеки, покликаних захищати “цілісність і єдність країни й нації”. Настанови партійної програми знайшли відображення і в програмі дій уряду, оголошеній **31 серпня 2007 р.** в меджлісі Р.Т. Ердоганом. Зокрема, було заявлено, що головні зусилля уряду спрямовуватимуться на додержання прав людини, економічне зростання та підготовку нової Конституції з метою перетворення її на більш “громадянську”.

Перебування при владі у **2002—2007 рр.** дало змогу керівникам від ПСР значно просунути Туреччину вперед в економічному плані. Наприклад, її ВВП зріс більш ніж удвічі. Після кризи **2001 р.** (до початку кризи **2008 р.**) країна вступила в період стабілізації і зростання, коли темпи збільшення національної економіки не опускалися нижче **4,5 %** на рік (**2007 р.**) при максимальному значенні у **9,4 %** (**2004 р.**). Співвідношення державного боргу до ВВП знизилося з **80 %** у **2002 р.** до **39 %** у **2007 р.** Середньорічний рівень інфляції, розрахований на базі оптових цін, знизився за той же період з **45** до **8,7 %** (вперше за тридцять років). У **2002 р.** середньодушовий прибуток становив **2598 дол.**, а на початку **2007 р.** — **5500 дол.** Іноземні інвестиції в турецьку економіку за той же період зросли з **1 млрд дол.** до **20,2 млрд дол.** Вдалось обмежити корупцію і кумівство. Покращення стану турецької економіки стало одним з успіхів влади і певною мірою засвідчило компетентність уряду ПСР. У результаті партія заручилася підтримкою широких верств населення.

ПСР користується також підтримкою так званого “ісламського капіталу”, або як його ще називають “зелений капітал”. До нього належать насамперед фінансові установи, які функціонують на ісламських принципах. Ці принципи включають додержання в рамках права на власність справедливого врахування інтересів індивіда й мусульманської общини, заборону на позичко-

вий (банківський) відсоток — “рібу”, обов’язкове відрахування на користь бідних — “закят” та ін. Ісламські банки одержують капітал з мусульманських країн, зокрема нелегально, готівкою. Вони також користуються великою популярністю у турецьких гастарбайтерів у Європі<sup>1</sup>.

Особливу роль відіграють різні фонди (вакфи) при релігійних мусульманських общинах — тарикатах, які почали активно відроджуватися і зростати з посиленням ісламістських настроїв у країні. Проте “зелений капітал” посилює свої позиції не тільки у фінансовому секторі, але й у промисловості і торгівлі, навіть в інформаційно-пропагандистському бізнесі. У цілому слід зазначити, що однією з цілей ісламу є принесення правовірному користі, а не завдання шкоди. І хоч він накладає на бізнес низку обмежень, водночас проповідується економічна активність. Логіка проста: неухважність до економіки може призвести до шкоди самому ісламу, оскільки буде ослаблено його фінансова база.

Певною мірою “неухважність до економіки” призвела до світової фінансово-економічної кризи, яка стала відчутною у всіх країнах восени 2008 р. Звичайно, вона заторкнула і Туреччину. Оскільки вона має сильну залежність від іноземних інвестицій і зовнішньоекономічної кон’юнктури, то опинилася серед тих держав, які сильно постраждали від кризи. Так, у першому півріччі 2009 р. спад національної економіки становив 14,2 %, надходження прямих іноземних інвестицій знизилося на 57,1 %, а дефіцит бюджету зріс у 13 разів. Курс турецької ліри впав на третину. Безробіття перевищило рекордний за увесь час існування Турецької Республіки рівень — 16 % працездатного населення.

Проте фінансова система виявилася менш вразливою, важливою причиною чого стала практична відсутність у країні іпотечного кредитування і пов’язаних із ним проблем неліквідності. Турестичний бізнес — потужний сектор національної економіки — розраховує на утримання своїх позицій за рахунок відпочивальників, котрі змушені будуть з метою економії їхати не до Іспанії, Італії чи на екзотичні острови, з метою безпеки — не до Греції чи Єгипту, а до дешевшої й безпечнішої Туреччини. Загалом спостерігається падіння виробництва, що призвело до того, що країна вступила у період рецесії — уповільнення темпів економічного зростання. Наслідком погіршення економічної ситуації в результаті світової фінансово-економічної кризи для правлячої партії

---

<sup>1</sup> За приблизними підрахунками, в європейських країнах працює понад 5 млн турків. Їхні заробітки, які вони переказують на батьківщину, становлять вагомую частину національного бюджету.

стали результати муніципальних виборів у березні 2009 р. Хоча за сукупністю голосів, відданих за її кандидатів, лідерство збережене, опозиційні сили суттєво збільшили число своїх прихильників, а рейтинг ПСР вперше знизився з моменту її створення. За результатами голосування, основні політичні партії розташувались у рейтингу електоральних уподобань у такому ж порядку, що й на попередніх місцевих виборах 2004 р.: перше місце посіла ПСР (39 %), друге — Народно-республіканська партія (23 %), третє — Партія націоналістичного руху (16 %).

Партія справедливості й розвитку продовжує здійснювати свої програмні настанови, зокрема в реформуванні Конституції. Важливою віхою стало проведення шостого в історії країни референдуму щодо внесення конституційних поправок, який відбувся 12 вересня 2010 р. Приблизно 58 % учасників (при явці у приблизно 70 %) висловилися на підтримку запропонованих ПСП поправок до Конституції 1982 р., яку в народі називають “воєнною Конституцією”, оскільки вона суттєво обмежувала громадянські права і сильно розширювала юрисдикцію військових.

Усього пакет поправок стосується 26 статей. Це положення про фундаментальні права дітей, людей похилого віку, ветеранів і сиріт. Певні поправки закріплюють право громадянина на гарантований захист його персональної інформації, розширюється право на свободу пересування. Також розширюються права робітників і профспілок. Запроваджується інститут омбудсменів при парламенті Турецької Республіки. Але за всім цим прихований наступ на захисників світськості — суди (адже саме з боку вищих судових установ виникла небезпека заборони ПСР) і військових. Зокрема, значно переглядаються склад і процедура виборів та призначень суддів і прокурорів у Конституційний суд та Вищу суддівсько-прокурорську раду, а військові суди обмежуються у праві судити цивільних осіб, навіть якщо злочин стосується сфери національної безпеки чи скоєний проти військовослужбовця. Опозиція побачила в цьому прагнення уряду поставити суди під свій контроль. Відповідно до турецького законодавства, навесні 2010 р. пакет поправок був обговорений і винесений на голосування в парламенті. Однак ПСР не вистачило голосів, щоб для набуття сили змінами потрібний був би тільки підпис президента. Тому реформу й винесли на всенародне голосування. Пізніше Р.Т. Ердоган заявив, що після референдуму в країні почнеться дискусія щодо можливості переходу до президентської форми правління, в чому опозиція побачила небезпеку впровадження авторитаризму, навіть східної деспотії.

Глибинна сутність полягає в тому, що ПСР наголошує на своєму захисті демократії, насправді обмежуючи можливості тих, хто стоїть на варті світськості держави, а отже, демократії західного зразка. Говорячи про мету поєднати демократію та іслам, речники ПСР не прагнуть виявити апіорну неможливість прийняття демократичних засад ісламом. Справа у тому, що демократія виходить із поваги до прав і свобод особи, тобто в її основі — індивідуалізм. Демократизм — продукт розвитку західної цивілізації, для якої на верхівці системи цінностей — особистість. В ісламі для неї немає місця, більше того, правовірний мусульманин повинен постійно вести боротьбу проти свого “нафса” — почуття “самості”, або ж “его”. Під “нафсом” розуміється те, що дає можливість людині відчути свою індивідуальність, а це не дозволяє їй наблизитись до Бога. На землі сила Аллаха втілюється в “уммі” — мусульманській общині, в якій життя кожного члена, його спосіб думок, побут і система цінностей суворо контролюються общиною, без чого людина стає вигнанцем і не може розраховувати на благочестя й релігійне спасіння. Тобто відсутнє право вільного вибору. До того ж жінка в ісламі не є рівною чоловікові, існує поняття “пурда” — відокремлення чоловіків від жінок. Тобто, в аспекті демократії, права і свободи поширюються не на всіх, а це вже не демократія.

Попри це, діячі ПСР тлумачать її на свій лад: у забороні релігійної діяльності під приводом її політизації вони вбачають обмеження прав людини. Самі ісламісти активно посилаються на права людини з метою зменшення впливу лаїцистів, а також заради того, аби виглядати в очах світового співтовариства дійсно розвинутою країною, оскільки в сучасному світі для цього важливою складовою є демократизм. Тому проводиться ідея “поміркоvanого ісламу”, на позиціях якого стоїть ПСР.

Треба наголосити, що Партію справедливості й розвитку, справді, не можна віднести до звичних партій ісламістського ґатунку, незмінною характеристикою яких є прагнення забезпечити додержання жорстких моральних норм, поставити консервативні соціальні, моральні та релігійні проблеми на перші позиції порядку денного. Лідери нинішньої правлячої партії діють обережніше, говорячи про необхідність винесення релігії за рамки політики, уникаючи дій і гасел, які можуть бути розцінені у світі як екстремістські. Бажаючи звільнитися від надтоїдливий контролю військових, вони апелюють до того, що Туреччина здійснює курс на євроінтеграцію, про що мріяв Ататюрк.

Впродовж останніх десятиріч відбулася трансформація лідерів впливових ісламістських організацій. Це — професіонали з

хорошою освітою (юристи, економісти, інженери, лікарі), у поглядах яких релігійний консерватизм поєднується з гнучкістю й відкритістю в питаннях економічної і технологічної інтеграції із зовнішнім світом. Тобто вірність традиційним цінностям ісламської релігії й національної турецької культури поєднується із прагненням до модернізації та ліберально-демократичним дискурсом.

Проте серед турецьких ісламістів є чимало супротивників модернізації за західними зразками і прихильників силових методів запровадження ісламських норм. Разом з тим упродовж кількох останніх років усередині ПСП відбулась певна еволюція: партія стала представляти ширший спектр політичних поглядів, включаючи колишніх лібералів і соціал-демократів. Можливо, через те, що мусульманські цінності розглядаються як найбільш ефективна перешкода в поширенні лівих ідей, що віддзеркалює гостроту соціальних проблем у країні.

Партії справедливості й розвитку вдалося сформувати широку соціально-політичну платформу. Активно пропагуючи імідж “народної” партії, яка протистоїть інтересам столичної республіканської еліти, ПСР досить успішно завоювала підтримку численного традиційно налаштованого населення провінцій Анатолії, бідних і найменш освічених прошарків. Ліберально-демократична складова ідеологічного образу партії та заклики до демократичних реформ завоювала симпатії також у представників середнього класу.

Наприкінці першого десятиріччя ХХІ ст. Партія справедливості й розвитку є найчисленнішою і найвпливовішою партією Туреччини. Це ще раз підтвердили парламентські вибори, що пройшли **12 червня 2011 р.** Конкуруючи з 27 партіями, які брали в них участь, ПСР одержала 49,91 % голосів виборців (Народно-республіканська партія — 25,91 %, Партія національної дії — 12,99 %, решта не подолали прохідний бар’єр). 330 мандатів дозволили ПСР сформувати однопартійний уряд, проте не дали можливості самостійно провести через парламент проект нової Конституції. Партія утримується від реалізації відверто проісламістської політики і просуває в цілому більше прагматичну, а не ідеологічну орієнтацію. Дуже показові в цьому плані слова Р.Т. Ердогана: “Мені не важливо, чиї це гроші — єврейські, арабські чи західні”. Заради зміцнення Туреччини ПСР підтвердила курс на вбудовування у процеси глобалізації і на вступ до Європейського Союзу.

Євроінтеграція є непростою проблемою зовнішньої політики Туреччини. Її поступове зближення з європейськими країнами почалося в повоєнні роки: участь держави у “плані Маршалла”,

перетворення на південний фланг НАТО, а також потреба в дешевій турецькій робочій силі для відбудови повоєнної Європи, — все це сприяло налагодженню тісних взаємин Анкари з країнами континенту. Впродовж десятиріч Туреччині вдалося досягти високого рівня інтегрованості з країнами ЄС у зовнішньоекономічній сфері. Згідно з положеннями Анкарського договору про асоціацію з Європейською Економічною Співдружністю<sup>1</sup>, який набув чинності 1 грудня 1964 р., Туреччина після виконання низки умов мала стати його повноправним членом до 1995 р. Однак у 1995 р. з нею було укладено тільки угоду про безмитну торгівлю з ЄС, яка передбачала створення митного союзу, відмову від ліцензування і квотування при здійсненні імпортичних операцій та усунення будь-яких перешкод на шляху товарів і послуг в обміні між країнами.

Справа в тому, що поки турецький уряд намагався реалізувати взяті на себе за договором зобов'язання до накресленої дати, з'ясувалося, що в нових умовах впливові кола в Євросоюзі перестали запліщувати очі на колишні “антидемократичні гріхи” своєї союзниці. Вони зажадали від неї все нових і нових кроків у досягненні певного рівня соціально-економічного розвитку, подолання правових вад у законодавстві, насамперед у Конституції, прийнятій у 1982 р. в умовах військового режиму. При такому підході лише до 1999 р. Туреччині вдалося добитись визнання за нею статусу країни — кандидата в ЄС. Туреччина йшла на здійснення все нових кроків у європейському напрямку, проте самі європейці не визначилися стосовно припустимості її членства. Серед європейців поширена думка: ЄС — це “християнський клуб”, який не бажає поповнювати свої ряди за рахунок мусульман, чиї традиції йдуть врозріз з духом Європи, що ґрунтується на християнстві. Християнство становить стрижень європейської цивілізації, визначає базову модель соціального порядку, заснованого на індивідуальній автономії, що в принципі не визнається ісламом. Тобто головна причина полягає у цивілізаційних відмінностях.

Головними противниками прийняття Туреччини виступають Німеччина і Франція. Свою незгоду також відкрито висловлюють Греція і Кіпр. А прийняття до ЄС має бути схвалене всіма членами одностайно. У провину Туреччині ставлять не тільки деякі низькі економічні показники, а й антидемократизм, зокрема невизнання геноциду вірмен 1915 р. і нерозв'язане курдське питання.

<sup>1</sup> “Спільний ринок”, створений 6 країнами Західної Європи в 1957 р., пізніше — Європейське Співтовариство, а з 1993 р. — Європейський Союз.

Складні відносини і з країнами арабського Сходу, оскільки Туреччина обрала головним зовнішньополітичним партнером Сполучені Штати Америки, і підтримує відносини з Ізраїлем — ворогом номер один усього арабського світу. Для арабських країн Туреччина — колишній агресор, а тепер надто вестернізована. Проте з посиленням ісламського чинника в її політичному й економічному житті відбуваються деякі зміни у ставленні з боку арабів.

Нові можливості відкрилися для Туреччини після розвалу Радянського Союзу й утворення Нових Незалежних Держав, частина з яких — тюркомовні. У свій час прем'єр-міністр Т. Озал назвав дезінтеграцію СРСР “історичною можливістю” для Туреччини стати регіональною наддержавою. Він проголосив гасло: “Великий Туркестан від Середземного моря до Китайської стіни”. Йому вторили й інші політики президентсько-прем'єрського рівня: С. Демірель, Б. Еджевіт, Н. Ербакан. Усі вони сходились на ідеї створення “Великого Турану”, або “Туранського поясу” — геополітичного альянсу тюркських народів під егідою Туреччини. “Росія надто слабка, аби протистояти нам”, — заявив турецький міністр А. Чей стосовно того, що “спадкоємець Великої Османської імперії” має створити нове об'єднання з Азербайджаном, Казахстаном, Узбекистаном, Киргизією і Туркменистаном, виконуючи “історичну місію старшого брата”.

Політична і культурна інтеграція Туреччини з країнами Центральної Азії та Азербайджаном має допомогти їй зміцнити свої позиції у взаємовідносинах з США і ЄС. Останні не можуть далі ігнорувати колись другорядну країну, яка нині стає новим лідером тюркомовного світу з претензією на перетворення в регіональну супердержаву. Зі свого боку, названі пострадянські ННД відчують потребу в сильних покровителях, тому вони звернули свої погляди до таких природних союзників, як Туреччина та Іран. Перша виглядає більш привабливою моделлю розвитку, оскільки поєднує іслам і технологічну модернізацію, в чому Іран значно відстає. Тобто на сучасному етапі у зовнішній політиці Туреччини можна виявити далекосяжні наміри на основі панісламістських і пантюркістських ідей. Поєднання перших з другими — непроста справа, адже в ісламі проголошується братерство людей, незалежно від національної належності. Як із цим поєднати претензії Туреччини очолити братство, що складається з різних держав, тим більше в дуже складних умовах?

Військово-політична ситуація на Близькому й Середньому Сході останнім часом нестабільна і навіть вибухонебезпечна, що



не може не впливати на Туреччину. Важливе значення з погляду безпеки країни мають такі фактори: можливість створення курдської держави на півночі Іраку і посилення сепаратистської активності курдів у самій Туреччині; вірогідність виникнення напруженості у зв'язку з Кіпром, поділенням на дві частини — грецьку й турецьку; конфлікт арабських країн з Ізраїлем, з яким Туреччина підтримує досить тісні відносини, хоч останнім часом і в них мали місце деякі загострення; політика головного зовнішньополітичного партнера — Сполучених Штатів Америки на Близькому й Середньому Сході, яка викликає обурення не тільки в розташованих у цьому регіоні держав, але й у більшості світового співтовариства; можливість виникнення конфліктів у республіках Закавказзя та Центральної Азії і позиція Росії стосовно цього; сусідство Туреччини з Ісламською Республікою Іран; радикальні ісламські держави; арабські революції, міжнародний тероризм і т. ін.

Турецька Республіка розташована в регіоні, де співіснують різні політичні режими, релігії та економічні системи. Завдяки своєму зручному розташуванню з виходом до Чорного, Середземного та Егейського морів, на Балкани, Кавказ і Близький Схід вона є точкою перетину найважливіших напрямків стратегічних шляхів, починаючи від Гібралтарської протоки, де сходяться морські й сухопутні шляхи трьох континентів. В Азії немає подібної країни, зовнішня політика якої безпосередньо впливала б на баланс сил у регіоні. Міжнародні оглядачі вважають, що Туреччина внаслідок зростання своєї могутності буде формувати новий курс зовнішньої політики, все більше уваги звертаючи на Схід і поступово досягаючи своїх цілей, витискатиме Сполучені Штати й Захід із зони своїх інтересів. До тих пір вона балансуватиме між інтересами своїх стратегічних партнерів в особі США, Європи та Росії. Але вже зараз Туреччина виявляє все більше самостійності у своїй зовнішній політиці, що буде вносити все більше коректив у майбутньому. Важко сказати, наскільки вони виходитимуть із засад демократії.

Внутрішньополітичне становище Туреччини наприкінці першого десятиріччя третього тисячоліття характеризується наявністю домінантної партії — помірковано ісламістської Партії справедливості й розвитку, сильним і дієздатним урядом, що є результатом соціально-економічного і політичного розвитку турецької держави. Разом з тим іншим наслідком є глибокі протиріччя в самому турецькому суспільстві щодо низки питань, що виявляється у глибокому його розколі на світську частину і прибічників ісламізації країни.

## Література

Гаджиев А. К вопросу о внутривнутриполитической обстановке в Турции: отношения между ПСР и военными / А. Гаджиев [Эл. ресурс]. — Режим доступа: [iimes.ru/rus/stat/2010/12-05-10a](http://iimes.ru/rus/stat/2010/12-05-10a).

Гурьев А.А. К некоторым итогам парламентских выборов в Турции / А.А.Гурьев [Эл. ресурс]. — Режим доступа: [iimes.ru/rus/stat/2007/24-07-07.htm](http://iimes.ru/rus/stat/2007/24-07-07.htm)

Дружиловский С. Турция: привычка управлять / С. Дружиловский [Эл. ресурс]. — Режим доступа: [globalaffairs.ru/number/n\\_5965](http://globalaffairs.ru/number/n_5965)

Зиганшина Г. Турция: марафон на пути в Европу / Г. Зиганшина // Азия и Африка сегодня. — 2005. — № 5.

Игнатенко А. Молоко и мясо: национальный прагматизм и имперский романтизм во внешней политике Турции / А. Игнатенко [Эл. ресурс]. — Режим доступа: [globalaffairs.ru/number/Moloko-i-myaso-14967](http://globalaffairs.ru/number/Moloko-i-myaso-14967)

Иванов С. Курдский вопрос по-прежнему остается без ответа / С. Иванов // Азия и Африка сегодня. — 2008. — № 4.

Киреев Н.Г. История Турции. XX век / Н.Г. Киреев. — М., 2007.

Масумова Н. Турция: задача вступления в ЕС как фактор экономического развития / Н. Масумова // Азия и Африка сегодня. — 2008. — № 7.

Морква В. Туреччина між Заходом і Сходом — глобалізація чи міжцивілізаційний конфлікт / В. Морква // Історичні науки: проблеми розвитку. — Л., 2002.

Мхитарян Н. Посилення ісламського чинника у внутрішньополітичному житті Туреччини і його вплив на зовнішню політику країни в глобальному і регіональному вимірі / Н. Мхитарян // Дослідження світової політики. — 2005. — Вип. 33.

Орлова Т.В. Вестернізація Туреччини: історія і сучасність / Т.В. Орлова // Гілея. — 2011. — Вип. 46.

Разливаев А.А. Турция. Возрождение религиозных общин / А.А. Разливаев // Азия и Африка сегодня. — 2009. — № 9.

Разливаев А.А. Турция: исламисты и армия. Кто кого? / А.А. Разливаев // Азия и Африка сегодня. — 2010. — № 1.

Разливаев А. Радикальные исламисты Турции / А. Разливаев [Эл. ресурс]. — Режим доступа: [perspektivy.info/oykumena/azia/radikalnyje\\_islamisty\\_turcii\\_2009-05-28.htm](http://perspektivy.info/oykumena/azia/radikalnyje_islamisty_turcii_2009-05-28.htm)

Рассоха Л.Л. Вплив внутрішніх політичних трансформацій у Туреччині на її зовнішню політику та українсько-турецькі відносини / Л.Л. Рассоха // Стратегічні пріоритети. — 2009. — № 2 (11).

Садыкова Л.Р. Исламский “ренессанс” в Турции на рубеже XX—XXI вв. / Л.Р. Садыкова // Вестн. МГИМО — Университета 2009. — № 5 [Эл. ресурс]. — Режим доступа: [vestnik.mgimo.ru/index.php?option=com\\_content&view=article&id=107](http://vestnik.mgimo.ru/index.php?option=com_content&view=article&id=107)

Свистунова И.А. К вопросу об изменении роли армии в Турции / И.А. Свистунова [Эл. ресурс]. — Режим доступа: [iimes.ru/rus/stat/2009/18-07-09.htm](http://iimes.ru/rus/stat/2009/18-07-09.htm)

Ульченко Н.Ю. Турция. Кризис: надежды и риски / Н.Ю. Ульченко // Азия и Африка сегодня. — 2009. — № 10.

Фадеева И.Л. Турция: противостояние исламизации и секуляризма / И.Л. Фадеева // Азия и Африка сегодня. — 2009. — № 6.

Чубарова Р.Р. Региональна політика Турецької Республіки / Р.Р. Чубарова // Актуальні проблеми міжнар. відносин. — 2008. — Вип. 73. — Ч. 2.

Чубарова Р.Р. Безпекова політика партії справедливості і розвитку / Р.Р. Чубарова // Актуальні проблеми міжнар. відносин. — 2008. — Вип. 76. — Ч. 2.

Шлыков В. Армия в жизни современного турецкого общества / В. Шлыков [Эл. ресурс]. — Режим доступа: [perspektivy.info/oikumena/vostok/armija\\_v\\_zhizni\\_sovremennogo\\_tureckogo\\_obshhestva\\_2009-06-01.htm](http://perspektivy.info/oikumena/vostok/armija_v_zhizni_sovremennogo_tureckogo_obshhestva_2009-06-01.htm)

Шлыков П.В. Гражданское общество в Турции: иллюзии и реальность / П.В. Шлыков // Восток. — 2009. — № 1.

Шлыков В. Турция на пути в Евросоюз: надежды и разочарования Анкары / В. Шлыков [Эл. ресурс]. — Режим доступа: [perspektivy.info/oikumena/europe/turcija\\_na\\_puti\\_v\\_jevrosojuz\\_nadezhdy\\_i\\_razocharovaniya\\_ankary\\_2010-06-21.htm](http://perspektivy.info/oikumena/europe/turcija_na_puti_v_jevrosojuz_nadezhdy_i_razocharovaniya_ankary_2010-06-21.htm)

Шлыков В. Поиск политического равновесия. Эволюция партийной системы Турции в период Третьей Республики (1983—2009) / В. Шлыков [Эл. ресурс]. — Режим доступа: [perspektivy.info/oikumena/vostok/poisk\\_politicheskogo\\_ravnovesija\\_evolicija\\_partijnoj\\_sistemy\\_turcii\\_v\\_period\\_tretjej\\_respubliki\\_1983-2009\\_2009-07-03.htm](http://perspektivy.info/oikumena/vostok/poisk_politicheskogo_ravnovesija_evolicija_partijnoj_sistemy_turcii_v_period_tretjej_respubliki_1983-2009_2009-07-03.htm)

---

---

## КРАЇНИ АФРИКИ

Африки як єдиного цілого не існує. При тому, що у свій час були створені і продовжують розвиватися декілька загальноафриканських структур, окремі країни настільки розрізняються за цивілізаційними характеристиками, рівнем і темпами економічного розвитку, що виокремлюють регіон Північної Африки, який належить до арабо-мусульманського світу, Південної Африки (Південно-Африканську Республіку) та регіон, який має кілька позначень: Субсахарський регіон, Сахельська зона, Африка на південь від Сахари, Тропічна Африка, Чорна Африка. Наразі мова йтиме про держави саме цього регіону. Впродовж століть це — колоніальні володіння кількох європейських країн із відповідними характеристиками. На межі 1950—1960-х років колоніальній системі в Африці прийшов кінець. На той час у світі панувала індустріально-модерністська парадигма соціального розвитку, а регіон, що розглядається, становив величезний архаїчний, традиціоналістський анклав. Молоді африканські держави, які утворилися внаслідок краху колоніалізму, намагалися швидко увійти в цей світ прогресу. Тобто перед ними постала проблема суспільної модернізації в рамках моделі наздоганяючого розвитку. У цьому плані в їхній історії простежуються два підходи.

*Перший підхід* до модернізації орієнтувався на форсовану індустріалізацію. При цьому роль головного агента й організатора соціально-економічної деколонізації та національної консолідації відводилася державі. Ідеологічна складова такої стратегії дуже різноманітна. На рівні країни вона формувалася з опорою на

антиімперіалістичні та націоналістичні гасла, на ідеї різних “соціалізмів”, у тому числі марксистського гатунку. На регіональному рівні спочатку домінували концепції нового світового економічного порядку, а потім — “опора на власні сили”. Африканці самі стали формувати всі ланки державного апарату, армії, поліції.

Відкрилися широкі можливості для розвитку африканських культур. Повноправна участь у роботі ООН та інших міжнародних організаціях сприяли самоутвердженню нових держав та їх громадян. Впродовж перших півтора десятка років політичної незалежності завдяки значному збільшенню прибутків від експорту і припливу зовнішніх запозичень були досягнуті певні успіхи, особливо в галузях освіти та охорони здоров'я. Проте сподівання на модернізацію економіки і динамізацію її зростання, пов'язані з індустріалізацією і піднесенням сільського господарства, не виправдалися.

Через вузькість і стагнацію національних ринків можливості розвитку імпортозаміщеної промисловості швидко вичерпалися. Почалася деградація сільського господарства, що супроводжувалося деградацією місцевої екологічної системи. До цього додалася дія світової енергетичної кризи. Прагнучи відвернути економічну катастрофу, африканські лідери ухвалюють Монровійську стратегію розвитку (1979 р.) і Лагоський план дій з її реалізації (1980 р.) на період до 2000 р. В основі — концепція “опори на власні сили”. Серед пріоритетних завдань: самозабезпечення продовольством у регіональному масштабі, створення індустріальної бази, забезпечення умов для національного суверенітету над природними ресурсами, розвиток транспорту і зв'язку заради розширення внутрішньої африканської торгівлі та інтеграції тощо.

Найжорстокіша економічна криза 1980-х років, до якої додалися страшна посуха і голод у багатьох країнах Сахельської зони, а також безсилість субрегіональних економічних угруповань, скомпрометували ставку на державу як головного агента розвитку. Внаслідок цього на перший план вийшли програми фінансової стабілізації і структурної адаптації, які розробили й фінансували Міжнародний валютний фонд і Міжнародний банк реконструкції та розвитку.

Під дією цих програм сформувався *другий*, суто ринковий *підхід* до проблеми розвитку. Він зводився до лібералізації загального економічного облаштування, приватизації державного сектору, обмеження державного втручання в господарську діяльність

суб'єктів ринку і до стимулювання експортного виробництва. Такий підхід відповідав світовому інтеграційному тренду, відомому як глобалізація.

Загальна картина ускладнювалася тією обставиною, що на африканський континент, як і на весь тодішній “третій світ”, було перенесено протистояння двох суспільно-політичних систем — соціалістичної і капіталістичної, кожна з яких прагнула довести свої переваги. Капіталізм в уявленні африканців асоціювався з колоніалізмом, тому соціалістичні ідеї, особливо з урахуванням особливостей общинного менталітету місцевого населення, здавалися привабливішими. До того ж Радянський Союз та інші соціалістичні держави не мали провини за колоніалізм на Чорному континенті. Свою роль відіграло сподівання, що соціалістичний табір допоможе молодим державам уникнути негараздів капіталізму і перейти на вищі щаблі розвитку. Для значної частини африканських лідерів привабливими виявилися концепції “некапіталістичного розвитку” і “соціалістичної орієнтації”. Правлячі партії проголосили своєю ідеологією “африканський соціалізм”, деякі — марксизм-ленінізм. На шлях “некапіталістичного розвитку” стали уряди Гани, Гвінеї, Малі, Танзанії, Конго, Малагасійської Республіки, Сомалі, Судану, Буркіна-Фасо, Мозамбіку, Анголи та ін.

Часто в країнах некапіталістичного розвитку ситуація була дуже непростою: жорстка диктатура лідера і правлячої партії, нерідко — криваві громадянські війни. Проте подібні проблеми спостерігались і в тих країнах, які погодилися на капіталістичний розвиток. І в одних, і в других дуже складно йшло творення державності, на що впливали фактори не тільки колоніального, а й доколоніального минулого. Яким би не був апарат колоніального управління, він ґрунтувався на тривалому досвіді, обслуговувався фахівцями і діяв як налагоджений механізм. Коли ж він розвалився, африканці мали самі створювати всю систему управління знизу вгору, не маючи відповідного досвіду і кваліфікації. В переважній більшості молодих держав виник розбухлий, непрофесійний і неефективний бюрократичний апарат, наскрізь корумпований, вражений розкраданням державних коштів, nepotизмом<sup>1</sup>, вертикальною солідарністю трайбалістського<sup>2</sup> типу.

---

<sup>1</sup> *Непотизм* — синонім кумівства, тобто роздача вигідних посад своїм родичам і друзям.

<sup>2</sup> *Трайбалізм* (від англ. *tribal* — племінний) — відданість культурно-побутовій, культовій та суспільно-політичній племінній відокремленості.

В умовах загальної аморфності соціальних структур єдиною організованою силою виявилась армія. Історія постколоніального періоду в Африці — це історія нескінченних військових переворотів, коли скидалися цивільні уряди, в деяких країнах неодноразово. На чолі путчів, як правило, ставали молодші офіцери, які спирались на підтримку проамериканського або прорадянського табору. Прийшовши до влади, ватажки заколотів перетворювалися на жорстоких диктаторів, прагнучи швидкого збагачення. Тому щодо таких діячів доладно використовувати термін “клептократи”<sup>1</sup>. Наприклад, капітан **Мобуту Сесé Секó**<sup>2</sup> у 1965 р. очолив державний переворот у Конго<sup>3</sup> і став президентом. Коли його диктаторському режиму у 1997 р. прийшов кінець, особисті статки, за приблизними підрахунками, сягали понад 7 млрд дол., що вражає на тлі злиденного становища народних мас.

Господарська система функціонувала погано, що зумовлювало поширення “деструктивної економіки”: нелегальний видобуток і продаж корисних копалин, виробництво й розповсюдження наркотиків, торгівля людьми, тоді як випуск готової продукції на душу населення скорочувався. Індустріалізація виявилась обмеженою, не дивлячись на вагому допомогу з боку “соціалістичного табору”, ресурси якого були далеко не безмежні. Головна увага приділялася постачанню військової техніки та експертів з її використання (наприкінці 1980-х років у країнах Африки перебувало приблизно 9 тис. радянських і 54 тис. кубинських військових радників).

Продукція створених за участю СРСР підприємств не знаходила попиту ані на внутрішньому, ані на світовому ринках. Соціалістичні ідеї не сприяли розвитку сільського господарства. Спроби переходу до колективних форм обробки землі за умов збереження примітивної техніки землекористування вели не до збільшення, а до падіння продуктивності праці. Працюючи не на власні потреби, а на “колектив”, селяни втрачали стимули до трудової діяльності. Націоналізація великих господарств, які належали

---

<sup>1</sup> *Клептократія* (від давньогрец. κλέπτειν — красти й κράτος — влада) — панування, тобто буквально “влада крадіїв”.

<sup>2</sup> Повне ім’я — **Мобуту Сесé Секó Куку Нгбенду ва за Банга** у перекладі з мови нгбанді, означає “воїн, який іде від перемоги до перемоги, і ніхто не може його зупинити”.

<sup>3</sup> З волі президента державу 27 жовтня 1971 р. було перейменовано в Республіку Заір. У травні 1997 р. після скинення С.С. Мобуту в результаті успішного повстання проти його влади **Лоран-Дезіре Кабіла** проголосив себе президентом Демократичної республіки Конго.

колонізаторам та місцевій знаті, і передача їх під управління мало зацікавлених в успіхах чиновників, тим більше зрівняльний розподіл землі серед селян вели до падіння продуктивності землеробства. Аграрні реформи на радянський кшталт призвели до різкого погіршення ситуації в сільському господарстві аж до голоду в низці країн.

Авангардні партії, які монополізували владу, дуже швидко втрачали націленість на кардинальні перетворення, ставали інструментом панування кланових, племінних “вождів”, швидко зростаючої всевладної бюрократії, що призводило до формування системи “партія-держава”. Однак авторитарна система мало або й зовсім не зачепила місцеві соціальні структури, що базувалися на територіально-земляцькій та етнічній солідарності. Владна еліта руйнувати їх не могла або вважала не вигідним, можливо, сподіваючись, що вони амортизують евентуальне<sup>1</sup> невдоволення авторитарними порядками. Ці структури — общини, групи селищ — часто були автономними утвореннями, що функціонували паралельно з місцевими адміністраціями. Маючи певні власні ресурси, вирішуючи свої проблеми в обхід офіційної влади, звичним шляхом обговорення, під керівництвом традиційних вождів, вони фактично конкурували із системою “партія-держава”. Однак це не був відкритий конфлікт, оскільки традиційне суспільство мало тою чи іншою мірою пристосовуватися до наявних політичних реалій (наприклад, узгоджувати з офіційною владою кандидатуру нового вождя після смерті попереднього). Причому традиційне селянське середовище не потребувало якихось громадських організацій. Їхні функції, зокрема правозахисні, виконувала сама община, принаймні, якщо її не чіпали.

Така система дійсно певною мірою пом'якшувала негативні наслідки авторитаризму. Однак вона не змогла відвернути того, що стало зрозумілим з плином часу: реалізація соціалістичної ідеї в африканських країнах, лідери яких проголосили свою прихильність до “революційної демократії” завершилась накопиченням негативного досвіду. В результаті вплив радянської моделі на континенті не просто зійшов нанівець, а скомпрометував соціалістичну ідею як таку, хоча вона і втілювала нездоланну віру людини в ідеали соціальної справедливості.

Розпад СРСР призвів до зникнення соціалістичної альтернативи капіталізму. Цей факт по-різному був сприйнятий в Афри-

---

<sup>1</sup> *Евентуальний* (від лат. *eventus* — випадок, наслідок) — можливий за умов, при відповідних обставинах.



ці. Після втрати суттєвої фінансово-економічної та військово-політичної підтримки з боку країн “реального соціалізму”, африканські лідери, які позиціонували себе як революційні демократи, намагалися зберегти владу. Заради цього одні повільно відступали від попередніх позицій, другі блискавично зреклися марксизму, треті заради збереження панування втягували свої країни у громадянські війни, однак усе це далеко не завжди давало бажані результати.

Задоволення з приводу краху Радянського Союзу гучно виявили ті режими, які йшли у фарватері Заходу (Кот д’Івуар, Кенія, Сенегал та ін.). Але минуло небагато часу, і деякі з лідерів відчули на собі загрозу власному благополуччю через внутрішній та зовнішній тиск. Внутрішній — через зростання протестних настроїв серед співгромадян. Зовнішній — через зміну ставлення з боку Заходу. Раніше чимало африканських країн одержувало від нього значну політичну і фінансову підтримку насамперед тому, що розглядались як противага прокомуністичним режимам. Послаблення міжнародних позицій СРСР, що позбавило останні будь-якої опори, дало можливість Заходу змінити підходи до африканських союзників.

У сучасному світі загальним ідеалом проголошена демократія, що давно пропагувалася Заходом як антитеза політичній організації суспільства за радянським зразком. У зв’язку з цим ті авторитарні режими, які раніше підтримувалися Заходом, після розвалу радянського блоку стали для нього обтяжливими і компрометуючими прихильників демократії. Витрати на їх підтримку вже не були виправданими, тим більше, що населення Африки розчарувалося в можливостях однопартійної системи і харизматичних лідерів, які на неї спиралися. Розвинені західні країни наполягали на демократичних змінах, пов’язуючи їх із наданням африканським державам, що на них пристануть, фінансової допомоги. Офіційно така позиція стосовно демократизації пояснювалася виключно міркуваннями вищого порядку, а саме — турботою про прилучення Африки до “цивілізованого світу” й дотримання прав людини. Проте глибше проглядається турбота про створення ліпших умов для втягування африканських країн до глобалізаційних процесів, від яких об’єктивно виграють найсильніші гравці — чи то найбільш розвинені країни, чи то транснаціональні корпорації.

Інша умова — “структурна перебудова”, тобто ще один шлях модернізації. Це мало стати інструментом впровадження неоліберальних моделей економічного і соціально-політичного розвитку

в обтяженій боргами та іншими складними проблемами Африці, аби залучити її до світових інтеграційних процесів. Уряди африканських країн мали фактично відмовитися від участі в розвитку власних господарств, надавши свободу грі ринкових сил і зробивши ставку на входження без протекціоністських заходів до світового ринку. Процеси лібералізації й приватизації певною мірою сприяли інвестиційному поживленню. Деякі макроекономічні показники покращилися. Проте в більшості країн Тропічної Африки запровадження неоліберальної моделі господарювання призвело до зниження загального рівня життя населення. Логіка проста: за цією моделлю роль держави має зменшуватися. Звужується і її соціальна функція, що невідворотно призводить до погіршення умов існування людей, особливо тих, кого не можна віднести до заможних. В умовах “рівної конкуренції” слабозвинені економіки завжди програють сильнішим. До того ж, додається фактор так званого “замикання”, коли найбільш розвинені країни воліють мати справу із такими ж самими, а решту використовувати як сировинний придаток, диктуючи йому зручні для себе ціни (хоч часом процес має зворотний напрямок, наприклад стосовно енергоносіїв).

Також треба мати на увазі, що неоліберальні ідеологи, які представляють МВФ і БРР, сконструювали у своїй уяві ідеальну модель країни, де держава мінімально втручається в економічне й соціальне життя, забезпечуючи лише найнеобхідніші послуги для ефективного функціонування приватного сектору і захищаючи найслабших членів суспільства, а економіка самостійно регулюється за допомогою вільної конкуренції між приватними підприємствами. Такої країни не існує — ані в Європі, ані в Америці. Проте в Африці міжнародні агенції почали нав’язувати свої надумані рекомендації державам, які, на їхню думку, не змогли усвідомити свої “перспективи”. Водночас ігнорувались місцеві історичні, цивілізаційні, соціальні, культурні особливості. Життя продемонструвало, що помилково відокремлювати економічний розвиток від рівня соціального й культурного прогресу суспільства. Тобто без врахування соціально-культурної специфіки Африки здійснення запозиченої стратегії розвитку виявилось малорезультативним.

Ідеологи і практики неолібералізму вважали, що в ході економічних реформ відбудеться становлення місцевого, справді підприємницького класу та його політичних організацій, здатних суттєво вплинути на формування ринкової економіки і демократизацію суспільства. Однак від політики приватизації найбільше

виграли не підприємці, а державна бюрократія найвищої ланки і пов'язана з державою торгово-посередницька буржуазія. Цим групам не потрібні ринкова економіка й демократія. Вони зацікавлені у збереженні монополії держави на владу, у тому числі й економічну. Тут має місце тенденція до “приватизації держави” та використання державних структур як інструментів для консолідації капіталу в руках найвищих чиновників і політиків, які схильні розглядати свою посаду як підприємство для одержання прибутків.

Все ж результатами політичних змін у Тропічній Африці стали кінець жорсткого повсюдного авторитаризму, поява багатопартійності, принципу виборності законодавчої й виконавчої гілок влади на різних рівнях, деяке звуження прерогатив глав держав тощо. Разом з тим виявилось, що Африканський континент, порівняно з країнами Латинської Америки, Східної Європи та Азії, вирізняється більшим набором факторів, що перешкоджають демократичним трансформаціям. Ці фактори пов'язані як із кількісними характеристиками (низька частка середнього класу в соціальній структурі суспільства, високий рівень неписьменності серед населення тощо), так і з якісними параметрами, пов'язаними з цивілізаційно-культурною специфікою Сахельської зони. Зокрема, запровадження багатопартійних систем у більшості випадків суттєво не змінює природи й ролі правлячої еліти.

За спостереженнями політологів, більшість місцевих нових режимів очолювали представники старих владних груп, які довели держави та їхню економіку до жахливого стану. За таких умов зберігаються старі стилі й методи державного управління, старі суперечності і проблеми. Базою африканської держави як такої залишилася клієнтельна практика, включаючи патронаж та різні форми “пошуку ренти”. Влада зазвичай концентрується в руках президента, який і контролює більшість клієнтельних мереж. Панує патримоніалізм, тобто привласнення суспільних ресурсів правлячою елітою і подальший розподіл їх між її членами та наближеними до неї особами. Отже, реальний механізм владарювання на початку ХХІ ст. продовжує спиратись на такі архаїчні цивілізаційні цінності, як культ вождя, соціальна ієрархія, той самий патримоніалізм.

Правляча еліта, зважаючи на “віяння часу”, наголошує на своїй відданості демократії, а насправді використовує її ідеї у своїх корисливих цілях. В умовах “демонстративної”, або показної, демократії задовольняються лише деякі, другорядні, технічні ви-

моги. Наприклад, дебатовуються не найважливіші питання суспільного буття, лідери вдаються до різного роду фальсифікацій, насамперед виборчих систем, зводячи до нуля можливості власного усунення від влади шляхом голосування. Не дивно, що у сприйнятті більшості африканців уявлення про демократію віддзеркалюють в основному негативні риси цієї форми організації влади. Демократія пов'язується з такими явищами, як “корупція”<sup>1</sup>, “зростання соціальної напруженості”, “економічні негаразди”. Британський політолог **П. Колліер** назвав подібну політичну систему “democracy” — “демобожевілля”.

Єдиною ознакою демократичної трансформації суспільно-політичного життя в цьому регіоні є проведення загальних виборів — регулярних або епізодичних, мирних або пов'язаних зі збройними сутичками між прибічниками різних кандидатів. Часом вони переростають у громадянську війну. Один з останніх прикладів — події в західноафриканській державі Кот-д'Івуар, де в листопаді 2010 р. пройшли президентські вибори. Чинний глава держави **Лоран Гбагбо** відмовився визнати перемогу кандидата від опозиції **Аласана Уаттари**, не дивлячись на те, що виборчком підтвердив перемогу останнього. У країні почалася війна, в яку мала втрутитися міжнародна спільнота — ввести контингенти миротворців ООН, серед яких були й українці.

Природу політичного плюралізму в Субсахарському регіоні дуже сильно викривляють етнічні, кланові, конфесійні<sup>2</sup> суперечності, які становлять постійну загрозу стабільності держави й суспільства. Традиції представницької демократії на континенті

---

<sup>1</sup> В Африці процвітають обидва типи корупції: бюрократична і політична. Перша — це використання високого державного становища в особистих цілях. Друга є порушенням законів з метою захоплення влади і збереження політичної влади. Вона передбачає підкуп електорату, незаконну реєстрацію виборців, що не відповідає необхідним вимогам, фальшування результатів голосування, нелегальне прослуховування телефонних розмов суперників, незаконні джерела проведення виборчих кампаній, загрози й фізичне знищення супротивників. Обидва типи корупції пов'язані між собою, особливо у країнах, що розвиваються, де володіння політичною владою, як правило, створює можливість збагачення. У сучасній Африці корупцією вражена переважна більшість політичних лідерів. Вони всіляко опираються змінам, особливо інституціональним реформам, оскільки ті можуть ускладнити їм одержання нелегальних доходів.

<sup>2</sup> В Африці сповідують іслам, християнство, безліч місцевих культів. Існують так звані афрохристиянські церкви та секти, фундаменталістські та інші організації, діяльність яких офіційно заборонена.

не склалися. Впродовж століть тут практикувалися традиції селищного сходу — безпосередньої демократії, проте вони надто далекі від парламентаризму. Це зовсім інший територіальний, політичний та історичний рівень. Крім общинної демократії Африка також знала владу племінних вождів, напівфеодальних князів і царків, які іноді сягали рівня деспотів традиційного східного типу. Свій вплив справило колоніальне правління — аж ніяк не демократичне. Подекуди залишилися традиції партизанської війни з їхніми традиціями авторитаризму. У всіх цих випадках особистість підкорювалася різного роду об'єднанням, поглиналася ними, втрачала самостійність і цінність, розглядалася лише як клітинка суспільного організму. Також не сприяла розквіту демократії в Африці міжнародна обстановка. За умов втручання колишніх колоніальних метрополій, міжнародних монополій та інших акторів вельми широкі політичні кола в африканських країнах вбачали у сильній одноосібній владі гарантію справжнього суверенітету.

Досвід розвитку Африки ще раз підтвердив абеткову істину: демократію не можна швидко запровадити через декрети, бо вона є політичною формою буття громадянського суспільства. А сучасне громадянське суспільство є продуктом тривалої еволюції, воно не можливе без наявності розвиненого середнього класу, розвинених ринкових відносин, що вже склалися, певного рівня економічного розвитку і стабільності, розвиненої системи неурядових організацій, політичної культури, що визнає і права, і обов'язки всіх громадян, без легітимного насильства в інтересах суспільства.

Певні зміни в політичних режимах багатьох африканських країн почалися тільки з початку **1990-х років**. Вони здійснювалися знизу опозиційними силами й одержали назву “панафриканський рух проти однопартійності”, оскільки були створені нові партії та рухи, що супроводжувалося масовими мітингами й маніфестаціями. Здавалось, що під тиском Заходу і масових анти-авторитарних виступів населення, формування громадянського суспільства вперше після одержання африканськими країнами незалежності мало набути конкретних обрисів. Проте на практиці цей громадянський елемент опинився в тіні перших багатопартійних виборчих кампаній, на хід яких сильно впливала традиційна політична культура. За її канонами, виборці мусили слідувати рекомендаціям вождів у своїх уподобаннях тих чи інших кандидатів на посаді в законодавчій та виконавчій владі.

Суттєву роль при цьому також відігравав етнічний фактор. Саме на його основі, а також на основі кланових, місцевих, регіо-

нальних, конфесійних інтересів структурувались опозиційні партії<sup>1</sup>. Однак ані вони, ані правлячі політичні сили не мали ніякої ефективної та реальної програми відбудови економіки та оздоровлення громадського життя. А збереження такого елемента політичної культури, як персоналізація влади та її концентрація в руках президента, зробило боротьбу за президентську посаду найважливішим моментом протиборства опозиції та правлячого режиму.

У більшості країн Тропічної Африки результатом реформ стала або зміна провідних етнополітичних кланів біля керма правління, або деяке розширення доступу опозиційних еліт до влади-власності. Становлення ж багатопартійних систем свідчить не про створення конкурентного середовища, а швидше про інституціалізацію “представницького клієнтелізму”. Тут має місце закріплення нових форм патронажно-клієнтальних відносин як основи й механізму функціонування політико-державних інститутів та всієї владної вертикалі.

Як би там не було, а на початку ХХІ ст. багатопартійні режими встановились у 40 державах Тропічної Африки, що відобразило зростання політичної активності населення. Звертає на себе увагу партійна численність. Наприклад, у Беніні на початок 2004 р. зареєструвалося 160 партій, в результаті на 45 тисяч мешканців країни припадала одна політична партія. В Камеруні у середині 2006 р. функціонувало 176 політичних партій. У Демократичній Республіці Конго у 2006 р. у парламентських виборах взяло участь 260 партій. Така множинність не є свідченням ідейно-політичної різноманітності партійних програм чи установок. В Африці політичні партії виконують дві функції: структурують клієнтуру того чи іншого лідера або виражають етнічну, релігійну і мовну ідентичність. Мультипартійність нерідко нейтралізується діяльністю домінуючої партії з функцією консолідації наявного політичного режиму, оскільки і вона зазвичай представляє інтереси провідного (найбільшого) етносу в немоноетнічній країні. Значна частина партій висуває демократичні та ліберальні завдання. Однак насправді на суд виборців, як правило, виносяться не різні стратегії розвитку, а набори взаємних звинувачень. Опозиція часто гудить, викриває правлячу партію або коаліцію за корупцію і різного роду скандали. У свою чергу, правля-

---

<sup>1</sup> Як правило, партії формуються за регіональною або етнічною ознакою, не дивлячись на те, що в більшості африканських країн такий принцип партійного будівництва заборонений конституціями.

чий режим намагається всіма силами скомпрометувати опозицію й підкреслити власні досягнення.

На відміну від “старих” правлячих партій, які створювали свої масові громадські організації (профспілки, молодіжні об’єднання), майже всі “нові” партії слабо пов’язані з суспільством. Причина цього полягає насамперед у соціальній дезінтеграції, низькому рівні організованості окремих груп суспільства, які неспроможні стати базою для підтримки нових партій. Однак, не дивлячись на організаційну слабкість, африканські партії беруть активну участь у виборах, зокрема в політичному житті своїх країн у цілому. Це досягається передусім завдяки неформальним особистим зв’язкам політиків через мережу клієнтельних відносин, які виконують функцію партійного апарату й утворюють невидиму основу африканських партій. Переважна більшість політичних партій країн Субсахарської Африки характеризується відвертим прагматизмом. Це призводить, з одного боку, до нечіткості їхніх програмних настанов, з іншого — до утворення партійних союзів та коаліцій, які складно пояснити.

Африканським політичним партіям притаманний популізм лідерів і всієї партійної верхівки. Під час передвиборчих кампаній вони дають безліч нездійснених обіцянок. Серед них найбільш частими є: збільшення кількості робочих місць, асигнувань на соціальні потреби, ліквідація заборгованості за заробітною платою тощо. Однак при цьому очевидне зречення від соціалістичних ідеалів. Натомість проголошуються або соціал-демократичні цінності, як це має місце в Анголі, Мозамбіку, або ринкові відносини (Малі, Бенін). На тлі невиразності програмних настанов більшості партій виділяються ті, що мають чітко сформульовані партійні програми. Найчастіше — це колишні правлячі партії або їх спадкоємці. Прикладом можуть бути Народний рух за звільнення Анголи — Партія праці, Африканський національний союз Зімбабве — Патріотичний фронт, Об’єднання тоголезького народу та ін. Разом з тим виразні політичні програми мають деякі “нові” партії, зокрема Патріотичний рух порятунку, що прийшов до влади у 1993 р. в Чаді, Демократичний і соціальний конвент, діючий у Нігерії та ін.

Особливості партійно-політичного життя Африки яскраво виявились у процесі переходу від однопартійності до партійного плюралізму. Чи не єдиною метою партійної боротьби стало завоювання влади, причому будь-якими засобами. Особлива роль належить особистісному фактору, політичному суперництву лідерів, зіткненню їхніх амбіцій. Національно-державні інтереси, як пра-

вило, виявлялися далеко на периферії політичної боротьби. Подібна практика межувала з політичним аморалізмом. Часто вона призводила до загибелі тисяч людей.

Однак, якщо раніше Африканський континент був охоплений “заразою хакі”, тобто військовими переворотами і встановленням військових диктатур, то наприкінці першого десятиріччя ХХІ ст. спостерігається посилення деяких демократичних тенденцій. Свідченням цього є проведення виборів на багатопартійній основі, зростання ефективності законодавчої влади, прийняття документів, найважливіший із яких — Африканська хартія з демократії, виборів та правління (січень 2007 р.). Міжнародне співтовариство підтримує ці процеси, причому не тільки у фінансовому, кадровому, моральному аспектах. Наприклад, збройні сили Європейського Союзу були тимчасово розгорнуті на підтримку збройних сил ООН під час виборчої кампанії в Конго, щоб не допустити насильства або суттєво його обмежити. Прийнявши Африканську хартію з прав людини і народів, місцеві держави виробили правові рамки для захисту цих прав. Були призначені перші 11 суддів до Африканського суду з прав людини і народів. У листопаді 2005 р. прийнято Протокол із прав жінок в Африці, покликаний гарантувати гендерну рівність у соціальному та економічному аспектах. Однак результативність цих і подібних заходів залишається дуже незначною внаслідок цілої низки обставин, про що йшлося вище.

Однією з провідних рис політичного життя Африки є нестабільність обстановки, яка останнім часом посилюється. Дестабілізації в більшості країн певною мірою сприяла політична лібералізація. До одержання незалежності колоніальна адміністрація тримала під пресом численні племенні, релігійні, етнічні суперечності в тій чи іншій країні перебування. Після деколонізації всі вони вийшли на поверхню, до них додалися нові з тенденцією до загострення. Регіон, що розглядається, є світовим лідером за чисельністю та запеклістю збройних конфліктів. Впродовж 40 років після набуття незалежності у понад 50 африканських конфліктах загинуло більше 5 млн осіб. Найбільшими стали конфлікти в Судані, Сомалі, Кот-д’Івуарі, Ліберії, Сьєрра-Леоні, Руанді, Бурунді, Демократичній Республіці Конго, Нігерії, Занзибарі (нині — частина Танзанії), Нігерії, Кенії, Танзанії та ін. Найзапеклішим з усіх став конфлікт між народностями тутсі і хуту, в який були втягнені Руанда, Бурунді, Уганда, Демократична Республіка Конго, Ангола, Зімбабве, Намібія, що налічував 2 млн жертв.



Справа в тому, що після одержання незалежності у двох країнах — Руанді і Бурунді — порушився природний для них своєрідний суспільний договір, який існував між тутсі і хуту, принаймні, п'ять століть. Завойовники — кочовники-скотарі тутсі створили своєрідну економічну систему. В ній землеробство вважалось обов'язком хуту, їм же віддавалися на випас стада тутсі. Останні, будучи національною меншиною, в ролі власників значних черед великої рогатої худоби, перетворилися на касту “шляхетних”, чиїми заняттями стали війна й поезія. Вони займали адміністративні посади і мали 85 % загальних прибутків. Конфлікт між двома етносами був невідворотним.

Поштовхом стали події в Руанді, яка одержала незалежність від колоніального уярмлення у 1962 р. Ображені хуту відразу ж прийшли до влади і почали відтіснити тутсі. Почались масові вбивства тутсі, пік геноциду припав на 1994 р., коли впродовж 100 днів загинуло 800 тис. тутсі. У відповідь Руандійський патріотичний фронт, створений тутсі, заходився вбивати хуту, число жертв яких сягнуло 200 тис. У той рік кінець убивствам тутсі поклав наступ Руандійського патріотичного фронту (тутсі) і взяття столиці — міста Кігалі 4 липня 1994 р. Близько 2 млн хуту, побоюючись розплати за різанину, вчинену щодо тутсі, залишили країну. Пішла ланцюгова реакція в Бурунді, де співвідношення тутсі і хуту було приблизно таким самим, як і в Руанді, а число жертв з обох боків у протистоянні налічувалося сотнями тисяч. Поки йшла війна, обидва народи — і тутсі, і хуту, швидко налагодили співпрацю з одноплемінниками по обидва боки кордону Руанди і Бурунді. В результаті, в міжетнічний конфлікт виявилися втягненими й інші держави, де мешкали тутсі і хуту. Час від часу укладаються перемир'я, але після них — знову загострення, як це мало місце у жовтні 2008 р. у Конго.

Поки що всі спроби примирити два народи не дають результатів. Провалився спосіб Нельсона Мандели, який був апробований у Південній Африці. Ставши міжнародним посередником на переговорах між урядом Бурунді і повстанцями, колишній президент Південно-Африканської Республіки у 1993 р. запропонував схему “одна людина — один голос”. Він заявив, що мирне врегулювання конфлікту можливе лише в разі відмови меншості тутсі від монополії на владу, і запропонував: “Армія повинна складатися, принаймні наполовину, з іншої основної народності — хуту, а голосування слід проводити за принципом одна людина — один голос”.

Влада Бурунді спробувала піти на цей експеримент, але він завершився дуже сумно: у тому самому 1993 р. президент країни П. Буйоя передав владу законно обраному президенту-хуту М. Ндайле. У жовтні того ж року військові вбили нового президента. У відповідь хуту винищили 50 тис. тутсі, а армія на знак помсти винищила 50 тис. хуту. Сьогодні вважається, що знову впроваджувати систему “одна людина — один голос” означає — продовжувати війну. Це ще раз підтверджує ту обставину, що демократія не є ідеальним засобом для вирішення всіх соціальних проблем. Часто саме вона розв’язує пристрасті, які тривалий час перебували під пресом авторитаризму.

Вважається, що серед причин виникнення й загострення конфліктів у Тропічній Африці на першому місці стоїть недолуга система кордонів між державами, які колись колонізатори проводили без врахування ареалів розселення племен та їхніх взаємин. До цього додаються фактори релігійних суперечок, політичні амбіції лідерів, боротьба за владу, різний рівень соціально-економічного розвитку, бідність тощо. Однак професор університету Осло К. Доккен головну роль відводить жадібності учасників конфліктів. Проведений аналіз виявив, що в більшості випадків боротьба точиться не стільки за доступ до природних ресурсів і районів, багатих на корисні копалини, скільки за збільшення обсягів їх видобутку й розширення ринків збуту із наступним використанням одержаних коштів на придбання зброї з метою продовження військових дій. Тобто виникає замкнене коло: війна за право використання ресурсів заради продовження війни.

Хоча значна частина війн в Африці зумовлена глибокою кризою державної легітимності і провалами в управлінні, величезну роль відіграє “військова економіка”. У багатьох випадках, як показали конфлікти в Ліберії, С’єрра-Леоні, Демократичній Республіці Конго та інші, керівники держав під виглядом допомоги тій чи іншій воюючій стороні поширювали свою діяльність на непідвладні їм території, за допомогою армій, які часто складаються з найманих вояків, встановлювали контроль над експортом алмазів, золота, цінних мінералів, нафти, деревини та інших матеріалів заради власного збагачення. Причому навіть рядовим учасникам конфліктів війна приносила суттєве і швидке покращення економічного становища. Тому головним мотивом конфлікту і головною перешкодою його завершення є те, що ані політичні лідери, ані пересічні вояки не бажають відмовлятися від джерел швидкого збагачення. Недарма найзапекліші конфлікти в Афри-

ці останніх десятиріч мали місце у названих країнах — найбільш багатих на ресурси.

Парадокс: навіть незначне поліпшення умов життя тих, хто брав участь у конфліктах і мав децицію прибутків від видобування та збуту цінної сировини, призвели до того, що значна частина африканців почала розглядати війни як шлях до покращання, а не погіршення економічної ситуації. Виявилось, що дуже багато різних сил зацікавлені не у врегулюванні конфліктів, а в їх продовженні. Окрім лідерів і вояків, які безпосередньо беруть участь у боротьбі, це — іноземні й транснаціональні корпорації, що прагнуть нажитись на хаосі та анархії і фінансують повстанський рух, війни, армії. Свій інтерес мають торговці і перевізники зброї, найманці й ті фірми, які їх постачають зацікавленим сторонам. В умовах анархії та війни процвітають наркобарони й торговці людьми, криміналітет і фінансисти, зайняті “відмиванням” грошей, а також банки, зацікавлені у вільному русі капіталів і швидкому одержанні прибутків у районах, охоплених війною.

З’явилася група, названа “лорди бідності” — це особи та організації, які збагачуються шляхом привласнення гуманітарної допомоги від держав-донорів. Усі названі персонажі прагнуть нажитись на природних багатствах регіону, охопленого війною.

У ХХ ст. світова економіка мала велику потребу в нафті та алмазах, на які багата Ангола. Певною мірою природні ресурси стали карою для жителів країни, де точилася тривала й запекла війна. Парадокс: найбільший виробник нафти в Африці — Ангола входить до 15 найбідніших країн світу. Багатство сконцентроване в руках нечисленної верхівки, а прибутки від продажу нафти та алмазів упродовж довгих років йшли не на фінансування соціально-економічного розвитку, а на продовження війни. Склалась особливого роду влада — “хижацька автократія”. Вона зводиться до того, що режими, які витрачають колосальні кошти на забезпечення свого панування й контролю над ресурсами, майже нічого не виділяють на потреби населення, до якого ставляться з усією байдужістю. Проте намагаються тримати його в покорі, тому відзначаються високим рівнем репресивності. Іншими характерними рисами таких режимів є надзвичайна некомпетентність і корумпованість.

Важливою особливістю є регіональний характер конфліктів в Африці, оскільки між політичними лідерами різних країн існують тісні особисті контакти, тут досить розвинена регіональна формальна й неформальна економіка, численні потоки біженців, величезна кількість найманців, які мігрують із країни в країну, а

також розпорошеність представників тієї чи іншої етнічної належності по сусідніх країнах, як це має місце у випадку з тутсі та хуту, що втягує у протистояння ті землі, на яких вони мешкають. Державні кордони не є перешкодою для руху мінералів, наркотиків, зброї, бойовиків і біженців, а також хвороб, серед яких найпоширенішими є СНІД, гепатит, малярія, нематода та ін. Часом для ворогуючих сторін війна, що затяглася, виступає своєрідним виправданням неспроможності організувати мирне життя в країні. На війну можна списати некомпетентність керівництва та його прагнення до жорсткої влади. Збройні конфлікти вписались у структуру багатьох африканських держав, становлячи серйозну загрозу не тільки своїй безпеці, а й усьому світу.

Африка — континент, більшість населення якого потерпає від злиденності й поневірянь. Хоча сприятлива світова кон'юнктура дала можливість збільшити експорт мінеральної та сільськогосподарської сировини, що сприяло деякому економічному зростанню впродовж 2000—2007 рр., призупиненому у 2008 р., загострення економічних і соціальних проблем на континенті не подолано. А будь-який конфлікт призводить — крім жертв, матеріальних збитків, порушення прав людини для сторін, що беруть у ньому участь, до збільшення числа біженців, які намагаються знайти притулок в інших країнах, насамперед більш розвинених і спокійних. З ними пов'язане розповсюдження хвороб, розширення бази світового тероризму, зростання злочинності, зокрема поширення наркотиків, тощо. Загальним наслідком конфлікту є падіння країн-учасниць на нижчій щабель розвитку, на якому зростають злиденність і соціальні потрясіння.

Серед африканських лідерів чимало тих, хто прагне до подолання конфліктності та об'єднання зусиль у вирішенні проблем. Загальноконтинентальну єдність передбачає панафриканський проект, що виник понад 100 років тому. Спочатку він був популярним лише серед інтелектуальної еліти і не користувався підтримкою широких мас африканського населення, але з часом зміцнював свої позиції. У сучасних умовах він виступає важливим інструментом згуртування африканських народів, подолання трайбалістських, етносепаратистських тенденцій, які породжують гострі міждержавні і внутрішньополітичні конфлікти.

Важливу роль у цьому плані відіграє створення регіональних інтеграційних об'єднань. 25 травня 1963 р. на першій конференції незалежних африканських країн, що зібралася в Аддис-Абебі, було створено Організацію африканської єдності. Її головна мета вбачалась у відстоюванні політичної незалежності учасників, не-

приєднанні до існуючих блоків, досягненні економічної самостійності на противагу політики неоколоніалізму. 26 травня 2001 р. було оголошено про створення на основі цієї організації більш тісного регіонального об'єднання — Африканського Союзу.

Наприкінці першого десятиріччя ХХІ ст. до складу Африканського Союзу входило 53 держави. Тобто це — найбільша у світі регіональна міжнародна організація. Зразком для неї є інтеграційні ідеї, які реалізуються в Європейському Союзі. Африканські лідери заявили про намір створити континентальний парламент, суд, центральний банк, спільний ринок і сформувати збройні сили та поліцейські підрозділи для підтримання миру на континенті. Амбіційність проекту виявилась у пропозиції створити Сполучені Штати Африки і запровадити нову грошову одиницю — афро. На сьогодні головним завданням об'єднання є протидія негативним наслідкам глобалізації через сприяння соціально-економічному розвитку Африки.

Після одержання незалежності, а згодом і після закінчення “холодної війни”, значення африканських держав на міжнародній арені дійсно зросло, проте на нинішній момент вони відіграють маловпливову роль у світовій політиці та економіці. Водночас чимало подій і ситуацій стали об'єктом останніх: проблема глоду, економічна відсталість, конфронтація між країнами і всередині них, геодемографічні протиріччя тощо. У їх розв'язанні беруть участь універсальні регіональні організації: ООН, НАТО, “Велика вісімка” та ін. Вони вступають із країнами Африки у багатосторонні відносини і тим самим ускладнюють різноликий світополітичний ландшафт. До цього додається суперництво за ресурсні багатства<sup>1</sup> Африки з боку країн Заходу і Сходу, найбільшу активність серед яких виявляють Сполучені Штати Америки, Франція, Венесуела, Куба, Індія, Росія і особливо Китай.

Безумовно, впродовж останніх десятиріч в Африці відбулися серйозні якісні зміни: припинили своє існування одіозні диктаторські режими, рухнула система апартеїду, запровадилася багатопартійна система, дещо скоротилася загальна кількість збройних конфліктів<sup>2</sup>, у більшості країн ринкове господарство при-

<sup>1</sup> Ресурсний потенціал Африки є одним із найбільших на планеті: тут зосереджено приблизно 70 % світових біоресурсів. Надра Африки зберігають 90 % світових запасів платиноїдів, 80 — хромітів, 76 — фосфатів, 60 — марганцю і кобальту, 40 — алмазів, 37 % золота. Континент уже зараз фактично є сировинною базою світової економіки, забезпечуючи 92 % її потреб у платині, 70 — в алмазах, 35 — у марганці, 34 — у кобальті, 15,5 % — у бокситах тощо.

<sup>2</sup> Наприкінці ХХ ст. висловлювалося сподівання, що в наступному

йшло на зміну адміністративному регулюванню. Спостерігається зростання деяких економічних показників. Проте тут сконцентровано найбільше голодних, злидених, неписьменних, хворих людей світу, які існують у стані постійної політичної нестабільності і все гостріше відчують свою убогість через демонстративний ефект глобалізації, що посилюється засобами масової інформації.

Після нетривалої ейфорії від набуття незалежності, коли здавалося, що зміни на краще відбудуться незабаром, виявилось, що свобода не принесла очікуваного процвітання. Ситуація погіршується через особливості африканської демографії. Темпи зростання чисельності місцевого населення — 2—2,5% щорічно значно перевищують аналогічні показники розвинених держав (0,3%), де виробляється 75% світового ВВП. Невідповідність економічного і демографічного зростання веде до загострення на Африканському континенті проблем бідності, зайнятості, голоду, неписьменності, здоров'я, збереження екологічної рівноваги і ще більше сприятиме зростанню розриву між відсталими і розвинутими країнами.

Стали поширюватись настрої “афропесимізму”. Знакова поява ідей африканського громадського діяча **А. Мазруї** про реколонізацію континенту колишніми метрополіями, але вже на гуманітарній основі. Проте його опоненти висунули контраргумент: де знайти необхідне число людей, які це будуть здійснювати? За часів колонізації білі йшли до Африки, не думаючи про її благо. Їм були невідомі принципи рівноправності у відносинах, прав і свобод людини, незалежно від кольору її шкіри. До того ж, якщо стати на позиції реколонізації, слід визнати, що ті африканські кра-

---

столітті воєнні перевороти, міжособні війни, в тому числі етнічні й релігійні, у середньотерміновій перспективі зійдуть нанівець. Однак перше десятиріччя **XXI** ст. показало марність подібних очікувань. У ЗМІ все частіше з'являються повідомлення про те, що в тій чи іншій африканській країні відбувся заколот, переворот, вбито главу держави, прокотилася хвиля заворушень на етнічному ґрунті. Не відійшов у минуле і сепаратизм, підтвердженням чому є багаторічна громадянська війна в Судані (християнський та анімістичний Південь, представлений здебільшого національним рухом дінка, проти мусульманської Півночі), що завершилася проголошенням **9 липня 2011 р.** Республіки Південного Судану — 54-ї держави Африки, і 193-го члена ООН (відповідний намір про вступ заявлений).

Отже, вести мову про політичну стабільність на континенті в найближчому майбутньому — справа, далека від реальності. Цей регіон аналітики називають “регіоном комплексної нестабільності”.

їни, які на це погодилися б, самі неспроможні створити державу. Таке приниження викликало б сильний опір з їхнього боку.

Пізніше А. Мазруї пом'якшив свою позицію, закликавши африканців до "самоколонізації" та об'єднання з метою відродження континенту. Роль авангарду в цих процесах він відводить Південно-Африканській Республіці — країні, де висунуто нову стратегію, названу "африканським ренесансом". У ній вбачається новий стимул для пробудження африканської думки і водночас прилучення світової наукової громадськості до проблем цивілізаційного розвитку Африки.

Дехто з місцевих політичних і громадських діячів закликає "повернутися до коренів", аби у протистоянні вестернізації знайти нові стратегії розвитку. Інші аналітики вказують на концепцію "держав, що розвиваються", яка виходить з досвіду азіатських "нових індустріальних країн", таких як Південна Корея, Гонконг, Тайвань, Малайзія, Таїланд та ін. Її прихильники пояснюють успіхи останніх саме роллю держави в управлінні економічним розвитком. Опоненти цієї концепції висловлюють сумніви щодо можливості її застосування у країнах Тропічної Африки через низьку якість інституціонального середовища, корумпованість та жадібність політико-бюрократичної еліти, її зануреність у патронажно-клієнтельні відносини, неспроможність субсахарських держав розробити й реалізувати політику, подібну до тої, що забезпечила успіх азіатських "драконів" і "тигрів". Однак остання світова фінансово-економічна криза наочно продемонструвала значення більш активної ролі держави у вирішенні проблем розвитку — економічного, соціального, політичного, в ході якого тільки й виникають умови становлення і зміцнення громадянського суспільства.

Аналітики, шукаючи відповідь на питання, за яких умов можливе відродження континенту, називають такі: різке збільшення розміру допомоги розвинених країн на конкретні цілі на принципах партнерства; врегулювання поточних і відвернення потенційних збройних конфліктів; покращення правління, посилення його прозорості, зменшення корупції; збільшення інвестування в "людський капітал", насамперед у розвиток освіти, охорони здоров'я, боротьбу проти небезпечних хвороб; забезпечення ширшого залучення до економічного і соціального життя жіноцтва; припинення "втечі капіталів" і "відпливу інтелекту"; перешкоджання "відмиванню грошей" і переведенню їх до банків розвинених країн; підключення Африки до інформаційної революції.

Реалізація названих заходів — справа дуже складна, навіть може здатися нереальною. Здатність домінуючого соціокультурного середовища “перетравити” нововведення і дати адекватну відповідь на виклики глобалізації є вкрай обмеженими. І це в умовах, коли постіндустріальні країни демонструють найвищу динаміку суспільних процесів. А на порядку денному для глобального розвитку залишаються соціально-економічні орієнтири, які транслюються Заходом на периферію світового господарства: висока якість життя, перетворення знань та інтелекту на головний ресурс суспільних трансформацій, а високих технологій — на локомотив розвитку.

Важливо підкреслити, що долі африканців і всього людства в умовах глобалізації тісно взаємопов’язуються. Вирішення африканських проблем — не просто вияв альтруїзму з боку більш розвинених країн, а турбота про власне майбутнє, про стабільність світового співтовариства у ХХІ ст. і в подальшому. Адже на нинішньому етапі його розвитку простежується складання контурів інволюційної спільноти потенціально планетарного масштабу, що несе в собі гени своєїрідної “паралельної історії”. Тому становище, яке реально складається в африканському регіоні, розглядається ООН як інтегральна проблема стабільного розвитку цивілізації, що зачіпає колективні інтереси світового співтовариства.

## Література

*Андреев А.* Африка: испытание независимостью / А. Андреев // Азия и Африка сегодня. — 2001. — № 5.

*Бузов В.И.* Новейшая история стран Азии и Африки (1945—2004) : учеб. пособие / В.И. Бузов. — Р. н/Д, 2005.

*Васильев А.* Африка — падчерица глобализации / А. Васильев. — М., 2003.

*Васильев А.* Африка: виден ли свет в конце тоннеля ? / А. Васильев // Азия и Африка сегодня. — 2008. — № 9.

*Гусаров В.* Советское наследие в африканском измерении / В. Гусаров // Азия и Африка сегодня. — 1996. — № 9.

*Гусаров В.И.* Гражданское общество в Африке: очередная утопия или определенное будущее / В.И. Гусаров // Восток. — 2008. — № 4.

*Давидсон А.Б.* Тропическая и Южная Африка в ХХ веке / А.Б. Давидсон // Новая и новейшая история. — 2000. — № 5.

*Дейч Т.* Миротворчество на Африканском континенте / Т. Дейч // Азия и Африка сегодня. — 2007. — № 1.

*Костелянц С.В.* Конфликты по-африкански: динамика и способы урегулирования / С.В. Костелянц // Азия и Африка сегодня. — 2010. — № 1.



*Костелянец С.В.* Политическое лидерство в Африке / С.В. Костелянец // Восток. — 2011. — № 6.

*Косухин Н.Д.* Африка: поиски обновления / Н.Д. Косухин. — К., 2007.

*Косухин Н.* Африка южнее Сахары: партийно-политические системы и проблемы плюрализма властных структур / Н. Косухин // Азия и Африка сегодня. — 2008. — № 5.

*Лебедева Э.* Тропикоафриканская цивилизация в современном мире / Э. Лебедева // Мировая экон. и междунар. отнош. — 2004. — № 4.

*Мартышин О.* Привьется ли в Африке западная демократия? / О. Мартышин // Азия и Африка сегодня. — 1995. — № 8.

*Мельянцеv В.* Субсахарская Африка: некоторые успехи и очевидные трудности развития / В. Мельянцеv // Азия и Африка сегодня. — 2008. — № 11.

*Рах Africana: континент и диаспора в поисках себя / отв. ред. А.Б. Давидсон.* — М., 2009.

*Поликанов Д.В.* Конфликты в Африке и деятельность международных организаций по их урегулированию / Д.В. Поликанов. — М., 1998.

*Потемкин Ю.В.* Гражданское общество в странах Африки: проблемы становления / Ю.В. Потемкин // Восток. — 2009. — № 5.

*Родригес А.М.* История стран Азии и Африки в новейшее время: учеб. для вузов / А.М. Родригес. — М., 2009.

*Сумбатян Ю.* Армия в странах Африки / Ю. Сумбатян // Азия и Африка сегодня. — 2004. — № 3.

*Усов В.А.* Африканский Союз: цели и реальность / В.А. Усов // Азия и Африка сегодня. — 2010. — № 12.

*Шубин В.* “Африканский ренессанс”: концепция или лозунг / В. Шубин, Л. Прокопенко // Азия и Африка сегодня. — 2002. — № 3.

# ПІВДЕННО-АФРИКАНСЬКА РЕСПУБЛІКА

На початку першого десятиріччя минулого століття Південно-Африканська Республіка була вигнанцем у світовому співтоваристві. Нині це одна з найбільш шанованих у світі держав, що входить до “Великої двадцятки” завдяки своїм досягненням у політичній, соціальній, економічній та культурній сферах. У лютому 2011 р. було оголошено про її приєднання до групи країн — потенціальних супердержав, до якої входять Бразилія, Росія, Індія і Китай. Тепер замість скорочення БРІК вживають БРІКС<sup>1</sup>. Африканці вважають її найрозвиненішою державою на своєму континенті і покладають великі сподівання на те, що саме вона стане локомотивом загальноафриканського прискорення. Справа не у великому людському потенціалі — він становить лише одну двадцятку населення континенту<sup>2</sup>, — і не в природних багатствах (в деяких африканських країнах їх не менше). Ця країна продемонструвала можливість швидкого економічного і соціального піднесення завдяки докорінним політичним змінам.

Понад 340 років на цій землі панувала система колоніалізму й расової дискримінації. З початку європейського загарбання місцеве населення винищувалося й уярмлювалося, не маючи жод-

<sup>1</sup> Літера “С” позначає Південно-Африканську Республіку, яка англійською мовою називається South African Republic. Термін БРІК був запропонований у 2001 р. співробітником інвестбанку Golden Sachs Джимом О’Нілом задля опису чотирьох великих економік, що швидко розвиваються.

<sup>2</sup> При тому, що населення Африки перевалило за мільярд, у ПАР у 2011 р. проживало 49,1 млн осіб.

них політичних і соціальних прав. Тут здавна мешкало багато різних етнічних груп — зулуси, коса, венда, кої, сан, тсвана та ін. Привозилися раби з Індії, Індонезії, Малайзії, Мозамбіку, Мадагаскару та інших островів Індійського океану. Приїздили китайські переселенці. Відбувалася метисизація населення внаслідок змішаних шлюбів і позашлюбних зв'язків. Представників змішаних етнічних груп південноафриканська держава класифікувала як “кольорових”. “Небіле” населення становило понад три чверті мешканців. Уся політична та економічна влада впродовж століть зосереджувалася в руках білої меншості — європейців — нащадків голландських, французьких, німецьких колоністів<sup>1</sup>, переселенців з Великої Британії<sup>2</sup>. У расовій ієрархії вони посідали найвище становище з різноманітними привілеями.

Чорне населення — найнижче: ніяких політичних прав і тільки 13 % землі, причому найгіршої, а родовища корисних копалин залишилися поза її межами. Ще у 1913 р. всю землю у Південній Африці закріпили не тільки за білими чи чорними, а й за конкретними етнічними групами чорного населення. Тобто відбулося національно-територіальне розділення, результатом чого стала поява бантустанів — величезних чорних резервацій. Чорним дозволялося працювати на білих — обслуговувати панів і виснажуватись на їхніх копальнях та заводах.

Для входу на територію, де проживали білі, діяла система перепусток, що дозволяла перебування там. Така система проіснувала до 1986 р. Ситуація погіршилась у 1948 р., коли до влади прийшла Національна партія (утворилася у 1914 р.), яка проголосила апартеїд<sup>3</sup> офіційної ідеології та політики держави. Будь-які спроби чинити опір цій державній лінії жорстко придушувались. Особливо лютував Пітер Віллем Бота на прізвисько “Великий Крокодил”, який у 1978—1984 рр. займав посаду прем'єр-міністра, а в 1984—1989 рр. — президента країни. Впродовж того періоду від рук поліції загинуло 20 тис. чорних африканців, які не воліли миритися із гнобленням та дискримінацією.

Дискримінація, нерівність, що виявлялися в умовах життя, роботи<sup>4</sup>, освіти, медичного обслуговування тощо, зумовили полі-

---

<sup>1</sup> Зазвичай їх називають африканерами (голландською мовою — “африканець”), раніше — голландці або “бури” (буквально — селяни).

<sup>2</sup> Велика Британія захопила ці землі в результаті Англо-бурської війни 1899—1902 рр.

<sup>3</sup> Дослівний переклад — “роздільне існування”.

<sup>4</sup> Якщо серед білих безробіття практично не існувало, бо вони мали преференції в одержанні роботи, то серед чорних воно коливалося від 40

тичну активність чорного населення. Ще у **1912 р.** противники апартеїду створили Африканський національний конгрес (АНК), що очолив боротьбу. Його союзниками виступили Південноафриканська комуністична партія (виникла у **1921 р.**), Конгрес південноафриканських профспілок (створений у **1955 р.**) та деякі нечисленні організації демократичного спрямування. АНК впродовж багатьох років організовував кампанії ненасильницького протесту, демонстрації та страйки. За часів найвищого розквіту на середину **1950-х років** у його лавах налічувалося приблизно 100 тис. осіб. У **1960 р.** після розстрілу поліцією в Шарпвелі мирної демонстрації чорного населення, під час якого загинуло 67 осіб, АНК був заборонений і перейшов на нелегальне положення. Його лідери, зокрема **Нельсон Мандела, Уолтер Сісулу, Гован Мбекі, Ах-Катрада, Денніс Голдберг, Еліас Мотсоаледі, Раймонд Мхлаба** та інші, одержали довічне ув'язнення.

Ненасильницькі методи боротьби проти апартеїду змінилися проведенням диверсій на державних підприємствах та установах. Перші вибухи **16 грудня 1961 р.** саморобних бомб, закладених членами бойового крила АНК “Умконто ве сизве” (“Спис нації”) під адміністративні будівлі та лінію електропередач, викликали справжній шок у білого уряду, що звик до рабської покори мільйонів чорних, яких не вважали за громадян у власній країні і захищали мати будь-яку зброю.

Африканська і кольорова молодь влаштовувала вуличні сутички, нападала на білих, особливо фермерів — найжорстокіших експлуататорів, на африканців, які співробітничали з режимом білої меншості. Особливого резонансу набуло спонтанне повстання школярів у Соуето<sup>1</sup> у **1976 р.**<sup>2</sup> Воно розпочалося **16 червня** і тривало кілька місяців. Під час його придушення сотні учнів було вбито і поранено, тисячі — заарештовано. Наслідком жорстокої розправи виявилось зростання політизації небілого населення. Саме з того часу почали виникати численні громадські організа-

---

до 60 % працездатного населення. У **1970 р.** білі шахтарі одержували зарплату у 16,3 раза більшу, ніж чорні. У **1986 р.** у Південній Африці 1,7 млн осіб не мали постійного житла і жевріли у халупах із картону та жерсті. У **1982 р.** дитяча смертність серед африканців у 5 разів перевищувала аналогічний показник у білих.

<sup>1</sup> Соуето — комплекс із 26 селищ, розташованих 18 км на південний захід від Йоганнесбурга.

<sup>2</sup> Школярі протестували проти переведення всієї системи середньої освіти з англійської мови на африкаанс — мову, близьку до голландської.

ції, які до середини **1980-х років** вступили до Об'єднаного демократичного фронту (ОДФ) — несучої конструкції легального антиапартеїдного руху.

Особливе враження справили три великі страйки солідарності з учнями, що продемонстрували зростаючий економічний потенціал чорного населення. На відміну від збройної та підпільної діяльності, в якій брали участь сотні, можливо, тисячі осіб, легальні демократичні організації залучали до боротьби проти апартеїду сотні тисяч, а в пікові моменти — мільйони людей. Важливу роль у мобілізації руху опору відіграли обцинні організації, які почали створюватися після “повстання школярів” у Соуето. Вони підтримали гасло АНК “Зробити країну некерованою” і відмовилися підкорюватись уряду.

Наступний крок — створення альтернативних органів місцевої влади. Зміцнення обцинних організацій як усе більш впливової політичної сили відбилосся у висунутому ОДФ наприкінці **1985 р.** гаслі: “Від некерованості — до влади народу”. Перші вуличні комітети виникли у **1985 р.** у Порт-Елізабет, Крадоку і Порт-Альфреді; у Мамелоді — на початку **1986 р.** та ін.

Лідери так розуміли завдання цих структур: пряме політичне представництво; зворотний зв'язок із керівництвом усіх рівнів; поширення інформації про те, що відбувалось у Південній Африці; обговорення тактики і стратегії невиходів на роботу, споживчих бойкотів та несплати місцевих податків; вирішення місцевих конфліктів через місцеві суди; участь в управлінні селищами. Вуличні комітети також почали тісно співробітничати із радами представників учнів, а також із профспілками й радами цехових старост. Нові форми діяльності дали поштовх народній політичній творчості. За оцінками ОДФ, “ніколи ще наші селища не були свідками таких дебатів, такої масової участі, такого прямого представництва не тільки з боку політичних активістів, але і з боку пересічних південноафриканців, яких все їхнє життя штовхало з боку в бік як обрубки дерева”. Ця система народної влади вуличних комітетів довела свою ефективність у період, що передував запровадженню надзвичайного стану. ОДФ свідчив: “Реальна демократія вперше стала виникати на вуличному і селищному рівнях, коли люди почали обирати структури, відповідальні перед ними. Вуличні комітети радо приймалися людьми, як їхні справжні представники”. Вуличні комітети, участь у них тисяч мешканців селищ надали демократичному рухові дійсно масового характеру. Разом з профспілками, молодіжними й жіночими організаціями обцинні організації стали основою широкого фронту, який боровся проти апартеїду.

На середину 1980-х років серія міських і селищних повстань, страйків та споживчих бойкотів у поєднанні зі здійснюваною АНК стратегією економічної війни, промислового саботажу й нападів на державні об'єкти завела країну в глухий кут. У відповідь уряд скасував низку законів апартеїду. У 1983 р. П. Бота виступив із пропозицією внести до Конституції зміни, що передбачали участь кольорового населення та індіців в органах влади. З вересня 1984 р. набула чинності нова Конституція, яка передбачала створення трипалатного парламенту (представників білого, кольорових та індіців — без чорних). Проте більшість небілого населення оцінила реформи як недостатні і відмовилася брати участь у виборах. У липні 1985 р. в умовах піднесення руху опору уряд запроваджує надзвичайний стан: політична діяльність заборонена, понад 30 тис. заарештовано, тисячі вбитих, серед них і ватажки незгодних. Ситуація все більше ставала некерованою, а очільники держави і правлячої партії все більше усвідомлювали, що половинчасті реформи неспроможні довго стримувати зростаючий конфлікт, зумовлений системою апартеїду.

У результаті поєднання внутрішніх і зовнішніх факторів у країні склались умови, коли і Африканський національний конгрес, і Національна партія зрозуміли, що вони швидше досягнуть своїх цілей шляхом політичних переговорів. На це впливало кілька факторів: національно-демократичний рух, погіршення економічної ситуації, тиск світового співтовариства, а також поразка південноафриканської армії в Анголі, прихід до влади африканської більшості в Намібії.

Очевидні політичні проблеми ускладнювались економічною неефективністю режиму апартеїду. З одного боку, його мета полягала в тому, щоб не випускати чорношкірих африканців за межі виділених їм територій, з іншого, — індустріальна економіка потребувала робочої сили у "білих" міських районах. До того ж економіці на певному етапі розвитку потрібна значна кількість кваліфікованих робітників із хорошою зарплатою та високим рівнем потреб, а не розлючені злидарі, які постійно влаштовують страйки і споживчі бойкоти. І місцеві, й іноземні підприємці для ведення свого бізнесу потребували політичної стабільності, у протилежному випадку вони потерпали б від негарантованості безпеки капіталів.

Коли почав діяти надзвичайний стан, проти країни ввели міжнародні санкції. Так, іноземні банки заморозили кредити Південній Африці, що миттєво призвело до 50 % -го падіння вартості місцевої валюти і гострого дефіциту капіталу. Світова спільнота засуджувала расову нерівність і закликала до реформ, до переговорів з

метою віднайдення політичного рішення конфлікту. Наприкінці **1980-х** — на початку **1990-х років** Південно-Африканська Республіка стала на шлях поступової відмови від політики апартеїду.

На початку **1989 р.** з **П.В. Ботою** стався інсульт. Замість нього на чолі Національної партії і країни став **Фредерік Віллем де Клерк (1989—1994 рр.)**, до того — керівник Міністерства внутрішніх справ. Під час своєї виборчої кампанії напередодні парламентських виборів **1989 р.** він висунув п'ятирічний план демонтажу системи апартеїду (без передачі влади африканській більшості). Ставши президентом, **Ф.В. де Клерк** проявив себе як реформіст-прагматик. Дехто з політологів називав його "**Торбачовим Південної Африки**". Він дійсно, як перший і останній президент СРСП, ініціював злам авторитарного режиму, заснованого на ідеології, що дискредитувала себе. Проте, на відміну від радянського керівника, **Ф.В. де Клерк** зміг контролювати перебіг реформ і не допустив, щоб вони набули некерованого лавиноподібного характеру.

Зміни в державній політиці почалися відразу після виборів. Миттєво скасовані головні расистські закони — закон про розселення за групами і закон про реєстрацію населення. Виступаючи на відкритті сесії парламенту ПАР **2 лютого 1990 р.**, президент **Ф.В. де Клерк** оголосив про зняття заборони на діяльність АНК, Південноафриканської комуністичної партії та інших організацій, а також про звільнення після 27-річного ув'язнення командувача "**Умконто ве сизве**" **Нельсона Мандела**, інших активістів АНК. Конгрес напередодні переговорів вимагав скасування всіх законів апартеїду, доступу до влади чорної більшості, проведення вільних демократичних виборів.

Офіційні багатосторонні переговори з політичного врегулювання в ПАР розпочалися у **грудні 1991 р.** Однак попередні прямі перемови між основними сторонами — урядом Національної партії та Африканським національним конгресом, які мали відкритий характер, проходили із **травня 1990 р.** Їм передували кілька років закритих контактів між представниками режиму Преторії і керівниками АНК, що розпочалися ще з середини **1980-х років**. Таким чином, в цілому процес політичного врегулювання, що завершився вільними виборами у **квітні 1994 р.**, тривав у тій чи іншій формі майже десять років. Вони відбувалися дуже непросто, їм чинилися перешкоди як з боку білих, так і з боку чорних. Так, **10 квітня 1993 р.** був убитий генеральний секретар Південноафриканської комуністичної партії **Крис Хані**, що багатьма було розцінено як спробу правих білих зірвати переговори, а країну

поставити на межу громадянської війни. **К. Хані** мав величезну популярність серед африканського населення, особливо серед молоді. Згідно з опитуванням громадської думки, проведеним напередодні вбивства, він посідав друге місце після **Н. Манделі**, і противники АНК злякалися перспективи, що ця людина може невдовзі стати президентом країни.

АНК оголосив про проведення масових дій з метою примусити уряд задовольнити його вимогу про призначення на найближчий час дати проведення загальних виборів, а також інших вимог. Уряд поспіхом прибирав останні закони апартеїду. **3 червня 1993 р.** представники 26 партій прийшли до компромісу і призначили попередню дату проведення перших в історії багаторасових виборів — **27 квітня 1994 р.** Зусилля двох основних учасників переговорів — АНК і уряду Національної партії — були відзначені присудженням їхнім керівникам **Н. Манделі** та **Ф.В. де Клерку** Нобелівської премії миру.

**17 листопада 1993 р.** парламент ПАР, де більшість належала правлячій Національній партії, схвалив проект нової — тимчасової, або перехідної Конституції. Термін її дії передбачався два роки для того, щоб обраний на загальних виборах парламент мав можливість розробити нову, постійну Конституцію. Окрім звичайних функцій парламент конституював себе як Установчі збори, що склалися з 490 членів (400 депутатів Національної асамблеї і 90 сенаторів). Саме в цьому полягала важлива частина досягнутого компромісу. Установчі збори виявилися ніби зв'язані конституційними принципами, які не можна було змінити при розробці нової Конституції. Вони включали, зокрема, гарантію збереження приватної власності. Ця обставина забезпечила наступність політичного врегулювання для більшості білого населення, яка в такий спосіб зберігала свою економічну владу в Південній Африці, хоч і відмовлялася від більшої частини політичної.

Закон про перехідну Конституцію **1993 р.** урівнював у правах усе населення країни, тобто скасовувався апартеїд як система. Розпочинався перехід від репресивного режиму, що дискредитував себе, до конституційної держави, де декларовані права громадян захищає суд і де править демократичний уряд.

Таким чином, у ході тривалих і складних переговорів між різними політичними формуваннями Південно-Африканської Республіки було досягнуто компромісу, підтриманого організаціями, що репрезентували майже 100 % населення країни. Ініціатива, звичайно, належала АНК, який використовував різні форми тиску на уряд. Масові політичні дії не дозволили тому затягнути



передачу влади демократичній більшості, то це було б неможливим без готовності АНК йти на розумні компроміси, які забезпечували як політичні, так і економічні права білої меншості.

Вибори пройшли **26—29 квітня 1994 р.** За АНК проголосували **63 %**, тоді як за Національну партію — **20 %**<sup>1</sup>, **10 %** — за Партію свободи “Інката” (представник народності зулу). Решта політичних партій не змогла подолати **5 %-й бар’єр**, необхідний для включення їхніх представників до складу уряду. З представників партій-переможниць було сформовано уряд національної єдності, який мав керувати країною наступні п’ять років. У ньому АНК мав **18 портфелів**, НП — **6** і зулуська “Інката” — **3**.

У листопаді **1995 р.** пройшли вибори до місцевих органів влади, в яких **64 %** голосів виборів АНК, Національна партія — **16 %**, Партія свободи “Інката” — **0,4 %**. **9 травня 1994 р.** Національна асамблея одногolosно обрала президентом **Нельсона Манделу**<sup>2</sup> — президента АНК з **1991 р.**, чії видатні здібності сприяли врегулюванню тривалого конфлікту, а також збереженню стабільності в країні у перехідний період.

Перехід влади від білих до чорної більшості не супроводжувався ані кривавою бійнею, ані навіть серйозними ексцесами на відміну від інших країн Африки зі значним білим населенням (Ангола, Мозамбік, Родезія-Зімбабве, Кенія), де зміна влади була пов’язана із громадянськими війнами або збройними повстаннями, етнічною ненавистю та економічною катастрофою. Неабияке значення мала й та обставина, що у ПАР перехід влади відбувався вже після закінчення “холодної війни”, коли внутрішні суперечності африканських країн не підігрівалися ззовні.

Нова влада поставила собі за мету покласти край расовій дискримінації більшості населення країни. Були розроблені програми покращення умов життя для тих, хто зазнавав утисків, заради включення до тих видів діяльності, які раніше вважалися монополією білих. Водночас уряд **Н. Мандела** прагнув не вдаватися до дій, які могли б зашкодити важливим для країни економічним структурам. Ця політика подобалася не всім. Розчарування відчувала та частина чорного населення, яка сподівалася, що з новою владою її становище покращиться негайно і кардинально. А в

---

<sup>1</sup> Завершився майже півсторічний період домінування Національної партії, натомість Африканський національний конгрес став правлячою і найвпливовішою партією країни, якою є й досі. Він представляє інтереси двох третин населення.

<sup>2</sup> Посади віце-президента зайняли **Табо Мбекі** (від АНК) та **Ф.В. де Клерк** (від НП).

середовищі білих зростала невпевненість у майбутньому та побоювання розвитку чорного расизму. Але невдоволення з обох сторін не виходило за помірковані межі.

За широкої участі громадськості 490 представників від 7 партій, що увійшли до Конституційної асамблеї, склали нову Конституцію, яка набула чинності 4 лютого 1997 р. В її преамбулі зазначено: “Ми, народ Південної Африки, визнаємо несправедливість нашого минулого... [і] вважаємо, що Південна Африка належить усім, хто живе в ній, і ми єдині в нашій багатоманітності. Тому ми... приймаємо цю Конституцію як вищий закон Республіки, аби подолати минуле розділення... покращити якість життя всіх громадян і вивільнити потенціал кожної особистості”.

Прийшовши до влади, АНК почав, за його власним визначенням, здійснення національно-демократичної революції, в ході якої мали “вирішитись антагоністичні суперечності між пригнобленою більшістю та її гнобителями”: утвердження і зміцнення африканського націоналізму, збереження й розширення основ ринкової економіки шляхом перерозподілу власності на користь чорної буржуазії, турбота про добробут чорної більшості й захист її інтересів. На думку теоретиків АНК, єдино можливою південноафриканською нацією є нація африканська, заснована на єдності багатоманітних африканських культур (“ідентичностей”), а неафриканці можуть стати членами цієї нації, тільки відмовившись від своєї власної “ідентичності” і прийнявши африканську. Важливо також підкреслити, що з часом із настановних документів АНК зникло будь-яке згадування про те, що національно-демократична революція має врешті-решт підвести суспільство до наступного, соціалістичного щабля або перейти на нього. Національно-демократична держава, яку розбудовує АНК, визначається як соціал-демократична, що, на думку союзників-комуністів, далека від соціалізму.

Докорінні перетворення політичної системи ПАР після 1994 р. поклали початок і соціальним змінам у країні, хоч глибокої ломки соціально-економічної структури (націоналізація промисловості, перерозподіл землі) не відбулося. Соціальні перетворення, покликані викоринити спадщину апартеїду, можна умовно поділити на ті, що покращують соціальне становище широких верств африканського населення, але не змінюють соціальної структури суспільства, і ті, що ведуть до змінювання соціальної структури.

До перших належать урядові заходи з поліпшення соціальних устоїв життя африканського населення, такі як будівництво дешевого житла, його електрифікація, постачання населення чистою питною водою, покращення медичного обслуговування тощо. Од-

нак цих заходів недостатньо, щоб докорінно змінити на краще соціальне становище африканського населення ПАР. Базові показники, від яких відштовхувалася влада при оцінці соціальних параметрів життя чорного населення порівняно з іншими етнорасовими групами населення країни, потребували заходів, спрямованих на зміну соціальної структури африканської общини.

Була висунута програма “позитивних дій”, покликана створити для цієї категорії населення пріоритетні умови їхнього просування соціальними сходами: встановлення обов’язкової квоти при прийомі африканців на роботу; збільшення для них можливостей у сфері освіти і професійного навчання; створення сприятливих умов для африканського бізнесу тощо. За десятиріччя, що минули, найзначніші зсуви відбулися саме у бізнесі — різко зросла чисельність африканських підприємців, збільшилася кількість великих компаній. Проте радикальних зрушень у соціальній структурі широких африканських мас не сталося. Серед них — найбільше безробітних, найнижчий рівень освіченості, найбільше ВІЛ-інфікованих тощо. Заходи пасивного покращення життя цих верств населення потребують великих фінансових витрат, що важким тягарем лягає на бюджет і знижує темпи економічного зростання.

Система “позитивних дій” певною мірою погіршує міжетнічні відносини та фізичні показники виробництва — продуктивність праці, керованість виробничими процесами і т. ін. Однак саме в такий спосіб влада намагається гармонізувати рівні життя всіх етнорасових груп населення ПАР. Сама нова африканська еліта наполягає на посиленні заходів стимулювання чорношкірого населення в економічній діяльності, оскільки вважає: якщо розрив між багатими і бідними прошарками не буде подолано, то в середньотерміновій перспективі можлива серйозна криза.

Криза може зумовлюватись і тією обставиною, що політична система, яка склалася у ПАР після 1994 р., не має дієвої опозиції. Ще в червні 1996 р. представники Національної партії вийшли зі складу уряду, заявивши, що суперечності з АНК шляхом переговорів врегулювати неможливо: будь-які їхні пропозиції наштовхуються на опір з боку правлячої партії. Суперечки стосувалися системи формування виборних органів влади за мажоритарним принципом, яка не залишала білій меншості ПАР шансу на участь в управлінні державою, та економічної програми — “Програми реконструкції та розвитку”.

На думку опонентів АНК, ця програма проголосила “соціально-економічні реформи на соціалістичних основах” і означала

відмову від ринкової економіки. Наступні роки підтвердили деякі міркування критиків: реформування економіки відбувається повільно внаслідок спротиву могутніх, тісно пов'язаних із АНК профспілок. У багатющу за своїми ресурсами країну неохоче йдуть інвестори, оскільки їх відлякують своїми нескінченними вимогами ті самі профспілки. Національна партія врешті-решт саморозпустилася. Здавалося б, політична система ПАР набула відносно стабільного вигляду, коли правляча партія не просто домінує, але й може не турбуватися про дії опозиції, принаймні, інституціоналізованої опозиції у вигляді інших політичних партій. Однак, політологи вважають, що в ситуації, коли роль інституціоналізованої опозиції через відсутність сильних партій та яскравих лідерів зведено до мінімуму, а невдоволеність потреб та очікувань громадян достатньо велика, зростає ймовірність формування й розвитку різних так званих “позасистемних” форм політичної участі, в тому числі достатньо деструктивних. Таким чином, знову вимальовується невизначеність у віддаленій перспективі.

Велике значення для утримання політичної стабільності на перехідному етапі розвитку ПАР мали керівництво з боку загальноновизнаного авторитета — **Нельсона Мандели** з його спокійним і розсудливим стилем, політичним мистецтвом і посередницьким талантом. Вражає той факт, що йому довіряли і чорні, і білі, і “кольорові”, і низи, і велика біла буржуазія. Він любив повторювати, що девізом його політичної боротьби ніколи не було: “Вся влада чорним!”, натомість — “Одна людина — один голос”. Перш за все він спромігся добитися безумовної лояльності щодо нового уряду поліції та армії ПАР (в основному білих у расовому співвідношенні) і таким чином створити найважливіші передумови для плавного й координованого розвитку інфраструктури країни. **Н. Мандела** став символом згоди нації. На піку слави й загальної поваги **2 червня 1999р.**, коли відбувалися парламентські вибори, він пішов у відставку. На тих виборах його партія одержала 66,35 % голосів, друге місце посіла Демократична партія — 9,56 % голосів, третє — Партія свободи “Інката” з результатом 8,58 %. Усього в них брали участь 50 партій та організацій, проте вони мали значно менші показники. Вражала електоральна активність населення — в середньому по країні вона становила 85 % (15,5 млн осіб), а в сільських районах сягала 87 %.

Наступником **Н. Мандели** став син його соратника і друг **Табо Мбекі**. У віці 14 років він вступив до Молодіжної ліги АНК, а потім виріс до голови Африканського національного конгресу. Його головна характеристика — “людина честі”, серед рис характеру переважають європейські манери, скромність, витримка, широка

освіченість, репутація прозахідного ліберала. Оскільки партія перемогла на виборах, її керівник посів президентське крісло. Офіційний вступ на посаду відбувся **16 червня 1999 р., у 2004 р. Т. Мбекі** переобрали на другий термін (до квітня 2009 р.). Його найбільшими досягненнями в ролі голови держави називали насамперед досить швидке і тривале — майже десять років — економічне зростання. Це стало результатом достатньо жорсткої макроекономічної політики уряду. Позитивний вплив мали заходи зі стабілізації національної валюти, що змусило іноземних вкладників капіталів повірити у спроможність південноафриканців створити відповідний інвестиційний клімат.

Свою роль також відіграли проведення лібералізації зовнішньої торгівлі, надання податкових пільг інвесторам, збільшення обсягів внутрішніх заощаджень, створення нових робочих місць, помірне підвищення зарплати й реформування ринку праці. Поступово почала здійснюватися приватизація, проте держава пішла на продаж на ринку лише частини пакета акцій, активів (не більше 49 %), аби обов'язково зберегти управління над компаніями, що перейшли до приватних підприємців. Разом із тим уряду доводилося долати опір профспілок через їхнє побоювання негативних наслідків приватизації.

Уряд **Т. Мбекі** продовжив, причому більш активно і навіть агресивно, здійснення політики “позитивних дій” — перерозподілу посад у державі, а також у приватному секторі на користь представників раніше пригноблених прошарків, а також прискорення їх просування службовими сходами<sup>1</sup>. У країні набули чин-

---

<sup>1</sup> При заповненні вакансії перевага віддається чорному кандидату, навіть при відсутності всіх необхідних критеріїв. Коли на перших порах після падіння системи апартеїду політика переваг чорним мала поміркований характер, вона цілковито вписувалась у досить поширену гуманітарну практику розвинених країн, коли соціально незахищеним групам населення (інваліди, самотні жінки з дітьми, деякі раніше дискриміновані етнічні групи та ін) надаються певні квоти на підприємствах та установах (в обмін на ті чи інші пільги для підприємців), зазвичай на рівні 5—10 %, у доповненні до нормального набору співробітників на основі професійних критеріїв. Це суттєво не відбивається на продуктивності праці і навіть може сприяти поліпшенню соціального клімату. Коли ж за правління **Т. Мбекі** політика переваг чорним набула масового характеру, це стало небезпечним навіть суто технологічно. Наприклад, на шахтах із глибоким видобуванням запровадили “хартії”, що вимагали 40 % найвищих управлінських та інженерних посад заповнити чорношкірими фахівцями, яких просто не було, і брали будь-кого. В результаті на шахтах частішали аварії.

ності закони, спрямовані на зміцнення принципу “демографічної репрезентативності”, тобто приведення кадрового складу у відповідність до расового складу населення країни. У 2003 р. уряд прийняв Закон про розширене наділення економічною владою чорних, спрямований на забезпечення зростання чорного бізнесу та зайнятості чорного населення. Запроваджено “расові квоти” — обов’язкова рознарядка прийому чорношкірих південноафриканців на навчання й роботу ледь не для кожного навчального закладу і кожної фірми.

З’явилося чимало “дітей революції 1994 року” — чорних мільйонерів, які дуже нагадують новурішів пострадянських Росії та України. Чисельність багатих африканців сягнула приблизно 10 % населення, зростала чисельність середнього класу. При тому, що ВВП на душу населення у 2008 р. становив 10 100 дол. (у США — 46 900), ПАР перетворилася на країну із середнім рівнем розвитку людського потенціалу.

Однак не розвиток промисловості найновітніших напрямів зумовлює зростання її економіки. Головне — експорт мінеральної сировини, в якому на першому місці — золото та алмази. Впродовж 2000 — середини 2011 рр. ціни на золото зросли у світі у 5 разів. Знецінення резервних валют у ході кризи, що прокотилася світом у 2008 р., призвело до цього<sup>1</sup>. А ПАР забезпечує 47 % світового експорту жовтого металу. Цілий ряд країн у кризові часи доклав чимало зусиль, аби збільшити запаси золота та алмазів у своїх золотовалютних резервах. Ця обставина відіграла неабияку роль у тому, щоб утримати південноафриканську економіку на плаву серед бурхливих хвиль світової фінансово-економічної кризи — одного з наслідків дії глобалізації.

Відповіддю на “виклики глобалізації” прийнято вважати ідею “африканського ренесансу” — гармонійного розвитку континенту, на чолі якого має стати Південно-Африканська Республіка. Виступаючи в університеті ООН в Токіо 9 квітня 1998 р. із промовою “Африканський ренесанс, Південна Африка і світ”, Т. Мбекі оголосив “африканський ренесанс” політичною доктриною керівництва ПАР і визначив його основні напрями: соціально-культурна, політична, економічна реінтеграція і підвищення геополітичного статусу Африки у світі.

---

<sup>1</sup> Треба мати на увазі, що зростання ціни на золото на пряму пов’язане зі швидкістю роботи доларового друкарського верстата Федерального резерву США. Чим м’якша монетарна політика Вашингтона, чим більше штампується незабезпечених зелених банкнот, тим дорожчими стають дорогоцінні метали.

У жовтні 1999 р. за активної участі ПАР у столиці Ботсвани Габороні почав працювати Інститут африканського ренесансу. Керівництво ПАР на чолі з президентом наголосило на “мобілізації народів Африки на самостійне вирішення своїх долі” і сприянні створенню відповідних структур у власній країні та за її межами з метою залучення, з одного боку, південноафриканської “патріотичної” буржуазії та інтелектуалів, а з іншої — бідноти і маргінальних прошарків населення.

Беручи на себе подібну місію, керівництво ПАР висловило усвідомлення свого значення, набутого завдяки демократичному розвитку, стратегічному розташуванню регіону, його ресурсам і потенціалу. Висуваючи концепцію “африканського ренесансу”, Т. Мбекі та його прихильники переслідували подвійну мету. З одного боку, визначали роль і місце нової демократичної ПАР на Африканському континенті, а з іншого, — зробили спробу використати цю концепцію для внутрішньої політики як національну ідею, яка могла б об’єднати населення країни за умови, що основний лозунг попереднього періоду — вимога знищення режиму апартеїду — вичерпався.

До завдань “африканського ренесансу” для африканських держав Т. Мбекі відніс:

— створення демократичних політичних систем, що забезпечуватимуть “народне правління”;

— врахування “африканської специфіки” з тим, аби забезпечити використання політичних, мирних засобів для задоволення інтересів різних соціальних груп у кожній країні;

— досягнення стабільного економічного розвитку, результатом якого є постійне покращення життєвих стандартів і якості життя народних мас;

— успішну боротьбу проти пандемії ВІЛ/СНІД;

— нове відкриття “творчого минулого Африки”, відновлення культур, сприяння художній творчості й доступу до передової науки та технології.

Однак, як виявилось, не все складалось так, як це бачилося президентові Т. Мбекі. З одного боку, потенціал цієї країни<sup>1</sup> дав змогу досягти її включення у 2011 р. до неформального клубу країн-гігантів Бразилії, Індії, Росії та Китаю — держав, які мають потужні ресурсні потенціали, відіграють ключову роль у світовій економіці й політиці, здатні долати периферійне становище і висуватися на передові рубежі у світовій системі. Проте уваж-

---

<sup>1</sup> На ПАР припадає 28 % ВВП, 40 % промислового виробництва і 45 % видобутку мінеральної сировини Африки.

ний аналіз показує, що партнери не мають наміру сприяти промислового розвитку новачка, а навпаки, прагнуть заволодіти його ресурсами і мати кращі умови збуту власних промислових товарів (особливо це стосується КНР та Індії).

Колись агресивна щодо сусідів зовнішня політика Південно-Африканської Республіки змінилася на цілком миролюбну, її пріоритетами проголошено: забезпечення визнання демократичної ПАР світовим співтовариством і встановлення відносин з іншими державами (раніше більшість із них не бажала мати з нею ніяких відносин, аж до відмови південноафриканським спортсменам в участі в Олімпійських іграх, допоки не буде скасовано кричущу дискримінаційну систему); створення сприятливого іміджу ПАР у світі (як один із результатів можна розглядати проведення тут світового чемпіонату з футболу в 2010 р.); розширення і диверсифікацію торгово-економічних відносин та залучення іноземних інвестицій; підтримку зусиль світової спільноти, спрямованих на додержання прав людини й демократії, а також міжнародної безпеки і стабільності; відстоювання інтересів Африки і сприяння її розвитку. За всім цим проглядає прагнення стати регіональним лідером, на місце якого також претендує Нігерія — інша досить потужна африканська країна. Однак остання значно відстала від ПАР в аспекті науково-технічного розвитку, на що розраховувалось найбільше.

Саме на науково-технічний прогрес покладалися сподівання щодо прискорення розвитку економіки країни. Задля цього уряд ПАР прийняв десятирічний план переходу від “економіки ресурсів” до “економіки знань”, розрахований на 2008—2018 рр. Іншими словами, від індустріальної економіки, що значною мірою базувалася на експлуатації природних ресурсів, до економіки інноваційної, заснованої на розвитку науки і високих технологій, таких як інформаційні, біо- та нанотехнології<sup>1</sup>, медицина і фармацевтика, космічні дослідження, забезпечення енергетичної безпеки країни та комплексу соціальних завдань, які мають вирішуватися на основі розвитку людського потенціалу.

Однак з плином часу з’ясувалося, що нема кому робити відкриття. Адже в результаті “позитивних дій” утисків зазнали громадяни з білим кольором шкіри, які становили переважну більшість фахівців усіх рівнів, особливо в науковій сфері. Біле населення все більше потерпало від тих чи інших проявів “чорного”

---

<sup>1</sup> *Нанотехнології* — це мікротехнології, націлені на управління атомно-молекулярними механізмами з метою одержання заданої структури матеріалів і речовин.



расизму — від дискримінації при прийомі на роботу і кар'єрного зростання до масових вбивств господарів віддалених ферм. Воно почало масово залишати країну із середини **1990-х років**. Усього з **1994 р.** виїхав понад мільйон мешканців, головним чином білих спеціалістів, а належної кваліфікованої заміни з боку небілого населення не вистачало.

Показовим став провал найбільш амбітної й дорогої програми створення модульних ядерних реакторів четвертого покоління, якою пишалася вся країна. У **2010 р.** тему остаточно закрили внаслідок масової еміграції фахівців усіх рівнів до США, Канади, Австралії. І не тільки ця програма припинилася. Інший приклад — боротьба зі СНІДом, яким уражена значна частина населення ПАР<sup>1</sup>. Сам Т. Мбеки не розглядав її як серйозну небезпеку і всіляко зволікав із закупівлею та застосуванням необхідних лікарських препаратів. Тодішній міністр охорони здоров'я одержала зневажливе прізвисько “Доктор буряк”, через переконання, що хвороба лікується буряком і часником. Згодом вдалися до запізнілих заходів, проте час було втрачено. Мільйони померли і ще помруть. Ситуація загострювалася внаслідок масового припливу біженців із сусідніх африканських країн<sup>2</sup>, де зараженість, безробіття і злиденність ще вищі.

Мігрантів приваблювало краще і спокійніше становище, ніж на батьківщині. З середини **1990-х років** Південно-Африканська Республіка вражаюче змінилася: корінне населення одержало доступ до освіти (наприкінці першого десятиріччя XXI ст. рівень письменності досяг 86 %), державних посад, занять бізнесом. У сільських районах здійснили електрифікацію й телефонізацію. Будується дешеве житло, прокладаються шляхи. Безробіття вдалося знизити до 23—25 %. Однак значна частина чорного населення перебуває за межею бідності.

За даними ООН, на початку **2000-х років** 10,7 % населення ПАР існувало менш ніж за 1 дол. на день, а 34,1 % — менш ніж на 2 дол. Системне вирішення проблеми масової бідності та необхідне для успішного розвитку країни комплексне перетворення всієї соціальної сфери підмінялося масовою роздачею соціальних подачок, на які підсіла приблизно третина чорношкірих африканців. З іншого боку, наприкінці **2000-х років** ПАР посідала перше місце у

<sup>1</sup> У **2005 р.** від цієї хвороби у віці 58 років помер старший син Н. Мандели Макгахо. Сам колишній президент закликав до активних дій із подолання пандемії.

<sup>2</sup> З часом уряд ПАР був змушений вдатися до жорстко обмежувальної політики щодо мігрантів.

світі за кількістю вбивств і збройних пограбувань. Неспроможність влади розв'язати гострі соціальні проблеми обурювала людей. Також дратувало збільшення чисельності заможних громадян. Посипалися звинувачення в тому, що влада турбується лише про своїх друзів, створюючи їм сприятливі умови для ведення бізнесу.

Очевидно, що за час перебування при владі в АНК накопичились не тільки успіхи, але й проблеми, які викликали внутрішню кризу. Роль масових демократичних організацій (общинних, молодіжних, жіночих) виявилася приниженою. Формально вони залишалися важливою частиною політичного ландшафту країни, але насправді виконавча влада поступово відтіснила їх від участі у прийнятті найважливіших рішень. Це викликало критику як всередині АНК, так і з боку її політичних союзників.

Особливої гостроти внутрішні суперечності набули після зняття у 2005 р. з посади заступника президента ПАР, одного з провідних діячів АНК **Джекоба Зума**, якого звинуватили в корупції, відмиванні грошей, негідній поведінці<sup>1</sup>. Харизматичний лідер і яскравий оратор, **Дж. Зума** активно експлуатував імідж вихідця з народу, який мав піти працювати у 15 років і одержував "освіту" у в'язницях. Він постійно протиставляв себе холодному і стриманому **Т. Мбекі**, який одержав вищу освіту в Лондоні. **Дж. Зума** звинуватив свого супротивника в інсинуаціях і тиску на слідство й суд, що заперечувалося з боку **Т. Мбекі**. АНК і все суспільство розкололися на два табори, які підтримували кожного з учасників конфлікту. Однак реально в основі його лежали не особисті обставини, а невдоволеність значної частини чорного населення Південної Африки темпами поліпшення умов життя.

Популіст **Дж. Зума** обіцяв швидкі зміни на краще в разі широкої підтримки. Він наголошував, що після його приходу до влади покращення відчують усі верстви населення. Результатом стало зняття з нього всіх звинувачень. Після цього він ініціював звернення правлячої партії до президента з вимогою достроково піти у відставку. **Т. Мбекі** без заперечень підкорився рішенням АНК. Своім вчинком він продемонстрував, що демократія в ПАР — не порожній звук, не данина політичній моді, а цілком реально діючий механізм, що дає змогу суспільству в разі необхідності вносити корективи у політику влади.

---

<sup>1</sup> Слідство мало підозру, що будучи відповідальним за переозброєння армії, **Дж. Зума** одержав понад 500 млн дол. від місцевих компаній як хабар за оборонне замовлення. У 2006 р. його звинуватили у зґвалтуванні зараженої СНІДом жінки. Скандальний політик тоді заявив, що "від СНІДу можна відмитися в душі".

Частина керівництва АНК, не згодна з рішенням про відсторонення від влади **Т. Мбеки**, виступила з ініціативою створення нової партії. Її установчий з'їзд пройшов у Блумфонтейні **16 грудня 2008 р.** Нова партія взяла назву найвідомішого форуму в історії ПАР — Конгресу народу, який у **1955 р.** прийняв видатний документ — Хартію свободи, яка стала на багато років дороговказом визвольного руху в країні. Програма нової партії не дуже відрізняється від програми правлячої партії.

До обрання нового керівника держави тимчасовим президентом стала не спікер парламенту **Балека Мбете**, як передбачалося, а **Кгалема Мотланте**, який у вересні **2008 р.** одержав цей мандат від правлячої партії, де посідав місце заступника голови. На парламентських виборах **22 квітня 2009 р.** Африканський національний конгрес одержав **65,9 %** голосів, що принесло **264** депутатських мандати із **400**. Хоча це більшість, але не конституційна, яку становлять дві третини голосів, що дають змогу вносити зміни до Конституції.

**9 травня 2009 р.** новим президентом країни обраний **Джекоб Зума**: в парламенті за нього проголосували **277** депутатів, **47** віддали свої голоси висуванцю від Конгресу народу **Мвуме Дандалу**. Новообраний президент у першому зверненні до народу після інавгурації закликав до “оновлення” країни і повернення до “духу примирення” **Нельсона Мандели**, до національної єдності і співробітництва всіх расових та національних груп на основі взаємоповаги й демократичного діалогу.

**Дж. Зума** виступив за популістські економічні заходи, обіцяючи перерозподіл багатства. Він називав себе “соціалістом”, і його палко підтримали південноафриканські соціалісти та комуністи. Але найголовніше: він — народний улюбленець, справжній представник свого народу зулу. Зокрема, у звичаях цього народу — полігамія. Президент офіційно одружувався п'ять разів. Одна з його дружин померла, з іншою він розлучився, і вона стала міністром іноземних справ ПАР, а пізніше зайняла посаду міністра внутрішніх справ. Коли виникло питання про першу леді, **Дж. Зума** представив у цій ролі всіх трьох своїх дружин. Звичайно, лідери деяких мусульманських країн також мають не одну дружину, проте на офіційних заходах з'являються самі.

Прийшовши до влади, **Дж. Зума** проголосив “нову політику економічного зростання ПАР”, яка повинна створити в країні **5** млн нових робочих місць і скоротити безробіття до **15 %** до **2020 р.**, а також забезпечити економічне зростання в найближчий період на рівні **5—7 %** щорічно. Проте поступово все відчутнішою

стає деградація всього суспільного організму, однією з головних причин якої є некомпетентність і сильна корумпованість практично всього апарату влади та управління країною. З часом Африканський національний конгрес все більше почав компрометувати себе корупцією, некомпетентністю, підтримкою репресивного режиму в Зімбабве, внутрішніми чварами, ігноруванням гострих проблем суспільства, насамперед поширення СНІДу та катастрофічного зростання злочинності. Після керівництва країною ветеранами боротьби з апартеїдом, котрі одержали вищу освіту в еміграції, сьогодні влада в Південно-Африканській Республіці опинилася в руках “дітей міських нетрів”, які, як правило, шукають найпростішого, проте не завжди правильного вирішення проблем. Аналогічна політика **Роберта Мугабе** всього за кілька років привела Зімбабве, колись одну з найбільш розвинутих країн Африки, до економічного колапсу.

На початку президентської каденції **Дж. Зума** мав рейтинг у 58 %. На березень 2011 р. він становив 49 %; 16 % не змогли вирішити, чи підтримують вони політику свого президента. **Восени 2009 р.** країною прокотилася хвиля акцій протесту проти низького рівня життя. Поліція розганяла демонстрантів, використовуючи гумові кулі. Десятки людей було заарештовано. На вимогу демонстрантів про зустріч, **Дж. Зума** відповів відмовою і пропозицією зв'язатися з ним по телефону.

У 2010 р. пройшли протести проти величезних витрат державних коштів на проведення футбольного чемпіонату, що надавав широкі можливості для їх розкрадання на тлі убого існування великих мас місцевого населення. Протестували і будівельники, обурені важкими умовами праці та неадекватною заробітною платою. Проте чемпіонат був проведений з великою помпою. У лютому 2011 р. протестувальники вимагали від уряду збільшення робочих місць і поліпшення умов життя. На цей раз мали місце не тільки арешт понад ста учасників виступу, але й людські жертви.

Звичайно, більш як трьохсотрічну расистську спадщину ПАР не можна змінити в один момент, хоча багато хто на це сподівався. Адже був час, коли успіх національно-визвольного руху скинув у минуле найганебнішу систему апартеїду і надав імпульс розвитку країни демократичним шляхом. Нині для ПАР політологи запропонували термін “демократія особливого роду”. Це — “неліберальна демократія”, яка має всі атрибути демократичного правління, але не має ліберальної політичної культури, яка дозволяє цим інститутам працювати на повну силу.

Однак, незважаючи на відчутну тенденцію до централізації влади і нетерплячість до критики на її адресу, в країні наявна ба-

гатоартійність, декларується свобода засобів масової інформації (при тому, що будь-яка критика на адресу президента та уряду оголошується “проявом расизму”), проступають паростки громадянського суспільства у вигляді численних громадських організацій. Це — складне суспільство, де прагнення до національної єдності переплетене з прагненням до расового розмежування.

Складається враження, що виник і посилюється “апартеїд на-впаки”, який завдає великої шкоди розвитку країни взагалі і кожної сфери зокрема. Адже відбувається форсоване посилення влади чорних і витіснення кадрів білих фахівців, які повсюдно замінюються значно менш компетентними “історично ображеними”. До цього негативу додалися ефекти кризи 2008 р.<sup>1</sup>, адже ПАР має достатньо розвинену економіку, глибоко інтегровану у світову. Цією кризою, на думку експертів, було порушено стійкість усіх галузей і сфер діяльності, при цьому суттєво зросла міра невизначеності соціально-економічного розвитку.

При збереженні порівняно непоганих формально-економічних показників відчутно змінився на гірше функціональний стан країни. Це виявляється в падінні професіоналізму та відповідальності різних служб і систем, у деградації великих міст із розповзанням злиденності нетрів, у самовпевненому невігластві слів і справ усе більш корумпованого і менш компетентного верхнього ешелону влади.

При загальному кількісному збільшенні тих, хто має різні дипломи, “розруха в головах” дає про себе знати в економіці, науці, культурі, освіті тощо. Тобто відбувається перехід до іншої якості, провал до нижчого світу: до неефективно керованої країни, що бездарно розбазарює, безглуздо витрачає свій “людський капітал”, з претензією на входження до світу інноваційних економік, яка виглядає необґрунтованою. Навряд чи можливе успішне розв’язання найтяжчих проблем країни за умов деградуючого, неефективного управління без радикального перегляду теперішнього контрпродуктивного курсу правлячої еліти.

Отже, очікуваного дива швидкого переходу до процвітаючого суспільства для всіх в результаті національно-демократичної революції і переходу влади до демократично обраного керівництва, злиття розчленованого за расовою ознакою суспільства в єдину націю не відбулося. Замість еволюції країни аналітики все частіше говорять про її інволюцію, тобто рух у зворотному від прогресу

---

<sup>1</sup> В них Дж. Зума вбачає основну причину зростання безробіття в країні.

напрямку. Попри значні успіхи ПАР на фоні решти країн Чорної Африки, серед яких вона є найбільш розвинутою країною найменш розвинутого в економічному плані континенту, на заваді історичному оптимізму залишається чимало складних проблем.

## Література

Давидсон А.Б. Национальная идеология и политическая борьба в ЮАР после 1994 года / А.Б. Давидсон, И.И. Филатова // Новая и новейшая история. — 2008. — № 1.

Давидсон А.Б. Какого цвета “южноафриканское чудо”? / А.Б. Давидсон, И.И. Филатова // Рах Africana. Континент и диаспора в поисках себя. — М., 2009.

Демкина Л.А. Некоторые аспекты социально-политического развития южноафриканского общества после 1994 г. / Л.А. Демкина. — М., 2006.

Давидсон А.Б. Южная Африка после апартеида / А.Б. Давидсон, И.И. Филатова // Мировая экон. и междунар. отнош. — 2008. — № 11.

Пичугин Ю. ЮАР. Национальная партия снова претендует на власть / Ю. Пичугин // Азия и Африка сегодня. — 1996. — № 9.

Скубко Ю.С. Переход к “экономике знаний” и перспективы НТП в ЮАР в предстоящем десятилетии / Ю.С. Скубко // Восток. — 2008. — № 4.

Скубко Ю.С. ЮАР на пути к экономике знаний: съезд на обочину? / Ю.С. Скубко // Восток. — 2011. — № 1.

Тетекин В. Южная Африка. Новый этап борьбы / В. Тетекин // Азия и Африка сегодня. — 1990. — № 5.

Тетекин В. Борец и миротворец / В. Тетекин // Азия и Африка сегодня. — 2008. — № 8.

Тетекин В.Н. Общинные организации ЮАР — основа антиапартеидного движения / В.Н. Тетекин // Восток. — 2009. — № 3.

Тетекин В.Н. ЮАР: демократия и власть / В.Н. Тетекин // Азия и Африка сегодня. — 2009. — № 4.

Тетекин В.Н. Эволюция политического сознания белых в Южной Африке / В.Н. Тетекин // Восток. — 2010. — № 5.

Тетекин В.Н. Апартеид и протестное движение в Южной Африке / В.Н. Тетекин // Азия и Африка сегодня. — 2010. — № 11.

Филатова И. Апартеид воочию / И. Филатова // Азия и Африка сегодня. — 1990. — № 7.

Шубин Г. Южная Африка. Реформа может быть успешной, только когда она осуществляется в интересах всего народа / Г. Шубин // Азия и Африка сегодня. — 1997. — № 3.

Шубин В. “Африканский ренессанс”: концепция или лозунг? / В. Шубин, Л. Прокопенко // Азия и Африка сегодня. — 2002 — № 3.

Шубин Г.В. Проблемы развития демократической Южной Африки / Г.В. Шубин. — М., 2006.

Навчальне видання

*ОРЛОВА Тетяна Володимирівна*

## СУЧАСНА ПОЛІТИЧНА ІСТОРІЯ КРАЇН СВІТУ

Навчальний посібник

*У оформленні обкладинки використано роботу Умберто Боччони  
“Симультанний зір” (1911 р.)*

НБ ПНУС



782416

Підп. до друку 24.10.2012. Формат 60×90 1/16.  
Папір офс. Друк офс. Гарнітура SchoolBook.  
Ум. друк. арк. 42,5. Обл.-вид. арк. 45.  
Заг. наклад 1000 пр. Зам. №12-302

Видавництво “Знання”,  
01030, Київ, вул. Стрілецька, 28.  
Свідоцтво суб’єкта видавничої справи ДК № 3596 від 05.10.2009.

Тел.: (044) 234-80-43, 234-23-36  
E-mail: sales@znannia.com.ua  
[http:// www.znannia.com.ua](http://www.znannia.com.ua)